ISSN 2010-9075

БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИНИҢ

ХАБАРШЫСЫ

БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА

1

НӨКИС 2020 НУКУС

БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИНИҢ

ХАБАРШЫСЫ

БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА

№ 1 (46)

2020

Каракалпакский госуниверситет им. Бердаха

Учредитель и издатель: Каракалпакский государственный университет им. Бердаха
Главный редактор: доктор технических наук РЕЙМОВ А. М.
Заместитель главного редактора: доктор географических наук ТУРДЫМАМБЕТОВ И.Р.
Ответственный редактор журнала: ТУРСЫНМУРАТОВ М.

Редакционная коллегия:

АБДИНАЗИМОВ Ш. – проф., доктор филологических наук, АБДУЛЛАЕВА М.Н. – доктор философских наук, АЛЕУОВ У. – проф., доктор педагогических наук, АМЕТОВ Я. – доц., доктор биологических наук, АСЕНОВ Г. – проф., доктор биологических наук, БАЙМАНОВ К. – проф., доктор технических наук, БАЛЛИЕВА Р. – доктор исторических наук, БАБАДЖАНОВ Ф. – доц., кандидат филологических наук, БЕРДИМУРАТОВА А. – проф., доктор философских наук, ЕРКИБАЕВА Г.Г.– доктор педагогических наук, ЖАРИМБЕТОВ К. – проф., доктор филологических наук, ЖОЛЛЫБЕКОВ Б. – проф., доктор географических наук, ЖУМАНОВ М.А. –проф., доктор биологических наук, ИБРАГИМОВ М.Ю. – доктор сельскохозяйственных наук, ИСМАЙЛОВ К.А. – проф., доктор физико-математических наук, КОЩАНОВ Б. – проф., доктор исторических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ К.К. – проф., доктор физико-математических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ М.С. – проф. доктор филологических наук, КУТЫБАЕВА Е. – проф., доктор юридических наук, КАЙЫПБЕРГЕНОВ Б.Т. –доктор технических наук, МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М. – проф., доктор биологических наук, МАМБЕТНАЗАРОВ Б.С. – проф., доктор сельско-хозяйственных наук, МАТКУРБАНОВ Р. – доктор юридических наук, МАТЧАНОВ А.Т. – проф., доктор биологических наук, МУМИНОВ Ф.А. – проф., доктор филологических наук, РЕЙМОВА.З.А. – проф., доктор юридических наук, РУЗИЕВ Э. – проф., доктор педагогических наук, ТАГАЕВ М.Б. – проф., доктор технических наук, ТИЛЕУМУРАТОВ Г. – доц., кандидат филологических наук, УБАЙДУЛЛАЕВ Х. – проф., доктор экономических наук, УТЕБАЕВ Д. – доц. доктор физико-математических наук, УТЕУЛИЕВ Н.У. – проф., доктор физико-математических наук, УРАЗЫМБЕТОВ К.К. – проф., доктор филологических наук, УМАРОВА К. - доктор юридических наук, ХВАН Л.Б. – проф., кандидат педагогических наук, ХОЖАНИЯЗОВ Г.Х. – кандидат исторических наук, ХИКМАТОВ Ф. – проф., доктор географических наук.

Журнал издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год на каракалпакском, узбекском, русском и английском языках

Адрес редакции: 230100, г. Нукус, ул. Ч. Абдирова, 1.
Телефон: 223-60-19
E-mail: vestnik@karsu.uz
Редактор: Машарипова Т. Ж.
Корректор: Кайыпова Ф.Ж.
Компьютерная верстка: Сейдабуллаева Ф.

«Вестник Каракалпакского государственного университета им. Бердаха» Постановлениями Президиума ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан (20.03.2015 г., №214/2; 18. 11.2015 г., №218/5; 22.12.2015 г., №219/5;23.12.2016 г., №232/5; 29.12.2016 г., №233/4; 29.03.2017 г., №239/5; 29.08.2017 г., №241/8; 28.12.2017 г., №247/6) включен в перечень научных изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан, для публикации основных научных результатов докторских диссертаций по научным направлениям История, Философия, Филология, Юридика, Педагогика, Психология, Экономика, Политология, Исламоведение.

Сдано в набор 03. 03. 2020. Подписано к печати 20. 03. 2020. Формат бумаги 60x84 1/8. Печать офсетная. Бум. л. 30,1. Уч.-изд. л. 20. Тираж 300. Цена договорная.
Каракалпакский государственный университет им. Бердаха. г.Нукус, ул. Ч. Абдирова,1 Журнал зарегистрирован Каракалпакским агентством печати и информации. Регистрационный номер №01-051 от 31 октября 2008 г.
Отпечатано в ООО «GOLDEN PRINT NUKUS». г. Нукус, ул. Н. Сараева 1.
© Вестник Каракалпакского государственного университета им.Бердаха

Founder and publisher: Karakalpak State University named after Berdakh
Editor in Chief: Doctor of Technical Sciences REYMOV A. M.
Deputy Editor-in-Chief: Doctor of Geographical Sciences TURDYMAMBETOV I.R.
Responsible editor of the periodical: TURSYNMURATOV M.

Editorial team:
ABDINAZIMOV Sh. – Prof., Doctor of Philology, ABDULLAEVA M.N. – Doctor of Philosophy, ALEUOV U. – Prof., Doctor of Pedagogical Sciences, AMETOV I. - Associate Professor, Doctor of Biological Sciences, ASENOV G. – Prof., Doctor of Biological Sciences, BAYMANOV K. - Prof., Doctor of Technical Sciences, BALLIEVA R. – Doctor of Historical Sciences, BABAJANOV F. – Docent, PhD of Philological Sciences, BERDIMURATOV A. – Prof., Doctor of Philosophy, ERKIBAEVA G. G. – Doctor of Pedagogical Sciences, ZHARIMBETOV K. – Prof., Doctor of Philology, ZHOLLYBEKOV B.–Prof., Doctor of Geography, ZHUMANOV M.A. –Prof., Doctor of Biological Sciences, IBRAHIMOV M.YU. − Doctor of Agricultural Sciences, ISMAYLOV K.A. − prof., Doctor of physical and mathematical sciences, KOSCHANOV B. − prof., Doctor of historical sciences, KUDAYBERGENOV KK − Prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, KUDAYBERGENOV M.S. − prof. Doctor of Philology, KUTYBAEVA E. − Prof., Doctor of Law, KAYPBERGENOV B.T. – Doctor of Technical Sciences, MAMBETULAEVA S.M. – Prof., Doctor of Biological Sciences, MAMBETNAZAROV B.S. – Prof., Doctor of Agricultural Sciences, MATKURBANOV R. – Doctor of Law, MATCHANOV A.T. – Prof., Doctor of Biological Sciences, MUMINOV F.A. – prof., Doctor of philological sciences, REIMOVA.Z.A. - Prof., Doctor of Law, RUZIEV E. – prof., Doctor of pedagogical sciences, TAGAYEV M.B. – prof., Doctor of technical sciences, TILEUMURATOV G. - Assoc., Candidate of Philological Sciences, UBAYDULLAYEV H. – prof., Doctor of economics, UTEBAEV D. - Assoc. Doctor of Physical and Mathematical Sciences, UTEULIEV N.U. – prof., Doctor of physical and mathematical sciences, URAZYMBETOV K.K. – Prof., Doctor of Philology, UMAROVA K. – Doctor of Law, KHAMIDOV Kh. – Academician, Doctor of Philology, KhVAN L.B. – prof., PhD of pedagogical sciences, HOZHANIYAZOV G. – PhD of historical sciences, KhIKMATOV F.– prof., Doctor of geographical sciences.

Periodical has been published since 2008
Issued 4 times a year in Karakalpak, Uzbek, Russian and English
Editorial address: 230100, Nukus, st. Ch. Abdirov, 1.
Phone: 223-60-19
E-mail: vestnik@karsu.uz
Editor: Masharipova T. Zh.
Proofreader: Kayipova F.Zh.
Computer layout: F. Seydabullaeva

"The Herald of Karakalpak State University named after Berdakh" is included in a list of scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of the Minister of the Republic of Uzbekistan for the publication of the main scientific results of doctoral dissertations in scientific areas History, Philosophy, Philology, Law, Pedagogy, Psychology, Economy, Political Sciense, Islamic Studies, by decrees of the Presidium of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan (20.03.2015 г., №214/2; 18. 11.2015 г., №218/5; 22.12.2015 г., №219/5;23.12.2016 г., №232/5; 29.12.2016 г., №233/4; 29.03.2017 г., №239/5; 29.08.2017 г., №241/8; 28.12.2017 г., №247/6).

Delivered to the set 03. 03. 2020. Signed for printing 20. 03. 2020. Paper size 60x84 1/8. Offset printing. Paper sheet 30,1. Edu.pub. sheet 20. Circulation 300. Price is negotiable.
Karakalpak State University. Berdah Nukus, st. Ch. Abdirova, 1
The periodical is registered by the Karakalpak Press and Information Agency.
Registration number №01-051 from October 31, 2008
Printed by «GOLDEN PRINT NUKUS» Ltd. Nukus, st. N. Sarayeva 1

© Herald of Karakalpak State University named after Berdakh

Е С Т Е С Т В Е Н Н Ы Е И Т Е Х Н И Ч Е С К И Е Н А У К И

МАТЕМАТИКА. ФИЗИКА. ТЕХНИКА.

ПРИМЕНЕНИЕ Δ^2-ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ЭЙТКЕНА К УЛУЧШЕНИЮ СХОДИМОСТИ ИТЕРАЦИОННЫХ МЕТОДОВ РЕШЕНИЯ НЕЛИНЕЙНЫХ СКАЛЯРНЫХ УРАВНЕНИЙ

Отаров А.О., Медетбаева С.Б., Хамитова К.М.

Каракалпакский государственный университет

Расчетные формулы простейших итерационных методов решения нелинейных скалярных уравнений

$$f(x)=0 \tag{1}$$

такие как методы простых итераций, линейной интерполяции(секущих), Ньютона и его модификации имеют вид [1,2,3]

$$x_{k+1}=\varphi(x_k),\ k=0,1,2,..., \tag{2}$$

где $\varphi(x)$-некоторая функция, для каждого метода своя, так или иначе связанная с исходной функцией $f(x)$. Однако сходимость последовательности приближений $\{x_k\},\ \mathrm{k}=0,1,2,...$ к изолированному искомому корню $\xi\in[a,b]$ уравнения (1), построенной по формуле (2), во многих случаях может быть весьма медленной и может потребоваться выполнение многих итераций, чтобы достигнуть нужной точности в вычислении ξ. В таких случая возникает задача об ускорении сходимости итерационного метода решения уравнения (1).

Сходимость многих итерационных методов решения уравнения (1) можно улучшить, используя несколько уже вычисленных приближенных значений его корня [1,2,4,6]. Одной из необходимых предпосылок для применения способов улучшения сходимости итерационных методов является выполнение условия $\lim\limits_{k\to\infty}x_k=\xi$, где ξ-точное решение заданного уравнения (1).

В статье приводятся некоторые способы улучшения точности приближенного решения уравнения (1), найденного одним из указанных выше итерационных методов. Идея этих способов связана с одним из способов улучшения сходимости последовательностей, изменяющихся по закону, близкому к геометрической прогрессии [1,2,4].

В приведенных ниже способах улучшения сходимости последовательности $\{x_k\},\ \mathrm{k}=0,1,2,...$ не используется в вычислениях уравнения (1), операции производятся лишь над несколькими уже вычисленными членами $x_1,x_2,...,x_k,x_{k+1}$ этой последовательности. В силу этого требуется очень незначительное количество вычислений, обычно во много раз меньшее, чем для вычисления очередного члена последовательности x_{k+2} с применением исходного итерационного метода. При этом полученное приближение $\bar{x}_{k+1}$ будет значительно ближе к искомому корню ξ, чем x_{k+2}.

В зависимости от характера сходимости последовательности $\{x_k\},\ \mathrm{k}=0,1,2,...,$ можно применять различные способы улучшения сходимости итерационного метода [1,2,4]. Ниже рассмотрим два наиболее простых и часто встречающихся случая.

1. Последовательность приближений $\{x_k\},\ \mathrm{k}=0,1,2,...$ ***сходится с линейной скоростью.*** Под этим подразумевается сходимость, при которой погрешность $\xi-x_k$ убывает приблизительно как геометрическая прогрессия с приближенно определенным знаменателем q:

$$\xi-x_{k+1}\approx q(\xi-x_k) \tag{3}$$

Уменьшив здесь индекс на единицу, получим

$$\xi-x_k\approx q(\xi-x_{k-1}) \tag{4}$$

Вычитая (1) из (2), получим приближенную формулу

$$x_{k+1}-x_k\approx q(x_k-x_{k-1}) \tag{5}$$

Исключив q из (3) и (4), получим

$$\xi\approx\frac{x_{k+1}x_{k-1}-x_k^2}{x_{k+1}-2x_k+x_{k-1}} \tag{6}$$

Эта формула используется для определения нового приближения $\bar{x}_{k+1}$, более близкого к ξ, чем последний из известных членов последовательности x_{k+1}:

$$\bar{x}_{k+1} = \frac{x_{k+1}x_{k-1} - x_k^2}{x_{k+1} - 2x_k + x_{k-1}} \tag{7}$$

С помощью несложных преобразований формулу (7) можно привести к виду, более удобному для вычислений

$$\bar{x}_{k+1} = x_{k+1} - \frac{\left(x_{k+1} - x_k\right)^2}{x_{k+1} - 2x_k + x_{k-1}} \tag{8}$$

Более коротко эту формулу можно записать в виде

$$\bar{x}_{k+1} = x_{k+1} - \frac{\left(\Delta x_k\right)^2}{\Delta^2 x_{k-1}}, \tag{9}$$

где $\Delta x_k = x_{k+1} - x_k$, $\Delta x_{k-1} = \Delta x_k - \Delta x_{k-1} = x_{k+1} - 2x_k + x_{k-1}$- конечные разности первого и второго порядков [1,2,3,4] соответственно. Отсюда название (9) Δ^2-преобразование или Δ^2-процесс Эйткена [1,2].

Формулу (7) можно представить также в следующих эквивалентных ей видах:

$$\bar{x}_{k+1} = x_{k-1} - \frac{\left(x_{k+1} - x_k\right)^2}{x_{k+1} - 2x_k + x_{k-1}} = x_{k-1} - \frac{\left(\Delta x_{k-1}\right)^2}{\Delta^2 x_{k-1}}, \tag{10}$$

$$\bar{x}_{k+1} = x_k - \frac{\left(x_k - x_{k-1}\right)\left(x_{k+1} - x_k\right)}{x_{k+1} - 2x_k + x_{k-1}} = x_k - \frac{\Delta x_{k-1} \cdot \Delta x_k}{\Delta^2 x_{k-1}} \tag{11}$$

Организация вычислений с использованием Δ^2-преобразования может быть различной [1,2]. Наиболее целесообразно применение его после выполнения двух шагов исходного итерационного метода, сходящимся со скоростью, геометрической прогрессии. Поскольку в этом случае для нахождения корня ξ уравнения (1) с повышенной точностью, участвуют близкие ему приближения x_1 и x_2.

Примером реализации Δ^2-преобразования (9) может быть следующий алгоритм

Шаг 0. Ввод начального приближения x_0, функции $\varphi(x)$, q-оценки модуля производной $\varphi'(x)$, $\varepsilon > 0$ - допустимой абсолютной погрешности.

Шаг 1. Вычисление $x_1 = \varphi(x_0)$, $x_2 = \varphi(x_2)$.

Шаг 2. Вычисление Δ^2-преобразования $\bar{x}_2 = x_2 - \frac{\left(\Delta x_1\right)^2}{\Delta^2 x_0}$.

Шаг 3. Вычисление контрольного значения: $x_3 = \varphi(\bar{x}_2)$.

Шаг 4. Проверка точности: если $\left|x_3 - \bar{x}_2\right| > \varepsilon$, то положить $x_0 = \bar{x}_2$, $x_1 = x_3$, вычислить $x_2 = \varphi(x_1)$ и вернуться к шагу 2.

Шаг 5. Положить $\xi \approx x_3$ (с точностью ε).

2. Последовательность приближений $\{x_k\}$, $k = 0,1,2,\ldots$ ***сходится с квадратичной скоростью.*** В этом случае разности двух последовательных приближений убывают приблизительно следующим образом:

$$x_{k+1} - x_k \approx p\left(x_k - x_{k-1}\right)^2, \tag{12}$$

где p -постоянное число, не зависящее от k-номера итерации. Тогда

$$x_{k+2} \approx x_{k+1} + p\left(x_{k+1} - x_k\right)^2 \tag{13}$$

Определив p из (12) и поставив его выражение в (13), имеем

$$x_{k+2} \approx x_{k+1} + \frac{\left(x_{k+1} - x_k\right)^3}{\left(x_k - x_{k-1}\right)^2} \tag{14}$$

Если x_{k-1}, x_k, x_{k+1} уже вычислены, а x_{k+2} еще не найдено, то вместо того, чтобы вычислять очередное приближение x_{k+2} тем же общим способом, которым были получены x_{k-1}, x_k, x_{k+1}, можно воспользоваться приближенным равенством (14) и искать приближенное значение ξ по формуле

$$\bar{x}_{k+1} = x_{k+1} + \frac{(x_{k+1} - x_k)^3}{(x_k - x_{k-1})^2} = x_{k+1} + \frac{(\Delta x_k)^3}{(\Delta x_{k-1})^2} \tag{15}$$

Этим способом целесообразно пользоваться в том случае, когда вычисление x_{k+2} обычным способом требует значительно большого количества вычислений, чем применении формулы (15).

В заключении отметим, что формулы (9), (10), (11) повышения точности приближенного значения корня уравнения (1) применимы к любым последовательностям $\{x_k\}$, $k = 0,1,2,...$, сходящимся со скоростью геометрической прогрессии. Так, например, метод простых итерации сходится со скоростью геометрической прогрессии [2,3,6], что позволяет после двух итерации метода применять формулу (9), если только приближенные значения корня вычислены с достаточным числом значащих цифр.

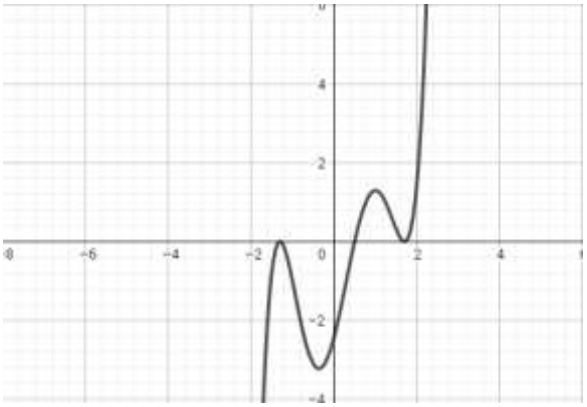
В методе секущих один конец отрезка, заключающего искомый корень, остается неподвижным. Второй конец отрезка при этом так приближается к корню, что погрешность убывает приблизительно как геометрическая прогрессия [1,2,3].

В методе Ньютона сходимость является квадратичной [1,2,5], что дает возможность применять формулу (15). Однако при вычислении двукратных корней уравнения (1) обычный метод Ньютона сходится с линейной скоростью [3,5]. Аналогично упрощенный метод Ньютона, когда на каждом шаге метода значение производной $f'(x)$ берется одним и тем же, сходится также приблизительно линейной скоростью [1,2,3]. В этих случаях для повышения точности приближенных значений корней, найденных методами Ньютона, можно пользоваться формулой (9).

Улучшение, даваемое Δ^2-преобразованием таково, что погрешность $\bar{x}_{k+1} - x_k$ является малой величиной более высокого порядка по сравнению с $\xi - x_{k-1}$. Особенно эффективен этот способ в случае, когда основной итерационный метод сходится со скоростью геометрической прогрессии.

Пример. Отделить и вычислить корни уравнения

$$f(x) = x^5 - 1,3x^4 - 3,86x^3 + 3,898x^2 + 4,0001x - 2,44205 = 0 \tag{16}$$

с применением Δ^2-преобразования с точностью $\varepsilon = 10^{-9}$, используя в качестве базовых методы простой итерации, хорд, упрощенного Ньютона и Ньютона (для вычисления кратных корней).

Решение. Отделив корни уравнения (16) графически, видим, что оно имеет один простой корень на отрезке [0,4; 0,6] и два двукратные корни, заключенные на отрезках [-1,4;-1,2] и [1,6;1,8].

Сначала вычислим простой корень уравнения, используя в качестве исходного итерационного метода метод простой итерации. Уравнение (16) было заменено равносильным ему уравнением $x = \varphi(x)$, где

$$\varphi(x) = \left[\frac{1}{3,898}\left(-x^5 + 1,3x^4 + 3,86x^3 - 4,0001x\right) + 2,44205\right]^{1/2}$$

Функция $\varphi(x)$ и начальное приближение $x_0 \in [0,4;0,6]$ выбраны так, чтобы была обеспечена сходимость метода простой итерации: $|\varphi'(x)| < 1$ при $x \in [0,4;0,6]$ и $x_0 = 0,6$.

Приближения x_1 и x_2 были найдены методом простой итерации

$$x_{k+1} = \varphi(x_k),\ k = 0,1,2,... \tag{17}$$

Для получения искомого корня с заданной точностью было применено Δ^2- преобразование (7) с использованием известных приближений x_0, x_1, x_2. После выполнения трех итерации Δ^2-преобразования было найдено точное значение искомого корня уравнения (16) (выполнение итерации приостановилось по признаку $|x_k - x_{k-1}| \le \varepsilon = 10^{-9}$). Результаты, найденные этим способом отмечены звездочкой и приведены в таблице №1.

Таблица №1

k	x_k	$f(x_k)$	$\lvert x_k - x_{k-1}\rvert$
0	0,600000000	0,436810000	-
1	0,497935708	-0,009642172	0,102064292
2	0,500413419	0,001928402	0,002477711
2*	0,500354695	0,001654540	0,000424338
3*	0,500000034	0,000000157	0,000000040
4*	0,500000000	0,000000000	0,000000000

Отметим, что для получения такого же результата методом итерации (17) потребовалось выполнять $k = 12$ итерации.

Аналогичные результаты были получены и при использовании в качестве базового упрощенного метода Ньютона

$$x_{k+1} = x_k - \frac{f(x_k)}{f'(x_0)},\ k = 0,1,2,... \qquad (18)$$

Соответствующие этому случаю результаты приведены в таблице №2.

Таблица №2

k	x_k	$f(x_k)$	$\lvert x_k - x_{k-1}\rvert$
0	0,400000000	-0,488410000	-
1	0,496506550	-0,016330504	0,096506550
2	0,499733349	-0,001244273	0,003226798
2*	0,499844972	-0,000723360	0,000142931
3*	0,499999999	-0,000000005	0,000000001
4*	0,500000000	0,000000000	0,000000000

Для вычисления простого корня $x^* \in [0,4;0,6]$ уравнения (16) с заданной точностью, на основе метода хорд было применено Δ^2-преобразование (7). В этом случае после выполнения двух его шагов было найдено точное значение искомого корня (выполнение итерации завершено при $\lvert x_k - x_{k-1}\rvert \le \varepsilon = 10^{-9}$).

Отметим, что такой же результат был получен и при вычислении этого корня уравнения (16) методом хорд после выполнения $k = 8$ итерации. Результаты вычислений расположены в таблице №3.

Таблица №3

k	x_k	$f(x_k)$	$\lvert x_k - x_{k-1}\rvert$
0	0,600000000	0,436810000	-
1	0,505577052	0,025938987	0,094422948
2	0,500252726	0,001178951	0,005324326
2*	0,499934556	-0,000305345	0,000062516
3*	0,500000000	0,000000000	0,000000000

Для вычисления кратных корней уравнения (16) с заданной точностью было применено Δ^2-преобразование (7) на основе обычного метода Ньютона. Точные значения кратных корней $x^* \in [-1,4;-1,2]$ и $x^* \in [1,6;1,8]$ были вычислены этим методом после $k = 3$ итерации (итерации завершились по признаку $\lvert x_k - x_{k-1}\rvert \le \varepsilon = 10^{-9}$). Результаты вычислений приведены соответственно в таблицах №4 и №5.

Таблица №4

k	x_k	$f(x_k)$	$\lvert x_k - x_{k-1}\rvert$
0	-1,200000000	-0,142970000	-
1	-1,253412784	-0,033194488	0,053412784
2	-1,277403533	-0,008045305	0,023990749
2*	-1,296965608	-0,000148610	0,001520018
3*	-1,299997186	0,000000000	0,000001407
4*	-1,300000000	0,000000000	0,000000000

Таблица №5

k	x_k	$f(x_k)$	$\lvert x_k - x_{k-1}\rvert$
0	1,600000000	0,092510000	-
1	1,654344123	0,021001526	0,054344123
2	1,678005645	0,005053833	0,023661522
2*	1,696252717	0,000150804	0,001878934
3*	1,699994731	0,000000000	0,000002634
4*	1,700000000	0,000000000	0,000000000

Отметим, что точные значения кратных корней уравнения (16) были получены при применении обычного метода Ньютона после выполнения $k = 25$ итерации.

Приведенные примеры вычисления простых и двукратных корней уравнения (16) с заданной точностью, свидетельствуют о высокой эффективности Δ^2-преобразования Эйткена (7).

В заключении отметим, что этот способ улучшения сходимости итерационных методов решения нелинейных скалярных уравнений, легко обобщается также к решению систем таких уравнений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Березин И.С., Жидков Н.П. Методы вычислений, т.1. –М.: «Наука», 1966.
2. Вержбицкий В.М. Основы численных методов. –М.: «Высшая школа», 2002.
3. Киреев В.И., Пантелеев А.В. Численные методы в примерах и задачах.–М.: «Высшая школа», 2008.
4. Крылов В.И., Бобков В.В., Монастырный П.И. Вычислительные методы, т.2.–М.: «Наука», 1977.

5. Отаров А.О., Мухиятдинова А., Мухиятдинова Г. Вычисление кратных корней алгебраических и трансцендентных уравнений методом Ньютона //Материалы межвузовской научно-теоретической конференции “Актуальные проблемы современных естественных наук”, проведенной в КГУ 10.04.2018.
6. Отаров А.О., Мухиятдинова А., Мухиятдинова Г. Некоторые способы ускорения сходимости метода итерации решения систем нелинейных уравнений //Журнал “Вестник” КГУ №4, 2018.

Эйткенниң Δ^2 - түрлендириўин сызықлы емес скаляр теңлемелерди шешиўде итерациялық усыллардың жыйнақлылығын жақсылаў ушын қолланылыўы

Отаров А.О., Медетбаева С.Б., Хамитова К.М. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада сызықлы емес скаляр теңлеменің әпиўайы итерациялар, кесиўшилер ҳәм Ньютонның итерациялық усыллары менен табылған жуўық шешимлериниң жыйнақлылығын жақсылаўдың гейпара усыллары келтириледи. Сызықлы ҳәм квадратлық тезлик пенен жыйнақлы итерациялық усыллары ушын Эйткенниң Δ^2- түрлендириўиниң есаплаў формулалары келтирилип шығарылады, олардың қолланылыўы берилген сызықлы емес теңлемени шешиў арқалы түсиндириледи.

Таяныш сөзлер: скаляр теңлеме, жыйнақлылықты жақсылаў, итерациялық усыл, жуўықластырыўлар избе-излиги.

Эйткеннинг Δ^2 - акслантиришини ночизиқли скаляр тенгламаларни ечишда итерацион усулларнинг яқинлашишини яхшилаш учун қўлланилиши

Отаров А.О., Медетбаева С.Б., Хамитова К.М. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада чизиқли эмас скаляр тенгламанинг оддий итерациялар, кесувчилар ва Ньютоннинг итерацион усуллари билан топилган тақрибий ечимларининг яқинлашишини яхшилашнинг баъзи усуллари келтирилади. Чизиқли ва квадратик тезлик билан яқинлашувчи итерацион усуллари учун Эйткеннинг Δ^2- акслантиришининг ҳисоблаш формулалари келтириб чиқарилади, уларнинг қўлланилиши берилган чизиқли эмас тенгламани ечиш орқали тушунтирилади.

Таянч сўзлар: скаляр тенглама, яқинлашишини яхшилаш, итерацион усул, яқинлашишлар кетма-кетлиги.

Применение Δ^2 - преобразования Эйткена к улучшению сходимости итерационных методов решения нелинейных скалярных уравнений

Отаров А.О., Медетбаева С.Б., Хамитова К.М. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье проводятся некоторые способы улучшения сходимости приближенного решения нелинейного скалярного уравнения, найденного итерационными методами простых итераций, секущих и Ньютона. Выведены расчетные формулы Δ^2 - преобразования Эйткена для итерационных методов, сходящихся с линейной и квадратичной скоростью, их применения иллюстрируются решением заданного нелинейного уравнения.

Ключевые слова: скалярное уравнение, улучшение сходимости, итерационный метод, последовательность приближений

Applying of the Aitken’s Δ^2 - transformation to improvement of convergence of iterative methods of solution of nonlinear scalar equations

Otarov A.O., Medetbaeva S.B., Khamitova K.M. Karakalpak State University

Summary. The article describes some ways to improve the convergence of an approximate solution of a nonlinear scalar equation found by iterative methods of simple iterations, secant and Newton. The calculation formulas of the Aitken's Δ^2 - transformation are derived for iterative methods converging with linear and quadratic velocities; their applying is illustrated by solving a given nonlinear equation.

Key words: scalar equation, convergence improvement, iterative method, sequence of approximations

---

УДК 517.537.3:517.522

ПРИМЕНЕНИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ЭЙЛЕРА ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ СХОДИМОСТИ СТЕПЕННЫХ РЯДОВ

Отаров А.О., Кеунимжаева Г.П.

Каракалпакский государственный университет

Степенные ряды широко применяются в математике для решение большого числа практически важных задач таких как приближенного вычисления значений функций, пределов функции, определенных интегралов, интегрирования дифференциальных уравнений, а также исследования многих вопросов теории [1,2,3,4]. Но нередко оказывается, что получающиеся при этом ряды сходятся настолько медленно, что нахождения суммы ряда с нужной точностью требуется взять чрезмерно много членов ряда. В этих случаях естественно поставить задачу об ускорению сходимости, т.е. о таком преобразовании заданного ряда в другой ряд, который имел такую же сумму, но сходился бы быстрее и удобнее для вычислений.

В данной работе для улучшения сходимости степенных рядов используется преобразование Эйлера, которое соответствует признаку Даламбера сходимости рядов [1,3]. Однако это преобразование рядов само по себе мало полезно, но методы, развитие при его выводе, с успехом могут быть применены для улучшения сходимости медленно сходящихся рядов. Потому ниже подробно приводится вывод его расчетной формулы.

Пусть дан сходящийся степенной ряд $$S(x) = \sum_{n=0}^{\infty} a_n x^n \qquad (1)$$

Предложим, что радиус сходимости R ряда (1) конечен и отличен от нуля. Не нарушая общности рассуждения, можно считать, что $R=1$. В самом деле, если $0<R<\infty$ и $R\neq 1$, то, полагая $t=x/R$ получим степенной ряд относительно переменной t с радиусом сходимости $r=1$.

Представим ряд (1) в следующем виде

$$S(x)=\alpha_0+x\varphi(x), \tag{2}$$

где

$$\varphi(x)=\sum_{n=1}^{\infty}a_n x^{n-1}=\sum_{n=0}^{\infty}a_{n+1}x^n \tag{3}$$

Умножим обе части (3) на 1-х:

$$(1-x)\varphi(x)=\sum_{n=0}^{\infty}a_{n+1}x^n-\sum_{n=0}^{\infty}a_{n+1}x^{n+1} \tag{4}$$

Полагая во второй сумме $n+1=m$, перепишем ее виде

$$\sum_{n=0}^{\infty}a_{n+1}x^{n+1}=\sum_{m=1}^{\infty}a_m x^m=\sum_{n=1}^{\infty}a_n x^n$$

Следовательно

$$(1-x)\varphi(x)=\sum_{n=0}^{\infty}a_{n+1}x^n-\sum_{n=1}^{\infty}a_n x^n=a_0+\sum_{n=0}^{\infty}(a_{n+1}-a_n)x^n=a_0+\sum_{n=0}^{\infty}\Delta a_n x^n,$$

$$\Delta a_n=a_{n+1}-a_n,\ \ n=0,1,2,...,$$

где Δa_n-конечные разности первого порядка коэффициентов a_n [3,4]. Поэтому из форму (3) и (4) получим:

$$\varphi(x)=\sum_{n=0}^{\infty}a_{n+1}x^n=\frac{a_0}{1-x}+\frac{1}{1-x}\sum_{n=0}^{\infty}\Delta a_n x^n$$

Тогда

$$S(x)=a_0+\frac{a_0 x}{1-x}+\frac{x}{1-x}\sum_{n=0}^{\infty}\Delta a_n x^n=\frac{a_0}{1-x}+\frac{x}{1-x}\sum_{n=0}^{\infty}\Delta a_n x^n,$$

т.е.

$$\sum_{n=0}^{\infty}a_n x^n=\frac{a_0}{1-x}+\frac{x}{1-x}\sum_{n=0}^{\infty}\Delta a_n x^n \tag{5}$$

Указанное преобразование степенного ряда (1) называется преобразованием Эйлера [3,4]. Применив это преобразование к степенному ряду $\sum_{n=0}^{\infty}\Delta a_n x^n$, находим:

$$\sum_{n=0}^{\infty}\Delta a_n x^n=\frac{\Delta a_0}{1-x}+\frac{x}{1-x}\sum_{n=0}^{\infty}\Delta^2 a_n x^n,$$

где $\Delta^2 a_n=\Delta(\Delta a_n)=\Delta a_{n+1}-\Delta a_n$-конечные разности второго порядка коэффициентов a_n. Используя последние соотношения, на основании формулы (5) выводим:

$$\sum_{n=0}^{\infty}a_n x^n=\frac{a_0}{1-x}+\frac{x}{1-x}\left(\frac{a_0}{1-x}+\frac{x}{1-x}\sum_{n=0}^{\infty}\Delta^2 a_n x^n\right)=\frac{a_0}{1-x}+\frac{x\Delta a_0}{1-x}+\left(\frac{x}{1-x}\right)^2\sum_{n=0}^{\infty}\Delta^2 a_n x^n$$

Повторяя последовательно p раз преобразование Эйлера, будем иметь:

$$\sum_{n=0}^{\infty}\Delta a_n x^n=\frac{a_0}{1-x}+\frac{x\Delta a_0}{(1-x)^2}+...+\frac{x^{p-1}\Delta^{p-1}a_0}{(1-x)^p}+\left(\frac{x}{1-x}\right)^p\sum_{n=0}^{\infty}\Delta^p a_n x^n,$$

где $\Delta^p a_n=\Delta^{p-1}a_{n+1}-\Delta^{p-1}a_n\,(n=0,1,2,...)$ –конечные разности p –го порядка коэффициентов a_n [3,4]. Таким образом

$$S(x)=\sum_{k=0}^{p-1}\Delta^k a_0\frac{x^k}{(1-x)^{k+1}}+\left(\frac{x}{1-x}\right)^p\sum_{n=0}^{\infty}\Delta^p a_n x^n, \qquad (6)$$

где положено $\Delta^0 a_0 = a_0$. Формулу (6) выгодно применять тогда, когда конечные разности $\Delta^p a_n$ при $n\to\infty$ имеют более высокий порядок убывания, чем коэффициенты a_n.

В частности, если $a_n = P(n)$, где $P(n)$ –целый полином степени $p-1$, то формула (6) дает в конечном виде сумму ряда

$$\sum_{n=0}^{\infty}P(n)x^n=\sum_{k=0}^{p-1}\Delta^k P(0)\frac{x^k}{(1-x)^{k+1}}\ (|x|<1), \qquad (7)$$

так как $\Delta^p P(n)=0$.

Отметим, что формула (6) теряет смысл при $x=1$. Применительно к этому случаю можно видоизменить преобразование Эйлера. Полагая $x=-t$ будем иметь:

$$S(x)=\sum_{n=0}^{\infty}a_n(-t)^n=\sum_{n=0}^{\infty}(-1)^n a_n t^n=\sum_{k=0}^{p-1}\Delta^k\left[(-1)^n a_n\right]_{n=0}\frac{t^k}{(t-z)^{k+1}}+\left(\frac{t}{1-t}\right)^p\sum_{n=0}^{\infty}\Delta^p\left[(-1)^n a_n\right]t^n$$

Переходя к переменной x, получим:

$$S(x)=\sum_{k=0}^{p-1}(-1)^k\Delta^k\left[(-1)^n a_n\right]_{n=0}\frac{x^k}{(1+x)^k}+\left(\frac{x}{1+x}\right)^p\sum_{n=0}^{\infty}(-1)^{n+p}\Delta^p\left[(-1)^n a_n\right]x^n, \qquad (8)$$

Формула (8) имеет смысл и при $x=1$.

Пример. Найти с точностью до 0,0001 сумму ряда $S(x)=\sum_{n=0}^{\infty}\frac{x^k}{(n+1)(n+2)}$ (9)

Прежде всего отметим, что точное значение суммы ряда (9) при $x=-1$ равно: $S(-1)=2\ln 2-1\approx 0,386294356$.

Решение. По признаку Даламбера [2,4] ряд (1) имеет радиус сходимости $R=1$, так как

$$\lim_{n\to\infty}\left|\frac{a_{n+1}}{a_n}\right|=\lim_{n\to\infty}\left|x\cdot\frac{n+1}{n+2}\right|=|x|\lim_{n\to\infty}\left|\frac{n+1}{n+2}\right|=|x|$$

Поэтому к ряду (9) применимо преобразование Эйлера (6).

Для достижения заданной точности, повторим последовательно $p=2,3,4,5$ раз это преобразование при $n=5$ и $n=7$. Сначала вычислим нужное количество конечных разностей различного порядка по их общей формуле $\Delta^p a_n = a_{n+p}-c_p^1 a_{n+p-1}+c_p^2 a_{n+p-2}-\ldots+(-1)^p a_n\ (\Delta^0 a_n = a_n),$ (10)

Результаты вычислений по формуле (10) при $p=0,1,\ldots 54; n=0,1,\ldots,7$ приведены в таблице №1. Таблица №1

n	a_n	Δa_n	$\Delta^2 a_n$	$\Delta^3 a_n$	$\Delta^4 a_n$	$\Delta^5 a_n$
0	0,500000	-0,333333	0,250000	-0,200000	0,166667	-0,142857
1	0,166667	-0,083333	0,050000	-0,033333	0,023810	-0,017857
2	0,083333	-0,033333	0,016667	-0,009524	0,005952	-0,003968
3	0,050000	-0,016667	0,007143	-0,003571	0,001984	-0,001190
4	0,033333	-0,009524	0,003571	-0,001587	0,000794	-0,000433
5	0,023810	-0,005952	0,001984	-0,000794	0,000361	-0,000180
6	0,017857	-0,003968	0,001190	-0,000433	0,000180	-0,000083
7	0,013889	-0,002778	0,000758	-0,000253	0,000097	-0,000042

С использованием данных, приведенных в таблице №1, вычисления проводились по формуле (6). Их результаты помещены в таблицу №2. Таблица №2

p	$S_5^p(-1)$	$S_7^p(-1)$	$\Delta S_5^p(-1)$	$\Delta S_7^p(-1)$
2	0,386111111	0,386219336	0,000183250	0,000075025
3	0,386259921	0,386282468	0,000034440	0,000011894
4	0,386286977	0,386292180	0,000007384	0,000002181
5	0,386292614	0,386293914	0,000001747	0,000000447

В таблице №2 введены следующие обозначения: $S_5^p(-1)$ и $S_7^p(-1)$ - соответственно результаты вычислений по формуле (6) при $n=5,7$ и $p=2,3,4,5$, а $\Delta S_5^p(-1)$ и $\Delta S_7^p(-1)$ соответственно их абсолютные погрешности.

Как видно из таблицы №2, заданная точность была достигнута уже при $S_5^3(-1) = 0,000034440 < 0.0001$.

В заключении отметим, что если непосредственно вычислять число $S(-1)$, пользуясь рядом (9), то для достижения указанной точности пришлось бы взять примерно 120 членов этого ряда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воробьев Н.Н. Теория рядов. –М.: Наука, 1979.
2. Мантуров О.В. Курс высшей математики. –М.: Высшая школа, 1991.
3. Смирнов В.И. Курс высшей математики, т.1. –М.: Наука, 1967.
4. Фихтенгольц Г.М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т.2. –М.: Физматгиз, 1962.

Дәрежели қатарлардың жыйнақлылығын жақсылаў ушын Эйлер түрлендириўин қолланыў
Отаров А.О., Кеунимжаева Г.П. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада дәрежели қатарлардың жыйнақлылығын жақсылаў ушын, қатарлардың жыйнақлы болыўының Даламбер белгисине сәйкес келетуғын, Эйлердиң түрлендирилиўи пайдаланылады. Бул түрлендириўдиң, ағзалары оң белгили пәсең жыйнақлы қатарларға ҳәм қатарлардың алгебралық қосындысын табыўға қолланылыўы көрсетилген. Ол есаплаўлардың нәтийжелерин тексериўге ҳәм бунда пайда болған қәтеликлерди баҳалаўға мүмкиншилик береди.

Таяныш сөзлер: дәрежели қатар, қатардың қосындысы, қатардың жыйнақлылығы, Эйлер түрлендириўи, шекли айырмалар, жыйнақлылық радиусы.

Даражали қаторларнинг яқинлашувчанлигини яхшилаш учун Эйлер алмаштиришини қўлланиш
Отаров А.О., Кеунимжаева Г.П. Каракалпакский государственный университет

Резюме. Мақолада даражали қаторларнинг яқинлашувчанлигини яхшилаш учун, қаторларнинг яқинлашувчи бўлишининг Даламбер аломатига мос келадиган, Эйлер алмаштиришидан фойдаланилади. Бу алмаштиришнинг, аъзолари мусбат ишорали, яқинлашувчанлиги паст қаторларга ва қаторларнинг алгебраик йиғиндисини топишга қолланилиши кўрсатилган. У ҳисоблашларнинг натижаларини текширишга ва бунда пайдо бўлган хатоликларни баҳолашга имкон беради.

Калит сўзлар: даражали қаторлар, қаторнинг йиғиндиси, қаторнинг яқинлашувщанлиги, Эйлер алмаштириши, щекли айирмалар, яқинлашиш радиуси.

Применение преобразования Эйлера для улучшения сходимости степенных рядов
Отаров А.О., Кеунимжаева Г.П. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматривается использование преобразования Эйлера для улучшения сходимости степенных рядов, которое соответствует признаку Даламбера сходимости рядов. Показано, что это преобразование приложимо как к медленно сходящимся рядом с положительными членами, так и к алгебраическому суммированию рядов. Применение этого способа позволяет проверить результаты вычислений и оценить допускаемые при этом погрешности.

Ключевые слова: степенной ряд, сумма ряда, сходимость ряда, преобразование Эйлера, конечные разности, радиус сходимости

The use of the Euler's transformation to improve the convergence of power series
Otarov A.O., Keunimjaeva G.P. Karakalpak State University

Summary. The article considers the use of the Euler's transformation to improve the convergence of power series, which corresponds to the Dalember criterion for the convergence of series. It is shown that this transformation is applicable both to slowly converging next to positive terms and to the algebraic summation of series. The application of this method allows checking the results of calculations and evaluating the errors allowed in this case.

Key words: power series, sum of series, convergence of a series, the Euler's transformation, finite differences, radius of convergence

---

МОДЕЛИ МИНИМИЗАЦИИ ПОТЕРЬ В ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ СЕТЯХ ОПТИМИЗАЦИЕЙ РЕАКТИВНОЙ МОЩНОСТИ И НАПРЯЖЕНИЙ УЗЛОВ НА ОСНОВЕ НЕОБХОДИМОГО УСЛОВИЯ ЭКСТРЕМУМА ФУНКЦИИ

Реймов К.М., Бобожанов Ю.М., Юлдошов Т.М.
Каракалпакский государственный университет

Функционирование электроэнергетики Республики на сегодняшний день характеризуется рядом особенностей, такими как частыми и резкими изменениями схем и нагрузок, углублением рыночных отношений, усложнением схемы электрических сетей и т.п. В таких условиях значительную величину составляют потери в процессе передачи и распределении электроэнергии. Поэтому разработка и внедрение методов минимизации потерь при передаче и распределении электроэнергии потребителям является актуальной задачей.

Рассматриваемая модель минимизации потерь в электрических сетях оптимизацией напряжений узлов на основе использования необходимого условия экстремума целевой функции предусматривает учет ограничений в виде равенств с помощью неопределенных множителей Лагранжа, а функциональных ограничений в виде неравенств – методом штрафных функций [1]. В таком случае, обобщенная целевая функция с учетом функциональных ограничений в виде неравенств представляется в следующем виде:

$$F = \pi + \sum_{i\in\Gamma_1+H} Ш_{Ui} + \sum_{i\in\Gamma-\Gamma_1} Ш_{Q_i} + \sum_{l\in Lp} Ш_{Pl} + \sum_{l\in L_I} Ш_{Il}, \quad (1)$$

где $Ш_{Ui}$, $Ш_{Q_i}$, $Ш_{Lp}$, $Ш_{Il}$ - штрафные функции, вводимые при нарушении пределов по уровню напряжения i-го узла множества Γ_1+H; по реактивной мощности i-го узла множества Γ-Γ_1; по потоку активной мощности в l –й ветви множества L_p; по току l –й ветви множества L_I, соответственно.

Таким образом, задача условной минимизация исходной целевой функции – функции суммарных потерь активной мощности в электрических сетях с учетом ограничений в виде равенств и неравенств сводится к задаче безусловной минимизации функции Лагранжа $L = \pi + Ш + \sum_{i\in\Gamma+H} \lambda_i^{'} W_i^{'} + \sum_{i\in\Gamma_1+H} \lambda_i^{''} W_i^{''}$, (2)

где $Ш = \sum_{i\in\Gamma+H} Ш_{Ui} + \sum_{i\in\Gamma} Ш_{Qi} + \sum_{l\in Lp} Ш_{Pe} + \sum_{l\in L_I} Ш_{Ie}$; $\lambda_i^{'}$, $\lambda_i^{''}$ - неопределённые множители Лагранжа. В точке, где функция L имеет минимальное значение, выполняется условие равенства нулю частных производных по всем неизвестным:

$$\begin{cases} \dfrac{\partial L}{\partial \lambda_i^{'}} = W_i^{'} = P_i - P_{iз} = 0; \qquad i \in \Gamma + H, \\ \dfrac{\partial L}{\partial \lambda_i^{''}} = W_i^{''} = Q_i - Q_{iз} = 0; \qquad i \in \Gamma_1 + H, \end{cases} \quad (3)$$

$$\begin{cases} \dfrac{\partial L}{\partial \delta_i} = \dfrac{\partial F}{\partial \delta_i} + \sum\limits_{j\in\Gamma+H} \lambda_j^{'} \dfrac{\partial W_j^{'}}{\partial \delta_i} + \sum\limits_{j\in\Gamma_1+H} \lambda_j^{''} \dfrac{\partial W_j^{''}}{\partial \delta_i} = 0; \qquad i \in \Gamma + H, \\ \dfrac{\partial L}{\partial U_i} = \dfrac{\partial F}{\partial U_i} + \sum\limits_{j\in\Gamma+H} \lambda_j^{'} \dfrac{\partial W_j^{'}}{\partial U_i} + \sum\limits_{j\in\Gamma_1+H} \lambda_j^{''} \dfrac{\partial W_j^{''}}{\partial U_i} = 0; \qquad i \in \Gamma_1 + H, \end{cases} \quad (4)$$

$$\begin{cases} \dfrac{\partial L}{\partial U_t} = \dfrac{\partial F}{\partial U_t} + \sum\limits_{j\in\Gamma+H} \lambda_j^{'} \dfrac{\partial W_j^{'}}{\partial U_t} + \sum\limits_{j\in\Gamma_1+H} \lambda_j^{''} \dfrac{\partial W_j^{''}}{\partial U_t} = 0; \qquad i \in \Gamma - \Gamma_1. \end{cases} \quad (5)$$

В принципе совместное решение полученной системы из 4п-m (m - число узлов, напряжения которых являются независимыми параметрами) нелинейных уравнений и неизвестных позволяет одновременно определить оптимальные уровни напряжений всех узлов. Однако решение такой системы с учётом большого количества простых и функциональных ограничений в виде неравенств, а также переменных различной физической природы и масштаба для сложных электрических сетей является сложной задачей.

Предлагаемый алгоритм предусматривает решение полученной системы нелинейных уравнений делением её на три системы (3), (4) и (5). Они решаются последовательно, оставляя при этом значения неизвестных параметров других систем неизменными. Система уравнений (3) представляет собой уравнений узловых напряжений в форме баланса мощностей.

Решение системы (3) осуществляется методом Ньютона-Рафсона по алгоритму, описанному в [2,11]. Затем решается система линейных алгебраических уравнений (4). При этом имея в виду, что $\pi = \sum_{i=0}^{n} P_i$ и $\dfrac{\partial W_j^{'}}{\partial \delta_i} = \dfrac{\partial P_j}{\partial \delta_i}$, $\dfrac{\partial W_j^{'}}{\partial U_i} = \dfrac{\partial P_j}{\partial U_i}$, $\dfrac{\partial W_j^{''}}{\partial \delta_i} = \dfrac{\partial Q_j}{\partial \delta_i}$, $\dfrac{\partial W_j^{''}}{\partial U_i} = \dfrac{\partial Q_j}{\partial U_i}$, целесообразно предварительно представить её в виде

$$\begin{cases} \sum\limits_{j\in\Gamma+H} \bar{\lambda}_j \cdot \dfrac{\partial P_j}{\partial \delta_i} + \sum\limits_{j\in\Gamma_1+H} \lambda_j^{''} \cdot \dfrac{\partial Q_j}{\partial \delta_i} = -\dfrac{\partial P_o}{\partial \delta_i} - \dfrac{\partial Ш}{\partial \delta_i}, \qquad i \in \Gamma + H, \\ \sum\limits_{j\in\Gamma+H} \bar{\lambda}_j \cdot \dfrac{\partial P_j}{\partial U_i} + \sum\limits_{j\in\Gamma_1+H} \lambda_j^{''} \cdot \dfrac{\partial Q_j}{\partial U_i} = -\dfrac{\partial P_o}{\partial U_i} - \dfrac{\partial Ш}{\partial U_i}, \qquad i \in \Gamma_1 + H \end{cases} \quad (6)$$

где $\bar{\lambda}_j = 1 + \lambda_j^{'}$; P_o – активная мощность балансирующего узла;

$$\frac{\partial Ш}{\partial \delta_i} = \sum_{j\in\Gamma_1+H} \frac{\partial Ш_{U_j}}{\partial \delta_i} + \sum_{j\in\Gamma-\Gamma_1} \frac{\partial Ш_{Q_j}}{\partial \delta_i} + \sum_{l\in Lp} \frac{\partial Ш_{P_l}}{\partial \delta_i} + \sum_{l\in L_I} \frac{\partial Ш_{I_l}}{\partial \delta_i};$$

$$\frac{\partial Ш}{\partial U_i} = \sum_{j\in\Gamma_1+H} \frac{\partial Ш_{U_j}}{\partial U_i} + \sum_{j\in\Gamma-\Gamma_1} \frac{\partial Ш_{Q_j}}{\partial U_i} + \sum_{l\in Lp} \frac{\partial Ш_{P_l}}{\partial U_i} + \sum_{l\in L_I} \frac{\partial Ш_{I_l}}{\partial U_i}.$$

В результате решения последней системы линейных алгебраических уравнений (5) определяются $\bar{\lambda}_j'$ $(j \in \Gamma + H)$ и λ_j'' $(j \in \Gamma_1 + H)$.

Потоки активной мощности и токи l –й контролируемой ветви, которая соединяет узлы i и j выражаются через модулей и разности фазовых углов комплексных напряжений, соединенных к ним узлов как в [3, 10].

Оптимальные напряжения узлов находятся на основе поузлового решения системы получаемой из условия (5). При этом, для уменьшения объема вычислений целесообразно предварительно представить её в следующим виде

$$\frac{\partial P_0}{\partial U_t} + \frac{\partial Ш}{\partial U_t} + \sum_{j \in \Gamma + H} \bar{\lambda}_j' \cdot \frac{\partial P_j}{\partial U_t} + \sum_{j \in \Gamma_1 + H} \lambda_j'' \cdot \frac{\partial Q_j}{\partial U_t} = 0. \qquad (7)$$

Выражения для частных производных, входящих в последнее уравнение имеют следующий вид

$$\frac{\partial P_i}{\partial U_t} = \begin{cases} 2g_{tt}U_t - \sum_{i \in I_t} U_i (g_{ti}\cos\delta_{ti} + b_{ti}\sin\delta_{ti}) = g_{tt}U_t - \dfrac{P_t}{U_t}, & t = j, \\ -U_j (g_{jt}\cos\delta_{jt} + b_{jt}\sin\delta_{jt}), & t = i, \\ 0, & t \neq i, j \end{cases}$$

$$\frac{\partial Q_i}{\partial U_t} = \begin{cases} -U_j (g_{jt}\sin\delta_{jt} - b_{jt}\cos\delta_{jt}), & t = i, \\ 0, & t \neq i, \end{cases}$$

$$\frac{\partial P_l}{\partial U_t} = \frac{\partial P_{i-j}}{\partial U_t} = \begin{cases} 2\bar{g}_{tj}U_t - U_j (\bar{g}_{tj}\cos\delta_{tj} + \bar{b}_{tj}\sin\delta_{tj}), & t = i, \\ -U_i (\bar{g}_{it}\cos\delta_{it} + \bar{b}_{it}\sin\delta_{it}), & t = j, \\ 0, & t \neq i, j \end{cases}$$

$$\frac{\partial I_l}{\partial U_t} = \frac{\partial I_{i-j}}{\partial U_t} = \begin{cases} \dfrac{2\bar{Y}_{tj}\left(U_t - U_j\cos\delta_{tj}\right)}{\sqrt{3\left(U_t^2 + U_j^2 - 2U_tU_j\cos\delta_{tj}\right)}}, & t = i, \\ \dfrac{2\bar{Y}_{it}\left(U_t - U_i\cos\delta_{it}\right)}{\sqrt{3\left(U_i^2 + U_t^2 - 2U_iU_t\cos\delta_{it}\right)}}, & t = j. \\ 0, & t \neq i, j \end{cases}$$

Формула расчета оптимального напряжения узла t, получаемая из условии (5) имеет следующий вид:

$$U_t = \frac{\bar{\lambda}'_t \sum_{i \in I_t} U_i \left(g_{ti}\cos\delta_{ti} - b_{ti}\sin\delta_{ti}\right) + \sum_{i \in I_t} \bar{\lambda}'_i U_i \left(g_{it}\cos\delta_{it} - b_{it}\sin\delta_{it}\right) +}{2\bar{\lambda}'_t g_{tt} +} \times$$

$$\times \frac{+ \sum_{i \in I_t,\, i \neq 0} \lambda''_i U_i \left(g_{it}\sin\delta_{it} + b_{it}\cos\delta_{it}\right) + A}{+ B}, \qquad (8)$$

где I_t- множество узлов, имеющих прямые связи с узлом t; A, B – соответствующие составляющие, получаемые от производных штрафных функций. Например, при учете ограничения по максимальному перетоку активной мощности линии k-f $\Delta P_{k-f} = P_{k-f} - P_{k-f}^{max} \leq 0$ штрафной функцией эти составляющие выражаются в следующем виде:

$$A = \begin{cases} 2\Delta P_{t-f} U_f (\bar{g}_{tf}\cos\delta_{tf} + \bar{b}_{tf}\sin\delta_{tf}) & \text{при} \quad t = k, \\ 2\Delta P_{k-t} U_k (\bar{g}_{kt}\cos\delta_{kt} + \bar{b}_{kt}\sin\delta_{kt}) & \text{при} \quad t = f, \\ 0 \quad \text{при} \quad t \neq k,\ f, \end{cases}$$

$$B = \begin{cases} 4\bar{g}_{tf}\Delta P_{t-f} & \text{при} \quad t = k, \\ 0 \quad \text{при} \quad t \neq k. \end{cases}$$

Для ускорения сходимости рекомендуется коррекция найденных по формуле (8) оптимальных напряжений в каждой $к+1$ –й итерации по формуле

$$U_t^{(k+1)} = U_t^{(k)} + h_t^{(k+1)} \Delta U_t^{(k+1)}, \qquad (9)$$

где $\Delta U_t^{(k+1)} = U_t^{(k+1)} - U_t^{(k)}$; $h_t^{(k+1)}$- ускоряющий коэффициент для U_t в $к+1$ –й итерации.

Для предотвращения колебания вычислительного процесса и повышения надежности сходимости начальное значение коэффициента $h_t^{(k+1)}$ рекомендуется выбрать небольшим числом – в пределах 0,1-1,0. В последующих итерациях оно корректируется исходя из следующего условия:

$$h_t^{(k+1)} = \begin{cases} \mu_1 h_t^{(k)} & \text{если } \Delta U_t^{(k+1)} \cdot \Delta U_t^{(k)} < 0, \\ \mu_2 h_t^{(k)} & \text{если } \Delta U_t^{(k+1)} \cdot \Delta U_t^{(k)} > 0. \end{cases} \quad (9a)$$

где множители μ_1, μ_2 выбираются в пределах $\mu_1 > 1, \quad 0 < \mu_2 < 1$.

В разработках ВНИИЭ [4-5, 7-9] при оптимизации режимов энергосистем градиентным методом рекомендуется выбрать эти множители как $\mu_1 = 1{,}3, \quad \mu_2 = 0{,}4$. Многочисленными экспериментальными расчетами установлено, что эти значения множителей являются наиболее приемлемыми также при использовании предложенного здесь алгоритма оптимизации.

Таким образом, расчет по данному алгоритму выполняется в следующем порядке:

1. Производится расчет установившегося режима электрической сети. Значения независимых параметров режима при этом принимаются исходя из опыта эксплуатации электрической сети, в частности, могут быть приняты равными на их оптимальные значения для аналогичного интервала предыдущих суток.

2. Выполняется шаг оптимизации. В результате корректируются значения независимых параметров режима в направление ввода режима в допустимую область и минимизации потерь в сетях.

3. Производится расчёт установившегося режима электрической сети при полученных, в результате выполнения п.п.2, значениях независимых параметров режима.

4. Проверяется выполнение условия оптимальности. За такое условие здесь принято достаточно малое изменение суммарных потерь активной мощности в сетях при выполнении всех ограничений.

В случае не выполнения последнего условия осуществляется следующий цикл итерации, начиная с п.п.2.

Укрупнённая блок-схема алгоритма минимизации потерь оптимизацией напряжений узлов с источниками реактивной мощности представлена на рисунке.

Рисунок. Укрупнённая блок-схема алгоритма минимизации потерь в электрических сетях оптимизацией напряжений узлов

В [6,12] теоретически и экспериментально было показано, что при оптимизации режима энергосистемы, как по напряжению узла, так и по её реактивной мощности получится один и тот же оптимальный режим. Поэтому в некоторых случаях могут оказаться целесообразным определить режим электрической сети с минимальными потерями выполняя оптимизацию по реактивной мощности узла вместо её напряжения.

Эффективность алгоритмов оптимизации режимов электрических сетей определяется также эффективностью расчета установившихся режимов. Для повышения надежности сходимости процесса в цикле расчета установившихся режимов электрических сетей иногда целесообразно задаться реактивными мощностями некоторых узлов с регулируемыми источниками.

Описанный выше алгоритм позволяет легко учитывать эти обстоятельства. Для этого после нахождения по формуле (9) в каждой к+1 –й итерации оптимальных модулей напряжений таких узлов по следующему выражению вычисляются их оптимальные реактивные мощности

$$Q_t^{(k+1)} = -b_{ii} U_i^{(k+1)2} - U_i^{(k+1)} \sum_{j \in J_i} U_j^{(k)} (g_{ij} \sin \delta_{ij}^{(k)} - b_{ij} \sin \delta_{ij}^{(k)})$$

Затем в цикле расчета установившегося режима электрической сети в таких узлах задаются P_t и $Q_t^{(k+1)}$.

Выводы: Описанная модель минимизации потерь в электрических сетях на основе необходимого условия экстремума функции позволяет избежать ряд традиционных допущений и упрощений математической модели. Таким образом, разработанный алгоритм оптимизации режимов электрических сетей по напряжениям и реактивным мощностям узлов, основан для решения системы уравнений, получаемых из условия экстремум целевой функции. Для улучшения сходимости вычислительного процесса алгоритм предусматривает корректировку найденные на каждой итерации значений регулируемых параметров с учётом ускоряющих коэффициентов.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гайибов Т.Ш. Учет функциональных ограничений при оптимизации режимов электрических сетей по напряжениям узлов с источниками реактивной мощности. // «Вестник ТашГТУ». 2005. №4. с.62-65.
2. Фазылов Х.Ф., Насыров Т.Х. Установившиеся режимы электроэнергетических систем и их оптимизация. – Ташкент,: «Молия», 1999. – 370 с.

3. Т.Ш. Гайибов., Реймов К.М. Минимизация потерь в электрических сетях по ЭДС трансформаторных ветвей // Проблемы энерго и ресурсосбережения. – Ташкент, 2012. – №3-4. – С. 34-38.
4. Автоматизация диспетчерского управления в электроэнергетике/Под общ. ред. Ю.Н.Руденко и В.А.Семенова.–М.: Издательство МЭИ, 2000.- 648 с.
5. Методы оптимизации режимов энергосистем/ В.М.Горнштейн, Б.П.Мирошниченко, А.В.Пономарев и др.; Под ред. В.М.Горнштейна. – М.: «Энергия», 1981. – 336 с.
6. Отчет по первому этапу научно-исследовательской работы на тему «Минимизация потерь при передаче электроэнергии по основным электрическим сетям Республики Узбекистан оптимизацией реактивных мощностей источников и коэффициентов трансформации трансформаторов». – Ташкент: ТашГТУ, 2012, 93 с.
7. Кононов Ю.Г. Степанов А.С., Степанова А.А. Потери мощности и энергии в линиях электропередачи// Энергетика: управление, качество и эффективность использования энергоресурсов: Сборник трудов шестой Всероссийской научно-технической конференции с международным участием, в 2 томах. – Благовещенск:, Изд. АмГУ, 2011. – С. 276-278.
8. Могиленко А.В. Современный взгляд на проблему снижения потерь электроэнергии// Электрика. – Москва, 2004. – №6. – С. 11-13.
9. Потери электроэнергии в электрических сетях энергосистем/ В.Э. Воротницкий, Ю.С. Железко, В.Н. Казанцев и др.; Под редакцией В.Н. Казанцева. - М.: «Энергоатомиздат», 1983. - 386с.
10. Гайибов Т.Ш., Реймов К.М. Оптимальное планирование краткосрочных режимов энергосистем с учетом управления электропотреблением. /Энергетика: управление, качество и эффективность использования энергоресурсов: Сборник трудов седьмой Всероссийской научно-технической конференции с международным участием. - Благовещенск:, Издательство Амурского государственного университета, 2013. - С.75-78.
11. Гайибов Т.Ш. Оптимизация режимов электрических сетей по напряжениям узлов с источниками реактивной мощности// Вестник ТашГТУ. – Ташкент, 2005. – № 3. – С. 58-61.
12. Гайибов Т.Ш., Халиков Ю.Д. Алгоритм оптимизации режимов электрических сетей с учетом дискретности коэффициентов трансформации регулируемых трансформаторов// Вестник ТашГТУ. – Ташкент, 2007. – №3. – С. 47-51.

Функцияның зәрүр экстремум шәрти тийкарында түйинлердиң кернеўлерин ҳәм реактив қуўатлығын оптималлаў арқалы электр тармақларында исрапларды минималластырыўдың моделлери

Реймов К.М., Бобожанов Ю.М., Юлдошов Т.М.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада электр тармақларындағы исрапларды ҳәм режим-технологиялық шеклеўлерди есапқа алып, электр энергетика системаларының қысқа мүддетли режимлерин оптималлаўдың математикалық модели жаратылған, электр тармақлардағы исрапларды минималластырыўдың алгоритмлери жетилистирилген, исрапларды минималластырыў алгоритминиң кеңейтирилген блок-схемасы келтирилген.

Таяныш сөзлер: оптимизация, математикалық модел, реактив қуўатлық, кернеў, қуўатлық ысрапы, блок-схема.

Функциянинг зарурий экстремум шарти асосида тугунларнинг кучланишларини ва реактив қувватини оптималлаш орқали электр тармоқларида исрофларни минималлаштиришнинг моделлари

Реймов К.М., Бобожанов Ю.М., Юлдошов Т.М.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада электр тармоқлардаги исрофларни ва ҳолат-технологик чеклашларни эътиборга олиб, электр энергетика тизимларининг қисқа муддатли ҳолатларини оптималлашнинг математик модели яратилган, электр тармоқлардаги исрофларни минималлаштиришнинг алгоритмлари такомиллаштирилган, исрофларни минималлаштириш алгоритмининг кенгайтирилган блок-схемаси келтирилган.

Таянч сўзлар: оптимизация, математик модел, реактив қувват, кучланиш, қувват исрофи, блок-схема.

Модели минимизации потерь в электрических сетях оптимизацией реактивной мощности и напряжений узлов на основе необходимого условия экстремума функции

Реймов К.М., Бобожанов Ю.М., Юлдошов Т.М.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье создана математическая модель оптимизации краткосрочных режимов электроэнергетических систем с учётом режимно-технологических ограничений и потерь в электрических сетях, усовершенствованы алгоритмы минимизации потерь в электрических сетях, приведена укрупнённая блок-схема алгоритма минимизации потерь.

Ключевые слова: оптимизация, математическая модель, реактивная мощность, напряжения, потери мощности, блок-схема

Models for minimizing losses in electric networks by optimizing reactive power and node voltages based on the necessary condition for the function extremum

Reymov K.M., Bobojonov Yu.M., Yuldoshov T.M.
Karakalpak State University

Resume: The article created a mathematical model for optimizing short-term modes of electric power systems, taking into account operational and technological limitations and losses in electric networks, improved algorithms for minimizing losses in electric networks, and an enlarged block diagram of an algorithm for minimizing losses.

Key words: optimization, mathematical model, reactive power, voltage, power loss, block diagram

---

УДК 517.98

2-ЛОКАЛЬНЫЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАНИЯ СПИН-ФАКТОРА

Сейпуллаев Ж.Х., Пирекеев Ж.Х., Абдиреймов А.Р.
Каракалпакский государственный университет

Понятие 2-локального дифференцирования было введено в 1997 г. П.Шемрлом [1], и в этой статье он дал описание 2-локальных дифференцирований алгебры B(H) всех ограниченных линейных операторов на

бесконечномерном сепарабельном гильбертовом пространстве H. Аналогичное описание в конечномерном случае появилось позже в [2]. В работе [3] были описаны 2-локальные дифференцирования на матричных алгебрах над конечномерными кольцами с делением.

В работе [4] Ш.А.Аюпов и К.К.Кудайбергенов предложили новую технику и обобщили упомянутые выше результаты из работ [1,2] для произвольных гильбертовых пространств. А именно, авторы рассмотрели 2-локальные дифференцирования на алгебре B(H) всех ограниченных линейных операторов на произвольном гильбертовом пространстве H и доказали, что каждое 2-локальное дифференцирование на B(H) является дифференцированием. Аналогичный результат для 2-локальных дифференцирований на конечных алгебрах фон Неймана был получен в [5]. В работе [6] авторы расширили все приведенные выше результаты и дали краткое доказательство этого результата для полуконечных алгебр фон Неймана. Наконец, в [7] было доказано, что для любой чисто бесконечной алгебры фон Неймана M каждое 2-локальное дифференцирование на M является дифференцированием. Это завершило решение указанной задачи для произвольных алгебр фон Неймана.

В настоящей статье доказывается, что каждое 2-локальное дифференцирование на спин-факторе является дифференцированием.

Банахово пространство A над полем действительных чисел $\mathbb{R}$ называется йордановой банаховой алгеброй (JB-алгеброй), если в A введена операция умножения $x \circ y \ (x, y \in A)$, удовлетворяющая условиям (см. [8]):

1) $x \circ y = y \circ x$ для любых $x, y \in A$;
2) $(x+y) \circ z = x \circ z + y \circ z$ для любых $x, y, z \in A$;
3) $\lambda(x \circ y) = \lambda x \circ y$ для любых $\lambda \in \mathbb{R}$ и $x, y \in A$;
4) $x^2 \circ (y \circ x) = (x^2 \circ y) \circ x$ для любых $x, y \in A$;
5) $\|x^2\| = \|x\|^2$ для любых $x \in A$;
6) $\|x^2\| \le \|x^2 + y^2\|$ для любых $x, y \in A$.

JB-алгебра A называется JBW-алгеброй, если она обладает предсопряженным пространством, т. е. существует такое нормированное пространство A_*, что $(A_*)^* = A$.

Пусть H – вещественное гильбертово пространство со скалярным произведением $\langle x, y \rangle \ (x, y \in H)$. Рассмотрим декартово произведение $A = \mathbb{R} \times H = \{(\alpha, x) : \alpha \in \mathbb{R}, x \in H\}$ и определим в A произведение

$$(\alpha, x) \circ (\beta, y) = (\alpha\beta + \langle x, y \rangle, \alpha y + \beta x),$$

где $\alpha, \beta \in \mathbb{R}$, $x, y \in H$. Норму в A определим по формуле

$$\|(\alpha, x)\| = |\alpha| + \|x\|_2,$$

где $\alpha \in \mathbb{R}$, $x \in H$. С этим произведением и нормой множеств A является JBW-фактором с единицей $1 = (1, 0)$, который называется спин-фактором (см. [8]).

Пусть A – JBW-алгебра. Линейный оператор $D : A \to A$ называется дифференцированием, если $D(a \circ b) = D(a) \circ b + a \circ D(b)$ при всех $a, b \in A$. Дифференцирования вида $D(x) = \sum_{i=1}^{n} \left((a_i \circ b_i) \circ x - a_i \circ (b_i \circ x) \right)$ называются внутренними.

Линейный оператор $D : A \to A$ называется Йордановым дифференцированием, если $D(a^2) = 2a \circ D(a)$ для всех $a \in A$.

Лемма 1. Пусть A – JBW-алгебра. Линейный оператор $D : A \to A$ является дифференцированием тогда и только тогда, когда оно Йорданово дифференцирование.

Доказательство. Пусть $D : A \to A$ дифференцирование на JBW-алгебре A. Тогда для всех $a \in A$ имеем

$$D(a^2) = D(a \circ a) = a \circ D(a) + D(a) \circ a = 2a \circ D(a),$$

т.е. D является Йордановым дифференцированием.

Пусть $D : A \to A$ Йорданово дифференцирование на JBW-алгебре A. Тогда для каждого $a, b \in A$ имеем

$$D((a+b)^2) = 2(a+b) \circ D(a+b) = 2a \circ D(a+b) + 2b \circ D(a+b) =$$

$$= 2a \circ D(a) + 2a \circ D(b) + 2b \circ D(a) + 2b \circ D(b).$$

С другой стороны,

$$D\left((a+b)^2\right) = D\left(a^2 + 2a \circ b + b^2\right) = D\left(a^2\right) + 2D(a \circ b) + D\left(b^2\right) = 2a \circ D(a) + 2D(a \circ b) + 2b \circ D(b).$$

Поэтому,

$$D(a \circ b) = D(a) \circ b + a \circ D(b),$$

т.е. D является дифференцированием. Лемма доказана.

Отображение $\Delta : A \to A$ (не обязательно линейное) называется 2-локальным дифференцированием, если для всяких $a,b \in A$ существует дифференцирование $D_{a,b}$ такое, что $\Delta(a) = D_{a,b}(a)$ и $\Delta(b) = D_{a,b}(b)$.

Лемма 2. Пусть A – JBW-алгебра и $\Delta : A \to A$ – 2-локальное дифференцирование. Тогда Δ – однородна.

Доказательство. Пусть $\Delta : A \to A$ 2-локальное дифференцирование на JBW-алгебре A. Тогда для каждого $a \in A$ и каждого $\lambda \in \mathbb{R}$ существует дифференцирование $D_{a,\lambda a}$ такое, что

$$\Delta(a) = D_{a,\lambda a}(a) \text{ и } \Delta(\lambda a) = D_{a,\lambda a}(\lambda a).$$

Тогда

$$\Delta(\lambda a) = D_{a,\lambda a}(\lambda a) = \lambda D_{a,\lambda a}(a) = \lambda \Delta(a).$$

Поэтому, Δ – однородна. Лемма доказана.

Лемма 3. Пусть A – JBW-алгебра и $\Delta : A \to A$ –2-локальное дифференцирование. Тогда $\Delta\left(a^2\right) = 2a \circ \Delta(a)$ для всех $a \in A$.

Доказательство. Пусть $\Delta : A \to A$ 2-локальное дифференцирование на JBW-алгебре A. Тогда для каждого $a \in A$ существует дифференцирование D_{a,a^2} такое, что $\Delta(a) = D_{a,a^2}(a)$ and $\Delta\left(a^2\right) = D_{a,a^2}\left(a^2\right)$. В силу леммы 1 имеем

$$\Delta\left(a^2\right) = D_{a,a^2}\left(a^2\right) = 2a \circ D_{a,a^2}(a) = 2a \circ \Delta(a),$$

т.е. $\Delta\left(a^2\right) = 2a \circ \Delta(a)$. Лемма доказана.

Теорема 4. Пусть A – спин-фактор. Тогда всякое 2-локальное дифференцирование $\Delta : A \to A$ является дифференцированием.

Доказательство. Пусть $\Delta : A \to A$ – 2-локальное дифференцирование. Так как всякое дифференцирование в спин-факторе является косоэрмитовым (см. [9]), то по определению 2-локального дифференцирования для каждого $u, v \in A$ имеем

$$\left\langle \Delta(u), v \right\rangle = \left\langle D_{u,v}(u), v \right\rangle = \left\langle u, D_{u+v}^{*}(v) \right\rangle = -\left\langle u, D_{u+v}(v) \right\rangle = -\left\langle u, \Delta(v) \right\rangle,$$

т.е. $\left\langle \Delta(u), v \right\rangle = -\left\langle u, \Delta(v) \right\rangle$. Для произвольных $a,b,c \in A$, обозначим $u = a + b$, $v = c$. Тогда из выше указанного соотношения имеем, что

$$\left\langle \Delta(a+b), c \right\rangle = -\left\langle a+b, \Delta(c) \right\rangle = -\left\langle a, \Delta(c) \right\rangle - \left\langle b, \Delta(c) \right\rangle = \left\langle \Delta(a), c \right\rangle + \left\langle \Delta(b), c \right\rangle = \left\langle \Delta(a) + \Delta(b), c \right\rangle,$$

и так

$$\left\langle \Delta(a+b) - \Delta(a) - \Delta(b), c \right\rangle = 0$$

для всех $a,b,c \in A$. Поэтому, $\Delta(a+b) - \Delta(a) - \Delta(b) = 0$,

т.е. Δ является аддитивном отображением на A. Поэтому, в силу лемм 2 и 3, Δ является Йордановым дифференцированием. Тогда в силу леммы 1 следует, что Δ является дифференцированием. Теорема доказана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Semrl, P.: Local automorphisms and derivations on B(H), Proc. Am. Math. Soc. 125, 2677-2680 (1997).
2. Kim, S.O., Kim, J.S.: Local automorphisms and derivations on Mn, Proc. Am.Math. Soc. 132, 1389-1392 (2004).
3. Lin, Y., Wong, T.: A note on 2-local maps. Proc. Edinb. Math. Soc. 49, 701-708 (2006).
4. Ayupov, Sh.A., Kudaybergenov, K.K.: 2-local derivations and automorphisms on B(H),. J. Math. Anal. Appl. 395, 15-18 (2012).
5. Ayupov, Sh.A.,Kudaybergenov, K.K., Nurjanov,B.O., Alauatdinov, A.K.: Local and 2-local derivations on noncommutative Arens algebras. Math. Slov. 64, 423-432 (2014).
6. Ayupov, Sh.A., Arzikulov, F.N.: 2-local derivations on semi-finite vonNeumann algebras. Glasg. Math. J. 56, 9-12 (2014).
7. Ayupov, Sh.A., Kudaybergenov, K.K.: 2-Local derivations on von Neumann algebras. Positivity 19, 445-455 (2015).

8. Аюпов Ш.А.: Классификация и представление упорядоченных йордановых алгебр. Ташкент: Фан, 124 с. (1986).
9. Upmeier H.: Derivations of jordan algebras. Math.Scand. 46. 251-264 (1980).

Спин-факторларда 2-локаль дифференциаллаўлар
Сейпуллаев Ж.Х., Пирекеев Ж.Х., Абдиреймов А.Р. Қарақалпақ мәмлекетлик университети
Резюме. Мақалада спин-факторларда 2-локаль дифференциаллаўлар дифференциаллаў болатуғынлығы көрсетилди.
Таяныш сөзлер: JBW-алгебра, спин-фактор, дифференциаллаў, 2-локаль дифференциаллаў.

Спин-факторларда 2-локаль дифференциаллашлар
Сейпуллаев Ж.Х., Пирекеев Ж.Х., Абдиреймов А.Р. Қорақалпақ давлат университети
Резюме. Мақолада спин-факторларда 2-локаль дифференциаллашлар дифференциаллаш бўлиши кўрсатилди.
Таянч сўзлар: JBW-алгебра, спин-фактор, дифференциаллаш, 2-локаль дифференциаллаш.

2-локальные дифференцирования спин-фактора
Сейпуллаев Ж.Х., Пирекеев Ж.Х., Абдиреймов А.Р.
Каракалпакский государственный университет
Резюме. В настоящей статье доказано, что каждое 2-локальное дифференцирование на спин-факторе является дифференцированием.
Ключевые слова: JBW-алгебра, спин-фактор, дифференцирование, 2-локальное дифференцирование

2-local differentiations of the spin-factor
Seypullaev J.X., Pirekeev J.X., Abdireymov A.E.
Karakalpak State University
Summary. In this article, it is proved that each 2-local differentiation on the spin factor is a differentiation.
Key words: JBW-algebra, spin-factor, differentiation, 2-local differentiation

---

УДК 517.95

РАЗРЕШИМОСТЬ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ СМЕШАННОГО ТИПА ВТОРОГО ПОРЯДКА

Отарова Ж.А., Алламбергенова Т.А.
Каракалпакский государственный университет

Теория уравнений смешанного типа имеет сравнительно недолгую историю. Уравнения смешанного типа стали объектом систематических исследований с конца сороковых годов прошлого столетия. Возникшие в приложениях проблемы, в частности проблемы околозвукового течения сжимаемой среды и безмоментной теории оболочек, описываются уравнениями смешанного типа второго порядка, для которых задача Трикоми, так и, другие ее математические обобщения имеют вполне определенный физический или геометрический смысл. Начало исследований краевых задач для уравнений смешанного типа было положено в известных работах Ф. Трикоми и С. Геллерстедта, где были впервые поставлены и исследованы краевые задачи для модельных уравнений смешанного типа, теперь известные как "Задача Трикоми" и "Задача Геллерстедта". Ф.И.Франкль обнаружил важные приложения задачи Трикоми и других родственных ей задач в трансзвуковой газодинамике. И.Н.Векуа указал на важность проблемы уравнений смешанного типа при решении задач, возникающих в теории бесконечно малых изгибаний поверхностей, а также в безмоментной теории оболочек с кривизной переменного знака. А.В.Бицадзе впервые сформулировал принцип экстремума для задачи Трикоми. Позднее он был доказан и для других краевых задач для уравнений смешанного типа. В работах [1]-[6] и многих других теория уравнений смешанного типа развивалась в различных направлениях.

В настоящей работе рассматриваются вопросы однозначной разрешимости краевой задачи для уравнения смешанного типа второго порядка.

Постановка задачи. В области $D=\{(x,t):0<x<q,\ -T<t<T, T>0\}$ рассмотрим уравнение

$$u_{tt}+\operatorname{sgn}t\cdot u_{xx}=f(x,t), \tag{1}$$

где $f(x,t)-$ заданная функция.

Обозначим $D^{+}=D\cap(t>0), D^{-}=D\cap(t<0).$

Задача А. Найти в области D решение $u(x,t)$ уравнения (1) удовлетворяющее условиям склеивания

$$\frac{\partial^k u}{\partial t^k}(x,+0)=\frac{\partial^k u}{\partial t^k}(x,-0),\quad k=0,1 \qquad 0\le x\le q, \tag{2}$$

граничным условиям

$$u(0,t)=u(q,t)=0, \qquad -T\le t\le T, \tag{3}$$

$$u(x,T)=0, \qquad 0\le x\le q, \tag{4}$$

$$u(x,-T)=0, \qquad 0\le x\le q, \tag{5}$$

Единственность решения.

Теорема 1. Пусть числа q и T такие, что при $k=1,2...$

$$P_k(T)\equiv\left|sh\left(\frac{k\pi}{q}\right)T\cos\left(\frac{k\pi}{q}\right)T+ch\left(\frac{k\pi}{q}\right)T\sin\left(\frac{k\pi}{q}\right)T\right|\ge\delta_0>0, \tag{6}$$

тогда если существует регулярное решение задачи А, то оно единственно.

Доказательство. Пусть существуют два решения $u_1(x,t)$ и $u_2(x,t)$ задачи. Их разность удовлетворяет однородному уравнению (1) и условиям (2) - (5). Обозначим эту разность через $u(x,t)$, т. е. $u(x,t)=u_1(x,t)-u_2(x,t)$.

Известно, что функции
$$X_k(x)=\sqrt{\frac{2}{q}}\sin\lambda_k x,\quad \lambda_k=\frac{k\pi}{q},\quad k=1,2,... \tag{7}$$
образуют в $L_2(0,q)$ полную ортонормированную систему.

Обозначим
$$u(x,t)=\begin{cases}u^+(x,t), & (x,t)\in D^+\\ u^-(x,t), & (x,t)\in D^-\end{cases}$$

Рассмотрим интегралы
$$\int_0^q u^+(x,t)X_k(x)dx=\alpha_k(t),\quad k=1,2,\ldots.\ t>0, \tag{8}$$
а для отрицательных значений
$$\int_0^q u^-(x,t)X_k(x)dx=\beta_k(t),\ k=1,2,\ldots.\quad t<0 \tag{9}$$
где функции $X_n(x)$ определены в (7).

На основании (8), (9) вводим функции
$$\alpha_{k,\varepsilon}(t)=\int_{\varepsilon}^{q-\varepsilon}u(x,t)X_k(x)dx,\ k=1,2,...,\ t>0,\ 0<\varepsilon<q, \tag{10}$$
$$\beta_{k,\varepsilon}(t)=\int_{\varepsilon}^{q-\varepsilon}u(x,t)X_k(x)dx,\ k=1,2,...,\ t<0,\ 0<\varepsilon<q, \tag{11}$$
причём $(\varepsilon,q-\varepsilon)\neq\varnothing$. Дифференцируя (10) и (11) два раза по t, и интегрируя два раза по частям, переходя к пределу при $\varepsilon\to 0$ с учётом условий (3) получаем уравнения
$$\alpha_k''(t)-\lambda_k^2\alpha_k(t)=0,\qquad k=1,2,...,\ \mathrm{t}>0, \tag{12}$$
$$\beta_k''(t)+\lambda_k^2\beta_k(t)=0,\qquad k=1,2,...,\ \mathrm{t}<0 \tag{13}$$
Решая уравнения (12) и (13) при условиях $\alpha_k(T)=0,\ \beta_k(-T)=0,\ \alpha_k(0)=\beta_k(0),\alpha_k'(0)=\beta_k'(0)$ получаем $\alpha_k(t)=0,\beta_k(t)=0$ при $t\in[-T,T]$. Тогда, правые части равенства (8) и (9) будут равны нулю. Отсюда следует ортогональность $u(x,t)$ к полной системе (7). Следовательно $u(x,t)\equiv 0$.

Существование решения.

Теорема 2. Если $f(x,t)\in C_{x,t}^{1,0}(\overline{D}),\ f_x(x,t)\in L_2(0,q),\ \forall\, t\in[-T,T]$ и $f(0,t)=f(q,t)=0,$ и выполняется условие (6), то регулярное решение задачи А существует и принадлежит классу $C_{x,t}^{2,2}(\overline{D})$.

Доказательство. Частные решения уравнения (1), не равные нулю в области D, будем искать в виде $u(x,t)=X(x)\cdot T(t)$, удовлетворяющего нулевым граничным условиям (3). Подставляя данное произведение в однородное уравнение (1), получим относительно $X(x)$.
$$X''(X)-\lambda^2X(X)=0,\qquad 0<x<q, \tag{14}$$
Решаем уравнение (14) с условиями (3), которые переходят в следующие
$$X(0)=X(q)=0. \tag{15}$$
Решение задачи (14), (15) имеет вид (7). Решение уравнения (1) ищем в виде ряда
$$u^+(x,t)=\sum_{k=1}^{\infty}u_k^+(t)X_k(x),\qquad t>0, \tag{16}$$
а при $t<0$ в виде
$$u^-(x,t)=\sum_{k=1}^{\infty}u_k^-(t)X_k(x)\ . \tag{17}$$
Решения (16) и (17) удовлетворяют условиям (3). Разлагая $f(x,t)$ в ряд Фурье по собственным функциям $X_k(x)$ задачи (14), (15), а также подставляя (16) и (17) соответственно в уравнение (1) придём к следующим двум уравнениям
$$u_k^{+'}(t)-\lambda_k^2u_k^+(t)=f_k(t),\quad t>0,$$
$$u_k^{-''}(t)+\lambda_k^2u_k^-(t)=f_k(t),\quad t<0.$$
Решая эти уравнения с условиями (2), (4) получаем

$$u_k^+(t) = A_k(t)\cdot e^{-\frac{\pi k}{q}t} + B_k(t)\cdot e^{\frac{\pi k}{q}t},$$
$$u_k^-(t) = C_k(t)\cdot \cos\frac{\pi k}{q}t + D_k(t)\cdot \sin\frac{\pi k}{q}t,$$

Для нахождения неизвестных коэффициентов $A_k(t),\ B_k(t),\ C_k(t),\ D_k(t)$ используем условия (2), (4), (5) тогда:

$$u_k^+(t) = -\frac{1}{\lambda_k}\int_t^T f_k(\tau)\, sh\lambda_k(t-\tau)d\tau + A(T)\cdot e^{-\lambda_k t} + B(T)\cdot e^{\lambda_k t}, \tag{18}$$

$$u_k^-(t) = \frac{1}{\lambda_k}\int_{-T}^{t} f_k(\tau)\sin\lambda_k(t-\tau)d\tau + C(-T)\cdot\cos\lambda_k t + D(-T)\cdot\sin\lambda_k t, \tag{19}$$

Тогда получим систему уравнений для определения $A(T), B(T),\ C(-T),\ D(-T).$

$$\begin{cases} A(T)\cdot e^{-\lambda_k T} + B(T)\cdot e^{\lambda_k T} = 0, \\ C(-T)\cdot\cos\lambda_k(-T) + D(-T)\cdot\sin\lambda_k(-T) = 0, \\ \frac{1}{\lambda_k}\int_0^T f_k(\tau)\, sh\lambda_k\tau\, d\tau + A(T) + B(T) = -\frac{1}{\lambda_k}\int_{-T}^0 f_k(\tau)\sin\lambda_k\tau\, d\tau + C(-T), \\ -\int_0^T f_k(\tau)\, ch\lambda_k\tau\, d\tau - \lambda_k A(T) + \lambda_k B(T) = \int_{-T}^0 f_k(\tau)\cos\lambda_k\tau\, d\tau + \lambda_k D(-T), \end{cases} \tag{20}$$

Решая систему (20) находим значения:

$$A(T) = -\frac{e^{\lambda_k T}}{2\lambda_k}\int_0^T f_k(\tau)\frac{sh\lambda_k\tau\cos\lambda_k T + ch\lambda_k\tau\sin\lambda_k T}{P_k(T)}d\tau - \frac{e^{\lambda_k T}}{2\lambda_k}\int_{-T}^0 f_k(\tau)\frac{\sin\lambda_k(T+\tau)}{P_k(T)}d\tau,$$

$$B(T) = \frac{e^{-\lambda_k T}}{2\lambda_k}\int_0^T f_k(\tau)\frac{sh\lambda_k\tau\cos\lambda_k T + ch\lambda_k\tau\sin\lambda_k T}{P_k(T)}d\tau + \frac{e^{-\lambda_k T}}{2\lambda_k}\int_{-T}^0 f_k(\tau)\frac{\sin\lambda_k(T+\tau)}{P_k(T)}d\tau,$$

$$C(-T) = \frac{1}{\lambda_k}\int_0^T f_k(\tau)\frac{sh\lambda_k\tau\, ch\lambda_k T - sh\lambda_k T\, ch\lambda_k\tau}{P_k(T)}\cdot\sin\lambda_k T\, d\tau +$$
$$+\frac{1}{\lambda_k}\int_{-T}^0 f_k(\tau)\frac{\sin\lambda_k\tau\, ch\lambda_k T - \cos\lambda_k\tau\, sh\lambda_k T}{P_k(T)}\cdot\sin\lambda_k T\, d\tau,$$

$$D(-T) = \frac{1}{\lambda_k}\int_0^T f_k(\tau)\frac{sh\lambda_k\tau\, ch\lambda_k T - sh\lambda_k T\, ch\lambda_k\tau}{P_k(T)}\cdot\cos\lambda_k T\, d\tau +$$
$$+\frac{1}{\lambda_k}\int_{-T}^0 f_k(\tau)\frac{\sin\lambda_k\tau\, ch\lambda_k T - \cos\lambda_k\tau\, sh\lambda_k T}{P_k(T)}\cdot\cos\lambda_k T\, d\tau.$$

Подставляя эти значения соответственно в (18) и (19) получим при $t > 0$

$$u_k^+(t) = -\frac{1}{\lambda_k}\int_t^T f_k(\tau)\frac{\cos\lambda_k T\, sh\lambda_k t + \sin\lambda_k T\, ch\lambda_k t}{P_k(T)}\cdot sh\lambda_k(T-\tau)d\tau -$$
$$-\frac{1}{\lambda_k}\int_0^t f_k(\tau)\frac{\cos\lambda_k T\, sh\lambda_k\tau + \sin\lambda_k T\, ch\lambda_k\tau}{P_k(T)}\cdot sh\lambda_k(T-t)d\tau -$$
$$-\frac{1}{\lambda_k}\int_{-T}^0 f_k(\tau)\frac{\sin\lambda_k(\tau+T)}{P_k(T)}\cdot sh\lambda_k(T-t)d\tau,$$

и при $t < 0$ функцию

$$u_k^-(t) = \frac{1}{\lambda_k}\int_{-T}^t f_k(\tau)\frac{\sin\lambda_k t\, ch\lambda_k T - \cos\lambda_k t\, sh\lambda_k T}{P_k(T)}\cdot\sin\lambda_k(T+\tau)d\tau -$$
$$-\frac{1}{\lambda_k}\int_t^0 f_k(\tau)\frac{\sin\lambda_k\tau\, ch\lambda_k T - \cos\lambda_k\tau\, sh\lambda_k T}{P_k(T)}\cdot\sin\lambda_k(T+t)d\tau + \frac{1}{\lambda_k}\int_0^T f_k(\tau)\frac{sh\lambda_k(\tau-T)}{P_k(T)}\cdot\sin\lambda_k(T+t)d\tau.$$

Непосредственной проверкой можно убедиться, что функция

$$u(x,t)=\begin{cases} u^{+}(x,t)=\sum\limits_{k=1}^{\infty}u_k^{+}(t)\cdot X_k(x), & (x,t)\in D^{+} \\ u^{-}(x,t)=\sum\limits_{k=1}^{\infty}u_k^{-}(t)\cdot X_k(x), & (x,t)\in D^{-} \end{cases} \tag{21}$$

будет регулярным решением задачи А.

При выполнении условия (6) и используя неравенство Коши-Буняковского имеем

$$\left|u^{+}(x,t)\right|\le C, \qquad \left|u^{-}(x,t)\right|\le C_1. \tag{22}$$

где $C,C_1=const>0,$ и в силу этого ряды в (21) сходятся абсолютно и равномерно в рассматриваемой области.

Более того, при выполнении условий теоремы 2 наложенные на функцию $f(x,t)$, ряды в (22) можно дифференцировать почленно два раза по x и t в D при этом полученные ряды сходятся абсолютно и равномерно в области $\overline{D}$. Отсюда следует, что $u(x,t)\in C_{x,t}^{2,2}\left(\overline{D}\right)$.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аманов Д., Отарова Ж.А. Краевая задача для уравнения смешанного типа четвёртого порядка //Узб. мат. журн. – Ташкент, 2008. - №3. - С.13-22.
2. Бицадзе А.В. Уравнения смешанного типа. М.: АН СССР, 1959. - 164 с.
3. Джураев Т. Д., Сопуев А. Мамажонов М. Краевые задачи для уравнений параболо-гиперболического типа. – Ташкент: Фан. 1986. - 220 с.
4. Джураев Т.Д. Краевые задачи для уравнений смешанного и смешанно-составного типов. Ташкент: ФАН, 1979. – 240 с.
5. Отарова Ж.А. Краевая задача для уравнения смешанного типа четвертого порядка // Дифференциальные уравнения и топология: Тез. докл. международ. конф. посвящённой 100-летию со дня рождения Л.С. Понтрягина. 17-22 июня 2008.- Москва, 2008. – С. 170-171.
6. М.С. Салахитдинов, А.К. Уринов Краевые задачи для уравнений смешанного типа со спектральным параметром. – Ташкент, «Фан».1997.-165с.

Аралаш типдаги иккинчи тартибли тенглама учун чегаравий масаланинг ечимлиги

Отарова Ж.А., Аллambергенова Т.А.Қорақалпоқ давлат университети

Бу мақолада аралаш типдаги иккинчи тартибли тенглама учун чегаравий масала ўрганилган. Масала тўртбурчакли соҳада каралган. Масаланинг ягона регуляр ечимининг мавжудлиги ва тургунлиги исботланган. Масала ечими Фурье қатори ёрдамида қурилган. Ечимнинг ягоналиги ортонормал системанинг туликлиги ёрдамида исботланган.

Калит сўзлар: чегаравий масала, аралаш типдаги тенглама, регуляр ечим, Фурье қатори, тўликлик

Разрешимость краевой задачи для уравнения смешанного типа второго порядка

Отарова Ж.А., Аллambергенова Т.А.Каракалпакский государственный университет

Резюме. В данной работе исследована разрешимость одной краевой задачи для уравнения смешанного типа второго порядка. Задача рассматривается в прямоугольной области. Доказаны единственность, существование и устойчивость регулярного решения. Регулярное решение рассматриваемой задачи строится методом разделения переменных. Единственность решения доказывается с использованием полноты ортонормированной системы.

***Ключевые слова*:** краевая задача, уравнение смешанного типа, регулярное решение, ряд Фурье, полнота

Solvability of the boundary value problem for the second order mixed type equation

Otarova Zh.A., Allambergenova T.A. Karakalpak State University

Summary. In this article, the solvability of one boundary value problem for a second-order mixed-type equation is investigated. The problem is considered in a rectangular area. The uniqueness, existence and stability of the regular solution are proved. The regular solution of the problem is constructed by the method of separation of variables. The uniqueness of the solution is proved using the completeness of the orthonormal system.

***Key words*:** boundary value problem, mixed type equation, regular solution, Fourier series, completeness

ХИМИЯ. ТЕХНОЛОГИЯ
БИОЛОГИЯ. ГЕОГРАФИЯ

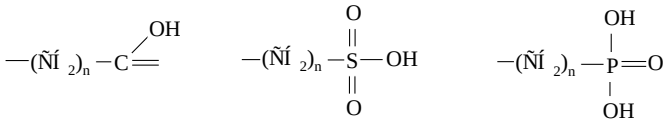
УДК 547.99.035.261

СУЛЬФОМЕТИЛИРОВАНИЕ ЛИГНОЦЕЛЛЮЛОЗНЫХ МАТЕРИАЛОВ РИСОВОЙ ЛУЗГИ И СОЛОМЫ

Джуманова З.К., Артыкбаева Б.Р., Жугинисов Б.Б.
Каракалпакский государственный университет им. Бердаха

Древесина представляет собой постоянно возобновляемый источник сырья, значение которого в комплексной химической переработке непрерывно возрастает. В настоящее время лигноцеллюлозные материалы успешно используются во многих областях народного хозяйства [1-3]. Известно, что лигноцеллюлозные материалы могут служить универсальной матрицей при получении сорбционных материалов с хорошей проницаемостью, механической устойчивостью, удовлетворительными гидродинамическими характеристиками при эксплуатации. Благодаря наличию в макромолекулах лигноцеллюлозных полимеров активных функциональных групп (алифатических и фенольных гидроксильных групп, карбоксильных групп) они могут вступать во взаимодействие с различными реагентами. С помощью различных модификаций из такой матрицы можно получать сорбенты для различных видов адсорбционной хроматографии [3]. Одним из методов повышения реакционной способности природных полимеров является активация их растворами кислот, щелочной или смесью органических растворителей. Такая обработка позволяет очистить как поверхностные периферийные, так и внутренние поры от выстилающего слоя растворимых экстрактивных веществ (смолы, зола и др.) удаление их увеличивает доступность активных центов для химических превращений. Однако при этом процесс может сопровождаться частичной или полной деструкцией природного материала за счет разрыва химических связей и формирования новых функциональных групп [4].

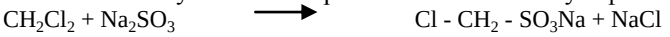
Одним из малоизученных направлений химической модификации технических лигнинов и лигноцеллюлозных материалов является введение в их макромолекулу и состав функциональных групп, придающих им растворимость. Сульфоалкильные группировки (2), наряду с такими ионогенными группами как карбоксиметильные (1) и фосфометильные группы (3) придают лигнинам способность к растворению в воде или водно-щелочных средах [5]:

(1) 2) (3)

Известно, что сульфометилирование органических соединений, в частности фенолов, легко осуществляется бисульфитными производными формальдегида. При этом фенолы сульфометилируются в ядро, что характерно для немногих гидроксилсодержащих органических соединений.

Изучение механизма реакции показало, что замещение происходит по 5 - положению фенилпропановой структурной единицы лигнина [6]. Реакция сульфометилирования даст возможность также для получения целлюлозы, и рассматривается как альтернатива сульфатной варке. Среди солей хлор-, бром- и йодметансульфокислот, используемых для сульфометилирования, наибольшее распространение получил хлорметансульфонат натрия. Его обычно получают из хлористого метилена и сульфита натрия:

Ранее с целью увеличения растворимости нами было проведено сульфометилирование препаратов диоксанлигнина стеблей хлопчатника и гидролизного лигнина [7]. Было предположено, что замещение на натрийсульфометильный катион проходит по 5-положению фенилпропановых структурных единиц лигнина [6]. Рис посевной (*Oryza sativa L.*) – однолетнее травянистое растений семейства злаковые- культивируется в Каракалпакстане, как пищевая культура. При переработке зерна риса, как и других злаковых культур, образуются многотоннажные отходы в виде лузги и соломы, которые являются потенциальным сырьем для получения многих веществ [8].

Измельченную рисовую лузгу экстрагировали спирто-бензольной смесью согласно методу TAPPI [9].

Поиск путей утилизации требует всестороннего изучения состава исследуемых растений (табл.1).

Таблица 1. Химический состав рисовой лузги и соломы, %

Образец	*Лигнин Комарова*	*Целлюлоза*	*ЛГПС**	*ТГПС***
Рисовая лузга	27,2	31,0	17,6	39,7
Рисовая солома	21,4	40,2	16,0	41,6

*Примечание: *- легкогидролизуемые полисахариды, **- трудногидролизуемые полисахариды*

Обнаруживаемое высокое содержание лигнина Комарова в рисовой лузге указывает на более сильное одревеснение исследуемого объекта. Высокое содержание ТГПС может свидетельствовать о том, что углеводный комплекс, как рисовой лузги, так и рисовой соломы имеет природу трудногидролизуемых полисахаридов, т.е. целлюлозы и гемицеллюлоз.

С целью увеличения растворимости нами было проведено в лабораторных условиях бисульфитом натрия и 40%- раствором формалина, при 90^0С. В результате проведенных модификации в сульфометилированные лигноцеллюлозные материалы удалось внедрить 2,0% серы (табл. 2).

Таблица 2. Сульфометилирование лигноцеллюлозных материалов, %

№	Образец ЛЦМ	Выход СЛЦМ	S	Лигнин Комарова
1.	Рисовая лузга	116	2,0	17,3
2.	Рисовая солома	120	1,0	18,8

Примечание: ЛЦМ – лигноцеллюлозный материал, СЛЦМ – сульфометилированнный лигноцеллюлозный материал

Данные таблицы 2 показывает, что наибольшее содержание серы найдено в сульфометилированной рисовой лузге. Снижение содержания лигнина Комарова в этих образцах может свидетельствовать о растворении определенной части лигнина в процессе сульфометилирования.

В ИК-спектрах сульфометилированных образцов лигноцеллюлозных материалов имеются полосы поглощения характерные для гидроксильных групп, бензольного кольца с заместителями, метоксильных групп и связи углерод-сера (табл. 3).

Таблица 3. Характеристичные частоты полос поглощения функциональных групп сульфометилированных лигноцеллюлозных материалов, см$^{-1}$

Функциональные группы и связи	Рисовая лузга
Гидроксильные группы, включенные в водородную связь	3423
Ароматическое кольцо	1606
Метоксильные группы	1427
Связь C – S(R – SO - R)	1034
R – O - SO_2 – R	606

R - фрагменты макромолекулы лигнинов

Сульфометилирование лигноцеллюлозных материалов смесью формальдегида и сульфита натрия в привело к образованию продуктов, с содержанием серы 2,0%, и растворению части лигнина.

Заключение. Таким образом, предложен новый способ химической переработки лигноцеллюлозных материалов в сульфометилированные производные. При этом, возможно, происходят одновременно процессы разрушения структуры лигнина в растении, и сульфоалкилирования по свободным и освобождающимся, по мере протекания процесса, гидроксильным группам лигнина. Показана возможность использования в качестве сульфоалкилирующего реагента смеси формальдегида и сульфита натрия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Карманов А.П., Кочева Л.С., Шуктомова И.И., Рачкова Н.Г. Лигноцеллюлозные сорбенты радионуклидов // Всероссийская конференция «Химия и технология растительных веществ», 25-30 сент.2000 г., Сыктывкар.
2. Бабаханов А.К., Негматова М.И., Адылова М.К. Использование вторичных продуктов переработки хлопчатника при получении композиционных материалов // II Всероссийская конференция «Новые достижения в химии и химической технологии растительного сырья» - 21-22 04. 2005. – Барнаул. - Материалы конф. – С.643-645.
3. Броварова О.В., Кочева Л.С., Карманов А.П., Шуктомова И.И., Рачкова Н.Г. Исследование физико-химических свойств сорбентов на основе растительного сырья // Изв. вузов. Лесной журнал. – Архангельск. - 2004. - №4. - С.113- 121.
4. Черкасов А.Н., Пасечник В.А. Мембраны и сорбенты в биотехнологии / Л.: Химия. – 1991. -240С.
5. Сухановский С.И., Чудаков М.И. Щелочная активация гидролизного лигнина // Журн. Прикл. Хим. 1956. Т. 29. №3. С.410-415.
6. Галочкин А.И., Ананьина И.В., Ильина Н.В. Сульфоалкилированные лигноуглеводные материалы. 1. Сульфометилирование древесины березы // Химия растит. сырья. – Барнаул. - 2001. - №1. – С.59-68.
7. Маджидова В.Е., Далимова Г.Н., Абдуазимов Х.А. Сульфометилирование лигнинов // Химия природ. соед. – Ташкент. - 1998. - №2. – С.222-225.
8. Рис и его качество. (Перевод с англ.). Под ред. Е.П.Козьминой. М.: Колос. 1976. С.400.
9. Оболенская А.В., Щеголов В.П., Аким Г.Л., Кассович Н.Л., Емелянова И.Э. Практические работы по химии древесины и целлюлозы. М. 1965. С.411.

Шоли қобиғи ва поқоли лигноцеллюлоза материалларини сульфометиллаш

Джуманова З.К.,Артыкбаева Б.Р., Жугинисов Б.Б. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Шоли қобиғи ва поқолининг кимёвий таркиби келтирилган. Лигноцеллюлоза материалларининг сульфометилланган хосилали қайта ишлашнинг янги усуллари таклиф қилинган. Формальдегид ва бисульфит натрий аралашмаларини сульфоалкилловчи реагент сифатида фойдаланиш мумкинлиги кўрсатилган.

Таянч сўзлар: лигноцеллюлоза материаллари, шоли қобиғи ва поқоли, модификация, сульфометиллаш, функционал гуруҳлар, натрий бисульфит ва формалин.

Сульфометилирование лигноцеллюлозных материалов рисовой лузги и соломы

Джуманова З.К.,Артыкбаева Б.Р., Жугинисов Б.Б. Каракалпакский государственный университет

Резюме. Приведен химический состав рисовой лузги и соломы. Предложен новый способ химической переработки лигноцеллюлозных материалов в сульфометилированные производные. Показана возможность использования в качестве сульфоалкилирующего реагента смеси формальдегида и бисульфита натрия.

Ключевые слова: лигноцеллюлозные материалы, рисовая лузга и солома, модификация, сульфометилирование, функциональные группы, бисульфит натрий и формалин.

Sulphomethylation of lignocellulosic materials of rice husk and straw

Djumanova Z.K., Artikbaeva B.R., Juginisov B.B. Karakalpak State University

Summary. The chemical composition of rice husks and straw is given. A new method for the chemical processing of lignocellulosic materials into sulfomethylated derivatives is proposed. The possibility of using a mixture of formaldehyde and sodium bisulfite as a sulfoalkylating reagent is shown.

Key words: lignocellulosic materials, rice husk and straw, modification, sulfomethylation, functional groups, sodium bisulfite and formalin

---

УДК 543.32

СУРХОНДАРЁ СУВИНИНГ КИМЁВИЙ ТАҲЛИЛИ

[1]Тиллаев Х.Р., [1]Тураев Х.Х., [2]Кулматов Р.А., [1]Умбаров И.А.

[1]Термиз давлат университети

[2]Ўзбекистон миллий университети

Кириш. Республикамизнинг асосий сув манбалари ҳисобланган Сирдарё ва Амударёларнинг бошланиш қисми қўшни давлатлар ҳудудларига тўғри келади. Мамалакатимиз ҳудудига тўғри келадиган асосий дарёларга Норин, Қорадарё, Сўх, Чирчиқ, Зарафшон, Қашқадарё Сурхондарё ва бошқа дарёларни киритишимиз мумкин. Ҳозирги вақтда умумий ҳолда турли кўллар ва дарёларнинг майдони мамлакатимиз умумий ер майдонининг 4.92 % ни ташкил этади.

Сурхондарё вилоятининг сув хўжалиги учун асосий сув манбаи Амударё сувларидан Музработ, Ангор ва Термиз туманларининг баъзи ҳудудлари фойдаланади, аммо вилоятнинг Узун, Сариосиё, Денов, Олтинсой, Шўрчи, Қумқўрғон, Шеробод, Қизириқ ва Жарқўрғон туманларининг асосий сув манбаи Сурхондарё ҳисобланади. Унинг бошланиш қисми асосан 2 та туманга Узун ва Сариосиё туманларига тўғри келади, ушбу ҳолатни эътиборга олиб биз ушбу туманлар ҳудудларини биринчи ҳудуд ёки “юқори оқим” ҳудуди деб номладик. Денов, Шўрчи ва Қумқўрғон туманлари ҳудудларини иккинчи ҳудуд ёки “ўрта оқим”, Жарқўрғон ва Термиз туманлари ҳудудини учунчи ҳудуд ёки “пастки оқим” қисмларига бўлиб ўрганишни лозим топдик.

Вилоятимизнинг асосий сув манбаи ҳисобланган Сурхондарё сувининг турли ҳудудлардаги ва турли мавсумлардаги кимёвий жиҳатдан ўзгариши, унинг кимёвий таҳлилининг баъзи жиҳатлари ушбу мақолада очиб берилди. Кимёвий таҳлил учун олинадиган дарё суви намуналарини дарёни ташкил этувчи ирмоқлардан, дарё ҳосил қилгандаги ўзанидан ҳамда Сурхондарёнинг Амударёга қуйилиш қисми Мангузар постидан олинди.

Таҳлил учун олинган сув намуналарининг таҳлили давлат стандартлари талабларига асосан, шунингдек адабиётларда келтирилган услублардан фойдаланган ҳолда ўтказилди [1-7].

Жадвал-1. Сурхондарё дарёси сувининг таҳлил натижалари

Сифат кўрсатгичлари	Ўлчов бирлиги	Сифат кўрсатгичлари*				Ичимлик сувининг Меъёрий сифат кўрсаткичлари**
		Қаратоғ дарё (Узунтумани)	Тўпаланг дарё (Сариосиё тумани)	Сурхондарё (Денов тумани)	Сурхондарё (Термиз тумани Мангузар)	
Қуруқ қолдиқ	мг/л	620	880	915	970	≤1000
Аралаш моддалар	мг/л	16.7	16.2	31.1	35.0	15
Умумий қаттиқлик	мгхэкв/л	6.7	6.9	7.3	7.3	7.0
Сулфат анионлари	мгхэкв/л	125	106	110	115	100
Темир ионлари	мг/л	0,24	0,21	0,28	0,32	0,05
Мис ионлари	мг/л	0,002	0,002	0,002	0,002	≤1.0

*- намуналар 2019 йил 1-чоракда олинган . **- Ичимлик суви “Гегиеник талаблар ва сифатини назорат қилиш” UzDSt 950:2014.

Биз Сурхондарё сувининг турли мавсумларда бир неча ҳудудлардан намуна олиб тажриба таҳлилларини ўтказдик. Таҳлил натижалари 1 ва 2-жадвалларда келтирилган. Ушбу жадваллардан кўриниб турибдики, Қаратоғ дарёси (Узун тумани) дан (Сурхондарё) олинган сувнинг таркибидаги қуруқ қолдиқнинг миқдори 620 мг/л бўлса, Сурхондарё (Денов тумани)ҳудудидан олинган сувнинг таркибидаги қуруқ қолдиқнинг миқдори 915 мг/л, Сурхондарё (Термиз тумани Мангузар) олинган сувнинг таркибида қуруқ қолдиқнинг миқдори 970 мг/лни ташкил этган. Олинган натижалардан кўриниб турибдики, қуруқ қолдиқнинг миқдори шу ораликда 1,5 бараварга ортмоқда. Аралаш моддалар миқдори ҳам 2,0 бараварга ортган ингредиентларнинг нисбати кескин фарқ қиладиган ҳолатларни кузатишимиз мумкин.

Олинган натижаларни бир-бирига таққослаш шуни кўрсатмоқдаки, иккала жадвалда келтирилган маълумотлардан фақатгина анализ қилинаётган сувнинг pH кўрсатгичи, мис ионларининг миқдорлари бўйича бир-бирига жуда яқин, лекин бошқа кўрсатгичлар бўйича бундай хулоса қилолмаймиз.

Жадвал-2. Сурхандарё дарёси сувининг таҳлил натижалари

Сифат кўрсатгич-лари	Ўлчов бирлиги	Сифат кўрсатгичлари*				Ичимлик сувининг меъёрий Сифат кўрсат-гичлари
		Қаратоғ дарё (Узун тумани)	Тўпаланг дарё (Сариосиё тумани)	Сурхондарё (Денов тумани)	Сурхондарё (Термиз тумани Мангузар)	
Қуруқ қолдиқ	мг/л	823	920	875	780	≤1000
Аралаш моддалар	мг/л	17,2	14,8	20,2	18	15
Умумий қаттиқлик	мгхэкв/л	6,9	6,8	9,2	7,2	7.0

Сулфат анионлари	мгхэкв/л	119	105	112	115	100
Темир ионлари	мг/л	0,52	0,8	0,76	1,5	0,05
Мисс ионлари	мг/л	0,002	0,003	0,002	0,012	≤1.0

**- Намуналар 2019 йил 3-чорагида олинган.*

Анализ учун 2019 йил 3-чорагида олинган сув олинган маълумотларни сарҳисоб қилиб шуни билдириш мумкинки, Сурхондарё дарёсининг сувлари юқори қисмида турли минераллар билан бойиган ва пастги чегараларида эса у турли оқава сувлар билан ифлосланган.

Таҳлил натижаларига кўра дарёнинг қуйи қисмидаги сувлар тўлиқ ифлосланганлигини ва ичимлик суви сифатида ишлатишга яроқсиз эканлигини кўрсатмоқда.

Тажриба қисми: Қуруқ қолдиқни ўлчаш тартиби. Сув таркибидаги қуруқ қолдиқни гравиметрик услубда аниқлаш

1. Қуруқ қолдиқ деб – фильтрланган сувдаги 120 ^{0}C ҳароратда учиб кетмайдиган барча эриган қаттиқ моддалар йиғиндиси тушунилади. Қуруқ қолдиқни аниқлаш фильтрланган сувни буғлатишга, ҳосил бўлган қолдиқни 120 ^{0}C да доимий массага келгунча қуритишга ва гравиметрик услубда аниқлашга асосланган.

2. Қуруқ қолдиқни аниқлаш. Тозаланган, куйдирилган, оғирлиги ўлчанган платинали чашкада, фильтрлаб, таҳлил учун олинган сув буғлатилади. Ҳосил бўлган қолдиқ 120 ^{0}C ҳароратда ўзгармас оғирликкача қуритилади. Бунинг учун қолдиқли чашка қуритиш шкафида 1 соат, сўнгра эса 30 минутдан ушлаб турилади.

5.2 Қуруқ қолдиқ (мг/л) қуйидаги формула бўйича ҳисобланади: $\text{қуруқ қолдиқ} = \frac{10^6}{V} \cdot (G_1 - G_2)$

Бу ерда – бўш чашка оғирлиги, г;

– қурутилган қолдиқ билан чашка оғирлиги, г;

– буғлатиш учун олинган намуна ҳажми, мл.

- Сув таркибидаги қаттиқликни комплексонометрик (трилонометрик) услубда аниқлаш

Сувнинг қаттиқлиги деганда ундаги кальций ва магний ионлари миқдорининг йиғиндиси тушинилади. Қаттиқлик миллиграмм-эквивалент ёки микрограмм-эквивалент литр да ифодаланади.

250 мл лик конуссимон колбага, пипетка ёрдамида шунақа ҳажмдаги тиниқ сув олиш керакки, шунда титрлашга кетган Трилон Б эритмасининг миқдори 5 мл дан ошиб кетмасин. Олинган намунага 100 мл гача дистилланган сув қуйилади, унга 5 мл аммиакли буфер аралашмасидан ва 5-7 томчи индикатор эритмасидан қўшилади. Ундан сўнг бир вақтнинг ўзида аралаштирилиб, аста-секин трилон Б эритмаси билан рангги ўзгаргунча титрланади.

Таҳлил қилинаётган сувнинг қаттиқлиги (мг-экв/л) қуйидаги формула бўйича ҳисобланади: $Ж = \frac{a \cdot M \cdot Кт \cdot 1000}{V}$;

Бу ерда: а – намунани титрлашга кетган трилон Б эритмасининг сарфи, мл;

М – трилон Б эритмасининг номинал молярлиги;

Кт – номинал молярликки коэффицент поправкаси;

V – намуна ҳажми, мл.

3. Табиий ва оқава сувлар таркибидаги темирнинг миқдорини родан билан фотометрик усулда аниқлаш

3.1. Эгри чизиқ жадвалини тузиш. 7 дона 50 см^3 ҳажмли ўлчов колбаси олиб, навбатма-навбат №1 ишчи стандарт эритмадан 0; 0,5; 1,0; 2,0; 4,0; 8,0 ва 10,0 см^3 солинади, ҳар бирига зичлиги 1,12 г/см^3 бўлган хлорид кислотадан 1см^3 дан, бир неча дона аммоний персульфат кристалларидан, масса улуши 50% ли аммоний роданид ёки калий роданид эритмасидан 1 см^3 дан ва белгисигача дистилланган сув солинади ва 10 минут кутилади. Ўлчов колбаларидаги темир миқдори мос равишда 0,0; 0,1; 0,2; 0,4; 0,8; 1,6 ва 2,0 мг/дм^3 ташкил қилади. Сўнгра оптик қалинлиги 5 см бўлган кюветаларда, кўк-яшил светофильтрда (λ=490 нм), “бўш намуна” га нисбатан оптик зичлиги ўлчанади ва “оптик зичлик – темирнинг миқдорий концентрацияси” тарзида эгри чизиқ жадвали тузилади.

3.2. Ўлчовни бажариш. 3.2.1. 50 см^3 ҳажмли ўлчов колбасига, 25 см^3 (ёки кам) ҳажмда сув намунаси олиб, зичлиги 1,12 г/см^3 бўлган хлорид кислотадан 1 см^3, бир неча дона аммоний персульфат кристалларидан, масса улуши 50% ли аммоний роданид ёки калий роданид эритмасидан 1см^3 дан ва белгисигача дистилланган сув солинади ва 10 минут кутилади. Сўнгра оптик қалинлиги 5 cm бўлган кюветаларда, кўк-яшил светофильтрда (λ=490 нм), “бўш намуна” га нисбатан оптик зичлиги ўлчанади.

3.2.2. “Бўш намуна” ни тайёрлашда дистилланган сувга керакли барча реактивлар қўшилади.

3.3. Ўлчов натижаларини ҳисоблаш. Таҳлил қилинаётган намунадаги темир миқдори (С, мг/дм^3) қуйидаги формула бўйича ҳисобланади. $C = \frac{a \cdot V_1}{V}$

Бу ерда: а – эгри чизиқ жадвали бўйича топилган, темир миқдори, мг/дм^3;

V – Ўлчов учун олинган намуна ҳажми, см^3;

V_1 – намуна олинган колба ҳажми, см^3.

4. Табиий ва оқава сувлар таркибидаги миснинг миқдорини фотометрик усулда аниқлаш

4.1. Услуб кислотали муҳитда (pH=1-1,5) диэтилдитиокарбомат қўрғошин хлороформ таъсирида мис ионлари билан ўзаро бирикиб сариқ рангдаги диэтилдитиокарбомат мис ҳосил бўлишига асосланган.

Аниқлашга юқори концентрацияли висмут халақит беради (0,03 мг/дм^3 дан юқори).

4.2. Эгри чизиқ жадвалини тузиш. 4.2.1. Концентрацияси 0,001 дан 0,01 мг/дм^3 гача бўлган мис учун.

4.2.2. 100 см^3 ҳажмли ўлчов колбаларига 0; 1,0; 2,0; 3,0; 4,0; 5,0; 8,0 ва 10,0 см^3 ишчи эритма №3 дан солинади ва белгисигача дистилланган сув қўшилади. Тайёрланган эритмаларда мос равишда: 0; 0,001; 0,002;

0,003; 0,004; 0,005; 0,008; 0,01 мг/дм^3 мис бўлади. Эритмаларга pH = 1,2-1,5 бўлгунча хлорид кислота эритмаси (1:1) солинади ва белгисигача дистилланган сув қўшилади.

4.2.3. Эритмалар ҳажми 250 см^3 бўлган длителний воронкаларга солинади, устига (1-5) см^3 хлороформли қўрғошин диэтилдитиокарбомат қўшилади. Эритма 2-5 минут давомида чайқатилади.

4.2.4. Қатламлар ажралганда, хлороформ қатлами ўлчов пробиркаларига ажаратиб олинади ва оптик қалинлиги 1 см бўлган кюветаларда, λ=400-430 нм тўлқин узунлигида, "бўш намуна" га нисбатан оптик зичлиги ўлчанади. "Бўш намуна" сифатида қўрғошин диэтилдитиокарбомат олинади.

4.2.5. Олинган натижалар бўйича эгри чизиқ жадвали тузилади, абцисса ўқига мис миқдори, ордината ўқига оптик зичлик кўрсаткичлари жойлаш-тирилади.

4.3. Ўлчовни бажариш. 4.3.1. Таҳлилга халақит берувчи висмутни йўқотиш учун диэтилдитиокарбоматнинг ҳосил бўлган эритмасига органик эритувчи ва 25 см^3 (5-6) мол/дм^3 ли хлорид кислота қўшиб 0,5 минут чайқатилади. Шунда висмут бирикмаси парчаланади, висмут сувли эритмага ўтади, мис бирикмаси эса органик қатламда қолади.

4.3.2. Мис миқдорига қараб 100-500 см^3 ҳажмда таҳлил қилинаётган сувдан намуна олинади, pH муҳити ўлчаб кўрилади ва (1:1) аралашмали хлорид кислотадан pH=1-1,5 бўлгунча қўшилади. Эритма ажратиш воронкасига солинади, устига (2-5) см^3 хлороформли қўрғошин диэтилдитиокарбомат эритмаси қўшилади. 2-5 минут давомида чайқатилади.

4.3.3. Қатламларга ажралгандан сўнг, органик қатлам сув қатламидан ажратиб олинади. Зарурат юзасидан яна 5 см^3 қўрғошин диэтилди-тиокарбомат эритмасидан солинади ва экстракция ўтказилади.

4.3.4. Органик қатлам ўлчов пробиркасига йиғилади ва λ=400-430 нм тўлқин узунлигида, "бўш намуна" га нисбатан оптик зичлиги ўлчанади. "Бўш намуна" сифатида хлороформли қўрғошин диэтилдитиокарбомат эритмаси ишлатилади. Ранг интенсивлигига қараб оптик қалинлиги (1-5) см бўлган кюветалардан фойдаланилади.

4.3.5. Эгри чизиқ жадвали бўйича сувдаги мис миқдори (X) мг/дм^3 топилади:

4.4. Ўлчов натижаларини ҳисоблаш. Мис иони миқдори (С, мг/дм^3) қуйидаги формула бўйича ҳисобланади.

$$X = \frac{c \cdot V_1}{V}$$

Бу ерда: с – эгри чизиқ жадвали бўйича топилган, мис миқдори, мг/дм^3;

V – таҳлил учун олинган намуна ҳажми, см^3;

V_1 – намунага қўшилган ҳажм, см^3.

АДАБИЁТЛАР

1. Петрова Л.В., Кулакова Е.Н. Химия воды. - Ульяновск: Ул ГТУ, 2014. – 48-77 стр.
2. Перельман А.И. Геохимия природных вод. – М.: «Наука», 1992.
3. Кострикин Ю.М., Мещерский Н.А., Коровина О.В. г. Москва, Энергоатомиздат, 1990 г. Водоподготовка и водный режим энергообъектов низкого и среднего давления. Справочник. 7-12 стр.
4. Беликов С.Е. «Водоподготовка» справочник. – М.; «Аква-Терм», 2007.
5. Ичимлик суви "Гегиеник талаблар ва сифатини назорат қилиш" UzDSt 950:2014
6. Тиллаев Х.Р., Тураев Х.Х., Кулматов Р.А., Эшкурбонов Ф.Б. Формы миграции токсичных элементов в воде р. Сурхандарьи// Universum: Технические науки: электрон. научн. журн. 2019. № 12(69). URL: http://7universum.com/ru/tech/archive/item/8503
7. Tillaev Kh. R., Turaev Kh.Kh., Kulmatov R.A., Eshkurbonov F.B. Isolation of forms toxic metals in natural waters by ion exchange method // Academicia an International Multidisciplinary Research Journal, Vol. 10 Issue 1, January 2020, p.35-37

Сурхондарё сувининг кимёвий таҳлили

[1]Тиллаев Х.Р., Тураев Х.Х., Умбаров И.А.Термез давлат университети

[2]Кулматов Р.А., Узбекистон Миллий университети

Резюме. Мақолада республикамизда аҳоли сонининг тез суръатларда ўсиб бориши тоза ичимлик сувига бўлган талабни янада ошириб бориш тўғрисида фикр юритилади. Сурхондарё сувининг турли ҳудудлардаги ва турли мавсумлардаги кимёвий жиҳатдан ўзгариши, унинг кимёвий таҳлилининг баъзи жиҳатлари ушбу мақолада очиб берилди. Кимёвий таҳлил учун олинадиган дарё суви намуналарини дарёни ташкил этувчи турли ирмоқлардан олинди. Дарё суви намуналарнинг кимёвий таҳлили бўйича жами 8 та ингредиентлар бўйича олинган маълумотлари келтириб ўтилди.

Таянч сўзлар: органик эритувчи, органик қатлам, қуруқ қолдиқ, дистилланган сув.

Химический анализ воды реки Сурхандарьи

[1]Тиллаев Х.Р., Тураев Х.Х., Умбаров И.А. Термезский государственный университет

*[2]Кулматов Р.А.,Национальный университет Узбекистана**

Резюме. В статье отмечается, что быстрый рост населения в стране еще больше увеличит спрос на чистую питьевую воду. В статье изучено химические изменение состава воды реки Сурхандарьи в разных периодах. Для химического анализа воды были получены пробы в разных местах реки. Результаты химического анализа реки в основном были получены по восьми ингредиентам.

Ключевые слова: органический растворитель, органический слой, сухой остаток, дистиллированная вода

Chemical analysis of water of the srhandarya river

[1]Tillayev X.R., Turaev X.X., , Umbarov I.A. Termez state university

[2]Kulmatov R.A Uzbekistan national university.

Summary. In the article it is noticed, that fast growth of the population in the country will even more increase demand for pure drinking water. The chemical change of structure water of the Surkhandarya River in the different periods is studied. For the chemical analysis of water the tests in different places of the river have been received. The results of the chemical analysis of the river basically have been received on eight ingredients.

Key words: solution, organic solvent, organic layer, solids, distilled water

ЖИНОЯТЧИЛИК ВА УНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШНИНГ ГЕОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Турдимамбетов И.Р., Уразимбетова Ю.Х.

Қорақалпоқ давлат университети

Кириш. Жиноятчилик ўзига хос ижтимоий ҳодиса бўлиб, энг аввало бевосита жамият, аҳоли, инсон билан чамбарчас боғланган. Унинг ҳозирги аҳволи, кўлами ҳамда таркиби билан бирга ривожланишининг ҳудудий жиҳатлари мавжудки, бунда иқтисодий географик тадқиқотлар муҳим ўрин тутади.

“Жиноятчилик географияси – бу, жиноий ҳуқуқбузарликларнинг тақсимланиши, таркиби, ривожланиш даражаси ва динамикаси билан боғлиқ бўлиб, дунёнинг турли минтақалари, мамлакатлар ёки алоҳида бир мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий бирликлари таркиби ва тақсимланиши билан, одамларнинг ҳаётини ташкил қилишнинг ўзига хос шакллари, уларнинг меҳнат шароити, ҳаёти, ҳордиқ чиқариши, маданияти, миллий урф-одатлари ва бошқа хусусиятлари билан боғланган"[1].

Жиноят деганда, маълум бир ҳудудда, муайян даврда содир этилган жиноятларнинг статистик йиғиндисида ифодаланган ижтимоий хавфли, мақсадга мувофиқ, ноқонуний, ижтимоий-патологик ҳодисалар тушунилади. Жиноятчиликни ривожланишига ижтимоий – иқтисодий омилларнинг ролини алоҳида таъкидлаш жоиз. Шу сабабдан, ҳозирги даврда бундай тадқиқотларнинг зарурати ва долзарблигини қуйидаги икки жиҳатига алоҳида эътиборни қаратиш зарур: булар, биринчидан бутун жаҳон, турли минтақалар ёки алоҳида олинган мамлакатларда жиноятчиликнинг кўламини ортиб бориши билан боғлиқ бўлса, иккинчидан жиноятчиликни илмий тадқиқ қилишнинг ҳудудий масалаларига бўлган эътиборнинг сустлиги билан боғлиқ.

Асосий қисм. Мавжуд адабиётлардан маълумки, собиқ Иттифоқ даврида, жиноятчилик географияси бўйича бажарилган тадқиқотларни кўп деб бўлмайди. Ушбу тушунча илк бор хорижий криминологияда пайдо бўлган. Унга кўра, жиноятчилик географияси бутун дунё бўйлаб ёки муайян мамлакатда ва унинг турли ҳудудларида, маъмурий тузилмаларида жиноятларни тақсимланишининг айрим масалаларини ўрганадиган алоҳида фан соҳаси сифатида тушунилган [2]. Табиийки, давлат жамиятда шахслараро муносабатларни тартибга солишга интилиб, нафақат урф-одатлар, ахлоқий меъёрлар, одоб-ахлоқ қоидаларини шакллантиради, балки инсон хатти-ҳаракатларининг муайян нормаларини бузганлик учун жавобгарликнинг тегишли турлари ва чораларини назарда тутувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни (маъмурий, жиноий ва бошқа қонунларни) яратади. Бу бўйича алоҳида фаолият олиб борувчи давлатнинг махсус аппарати - ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари (давлат органлари) мавжуд бўлиб, улар жамоат хавфсизлигини ва қонунийликни таъминлаш, инсон ва унинг қонуний ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш, давлат ва нодавлат ташкилотларининг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, жиноятчиликка қарши курашиш ва жиноятчиликка қарши курашиш вазифаларини бажарадилар.

Ўз навбатида, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ўзларининг ваколатларини белгиловчи қобилияти (лаёқати) га асосланиб, тезкор-қидирув фаолиятини, воқеалар тўғрисидаги маълумотларни аниқлаш, рўйхатдан ўтказиш ва текшириш, жиноий ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва ҳал қилиш, дастлабки тергов ва жиноий одил судловни амалга ошириш функцияларини бажарадилар. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ушбу фаолияти мамлакатдаги криминоген вазиятни бартараф этиш ва яхшилашга қаратилган.

Рус криминолог олимларининг илмий ишларида энг кенг тарқалган атамалар жиноятчиликни "минтақавий" ва "ҳудудий" хусусиятлари билан боғлиқ. Бундай бўлиниш ўзининг назарий аҳамиятига эга, бу шундан иборатки, уларнинг ёрдами билан жиноятчиликни аниқлаш механизми ва унинг ўзгаришини батафсил ўрганиш, жиноятчиликнинг сабабларини шакллантирадиган ёки муайян минтақага боғлиқ ҳолда уларга ҳисса қўшадиган турли омиллар, ҳодисалар ва жараёнларни аниқлаш мумкин. Келажакда профилактика чораси сифатида фойдаланиш режалаштирилаётган криминоген объектлар тўғрисидаги билимлар маълум бир турдаги жиноятларнинг криминологик хусусиятларида мужассамланади. Статистик маълумотлар қуйидаги турдаги жиноятларнинг тарқалишини кўрсатади: ўғрилик, гиёҳванд моддалар савдоси билан боғлиқ жиноятлар, талончилик, оғир тан жароҳати етказиш, фирибгарлик ва бошқалар.

Криминологик хусусиятга эга бўлган бошқа кўрсаткичлар – булар, илгари судланганлик, уюшган жиноятчилик, коррупция, маиший ва ҳарбий жиноятлар, автоҳалокатлар, жиноят содир этган шахслар тўғрисидаги маълумотлар ва мустақил текширувни талаб қиладиган бошқа маълумотларни ўз ичига қамраб олади. Жиноятчиликни ҳудудий таҳлили мамлакатдаги мавжуд криминоген вазиятга эътибор қаратишга имкон беради ва шу билан бирга, сўнгги йилларда жиноятчиликка қарши курашишдаги ижобий тенденцияларга қарамай, у мураккаб бўлиб қолмоқдами ёки давлат ва жамоат назоратини талаб қиляптими – деган савол пайдо бўлади. Шунинг учун барча давлат фуқаролари ва чет эл фуқаролари, қаерда бўлишидан қатъий назар, ўзларини хавфсиз ҳис қилишига имкон яратиш лозим.

Иқтисодий жиноятларнинг катта қисми молия - кредит муносабатлари, таълим, қишлоқ хўжалиги, уй-жой коммунал хўжалиги, ёқилғи-энергетика мажмуи каби соҳалар хиссасига тўғри келади. Жиноятчиликнинг кўрсаткичлари, ўз навбатида ҳудудий тафовутларига ҳам эга. Уларнинг табиати мамлакатнинг турли минтақаларидаги жуда кўп сонли ижтимоий, иқтисодий, ва шу билан бирга табиий омилларнинг ўзаро уйғунлиги билан ҳам белгиланади.

Жиноятчиликнинг ҳудудий хусусиятларини ўрганишда ҳудудларнинг ижтимоий – иқтисодий ривожланиши хусусиятлари, биринчи навбатда, ижтимоий муҳит ва ижтимоий тенгсизликнинг аҳамияти катта. Бу борада А.И.Долгованинг (1987,3-6) таъкидлашича, жиноятларнинг ҳудудий хусусиятларини тадқиқ қилишда, аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ва бошқа хусусиятларини таҳлил қилиш билан бирга, қуйидагиларга эътиборни қаратиш зарур: мамлакат ва унинг турли минтақаларидаги ижтимоий муҳитнинг хусусиятлари;

ҳудудларнинг демографик хусусиятлари; ижтимоий муҳитнинг ўзгариши, турли минтақалардаги турли ижтимоий гуруҳларнинг хусусиятлари; атроф-муҳит ва аҳолининг ўзаро муносабати билан боғлиқ шарт-шароитларни ўзгаришлари; ижтимоий муҳит, тегишли ижтимоий гуруҳлар ва уларнинг минтақалардаги ўзаро муносабатларининг ҳозирги аҳволи [1]. Асосий ижтимоий ва иқтисодий хусусиятлари ўхшаш минтақаларнинг криминоген жиҳатдан фарқланиши, жиноятчилик даражаси, таркиби ва динамикасидаги фарқлар нафақат географик яқинлик, бир хил сабабчи омиллар таъсири туфайли, балки этник жиҳатдан бир хил бўлган турли хил минтақаларда яшовчи турли миллатлар яшаш тарзи билан изоҳланади. Одамларнинг ҳулқ-атворига таъсир этувчи ва интенсивликда фарқ қилувчи ва турли комбинацияларда ҳаракат қиладиган турли хил ижтимоий, иқтисодий ва психологик омиллар мавжуд. Ижтимоий муаммолар таркибига демографик вазиятнинг сифат жиҳатидан ўзгариши киради: туғилишнинг паст даражаси ва табиий ўсиш, ўлимнинг юқори даражаси, болалар ва ўспиринларнинг паст улуши, шунингдек, пенсия ёшидаги кишиларнинг юқори улуши жиноятчиликка таъсир кўрсатади. Аммо, бундай таъсирнинг табиати ва механизмлари тўғрисида мавжуд криминологик билимларни етарли деб бўлмайди [3]. Жиноятларнинг ҳудудий тарқалишини ўрганиш объекти ҳозирги кунга қадар маъмурий-ҳудудий бирликларнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғланган бўлиб келганлиги билан боғлиқ. Жиноятчиликнинг ҳудудий хусусиятларини ўрганиш, "шаҳар" ва "қишлоқ" жиноятчилигини қиёсий таҳлил қилишда ҳам маъмурий ёндашув шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги ажратувчи чизиқ бўли келди.

Криминологик адабиётларда минтақа деганда, маълум бир ҳудудда жиноятчиликнинг хусусиятларини белгиловчи бир ҳил, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий - психологик ва демографик хусусиятларга эга бўлган ҳудуд тушунилади [4]. Жиноятчиликнинг ҳудудий хусусиятлари соҳа мутахассисларининг диққатини доимий жалб этувчи муаммолардан бири ҳисобланади.

Аксарият тадқиқотчилар юқорида таъкидланганидек, жиноятчиликни ҳудудий тафовутлари ва ранг-баранглигига катта таъсир кўрсатувчи омиллар – бу, ижтимоий-иқтисодий ҳодисалар ва жараёнлардир, деган хулосага келишган. Чунки, улар ижтимоий-маданий, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий ва бошқа шу каби ҳодисаларнинг минтақавий ўзига хослиги ҳамда уйғунлиги натижасидир. Шунингдек, криминологик тадқиқотларда географик омилнинг жиноятчиликка таъсири ҳам аниқланди [5]. Жиноятчиликни аниқлашда унинг ижтимоий ва биологик жиҳатларига устувор аҳамият бериш билан бирга, уларнинг умумий сабаблари ноаниқлигидан келиб чиққан ҳолда, географик хусусиятларини аниқлаш ҳам жуда муҳим масаладир. Ижтимоий – иқтисодий жараёнлар сифатида, этник, маданий, ишлаб чиқариш ва бошқа омилларнинг умумийлигини тушунилади.

Криминологик жиҳатдан юқоридаги жараёнлар алоҳида ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, минтақавий жиноятчиликни аниқлашга имкон берадиган омиллар мажмуини аниқлашга ва шу асосда жиноятчиликнинг олдини олиш чораларини ишлаб чиқишга имкон яратади [7]. Таъкидлаш жоизки, жиноятчиликнинг ушбу жиҳатлари аввало А.И.Долгова, И.П.Портнов, Й.И.Гилинский ва Р.Кларк, Э.Шур, Г.Й.Шнайдер ва бошқа машҳур таниқли криминологлар томонидан кўриб чиқилган [8]. Масалан, А.И.Долгованинг фикрича - "жиноятларнинг ҳудудий тафовутлари ва уларнинг сабабларини ўрганаётганда, умумий ижтимоий ва ижтимоий-гуруҳ даражаларида, шунингдек, ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳалари нуқтаи назаридан жиноятчиликнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш зарур" [9]. Бир қатор олимлар минтақавий хусусиятларнинг геокриминоген вазиятга таъсирини ўрганиш зарурлигини таъкидладилар. Шундай қилиб, Г.М.Минковский жиноятчилик ва бошқа ҳуқуқбузарликларга қарши курашни ташкил қилишни режалаштираётганда, аҳоли пунктлари ва ҳудудларнинг типологиясини батафсилроқ ишлаб чиқиш ва уларга асосланиб, муайян криминоген вазиятнинг хусусиятларини ўрганиш кераклигини таъкидлади [9]. Ушбу соҳанинг криминологияда аҳамияти катта, чунки минтақадаги жиноятлар таҳлили бир қатор мақсадларга эришишга хизмат қилади. Биринчидан, бу давлатнинг турли ҳудудларидаги жиноятчиликнинг муҳим минтақавий хусусиятларини ва у билан боғлиқ криминоген вазиятни олдиндан белгилашга имкон бериб қолмасдан, ушбу минтақада жиноятчиликка қарши курашни ташкил этишда (шу билан бирга минтақавий сиёсатни тартибга солишда) табақалашган ёндашиш учун имконият яратади. Иккинчидан, булар давлат ҳудудларининг криминологик таснифини ишлаб чиқишга имкон беради. Учинчидан, юқоридагилар минтақада жиноятчиликнинг олдини олиш стратегияси билан боғлиқ тавсияларни шакллантиришга, давлат ҳудудларида жиноятчиликнинг олдини олиш ва жиноятчиликка қарши курашишда ҳуқуқий, ташкилий, моддий ва бошқа ёрдам билан боғлиқ бошқарув қарорларини ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Францияда жиноятларнинг ҳудудий тақсимланиши тўғрисидаги илк маълумотлар (жиноятларнинг ҳудудлар бўйича тақсимланиш харитаси) XIX асрнинг биринчи ярмида тўпланган. (А.Кетле, 1835). Ўша вақтдан бери кўплаб мамлакатларда жиноятчиликнинг ҳудудий тақсимланиши ўрганилган ва буни БМТ ва Интерпол тадқиқотлари ҳам тасдиқлайди [9, 3-6]. Россияда жиноятларнинг ҳудудий тарқалиши тўғрисидаги маълумотлар жиноят содир этилган жойда дастлабки рўйхатга олиш тўғрисидаги маълумотлар асосида тузилади. Кейинчалик улар туманлар, шаҳарлар, вилоятлар, ҳудудлар, республикалар ва умуман Россия Федерациясининг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг расмий ҳисоботларида жамланади. "Жиноят ва ҳуқуқбузарликлар" ҳар ойлик тезкор материаллар ва йиллик статистик тўпламларда Россия Федерациясининг 89 та субъектларида (республикалар, ҳудудлар, автоном вилоятлар, автоном округлар, Москва ва Санкт-Петербург шаҳарлари) жиноятлар ва унинг алоҳида турлари тўғрисида мажбурий равишда маълумотлар бериб борилади. [10, 27-28]. Турли мамлакатларда жиноятчилик даражаси ўртасидаги тафовутлар баъзан битта, иккита ёки ундан ортиқ буюртмаларга ортиб боради. Шунга ўхшаш манзара бир мамлакатнинг турли ҳудудларида кузатилади. Масалан, 1995, 1998 йилларда. мос равишда АҚШда 13,9 ва 12,5 миллионта "оғир" (8

турдаги) жиноятлар ёки ҳар 100 минг аҳолига 5,8 ва 4,6 мингта актлар қайд этилган. Аммо, ўша йилларда Шимолий Дакота штатларида 2,9 ва 2,7 минг киши, Аризона штатида - 8,2 ва 6,6 минг, Колумбия Федерал округида - ҳар 100 минг аҳолига 12,2 ва 8.8. мингта акт тўғри келган [11].

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки. жиноятчилик муҳим ижтимоий ҳодиса экан, унинг шаклланиши ва ривожланишининг ҳудудий қонуниятларини тадқиқ қилиш, унга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, турли мамлакатлар ва уларнинг ички маъмурий тузилмаларида жиноятчиликнинг кўлами ва таркибини таҳлил қилиш, ҳозирги холатини баҳолаш ҳамда истиқболдаги ривожланиши тенденцияларини аниқлаш муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Криминология: Учебник. Под. ред. А.И. Долговой. –М.; 1997.
2. Акутаев П.М. Некоторые аспекты борьбы с искусственно - латентной преступностью //Государство и право. -1999. №3. с.47.
3. Гришаков А., Мороз Н. Особенности демографического развития крупнейших городов (по материалам РСФСР) // Крупнейшие города – их настоящее и будущее. М.,1979.
4. Беляев Н.А., Цалиев В.М. Вопросы методологии регионального подхода к исследованию преступности // Вестник ЛГУ. Вып. 3. 1986.
5. Кузоватова К.П., Барбарян А.А., Вишневецкая И.Н. Некоторые проблемы географии преступности на территории РФ // Молодой ученый. — 2017. - №47. - С.121-123. - УРЛ ҳттпс://молуч.ру/арчиве/181/46676/ (дата обращения: 26.12.2019).
6. Гилинский Я.И. Методологические проблемы исследования территориальных различий преступности. – В сб. Теоретические проблемы изучения территориальных различий в преступности // Уч. зап. Тар.ГУ. Тарту, 1985, с. 27-28.
7. Криминология: учебник. Под. ред. В.Н.Кудрявцева и В.Е.Эминова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: Инфра – М, 2010. – 800 с. - 87 с.
8. Шоткинов С.А. География преступности: К вопросу о понятии, различий преступности и их причин // Территориальные различия преступности и их причины предмете, методе. С.А.Шоткинов // Сибирский Юридический Вестник. - 2001. - № 4.
9. Долгова А.И. Теоретические посылки и общие итоги изучения территориальных: Сб. науч. тр. М., 1987. С.3-6.
10. Козлов Ю.Г. Изучение социально-экономических причин территориальных различий преступности // Территориальные различия преступности и их причины: сборник научных трудов. - М., 1988.- с.27-28.
11. Михайловская И.Б., Возник А.В. Социально-экономическое развитие региона и противоправное поведение // Социологическое исследование № 4. 1980;

Жиноятчилик ва уни тадқиқ қилишнинг географик хусусиятлари

Турдимамбетов И.Р., Уразимбетова Ю.Х. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада жиноятчиликнинг моҳияти, унга таъсир этувчи омиллар, жиноятчиликни ижтимоий ҳодиса сифатида географик тадқиқ қилишнинг илмий назарий масалалари кўриб чиқилган.

Таянч сўзлар: жиноятчилик, криминология, криминоген вазият, омил, минтақа, ижтимоий, геокриминоген вазият, жиноятчилик географияси, ҳудуд.

Преступность и особенности его географического изучения

Турдимамбетов И.Р., Уразимбетова Ю.Х. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются научно - теоретические вопросы о сущности преступности и факторы, влияющие на неё, а также особенности географического изучения преступности как общественного явления.

Ключевые слова: преступность, криминология, криминогенная ситуация, фактор, регион, социальный, геокриминогенная ситуация, география преступности, территория

Crime and features of its geographical study

Turdimambetov I.R., Urazimbetova Yu.Kh.Karakalpak State University

Summary. The article examines scientific and theoretical questions about the essence of crime, the factors influencing it, and the features of the geographical study of crime as a social phenomenon.

Key words: crime, criminology, criminogenic situation, factor, region, social, geocrymenogenic situation, geography of crime, territory.

УДК: 631.48

ҚУЙИ АМУДАРЁ ҲАВЗАСИ ТУПРОҚЛАРИ ЭВОЛЮЦИЯСИ, ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

[1]Мадримов Р.М., [2] Сейтмусаев А.И.

[1]Ўзбекистон Республикаси Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси "ГИДРОИНГЕО институти" Давлат корхонаси Тошкент ш.

[2]Тошкент давлат аграр университети Нукус филиали, Нукус ш.

Кириш: Хоразм вилояти табиий географик жойлашиши ва геологик тузилиши, мезозой ва кайнозой эраси чўкинди қатламлари комплексларидан иборат.

Хоразм вилоятини табиий ва тупроқ – иқлим шароитларини ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, тупроқ ҳосил бўлиш жараёнларини учта тупроқ-географик ҳудудларга ажратиш мумкин: Қадимги Сариқамиш ёки Амударё ёйилмаси (дельтаси) ҳудуди, аллювиал ётқизиқлардан иборат Қадимги Даудан ва Дарёлиқни эски ўзани; Замонавий Амударё дарёси водийси ҳудуди, у ёш аллювиал келтирилмалардан ташкил топган ётқизиқлар; Тупроқ ҳосил қилувчи жинсларнинг учламчи давр сочилган (бузилган) маҳсулотларидан жойлашган қадимги қолдиқ баландликлар ва платолар;

Ҳудуднинг аксарияти кайнозой эрасининг тўртламчи даври аллювиал ҳамда элювиал ва эол ётқизиқларидан ташкил топган Тошсоқа платоси ва Унгуз орти Қорақум текисликларида хилма-хил тупроқлар

тарқалган бўлиб, ҳозирги кунда ҳам табиий қонуниятлар асосида тупроқ ҳосил бўлиш жараёни давом этмоқда. Вилоятнинг жануби-шарқий бурчагидаги асосан, қумли, мергелсимон лой ва тош қатламли бўш қумлардан ташкил топган,учламчи давр ётқизиқлари юқорига яқинлашиб, плато (Тошсоқа платоси)ни ҳосил қилган. У қумли кучли оҳаклашган қумоқ ва қумлоқлар билан қопланган [2, 127], бўр ётқизиқлари Амударё дарёсининг ўнг қирғоғи қисмида тепаликлар шаклидадарё ўзани бўйлаб чўзилган [1, 17].

Мавзунинг долзарблиги: Сўнгги йилларда суғориш ва инсон фаолият таъсирида эллювиал ётқизиқларидан ташкил топган Тошсоқа платоси тупроқларида туб ўзгаришлар содир бўлди. Қўриқ сур тусли қўнғир тупроқлар, сур тусли қўнғир ўтлоқи, ўтлоқи, ўтлоқи - ботқоқ ва шўрхокларга ўзгарди. Учламчи даврда шаклланган эллювий ётқизиқларидан ташкил топган бу тупроқларнинг суғориш таъсирида эволюцион ривожланиши ҳамда тупроқ хосил бўлиш жараёнлари ўрганиш муҳим долзарб масалаларидандир.

Тадқиқот объекти ва услублари: Қуйи Амударё ҳавзасида инсон фаолияти таъсирида Туямуюн сув омборининг қурилиши ва суғориш натижасида Тошсоқа платоси, Унгуз орти Қорақум ҳамда Тупроққаъла ҳудудидаги платосимон Қизилқумда тарқалган учламчи давр эллювийда тупроқларнинг шаклланиши, гидрогеологик шароити ва эволюцион ўзгаришларини морфогенетик хоссаларига боғлик ҳолда, қўриқ сур тусли қўнғир, янгидан суғориладиган сур тусли қўнғир ва янгидан суғориладиган сур тусли қўнғир-ўтлоқи каби тупроқларнинг асосий хоссалари лаборатория-аналитик ва қиёсий таҳлил қилинди. Дала тупроқ тадқиқотлари ва камерал-аналитик ишлар Тупроқшунослик ва агрокимё илмий-тадқиқот институти томонидан ишлаб чиқилган ва умумқабул қилинган услубий қўлланмалар, ҳамда “Давлат ер кадастрини юритиш учун тупроқ тадқиқотларини бажариш ва тупроқ карталарини тузиш бўйича йўриқнома” (2005 й.) асосида бажарилган.

Тадқиқот натижалари ва уларнинг муҳокамаси: Чўл ҳудудларида тарқалган сур тусли қўнғир тупроқларнинг келиб чиқиши (генезиси) бўйича иккита назария мавжуд яъни, биринчидан, бу тупроқлар ўзига хос бўлган замонавий чўл зонаси тупроқ ҳосил бўлишида фаол иштирок этадиган, иқлим ва ўсимлик омиллари таъсирида ривожланади. Иккинчидан, қадимги нам иқлим даврларидаги шароитда ҳосил бўлган бўлиб, уларнинг қатламларидаги карбонатлар, гипслар ва сувда тез эрувчан тузларнинг тўпланиши ҳамда шу тупроқларга хос лойланиш, темирланиш жараёнлари, узоқ даврлар мобайнида ер юзасига яқин жойлашган сизот сувларининг (гидроморф тупроқ пайдо бўлиш жараёнлари) таъсирида ривожланади ва тараққий этади [3.351]. Сур тусли қўнғир тупроқлар механик таркиби енгил ва оғир қумоқлардан иборат, майда заррачали, устки қатлами ғовакли, қатқалоқли, тупроқ профили қуйи қисмида ҳар хил карбонатли ва гипсли қатламлардан ташкил топган бўлиб, чўл зонасининг автоморф тупроқлар қаторига кириб, улар платолар, қадимги дарѐ терассалари ва уларнинг дельталарида кенг тарқалган. Бу тупроқларда асосан, учламчи давр жинслардан (қумлар, тошлар, лойлар, оҳактошлар ва бошқалар), ҳамда пролювиал ва аллювиал ётқизиқлари, тупроқ ҳосил қилувчи она жинси сифатида иштирок этади. Сур-тусли қўнғир тупроқлар ўзининг туз таркибининг тузилишига қараганда шўрхоклашган гуруҳларга киради. Ёғингарчилик кам миқдорда бўлишига қарамасдан, баҳор даврида А ҳайдалма ва В ўтувчи қатламларида тўпланган тузлар ювилади. Ёзнинг иссиқ кунларида буғланишнинг ниҳоятда юқори бўлиши натижасида тупроқларнинг устки юза ва пастки қатламларида тузлар миқдорининг кўпайишига олиб келади. Шунинг учун туз ва гипслар тупроқ профилининг ўрта ва пастки қатламларида ҳам кўпроқ миқдорда учрайди. Бу тупроқларнинг ялпи кимѐвий таркиби, тупроқларда қўнғир рангларни вужудга келтириш ҳамда алюминий-силикат, бирикмаларини парчалаши ҳамда шу қатламда Fe, AI оксидларининг тўпланишини кўрсатади. Бу тупроқларнинг минералогик қисми асосан, дала шпатлари, слюдалар, хлоридлар, кварц, кальций бирикмаларилан тузилиб, бурчаксимон ва ҳар хил шаклдан иборат бўлган бирламчи минераллардан ташкил топган.

Қўриқ сур тусли қўнғир тупроқлар Тошсоқа платоси ва унга ёндош ҳудудда жойлашган бўлиб, нотекис рельефли ва тупроқларнинг маданийлашганлик даражаси пастлиги ҳамда суғориш қийинлиги билан ажралиб туради. Бу тупроқлар тепаликлардан иборат Тошсоқа платосининг сув айирғич ва сув айирғич олди қисмларида эллювий, элювий – делювий қумтошлари, конгломератлар, шунингдек пастида делювиал-пролювиал ҳамда пролювиал ётқизиқлардан ташкил топган.

Сур тусли қўнғир тупроқларнинг типиклиги морфологик белги ва хусусиятлари кесманинг сув айирғич қисмида аниқ намоён бўлади. Тупроқларнинг майда заррачалар қисмидаги оққўзанакли, конкрецияли ва карбонатли янги яралмаларидан уларни сур тусли қўнғирга хос тўлиқ шаклланганлигини яққол кузатиш мумкин. Бу тупроқлар қисқа лекин тўла шаклланган, аниқ генетик қатламлари бўлиниши билан ажралиб туради. Айниқса, “ВС”ва “С”қатламлардаги оҳак ва дресвалар аралашмасидан ҳосил бўлган майда заррачалар диққатни тортади, бу сур тусли қўнғир тупроқларнинг пролювий ётқизиқларида конгломератлар ва оҳаклардан шаклланганлигидан далолат беради [5, 13-16].

Жадвал-1

Учламчи давр эллювийда шаклланган сур тусли қўнғир тупроқларининг агрокимёвий, физикавий-кимёвий ва механик таркиби

Қатлам чуқурлиги, см	Гумус, %	Азот, %	C/N	CO_2карбонатлар. %	SO_3гипс, %	Фосфор, мг/кг	Калий, мг/кг	Қуруқ қолдиқлар, %	Синтирилган асослар йиғиндиси,	Фракциялар, мм в %%	
										<0,001 мм	<0,01мм
Кесма-1.Қўриқ сур тусли қўнғир тупроқлар.											
0-1	0,487	0,034	8,3	10,60	-	8,4	358,8	0,575	7,84	17,5	39,4
1-8	0,568	0,038	8,6	9,50	-	6,4	308,2	2,670	9,22	22,3	49,1
8-21	0,487	0,03	9,4	6,05	0,951	-	-	2,435	7,35	18,7	31,5
21-41	-	-	-	3,1	3,168	-	-	2,910	-	15,1	23,8
41-60	-	-	-	3,1	9,797	-	-	4,689	-	7,5	22,5
Кесма-2. Янгидан суғориладиган сур тусли қўнғир тупроқлар.											
0-26	0,447	0,034	7,6	5,02	-	2,9	149,3	0,070	7,07	13,1	29,9
26-40	0,447	0,032	8,0	5,67	-	1,6	134,8	0,140	8,3	9,4	34,0
40-70	0,183	0,021	5,0	3,53	-	-	-	0,072	5,81	5,8	10,8
70-90	-	-	-	1,58	0,145	-	-	0,080	-	4,4	6,7
90-100	-	-	-	9,67	0,164	-	-	0,140	-	17,7	50,6
Кесма-12.Янгидан суғориладиган сур тусли қўнғир-ўтлоқи тупроқлар.											
0-22	0,528	0,038	8,0	5,02	-	10,0	149,3	0,070	6,04	5,6	12,8
22-36	0,406	0,031	7,6	5,02	-	6,8	149,3	0,062	5,92	4,8	11,8
36-60	0,264	0,024	6,4	5,20	0,125	-	-	0,064	6,64	5,7	13,6

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, тупроқ профили бўйича, гумус миқдори 0,487-0,568%, озуқа моддалар билан ҳаракатчан фосфор билан кам ва алмашувчан калий юқори таъминланган, механик таркибига кўра, ўрта ва енгил баъзида оғир қумоқлардан иборат,CO_2 карбонатларнинг профил бўйича тақсимланиши «$А_к$» и «$А_{к/о}$» юқори қатламларида 10,6 ва 9,5% (жадвал.1). «В»қўнғир қатламида эса**,** 6,1%, гипслашган ва скелетлиона жинсида– 3,1% ташкил этади. Қўриқ сур тусли қўнғир тупроқларнинг ўзлаштирилиши ва суғорма деҳқончиликда фойдаланиш натижасида суғориладиган сур тусли қўнғир тупроқлар шаклланган ва улар қўриқ айирмаларидан фақат ҳайдалма қатлами мавжудлиги билан фарқланади. Янгидан суғориладиган сур тусли қўнғир тупроқлар Тошсоқа платоси ён атрофи юза қисмида жойлашган бўлиб, оҳактош ва қумтошлардан иборат делювий ва пролювий ётқизиқлардан ташкил топган. Бу тупроқлар механик таркибига кўра, қумлоқли-қумли, баъзан енгил қумоқлидир,турли даражада юза қисмидан то профиль тубигача тошлар учрайди. Сур тусли қўнғир тупроқларни ўзгариши маҳсули бўлган она жинслари эллювийда шаклланганлиги туфайли, унумдорлиги паст кам маҳсулдор ҳисобланади. Морфогенетик хусусиятларига кўра, механик таркиби енгил ва ўрта қумоқлардан,она жинсида эса, оғир қумоқлардан ташкил топган, гумус миқдори 0,183-0,447% атрофида, шўрланмаган, озиқа элементлар билан кам таъминланган .

Тошсоқа платоси пастки ҳудудида ер ости сувлари чуқурлиги 2-3м бўлган делювиал-пролювиал ётқизиқлардан ташкил топган,янгидан суғориладиган сур тусли қўнғир-ўтлоқи тупроқлар шаклланган. Бу тупроқларни асосий белгилари, бу жинсларни сариқ қум ётқизиқлари яъни, учламчи давр ётқизиқлари юзасида жойлашганлиги ва тошларни аралашган ҳолда кўплаб учрашидир. Бу тошлар алоҳида тоғ жинслари эмас балки ҳудудда аввалдан қумларни табиий жараёнлар таъсирида бириккан, яҳлит оқ кўринишдаги карбонат брекчияларидир. Тахлил натижаларига кўра, янгидан суғориладиган сур тусли қўнғир-ўтлоқи тупроқларда сур тусли қўнғир тупроқларга нисбатан ҳайдалма қатламда гумус миқдорини ошиши рўй беради [4.44].

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, деҳқончилик маданиятида бу суғориладиган тупроқлардан самарали ва оқилона фойдаланиш учун, мелиоратив ҳолатини яхшилаш, агротехникага риоя қилган ҳолда, экин турларини тўғри жойлаштириш лозим. Тупроқларни унумдорлигини ошириш ҳамда мелиоратив ҳолатини яхшилаш мақсадида, беда ва чорва озуқабоп экинларни алмашлаб экишни жорий қилиш лозим. Суғориладиган сур тусли қўнғир ва суғориладиган сур тусли қўнғир-ўтлоқи тупроқлардан қишлоқ хўжалигини узумчилик ва боғдорчилик йўналишида самарали фойдаланиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Архангельский А.Д. Геологические исследования низовьях Амударьи. Труды глав-ного эколого-разведочного управления. Вып. 12. М.-Л. 1931.
2. Георгиевский Б.М. Южный Хорезм. Геологические и гидрогеологические исследо-вания, 1925-1935гг. –Ташкент, 1937.
3. Кузиев Р.К., СектименкоВ.Е. Почвы Узбекистана. –Ташкент, «EXTREMUM PRESS» 2009.
4. Мадримов Р. М. Тошсоқа платосида тарқалган тупроқларнинг экологик-генетик жиҳатидан эволюцияси ва уларни унумдорлигини баҳолаш. Биология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. - Тошкент, 2019.
5. Сектименко В.Е. Исманов А.Ж. Хоразм вилояти тупроқлари. –Тошкент, «ФАН», 2003.

Төменги Әмиўдәрья бассейни топырақларының эволюциясы, ҳәзирги жағдайы ҳәм олардан нәтийжели пайдаланыў.
Мадримов Р.М. Өзбекстан Республикасы Мәмлекетлик геология ҳәм минерал ресурслар жәмийети "ГИДРОИНГЕО институты" мәмлектлик кәрханасы.
Сейтмусаев А.И. Ташкент мәмлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Резюме. Мақалада төменги Әмиўдәрия бассейни Харезим ўлаятындағы үшлемши дәўир эллювийде пайда болған сүр түсли қоңыр топырақларының суўғарыў тәсиринде эволюциялық раўажланыў ҳәмде топырақ пайда болыў процеслерин излениўлер алып барып, олардан нәтийжели пайдаланыўға усыныс бергенлиги айтып өтилген.

Таяныш сөзлер: топырақ, эволюция, гумус, азот, фосфор, калий, механикалық курам, дуз, гипс.

Қуйи Амударё ҳавзаси тупроқлари эволюцияси, ҳозирги ҳолати ва улардан фойдаланиш
Мадримов Р.М. Ўзбекистон Республикаси Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси "ГИДРОИНГЕО институти" Давлат корхонаси
Сейтмусаев А.И Тошкент давлат аграр университети Нукус филиали

Резюме. Мақолада Қуйи Амударё ҳавзаси Хоразм вилоятидаги учламчи давр эллювийда шаклланган сур тусли қўнғир тупроқларнинг суғориш таъсирида эволюцион ривожланиши ҳамда тупроқ хосил бўлиш жараёнлари тадқиқ қилиниб,улардан самарали фойдаланишга тавсия берилганлиги баён этилган.

Таянч сўзлар: тупроқ, эволюция, гумус, азот, фосфор, калий, механик таркиб, туз, гипс.

Эволюция, современное состояние и использование почв бассейна нижней Амударьи.

Мадримов Р.М., Государственный комитет Республики Узбекистан по геологии и минеральным ресурсам "Институт ГИДРОИНГЕО", Государственное предприятие, г Ташкент

Сейтмусаев А.И. Нукусский филиал Ташкентского государственного аграрного университета, г Нукус.

Резюме. В статье освещается эволюционное развитие и процессы обогащения почв при ирригационном воздействии поверхностных бурых почв, сформировавшихся в третичном периоде элювиума в Хорезмской области бассейна нижней Амударьи, и даются рекомендации по их эффективному использованию.

Ключевые слова: почвы, эволюция, гумус, азот, фосфор, калий, механическая состав, соль, гипс

Evolution, current status and use of soils of the lower Amu darya basin.

Madrimov R.M. State Committee of the Republic of Uzbekistan for Geology and Mineral Resources, Institute "HYDROINGEO", State Enterprise, Tashkent c.

Seytmusaev A.I. Nukus branch of Tashkent State Agrarian University, Nukus c.

Summary. The article explains the evolutionary development and enrichment of soils under the irrigation action of surface brown soils formed in the tertiary period of eluvium in the Khorezm region of the Lower Amu Darya basin, and recommendations for their effective use.

Key words: soil, evolution, humus, nitrogen, phosphorus, potassium, mechanical composition, salt, gypsum.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГОРОДСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН

Ходжаева Г.А., Даулетбаева Д.Д., Байрамова М.

Каракалпакский государственный университет

Низовья реки Амударьи как бассейны других крупнейших рек мира, было одним из древнейших очагов орошаемого земледелия и густозаселенных регионов. Однако, в силу природно-экологических обстоятельств оно сильно подвергается опустыниванию, что отрицательно сказывается на людность территории и расселения. По статистическим данным в начале 2019 года здесь проживало 1869,7 тыс. человек, т.е. по сравнению с 1991 г. их количество увеличилось на 147%. В связи с односторонней специализацией народнохозяйственного комплекса Республики Каракалпакстан здесь преобладает сельское население, которое составляет 952,2 тыс. человек, то есть 50,9 % от общего количества населения республики. Подавляющая часть сельского населения размещена на южных районах.

Население республики расположено не равномерно. Средняя плотность населения составляет 11,2 человек на 1 км^2. Районы северной Каракалпакии имеют почти одинаковую низкую плотность населения - 0,8-2,7 чел. на 1 км^2, лишь в линии ирригационных систем можно встретить более высокую плотность населения. Наименьшую плотность населения имеет Кунградский, Тахтакупырский районы - 1-2 чел на 1 км^2, а также Аральский район-0,8 чел на 1 км^2. Это можно считать проявлением отрицательной деятельности планового хозяйства и монокультурной хлопковой политики прежних лет. Тогда, именно хлопку в основном предназначались те 1,2 млн. га новых земель, которые были освоены и введены в оборот с 1960 по 1990 год. Засилье посевов хлопчатника привело к высокому удельному весу хлопчатника, и он достиг 75 %. Это почти абсурд, учитывая, что в мировой практике хлопковость полей не превышает 50 %. Все это нанесло непоправимый ущерб самой пашне, привело к истощению почвы. Началось падение урожайности не только хлопчатника, но и резко изменилась природная среда и отсюда скопилась масса экологических бед во всему Приаралью. Ориентация на хлопок потянула за собой строительство новых магистральных каналов и водохранилищ. Все эти водные артерии проложены в земляном, либо песчаном грунте, без гидроизоляции, в результате КПД ирригационных сетей упала на 0,52-0,60. За эти годы уровень Аральского моря упал на 20-21 метров, а там где еще недавно царствовали волны, почти на 4 млн. га образовалась пыльно-жаркая пустыня, нареченная «Аралкумами». В остатках моря, на его высохшем дне накоплены миллиарды тонн ядовитых солей, пестицидов, гербицидов, в том числе ДДТ, попавших сюда в течение десятилетий, вместе с той водой, которая сбрасывалась в реки, с полей. Таким образом, ядовитой химией отравлена земля Приаралья, что также внесло определённый отпечаток на людность территории и хозяйственной деятельности населения. В результате в Муйнаке и в десятках других населенных пунктов население значительно сократилось. Особенно, существенно возросло воздействие социально-экологических факторов на людность сельской местности, то есть на размещение сельского населения и трудовых ресурсов. В последние годы отмечается интенсивное нарастание негативных тенденций воздействующих на состояние здоровья населения под влиянием комплекса факторов окружающей среды. Процессы аридизации и дефицит пресной воды обусловили не только деградацию природных экосистем но и естественный прирост населения, в результате естественный прирост населения на тысячу жителей составляет лишь 19,1 чел, против 33,8 чел. в 1960 году.

Такой характер воздействия социально-экологических факторов порождает не соответствие между земельными ресурсами и наличными составами сельского трудоспособного населения отрицательно сказывается на вовлечении в сельскохозяйственный оборот резервов производства. В связи с этим

представляется возможным перенесение опорных каркасов территориальной организации производства в Южные районы, где имеются благоприятные условия для освоения земель и создание новых инфраструктурных объектов. Значительный рост производительности сельскохозяйственного труда может быть достигнут лишь на базе более рационального размещения и полного использования трудовых ресурсов. В Республике Каракалпакстан люди трудоспособного возраста пополняются быстрыми темпами. Сельское трудоспособное население в перспективе будет являться источником полного и устойчивого обеспечения развитие сельского хозяйства и всех других отраслей хозяйства рабочей силы. Другое дело, что сейчас и в дальнейшем потребуется внутриреспубликанское переселение рабочей силы в староорошаемую зону, например, почти не исчерпаны резервы пахотнопригодных земель.

В границах Амударьинского, Тахиаташского и Ходжейлинского районов отсутствуют обширные свободные массивы. Но в зоне орошения имеются незанятые под посевы земли, которые при проведении необходимых мелиоративных работ и улучшении планировки размещения населенных пунктов могут быть освоены. В северных районах Республики, в частности Муйнакском районе, дополнительная потребность в рабочей силе носит иной характер, имеются огромные свободные массивы земель, освоение которых проводится в основном под посевами зерноводства и других сельскохозяйственных культур. Из сказанного следует, что огромный прирост новоосвоенных земель и резервов труда не везде совпадают. Например, в южных районах Республики размещено более 50 % трудовых ресурсов и только 16 % пахотной пригодных земель, а в северных районах же размещено 47 % трудовых ресурсов и 71,3 % пахотной пригодных земель. Поэтому, для освоения колоссальных резервов земель северного Каракалпакстана вытекает необходимость полного использования внутренних резервов труда и отчасти компенсировать путем перераспределение населения между природно-экономическими районами, что обеспечивает повышения материального благосостояния сельского населения Республики Каракалпакстан. Одна из устойчивых тенденций, характеризующих сдвиги территориального размещения населения Каракалпакстана – заметный рост городского населения и сокращение сельского. На современном этапе развития производительных сил возрастание доли городского населения – одно из проявлений более широкого процесса – урбанизации, в основе которой, лежат экономические и социальные факторы. На протяжении всего рассматриваемого периода активное перераспределение населения в пользу городского происходило на фоне общего снижения темпов прироста его численности. При этом следует отметить, что хотя городское население росло темпами, превышающими общие темпы прироста населения, однако и для него характерна устойчивая тенденция к сокращению среднегодовых темпов прироста численности (с 1,6-2,0% в 1979-1989 гг. до 1,1 в 1989-2019 гг.). Одно из наиболее характерных проявлений урбанизации в Республике Каракалпакстан связано с изменением структуры городских поселений: происходит концентрация населения в столичных городах и его окрестностях а также поселках городского типа при этом относительном сокращении доли населения, проживающего в сельских местностях. Таким образом, в период научно-технического прогресса совершенствование функциональной структуры хозяйственного комплекса в больших городах и поселках городского типа способствует росту городского населения.

По статистическим данным на 1.01.2019 г. городское население Республики Каракалпакстан составил 917 тыс. чел., т.е. 49,1% всего населения республики. Из городского населения в городах районного подчинения и поселках городского типа, т.е. в сельской местности проживает более 600 тыс. человек, т.е. 2/3 всего городского населения республики. Существующая система городских поселений Республики Каракалпакстан по существу, сложилась к концу второй мировой войны. Развитие ее в настоящее время и в дальнейшем будет обусловливаться формированием Нукус-Султануаиздского, Кунград-Устюртского, Чимбай-Кушканатауского территориально-производственного комплекса. Нукус-Тахиаташ-Ходжейлийская система городских поселений компактно размещается на экономически активной части Республики Каракалпакстан. Восемь из них находятся от промышленного треугольника на расстоянии от 18- до 41 километров. Такое взаимовыгодное расположение городских поселений в целом благоприятствует развитию промузла. Благодаря довольно развитой автодорожной сети между поселками городского типа и Нукуса складываются тесные межселенные (поселковые) связи. Нукусская система городских поселений располагает определенными территориальными возможностями для размещения новых центров производства. В перспективе эти и другие резервы будут использованы для строительства современной многоэтажной архитектурно-планировочной застройки, а также инфраструктурных объектов.

В настоящее время социальная инфраструктура городских поселений Каракалпакстана менее развита, чем городских поселений в целом по Республике Узбекистан. Так, по статистическим данным на 1000 городских жителей здесь приходилось 221,3 занятых в отраслях социальной инфраструктуры, а в целом по республике – 290,7. Из отраслей социальной инфраструктуры в Республике Каракалпакстан выделяются такие отрасли, как: здравоохранение, просвещение, торговля, платные обслуживание населения. Наименее развитыми являются жилищно-коммунальное хозяйство, культурно-бытовое обслуживание населения. Следует отметить, что современный уровень благоустройства городского фонда еще достаточно низок. Низка обеспеченность коммунальными удобствами жилищного фонда, находящегося в личной собственности граждан. Так, городское население Республики Каракалпакстан по данным Государственного Комитета Статистики, например, водопроводами обеспечено 66%, природным газом – 71%. Производственная инфраструктура (сеть инженерных коммуникаций и сооружений) – необходимые условия функционирования и развития

промышленных предприятий. Однако, этот показатель в 1,4 раза ниже, чем в имеющем аналогический тип застройки соседнем г. Ургенче и других областных центрах Узбекистана. Относительно низкий уровень благоустройства, слабо развитая социальная и производственная инфраструктура поселков городского типа в известной мере сдерживают развитие экономического потенциала Республики Каракалпакстан, как формирующегося промузла. Это отчасти связано с тем, что существующая промышленность и другие отрасли материального производства в городских поселениях республики развивались и развиваются, используя главным образом местные трудовые ресурсы, которые также как и городские населения, в целом, формируются преимущественно за счет естественного прироста. Поэтому городская система расселения требует улучшения социально-экономических условий региона, создание соответствующей производствен-ной и социальной инфраструктуры в городских поселениях как специфический интегральный фактор, активно способствующий подъему жизненного уровня сельской местности Республики Каракалпакстан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атамирзаев О.Б. Региональное прогнозирование, расселение и управление процессом урбанизаций. // – Т., 1992.
2. Ахмедов Э.А. Узбекистон шахарлари. // – Т., 1992.
3. Салиев А.С. Проблемы расселения и урбанизаций в республиках Средней Азии. // – Т., 1991.

Қорақалпоғистон Республикасида шаҳар аҳоли манзилгоҳларининг шаклланиши муаммолари
Ходжаева Г.А., Даулетбаева Д.Д., Байрамова М. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ жойларида шаҳар аҳоли манзилгоҳларининг шаклланиши муамоларига эътибор қаратилган ва уни ҳал этиш бўйича тавсиялар берилган

Таянч сўзлари: аҳоли манзилгоҳлари, шаҳар, урбанизация, аҳоли, қишлоқ жойлари, қишлоқ, аҳоли зичлиги.

Проблемы формирования городских поселений республики Каракалпакстан
Ходжаева Г.А., Даулетбаева Д.Д., Байрамова М. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассмотрены вопросы народно населения и даны рекомендации по решению проблем по формированию городских поселений в сельской местности Республики Каракалпакстан

Ключевые слова: населенные пункты, город, урбанизация, население, сельское население, городское население, село, плотность населения.

Problems of formation of urban settlements of the Republic of Karakalpakstan
Khodjaeva G.A., Dauletbaeva D.D., Bayramova M. Karakalpak State University

Summary. Article considers and gives recommendations on solving problems on the formation of urban settlements in the rural areas of the Republic of Karakalpakstan

Key words*:* settlements, city, urbanization, population, rural population, urban population, village, population density

---

УДК 338.1:314(575.1)

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДЕМОГРАФИК ВАЗИЯТИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

Джумабаева Ш. Х.
Ўзбекистон миллий университети

Кириш. Аҳолининг демографик тараққиёти жамиятнинг мустаҳкамланиши ва ривожланишининг гаровидир. Дарҳақиқат, аҳоли жамиятнинг таркибий қисми бўлиб, унинг тараққиётига катта таъсир кўрсатувчи муҳим омилдир. Аҳолининг кўпайиб бориши ёки аксинча камайиб кетиши жамият тараққиётида маълум муаммолар келиб чиқишига сабаб бўлади[3, 14]. Шунинг учун ҳам аҳолининг нормал ўсиб боришига эришиш учун демографик вазиятни мунтазам илмий тадқиқ этиб бориш талаб этилади. Тор маънода демография сўзи - аҳолини шарҳлаш маъносини англатади [1, 5]. Демографик вазият аҳоли сони, таркиби, табиий ўсиб бориши, туғилиши, ўлим, никоҳ ва ажралиш каби демографик жараёнларда ифодаланади [2, 10]. Демографик вазиятни таҳлил қилиш одатда, демографик кўрсаткичларни ўрганишдан бошланади. Улар ичида аҳоли сони кўрсаткичи кўпрок аҳамиятга эга. Маълумки, аҳоли сони ва сифати авлодлар алмашуви жараёни таъсирида доимо ўзгариб туради. Аҳолининг демографик хусусиятларини белгилаб берувчи авлодлар алмашуви жамиятнинг давомийлигини таъминлайди[4, 7]. Ҳозирги вақтда Қорақалпоғистонда аҳолининг табиий ўсиши даражасида камайиш ҳолати кузатилади. Бироқ, бу кўрсаткич хали ҳам нисбатан юқори. Шу боис иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар даврида аҳолининг демографик фаолиятини ҳар томонлама илмий нуқтаи назардан тадқиқ этиш долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Асосий қисм. Қорақалпоғистонда 2019 йил бошида 1869,8 мингдан зиёд киши истиқомат қилди. Бу Ўзбекистон аҳолисининг 5,6 фоизига тўғри келади. Қорақалпоғистонда аҳоли ўзига хос тарзда жойлашган. Аҳолининг 40 фоиздан ортиқроғи минтақанинг жанубий қисмида жойлашган Тўрткўл, Амударё, Беруний ҳамда Элликқалъа туманларида жойлашган. Шунингдек, аҳолининг катта қисми Нукус шаҳрида жойлашган. (1-жадвал).

1-жадвал. Қорақалпоғистон Республикасида доимий аҳоли сони динамикасидаги ўзгаришлар[5.92]

йил боши, минг киши

Ҳудудлар	1991й.	2000й.	2010й.	2019й.	2018-1991йй. нисбатан,%	2019й. жамига нисб.%
Қорақалпоғистон Республикаси	1270,6	1503,0	1632,0	1869,8	147,2	100,0
Нукус ш.	211,1	248,9	271,5	314,9	149,2	16,8
Туманлар:						

Амударё	113,5	139,1	163,5	195,3	172,1	10,4
Беруний	115,5	141,5	159,1	187,6	162,4	10,0
Базатоу	17,1	19,7	-			
Қораўзак	37,0	43,3	45,1	52,4	141,6	2,8
Кегейли	50,7	58,2	79,5	89,5	176,5	4,8
Қанликўл	31,0	38,6	43,8	50,3	162,2	2,7
Қўнғирот	93,2	108,5	115,5	128,1	137,4	6,8
Мўйноқ	26,1	28,7	28,3	31,3	119,9	1,7
Нукус	44,3	42,7	47,0	49,1	110,8	2,6
Тахиатош				72,8	-	3,9
Тахтакўпир	39,5	44,0	39,3	39,9	101,0	2,1
Тўрткўл	121,9	152,1	175,4	210,3	172,5	11,3
Хўжайли	167,7	195,3	191,4	121,2	0,72	6,5
Чимбой	76,0	89,8	101,9	115,2	151,2	6,2
Шуманай	37,8	41,3	40,7	55,6	147,1	3,0
Элликқалья	88,2	111,3	130,0	156,1	177,0	8,4

Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон Республикасида аҳоли сони 147,2 фоизга (599,3 минг) кўпайди. Аҳоли сонининг ортиши ҳудудлар бўйича бир биридан фарқ қилади. Хусусан, 1991-2018 йиллар орасида Элликқалья, Кегейли, Амударё, Тўрткўл, Беруний ҳамда Қанликўл, Чимбой туманларида ҳамда Нукус шаҳрида аҳолининг ўсиши Қорақалпоғистон ўртача кўрсаткичидан анча юқори бўлди. Қолган барча ҳудудларда унинг ўсиши ўртача кўрсаткичдан паст. Аҳолининг жинс таркибида эркаклар 50,2 фоиз (938,4 минг), аёллар эса 49,8 фоиз(931,4 минг). Аҳолининг 49,1 фоизи шаҳарларда, 50,9 фоизи қишлоқ жойларида яшади. Минтақа аҳолисининг 30,7 фоизини меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик бўлганлар, 60,3 фоизни меҳнатга лаёқатли ёшдагилар ва 9,0 фоизини эса меҳнатга лаёқатли ёшдан катта бўлган аҳоли ташкил этди. Аҳолининг ўртача ёши 28,2 тенг[5.73]. Ҳар бир давлатнинг демографик вазиятига туғилиш даражаси катта таъсир кўрсатади. Туғилиш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар динамикасининг таҳлили кўрсатишича, Қорақалпоғистонда мустақиллик йилларида туғилишнинг мутлоқ кўрсаткичи 7624 тага (16%) камайган. Умумий туғилиш коэффициентида эса қуйидагича ўзгаришлар бўлди. 1991-2000 йиллар даврида туғилишнинг умумий коэффициенти 12,9 промиллега пасайди. Бу кўрсаткич 2000-2010 йилларда 2,7 промиллега, 2010-2018 йилларда эса 2,1 промиллега қисқарди. Умуман, 1991-2018 йилларда туғилишнинг умумий коэффициенти 16,3 промиллега қисқарди (2-жадвал).

2-жадвал. Қорақалпоғистон Республикасида туғилиш ва ўлим ҳолати динамикасидаги ўзгаришлар[5.133,136]

Йил	Жами туғилганлар		Жами ўлганлар		Табиий ўсиш	
	Мутлақ сон, бирликда	Коэф.	Мутлақ сон, бирликда	Коэф.	Мутлақ сон, бирликда	Коэф.
1991	47732	36,9	8818	6,8	38914	30,1
1995	36039	25,7	9197	6,5	26842	19,2
2000	36408	24,0	8496	5,0	27912	19,0
2005	32456	20,6	9199	5,8	23257	14,8
2010	37942	22,6	8335	5,0	29607	17,6
2015	41343	23,3	8094	4,6	33249	18,7
2016	39427	21,9	8396	4,7	31031	17,2
2017	37754	20,1	8661	4,7	29093	15,4
2018	40108	21,6	8602	4,6	31506	17,0

2018 йилда жами туғилган болаларнинг 3,8 фоизи 15-19 ёш, 30,1 фоизи 20-24 ёш, 35,4 фоизи 25-29 ёш, 21,7 фоизи 30-34 ёш, 7,8 фоизи 35-39 ёш, 1,2 фоизи эса 40 ва ундан юқори ёшдаги оналарга тўғри келди. Бу кўрсаткичлар 2000 йилга нисбатан солиштирилганда 15-19 ва 20-24 ёш гуруҳидаги оналар орасида фарзанд кўриш улуши пасайган. Бироқ, 25-29 ҳамда 30 ва ундан катта ёш гуруҳидаги оналар орасида туғилиш улуши ортган [7]. Бугунги кунда туғилишнинг асосий қисми аёлларнинг 20-24, 25-29 ва 30-34 ёш гуруҳидаги оналарга тўғри келмоқда. 2018 йилда Қорақалпоғистонда оналарнинг биринчи туғишдаги ўртача ёши 23,9га тенг бўлди. Бу кўрсаткич Ўзбекистоннинг ўртача кўрсаткичига нисбатан бироз юқорироқ (23,7ёш.) [6.123].

Қорақалпоғистонда туғилган болаларнинг кетма-кетлигига кўра тақсимланишида ўзига хос ўзгаришлар содир бўлди. 2018 йилда жами туғилган болаларнинг 31,1 фоизи биринчи бола, 35,2 фоизи иккинчи бола, 25,2 фоизи учунчи бола, 7,4 фоизи тўртинчи бола ва 1,1 фоизи бешинчи ва унган кейинги кетма кетлигида туғилдилар. 2000-2018 йилларда оналарнинг 4 нчи ва ундан кейинги фарзандлар кўришлари қисқарган. Масалан, 2000 йилда жами туғилганларнинг 16,4 фоизи 4-нчи ва ундан кейинги фарзандларни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2018 йилга келиб икки мартага қисқарди[7]. Бундай ҳолат Қорақалпоғистоннинг барча шаҳар ва қишлоқ жойларида кузатилади. Хулоса қилиб айтганда, аёлларнинг оилада фарзандлар сонига бўлган муносабатининг ўзгаришига уларнинг жамиятдаги ҳамда оиладаги мавқеи тубдан ўзгарганлиги, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этилишининг ортиши, маълумотлилик даражасининг ошиб бориши, исталмаган ҳомиладорликни олдини олувчи турли хил замонавий воситаларнинг кенг тарғиб этилиши ва ҳоказолар катта таъсир кўрсатмоқда. Бу эса ёш оилаларнинг кам ва ўртача болали оилаларга ўтишининг бош омили бўлмоқда. Демак, оилаларнинг ижтимоий-демографик фаолияти янги иқтисодий шароитда аёлларнинг оиладаги ва жамиятдаги мавқеи тубдан ўзгариши таъсирида вужудга келмоқда.

Демографик вазиятни ўрганишда албатта аҳоли ўлимини таҳлил этиш алоҳида аҳамият касб этади. Ўлим кўрсаткичи аҳолининг маълум даврдаги соғлиқ ҳолатини ўзида мужассам этади. Мустақиллик йилларида соғлиқни сақлаш тизими кенгайтирилган бўлсада, бироқ аҳолининг турли хил касалликларга чалиниши кўпайди. Оқибатда гўдаклар, болалар ва оналар ўлими коэффициенти нисбатан юқорилигича қолмоқда. 2018 йилда аҳолининг умумий ўлим коэффициенти 4,6 промиллени ташкил этди. Мутлақ сонда ифодаланганда ўлганлар сони 8602 кишига тенг бўлди (2-жадвал). 1991 йилга нисбатан умумий ўлим коэффициенти 2,2 промиллега қисқарди. Мутлақ сони эса 126 фоизга ошди. Жами ўлганларнинг жинслар нисбатида эркаклар 55,1 фоизни, аёллар эса 44,9 фоизни ташкил этди[5.140]. Жами ўлимлар сонида эркакларнинг улуши доимо юқори бўлиб келган. Аҳолининг ёш гуруҳлари бўйича ўлими бир-биридан фарқ қилади. Масалан, 2018 йилда жами вафот этганларнинг 8,4 фоизи 0-5 ёшгача бўлган болалар ташкил этди. Бу кўрсаткич 2000 йилдаги болалар ўлими кўрсаткичидан 5,2 фоизга камайди. Шунингдек, ўлим кўрсаткичи 55-59, 60-64, 65-69 ва 75-79 ёш гуруҳларининг ҳар бирида унинг улуши 10 фоиздан юқори. Шунингдек, ушбу ёш гуруҳларида 2000 йилга нисбатан ўлганлар улуши ортган Ушбу гуруҳ таркибида ўлиш ҳолларининг кўплиги маълум даражада аҳолининг қариганлигини, яъни катта ёшдаги кишилар салмоғи ортганлиги билан изоҳланади. Аҳолининг ўлим даражасини ўрганишда гўдаклар ўлимини таҳлил этиш ҳам жуда муҳим ҳисобланади. Чунки, болалар ўлими кўрсаткичи ҳар бир давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини белгиловчи муҳим омил ҳисобланади. Бир ёшгача бўлган болалар орасида ўлим коэффициенти қисқарди. Масалан, гўдаклар ўлими 1991 йилда 51,2 промиллени ташкил этган бўлса, 2000 йилда бу кўрсаткич 20,3 промиллега тушди. 2018 йилга келиб эса13,9 промиллега тенг бўлди[5.125]. Шундай бўлсада, гўдаклар ўлими бўйича Қорақалпоғистон Ўзбекистонда олдинги ўринларни эгаллайди. Бу ҳолни оиладаги носоғлом турмуш тарзи ва экологик вазиятнинг ёмонлиги билан изоҳлаш мумкин. Умуман, гўдаклар ўлими кўрсаткичи 37,3 промиллега қисқарди.

Аҳоли саломатлигининг асосий мезони умр давридир. Қорақалпоғистонда ўртача умр даври 2018 йилда 73,2 ёшни (эркаклар орасида 70,9 ёш, аёллар орасида эса 75,6 ёш) ташкил этди[5.189]. Аҳолининг ўртача умр даври Ўзбекистоннинг ўртача кўрсаткичидан 1,4 ёш кам. Бу ҳолат ҳам эркаклар орасида, ҳам аёллар орасида 1,4 ёшга кам. Кейинги йилларда эркакларнинг умр кўриш борасида кутилаётган кўрсаткич анча ўсди. Бу ҳолатни мамлакатимизда тадбиркорлик фаолияти ривожланиб бораётганлиги билан боғлиқ фаол ҳаёт кечириш имконияти эркакларнинг умр кўриш салоҳиятига ижобий таъсир кўрсатаётганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда ўлим кўрсаткичини, айниқса болалар ўлимини пасайтириш, халққа кўрсатиладиган тиббий хизматни кескин яхшиланиши билан боғлиқдир. Аҳолининг тиббий маърифати, гигиеник тарбия ва санитария маданияти даражасини оширишни тарғиб қилиш, ичкиликбозлик ва гиёҳвандликка қарши курашиш, спорт билан шуғулланишни ҳаётий заруратга айлантириш ва турли хил касалликларга қарши курашишнинг реал воситаларини топиш аҳолининг касалликка чалинишини ва ўлимни камайтириш бўлиб ҳисобланади. Демографик вазиятга никоҳ ва никоҳни бекор қилиш ҳолатлари ҳам ўзига хос тарзда таъсир кўрсатади. Статистик маълумотларга кўра, 2018 йил Қорақалпоғистонда 14450 та никоҳлар қайд этилди (3-жадвал). Қайд этилган никоҳларнинг 54 фоизи қишлоқ аҳлисига, 46 фоизи эса шаҳар аҳолисига тўғри келди[5.161].

3-жадвал. Қорақалпоғистон Республикасида қайд этилган никоҳ ва ажралишлар сони динамикасидаги ўзгаришлар[5.157]

	Никоҳлар сони, бирликда		Ажралишлар сони, бирликда	
Йил	Мутлақ сон	Коэффициент	Мутлақ сон	Коэффициент
1991	17648	13,7	1042	0,8
1995	8900	6,3	500	0,4
2000	11367	7,5	600	0,5
2005	9643	6,1	539	0,3
2010	17300	10,6	870	0,5
2015	13791	7,8	1134	0,6
2016	12760	7,1	1075	0,6
2017	14109	7,7	1309	0,7
2018	14450	7,8	1344	0,7

Шунингдек, ҳар 1000та аҳолига тўғри келадиган никоҳлар сони 13,7 промилледан 7,8 промиллига тушди, яъни 5,9 промиллега камайди. Мустақиллик йилларида никоҳ коэффициентининг қисқаришига республика аҳолисининг демографик таркибидаги ўзгаришлар орқали содир бўлди. Никоҳ эркинлиги ажралиб кетиш эркинлигини ҳам кўзда тутади. Маълумки, вақт ўтиши билан ташкил топган никоҳларнинг бир қисми эр ёки хотиннинг вафоти туфайли, яна бир қисми эса турли хил келишмовчиликлар сабабли бекор қилинади. Статистик маълумотларга кўра, 1991-2018 йилларда никоҳни бекор қилиш ҳоллари Қорақалпоғистонда 129 фоизга ортган. 1991 йилда ажралишлар сони 1042 тани ташкил этган бўлса, 2018 йилга келиб бу кўрсаткич 1344 тани ташкил этди. Ҳар 1000 та аҳолига нисбатан никоҳ аҳдини бекор қилиш 0,8 промилледан 0,7 промиллега тушди, деярли ўзгармади. Ажралишлар сонининг 61,5 фоизи шаҳар аҳолисига, 38,5 фоизи қишлоқ аҳолисига тўғри келди. Статистик маълумотлар кўрсатишича, ажралишлар 30 ёшгача бўлган эр-хотин орасида юқори. Шунингдек, катта кўрсаткич 30-34 ёш орасидагиларга тўғри келади. Эридан ажралган болали аёллар яна турмуш қуриш имконияти камлиги сабабли оилалар орасида тўлиқсиз оилаларнинг ортишига сабаб бўлмоқда. Умуман, йигит ва қизларда оила қуришдаги ижтимоий-иқтисодий ва маънавий етуклигининг паст даражадалиги никохдан ажралишларга олиб келмоқда.

Хулоса. Мустақиллик йилларида аҳолининг демографик тараққиётида катта ўзгаришлар кузатилди. Жамият тараққиётида рўй берган йирик ижтимоий иқтисодий ўзгаришлар, аҳолининг демографик майлига бевосита таъсир этди. Айникса, аёлларнинг фарзандлар сонига бўлган муносабати ўзгарди. Кўпболалик ўрнини ўртача болалик, кам болалик эгаллай бошлади. Аҳолининг кўп фарзандликка бўлган талаби аста-секин саноатни ривожланиши, аёллар билим даражасини ошиб бориши ва уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини ўзгариб бориши билан боғлик ҳолда камая борди. Шунингдек, тиббиёт соҳасининг ривожланиши аҳолига тиббий хизматнинг кенг тарқалиши аҳоли ўртасида ўлимни камайишига, ўртача умр кўриш даврини эса узайишига сабаб бўлди. Демографик вазиятга оид маълумотлар аҳолининг шаклланиши ва ривожланишига асос қилиб олинадиган ахборотнинг жуда муҳим қисмидир. Аҳоли тўғрисидаги маълумотлар айниқса ҳозир катта аҳамият касб этмоқда. Бу аввало аҳоли тараққиётига дахлдор самарали демографик сиёсатни ўтказиш вазифаси билан боғлиқ. Мустақиллик йилларида ишлаб чиқилган давлат дастурларининг асосий негизини аҳолига қаратилган самарали демографик сиёсат ташкил этди.

АДАБИЁТЛАР

1. Борисов В.А. Демография: Учебник для вузов. 4-е изд. М.: Нота Бене, 2004.
2. Бўриева М.Р. Демография асослари. Т.: ЎзМУ нашриёти, 2003.
3. Валентей Д.И., Кваша А.Я. Основы демографии. Учебник. М.: Прогресс, 1989.
4. Назарова Ҳ.М., Мамадалиева Х.Х. Ўзбекистоннинг демографик салоҳияти. Монография. Т.: “Фан ва технология”, 2011.
5. Ўзбекистон демографик йиллик тўплами 1991-2000-2010-2018. Статистик тўпламлари.Тошкент.
6. Ўзбекистон в цифрах 1991-2010-2018. Статистик тўплами.Тошкент.
7. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари.

Қарақалпақстан Республикасының демографиялық жағдайы ҳәм ондағы өзгерислер

Джумабаева Ш. Х. Өзбекстан Миллий университети

Резюме. Мақала ғәресизлик жылларында Қарақалпақстан Республикасында халық саны динамикасындағы өзгерислер, халықтың жас ҳәм жыныс қурамы, оның аймақлар бойынша жайласыўы, туўылыў, өлим жағдайы, неке ҳәм некени бийкарлаў сыяқлы демографиялық процесслер динамикасындағы өзгерислер баян етилген.

Таяныш сөзлер: демография, туўылыў, өлим жағдайы, неке, ажырасыў, салыстырма, промилле, коэффициент.

Мустақиллик йилларида қорақалпоғистон республикаси демографик вазиятидаги ўзгаришлар

Джумабаева Ш. Х. Ўзбекистон Миллий университети

Резюме. Ушбу мақолада **м**устақиллик йилларида Қорақалпоғистон Республикасида аҳоли сони динамикасидаги ўзгаришлар, аҳолининг ёш ва жинс таркиби, унинг ҳудудлар бўйича жойланиши, туғилиш, ўлим ҳолати, никоҳ ҳамда никоҳни бекор қилиш каби демографик жараёнлар динамикасидаги ўзгаришлар баён этилган.

Калит сўзлар: демография, туғилиш, ўлим ҳолати, никоҳ, ажралиш, нисбат, промилле, коэффициент.

Демографическая ситуация в Республике Каракалпакстан и ее изменения за годы Независимости

Джумабаева Ш.Х. Национальный университет Узбекистан.

Резюме. В статье описываются изменения в динамике численности населения в Республике Каракалпакстан за годы независимости, а также изменения в демографической динамике, такие как: возраст, пол, распределение населения по регионам, рождаемость, смертность, брак и развод.

Ключевые слова: демография, рождаемость, смертность, брак, развод, соотношение, промилле, коэффициент

Demographic situation and changes in the Republic of Karakalpakstan

Djumabaeva Sh.Kh. National University Uzbekistan

Summary. This article describes changes in population dynamics in the Republic of Karakalpakstan during the years of Independence, changes in demographic dynamics, such as age and gender, population distribution across regions, birth, death, marriage and divorce.

Key words: demographics, birth, death, marriage, divorce, ratio, pro mille, coefficient

ЭКОНОМИКА. ФИНАНС

УДК-338.5/ У-43

ЭКОТУРИЗМ: АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ ТАМИНЛАШ АСОСИ СИФАТИДА.

Умарова Г. Т.

Тошкент молия институти

Туризм - ҳозирги кунда дунёда иқтисодиётнинг жадал ривожланиб бораётган соҳаларидан бири ҳисобланади. Туризмга илмий адабиётларда одамларнинг бўш вақтларида ўз доимий турар жойларидан бошқа мамлакат ёки ўз мамлакатлари ичида таъссурот ва дам олиш, соғлиқни тиклаш, меҳмондорчилик, билим олиш ёки касбий амалий мақсадларида саёҳат қилишларидир, лекин борган жойларида пул билан рағбатлантириладиган иш билан шуғулланмайдилар" дея таъриф берилади. [1, 178]. Ўтган асрнинг охирларига келиб жаҳон туризм индустриясига экологик туризм йўналиши кириб келди. Ушбу йўналиш табиатни муҳофаза қилишга муҳим ҳисса қўшиши билан бирга молиявий сердаромад тармоқлардан бири ҳисобланади. Асосан "экологик туризм" ёки "экотуризм" деб юритиладиган мазкур йўналиш — табиий муҳитга зиён етказмасдан ўрганиш ҳамда табиатдан завқ олиш мақсадида уюштириладиган сайёҳлик турларидан бири ҳисобланади.

Экотуризм — пиёда, отда, туяда ва автомобилда ёввойи табиат қўйнига саёҳат қилиш бўлиб, бу йўналишдаги сайёҳлик турлари маълум ҳудуднинг ноёб ҳайвонот ва ўсимлик дунёси билан танишиш, кино ва фото тасвирларга олиш, илмий ботаник, зоологик, археологик, геоморфологик ва экологик тадқиқотлар ўтказиш ниятида ташкил этилиши мумкин. Шунингдек, альпинизм спорти билан шуғулланиш, қишлоқ ҳудудлари бўйлаб саёҳат (агротуризм), маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи, урф-одатлари билан танишиш мақсадларига ҳам хизмат қилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда экологик туризмнинг асосий тамойиллари қуйдагилар дейишимиз мумкин: Она табиат, маҳаллий урф – одат ва анъаналар билан танишиш; Муҳитнинг экологик барқарорлигини сақлаш; Табиат муҳофазаси ва маҳаллий ижтимоий – маданий муҳитга кўмаклашиш; Экологик таълим ва маданият; Туристик фаолиятда маҳаллий аҳолининг иштирок этиши ва ундан наф кўриши;

Цивилизация, ривожланиш, техник тараққиёт, ахборот технологиялари тобора илгарилаб боргани сари одамлар сершовқин, талотўпли шаҳар марказларидан узоқлашиб сокин, оромбахш табиат қўйнида ҳордиқ чиқаришга эҳтиёж сезмоқда. Бу эса экологик туризмни янада ривожлантириб, унинг серқирра, жозибадорлигини намоён қилиш, табиий ресурслардан туристик объек мақсадида фойдаланиш заруриятини туғдиради. Ўлкамизда, инсон томонидан ўзлаштирилмаган ҳудудларнинг кўплиги Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришга кенг имконият мавжудлигидан далолат беради.

Мамлакатимиз табиатининг экотуризмни ривожлантиришга асос бўладиган ноёб, диққатга сазовор объектлари қаторига кўплаб мавжуд бўлган ғорлар, ажойиб шаклли қоялар, даралар, ер қатламларидаги очилиб қолган жойлар, шаршаралар, шифобахш булоқлар, катта ёшдаги улкан дарахтлар, шунингдек, гўзал, ранг-баранг, ҳаво ва суви мусаффо, табиати шифобахш ландшафтларни киритишимиз мумкин.

Ўзбекистон ҳудуди 448,97 минг км^2, аҳолиси сони эса 33 млн. 700 минг киши (2019 йил) бўлиб, аввало хилма-хил ва бой ресурсларга ҳамда катта рекреация манбааларга эгалиги билан алоҳида ажралиб туради. Ўлкада табиий шароит ва иқлимнинг қулайлиги шунга мос ҳолда йил фаслларининг нормал алмашиниши кузатилади. Барча фаслларда уларга хос бўлган умумий қулай шароит мавжуд, бу кўплаб экологик тоза маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва экотуристик хизмат кўрсатишни йил давомида узлуксиз ва жадал ривожлантиришга имкон беради. Шу билан бир қаторда республикамиз ҳудудида яшаш учун ноқулай қурғоқчил, лекин экотуризм учун қизиқарли бўлган чўллар ҳам мавжуд, улар мамлакат ҳудудининг деярли 70 % ини эгаллайди [2, 2]. Бир сўз билан айтганда Ўзбекистон табиати ўзига хос иқлими, флора ва фаунаси, нодир табиат бойликлари билан бошқа минтақалардан ажралиб туради. Ушбу бетакрор табиий салоҳият экологик туризмни ривожлантиришда, экотуризм обьектларида аҳолини иш билан таъминлаш ва уларни ижтимоий муҳофаза қилиш муаммоларини ҳал қилиш, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратишда муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги кунга келиб, хорижлик сайёҳлар ва юртдошларимизнинг, минтақамизнинг тоғ ва чўл ландшафтларини намоён этувчи ҳудудларга, миллий боғлар, экологик муаммоларнинг ечимини топиш мақсадида ташкил этилган замонавий инфратузилма иншоотларига саёҳат қилиб, табиат қўйнида ҳордиқ чиқаришга қизиқиши кучаймоқда. Жойларда экологик сайёҳлик объектлари барпо этилиб, хизмат кўрсатиш сифати ошмоқда. Бу борада ютуқлар билан бирга соҳа ривожига тўсиқ бўлаётган муаммолар ҳам йўқ эмас. Экотуризм иншоотлари имкониятини баҳолаш, уларнинг кадастр тизимини яратиш, соҳада малакали мутахассислар тайёрлаш, кўрсатилаётган сервис хизматлари сифатини замонавий талаблар даражасида ошириш, саёҳатчиларни жалб этишнинг самарали шакл ва усулларидан фойдаланиш, миллий туризм индустриясига янги замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш борасидаги ишларни такомиллаштириб мамлакатимизнинг сайёҳлик салоҳиятини жаҳонга кенг намойиш этиш, экологик туризм соҳасида тадбиркорликни ривожлантириш, дам олувчиларнинг хавфсизлигини таминлаш, республикамизнинг хушманзара табиий масканларига олиб борувчи янги йўлларни қуриш, мавжудларини реконструкция қилиш, шу билан биргаликда экотуризмнинг барқарорлигини таъминлаш учун табатдан фойдаланишнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш, атроф – муҳитга инсон омилининг салбий таъсирини камайтириш,

чиқиндиларни зарарсизлантириш, ишлаб чиқаришга соф технологияларни жорий этишга эътибор қаратиш лозим. Чунки, миллий экотуризмни ривожланиш самарадорлигининг оширилиши мамлакатимизнинг барқарор ривожланишини таъминлаб берувчи омиллардан бири ҳисобланади.

Соҳа мутахассисларининг ҳисоб китобларига кўра ҳар 30 нафар сайёҳ мамлакат туризими соҳасида 1 та, унга турдош соҳаларда эса 2 та иш ўринларини яратар экан. Туристлар оқимининг кўпайиши юртимизнинг жаҳон мамлакатлари орасида янада танилишига, мамлакатга валюта тушимининг ошишига, янги иш ўринлари ташкил этиш кўрсаткичларининг ўсиши, аҳолининг иш билан таъминлашга оид давлат ва ҳудудий дастурларнинг ижро этилишига ижобий таъсир кўрсатади. Туристик фаолиятда маҳаллий аҳолининг иштирок этиши ва ундан даромад олишлари уларда иқтисодий рағбатни ошириш билан бирга, табиат муҳофазаси иқтисодий самара учун ёрдам беришгина қолмасдан саёҳатчилар ташриф буюрган ҳудудларда барқарор ривожланишга ўзининг катта ҳиссасини қўшиши мумкин.

БМТ маълумотларида келтирилишича, Канада давлатида экотуризмдан тушган даромаднинг умумуий ҳажми, ички туризмдан тушган даромаднинг 25 фоизини ташкил этар, ҳукумат, фақатгина экотуризмдан тушган солиқ ҳисобидан ҳар йили 1,7 милиард АҚШ доллари миқдорида фойда олар экан. Бу эса, давлат томонидан табиатни муҳофаза қилш тадбирга ажратиладиган маблағдан 5 баробар кўп демакдир. Шунингдек, ҳар йили экотуризмдан нисбатан кичик давлатлар ҳам масалан Кения-1,4; Эквадор -1,18; Коста-Рика-1,14; Непал-1,55 миллион АҚШ доллари миқдорида даромад олар ва ушбу мамлакатларнинг экотуризмдан олган даромади ЯИМнинг 70-80 фоизини ташкил этар экан [3, 15]. Бундан келиб чиққан ҳолда айтишимиз мумкинки, экотуризм мамлакат учун даромад манбаи бўлиши билан бирга, табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга оширишга катта ҳисса қўшади ҳамда уларни тўла-тўкис ўтказишга сезиларли молиявий кўмак беради.

Экотуризмнинг яна бир ижобий томони шундаки, унда туристларга юқори даражада хизмат кўрсатувчи меҳмонхоналар қуриш талаб қилинмайди. Сайёҳликнинг бу турида анъанавий хордиқ чиқариш ва маиший қулайликларга иккинчи даражали масала, деб қаралади. Табиатнинг бетакрор манзараларини томоша қилиш учун чодир тикиш ва кемпинглар қуришда ўзига хос талабларга риоя қилинади холос. Ҳулоса ўрнида шу айтишимиз мумкинки, барчамизга маълум юртимизда сайёҳлар оқимнинг асосий қисми туристик марказлар Самарқанд, Бухоро ва Хива шаҳарларига тўғри келади. Булар асосан туризмнинг анъанавий шакли ҳисобланиб, ваҳоланки, юртимизнинг бошқа минтақаларида ҳам туризмни ривожлантириш имкониятлари катта, жумладан, экотуризмни. Агарда республикамиз минтақаларнинг экотуристик салоҳиятини баҳолайдиган бўлсак, воҳа ва водий яъни Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё, Жиззах, вилоятлари табиат ёдгорликларига бой, экологик туризмни ривожлантириш учун асосий марказ ҳудудлардир. Шунингдек, мамлакатимизнинг Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятлари ҳам экотуризмни ривожлантириш учун бой табиий ресурсларга эга минтақа (Қуйи Амударё минтақаси) ҳисобланади.

Бу имкониятлардан тўла ва самарали фойдаланишни йўлга қўйиш ички туризмни ривожлантириш, мазкур соҳада режалаштириш ва маркетинг масалаларига тизимли ёндашув зарурлигини талаб қилади. Чунки, ички туризмни ривожлантириш ялпи ички маҳсулотда унинг улуши ошиши натижасида бандликка оид муаммоларнинг ҳал қилинишига хизмат қилса, маънавий-мафкуравий, экологик жиҳатдан фуқароларимиз, айниқса, ёшларимизнинг юртимиздаги тарихий масканлар, бой маданий мерос обидалари, рекрацион ҳамда табиий хушманзара ҳудудлар билан танишиш орқали уларда ватанпарварлик туйғусини мустаҳкамлаш ҳамда экологик маданиятнинг юксалишига замин яратади.

АДАБИЁТЛАР

1. Хамидов О.Х., Зорин И.В., Квартальнов В.А. “Экономика туризма” Справочник. – М.: «Финансы и статистика», 2003.
2. “Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришни бошқариш инструментлари ва уларни амалиётда қўллашни такомиллаштириш йўналишлари” (Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2015 йил)
3. Ҳайитбоев Р., Матяқубов У.“Экологик туризм”, (услубий қўлланма) –Самарқанд – 2010

Экотуризм: халық бәнтлигин тәмийнлеў тийкары сыпатында
Умарова Г.Т. Ташкент финанс институты

Резюме. Мақалада мәмлекетимиз аймақларындағы экотуристлик объектлер, оларға экотурларды шөлкемлестириў ҳәм экологик туризмниң халық бәнтлигин ҳәм пәраўанлығын тәмийнлеўдеги әҳмийетли тәреплери ашып берилген.

Таяныш сөзлер: туризм, тәбийий орталық, тәбийғый шәраят, ықлым, альпинизм, қазылмалар, фигуралы төбешиклер.

Экотуризм: аҳоли бандлигини таминлаш асоси сифатида.
Умарова Г. Т. Тошкент молия институти

Резюме. Мақолада мамлакатимиз ҳудудларидаги экотуристик объектлар, уларга экотурларни ташкил қилиш ва экологик туризмнинг аҳоли бандлиги ва фаровонлигини таъминлашдаги аҳамиятли жиҳатлари ёритилган.

Таянч сўзлар: туризм, табиий муҳит, табиий шароити, иқлим, альпинизм, ғорлар, шаклли қоялар.

Экотуризм: основа обеспечения занятости населения
Умарова Г.Т. Ташкентский финансовый институт

Резюме: В статье освещены экотуристические объекты на территории нашей страны, организация экотуризма в этих объектах и роль экологического туризма в обеспечении занятости и благополучия населения.

Ключевые слова: туризм, природная среда, природные условия, климат, альпинизм, пещеры, формы скалы

Ecoturism: basis of employment provision of the population
Umarova G.T. Tashkent Financial Institute

Summary. The article highlights ecotourism facilities in the territory of our country, the organization of ecotourism for these objects and the role of ecotourism in generating employment and population prosperity.

Key words: tourism, the natural environment, natural conditions, climate, mountaineering, caves, shapes of rocks

АУДИТОРЛИК ДАЛИЛЛАРИНИ ОЛИШ МАНБАЛАРИ ВА УСУЛЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Тажекеев З. К.

Қорақалпоқ давлат университети

Мустақил аудиторлик текширувларининг ишончлилиги унинг асосли далиллар билан таъминланганлигига боғлиқ. Аудит жараёнида аудиторнинг ҳар қандай фикри хулоса ва ҳисоботлар шаклида ўз ифоасини топади. Ўз ўрнида хулоса ва ҳисоботлар ундан фойдаланувчиларга иқтисодий ва моливий қарорлар қабул қилишда асосий унсур ҳисобланади. Шу боисдан аудиторнинг берган холис фикри фойдали бўлиши керак.

Текширув, кузатув, сўровлар ва тасдиқлашлар орқали Текширилаётган молиявий ҳисоботлар тўғрисиди хулоса чиқариш (фир шакллантириш) учун етарли асосга эга бўлиш учун етарлча тегишли далилий маълумот олиниши керак [1,56]. №50-“Аудиторлик далиллар” номли аудиторлик фаолиятининг миллий стандарти (АФМС)га мувофиқ аудиторлик ташкилоти сифатли ва асосланган аудиторлик ҳисоботи ҳамда хулосаси тузиш мақсадида зарур далилларни тўплаши лозим. Аудиторлик далиллар асосан ички назорат тизимини тест синовидан ўтказиш ва моҳиятан текшириш амалларини бажариш натижасида олинади .

Айрим ҳолларда аудиторлик далиллари фақат моҳиятан текшириш амалларини бажариш йўли билан олиниши мумкин. №50-“Аудиторлик далиллар” номли АФМСга мувофиқ: “Аудиторлик далиллари – аудиторлик ташкилоти томонидан аудиторлик текшируви вақтида тўпланган ва аудиторлик хулосасини асословчи маълумот (ахборот) лардир” [2,164].

Кредитлар ва қарзлар аудитига доир аудиторлик далилларига қуйидагилар киради: мазкур объект бўйича молиявий ҳисоботнинг асоси ҳисобланган дастлабки ҳужжатлар ва бухгалтерия ёзувлари; текширилаётган корхона ходимларининг ёзма тушунтиришлари; ҳар хил манбалар (учинчи шахслар)дан олинган ахборотлар. Ички назорат воситаларини тест синовидан ўтказиш бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизимининг талаб даражасида ташкил этилганлиги ҳамда самарадорлигини аниқлаш мақсадида амалга оширилади. Аудиторлик ҳисоботи ва хулосасини шакллантириш чоғида аудитор одатда барча хўжалик операцияларини ёппасига текширмайди. Чунки бир турдаги хўжалик операцияларини бухгалтерия ҳисоби счётларида акс эттиришнинг тўғрилиги ички назорат воситалари бўйича хулоса шакллантириш чоғида бажарилган амаллар ёки фикрларга асосланади.

Аудиторлик далиллари ички назорат воситаларини тест синовидан ўтказиш ёрдамида олинганида аудитор ички назорат воситаларини қўллашнинг таваккалчилик даражасининг баҳоланишини тасдиқлаш мақсадида ушбу далилларнинг етарли ва талаб даражасида эканлигини ўрганади. Моҳиятан текшириш амаллари молиявий ҳисоботдаги жиддий хатолар тўғрисида аудиторлик далиллари олиш мақсадида ўтказилади. Ушбу текширув амаллари қуйидаги шаклларда бажарилади: қолдиқларни ва операцияларни бухгалтерия ҳисоби счётларида акс эттиришнинг тўғрилигини баҳолайдиган батафсил тестлар; таҳлилий амаллар.

Аудитор қуйидаги моҳиятан текшириш амалларини бажариш йўли билан аудиторлик далилларини тўплаши мумкин: инспекциялаш; кузатиш; сўровнома; тасдиқлаш; арифметик ҳисоб-китобларни қайта текшириш; таҳлилий амаллар. Ушбу амалларни бажаришнинг давомийлиги, хусусан, аудиторлик далилларини олиш учун ажратилган муддатга боғлиқ. Инспекциялаш ёзувлар, ҳужжатлар ёки моддий активларни текширишдан иборат. Инспекциялаш чоғида аудитор ички назорат воситаларининг хусусияти, манбаси ва самарадорлигига боғлиқ ҳолда ишончлилига ҳар хил даражада бўлган аудиторлик далилларига эга бўлади.

Ишончлилик даражаси ҳар хил бўлган ҳужжатли (ёзма) аудиторлик далиллари қуйидагиларни ўз ичига олади: учинчи шахслар томонидан тузилган ва уларда мавжуд бўлган ҳужжатли аудиторлик далиллари; учинчи шахслар томонидан тузилган, лекин мижоз корхонада сақланаётган ҳужжатли аудиторлик далиллари; мижоз корхонада тузилган ва унда сақланаётган ҳужжатли аудиторлик далиллари.

Мижоз корхона мулкларининг унинг мавжудлиги ишончли аудиторлик далилларини олишда мазкур мулкларга дахлдор бўлган ҳужжатларни текшириш алоҳида аҳамиятга эга. Аммо бундай ҳужжатлар ҳақида унга мулк эгалик ҳуқуқи ёки тўғрисида ишончли аудиторлик далиллари бермаслиги мумкин.

Кредит ва қарзлар бўйича ҳисоб-китоблар аудитида аудитор учун муҳим ахборот манбаларидан бири инвентаризация маълумотлари ҳисобланади. Инвентаризация, қоидага кўра, йиллик молиявий ҳисоботни тузишдан олдин ўтказилади. Бунда қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар бўйича 6810-«Қисқа муддатли банк кредитлари», 6820-«Қисқа муддатли қарзлар», 6830-«Тўланадиган облигациялар» ва 6840-«Тўланадиган векселлар» счётларидаги суммалар батафсил текширилиши лозим. Узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар бўйича эса 7810-«Узоқ муддатли банк кредитлари», 7820-«Узоқ муддатли қарзлар», 7830-«Тўланадиган облигациялар» ва 7840-«Тўланадиган векселлар» счётларининг қолдиқ ва оборотлари текширилади. Кредитлар ва қарзлар бўйича ҳисоб-китобларни инвентаризация қилиш №19 «Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш» номли БҲМС (3.65-банди)га мувофиқ амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2002 йил 27 декбардаги 140-сонли «Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида»ги буйруғига мувофиқ қисқа муддатли банк кредитлари бўйича қарздорликларнинг қолдиқлари (6810-счёт) ва қисқа муддатлари қарзларнинг қолдиқлари (6820, 6830, 6840-счётлар) мос равишда бухгалтерия балансиннинг 730 ва 740-сатрларида акс эттирилиши лозим. Узоқ муддатли банк кредитлари бўйича қарздорликлар (7810-счёт) ва узоқ муддатли қарзлар (7820, 7830, 7840-счётлар) бўйича қолдиқлар эса мос равишда 570 ва 580-сатрларида акс эттирилиши лозим.

Кредитлар ва қарзлар ҳисоби амалдаги «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётлари режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома» номли №21 БҲМС билан тартибга солинади.

Қисқа муддатли ва узоқ муддатли қарздорликлар молиявий ҳисобот кўрсаткичларини шакллантириш талабларига мувофиқ қуйидаги тарзда аниқлаш мақсадга мувофиқ. Бухгалтерия балансининг 730-сатрида шартномага мувофиқ олинган қисқа муддатли кредитларнинг ҳисобот санасидан сўнг 12 ойдан ошмасдан сўндирилиши лозим бўлган, қайтарилмаган суммаси кўрсатилиши керак. Қисқа муддатли қарзлар бўйича эса айнан шундай сумма 740-сатрда акс эттирилиши лозим.

Шундай қилиб, аудитор кредитлар ва қарзларнинг кредит ва қарз шартномаларида кўрсатилган сўндирилиш муддатлари ҳамда имкониятларини баҳолаши лозим. Шунингдек, ушбу кредитлар ва қарзларнинг қисқа муддатли қарздорликлар қаторида турганлигининг тўғрилигини ҳам асослаши зарур.

Молиявий ҳисоботни тузиш чоғида бухгалтер узоқ муддатли қарздорликнинг тегишли қисмини қисқа муддатли қарз қаторига ўтказиш ҳуқуқига эга. Аудитор бундай ўтказиш тартиби корхонанинг ҳисоб сиёсатида алоҳида банд билан кўрсатилганлигини аниқлаши, агар кўрсатилмаган бўлса, бу ҳақда ҳисоб сиёсатида кўрсатиб ўтиш лозимлигини қайд этиши керак. Аввал узоқ муддатли қарздорлик сифатида ҳисобга олиниб, қисқа муддатли қаторига ўтказилган мажбуриятлар молиявий ҳисоботга тушунтиришларда шарҳлаб берилиши зарур. Унда корхонанинг кредитлар ва қарзлар бўйича мажбуриятлари суммаларининг таркибини ва ҳисобот йили давомидаги ўзгаришларини келтириш лозим.

Таъкидлаш жоизки, №21-«Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётлари режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома» номли БҲМСнинг 2-иловаси-«Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётлари режасини қўллаш бўйича йўриқнома»да узоқ муддатли кредитларнинг жорий қисмини ўтказишда тегишли суммага 7810-«Узоқ муддатли банк кредитлари» счётини дебетлаш ва 6950-«Узоқ муддатли мажбуриятлар – жорий қисми» счётини кредитлаш, яъни узоқ муддатли банк кредитининг дастлабки суммаси камайтирилиши белгиланган. Шунга ўхшаш қоида №15 «Бухгалтерия баланси» номли БҲМСнинг 2.25-бандида ҳам келтирилган.

Инвентаризация чоғида аудитор муддати ўтмаган ва ўтган қарздорликларни ҳам аниқлаши лозим. Олинган кредит ва қарзлар бўйича кредит ва (ёки) қарз шартномасига мувофиқ сўндириш муддати келмаган ва ўрнатилган тартибда сўндириш муддати узайтирилган қарздорликлар муддати ўтмаган деб ҳисобланади.

Агарда кредит ва қарз шартномасига мувофиқ қарздорликни сўндириш муддати келган, лекин корхона томонидан сўндирилмаган бўлса, бу ҳолда уни муддати ўтган қарздорлик қаторига ўтказиш лозим.

Қишлоқ хўжалик корхоналар амалиётини ўрганиш шуни кўрсатди-ки, олинган қисқа ва узоқ муддатли кредитлар ҳамда қарзлар бўйича қарздорликларнинг сўндириш муддати ўтганида, уларни муддати ўтган қарздорликлар қаторига ўтказиш вақтига кўп ҳолларда риоя қилинмайди. Бизнингча, бундай қарздорликлар кредит ва (ёки) қарз шартномасига мувофиқ қарздор корхона қарзнинг асосий суммасини қайтариши лозим бўлган кундан кейинги кундан бошлаб муддати ўтган ҳисобланиб, алоҳида аналитик счётга ўтказилиши лозим.

Олинган кредитлар ва қарзлар бўйича ҳисоб-китобларнинг асослилигини текширишда кредит шартномаси ёки қарз шартномасини таҳлил қилиш зарур. Жумладан, аудитор банк кредитлари ва қарзлар бўйича шартномаларнинг мавжудлигини, уларнинг мақсадли ишлатилишини, ўз вақтида олиниши ва қайтарилишини, қарз маблағларидан фойдаланганлик учун фоизларнинг тўғри ҳисобланиши ва акс эттирилишини текшириши лозим. Олинган кредит ва (ёки) қарз бўйича асосий қарздорлик суммаси кредит шартномаси ёки қарз шартномаси шартларига мувофиқ қарздор-корхона томонидан ҳақиқатда келиб тушган пул маблағлари ёки бошқа буюмларнинг қийматининг суммаси бўйича ҳисобга олинади. Бунда қарздор-корхона пул маблағлари ҳақиқатда келиб тушганда (банк кўчирмаси олинганида) ёки бошқа буюмлар қабул қилиш-топшириш далолатномаси бўйича (тегишли илова ҳужжатлари билан бирга) олинганида ҳисобда акс эттирилиши лозим.

Сўндирилмаган кредитлар ва қарзлар бўйича қарздорлик бухгалтерия балансида шартнома шартлари бўйича ҳисобот даврининг охирида тўланадиган фоизларни ҳам ҳисобга олинган ҳолда акс эттирилади. Аудитор фоизларнинг ҳисобланиш тартибини ҳам текшириши лозим.

Кредитлар ва қарзлар бўйича ҳисоб-китобларни инвентаризация қилиш натижалари банклар ва бошқа кредит ташкилотлари (ёки қарз берувчи ташкилотлар) билан солиштирилиб, ҳисоб-китоблар қарама-қарши текшириш усули билан тасдиқланади. Шундай қилиб, инвентаризация комиссияси корхонадаги 6810, 6820, 6830, 6840, 7810, 7820, 7830 ва 7840-счётлар қолдиқ суммаларининг асосланганлигини, балки мазкур суммаларнинг контрагентлар (банклар, кредит уюшмалари, кредитор-юридик ва жисмоний шахслар) ҳисобидаги суммалар билан тенглигини ҳам аниқлайди. Ушбу ҳисоб-китоблар бўйича таққослаб текширилмаган суммаларни бухгалтерия балансида акс эттиришга йўл қўйилмайди.

Кредитлар ва қарзлар бўйича инвентаризация натижаларини инв №17 шакл далолатнома билан расмийлаштирилади. Кредитлар ва қарзлар бўйича ҳисоб-китобларни аудит жараёнида инвентаризация қилишнинг асосий мақсадларидан бири даъво муддати ўтган кредиторлик қарзлари суммаларини аниқлашдан иборат. Бундай қарздорликни ҳисобга олиш тартиби №19 «Инвентарлашни ташкил этиш ва ўтказиш” номли БҲМС қоидалари билан белгиланган (3.65-банди). Бундай кредиторлик қарзлари даъво муддати ўтганидан сўнг молиявий натижаларга ҳисобдан ўчирилади (зарарга олиб борилади).

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 150-моддасига мувофиқ даъво муддати 3 йил [3]. У шартномада белгиланган тўлов муддати ўтган кундан ҳисобланади. Даъво муддати ўтган кредиторлик қарзларини ҳисобдан ўчириш учун “Харидорлар, мол етказиб берувчилар, бошқа дебиторлар ва кредиторлар

билан ҳисоб-китобларни инвентаризация қилиш далолатномаси” (Инв. 17 шакл) ва корхона раҳбарининг буйруғи асос бўлади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкин ки, аудиторлик текширувларида далилларни йиғиш ва уларга ишлов бериш орқали фойдаланувчиларнинг мақбул қарор қабул қилишларига таъсир этадиган фойдали аудиторлик хулосаларини (фикрини) шакллантириш жараёни аудит муалажаларининг асосий қисми ҳисобанади ва аудиторлардан мазкур бўлимни текширишда юқори профессионаллик ва кўп вақт талаб қиладиган жараён ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. William F. Messier, Jr., Steven M. Glover, Douglas F. Prawitt, Auditing & Assurance Services: A SYSTEMATIC APPROACH, McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121, the United States of America, 2017, 781 б.
2. Аудиторлар учун қўлланма. ЎзБАМА нашриёт-ахборот маркази, Тошкент 2005. 164 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, расмий нашр-Т. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2003 й.
4. www.lex.uz
5. www.norma.uz

Аудиторлық дәлиллерди алыў дереклери ҳәм усылларын қәлиплестириў

Тажекеев З. К. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақала кредит ҳәм қарыз операцияларын аудит өткериўде аудиторлық дәлиллерди алыўдың мағлыўмат дереклери ҳәм усылларын үйрениўге бағышланған. Кредит ҳәм қарыз аудитинде нормативлик ҳуққый дереклер үйренилген, мағлыўматтан пайдаланыўшыларға оптимал қарар қабыл етиўине тәсир ететуғын пайдалы аудиторлық жуўмақларын (пикирин) қәлиплестириў процеси ҳәм аудит процедураларының тийкарғы тәрепилери ашып берилген.

Таяныш сөзлер: аудитти режелестириў, аудиторлық дәлиллер, аудиторлық жуўмағы, финанслық есабат.

Аудиторлик далилларини олиш манбалари ва усулларини шакллантириш

Тажекеев З. К. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақола кредит ва қарз операцияларини аудит ўтказишда аудиторлик далилларни олишнинг маълумот манбалари ва усулларини ўрганишга бағишланган. Кредит ва қарз аудитида меъёрий ҳуқуқий манбалар ўрганилган, ахборотдан фойдаланувчиларга мақбул қарор қабул қилишларига таъсир этадиган фойдали аудиторлик хулосаларини (фикрини) шакллантириш жараёни ва аудит муалажаларининг асосий жиҳатлари очиб берилган.

Таянч сўзлар: аудитни режалаштириш, аудиторлик далиллар, аудиторлик хулосаси, молиявий ҳисобот.

Источники аудиторских доказательств и формирование методов их получения

Тажекеев З. К.Каракалпакский государственный университет

Резюме. Статья посвящена изучению источников и методов получения аудиторских доказательств в аудите кредитных и заёмних операций. Изучина нормативно правовая база аудита кредитов и займов, разъяснен процесс получения полезных результатов аудита (мнений) и основные аспекты процедур аудита, которые будут влиять на процесс принятия решений пользователями информации.

Ключевые слова: планирования аудита, аудиторские доказательства, заключение аудитора, финансовая отчетность

Sources for obtaining audit evidence and developing methods

Tajekeev Z.K. Karakalpak State University

Summary. The article is devoted to the study of sources and methods of obtaining audit evidence in the audit of credit and loan operations. Regulatory bases for the audit of loans and credits are studied, the process of obtaining useful audit results (opinions) and the main aspects of audit procedures which will affect the decision-making process of users of information are explained.

Key words: planning of audit, audit evidence, auditor's report, financial statements

---

657.6

ЎЗБЕКИСТОНДА АУДИТНИНГ ИШ СИФАТИНИ НАЗОРАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ХАЛҚАРО АУДИТ СТАНДАРТЛАРИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ АМАЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Утегенова С.Т.

Қорақалпоқ давлат университети

Аудит стандартлари аудитни тартибга солишнинг асосий йўналишларидан бири бўлиб, тартибга солиш тизимининг асосий элементи ва аудиторлик хизматлари сифатини таъминлашдир. Халқаро ва миллий аудит стандартларининг қиёсий таҳлили услубий фарқларни кўрсатади, булар қуйидагича: биринчидан, миллий аудит стандартларини ишлаб чиқишда концептуал ёндашувнинг йўқлиги; иккинчидан, аудиторлик фаолиятининг миллий стандартларининг кўпчилигида таснифи йўқ, бу уларнинг мазмунини ва амалий ишлатилишини тушунишда муайян қийинчиликларни келтириб чиқаради; учинчидан, аудиторлик фаолияти миллий стандартлари иқтисодиётнинг давлат ва хусусий секторларида молиявий ҳисобот, бухгалтерия ҳисоби ва аудит амалиётини ривожлантириш ва уйғунлаштиришга қаратилган давлат сектори аудитининг асосларини ўз ичига олмайди; тўртинчидан, аудиторлик хизматлари сифатини таъминлаш муаммосини ҳал қилишда миллий стандартларни янада ривожлантириш ва халқаро аудит стандартларига мувофиқлаштиришни талаб қилади.

Тадқиқот аудиторлик фаолиятини тартибга солишнинг оғзаки моделини ишлаб чиқишга имкон берди, бу учта манфаатдор томонларнинг ўзаро фойдали ҳамкорлигини ўз ичига олади: ваколатли ижро этувчи орган – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги (давлат сифатида); Аудиторлик фаолиятини тартибга солувчи жамоат бирлашмалари; Аудиторлик ташкилотлари.

Ягона Умумўзбекистон аудит ассоциациясини яратишимиз керак, бу давлатнинг жадал иқтисодий ривожланиш ва тартибга солиш тизими, назорат тизими яхшиланишига ёрдам беради ва биз бунинг учун аудитнинг ташкилий ва услубий базасини янада такомиллашган версиясини шакллантириш зарурати келиб чиқади. Профессионал аудиторлик жамоаларининг мақомини кўтариш керак, бу аудиторлик жамоаларининг ўз ваколатлари доирасида ишлаб чиқилган норматив ҳужжатларнинг мустақил даража сифатида тартибга солиш тизимига киритилишини талаб қилади: касбий этика кодекси, ички аудит стандартлари, аудиторлар касбий мажбуриятларни адолатсиз бажарилганлиги учун чора-тадбирларни ва тартибини, аудиторлик хизматлари сифатини назорат қилиш сингарилар.

Аудиторлик фаолиятининг миллий стандартларини ишлаб чиқишдан мақсад аудиторлик фаолиятини тартибга солиш, аудиторлик хизматлари сифатини таъминлаш ва баҳолаш ҳисобланади. Аудиторлик хизматларининг сифатини таъминлаш аудиторлик хизматларининг ишончлилигини оширишда ва аудиторлик хавфини камайтиришда, манфаатдор фойдаланувчилар учун аудит натижаларига ишонч юзасидан ёндашишида намоён бўлади. Аудит стандартлари аудиторлик фаолиятини тартибга солишнинг маъмурий усулларига тааллуқлидир ва барча хўжалик юритувчи субектлар учун мажбурий бўлган нормаларни белгилаб беради. Аудиторлик фаолияти миллий стандартларини концептуал ёндашув асосида яна ривожлантиришнинг назарий асослари, ташкилий ва услубий асосларини акс эттиради.

Таклиф этилаётган концептуал ёндашув асосида аудиторлик фаолияти миллий стандартларини ишлаб чиқиш ўнта элементни гуруҳлашни ўз ичига олади: киришда аудиторлик ташкилотлари ва аудиторлар томонидан тақдим этилиши мумкин бўлган хизматлар билан боғлиқ аудиторлик фаолияти миллий стандартларининг асосий принциплари мавжуд; атамалар ва таърифлар луғатини киритиш керак; аудитнинг дастлабки босқичи: молиявий (бухгалтерия) ҳисоботлари аудитининг мақсади ва асосий принциплари; аудит шартларини мувофиқлаштириш; текширилаётган субектнинг фаолиятини тушуниш; текшириш ҳужжатлари;

Режалаштириш: аудитни режалаштириш; аудитнинг аҳамияти; аудиторлик текшируви ўтказиладиган субъект томонидан амалга ошириладиган аудит ва ички назорат рискларини баҳолаш; аудит методологияси: аудит далиллари; муайян ҳолатларда аудиторлик далилларини олиш; таҳлилий процедуралар; текшириш намунаси; аудит пайтида хатолар ва фирибгарликларни кўриб чиқиш учун аудиторнинг мажбуриятлари; аудит ўтказишда Ўзбекистон Республикаси норматив-ҳуқуқий ҳужжатларининг талабларини ҳисобга олиш; аудитор томонидан ташқи манбалардан тасдиқланадиган маълумотни олиш; аудит жараёнида турли субектларнинг ўзаро муносабатлари: хўжалик юритувчи субект раҳбарияти билан алоқа; текширилаётган субъект раҳбариятининг баёнотлари ва тушунтиришлари; эксперт ишидан фойдаланиш; ички аудит ишини кўриб чиқиш; бошқа аудиторнинг натижаларидан фойдаланиш; аудитнинг ўзига хос жиҳатлари: текширилаётган объектни хусусиятлари; молиявий (бухгалтерия) ҳисоботлари ихтисослаштирилган ташкилот томонидан тайёрланган аудиторлик ташкилотининг хусусиятларини ҳисобга олиш; филиаллар; ҳисобланган қийматлар аудитининг хусусиятлари; якуний босқичдаги процедуралар: текширилаётган субъектнинг узлуксизлигини тахмин қилишнинг мақсадга мувофиқлиги; Ҳисобот санасидан кейинги воқеалар аудиторлик текширувидан олинган маълумотни текширилаётган субъект раҳбариятига ва унинг эгасининг вакилларига етказиш; молиявий (бухгалтерия) ҳисоботлари бўйича аудиторлик хулосаси; аудиторлик ташкилотининг махсус аудит мажбуриятлари тўғрисидаги хулосаси; молиявий (бухгалтерия) ҳисоботларидаги тақкосланадиган маълумотлар; текширилган молиявий (бухгалтерия) ҳисоботларини ўз ичига олган ҳужжатлардаги бошқа маълумотлар; боғлиқ хизматлар: аудит билан боғлиқ хизматларнинг тавсифи ва уларга қўйиладиган талаблар; истиқболли молиявий маълумотларни текшириш; Молиявий ахборотлар бўйича келишилган тартибларни бажариш; молиявий маълумотларни йиғиш; томонларнинг мажбуриятлари: аудиторлик ташкилотлари ва текширилаётган хўжалик юритувчи субектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари; ички аудит сифатини бошқариш; аудиторлик ташкилотлари ички стандартларига қўйиладиган талаблар; Ўзбекистон аудити амалиётининг ҳолати: кичик иқтисодий субектлар аудитининг хусусиятлари; хавфларни баҳолаш ва ички назорат. Компютер ва ахборот тизимлари муҳитини тавсифлаш ва ҳисобга олиш; маълумотларни компютерда қайта ишлаш шароитида аудит; компютер ёрдамида аудит ўтказиш.

Аудиторлик фаолияти миллий стандартларини концептуал ёндашув асосида ишлаб чиқишда МҲХСга таяниш керак [1]. Бундан ташқари АИМС таркибига иқтисодиётнинг давлат секторини текшириш тўғрисидаги стандартлар ҳам киритилиши керак ва давлат ташкилотлари ва давлат унитар корхоналарига тегишли хизматларни кўрсатиши керак [2].

Аудиторлик фаолиятининг ички стандартлари аудиторлик фаолияти миллий стандартларининг ажралмас қисми сифатида кўриб чиқилади ва аудиторлик ташкилотлари учун касбий муҳит ва иқтисодиётдаги ўзгаришларга муносиб жавоб бера оладиган, ўзини ўзи бошқариш ва касбий фаолиятни фаоллаштириш элементи ҳисобланади. Ички аудит стандартларининг мазмуни аудиторлик фаолиятининг миллий стандартлари ва халқаро аудит стандартларини мустаҳкамлайди, тўлдиради ва белгилайди.

Аудитнинг ички стандартларини ишлаб чиқишдан мақсад аудиторлик ташкилоти фаолиятини ташкил этиш ва методологияси, тамойиллари ва ёндашувларини бирлаштириш, аудиторлик хизматларининг сифатини таъминлаш ва бошқаришдир. Бухгалтерия ҳисоби ва аудит соҳасидаги профессионал ташкилотлар фаолиятини халқаро даражада мувофиқлаштириш нодавлат аудиторлар ва бухгалтерларнинг профессионал бирлашмаси - Халқаро бухгалтерлар федерацияси (IFAC) томонидан амалга оширилади [3].

Халқаро бухгалтерлар федерациясининг вазифаси, унинг Конституциясида белгилаб қўйилганидек, "Бутун дунёда бухгалтерлик касбининг мавқеини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, жамоат манфаатларида

юқори сифатли хизматларни кўрсатиш учун уйғунлаштирилган стандартларни қўллаш". Ушбу вазифанинг бир қисми сифатида, IFAC фаолиятининг устувор йўналишларидан бири бухгалтерия касбининг барча вакиллари томонидан сифатли хизматларни илгари суриш, шунингдек, аудит сифатини доимий равишда оширишдир. Шу мақсадда, IFAC профессионал аудиторлик хизматлари сифатини таъминлаш соҳасидаги стандартлар ва қоидаларни ишлаб чиқиш ва нашр этиш устида ишламоқда.

Профессионал аудиторлик хизматларининг сифатини таъминлаш стандартлари тизимидаги асосий ҳужжат IFAC Кенгаши томонидан қабул қилинган 1 «Сифатни таъминлаш» (Statement of membership obligations 1 «Quality assurance») IFACга аъзо бўлган ташкилотларнинг мажбуриятлари тўғрисидаги низом [4] ҳисобланади.

Низомга биноан, аудит сифатини назорат қилиш учта даражада амалга оширилиши керак: профессионал аудиторлик бирлашмаси; аудиторлик фирмаси; текшириш топшириғи. Ушбу Низом фақат профессионал аудиторлик бирлашмаларига нисбатан аудитнинг сифатини назорат қилишни ташкил этиш учун талабларни белгилайди. Аудиторлик фирмаси даражасида аудит сифатини таъминлаш учун стандартлар ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш Халқаро аудит ва ишонч стандартлари бўйича Кенгаши (IAASB) ваколатига киради. Ушбу фаолият доирасида IAASB IFAC [5] қуйидаги ҳужжатларни қабул қилди:

Сифатни назорат қилишнинг халқаро стандарти 1 «Аудитни амалга оширадиган фирмалар учун сифат назорати» 1 «Молиявий ҳисоботларни текшириш ва таҳлил қилишни амалга оширадиган ва ишонч ва тегишли хизматларни таъминлаш учун бошқа вазифаларни бажарадиган фирмалар учун сифат назорати ва тарихий молиявий маълумотларнинг шарҳлари ва бошқа хизматларни тақдим этиш билан боғлиқ хизматлар» - аудиторлик ташкилоти даражасида сифатни назорат қилишни ташкил этади; аудиторлик текширувининг халқаро стандарти 220 «Молиявий ҳисоботларнинг аудити учун сифат назорати» [6]- алоҳида аудиторлик текшируви даражасида сифат назорати ташкил этилади.

Жадвалда сифат назорати бўйича стандартларнингмақсади ва қисқача тавсифи, шунингдек уларни тартибга солиш доираси келтирилган.

1-жадвал. Аудит сифатини бошқаришнинг халқаро стандартлари

№	Халқаро стандарт рақами ва номи	Қачон ва қайси орган тарафидан қабул қилинган	Сифатни назорат қилиш даражаси	Стандартнинг қисқача мазмуни
1	Профессионал аудиторлик хизматларининг сифатини таъминлаш стандартлари тизимидаги асосий ҳужжат IFAC Кенгаши томонидан қабул қилинган 1 «Сифатни таъминлаш» (Statement of membership obligations 1 «Quality assurance»)	IFAC Апрель2004й	Аудиторлик жамоат бирлашмалари даражасида	Аудиторлик профессионал жамоаларининг мижозларнинг молиявий ҳисоботларнинг аудиторлик текширувларини ўтказувчи аъзолари фаолияти сифатини таъминлаш учун аудиторлик дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш билан боғлиқ мажбуриятларини белгилаш
2	Сифатни назорат қилишнинг халқаро стандарти 1 "Аудитни амалга оширадиган фирмалар учун сифат назорати" 1 "Молиявий ҳисоботларни текшириш ва таҳлил қилишни амалга оширадиган ва ишонч ва тегишли хизматларни таъминлаш учун бошқа вазифаларни бажарадиган фирмалар учун сифат назорати" ва тарихий молиявий маълумотларнинг шарҳлари ва бошқа хизматларни тақдим этиш билан боғлиқ хизматлар) "	IFAC IAASB 15.06.2005	Аудиторлик ташкилоти даражасида	Аудиторлик ташкилотларида молиявий ҳисоботларни кўриб чиқиш ва ишонч даражасини белгилаш билан боғлиқ хизматларни таъминлаш учун асосий принтсиплар ва процедуралар бўйича зарур кўрсатмаларни тақдим этишнинг сифатини бошқариш тизимини ташкил этиш бўйича компаниянинг мажбуриятларига тегишли асосий тамойиллар ва процедураларни белгилаш.
3	аудиторлик текширувининг халқаро стандарти 220 "Молиявий ҳисоботларнинг аудити учун сифат назорати"	IFAC IAASB 15.06.2005	Аудитнинг алоҳида топшириғи даражасида	Аудиторлик ташкилотларининг ходимлари томонидан молиявий ҳисобот аудитига нисбатан қўлланиладиган сифат назорати процедураларини амалга ошириш бўйича талабларни белгилаш ва тавсиялар бериш

2006 йил 31 октябр ҳолатига аудиторлик назорати сифатидаги халқаро стандартлар тўплами IFAC томонидан ишлаб чиқилган яна бир расмий ҳужжат билан тўлдирилди. Бу кичик ва ўрта корхоналар учун амалий фаолият бўйича IFAC қўмитаси томонидан "Лойиҳанинг техник топшириқлари: Кичик ва ўрта корхоналарнинг амалий фаолиятида қўллаш учун сифат назорати қўлланмасини ишлаб чиқиш" (Request for Proposal: Development of a Guide to Quality Control for use by Small and Medium Practices). Ушбу ҳужжат IFACга аъзо ташкилотларига ушбу корхоналарнинг сифатини бошқариш бўйича кўрсатмалар лойиҳаларини ишлаб чиқишда малакали мутахассисларни жалб қилиш учун қаратилган. Ушбу ҳужжатнинг мақсади - компания даражасида сифат назорати стандартларини тушунишда ва амалга оширишда амалий ёрдам кўрсатиш,

шунингдек умуман профессионал фаолиятнинг юқори сифатини таъминлаш. Техник топшириқларда лойиҳа таклифларини қабул қилиш ва кўриб чиқиш тартиби, уларнинг шакли ва мазмунига қўйиладиган талаблар, шунингдек, уларда келтирилган таклифларни баҳолаш мезонлари аниқланади.

АДАБИЁТЛАР

1.Молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари (IFRS-International financial report standards)
2.Аудиторлик фаолияти миллий стандартлари
3.IFAC- International Federation of Accountants
4.«Сифатни таъминлаш» №1(Statement of membership obligations 1 «Quality assurance»)
5. IAASB IFAC-International auditing and assurance standards board by International Federation of Accountants
6. Халқаро аудит стандарти 220 «Молиявий ҳисоботларнинг аудити учун сифат назорати»

Ўзбекистонда аудитнинг иш сифатини назоратини амалга оширишда халқаро аудит стандартларини қўллашнинг амалий жиҳатлари

Утегенова С.Т. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада халқаро ва миллий аудит стандартларининг қиёсий таҳлилининг услубий фарқлари кўрсатилади, шунингдек, аудиторлик хизматининг сифатини таъминловчи органларнинг роли ва ўрни алоҳида ўрганилган.

Таянч сўзлар: аудитнинг халқаро стандартлари, аудит иш сифати назорати, аудит иш сифати назорат қилувчи органлар, молиявий ҳисобот

Практические аспекты применения международных стандартов аудита при осуществлении контроля качества аудита в Узбекистане

Утегенова С.Т. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье освещаются методологические различия в сравнительном анализе международных и национальных стандартов аудита, а также исследуется роль и место органов контроля качества аудиторских услуг.

Ключевые слова: международные стандарты аудита, контроль качества аудита, органы контроля качества аудита, финансовая отчетность

Practical aspects of applying international audit standards in the implementation of audit quality control in Uzbekistan

Utegenova S.T. Karakalpak State University

Summary. The article describes the methodological differences in the comparative analysis of international and national audit standards, and explores the role and place of the quality control bodies of audit services.

Key words: international audit standards, audit quality control, audit quality control bodies, financial statements

---

ЯЛПИ ИЧКИ МАҲСУЛОТНИ ЯКУНИЙ ИСТЕЪМОЛ УСУЛИДА ҲИСОБЛАШДАГИ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

Мырзанов Б.Ж.
Қорақалпоқ давлат университети

Жаҳонда халқаро даражаларда статистик услубиятни такомиллаштириш, ҳисобланаётган макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ахборотлар базасини кенгайтириш ҳамда олинаётган маълумотларни таққослаш имкониятларини таъминлаш борасида кўп ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, бир қатор халқаро ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган 2008 йилдаги миллий ҳисоблар тизими («МҲТ–2008») стандарти Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)га аъзо бўлган мамлакатлар иқтисодиётини қиёсий статистик таҳлил қилиш ва баҳолашда айниқса муҳим ўрин тутади. Шунга кўра, ҳозирда кўплаб мамлакатларда миллий ҳисоблар тизими (МҲТ) услубияти асосида макроиқтисодий кўрсаткичларни статистик ҳисоблаш усулларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.[3,1]

Ўзбекистонда кейинги йилларда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар миллий статистикани халқаро статистикага интеграциялаш, миллий ҳисоблар тизимини тўлақонли ишлаб чиқиш, унинг асосий счетларини кенг қўллашни тақозо этмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидланганидек, “Жаҳон тажрибасини пухта ўрганиб, халқаро экспертларни жалб этган ҳолда, монетар сиёсатни такомиллаштириш ва нарх-наво барқарорлигини таъминлаш концепциясини ишлаб чиқишимиз зарур. Ўтиш даврида иқтисодиёт соҳасида статистик ҳисоботларни тўғри юритиш ва давлатнинг иқтисодий салоҳиятини аниқ баҳолаш жуда муҳимдир. Шу орқали ялпи ички маҳсулотни холисона баҳолашга эришиш мумкин. Шу мақсадда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва Халқаро валюта фондининг Миллий ҳисоблар тизимини республикамизда 2020 йил 1 январдан бошлаб тўлиқ жорий этишимиз лозим”. Бу эса ялпи ички маҳсулотни (ЯИМ) ҳисоблашнинг методологик асосларини такомиллаштиришни тақазо этади.[1,4]

Маълумки, миллий ҳисоблар тизими (МҲТ)нинг асосий кўрсаткичи ЯИМ ҳисобланади. ЯИМ – иқтисодий резидент-бирликлар ишлаб чиқариш фаолиятининг якуний натижасини ифодаловчи ва ушбу бирликлар томонидан якуний фойдаланиш учун ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар қиймати орқали ўлчанадиган МҲТнинг асосий кўрсаткичидир.

Мамлакат иқтисодий фаолиятининг якуний натижаларини баҳоловчи мазкур кўрсаткич мамлакат иқтисодий потенциалини, иқтисодий ривожланиш даражасини, иқтисодий ўсиш суръатларини (шу жумладан халқаро қиёслашларда) тавсифлаш учун қўлланилади. ЯИМ иқтисодий фаолиятнинг кўпгина йўналишларини, мисол учун ЯИМ ва бюджет танқислигининг ўзаро нисбати асосида фискал сиёсатни таҳлил қилиш учун, ЯИМ

ва ишлаб чиқаришда истеъмол қилинган энергетик ресурслар ҳажмининг ўзаро нисбати асосида энергия ресурсларининг фойдаланиш самарадорлигини ва бошқаларни таҳлил қилиш учун фойдаланилади. Шу билан бирга ЯИМ кўрсаткичи аҳолининг турмуш даражасини таҳлил қилиш учун мўлжалланмаган. Чунки, у нафақат аҳоли фаровонлигига бевосита алоқадор бўлган истеъмол маблағларидан, балки мамлакат иқтисодиётининг ишлаб чиқариш потенциалини оширишга мўлжалланган жамғарма маблағларидан ҳам ташкил топган.

Халқаро статистика амалиётида ЯИМ 3 хил статистик усулда ҳисобланади. Ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва якуний истеъмол усулларида. БМТ ўзига аъзо бўлган мамлакатларга ЯИМ ҳажмини ҳисоблашда ҳеч бўлмаганда иккита усулдан фойдаланишни тавсия қилади.

Ўзбекистонда асосан иккита усулдан – ишлаб чиқариш ва якуний исътемол усулидан фойдаланилади. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2016 йил 29 июндаги 9-сонли қарорига асосан ЯИМни ишлаб чиқариш усулида ҳисоблаш бўйича услубий низом тасдиқланган ва қўлланиб келинмоқда. Шунингдек, Давлат статистика қўмитасининг 2011 йил 1 апрелдаги 3-сонли қарорига асосан ЯИМни якуний истеъмол усулида ҳисоблаш бўйича услубий низом тасдиқланган. [2,1]

Таъкидлаш керакки, иқтисодиёт назарияси, макроиқтисодиёт ва бошқа иқтисодий фанларда ЯИМ (харажатлар усулида) хўжалик юритувчи субъектларнинг якуний истеъмол, инвестиция ва бошқа маҳсулотларга йўналтирган жами харажатлари сифатида талқин қилинади.

Миллий ҳисоблар тизимига кўра, ялпи ички маҳсулот (GDP), харажатлар усулида уй хўжаликлари, давлат муассасалари ва уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нодавлат нотижорат ташкилотларининг (УХКННТ) жами харажатлари, асосий капиталнинг ялпи жамғариши ва маҳсулотлар (товар ва хизматлар) соф экспортининг йиғиндиси сифатида ҳисобланади ва формула шаклида қуйидаги кўринишни олади:

$$GDP = CH + CG + CNPO + GFCF + N_{Ex} \qquad (1)$$

Бу ерда, CH- уй хўжаликларининг якуний истеъмоли (household final consumption);

CG - давлат бошқаруви якуний истеъмол харажатлари (government final consumption expenditure)

$CNPO$ - уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нодавлат нотижорат ташкилотларининг (УХКННТ) якуний исътемол харажатлари (final consumption of non-profit organizations serving the household);

$GFCF$ - асосий капиталнинг ялпи жамғариши (gross fixed capital formation);

N_{Ex} - товар ва хизматлар соф экспорти, яъни экспортдан импортнинг айирмаси.

«МҲТ–2008» халқаро стандартида якуний истеъмолнинг етти турини фарқлайди: уй хўжаликларининг якуний истеъмоли; УХКНТТнинг якуний истеъмоли; асосий капиталнинг ялпи жамғарилиши; моддий айланма воситалар захирасининг ўзгариши; баҳоликларнинг чиқиб кетишини чегирган ҳолда сотиб олиш; товарлар ва хизматларни соф экспорти.

Якуний истеъмол бу ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган мақсадларда товарлар ва хизматлар истеъмолидир. У жамият аъзоларининг якка тартибдаги ёки жамоага тегишли эҳтиёжларини қондиришда бевосита фойдаланиладиган ва кейинги ишлаб чиқаришда жараёнида ўзгартирилмайдиган истеъмол товарлари ва хизматларни ўз ичига олади.

МҲТда якуний истеъмол қуйидагича акс этади: а) даромадлардан фойдаланиш элементи сифатида– даромадлар счетларининг кетма-кетлигида якуний бўлган даромадлардан фойдаланиш счетларида; мазкур счетларда ихтиёридаги даромад якуний истеъмол билан жамғариш ўртасида тақсимланиши кўрсатилади; б) товарлар ва хизматлардан фойдаланиш элементи сифатида –товарлар ва хизматлар ҳисобларида; мазкур ҳисоб маълумотлари ЯИМни якуний фойдаланиш усули билан ҳисоблаш, яъни товарлар ва хизматлардан фойдаланишнинг барча қисмларининг: якуний истеъмол, ялпи жамғариш ва соф экспорт суммаси сифатида.

Бугунги кунда ЯИМни хисоблашнинг якуний истеъмол усулидан кенг фойдаланилиб келинмоқда. Аммо, амалдаги ЯИМнинг истеъмол харажатлари бўйича асосий кўрсаткичларини шакллантиришда айрим қуйидаги муаммолар мавжуд:

1. Давлат бошқаруви органларининг якуний истеъмол харажатлари бўйича маълумотлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисоботи маълумотлари асосида шакллантирилади. Мазкур кўрсаткичларни ҳисоблашда тўлиқ қамровни таъминлаш, халқаро таснифлагичлар ва услубиятни қўллаш, маълумотларнинг ўзаро мувофиқлигини таъминлаш муаммоси мавжуд.

2. Уй хўжаликларининг истеъмол харажатларини шакллантиришда 3 та манбаадан фойдаланилади: уй хўжаликлари кузатуви маълумотлари; товарларнинг чакана савдо айланмаси; аҳолига кўрсатилган пуллик хизматлар тўғрисидаги маълумотлар. Бу ҳолат амалиёт жараёнида бир қатор мураккаблик ва номувофиқликларни келтириб чиқаради, жумладан:

- уй хўжалиги кузатувлари орқали йиғилган маълумотлар ҳамда чакана товар айланмаси маълумотлари ва аҳолига кўрсатилган пуллик хизматлар тўғрисидаги маълумотлар ўртасида мавжуд тафовутлар;
- маълумотларни шаклантиришда турли таснифлагичлардан фойдаланилиши.

3. Асосий капитални ялпи жамғариш бўйича кўрсаткичлар йиллик ва чораклик статистик кузатувлар (ҳисобот шакллари) маълумотлари асосида шакллантирилади. Мазкур кўрсаткичларни ҳисоблашда тўлиқ қамровни таъминлаш, халқаро таснифлагичлар ва услубиятни қўллаш, маълумотларнинг ўзаро мувофиқлигини таъминлаш муаммоси мавжуд.

4. Экспорт ва импорт кўрсаткичлари бўйича маълумотларнинг халқаро савдо кўрсаткичлари асосида шакллантирилиши ва тўлов баланси маълумотлари билан тафовутлар мавжуд.

Фикиримизча, ЯИМни якуний истеъмол усулда ҳисоблашда юқарида келтирилган муаммоларни бартараф этиш учун қуйидаги ишларни амалга ошириш зарур:

1. ЯИМнинг якуний истеъмол усулида ҳисоблашни такомиллаштириш мақсадида уй хўжаликлари якуний истеъмолини статистик жиҳатдан такомиллаштириш зарур. Уй хўжаликларининг якуний истеъмол харажатларида уй хўжалиги кузатувлари орқали йиғилган маълумотлар ҳамда чакана товар айланмаси маълумотлари ва аҳолига кўрсатилган пуллик хизматлар тўғрисидаги маълумотлар ўртасида тафовутлар мавжудлиги, маълумотларни шакллантиришда турли таснифлагичлардан фойдаланилиши каби ҳолатлар амалиётда қатор мураккаблик ва номувофиқликларни келтириб чиқаради. Шунингдек, уй хўжаликлари якуний истеъмол харажатлари бўйича маълумотлар қамровининг тўлиқлигини таъминлаш ва доимий нархларда ҳисоблаш учун мос келувчи нарх индексларини такомиллаштириш масаласи долзарб ҳисобланади. Халқаро тажрибалардан келиб чиққан ҳолда мазкур муаммолар ечимини топиш учун қуйидаги ишларни амалга ошириш орқали ЯИМни харажатлар бўйича ҳисоблашнинг мавжуд усулини такомиллаштириш мумкин: уй хўжалиги кузатувлари маълумотларини шакллантиришда халқаро ташкилотлар тавсия этаётган ва жаҳон тажрибасида фойдаланилаётган янги таснифлагичлардан фойдаланиш; уй хўжалиги кузатувлари маълумотлари, чакана товар айланмаси маълумотлари ва аҳолига кўрсатилган пуллик хизматлар тўғрисидаги маълумотларни шакллантиришда умумий таснифлагичдан фойдаланиш ёки маълумотларни қиёсий ўрганиб чиқиш ва ўтказгичларни ишлаб чиқиш; уй хўжалиги кузатувлари маълумотларини йиғишда чакана товар айланмаси маълумотлари ва аҳолига кўрсатилган пуллик хизматлар тўғрисидаги маълумотлар билан солиштирган ҳолда мантиқий таҳлилини амалга ошириш ва ушбу маълумотларнинг ўзаро мувофиқлигини таъминлаш; БМТ томонидан ишлаб чиқилган Уй хўжаликлари сектори ҳисоби қўлланмасини ўрганиб чиқиш ва тавсияларни амалиётга жорий этиш; “МҲТ–2008” стандартларига мувофиқ уй хўжаликлари якуний истеъмол харажатлари элементларининг тўлиқ қамровини таъминлаш; уй хўжаликларининг истеъмол харажатларини доимий нархларда баҳолаш учун мос нарх индексларини такомиллаштириш, шунингдек, якуний истеъмол харажатлари ва нарх индексларини шакллантиришда фойдаланиладиган таснифлагичларнинг умумийлиги ёки мувофиқлигини таъминлаш.

2. Давлат бошқаруви органларининг якуний истеъмол харажатлари бўйича маълумотлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисоботи маълумотлари асосида шакллантирилади. Мазкур кўрсаткичларни ҳисоблашда тўлиқ қамровни таъминлаш, халқаро таснифлагичлар ва услубиятни қўллаш, маълумотларнинг ўзаро мувофиқлигини таъминлаш муаммоси мавжуд. Ушбу муаммолар ечимини топиш учун: давлат бошқаруви органларининг якуний истеъмол харажатлари таркибини халқаро таснифлагичлар ва “МҲТ–2008” стандартлари асосида шакллантириш масалаларини ўрганиш ва амалиётга тадбиқ этиш; халқаро валюта фонди томонидан ишлаб чиқилган Давлат молияси статистикаси бўйича қўлланмани ўрганиб чиқиш ва тавсияларни амалиётга татбиқ этиш; давлат бошқаруви органларининг якуний истеъмол харажатларини доимий нархларда ҳисоблаш, шунингдек, мос нарх ёки физик ҳажм индексларини қўллаш.

3. Уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотлари харажатлари бўйича кўрсаткичлар йиллик статистик кузатувлар (ҳисобот шакллари) маълумотлари асосида шакллантирилади. Мазкур кўрсаткичларни ҳисоблашда тўлиқ қамровни таъминлаш, халқаро таснифлагичлар ва услубиятни қўллаш, маълумотларнининг ўзаро мувофиқлигини таъминлаш муаммоси мавжуд. Мазкур муаммолар уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотлари харажатлари таркибини халқаро таснифлагичлар ва “МҲТ–2008” стандартлари асосида шакллантириш масалаларини ўрганиш ва амалиётга татбиқ этиш; БМТ нинг МҲТ да нотижорат ташкилотлар бўйича Қўлланмасини ўрганиб чиқиш ва тавсияларини амалиётга татбиқ этиш; уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотларнинг якуний истеъмол харажатларини доимий нархларда ҳисоблаш, шунингдек, мос нарх ёки физик ҳажм индексларини қўллаш масалаларини ўрганиш ва таклифлар ишлаб чиқиш орқали ҳал этилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. 2019 йилда мамлакатимизни ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2018 йил 28 декабрь.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 1 августдаги 344-ф-сонли фармойиши билан маъқулланган, Давлат статистика қўмитасининг 2011 йил 1 апрелдаги 3-сонли қарори билан тасдиқланган “Ялпи ички маҳсулотни якуний истеъмол усулида ҳисоблаш бўйича услубий низом”.
3. Мырзанов.Б.Ж. «Миллий ҳисоблар тизимини услубияти асосида мкроиқтисодий кўрсаткичларни статистик ҳисоблаш усулларини такомиллаштириш» и.ф.ф.д. даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Т.:ТДИУ.2019.

Ялпи ички маҳсулотни якуний истеъмол усулида ҳисоблашдаги муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари
Мырзанов Б.Ж. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Ушбу мақолада ялпи ички маҳсулотни якуний истеъмол усулида ҳисоблашнинг назарий-методологик асослари таҳлил қилинган, шунингдек, бу маҳсулотни ҳисоблашдаги муаммолар ва уларни бартараф этишга доир таклиф ва тавсиялар берилган.

Таянч сўзлар: ялпи ички маҳсулот, якуний истеъмол, товар ва хизматлар соф экспорти, уй хўжаликлари, асосий капиталнинг ялпи жамғариши.

Проблемы расчета валового внутреннего продукта методом конечного использования и пути их устранения
Мырзанов Б.Ж. Каракалпакский государственный угиверситет

Резюме. В данной статье анализируются теоретико-методологические основы расчета валового внутреннего продукта методом конечного использования. Также приведены проблемы его расчета, предложения и рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: валовой внутренний продукт, конечное потребление, чистый экспорт товаров и услуг, домашние хозяйства, валовые сбережения.

Problems of calculating the gross domestic product by the method of final consumption and ways of their elimination

Mirzanov B. J. Karakalpak State University

Summary. This article analyzes the theoretical and methodological basis for calculating gross domestic product by the method of final consumption. Also given are the problems of its calculation, suggestions and recommendations for their elimination.

Key words: gross domestic product, final consumption, net export of goods and services, households, gross savings.

УДК: 332.146.2

ЭКОНОМИКАНЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАЎ ШАРАЯТЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИСКЕРЛИКТИ ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЎ ҲӘМ БАСҚАРЫЎДЫ ЖЕТИЛИСТИРИЎ БАҒДАРЛАРЫ

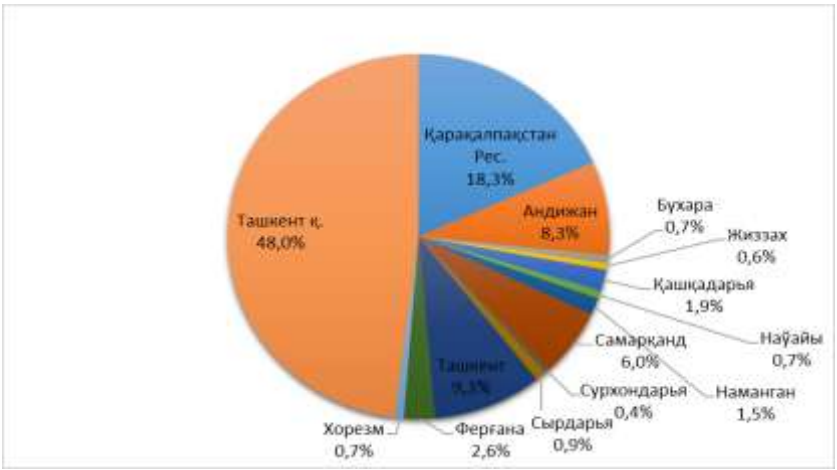
Қалмуратов Б. С.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Экономиканы модернизациялаў шараятында субъектлер хызметине инновациялық технологияларды енгизиў, инновациялық искерликтиң турақлы раўажланыўын тәмийинлеў ушын шараятларды жаратыў ҳәм оның жәнеде раўажланыўын тәмийинлеўде шөлкемлескен-экономикалық механизмлердиң искерлигин баҳалаў үлкен әҳмийетке ийе. Бул илажлардың әмелге асырылыўы турақлы социал-экономикалық өсим, бәсекиге шыдамлылық ҳәм халықтың турмыс сапасын асырыўға хызмет етеди.

Жоқарыдағыларды есапқа алған ҳалда мәмлекетимизде инновациялық экономиканы қәлиплестириў барысында бир қатар илажлар әмелге асырылып келинбекте. Соның ишинде, раўажланған мәмлекетлер тәжирийбелери, илим-пәнниң жетискенликлери, инновациялық идеялар, исленбелер ҳәм технологиялар тийкарында экономиканың барлық тармақлары ҳәм социаллық саланы жедел инновациялық раўажландырыўды тәмийнлеў, сондай ақ, 2017 — 2021 жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес баслы бағдары бойынша Ҳәрекетлер стратегиясында белгиленген ўазыйпаларға ерисиў мақсетинде, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2017 жыл 29 декабрде № ПП-5264 санлы “Өзбекстан Республикасының инновациялық раўажланыў министрлигин шөлкемлестириў ҳаққында”ғы, 2018 жылы 21 сентябрде ПП-5544-санлы «2019-2021 жылларда Өзбекстан Республикасын инновациялық раўажландырыў стратегиясы ҳаққында»ғы Пәрманлары ҳәмде 2017 жыл 8 августда ПҚ-3182-санлы «Аймақларды жедел социал-экономикалық раўажландырыўды тәмийинлеўге тийисли тийкаргы илажлар ҳаққында», 2018 йил 27 апрелде ПҚ-3682-санлы «Инновациялық идеялар, технологиялар ҳәм жойбарларды әмелий енгизиў системасын жәнеде жетилистириў илажлары ҳаққында», 2018 жыл 16 октябрдеги ПҚ-3975 санлы «Өзбекстан Республикасы Президенти қарамағындағы Аралбойы халық аралық инновация орайын шөлкемлестириў ҳаққында»ғы Қарарлары қабыл етилди [2, 54].

Булар өз гезегинде, мәмлекеттиң миллийлигине таянған ҳалда инновациялық искерлик ушын керекли болған шараятларды жаратыў инновациялық сиясатты ислеп шығыў ҳәм оны әмелге асырыўды және бир басқыш жоқарыға алып шығыўға хызмет етпекте. Мәмлекет тәрепинен ислеп шығылған инновациялық сиясаттың әмелге асырылыўын анализлесек, оның толық дәрежеде әмелге асырылыўы тиккелей оның аймақлық бирликлери есапланған аймақлық дәрежеде орынланыўы менен байланыслы.

Өзбекстан Республикасы аймақларында инновациялық раўажланыўдың жағдайы изертлеў объекти есапланған Қарақалпақстан Республикасы мысалында анализленип шығылады. Аймақтағы инновациялық искерлик ҳәмде оның инновациялық потенциалына улыўма баҳа бериў мақсетинде дәслеп аймақлар кесиминде салыстырмалы анализ әмелге асырылды (1-сүўрет).

1-сүўрет. 2018 жылда өз күши менен өндирилген инновациялық өнимлер, жумыслар, хызметлер көлеми(ҚҚС ҳәм аксизсиз) **(**Өзбекстан Республикасы Статистика Комитетиниң мағлыўматлары тийкарында автор тәрепинен қайта исленди(www.stat.uz))

Келтирилген мағлыўматлар бойынша Қарақалпақстан Республикасында өз күши менен өндирилген инновациялық өнимлер, жумыслар, хызметлер көлеми бойынша мәмлекетимизде салмақлы үлеске ийе болған

аймақлардан бири саналады. Мәмлекетимиз бойынша инновациялық өним, жумыс ҳәм хызметлер көлеми 2011 жылы 1849026,45 млн сўмды қураған болса бул көрсеткиш Қарақалпақстан Республикасында усы жылы 3824,6556 млн. сўмды, 2018 жылы Өзбекстан Республикасы бойынша 18543331 млн. сўмды ҳәм Қарақалпақстан Республикасы бойынша 3923446,9 млн сўмды қурады. Усы мағлыўматлардан көринип турғанындай, 2010 жылғы инновациялық өним, жумыс ҳәм хызметлер көлемин 2017 жылға салыстырғанымызда Қарақалпақстан Республикасында 10 есеге артқанын көриўимиз мүмкин [1, 84-90]. Соның ишинде, 2017 жылда өз күши менен ислеп шығылған инновациялық өним, жумыслар, хызметлердиң 48 пайызы Ташкент қаласына туўра келген болса, 21,1 пайызы Қарақалпақстан Республикасының үлесине туўра келген. Ташкент ўалаятын есапқа алмағанда барлық ўалаятларда өз күши менен ислеп шығарылған инновациялық өнимлер, жумыслар ҳәм хызметлердиң үлеси 24,4 пайызға тең екенлиги Қарақалпақстан Республикасының инновациялық өнимлерди ислеп шығарыўдағы ролиниң қанша дәрежеде әҳмийетли екенлигин тастыйықлайды.

Бирақ аймақлардың инновациялық искерлигин сәўлелендириўши және бир қатар көрсеткишлер бар болып олар бойынша Қарақалпақстан Республикасындағы инновациялық искерликти баҳалайтуғын болсақ, бул бағдарда кемшиликлер бар екенлигин көзге тасланады(1-кесте). Соның ишинде аймақларда инновацияларды енгизген шөлкемлер саны көз қарасынан қарағанда Қарақалпақстан Республикасы 2017 жылда 14 аймақ ишинде 12-орынды ийелеген. Яғный мәмлекетте инновацияларды енгизген кәрханалардың 4 пайызы ғана аймақ үлесине туўра келген [2, 52].

Аймақлардың искерлигиниң көрсеткишлер жәрдеминде баҳалаў ҳәмде олардағы кәрханалардың инновациялық активлигин көрсетиў мақсетинде ҳәр бир шөлкемге туўра келетуғын енгизилген инновациялар саны қарап шығылған. Өзбекстан Республикасында усы көрсеткиш орташа 2 бирликке тең болып, ҳәр бир инновация енгизилген шөлкемге екиден туўра келген болса, Қарақалпақстан Республикасында бул көрсеткиш1,3 бирликти қураған.

Қарақалпақстан Республикасында өз күши менен ислеп шығылған инновациялық өнимлер, жумыслар, хызметлер көлеми үлкен болыўына қарамастан, инновацияларды енгизген шөлкемлер ҳәмде енгизилген инновациялар санының кем болыўы, аймақта инновациялық искерликти қәлиплестириў ҳәм раўажландырыўда киши кәрханаларға салыстырғанда ири кәрханалардың роли жоқары екенлигин аңлатады.

1-кесте. *2018 жылда Өзбекстан Республикасы аймақларының инновациялық искерлигин сәўлелендириўши көрсеткишлер.* Өзбекстан Республикасы Статистика Комитетиниң мағлыўматлары тийкарында автор тәрепинен қайта исленди(www.stat.uz))

	Инновация енгизилген шөлкемлер саны	Жәми енгизилген инновациялар саны	Ҳәр бир шөлкемге туўра келетуғын енгизилген инновациялар саны
Қарақалпақстан Рес.	36	46	1,3
Андижан	31	104	3,4
Бухара	55	98	1,8
Жиззах	41	44	1,1
Қашқадарья	5	8	1,6
Наўайы	96	194	2,0
Наманган	37	52	1,4
Самарқанд	61	96	1,6
Сурхандарья	84	87	1,0
Сырдарья	51	90	1,8
Ташкент	97	200	2,1
Ферғана	80	203	2,5
Хорезм	17	23	1,4
Ташкент қ.	214	585	2,7
Жәми:	905	1830	2,0

Өзбекстан Республикасының инновациялық раўажланыўындағы кемшилик, яғный ислеп шығарылған инновациялық өним, жумыслар ҳәм хызметлер көлеминиң үлкен бөлегиниң белгили аймақларда топланып қалыўы ҳәм керисинше басқа аймақларда инновациялардың раўажланыўының дерлик жоқлығы аймақда инновацияларды раўажландырыўда да бақланады. Соның ишинде 2018 жылда өз күши менен ислеп шығылған инновациялық өнимлер, жумыслар, хызметлер көлеминиң тийкарғы бөлеги яғный 95,8 пайызы Нөкис қаласының үлесине туўра келген болса, 2,1 пайызы Хожели районына туўра келмекте ҳәм қлған 2,1 пайызы аймақтың басқа районларының үлесине туўра келмекте. Негизинде болса аймақ Нөкис қаласын есапқа алмағанда 15 районнан қуралған. Буннан көринип турғанындай, аймақта инновациялық раўажланыўды тәмийинлеўдеги тийкарғы перспективалы бағдарлардың бири-бул аймақлардың социал-экономикалық имканиятлары, бар болған потенциалы ҳәмде тәбийғый климат шараятларын инабатқа алған ҳалда оладың инновациялық раўажланыўын қоллап-қуўатлаў, олардағы бар болған өндирис кәрханаларын модернизациялаў ҳәмде жаңа кәрханаларды шөлкемлестириў есапланады.

Инновациялық искерликти нәтийжели шөлкемлестириў ҳәм де аймақлардың инновациялық раўажланыўын тәмийинлеў тиккелей инновацияларды қаржыландырыў менен байланыслы есапланады. Қаржыландырыўдың ҳәр түрли негизлердиң есабынан әмелге асырылыўы мүмкин болып, оның қурамлық дүзилиси аймақ ҳәм ондағы кәрхана ҳәм шөлкемлерди инновациялық искерлигин баҳалаўға имкан жаратады. Қарақалпақстан Республикасында 2018 жылда технологиялық, маркетинг ҳәм шөлкемлескен инновацияларды ислеп шығыў ушын жәми 108,1 миллиард сўм муғдарында қәрежет қылынған.

Инновациялық өним ҳәм хызметлерди қаржыландырыўға ажыратылған жәми қаржының жәми болып 7 пайызы шөлкемлердиң өз қаржыларының үлесине туўра келиўи инновациялық искерликти раўажландырыў бойынша тийкарғы экономикалық қураллардан бири болған салық жеңилликлеринен нәтийжели пайдаланылмай атырғанлығын көрсетеди. Себеби, кәрханалардың өзлерин модернизациялаў ушын сарыпланған қаржылардың салық салынатуғын базадан шегирип тасланыўы оларды өз қаржыларының кәрхананы техникалық ҳәм технологиялық қайта қуралландырыў ушын сарыплаўға болған қызығыўды арттырыўы ҳәм инновацияларды қаржыландырыўда шөлкемлердиң өз қаржыларының жоқары болыўын тәмийинлеў лазым. Себеби исбилерменликтиң илимий аңлаў процессиниң "Екинши толқын"ы исбилерменликтиң тийкарғы өзгешелиги сыпатында инновациялық искерликти ажыратып көрсетеди ҳәм бул ағымның тийкарын салыўшы Й.Шумпетер өзиниң "Экономикалық раўажланыў теориясы " китабында, исбилерменликти новатор (жаңалық жаратыўшы адам) деп тәрийиплеген [4, 250]. Буннан сондай жуўмақ шығаратуғын болсақ, аймақлардың инновациялық раўажланыўы тиккелей исбилерменликтиң раўажланыўы менен байланыслы.

Аймақтағы инновациялық искерликтиң нәтийжелилигин баҳалаў мақсетинде инновациялық өним, жумыс ҳәм хызметлер, ажыратылған қәрежетлер көеми ҳәмде бир бирлик қәрежет есесине жаратылған инновациялық өним, жумыс ҳәм хызметлердиң қундағы өзгерис динамикасы қарап шығылған (2-кесте).

2-кесте мағлыўматларын анализлесек, аймақта инновацияларды енгизген кәрханалар саны егерде 2012 жылда 11 кәрхананы қураған болса, 2018 жылға келип олардың саны 36 кәрхананы қураған яки 3,3 есеге көбейген. Енгизилген инновациялар саны усы дәўўирге сәйкес рәўиште 3,8 есеге артқан болса, инновациялық өним, жумыс ҳәм хызметлер көлеми 5,7 есеге, Илимий изертлеў ҳәм тәжирийбе конструкторлық исленбелерин (ИИТКИ) орынлаған шөлкемлер саны 1,4 есеге, орынланған ИИТКИниң көлеми 3,2 есеге ҳәмде ИИТКИлерине қәрежетлер көлеми болса 4,3 есеге артқанлығын көриўимиз мүмкин. Усы унамлы өзгерислер кейинги жылларда Қарақалпақстан Республикасында ири заманагөй өндирислик кәрханалардың иске түсиргенлиги менен байланыслы.

2-кесте. Қарақалпақстан Республикасында инновациялық өним, жумыс ҳәм хызметлер көлеми ҳәм қәрежетлер динамикасы (2012-2018 жыллар) **(**Қарақалпақстан Республикасының Статистика Басқармасының мағлыўматлары тийкарында автор тәрепинен қайта исленген**)**

Хызмет түрлери	2012	2014	2016	2018	2018 жылдың 2012 жылға салыстыр-ғандағы паркы
Инновациялар енгизилген кәрханалар саны	11	53	46	36	3,3 п.п.
Енгизилген инновациялардың саны	12	56	56	46	3,8 п.п.
Инновациялық өним, жумыс ҳәм хызметлер көлеми(млн. сўм)	6789,2	22322,0	184689,0	392344,7	5,7 п.п.
Илимий изертлеў ҳәм тәжирийбе конструкторлық исленбелерди орынлаған шөлкемлер саны	17	21	19	24	1,4 п.п.
Орынланған илимий изертлеў ҳәм тәжирийбе конструкторлық исленбелериниң көлеми(млн.сўм)	2573,8	3861,2	5994,8	8190,5	3.2 п.п.
Илимий изертлеў ҳәм тәжирийбе конструкторлық исленбелерине ажыратлыған қәрежетлер(млн.сўм)	2610,8	3871,4	8244,9	11249,6	4.3 п.п..

Аймақта инновацияларға исленген қәрежетлер муғдары бәрқулла турақлы өсиў пәтине ийе болыўына қарамастан өним, жумыс ҳәм хызметлерди ислеп шығарыўда кемейген. Инновациялық өним, жумыс ҳәм хызмет ҳәмде қәрежетлер арасындағы байланыслылықты үйрениў ушын бир бирлик қәрежет есесине жаратылған инновациялық өним, жумыс ҳәм хызметлер көлемин келтирип өтемиз. Усы көрсеткиш аймақта инновацияларға бағдарланған қәрежетлерден пайдаланыў нәтийжелилигин баҳалаў имканиятын береди.

Илимий изертлеў ҳәм тәжирийбе конструкторлық исленбелерине қәрежетлердиң енгизилген өним, жумыс ҳәм хызметлер көлемине бөлистирилиўи 2011 жылда орташа 217,5 млн сўмды қураған болса, 2018 жылы 244,5 млн сўмға артқан.

Улыўма алғанда раўажланған мәмлекетлердиң тәжрийбелериң көрсетиўинше аймақ яки аймақлардың инновациялық раўажланыўы, усы аймақтағы илимий изертлеў институтлары менен кәрхана ҳәм шөлкемлер ортасындағы кооперациялық байланыслардың қанша жоқарылығына байланыслы. Орынланған ИИТКИиниң әмелиятқа енгизилиўи инновациялық өним, жумыс ҳәм хызметлердиң пайда болыўын тәмийинлейди[4, 250]. Қарақалпақстан Республикасында инновациялық искерликти шөлкемлестириў ҳәм басқарыўдың ҳәзирги жағдайын анализлеў тийкарында аймақта инновацияларды раўажландырыўдағы айырым бар машқалалар ҳәм кемшиликлер ҳәм оған тәсир етиўши факторлар анықланды. Усы үйрениў нәтийжелерин инабатқа алған ҳалда жуўмақ исленетуғын болса аймақлардың социал-экономикалық раўажланыўындағы парықты сапластырыў, инновациялық өним, жумыс ҳәм хызметлер ушын ажыратылып атырған қәрежетлерден нәтийжели пайдаланыў, инновациялық искерликти раўажландырыўға хызмет етиўши экономикалық қураллардан пайдаланыў нәтийжелилигин арттырыў аймақта инновациялық искерликти янада раўажландырыўға хызмет етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Калмуратов Б. С. Анализ организационно-экономического механизма в реализации инновационных процессов Республики Каракалпакстан// Вестник Каракалпакского отделения Академии Наук Республики Узбекистан. №4 (253) 2018. –С. 85-90

2. Инновацион бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини ривожлантириш стратегияси (Қорақалпоғистон Республикаси мисолида)./Б. С. Қалмуратов – Иқтисодиёт фанлари бўйича Фалсафа фанлари доктори (PhD) диссертацияси автореферати – Т.: 2019,–54 б.
3. Трещевский Д.Ю. Управление инновационным развитием регионов: Принципы, стратегии, инструментарий / Д.Ю.Трещевский – Автореферат кандидатской диссертации по экономике. 08.00.05. – Н.Новгород, 2004. – 29 с.
4. Шумпетер Й. Теория экономического развития М.: Прогресс, 1982-250 с.
5. Ўзбекстан Республикасы Статистика Комитети мағлыўматлары www.stat.uz

Экономиканы модернизациялаў шараятында қарақалпақстан республикасында инновациялық искерликти шөлкемлестириў ҳәм басқарыўды жетилистириў бағдарлары
Қалмуратов Б. С. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада экономиканы модернизациялаў шараятында аймақларда инновациялық искерликти шөлкемлестириў, раўажландырыў ҳәм басқарыўды жетилистириў бағдарлары анализленген. Аймақтағы инновациялық өним, жумыс, хызметлерди ҳәм инновациялық искерликти арттырыў жоллары бойынша усыныслар берилген.

Таяныш сөзлер: инновациялық өним, инновациялық хызмет, инновациялық жумыс, инновациялық искерлик.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида қорақалпоғистон республикасида инновацион фаолиятни ташкил этиш ва бошқаришни такомиллаштириш йўналишлари
Қалмуратов Б. С. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада иқтисодиётни модернизациялаш шароитида минтақаларда инновациион фаолиятни ташкил этиш, ривожлантириш ва бошқаришни такомиллаштириш йўналишлари таҳлил қилинган. Минтақадаги инновацион өним, иш, хизматларни ва инновацион фаолиятни орттириш йўллари бўйича таклифлар берилган.

Таянч сўзлар: инновацион маҳсулот, инновацион хизмат, инновациион иш, инновацион фаолият,.

Направления совершенствования организации и управления инновационной деятельностью в Республике Каракалпакстан в условиях модернизации экономики
Калмуратов Б.С. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье анализируются тенденции совершенствования организации, развития и управления инновационной деятельностью в регионе в условиях модернизации экономики. Даны предложения по увеличению инноваций, бизнеса и услуг в регионе.

Ключевые слова: инновационный продукт, инновационные услуги, инновационная работа, инновационная деятельность

Directions for improving the organization and management of innovative activities in the Republic of Karakalpakstan in the context of economic modernization
Kalmuratov B.S. Karakalpak State University

Summary*:* The article analyzes trends in improving the organization, development and management of innovative activities in the region in the context of economic modernization. Suggestions for ways of increasing innovation, business and services in the region are given.

Key words: innovative product, innovative service, innovative work, innovative activity

---

УДК 331.5

«БАНДЛИК» ТОИФАСИ ТУШУНЧАСИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Тлеубергенов Р.Ш., Исмаилов Б.А.
Қорақалпоқ давлат университети

Аҳоли бандлиги – ижтимоий қайта ишлаб чиқаришнинг энг муҳим қисми бўлган мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодисадир [1, 35]. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Олий Мажлисга мурожаатномасида қўйидагиларни таъкидлаб ўтдилар: «Ўз-ўзидан аёнки, биз аҳоли бандлигини таъминлашни ўз олдимизга устувор вазифа қилиб қўйган эканмиз, бу масалага нафақат сон, балки сифат жиҳатидан ҳам алоҳида аҳамият беришимиз зарур» [2, 2]. Бугунги кунда бандлик муаммоси турли хил ижтимоий фанлар тадқиқот предмети ҳисобланади: ҳуқуқшунослик, иқтисодий назария, социология ва сиёсатшунослик. Шунга кўра, «бандлик» тушунчаси ҳам жами ижтимоий муносабатлар ҳисобланган иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий нуқтаи назаридан шакллантирилади. Буларнинг барчаси танланган мавзунинг долзарблиги ҳақида далолат беради.

Иш билан бандлик муаммоси – энг муҳим ижтимоий-иқтисодий муаммолардан бири ҳисобланиб, инсон фаолиятининг барча жиҳатлари билан узвий боғлиқ: ишлаб чиқариш билан, қайта тақсимлаш билан, истеъмол қилиш билан, даромад билан, аҳоли маданияти билан, унинг репродуктив хулқи билан, турмуш тарзи билан ва бошқалар. Бир томондан, бандлик – бу барча иқтисодий тизимларда мавжуд бўлган умумий иқтисодий тоифадир [3, 24]. Бошқа томондан, у ижтимоий ривожланишнинг ҳар бир босқичида хизмат қилувчи муайян ижтимоий-иқтисодий шаклда махсус категория сифатида намоён бўлади. Маълумки, ибтидоий жамоа, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси жуда паст бўлганлиги сабабли аъзоларининг тўлиқ иш билан бандлигини таъминланиши асосида амалга оширилди. Кейинги босқичларда қул эгалари ва феодалларнинг бекорчилиги билан бирга қулларнинг ва деҳқонларнинг ҳаддан ташқари банд бўлиши билан асосланади. Бозор иқтисодиёти шароитида капиталистлик тизимда, қаердадир бир киши эркин ва ёлланма ишчи сифатида фаолият юритадиган бўлса, у ерда мажбурий ишсизлик шаклида банд бўлмаган аҳоли мавжуд бўлган.

Кўпгина иқтисодий адабиётларда аҳоли бандлиги кўпинча ижтимоий ишлаб чиқариш тоифаси сифатида пайдо бўлади: «Аҳоли бандлиги, унинг ижтимоий йўналтирилганлиги мавжуд ишлаб чиқариш усулларининг

хусусиятлари, унинг ишлаб чиқариш муносабатлари, ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилиш шакли билан аниқланади» [1, 36]. Бандлик – одамнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирок этиши, меҳнат ресурсларини ишлаб чиқариш воситалари билан бевосита алоқаси, жамиятнинг ягона ишлаб чиқариш кучларига ишлаб чиқаришнинг нутқ ва шахсий омилларини айлантиришдир [5, 49]. Ишлаб чиқариш воситалари билан боғланган ҳолда одамлар муқаррар равишда бир-бирлари билан муносабатларга кирадилар. Шу муносабат билан олимлар шундай деб ёзадилар: «Улар биргаликдаги фаолият ва ўз-аро фаолият алмашиш учун маълум бир тарзда боғланмасдан ҳаракат қилишлари мумкин эмас. Бунинг учун одамлар муайян алоқа ва муносабатларга кирадилар ва фақатгина ушбу ижтимоий алоқа ва муносабатлар доирасида уларнинг табиатга муносабати мавжуд, ишлаб чиқариш амалга оширилмоқда».

Ижтимоий ишлаб чиқариш тоифаси сифатида бандликни талқин қилиш далиллари, хусусан, қўйидагилар келтирилади. Агар киши ўзи учун фақат маҳсулот ёки хизматни қилса, у жамият билан ишлаб чиқариш муносабатларига кирмайди, умумий ижтимоий маҳсулотни қайта ишлаб чиқаришда қатнашмайди. У ўзи учун банд. Аммо, жамоатчилик тан оладиган маҳсулотни яратса, у жамият учун иш олиб боради ва унинг меҳнатлари ижтимоий хусусиятга эга бўлади. Хусусан, шахсий ёрдамчи хўжаликда иштирок этиш ва ҳар қандай шахсий меҳнат фаолияти, агар меҳнат натижалари жамиятнинг бошқа аъзолари томонидан амалга оширилса, бандлик сифатида тан олиниши мумкин.

Илмий манбаларга қараганда, олимлар бандлик моҳиятини тушуниш учун турли хил ёндашувларни кўрсатдилар. Шу билан бирга, бандликнинг асосий тушунчаларини аниқлаганимизда, уни битим сифатида таъриф беришга алоқадор деб ҳисоблашдан фарқланади. Тадқиқотчиларнинг таърифига розилик берамиз, чунки бу тоифани аҳолини меҳнат фаолиятига жалб қилиш ҳақида, жамоатчилик манфаатларини ва бир вақтнинг ўзида ҳар бир ходимнинг эҳтиёжларини қондириш учун нақд ёки нақдсиз пул шаклида беришга қаратилган мураккаб, динамик ижтимоий-иқтисодий тизимлар муносабати сифатида белгилайди.

Бугунги кунда бандликнинг ҳуқуқий таърифи мавжуд. Бандлик – қонунчилик билан таъқиқланмаган инсонларнинг фаолияти ҳисобланиб, уларнинг шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини даромад (иш ҳақи) олиш орқали қондириш, шунингдек, хўжалик фаолиятини амалга оширадиган ёки хўжалик юритувчи субъектларда ишлайдиган бир оила аъзоларининг фаолиятидир [4, 17]. Ушбу таърифни муваффақиятли деб ҳисоблаш мумкин эмаслигига ишонамиз. Бизнинг фикримизча, бандликни фаолият орқали аниқлаш мумкин эмас, чунки фаолият бир жараённи назарда тутади. Бандлик эса – бу иш, машғулотларнинг мавжудлиги, бу эса – ҳолатни билдиради, лекин жараённи эмас. Шунга кўра, бандликни аҳоли меҳнати дастури жараёни сифатида аниқлаш мақсадга мувофиқ эмас.

Бизнинг фикримизча, бандликни ижтимоий муносабат сифатида талқин қилиш тўғри ҳисобланади. Аммо, бу ҳар хил ижтимоий муносабат эмас, балки унинг ўзига хос тури – ҳолат деб ҳисобланади. Ҳолат – бу бирор нарса ёки кимдир жойлашган жой. Бундай ижтимоий муносабатда, унинг мавжудлиги вақтида мазмуни ўзгариши мумкин, аммо моҳияти эмас. Бизнинг фикримизча, бу ҳолат бандликни яхшироқ ифодалайди. Ҳақиқатан ҳам, одамнинг ҳаёти давомида бандлик мазмуни бир неча марта ўзгариши мумкин, лекин унинг моҳияти ўзгармайди: бошида у бандлик бўлгани каби шундай болиб қолади.

Бандлик махсус умумийликка эга бўлган бир-бирлари билан боғлиқ ва ўз-аро ҳаракатланувчи элементлар йиғиндисини акс эттиради.

Бандлик тузилмасининг асосий ёндашувлари; Бандлик белгилари: маҳсулдорлик, ижтимоий фойдалилиги, иқтисодий ўсишнинг бошқа макроиқтисодий компонентлари нуктаи назаридан самарадорлик;

Бандлик шакллари: тўлик, тўлик бўлмаган (очиқ, яширин, мажбурий, ихтиёрий), қисман, бирламчи, иккиламчи, тартибга солинган, тартибга солинмаган;

Бандлик турлари:

1. Анъанавий 2. Мослашувчан

Анъанавий бандликнинг ўзи куйидаги турларга тақсимланади:

1) . Тармоқ бўйича тақсимлаш ва унинг ўзи 3 тургa бўлинади: А. Саноат, Б. Агросаноат, В. Хизмат кўрсатиш

2). Ижтимоий келиб чиқиши юзасидан тақсимлаш куйидагича; А. Ишчи, Б. Ходим, В. Менежер, Г. Тадбиркор, Д. Фермер, Е. Талаба, Ж. Малака ошираётган шахс.

3). Урбанизация даражаси бўйича тақсимлаш; А. Шаҳар аҳоли пунктларида, Б. Қишлоқ аҳоли пунктларида

4). Ҳудудий тақсимлаш: А. Муайян ҳудудда, Б. Муайян аҳоли пунктида

5). Ёши ва жинси бўйича тақсимлаш; А. Эркаклар, Б. Аёллар, В. Ёшлар, Г. Ўрта ёшдаги шахслар, Д. Катта ёшдаги шахслар.

6). Фаолият хусусияти бўйича тақсимлаш;А. Иқтисодий-хўжалик, Б. Хизмат, В. Ижтимоий.

7). Корхона мулкчилик шаклига кўра тақсимлаш; А. Давлат, Б. Хусусий, В. Шерикчилик.

Мослашувчан бандликнинг ўзи куйидаги турларга тақсимланади;

1. Индустрияли: мавсумий, иш жойини тақсимлаш, қисқартирилган иш ҳафтаси, кундузги ва вақтинчалик, тўлиқ.
2. Маълумотли: веб-иш, аутсорсинг, эркинлик, IT-индустрияда иш

Бандлик тузилмасини меҳнат бозорида намоён бўлган ҳолда батафсил кўриб чиқамиз. Ушбу тузилма иқтисодиёт соҳалари бўйича иқтисодий фаол аҳолининг, унинг турли хил хусусиятлари билан бандликнинг турлари ва шакллари нуқтаи-назаридан тақсимланиб шаклланади. Аҳоли бандлиги, бошқа ижтимоий-иқтисодий ҳодиса каби, мутлақ ва нисбий кўрсаткичлар билан ифодаланиши мумкин. Мутлақ кўрсаткичларга иш билан бандларнинг умумий сони, иқтисодиётнинг муайян тармоқларида ишлайдиган ходимлар сони,

ишлаётган эркаклар ва аёллар сони, ёш гуруҳлари бўйича ишлайдиган ходимлар сони ва бошқалар киради. Мутлақ кўрсаткичлар, аввалambор уларнинг ўлчамларини аниқлаш учун ҳар қандай ҳодисани таҳлил қилиш учун кенг қўлланилади.

Иш билан банд бўлганлар сонининг мутлақ миқдорларини таҳлил қилиш мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини, унинг иқтисодий ўсиш имкониятларини аниқлашга имкон беради. Бироқ, ушбу муаммоларни ҳар томонлама ўрганиш учун фақат мутлақ миқдорлар доимо етарли эмас. Шу муносабат билан нисбий кўрсаткичлардан фойдаланиш учун зарурлик пайдо бўлади (турли тоифадаги ишчиларнинг улуши уларнинг умумий ва аҳолининг жами сонида ва бошқалар). Бандликнинг энг муҳим нисбий тавсифи бўлиб унинг даражаси ёки аҳоли меҳнат фаолияти кўрсаткичи ҳисобланади. У халқ хўжалигида банд бўлганларнинг нисбий сонига доир миқдорли маълумот беради ва умуман иш билан банд бўлган аҳоли учун ҳам, алоҳида жинсий ва ёши бўйича гуруҳлари учун ҳам ҳисобланиши мумкин.

Аҳолининг иқтисодий фаоллиги иқтисодий фаолият билан банд бўлганлар жами аҳолининг иштирок этиш даражасини, яъни жами аҳоли сонида иш билан банд аҳолининг улушини кўрсатади. Айрим ишларда меҳнат ва иқтисодий фаолият кўрсаткичлари амалда аниқланган бўлса ҳам, аслида бир хил ижтимоий-иқтисодий ҳодисанинг турли томонларини ифодалайди [1, 36]. Турли хил мулк шаклларининг негизида бозор шароитларини шакллантириш аҳоли бандлиги ва меҳнат бозори ўртасидаги муносабатларнинг янги мазмунини белгилаб берди. Буларнинг барчаси замонавий иқтисодий моделда бандлик, инсон ва жамият ўз-аро муносабатларининг, бозор шароитида инсоннинг янги янада тўлиқ мазмуни билан тўлдирилганлиги ҳақида далолат беради [6]. Албатта, бу қонунчилик меъёр ушбу тоифадаги ижтимоий-иқтисодий мазмуннинг барча йиғиндисини бутунлай сарфлашини англатмайди.

У кўплаб янги нарса яратади, лекин бандлик тоифаси моҳиятини чуқур очиб бериш, унинг шаклланиши ва таъминланишининг янги шартлари жиҳатидан ҳам алоҳида долзарб бўлиб, меҳнат бозорининг ривожланиш муаммолари бўйича замонавий илмий адабиётларда эволюцион ва интеграцион ривожланиш тизимида олимларнинг илмий қарашлари эволюциясини ўрганишнинг бозор хусусиятларига оид назарий ва услубий жиҳатларнинг етарли даражада ёритилмаганлиги сабабли муҳим аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, аҳоли бандлиги билан боғлиқ бир қатор муаммоларни кўриб чиқиб, биз қўйидаги асосий хулосаларга келдик: бандлик муаммоси – ҳар доим ва ҳар жойда мавжуд бўлган энг муҳим ижтимоий-иқтисодий муаммолардан биридир; ижтимоий-иқтисодий тоифа сифатида бандлик – бу шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ бўлган мазмунини фаолият ташкил қиладиган шахс ҳолатидир; замонавий шароитларда бандлик соҳасини яхшилаш бўйича тадқиқотларни амалга оширишга алоҳида эътибор бериш керак.

АДАБИЁТЛАР

1. «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4947-сонли Фармони, 2017 йил 7 февраль.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган мурожаатномаси. Тошкент, 2017 йил, 22 декабрь.
3. Холмўминов Ш.Р., Арабов Н.У. Меҳнат бозори инфратузилмаси. Ўқув қўлланма. – Тошкент, «Фан ва технология» , 2016.
4. Павленко В.А. Рынок труда, занятость, безработица. –Москва, 2007.
5. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь – Москва, 2016.
6. www.mehnat.uz

«Бәнтлик» категориясы түсиниги ҳәм өзгешеликлери

Тлеубергенов Р.Ш., Исмаилов Б.А.Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада жумыс пенен бәнтлик машқаласы ең зәрүр социал-экономикалық машқалалардан бири екенлиги, инсан хызметиниң барлық аспектлери болған өндирис, қайта бөлистириў ҳәм тутыныў менен үзликсиз байланыслығы, сондай-ақ, инсанның социаллық өндиристе қатнасыўы ҳәм мийнет ресурсларының өндирис қураллары менен байланысы келтирилген.

Таяныш сөзлер: бәнтлик, жумыссызлық, өндирис, искерлик, экономикалық активлик

«Бандлик» тоифаси тушунчаси ва хусусиятлари

Тлеубергенов Р.Ш., Исмаилов Б.А.Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада иш билан бандлик муаммоси энг муҳим ижтимоий-иқтисодий муаммолардан бири эканлиги, инсон фаолиятининг барча жиҳатлари бўлган ишлаб чиқариш, қайта тақсимлаш ва истеъмол қилиш билан узвий боғлиқлиги, шунингдек, инсоннинг ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирок этиши ва меҳнат ресурсларини ишлаб чиқариш воситалари билан алоқаси келтирилган.

Таянч сўзлар: бандлик, ишсизлик, ишлаб чиқариш, фаолият, иқтисодий фаоллик

Понятие и особенности категории «Занятости»

Тлеубергенов Р.Ш., Исмаилов Б.А.Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье освещения проблема занятости работой, являющаяся одной из важнейших социально-экономических проблем, неразрывно связанных с производством, перераспределением и потреблением, которые являются ватными аспектами человеческой деятельности, а также участия человека в общественном производстве и связи трудовых ресурсов со средствами производства.

Ключевые слова: занятость, безработица, производство, деятельность, экономическая активность

Concept and features of the «Employment» category

Tleubergenov R.Sh., Ismailov B.A.Karakalpak State University

Summary. The article presents the problem of employment by work, which is one of the most important socio-economic problems inextricably linked with production, redistribution and consumption, which are all aspects of human activity, as well as human participation in social production and the connection of labor resources with means of production.

Keywords: employment, unemployment, production, activity, economic activity

---

ИНСАН КАПИТАЛЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ РАЎАЖЛАНЫЎДАҒЫ РОЛИ

Даўлетмуратов А.М.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Ҳәзирги ўақытта дүньяның жетекши мәмлекетлериниң раўажланыўы ушын жаңа басқыш, яғный постиндустриал басқыш тән болып, бул басқышта экономикалық өсиўдиң факторларының роли ҳәм орны өзгермекте. Өндиристиң ҳәм экономиканың раўажланыўында дәстүрий есапланып келинген үш факторға, атап айтқанда, мийнет (жумыс күши), жер, капитал факторларына илим-техника факторы да қосылды, информация ҳәм билимлер болса ең әҳмийетли ресурсларға айланды. Инновациялық экономика тиккелей мине усылар тийкарында қәлиплесип, бул экономикада инсан ҳәм оның потенциалы шешиўши роль ойнамақта.

Қысқаша мәнистеги инсан капиталы – бул инсанның интеллекти, ден саўлығы, билими, сапалы ҳәм өнимли мийнети ҳәмде оның турмыс сапасы есапланады. *Кең мәнистеги инсан капиталы* – бул экономикалық раўажланыўдың интенсив өндирис факторы, жәмийет ҳәм шаңарақты раўажландырыў, мийнет ресурсларының билимли бөлеги, интеллектуал ҳәм басқарыў мийнети, жасаў ҳәм жумыс орнының орталығы.

Демек, инсан капиталы инсанның билим алыў (мектеп, лицей, жоқары оқыў орны, кәсиплик таярлық ҳәм қәнигелигин жетилистириў курслары) ҳәмде мийнет процессинде ийелеген билимлери ҳәм әмелий көнликпелери есапланады. Инсан капиталы физикалық капитал сыяқлы өндирис процесслериниң нәтийжеси болып, ол да жәмийеттиң жаңа товарлар ислеп шығарыў ҳәм хызметлер көрсетиў имканиятларын арттырады.

Инсан капиталын раўажландырыўдың баслы бағдарлары раўажланған ҳәм раўажланып атырған мәмлекетлер ушын да, турақлы экономикалар ҳәм модернизацияны әмелге асырып атырған системалар ушын да универсал әҳмийетке ийе екенлигин айрықша атап өтиў лазым. Бул дүньяның жетекши алымлары ҳәм халық аралық шөлкемлериниң экспертлери тәрепинен әмелге асырылған иертлеўлерде өз көринисин тапқан.

Мәмлекетлердиң экономикалық раўажланыў пәтлерин статистикалық көрсеткишлер жәрдеминде салыстырыў мүмкин. Ал инсанның раўажланыў нәтийжелигин қалай баҳалаў керек? Түрли жәмийетлер, миллетлер ҳәм халықлардың дүнья көз-қараслары, мәденияты, қәдириятлары түрлише болса да, барлық жерде “турмыстың жоқары дәрежеси” дегенде көз-қараслар түрлише болады. Ол шаңарақ абаданлығы, саламатлық, узақ өмир көриў, материаллық абаданшылық, билим алыўдың жоқары сапа дәрежеси, мийнеттен мәдений қанаатланыў, жәмәәтшилик арасында абырай, қәўипсизлик, мәдений дем алыў сыяқлы түсиниклерди өз ишине алады. Адамлар барлық ўақытта шахс ҳәм пуқара сыпатында өз дүнья көз-қарасларын сәўлелендириў имканиятына ийе болыўды, жәмийет турмысында қатнасыўды, олардың ҳуқық ҳәм еркинликлерин ҳүрмет етиўди, пикирлери итибарға алыныўын барлық ўақытта қәдирлеп келген ҳәм қәдирлейди. Жоқарыда келтирип өтилгенлерден келип шыққан ҳалда соны айтыў мүмкин, инсанның раўажланыўын баҳалаў төмендеги принциплер ҳәм үш компонентке тийкарланыўы керек:

1. Абаданшылық. Инсанның раўажланыўы тек социаллық сиясат тараўы менен шекленеди деп ойлаў қәте болады. Экономикалық раўажланыўсыз, экономикалық потенциалды көтермей турып, адамлардың мүтәжликлерин қанаатландырыўға ҳәм олардың имканиятларын кеңейтиўге ерисип болмайды. Топлаў ҳәм инвестициялар, өндирис ҳәм тутыныў, саўда ҳәм технологиялар сыяқлы көрсеткишлерсиз инсанның раўажланыўы ҳаққында толық түсиник пайда етиў имканиятын бермейди. Жәмийеттиң раўажланыўын оның нәтийжелигине, яғный адамлардың материаллық ҳәм мәдений мүтәжликлерин қанаатландырыў ушын ресурслардан пайдаланыў оптималлығына қарай баҳалаў лазым. Сонлықтан инсанның раўажланыўының тийкарғы үш компонентинен бири абаданшылық есапланады. Инсанның реал еркинликлерин кеңейтиў оның раўажланыўы менен биргеликте барыўы керек. Бул болса, өз гезегинде, мийнет өнимдарлығын арттырыўды, экономикалық өсиўди талап етеди.

2. Ҳуқықлар ҳәм имканиятлардың кеңейиўи. Инсанның раўажланыў дәрежеси мәселелерин шешиўде инсанның өзи қаншелли қатнасып атырғанлығы менен де белгиленеди. Себеби ол раўажланыўдың тек объекти емес, ал субъекти де есапланады. Инсан социал-экономикалық раўажланыўдың қуралы ҳәм факторы болыўы менен бирге оның ҳәрекетке келтириўши күши есапланады. Мине усыннан келип шығып ҳиндистанлы экономист алым Амартия Кумар Сен, адамлардың өз тәғдирлерин өзлери қәлиплестириў қәбилетлери, яғный оның ибарасын “агентлик”тиң әҳмийетин тастыйықлайды. Сонлықтан, айырым индивидлер ҳәм топарлардың өз мәплерине муўапық ҳәм социаллық раўажланыў мақсетлерине қаратылған ҳәрекетлери имканиятларын кеңейтиў инсанның раўажланыўының екинши компоненти сыпатында тән алынады.

Бир тәрептен бул инсанларды қарар қабыл етиў процессине тартыў, олардың сиясий белсендилиги ҳәм жәмийеттеги ролин арттырыўды билдиреди. Басқа тәрептен болса, имканиятларды кеңейтиў инсан факторының потенциалын, билимин, көпликпелерин, физикалық ҳәм ақылый қәбилетлерин арттырыўды аңлатады. Ҳәзирги экономиканың глобалласыўы шараятында инсан капиталы экономикалық өсиўдиң тийкарғы дереги болып атырғанлығы тән алынбақта. Себеби экономикалық нәтийжеликтиң үштен еки бөлеги инсан капиталының сапа

дәрежеси менен байланыслы. Сонлықтан инсан капиталына инвестиция киргизиў ең рентабелли ҳәм нәтийжели болмақта.

3. Әдиллик. Жәмийеттиң раўажланыў дәрежеси имканиятлар теңлигине яғный сол жәмийетте халықтың түрли қатламлары ортасында ҳуқық ҳәм миннетлердиң бөлистирилиў әдиллигине муўапық баҳаланыўы керек. Имканиятлар теңлиги анық, реал ҳәмде ҳуқықый ҳәм экономикалық тәмийинлениўди талап етеди. Оның мәниси соннан ибарат, жәмийетте ол ямаса бул белгиге, соның ишинде жынысына муўапық, ҳуқықый ҳәм экономикалық кеситиў, көбирек ямаса кемирек жеңилликлерге ийе этник топарлар, эксплуатацияланыўшы топарлардың болмаўы керек. Майыпларға системалы түрде жәрдем айрықша итибарды талап етеди. Бундай әдилликти орнатыў факторлары арасында нызамшылықта беккемленген ҳәм әмелиятта қолланылатуғын сиясий ҳуқықлар ҳәм еркинликлер, ден саўлықты сақлаў ҳәм билимлендириў системаларынан пайдаланыў, микрофинансластырыў системасы арқалы социаллық қорғаўға мүтәж қатламларды қоллап-қуўатлаў ҳәм басқалар ҳәрекет етеди.

Солай етип, инсан раўажланыўының улыўмалық тән алынған үшинши компоненти – социаллық әдиллик, нәтийжелердиң турақлы тәмийинленгенлиги, инсан ҳуқықларының ҳүрмет етилиўи есапланады.

Инсан капиталының әҳмийетин түрли усыллар тийкарында баҳалаў мүмкин. Экономистлер буны көбирек билим алған адамлардың дәраматы менен есаплайды.

Изертлеўлер соны көрсетеди, ҳәр бир қосымша билим алыў жылы инсан дәраматын орташа 10 процентке арттырады. Бунда билимниң сапасы да әҳмийетли. Мысалы, АҚШтағы басланғыш мектептиң арнаўлы класында кәсиплик шеберлиги төмен оқытыўшыны орта дәрежедеги қәнигеге алмастырыў оқыўшыларға пүткил өмири даўамында 250 мың долларға шекем улыўма дәрамат алыў имканиятын береди. Бирақ бул имканиятлар инсан капиталының бирден-бир көрсеткиши емес. Мәртлик, сабырлылық ҳәм ҳадаллық сыяқлы социаллық көнликпелер, әдетте үлкен экономикалық нәтийжелик келтиреди. Ден саўлық та айрықша әҳмийетке ийе. Себеби, саламат инсанлардың мийнет нәтийжелиги жоқары болады. Мысалы, 2015-жылда Кенияда өткерилген изертлеўлер соны көрсетеди, балаларға баҳасы 30 центке тең гельминтлерге қарсы дәри өнимлерин бериў мектепте сабақ қалдырыўды кемейтиўге, кейинала жеке өмирге қәдем қойылғанда айлық ис ҳақысының жәми 20 процентке артыўына алып келген.

Инсан капиталын раўажландырыўдың айырым абзаллықлары жәмленип, капитал киритилип атырған әўлад пенен ғана шекленип қалмайды. Мысалы, ананың перзенттиң перинатал бағыў ҳаққындағы билимин балалардың нәресте ўақтынан баслап-ақ ден саўлығын жақсылаўға хызмет етеди.

Экономистлердиң есап-санақларына муўапық, инсан капиталына жеке инвестициялар улыўмаластырылғанда, түрли мәмлекетлерде инсан капиталына киритилген инвестиция менен халықтың жан басына туўры келетуғын дәраматлар ортасындағы айырмашылық 10 % тен 30 % ке шекем болыўын көрсетеди.

Өзбекстанда ғәрезсизликтиң дәслепки күнлеринен баслап “Реформа – реформа ушын емес, дәслеп инсан, оның мәплери ушын” деген принцип тийкарында инсан ҳәм оның мәплерине итибар мәселеси мәмлекеттиң социал-экономикалық сиясатының орайына қойылды.

Дүнья тәжирийбеси соны көрсетеди, экономикалық нәтийжеликтиң 2/3 бөлеги инсан капиталына байланыслы. Сонлықтанда инсан капиталының сапа дәрежесин, атап айтқанда интеллектуал қәбилетти көтериўге айрықша итибар қаратыў лазым. Буның ушын Өзбекстан Илимлер академиясы академиги С.Гулямовтың атап көрсеткенидей жоқары билимли ҳәм интеллектуал әўладты тәрбиялаў ушын “Саламат ана ҳәм саламат бала” моделинен “Саламат ана ҳәм ақыллы саламат бала” моделине өтип, интеллектуал қәбилетти ҳәр жылы шыпакерлердиң жәрдеминде 7-8 % раўажландырыў ҳәм оларды билимлендириў системасында нәтийжели ислетиўге үйретиў, сондай-ақ, “Инсан капиталы”нан “Инсанның интеллектуал капиталы”на көбирек инвестиция сарплаў керек. Бул болса өз гезегинде социал-экономикалық раўажланыўды тәмийинлеўдиң әҳмийетли факторы болып хызмет етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Асосий мақсад – мамлакатимизда инсон капиталини ривожлантириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2019 йил 28 май куни илм-фан ва олий таълим соҳасини ривожлантириш бўйича белгиланган вазифалар ижросига бағишланган йиғилишдаги маърузаси. www.gov.uz
2. Абдураҳмонов Қ.Х. Инсон тараққиёти. Дарслик. –Тошкент. «Иқтисодиёт» - 2013
3. Рахимов С.Р. Психолого-педагогические взгляды Абу Али ибн Сины. – Тошкент, «Ўкитувчи», 1979. –С.120
4. www.woldeconomics.com

Инсан капиталының экономикалық раўажланыўдағы роли

Даўлетмуратов А. М. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада социал-экономикалық раўажланыўды тәмийинлеўде инсан капиталның әҳмийети ҳәм оның өзине тән өзгешеликлери баян етилген. Сондай-ақ инсан капиталының шөлкемниң экономикалық нәтийжелигин тәмийинлеўдеги роли изертленген.

Таяныш сөзлер: капитал, интеллектуал мийнет, инновация, инвестиция, интеллектуал капитал, экономикалық өсиў.

Инсон капиталининг иқтисодий ривожланишдаги роли

Даулетмуратов А. М. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақолада ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашда инсон капиталининг аҳамияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари келтирилган. Шунингдек, инсон капиталининг ташкилотнинг иқтисодий самарадорлигини таъминлашдаги роли тадқиқ этилган.

Таянич иборалар: капитал, интеллектуал меҳнат, инновация, инвестиция, интеллектуал капитал, иқтисодий ўсиш.

Роль человеческого капитала в экономическом развитии

Даулетмуратов А.М. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье освещена роль человеческого капитала в обеспечении социально-экономического развития и его особенности. Также изучалась роль человеческого капитала в обеспечении экономической эффективности организации.

Ключевые слова: капитал, интеллектуальный труд, инновации, инвестиции, интеллектуальный капитал, экономический рост.

The role of human capital in economic development

Dauletmuratov A. M. Karakalpak State University

Summary. The article highlights the role of human capital in ensuring socio-economic development and its features. The role of human capital in ensuring the economic efficiency of the organization was also studied.

Keywords: capital, intellectual labor, innovation, investment, intellectual capital, economic growth.

ИННОВАЦИЯЛАРНИ ТИЖОРАТЛАШТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ

Норов А. Э.

Бухоро давлат университети

Кириш. Мамлакатда қисқа муддатда инновацияга йўналтирилган иқтисодиётни шакллантиришга ва инновацияларни кенг жорий этиш учун шарт-шароитлар яратишга қаратилган кенг кўламли ишлар амалга оширилди. Республикани инновацион ва илмий-техник ривожлантириш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширувчи орган ташкил этилганлиги, унинг ҳузурида Инновацион ривожланиш ва новаторлик ғояларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси шакллантирилганлиги мазкур йўналишдаги муҳим босқичлардан бири бўлди.

Шу билан бирга, илмий тадқиқотлар билан ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорликнинг самарали механизмларини йўлга қўйишга, алоқаларни мустаҳкамлашга тўсиқ бўлаётган бир қатор муаммолар сақланиб қолмоқда, уларга, аввалambор: биринчидан, олий таълим муассасалари илмий ишлари ва илмий-тадқиқот ташкилотлари тадқиқотларининг натижаларини тижоратлаштириш кўрсаткичларининг пастлиги ҳамда қониқарсизлиги; иккинчидан, инновацион жараёнларни рағбатлантириш, ҳудудлар ва тармоқлар даражасида инновацион ривожланиш ва инновацион фаоллик комплекс дастурларини амалга ошириш, инновацион фаол тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш механизмлари мавжуд эмаслиги; учинчидан, хусусий сектор вакилларининг инновацион фаолиятга, жумладан уларнинг манфаатдорлиги пастлиги сабабли етарли даражада жалб қилинмаслиги; тўртинчидан, давлат илмий-техник дастурлари доирасида грантларни тақсимлаш ва улардан оқилона фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича таъсирчан чора-тадбирларнинг мавжуд эмаслиги; бешинчидан, илмий тадқиқотлар ва инновацияларни жорий қилиш соҳасида халқаро ҳамкорлик ва инвестициялар жалб этиш даражасининг қониқарсизлиги каби омиллар сабаб бўлмоқда [1].

Асосий қисм. Инновацияларни тижоратлаштириш учун биринчи ўринда рағбат керак. Агар ундан манфаатдорлик бўлмаса, бу инновациялар диссертация ёки мақолалар ҳолида қолиб кетади. Яъни ишланманинг эгаси ундан манфаатдор бўлиши керак.

Иккинчидан, бизнинг асосий йўналишимиз ва мақсадимиз инновацион тадбиркорликни ривожлантириш. Ўрта бўғин сифатида инновацион тадбиркорлар пайдо бўлиши зарур. Стартапчи тадбиркорлар илмий ҳажмдор ишланмаларнинг иқтисодий ҳисобларини қилиб, кичик ишлаб чиқаришларни ташкил қилгандан кейин буни йирик корхоналарга сотиб юборишимиз мумкин бўлади. Йўқса, катта-катта корхоналар, буни тўғри тушуниш керак, янги инновацияни ўзларининг ишлаб чиқараётган ҳозирги тизимига киритиши қийин [2].

Инновацион стратегияларни тадқиқ этишга бағишланган барча мавжуд илмий нашрларнинг асосий йўналишларидан бири бу – инновацияларни тижоратлаштириш стратегиясига оид тадқиқотлар ҳисобланади. Ушбу йўналишда инновацияларни бозорда муваффақиятли ишга тушириш учун муҳим аҳамиятга эга деб ҳисоблаймиз, шунинг учун ҳам стратегияни шакллантиришда биз икки даражали тизимдан фойдаланишни таклиф қиламиз, яъни биринчи даражада - корхоналар ривожланишнинг ушбу босқичига ва ҳозирги ҳолатига мос келадиган корхонанинг умумий концепциясини шакллантириш, иккинчи даражада – ҳар бир инновация бўйича тижоратлаштириш стратегиясини ишлаб чиқиш.

Мақоламиз ва тадқиқотимиз мақсадлари учун ушбу атама маъносини аниқлаб олишимиз зарур, яъни “стратегия” деганда корхонанинг узоқ муддатли мақсадларига эришиш модели, шунингдек, корхонанинг атроф-муҳитга мослашишига имкон берадиган кетма-кет ҳаракатлар йиғиндисини тушунамиз, стратегияга ўзгартиришлар киритилиши эса ташқи шароитлар (имкониятлар ва таҳдидлар) ўзгаришига мослашиш сифатида кўриб чиқилиши мумкин. [3, 523]. Шунинг билан бирга, стратегияга ягона таъриф бериш жуда мушкул, чунки стратегия шу қадар кўп қирралики, унга салгина бошқа нуқтадан қаралса хам унинг мазмуни бутунлай ўзгариб кетади: Стратегия- бу якуний натижага эришиш воситаси; Стратегия ташкилотнинг барча қисмларини ягона бир бутунга бирлаштиради; Стратегия ташкилотнинг барча асосий жихатларини қамраб олади; Стратегия- бу ташкилотнинг узоқ муддатли режасидир; Стратегия ташкилот режасининг барча қисмлари мослашувини таъминлайди;

Стратегия ташкилот фаолиятининг асосий саволларига жавоб бера олади: *Бизнинг бизнесимиз эртага қандай бўлиши лозим?; Бугунги кунда бизнесимиз нимадан иборат?; Бизнинг махсулотларимиз, функциямиз, бозоримиз қандай? Қўйилган мақсадларга эришиш учун нималар қилишимиз лозим?*

Стратегия- бу ташкилотнинг кучли ва заиф томонларининг тахлили, шунингдек ривожланиш имкониятлари ва тўсиқларни аниқлаш натижасидир. Стратегия- бу ташкилотнинг ташқи мухит ўзгаришларига аввалдан режалаштирилган муносабатидир.

Маълумки стратегия қадимий сўз бўлиб юнонча “strategia” сўзидан олинган бўлиб, саркардалик илми ёки санъати маъносини ифодалайди. Қадимги Юнонистонда харбий саркардаларга катта ахамият берилган. Тарих гувохлик беришича, нисбатан қобилиятли ва омадли саркардалар армиясининг тўғри сафланишига ва шунингдек қачон жангга кириш керак хақидаги қарорларни қабул қилишлари, қачон халқ, сиёсатчилар, дипломатлар билан музокарага киришишга катта ахамият беришган.

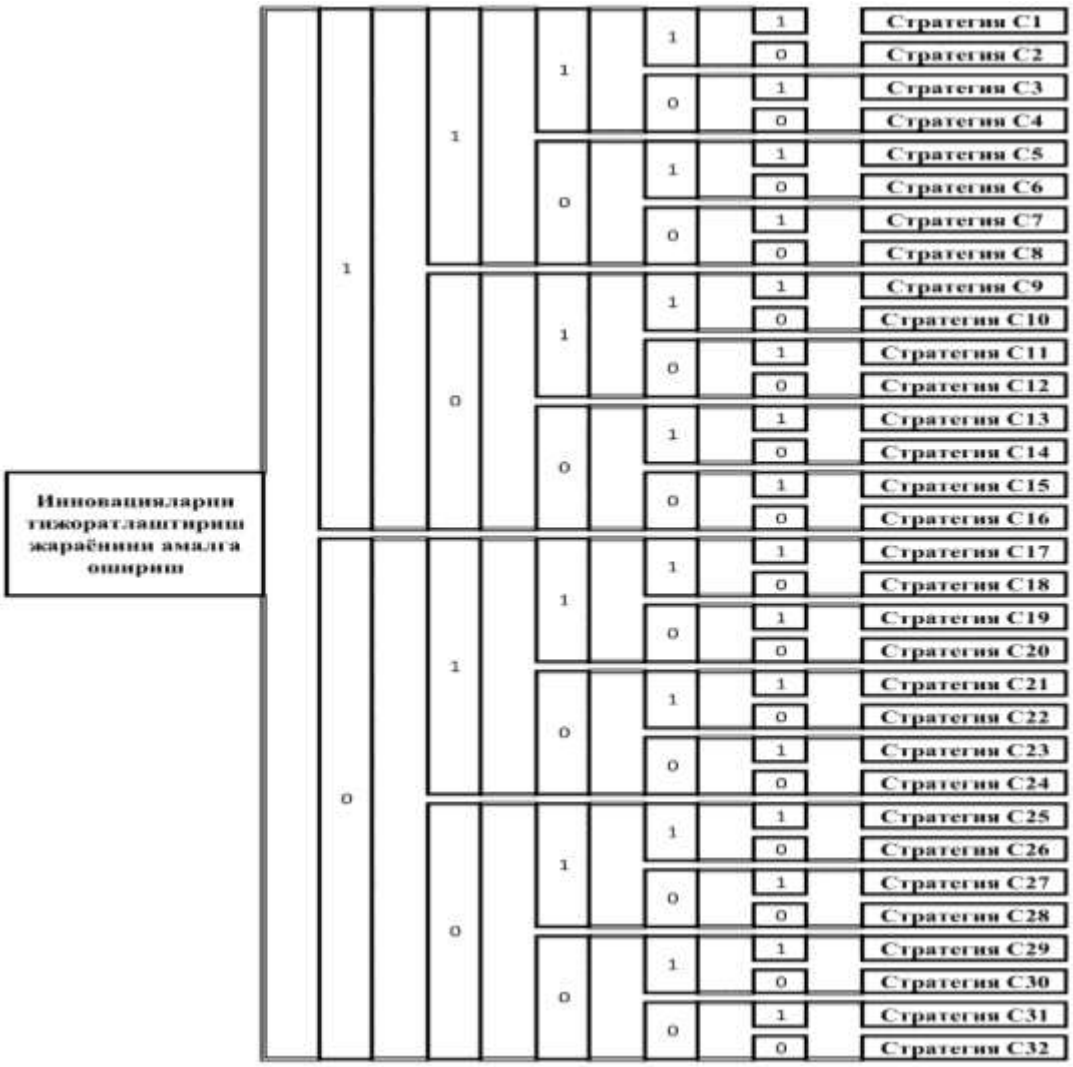
Ҳозирда стратегия тушунчасининг замонавий таърифи қадимий маъносига яқин келсада, алохида жихатлари тахлил қилинганда улар орасида тафовут фарқланади. Масалан, Квин фикрига кўра стратегия қуйидагича бўлиши лозим: Ишнинг пировард натижасига эришиш учун аниқ мақсадларни ифода этиш; Ташаббусни қўллаб қувватлаш; Керакли вақтда ва керакли жойда асосий кучни йўналтира олиш; Минимал ресурслар сарфлаб максимал натижага эришишни таъминлаш; Йўналган бошқармани ифодалаш; Тўғри фаолият жадвалини тахлил қилиш; Кафолатланган ресурслар билан таъминлаш [4].

Бизнеснинг тармоқли ташкил этиш имкониятини ҳисобга олган ҳолда инновацияларни тижоратлаштириш стратегиясини шакллантириш. Бизнес ташкил этишнинг тармоқ шакллари назарияси энди шаклланмоқда ва ҳозирги кунда менежмент фанига асосланган тадқиқотларнинг маълум йўналишлари ва қонуниятлари ажралиб чиқмоқда. Иқтисодиёт олий мактабининг олимлари таъкидлашича, “тармоқларни ўрганишда бошқарув ёндашувининг хусусияти шундан иборатки у тармоқларнинг иқтисодий моҳиятини таҳлил қилишга эмас, балки бошқариш стратегиясини шакллантириш ва тармоқдаги таянч пунктлар фаолияти тўқнашуви натижасида юзага келадиган рақобатда устунлик манбаларини аниқлашга қаратилган”. Мазкур мақоламизда тармоқ деганда “узоқ муддатли муносабатларга оид шартномаларни тузиш ва амалга ошириш орқали иқтисодий иштирокчиларнинг ресурсларни ўзгартириш ва натижалар билан алмашиш бўйича ҳаракатларини мувофиқлаштириш механизми” деб тушунилади, идоралараро тармоқ деганда – “мустақил иқтисодий иштирокчилар томонидан ресурслар ва ваколатларни оптимал равишда бирлаштириш ва улардан фойдаланиш мақсадида тузилган шартномалар тизими” тушунилади [5]. Иқтисодий адабиётларда ташкилотларнинг турли ҳил тармоқли ўзаро фаолият турлари мавжуд. Мақоламимиз учун В.Зигерт ва Л.Ланг томонидан таклиф этилган, тармоқ иштирокчиларининг ўлчами асосий мезон қилиб олинган тасниф катта аҳамиятга эга бўлиб, унга кўра кичик ва ўрта корхоналар ўз хизматларини таклиф қилиш орқали йирик компаниялар тармоғининг элементига айланиши мумкин ёки ўз тармоғини ташкил қилиши ҳам мумкин [5]. Инновацияларни тижоратлаштириш жараёнининг тузилиши бешта босқичда кетма-кет ҳаракатлар билан белгиланади (ғояларни йиғиш, етиштириш, намойиш этиш, бозорга чиқариш, барқарорлик). Д.А Новиков ва А.А.Иващенколарнинг яратган тизимини [6] мослаштириш орқали инновацияларни тижоратлаштириш ва уларни тизимлаштириш учун назарий жиҳатдан мумкин бўлган тармоқ стратегияларини кўриб чиқамиз. Унда корхонанинг тижоратлаштириш жараёни босқичини мустақил амалга оширилишини 1 билан белгиланади ва нол - бу босқични амалга оширмаслигини билдиради.

Корхона ўз тармоғини ташкил қилиши, яъни инновацияларни тижоратлаштириш жараёнини ташаббускори бўлиши мумкин, бунда у баъзи босқичларни мустақил равишда амалга ошириши мумкин (амалга оширилган босқичлар - 1), баъзи босқичларни эса умуман оширмаслиги ёки аутсорсингга узатиши мумкин (амалга оширилмаган босқичлар - 0). Шунингдек, бошқа ташкилот тижоратлаштиришнинг ташаббускори бўлганида, корхона бегона тармоқнинг элементига айланиши мумкин, бу ҳолда баъзи босқичлар унга аутсорсинг орқали амалга оширилиши топширилади (амалга оширилган босқичлар - 1), баъзи босқичларни эса учинчи томон ташкилотлари амалга ошириладилар (амалга оширилмаган босқичлар - 0). Бундан ташқари, амалда тижоратлаштириш жараёнида инновациянинг ўзига хос хусусиятлари туфайли баъзи босқичлар бўлмаслиги (ўтказиб юборилиши) ҳам мумкин, бунда етишмаётган босқичлар ҳам амалга оширилмаган босқичлар сифатида белгиланади - 0.

Тижоратлаштириш жараёнининг ташаббускори (ўз тармоғининг ташкилотчиси) инновациядан тижорий мақсадда фойдалангани учун самара олувчи ва муаллифлик ҳуқуқи эгаси ҳисобланади, жараён(лар)нинг қолган ижрочилари эса аутсорсинг шартномасида кўзда тутилган шартларга мувофиқ бажарган иши учун пул мукофотини оладилар.

Моделни яратиш натижасида инновацияларни тижоратлаштириш бўйича 32 та назарий стратегия (тармоқ йўллари) ишлаб чиқилди. 1-расмда бешта асосий босқични ўз ичига олган инновацияларни тижоратлаштириш жараёнини амалга оширишнинг универсал модели ишлаб чиқилган. Бундан ташқари, ўзгарувчан босқичлар ҳам мавжуд (маркетинг, интеллектуал мулк ҳуқуқларини рўйхатга олиш ва бошқалар), уларни қуйида кўрсатилгандай ҳар бир алоҳида ҳолатда моделга қўшимча равишда киритиш мумкин,. Инновацияларни тижоратлаштиришнинг намунавий стратегиялари тавсифи ва уларни гуруҳлари 1-жадвалда келтирилган [7].

1-расм. Инновацияларни тижоратлаштириш жараёнини амалга ошириш модели [7].

1-жадвал. Инновацияларни тижоратлаштиришнинг намунавий стратегиялари

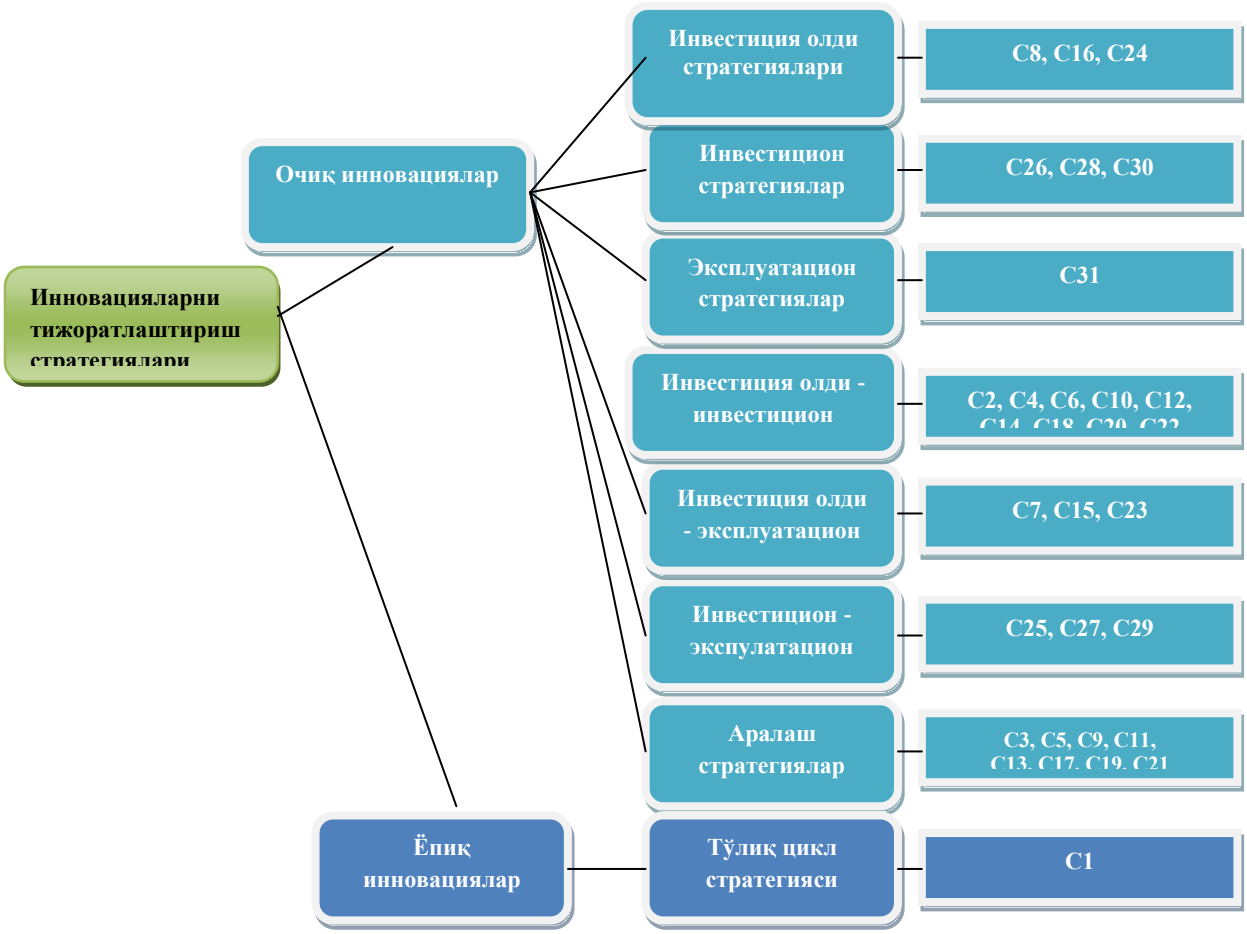
Стратегиянинг шартли белгиси	Ҳисобнинг икки бўғимли тизимида стратегияни ёзилиши	Намунавий стратегиялар гуруҳи	Намунавий стратегиянинг тавсифи (тижоратлаштириш жараёни босқичларини корхонада амалга оширилиши)
С1	**11111**	Тўлиқ цикл стратегияси	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) Иккинчи босқич (АТ) II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ) Тўртинчи босқич (КПИшл) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
С2	**11110**	Инвестиция олди-инвестицион стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) Иккинчи босқич (АТ) II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ) Тўртинчи босқич (КПИшл)
С3	**11101**	Аралаш стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) Иккинчи босқич (АТ) II. Инвестиция осқичи: Учинчи босқич (ТКИ) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
С4	**11100**	Инвестиция олди-инвестицион стратегияси	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) Иккинчи босқич (АТ) II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ)
С5	**11011**	Аралаш стратегия	I. Инвестиция олди босқичи:

			Биринчи босқич (ФТ) Иккинчи босқич (АТ) II. Инвестиция босқичи: Тўртинчи босқич (КПИшл) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл
C6	**11010**	Инвестиция олди-инвестицион стратегияси	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) Иккинчи босқич (АТ) II. Инвестиция босқичи: Тўртинчи босқич (КПИшл)
C7	**11001**	Инвестиция олди - эксплуатацион стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) Иккинчи босқич (АТ) II.Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C8	**11000**	Инвестиция олди стратегияси	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) Иккинчи босқич (АТ)
C9	**10111**	Аралаш стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) II.Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ) Тўртинчи босқич (КПИшл) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C10	**10110**	Инвестиция олди-инвестицион стратегияси	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ) Тўртинчи босқич (КПИшл)
C11	**10101**	Аралаш стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C12	**10100**	Инвестиция олди-инвестицион стратегияси	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ)
C13	**10011**	Аралаш стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) II. Инвестиция босқичи: Тўртинчи босқич (КПИшл) III.Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C14	**10010**	Инвестиция олди-инвестицион стратегияси	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) II. Инвестиция босқичи: Тўртинчи босқич (КПИшл)
C15	**10001**	Инвестиция олди - эксплуатацион стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C16	**10000**	Инвестиция олди стратегияси	I. Инвестиция олди босқичи: Биринчи босқич (ФТ)
C17	**01111**	Аралаш стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Иккинчи босқич (АТ) II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ) Тўртинчи босқич (КПИшл) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C18	**01110**	Инвестиция олди-инвестицион стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Иккинчи босқич (АТ) II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ) Тўртинчи босқич (КПИшл)
C19	**01101**	Аралаш стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Иккинчи босқич (АТ) II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C20	**01100**	Инвестиция олди-инвестицион стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Иккинчи босқич (АТ)

			II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ)
C21	**01011**	Аралаш стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Иккинчи босқич (АТ) II. Инвестиция босқичи: Тўртинчи босқич (КПИшл) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C22	**01010**	Инвестиция олди-инвестицион стратегия	I.Инвестиция олди босқичи: Иккинчи босқич (АТ) II.Инвестиция босқичи: Тўртинчи босқич (КПИшл)
C23	**01001**	Инвестиция олди – эксплуатацион стратегия	I. Инвестиция олди босқичи: Иккинчи босқич (АТ) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C24	**01000**	Инвестиция олди стратегияси	I. Инвестиция олди босқичи: Иккинчи босқич (АТ)
C25	**00111**	Инвестицион-эксплуатацион стратегия	II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ) Тўртинчи босқич (КПИшл) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C26	**00110**	Инвестицион стратегия	II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ) Тўртинчи босқич (КПИшл)
C27	**00101**	Инвестицион – эксплуатацион стратегия	III.Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C28	**00100**	Инвестицион стратегия	II. Инвестиция босқичи: Учинчи босқич (ТКИ)
C29	**00011**	Инвестицион - эксплуатацион стратегия	II. Инвестиция босқичи: Тўртинчи босқич (КПИшл) III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C30	**00010**	Инвестицион стратегия	II. Инвестиция босқичи: Тўртинчи босқич (КПИшл)
C31	**00001**	Эксплуатацион стратегия	III. Эксплуатация босқичи: Бешинчи босқич (ЙПИшл)
C32	**00000**	Бузилиш ҳолати	Корхона ишламайди
Изоҳ: ФТ – фундаментал тадқиқотлар, тижорат мақсадда фойдаланиш истиқболларини аниқлаш; АТ – амалий тадқиқотлар; ТКИ – тажриба-конструкторлик ишланмалари; КПИшл – кичик партияни ишлаб чиқариш (ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ўзлаштириш, кичик серияни ишлаб чиқиш ва таҳлил қилиш); ЙПИшл – йирик партиялар ишлаб чиқариш (тўлиқ қувватга эришиш, маҳсулотни такомиллаштириш ва бозор талабларига мослаштириш).			

Корхона томонидан намунавий стратегияни танлаш бир қатор омилларга боғлиқ: инновациянинг тури ва қўллаш соҳаси, корхонанинг ҳажми ва хозирги мулкий ҳолати, корхонанинг бозордаги мавқеи, унинг ихтисослашуви ва бошқалар. Агар космос, ракетасозлик соҳасидаги инновацияларни мисол қилиб олсак, уларни жорий этиш учун битта йирик корхонанинг ҳам ресурслари (молиявий, меҳнат ва бошқа ресурслари) етарли эмас, ахборот технологиялари соҳасидаги кичик инновацион ечимларни эса (масалан, дастурий маҳсулотни такомиллаштириш) бир киши ишлайдиган корхона ҳам тижоратлаштириши мумкин, бу ҳолда ундан фақат иштиёқ ва ўз маблағлари керак бўлади. Корхонанинг ҳажми ва унда ишлайдиган ходимлар сони ҳам катта аҳамиятга эга, шунинг учун микрокорхоналар бир ёки икки босқичдан иборат стратегияларни танлайдилар, йирик корхоналар эса ҳар қандай стратегияларни танлашлари мумкин. Корхонанинг мулк жиҳатдан қониқарли ҳолати ҳам стратегияларни танлашда кенг имконият яратади, чунки у бир неча босқичларни амалга ошириш учун етарли ҳажмда ўз маблағларига эга бўлади ёки унинг ижобий инвестицион рейтинги ташқи молиялаштириш манбаларини жалб қилишга имкон беради. Агар корхона бозорнинг маълум бир қисмини эгаллаб олган бўлса, унда ижобий обрўга эга бўлиб муайян даражада таниқли бўлса, унда инновацияларни тижоратлаштириш анча осон кечади (масалан, такомиллашган вакцина ёки дори воситасини таклиф қилиш орқали) ва шунга кўра, жараённинг бир қатор босқичларини амалга ошириб катта тавакаллчиликка бориши мумкин. Бундан ташқари, барча ташкилотларда ҳам тижоратлаштиришнинг хамма босқичларини мустақил равишда амалга ошириш имконияти ва/ёки истаги мавжуд эмас. Корхона маълум стратегияни танлашига кўплаб омиллар таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, ишлаб чиқилган ўттиз битта стратегиянинг (С32 белгиси бор стратегия - бузилиш ҳолати - корхона ишламайди) кичик ва ўрта корхоналарнинг “соф” стратегияси қаторига аниқ киритиш мумкин эмас. Шунингдек, инновацияларни тижоратлаштириш стратегиялари таснифи ишлаб чиқилди ва 2-расмда келтирилди.

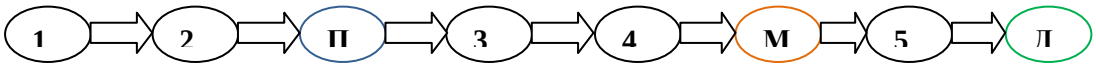
2-расм маълумотларидан кўриниб турибдики, ёпиқ инновацияларнинг классик моделлари, яъни ташкилот ичида инновацияларни тижоратлаштириш жараёнини, фақат С1 билан белгиланган тўлиқ цикл стратегияси ёрдамида амалга ошириш мумкин. Мазкур стратегияни ўз илмий-тадқиқот бўлинмалари ва ишлаб чиқариш қувватларига эга бўлган корхоналар қўллаши мумкин (умуман олганда бу йирик корхоналарга хосдир, айрим ҳолларда кичик ва ўрта корхоналар томонидан ҳам қўлланилиши мумкин).

2-расм. Инновацияларни тижоратлаштириш стратегияларининг таснифи.

Ёпиқ турдаги моделлар хусусияти шундаки, интеллектуал мулк объектига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказмасдан инновацияларни тижоратлаштириш жараёнини амалга ошириш нисбатан “хавфсизлиги”дадир; очиқ моделларда эса бундай ҳолат муаллифлик ҳуқуқларнинг йўқотишга олиб келиши мумкин. Ёпиқ инновацияларнинг икки турдаги чизиқли моделлари мавжуд: “технологик туртки”га асосланган (technology-push model) ва “бозор талаби”га асосланган (market-pull model) моделлари. С1 стратегиясини 3 ва 4-расмларда кўрсатилгандек иккала модел асосида амалга ошириш мумкин, бунга мисол сифатида ўзгарувчан босқич (П) - интеллектуал мулк объектига ҳуқуқларни рўйхатдан ўтказиш босқичи қўшилди.

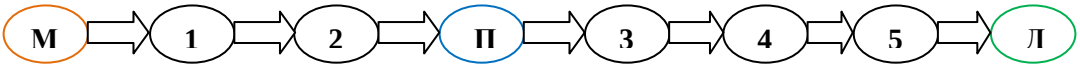
3-расм. “Технологик туртки”га асосланган ёпиқ инновацияларнинг чизиқли модели (technology-push model)

(1) – фундаментал тадқиқотлар, тижорат мақсадларида фойдаланиш истиқболларини аниқлаш;

(2) - амалий тадқиқотлар; (П) - интеллектуал мулк объектига ҳуқуқларни рўйхатдан ўтказиш; (3) – конструкторлик ишланмалар, амалга ошириш имкониятларини текшириш; (4) - ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ўзлаштириш, кичик серияни ишлаб чиқиш ва таҳлил қилиш; (М) - маркетинг; (5) - тўлиқ қувватга чиқиш, маҳсулотни бозор талабларига мос такомиллаштириш; (Д) - инновацияларнинг диффузияси (тарқалиши)

4-расм. “Бозор талаби”га асосланган ёпиқ инновациянинг чизиқли модели (market-pull model)

(М) - маркетинг; (1) - фундаментал тадқиқотлар, тижорат мақсадларида фойдаланиш истиқболларини аниқлаш; (2) - амалий тадқиқотлар; (П) - интеллектуал мулк объектига ҳуқуқларни рўйхатдан ўтказиш; (3) - конструкторлик ишланмалар, амалга ошириш имкониятларини текшириш; (4) - ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ўзлаштириш, кичик серияни ишлаб чиқиш ва таҳлил қилиш; (5) - тўлиқ қувватга чиқиш, маҳсулотни бозор талабларига мос такомиллаштириш; (Д) - - инновацияларнинг диффузияси (тарқалиши)

Очиқ инновациялар моделлари сўнгги ўн йилликларда фаол ривожланмоқда, уларга кўра корхоналар ҳам ички, ҳам ташқи ғояларни тижоратлаштиришлари мумкин. Бир томондан, очиқ инновациялар моделларини амалга ошириш ёпиқ инновациялар моделларига нисбатан инновация устидан назоратни йўқотиш нуқтаи назаридан “хавфли” ҳисобланади, иккинчи томондан эса, янги иқтисодиётнинг талаблари корхоналардан ўзгарувчан шарт-шароитларга тез мослашишни талаб қилмоқда, бунда бизнесни тармоқли ташкил этиш

корхоналарнинг муҳим рақобат устунлигига айланмоқда. Ёпиқ инновацияларнинг битта мавжуд стратегиясига қарши очиқ инновацияларни тижоратлаштиришнинг ўттизта умумий стратегияси (тармоқ йўллари) белгиланган (С2, С3, С4, С5, С6, С7, С8, С9, С10, С11, С12, С13, С14, С15, С16, С17, С18, С19, С20, С21, С22, С23, С24, С25, С26, С27, С28, С29, С30, С31). Уларнинг тижоратлаштириш жараёнини юқорида келтирилган ёпиқ инновациялар моделлари мисоллари каби қўшимча босқичлар киритиш орқали тасвирлаш мумкин.

Инвестиция олди, инвестицион ва эксплуатацион намунавий стратегиялар гуруҳларини тижоратлаштириш жараёнини тармоқли ташкил этишда классик деб аташ мумкин. Фундаментал ва амалий тадқиқотлар олиб бориладиган тижоратлаштириш босқичи инвестиция олди босқичи деб номланишига қарамай, унга маълум миқдорда инвестициялар киритиш талаб этилади, аммо ушбу босқичда келажакдаги инвестицияларни (катта ҳажмдаги) мақсадга мувофиқлиги ва интеллектуал мулк объектига ҳуқуқларни рўйхатдан ўтказиш тўғрисида қарорлар қабул қилинади. Инвестиция олди стратегияларни амалга ошириш (С8, С16, С24 белгиси билан) илмий-тадқиқот ташкилотлар: давлат илмий-тадқиқот институтлари ва университетлар, шунингдек илмий-тадқиқот ишланмаларга ихтисослашган тижорат корхоналар зиммасига тўғри келади.

Инвестиция босқичи конструкторлик ишланмалар, уларни амалга ошириш имкониятларини текшируви, ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ўзлаштириш, кичик серияни ишлаб чиқиш ва таҳлил қилишни ўз ичига қамраб олиб ҳамда кўпроқ сармоялар талаб этади ва инновацияларни саноат ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги тўғрисидаги қарор қабул қилинади. Инвестицион стратегиялар (С26, С28, С30 белгиси билан) конструкторлик бюроларда, тажриба-конструкторлик ишланмаларга ихтисослашган ва кичик ишлаб чиқариш қувватига эга тижорат корхоналарда қўлланилиши мумкин.

Эксплуатация босқичида инновацияларни мослаштириш ва оммавий ишлаб чиқариш амалга оширилади, С31 қилиб белгиланган стратегия саноат корхоналари учун мосдир. *Инвестиция олди-инвестицион стратегиялари:* С2 деб белгиланган стратегия кичик ва ўрта корхоналар учун одатий ҳисобланади, бунда инновацияларни оммавий ишлаб чиқариш ишлаб чиқариш қувватларига эга йирик корхоналарга топширилади. Масалан, фармацевтика фирмалари вакциналарнинг синов партиясини мустақил равишда ишлаб чиқаришга муваффақ бўладилар ва уларнинг оммавий ишлаб чиқариш вазифасини фармацевтика заводига топширадилар.

С6, С10, С14, С18, С22 деб белгиланган стратегиялар С2 стратегиясидай кичик ва ўрта корхоналар учун тўғри келади, унда тижоратлаштириш жараёнига мувофиқ дастлабки уч босқичнинг бир ёки иккитаси бўлмайди ёки корхона бошқа тармоқнинг элементи сифатида иштирок этиб дастлабки тўрт босқичнинг фақат баъзиларини амалга ошириш учун олишга муваффақ бўлади (масалан, танловлар ёки электрон савдолар натижасида ютиб олишга муваффақ бўлади). С4 қилиб белгиланган стратегия ўзининг ишлаб чиқариш базасига эга бўлмаган илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалар (ИТТКИ) соҳасида ихтисослашган ташкилотлар учун хосдир. С12, С20 белгиси бор стратегиялар С4 стратегиясига ўхшаб тижоратлаштириш жараёнининг биринчи ёки иккинчи босқичи амалда бўлмайди ёки бошқа бегона тармоқда қатнашиб, амалга ошириш учун дастлабки уч босқичдан корхона атиги иккитасини олишга муваффақ бўлади. С7, С15, С23 деб белгиланган инвестиция олди - эксплуатацион стратегиялар - маълум бир корхона бир вақтнинг ўзида ҳам илмий-тадқиқот ишларида, ҳам йирик ишлаб чиқаришда ихтисослашиши эҳтимоли кам бўлгани учун, корхона дастлаб барча босқичларни мустақил равишда амалга ошириш имкониятига эга бўлсада бошқа бировнинг тармоғининг элементи сифатида иштирок этади ва амалга ошириш учун биринчи ва/ёки иккинчи, шунингдек, бешинчи босқичларни олишга муваффақ бўлади.

Инвестицион-эксплуатацион стратегиялар (С25, С27, С29) ишлаб чиқариш корхоналари бошқа ташкилотларга, яъни илмий-тадқиқот ишларига ихтисослашган ташкилотларга топширса, мазкур стратегиялар танланади. Аралаш стратегиялар (С3, С5, С9, С11, С13, С17, С19, С21 белгилари) – бу тижоратлаштириш жараёнининг ўтказиб юборилган босқичлари ёки бегона тармоқнинг элементи сифатида баъзи босқичларни амалга оширишнинг хусусий ҳолатларидир. Стратегияларнинг мавжуд бўлган барча назарий вариантларини ишлаб чиқиш, тавсифлаш ва таснифлаш корхона раҳбариятига уларнинг ҳар бирини амалга ошириш имкониятларини ўрганишга, энг самарали бошқарув қарорларини қабул қилишга ва тармоқ бизнесига қўшилишга имкон беради.Ушбу мақолада келтирилган ишланмалар “инновацияларни тижоратлаштириш стратегияси” қисмида кичик ва ўрта корхоналарда инновацияларни тижоратлаштиришнинг ички механизмини ривожлантиради. Юқоридагиларни умумлаштириб хулоса қиладиган бўлсак, корхона ривожланишининг ўзига хослигини ва ҳар бир инновацияни тижоратлаштиришнинг хусусиятларини ҳисобга оладиган ягона стратегияни шакллантириш деярли мумкин эмас. Корхона ривожланишини инновацион стратегиясининг мақсади - корхонанинг самаралироқ фаолият кўрсатиши ва ривожланиши, инновацияларни тижоратлаштиришнинг мақсади эса - корхона ривожланишининг муайян босқичида маълум бир инновацияни тижоратлаштириш учун энг самарали стратегияни танлашдир.

Тажрибалик ўрта корхона етарли даражада ўзининг меҳнат ва молиявий ресурсларига эга, бундан ташқари у ташқи молиялаштириш манбалари учун жозибадор ҳисобланади ва ҳар қандай стратегияни, шу жумладан тўлиқ цикл стратегиясини ҳам амалга оширишга имконияти мавжул. Шу билан бирга, микрокорхоналар етарли капиталга эга эмас, кўплаб ташқи молиялаштириш манбаларидан ҳам фойдалана олмайдилар, бу эса улар қўллай оладиган стратегиялар танловини қисқартиради. Шундай қилиб, инновацияларни тижоратлаштиришга ягона энг оптимал ёндашув мавжуд эмас, ҳар бир ҳолатда индивидуал ёндашиш зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 майдаги “Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига инновацияларни жорий этиш механизмларини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-3698-сонли қарори.
2. https://kun.uz/ Инновацион ривожланиш вазири патентлаш тизимидаги муаммолар ҳақида гапирди

3. Инновационное предпринимательство: учебник для вузов / под ред. В.Я. Горфинкеля, Т. Г. Попадюк. –М.; «Юрайт", 2013.
4. https://uz.denemetr.com/docs/768/index-75669-1.html (Олий таълимнинг 5340400 – "Халкаро Бизнес" йўналиши талабалари учун "Бизнес стратегияси" фанидан маърузалар матни. Тошкент- 2005.
5. Бек, М. А. Методология исследования сетевых форм организации бизнеса: коллективная монография [Электронный ресурс] / М. А. Бек, Н. Н. Бек, Е. В. Бузулукова [и др.] ; под науч. ред. М. Ю. Шерешевой ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 296 с. – URL: https://e.lanbook.com/book/66042 (дата обращения: 01.07.2016).
6. Новиков, Д. А. Модели и методы организационного управления инновационным развитием фирмы / Д. А. Новиков, А. А. Иващенко. – М.: КомКнига, 2006. – 332 с.
7. Ильина С.А. Формирование стратегий коммерциализации инновационного проекта в условиях сетевой организации бизнеса [Электронный ресурс] / С.А.Ильина // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ». – 2016. – Т. 8. – №3 (2016). – URL: http://naukovedenie.ru/PDF/75EVN316.pdf (дата обращения: 01.09.2016).

Инновацияларни тижоратлаштириш стратегияси
Норов А. Э. Бухора давлат университети

Резюме. Мазкур мақолада инновацияларни тижоратлаштириш стратегияси берилган. Шунингдек, Инновацияларни тижоратлаштириш жараёнини амалга ошириш модели ҳамда ҳар бир ҳолатда индивидуал ёндашувлари келтирилган.

Таянч сўзлар: инновация, тижоратлаштириш, стратерия, модел бозор талаби, технологик туртки.

Стратегия коммерциализации инноваций
Норов А.Э. Бухарский государственный университет

Резюме. В данной статье рассмотрена стратегия коммерциализации инноваций. Также приводятся модели реализации процесса коммерциализации инноваций и индивидуальные подходы в каждом конкретном случае.

Ключевые слова: инновация, коммерциализация, стратегия, модель рыночного спроса, технологический импульс.

Strategy commercialization of innovation
Norov A.E. Bukhara State University

Summary. The article highlights commercialization strategy of innovation. The models of implementation of the process of commercialization of innovations and individual approaches in each case are also given.

Key words: innovation, commercialization, strategy, market demand model, technological impulse.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

[1]Исаков Ж.Я., [2]Исаков И.Ж.
[1]Ташкентский государственный экономический университет
[2] Ташкентской финансовый институт

Согласно идей Ж.Тобина, денежно-кредитную и налогово-бюджетную политику правительства следует рассматривать как предложение определенных видов активов частному сектору. Что касается отношения частного сектора к этому предложению, то необходимо рассматривать состав спроса на активы как изменение в зависимости от их доходности [1]. Ж. Тобин объяснял устойчивый экономический рост следующими факторами: изменение состава факторов производства; Инвестиции, сделанные в реальный капитал.; инвестиции в финансовые активы; взаимный обмен активами.

Получение альтернативних активовпозволил Ж.Тобину раскрыть сущность формирования спроса на реальный капитал. Рост экономики в краткосрочном и долгосрочном периодах напрямую зависит от спроса на реальный капитал. Ж.Тобин пришел к такому выводу в результате своих научных исследований, что как недостаток денежной массы, так и избыток оказывают негативное влияние на темпы экономического роста. Этот вывод таб имеет практическое значение. Результаты исследований, проведенных многими учеными-экономистами, показали, что существует прямая зависимость между темпами макроэкономического роста и уровнем коэффициента монетизации. То есть в странах, где уровень монетизации ниже 30 процентов, наблюдается более высокая инфляция и отрицательная реальная процентная ставка [2]. Некоторые аспекты обеспечения стабильности темпов экономического роста были исследованы на научной основе еще в исследованиях У.Сато который является представителем австрийской школы.

Согласно заключению Уэртаде Сото, кредитная эмиссия оказывает положительное влияние на экономику, если инвестиционные кредиты коммерческих банков выдаются на основе добровольных фондов клиентов. Все большая часть добровольных фондов вкладывается в производство через кредит. Эти кредиты обеспечиваются реальными добровольными сбережениями, что приводит к увеличению спроса на платные производственные мощности и капитальные блага [3]. На наш взгляд, этот научный вывод имеет также большое практическое значение для банковской практики Узбекистана. Это связано с тем, что в связи с наличием проблем в привлечении добровольных денежных средств населения и хозяйствующих субъектов в банковские учреждения, недостаточно развита депозитная база коммерческих банков Республики. Профессор Варшавского университета Г. Колодко считает, что неолиберальная англо-американская модель, направленная на минимизацию вмешательства государства в экономику, является источником мирового экономического кризиса. Поэтому совершенствование регулирования экономики государством через бюджетно-налоговую политику и денежно-кредитную политику играет важную практическую роль в условиях устойчивого развития экономики [4]. На наш взгляд, г. Колодко прав. Потому что мировой финансово-экономический кризис, начавшийся в 2008 году, показал, что вмешательство государства в экономику достигло минимума в развитых странах, регулирование финансового рынка неэффективно, и, самое главное, что контроля над международным

рынком деривативов не существует вообще. Финансово-кредитные организации, считающиеся наиболее мощными, также не смогли самостоятельно решить проблему платежеспособности и ликвидности. В результате стало необходимым прямое вмешательство государства в экономику.

Согласно научному заключению известного ученого-экономиста Г. Мэнкью, влияние государства на темпы экономического роста является необходимостью. Это воздействие должно осуществляться следующими способами: поощрять сбережения и инвестиции; привлечение иностранных инвестиций; развитие системы образования и здравоохранения; соблюдение права собственности и обеспечение политической стабильности ; обеспечение свободы торговли; поддержка исследований и внедрение новых технологий; контроль роста населения [5]. Г. Мэнкью считает, что оптимальное соотношение между сбережениями и потреблением должно быть сформулировано, а вовлечение новых технологий в производственный процесс является необходимым условием увеличения доли инновационной продукции. Его заключение играет важную практическую роль. В частности, в XXI веке основным фактором обеспечения конкурентоспособности экономики страны на международном уровне является степень, в которой доля инновационной продукции в общем объеме произведенного рынка. В свою очередь, перевод экономики страны на путь инновационного развития зависит от уровня инвестиций в человеческий капитал.

Г. Мэнкью считает, что инвестиции в человеческий капитал являются ключевым фактором устойчивого экономического роста. Согласно мнению О.Бланшара - один из выдающихся ученых-экономистов нашего времени, профессор Массачусетского технологического института США - процентная политика Центрального банка и бюджетно-налоговая политика правительства играют важную роль в развитии экономики. Если процентная политика Центрального банка позволяет предотвратить "перегрев" экономики, то сокращение дефицита бюджета за счет бюджетной политики правительства играет важную роль в обеспечении стабильности темпов экономического роста [6]. Хотя О. Бланшар основывал свои выводы на примере США, эти выводы были признаны обоснованными в ряде других стран мира. Например, в Китае из-за риска "перегрева" экономики Центральный банк Китая повысил обязательные резервные ставки, установленные коммерческими банками против депозитов, на 21,5 процента в 2011 году [7].

Углубление проблемы дефицита государственного бюджета в странах Европейского Союза оказало негативное влияние на темпы макроэкономического роста. Согласно принятому в международной практике нормативному акту, уровень дефицита государственного бюджета по отношению к ВВП не должен превышать 3,0 процента. Если этот показатель превысит 3,0 процента, то дефицит бюджета негативно скажется на темпах экономического роста.

Известный ученый-экономиста в научной работе Ф.Мишкина большое внимание уделяется анализу вопроса влияния финансового сектора на развитие реального сектора экономики. В частности, согласно выводам, сформированным в результате его научных исследований, денежно-кредитная политика оказывает прямое и сильное влияние на развитие реального сектора экономики. Этот эффект проявляется в воздействии денежной массы на экономическую активность [8]. По нашему мнению вывод Ф.Мишкина имеет научное и практическое значение, особенно ярко проявившееся в условиях постмирового финансово-экономического кризиса 2008 года, когда денежно-кредитная политика в развитых странах рассматривается как основной фактор, выводящий экономику из рецессии. В период мирового финансово-экономического кризиса борьба с инфляцией, стратегические цели денежно-кредитной политики и стабильность макроэкономического роста по отношению к стабильности национальной валюты, стали более важными. Причина, по которой мы говорим об этом, заключается в том, что во многих странах мира в период мирового финансово-экономического кризиса проводилась экспансионистская денежно-кредитная политика, направленная на выведение экономики из состояния "рецессии", обеспечение стабильности темпов экономического роста.

Впервые инструмент количественного смягчения был использован Центральным Банком Японии в 2001 году, с целью исключения экономики из состояния дефляции. Количественное смягчение направлено на увеличение предложения денег и понимается как финансовый инструмент, основанный на нулевой учетной ставке. Даже во время мирового финансово-экономического кризиса в Японии продолжалось использование инструмента "количественного смягчения". В ноябре 2009 года японское правительство признало, что экономика все еще находится в состоянии дефляции. Поэтому Центральный Банк Японии принял решение держать счет на уровне 0,1%, не меняя курс.

Мировой финансовый кризис, начавшийся в 2008 году, довел экономику США до состояния рецессии. В результате этого ФЗТ был вынужден прибегнуть к снижению учетной ставки tirib, инструменту "количественного смягчения". В 2010 году сенятбр, ФЗТ решили оставить на уровне 0,25%, не меняя годовой ставки учетной ставки. По мнению Б. С. Бернанке, неспособность экономики США полностью выйти из рецессии вызвала необходимость оставить без изменений учетную ставку фзт [9]. ФЗТ США исходит из инструментов денежно-кредитной политики, использующих актив для влияния на темпы макроэкономического роста. Например, появление признаков рецессии в экономике США в 2001 году вынудило фзт применить политику "дешевых денег", в результате чего в 2001-2004 годах была проведена экспансионистская денежно-кредитная политика, стимулировавшая рост денежной массы. В результате этой политики фиксированная ставка по денежным потокам правительства США упала с 6,5 процента в 2001 году до 1,75 процента в декабре 2004 года [10]. Стоит отметить, что проблема обеспечения устойчивого экономического роста была также выражена в научных исследованиях российских ученых-экономистов. По мнению академика РАН А. Аганбегяна, снижение ставок кредитования реального сектора экономики в 2 раза в 2010-2011 гг. явилось важной причиной снижения темпов экономического роста в России [11]. По словам А. Аганбегяна,

исполнение федерального бюджета РФ с дефицитом также оказало негативное влияние на темпы экономического роста. Выводы А. Аганбегяна считаются достоверными, поскольку они основаны на анализе больших объемов статистических и практических данных.

В научной работе С.Моисеева вопрос содействия развитию реального сектора экономики через совершенствование денежно-кредитной политики играет ключевую роль. По его мнению, денежно-кредитная политика имеет следующие четыре стратегические цели: стабильность цен; стабильность национальной валюты; обеспечение финансовой стабильности в стране; сбалансированный экономический рост [12]. По-видимому, стратегические цели денежно-кредитной политики направлены на содействие развитию экономики.

Й.Шумпетер демонстрирует внедрение инноваций в производственный процесс как ключевой фактор обеспечения устойчивого экономического роста. По его мнению, инновационные процессы связаны с предпринимательской деятельностью в сфере производства, основной целью которой является максимальное увеличение объема получаемой прибыли. В свою очередь, увеличение размера прибыли позволяет предпринимателю внедрять новые идеи в производство без перерыва [13]. В итоге: Научное заключение Ж.Тобина о негативном влиянии как недостатка денежной массы, так и избытка на темпы экономического роста играет важную практическую роль в текущий период; Практическая значимость заключения Уэрта де Сото о положительном влиянии кредитной эмиссии на экономику в случае, если инвестиционные кредиты коммерческих банков выдаются на основе добровольных фондов клиентов, объясняется наличием проблем в привлечении добровольных фондов населения и хозяйствующих субъектов в банковские учреждения.

То, что Г.Колодко не оправдал себя неолиберальной англо-американской моделью, направленной на минимизацию вмешательства государства в экономику, выявил мировой финансово-экономический кризис, начавшийся в 2008 году.

Практическая значимость вывода Г.Мэнкью о формировании оптимального соотношения между сбережениями и потреблением определяется тем, насколько велика доля инновационной продукции в общем объеме произведенной продукции, что является главным фактором обеспечения международной конкурентоспособности экономики стран в настоящее время.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Тобин Дж. Денежная политика и экономический рост. – М.: “Либроком”, 2010. – С. 111-112.
2. Тихонов А. Коэффициент монетизации: некоторые аспекты теории, сравнительный анализ и практические выводы//Банковский вестник. – Минск, 2000. - №25 (132). - С. 4.
3. Уэрта де СотоХесус. Деньги, банковский кредит и экономические циклы. Пер. с англ. – Челябинск: Социум, 2008. - С. 244-245.
4. КолодкоГж. Неолиберализм и мировой экономический кризис//Вопросы экономики. – Москва, 2010. - №3. - С. 59.
5. Мэнкью Н.Г. Принципы макроэкономики. 4-е изд. Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2009. - С. 201.
6. Бланшар О. Макроэкономика. Пер. с англ. – М.: ИД «Высшая школа экономики», 2010. - С. 108.
7. Основные индикаторы развития денежно-кредитной системы Республики Узбекистан. Информационно-аналитический обзор. – Ташкент, 2013. - С.24.
8. Мишкин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. 7-е изд. Пер. с англ. – М.: ООО “И.Д. Вильямс”, 2013. - С. 734-735.
9. Информации с сайта www.federalreserve.gov .
10. OECD Economic Outlook, Vol. №73, 2003/ I. - June, pp. 38-39.
11. Аганбегян А.Г. Социально-экономическое развитие России: финансово-кредитные аспекты//Деньги и кредит. – Москва, 2013. - №1. - С.9.
12. Моисеев С.Р. Денежно-кредитная политика: теория и практика. Учебное пособие. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2011. - С. 218.
13. Шумпетер Й. Основы предпринимательства. Пер. с нем. – М.:Дело, 1974. – С. 132.

Barqaror makroiqtisodiy o'sishni ta'minlashning ilmiy-nazariy asoslari.
Isakov J.Ya.. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Isakov I.J. Toshkent moliya instituti.

Резюме. Мақола иқтисодчиларнинг макроиқтисодий ўсишининг илмий ва назарий қарашларини урганади ва уларнинг амалий аҳамиятини баҳолайди.

Таянч сўзлар: депозит, кредит, капитал, актив, инвестиция, инвестицион кредит.

Научно-теоретические основы обеспечения устойчивого макроэкономического роста
Исаков Ж.Я. Ташкентский государственный экономический университет
Исаков И.Ж. Ташкентский финансовый института

Резюме. В статье исследованы научно-теоретические взгляды ученых-экономистов по вопросам макроэкономического роста и его практического значения.

Ключевые слова: депозит, кредит, капитал, актив, инвестиция, инвестиционные кредиты.

Scientific and theoretical foundations for ensuring sustainable macroeconomic growth
Isakov J.Ya. Tashkent State Economic University
Isakov I.Zh.. Tashkent Financial Institute

Summary. This article exploresthe scientific and theoretical views of economist scholars and gives an assessment of their practical significance

Keywords: deposit, credit, capital, assets, investment, investment credits.

МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАР ДАРОМАДЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ЎНДА БЮДЖЕТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Мадреймов А. О.

Қорақалпоқ давлат университети

Мамлакатимизни 2017-2021 йилларда ривожлантиришга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегияси доирасида давлат бошқаруви соҳасини марказлаштиришни чеклаш, бу борадаги вазифаларнинг бир қисмини республика даражасидан вилоят, туман ва шаҳар миқёсига ўтказиш бўйича олиб борилаётган чора-тадбирлар натижасида кўпгина ваколатлар маҳаллий давлат бошқаруви органларига навбатма-навбат ўтказилиб борилмоқда. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти тўхталиб, “маҳаллий ҳокимият органларининг ваколат ва масъулиятини қайта кўриб чиқишимиз, уларнинг мустақиллигини янада оширишимиз лозим. Ҳудудларни ривожлантиришга оид масалаларни ҳал этишда аксарият ҳокимларда масъулиятни ўз зиммасига олиб, мустақил қарор қабул қилиш ва ташаббускорлик етишмаяпти” [2] деб таъкидладилар.

Амалга оширилаётган бундай ислоҳотлар марказлашган бюджетдан амалга ошириладиган харажатларнинг бир қисмини қуйи бюджетдан амалга оширилишини объектив зарурият қилиб қўймоқда, чунки маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ваколатларининг кенгайиши улар харажатларини ошишига олиб келмоқдаки, бу ўз навбатида маҳаллий бюджет даромад манбаларини оширишни давр талаби даражасига чиқармоқда.

Қонунчиликка мувофиқ давлат бюджети маблағлари турли даражадаги бюджетлар ўртасида юқори бюджетлардан қуйи бюджетларга бюджет дотациялари ва бюджет субвенциялари бериш, бюджет ижроси жараёнида пайдо бўлган ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича маблағларни юқори бюджетдан қуйи бюджетга, шунингдек қуйи бюджетдан юқори бюджетга йўналтириш, бюджет ссудалари ажратиш йўллари орқали қайта тақсимланади. Бунда давлат бюджети маблағларини тўғридан-тўғри қайта тақсимланиши назарда тутилган бўлиб, республикамизда маҳаллий бюджет даромадларининг шакллантирилишида умумдавлат солиқларнинг бир қисмини йўналтирилиши муҳим аҳамият касб этади. Умумдавлат солиқларининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри маҳаллий бюджетларига ажратиладиган меъёрлари ҳар йили бюджет параметрлари қабул қилинаётганда тақсимланиб, келгуси молия йил учун амал қилади.

Ўзбекистон Республикасида бюджетлараро муносабатлар воситаларига республика бюджети ва маҳаллий бюджетлар, солиқларнинг бюджетлар ўртасидаги тақсимланиш тизими, молиявий трансфертлар тизими, ўзаро ҳисоб-китоблар тизими, республика дастурлари киради. Бюджетлараро муносабатларни шакллантиришнинг марказий муаммоларидан бири-бюджетларни баланслаштиришдан иборат.

Маҳаллий бюджет даромадлар манбалари белгиланиши ва улар маҳаллий бюджетларга тушиши қонун асосида мустаҳкамлаб қўйилиши, маҳалий хокимият органларининг мустақиллиги ва бюджетларни шакллантиришдан манфатдорлигини оширади. Бунда маҳаллий бюджетларга маблағлар келиб тушишининг тартибга солинувчи манбалари белгиланган бўлиб, уларнинг жумласига белгиланган меъёрлар бўйича давлат солиқларидан ажратиладиган маблағ ажратмалари киради.

Барча даражалардаги бюджетлар харажатларнинг йўналишлари аниқ белгилаб қўйилганлиги, шунингдек, қўшимча даромадларни тақсимлашда мустақилликка эга эканликлари жойлардаги ҳокимият органларининг бюджет маблағларини минтақавий ривожланиши дастурларига мувофиқ самарали сарфлаб бориш имкониятини беради.

Турли даражалардаги бюджетлар ўртасида маблағларни қайта тақсимлаш қўшимча равишда олинадиган даромадлар ёки фойдаланмай қолган ажратма манбаларни сарфлаш тартиби белгиланган, чунончи тўлов интизомини мустаҳкамлаш бўйича чора-тадбирлар натижасида тасдиқланган кўрсаткичлардан ташқари қўшимча равишда олинган суммалар тегишли ҳудудларнинг тасарруфида қолиши белгиланган.

Жаҳон тажрибасидан маълумки, бюджетларни баланслаштиришнинг икки кўриниши мавжуд: вертикал ва горизонтал баланслаштириш.Шуни таъдиклаш лозимки, қайта тақсимлашнинг бундай механизими кўпгина мамлакатларда қўлланилади. Германияда даромадларни вертикал тарздагина эмас, балки горизантал тарзда ҳам бараварлаштириб бориш қўлланилади. Бунда юқори даромадли ерлар (вилоятлар) ўз молиявий ресурсларнинг муайян қисмини кам ривожланган ерларга ўтказади. Вертикал баланслаштириш ўзида ҳар бир ҳокимият органи даражасида унинг даромадлар базаси салоҳияти билан харажатлари ҳажмини баланслаштиришни ифода этади. Агар даромадлар харажатларни қоплаш учун етмаса, унда республика хукумати етмаган бюджет ресурсларини қуйи турувчи ҳокимият органига ўтказиб беради. Вертикаллар тўғрисида сўз борганда маълум бир бюджет даражасининг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги номутаносибликни бартараф қилиш тушунилади. Бундай баланслаштириш амалиётида эришилиши қийин бўлган масаладир, чунки республика бюджети ҳар бир маҳаллий бюджет билан ҳисоблашишга мажбур бўлиши керак.

Шу боис махаллий хокимиятлар қуйидаги ишларни бажариши шарт: ўзига бириктирилган вазифаларни молиявий таъминлаш жавобгарлигини олиш; ўзларининг ҳудудидаги даромад салоҳиятини ошириш ва таъминлаш ҳуқуқидан самарали ва масъулиятли тарзда фойдаланиш. Вертикал баланслаштириш барча муаммоларни ечишга имконият бера олмайди, шунинг учун уни горизонтал баланслаштириш билан биргаликда амалиётда қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли йил учун қарорлари билан ўрнатилган меъёрларига асосланиб маҳаллий бюджетларга ажратмалар қилинади. Маҳаллий солиқлар махаллий бюджетларнинг асосий даромад манбаи бўлиб, улар у ёки бу махаллий бюджетга бириктирилади ва тўлиқ шу

бюджетларга тушиши кўзда тутилади. Маҳаллий йиғимлар ҳам бириктирилган даромадлар таркибига киради ва маҳаллий бюджетларга тўлиқ тушади. Уларнинг маҳаллий солиқлардан фарқи шундаки, маҳаллий солиқларнинг таркиби, ставкалари, объектлари давлат томонидан қонуний йўл билан белгилаб қўйилади. Маҳаллий йиғимларни эса маҳаллий бошқарув органлари ўзлари мустақил белгилашлари, миқдорларни аниқлашлари ва бекор қилишлари мумкин.

Шу ўринда Қорақалпоғистон Республикаси маҳаллий бюджети даромадларининг 2015-2019 йиллардагидинамик ўзгаришларини тахлил қилиб ўтсак.

2015-2019 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси маҳаллий бюджети даромад ва харажатларининг ўзгариши

Йиллар	**Даромадлар**	**Харажатлар**	**Мақсадли субвенция**
2015 йил (млн.сўм)	763 539,4	1 269 898,6	506359,2
2016 йил (млн.сўм)	911 058,4	1 386 484,1	475 415,7
2017 йил (млн.сўм)	1423221,1	1423221,1	-
2018 йил (млрд.сўм)	1133,3	1740,0	606,7 (*Мақсадли ижтимоий трансферт шаклида)*
2019 йил (млрд.сўм)	2683,5	2683,5	-

Манба: тегишли йиллар буйича бюджет параметрлари асосида ишлаб чиқилди

Қорақалпоғистон Республикаси маҳаллий бюджети ўз даромадлари 2015 йилда 763539,4 млн. сўм бўлганва субвенция миқдори даромадлари жамга нисбатан 39,9 фоизни қураган. Ушбу кўрсаткиш 2016 йилда субвенция миқдори бўйича 34,3 фоизни ташкил этган.

2016 йилнинг якунлари ва 2017 йилдаги вазифалар буйича Президентимиз Ш. М. Мирзиёев танқидий таҳлил қилган мажлисида ҳар бир туман ва шаҳарда, республика аҳамиятига эга молиявий йирик корхоналар ҳиссасини эътиборга олмаган ҳолда, солиққа тортиш базасини кенгайтириш бўйича амалий чора-тидбирларни ишлаб чиқиш ҳисобидан Қорақолпоғистон Республикаси ва Тошкент вилоятининг барча туманларини субвенциядан чиқаришни сўзсиз таъминлаш керак эканликларини шунингдек бу йил бошқа ҳокимликлар ва тегишли органлар учун ҳам субвенциядан қутилиш масаласида синов йили бўладиганликларини таъқидладилар. Ушбу муносабатдан келиб чиқиб 2017 йилда Қорақалпоғистон Республикаси субвенциядан чиқарилди. Жадвал маълумотларини 2018 йил ва 2019 йилнинг режаси бўйича таҳлил қилганимизда мақсадли ижтимоий трансфертларнинг куйи бюджетлеарга берилганин ва 2018 йили Қорақалпоғистон Республикаси махаллий бюджетига даромадлар жамига нисбатан 34,9 фоиз мақсадли трансфертнинг берилгани ва 2019 йилдан маҳаллий бюджет харажатлари даромадлар ҳисобидан қопланиши кўзда тутилган.

Умумдавлат солиқларнинг маҳаллий бюджетларга бириктирилиш меъёрлари ҳудуларнинг иштимоий иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари, бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасида номутаносиблик келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси томонидан тасдиқланади. Меъёрларни аниқлашда маҳаллий ва умумдавлат солиқларнинг тушуши мумкин бўлган истиқболдаги миқдоридан ва маҳаллий бюджетларнинг минимал харажатлари истиқболларидан келиб чиқилади, шу сабабли аксарият солиқлар бўйича меъёрлар 100 фоиз белгиланган.

Қорақалпоғистон Республикаси маҳаллий бюджетига умумдавлат солиқларидан чегирмалар миқдори мъёрлари 2015-2019 йиллар (%)

		2015й	2016й	2017й	2018й	2019й. режа
1	Юридик шахслар даромадларидан олинадиган солиқдан ажиратма	100	100	100	88	100
2	Умумий овқатланиш ва савдо корхоналарнинг ягона солиқ тўлавларидан ажратма	100	100	100	100	-
3	Кичик корхона ва микрофирмаларнинг ягона солиқ тўловидан ажиратма	100	100	100	-	-
4	Жисмоний шахсларнинг даромад солиғидан ажиратма	100	100	100	100	100
5	Қушилган қиймат солиғи	100	100	100	58	100
6	Акцизлар	100	100	100	100	-
7	Ер қаридан фойдаланганлиги учун солиқ	100	100	100	-	-

Манба: тегишли йиллар буйича бюджет параметрлари асосида ишлаб чиқилди

Жадвалга эътибор қаратсак 2015, 2016 ва 2017 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси маҳаллий бюджетига умумдавлат солиқларидан чегирмалар миқдори мъёрлари барча умумдавлат солиқ турлари бўйича 100 фоизни ташкил этган. 2018 ва 2019 йиллардаги умумдавлат солиқларидан чегирмалар миқдори мъёрларининг тебраниш сабаби солиқ тизимидаги ислоҳатларнинг таъсири ҳисобланади.

Юқорида айтиб утганимиздек, бюджетлар ўртасида даромад ва харажатларнинг ҳар қандай кўринишдаги тақсимланиши вертикал(тик) ва горизонтал номутаносибликка олиб келиши мумкин [12]. Бюджетнинг вертикал номутаносиблиги(дибаланси) маҳаллий бюджет харажатларининг ўз манбаларидан оладиган даромадларидан ошиб кетишидир. Бюджетнинг горизонтал дибаланси эса, турли даражадаги бюджетларда даромад ва харажат қолдиқларининг ўзгариб туришидир. Хусусан горизонтал дибаланс харажатлар ҳажмидаги таьсир кўрсатадиган иқтисодий активлик, табиий ресурслар ва демографик омилларнинг географик нотекис тақсимланиши оқибатидир. Маьлумки, горизонтал ва вертикал дибалансни тенглаштириш, текислаш мақсадида назарий жиҳатдан олинганда юқори бюджетидан, маҳаллий бюджетларга турли шаклдаги молиявий ёрдамлардан фойдаланилади.

Республикамизда умумдавлат солиқларининг маҳаллий бюджетларга ажратиладиган меъёрлари турлича бўлиб, бир ҳудуд билан бошқа ҳудудда белгиланган меъёрлар кескин фарқ қиладиган ҳолатлар мавжуд. Айрим

ҳудудда ушбу меъёр 5 % белгиланган бўлса, бошқа ҳудудда 100 % ўрнатилган, яъни 20 баробарга фарқ қилади. Тўғри ушбу ҳолатни мазкур ҳудудлар ўртасидаги иқтисодий ривожланишдаги тафовут юқорилиги билан тушунтириш мумкин, лекин масаланинг иккинчи томони ривожланмаган ҳудудларга умумдавлат солиқларининг маҳаллий бюджетларга ажратиладиган меъёрларнинг юқори даражасини бир неча йиллар давомида сақланиб қолиши бу ҳудудларни боқимандалик кайфиятига олиб келишини унутмаслик керак.

Умумий хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, тартибга солувчи солиқларни тақсимлашнинг ривожланган давлатларда кенг қўлланиладиган усулининг, яъни умумдавлат солиқлари бўйича республика бюджети орқали қайта тақсимланмасдан тўғридан-тўғри маҳаллий бюджетга йўналтирадиган қатъий меъёрларини қонунчилик асосида мустаҳкамлаш қўйиш мақсадга мувофиқ. Бу билан ҳар бир умумдавлат солиғи бўйича ўз бюджетларига тўғридан-тўғри тушадиган қисмини олдиндан билган ҳолда маҳаллий ҳокимият идораларида ушбу солиқлар солинадиган базани кенгайтиришга ва ўз вақтида ундиришга рағбат ўйғотиш имконияти яратилган бўлар эди.

АДАБИЁТЛАР

1. Танқидий таҳлил, Ўзбекистон республикаси вазирлар маҳкамасининг мажлиси тўғрисида ахборот 2016й.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисга Мурожаатномаси.
3. Ўзбекистон республикасининг бюджет кодекси. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 52-I-сон.
4. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратеги яси 2017 йил 7 феврал.
5. Постановление Президента Республики Узбекистан О прогнозе основных макроэкономических показателей и параметрах государственного бюджета Республики Узбекистан на 2015 год., 04.12.14 ПП- 2270
6. Постановление Президента Республики Узбекистан О прогнозе основных макроэкономических показателей и параметрах государственного бюджета Республики Узбекистан на 2016 год., 29.12.15 ПП- 1675
7. Постановление Президента Республики Узбекистан О прогнозе основных макроэкономических показателей и параметрах государственного бюджета Республики Узбекистан на 2017 год., 27.12.16 ПП- 2699
8. Постановление Президента Республики Узбекистан О прогнозе основных макроэкономических показателей и параметрах государственного бюджета Республики Узбекистан на 2018 год., 29.12.16 ПП- 3454
9. Постановление Президента Республики Узбекистан О прогнозе основных макроэкономических показателей и параметрах государственного бюджета Республики Узбекистан на 2019 год., 26.12.18 ПП- 4086
10. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими: Дарслик З.Х.Срожиддинова. –Тошкент, 2010й. infoCOM.UZ МЧЖнашриёти.
11. Муаллиф таҳлили натижалари

Жергиликли бюджетлер дәраматларының қәлиплесиўи ҳәм онда бюджетлер аралық мүнәсибетлердиң әҳмийети
Мадреймов А. О. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақалада жергиликли бюджетлер дәраматларының қәлиплесиўинде ўлыўма мәмлекетлик салықларыдан шегирмелер муғдарының нормативлери ҳәм олардың әҳмийети ашып берилган.

Таяныш сөзлер: жергиликли бюджетлер, бюджетлерара қатнасықлар, шегирмелер, дәраматлар.

Маҳаллий бюджетлар даромадларининг шаклланиши ва ўнда бюджетлараро муносабатларнинг аҳамияти
Мадреймов А. О. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада маҳаллий бюджетлер даромадларининг шаклланишида умумдавлат солиқларидан чегирмалар миқдори меъёрлари ва уларнинг аҳамияти очиб берилган.

Таянч сўзлар: маҳаллий бюджетлар, бюджетлараро муносабатлар, чегирмалар, даромадла.

Формирование доходов местного бюджета и важность межбюджетных отношений
Мадреймов А. О. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматривается объем отчислений обшегосударственных налогов в формировании доходов местных бюджетов и их значение.

Ключевые слова: местные бюджеты, межбюджетные отношения, отчисления, доходы, расходы

Formation of local budget revenues and the importance of interbudgetary relations
Madreymov A.O.
Karakalpak State University

Summary. The article explains the norms and meaning of volume of state tax deductions in the formation of local budgets

Key words: local budgets, interbudgetary relations, deductions, revenues, expenses

---

УДК: 338.6/8

ИНВЕСТИЦИЯ РИСКЛАРИНИ БОШҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ВА УЛАРНИ ПАСАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Айтмуратова У. Ж., Даулетбаев М.Р
Қорақалпоқ давлат университети

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва соҳаларида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш орқали узоқ муддатли барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш ва шу асосда мамлакатимиз ҳудудида истиқомат қилаётган халқнинг турмуш фаровонлигини муттасил яхшилаб боришга қаратилган. Жаҳон хўжалик тизимида глобаллашув жараёнлари чуқурлашиб бораётган ва республикамизда очиқ иқтисодиёт асослари шакллантирилаётган бугунги кунда самарали инвестиция сиёсатини юритиш, ишлаб чиқариш объектларини тубдан модернизация қилиш орқали экспорт ҳажмини ошириш ҳамда рақобатбардош товар ва ҳизматларни жаҳон бозорига чиқариш, миллий иқтисодиётга кириб келаётган инвестициялар оқимини кенгайтириш ва инвесторлар фаолиятини рағбатлантириш учун қулай ҳуқуқий ва меъёрий шарт-шароитларни барпо этиш, шунингдек, хорижий

инвестициялар самарадорлигини изчил ошириб бориш мазкур мақсадга эришишнинг энг муҳим омилларидан ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидлаганларидек: «инвестиция – бу иқтисодиёт драйвери, ўзбекча айтганда, иқтисодиётнинг юраги». Инвестиция билан бирга турли соҳа ва тармоқларга, ҳудудларга янги технологиялар, илғор тажрибалар, юксак малакали мутахассислар кириб келади, тадбиркорлик жадал ривожланади.[1]

Ҳозирги иқтисодий вазиятда жаҳон бозорларида рақобат шиддат билан кучайиб бораётган бир пайтда миллий иқтисодиётнинг тармоқ ва технологик тузилмаларини такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик жиҳатдан узлуксиз янгилаб бориш, иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, тармоқларни модернизация ва диверсификация қилишни изчил давом эттириш масалалари иқтисодий сиёсатимизда тобора муҳим аҳамият касб этиб, бу каби вазифаларни амалга оширишда тузилмавий ўзгаришларни чуқур тадқиқ этиш масаласи долзарб илмий муаммо бўлиб қолмоқда.[2]

Бугунги кунда юртимизда, чет эл инвестициялари ҳисобидан қиймати 23 миллиард долларлик 456 та лойиҳа амалга оширилмоқда.[1] Инвестиция қилаётган вақтда рискларни аниқлаш ва уларни олдини олиш мураккаб муаммолардан ҳисобланади. Инвестор учун унинг манфаатига мос бўлган лойиҳа уни амалга оширишдаги юзага келувчи рискларнинг тўлик бартараф этилганидир. Лойиҳанинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда муқобил лойиҳаларни таққослама таҳлил этишнинг аҳамияти жуда каттадир. Лойҳаларнинг таққослама таҳлили, ҳатто, уларнинг қайси бири энг кам рискли, юқори фойдали, тез қайтимли, кафолатланган даромадли, хаётийлиги ишончли инвестиция лойиҳаси эканлигини аниқлашга имкон беради. Бундай таҳлил инвесторнинг молиялаштиришга лойиқ ҳақиқий рақобатбардош лойиҳани аниқлаши ва танлашига имкон беради.

Инвестицион фаолиятда риск - бу инвестицияларни қисман ёки тулиқ йўқотиш, кутилган даромаддан камрок фойда олиш ва лойиҳада кўзланган мақсадларга эриша олмаслик ҳатаридир. Лойиҳадан қанчалик кўп миқдорда даромад кўтилса, у шунчалик юқори рискли ҳисобланади.

Иқтисодчи Э.С.Стоянованинг "Молиявий менежмент" китобида "риск - бу зарарнинг пайдо бўлиши ёки прогнозлаштирилганидек даромад ололмаслик ҳавфи эҳтимоли" деб таъриф беради. Грабовий.П.Г, Петрова С.Н.ларнинг "Замонавий бизнесда риск"китобида таърифланишича, "Риск деганда маълум бир ишлаб чиқариш ва молиявий фаолият натижасида корхона томонидан ўз ресурсларини маълум қисмидан айрилиш, фойда ололмаслик ёки қўшимча харажатлар қилиш эҳтимоли"дир. Иқтисодчи В.А.Чалый-Прилутскийнинг "Бозор ва риск" китобида келтирилишича: "Риск - бу танлов шароитида бажарилган шундай фаолиятки, қачонки муваффақиятсизлик шароитида танлов олдидагига нисбатан оғирроқ шароитга тушиб қолиш эҳтимоли мавжуд бўлади".[3.26]. Рус олими В.М.Гранатуровнинг фикрича, "Риск - бу муқаррар танлов шароитидаги ноаниқликни бартараф қилиш билан боғлик фаолият бўлиб, бу жараёнда мўлжалланган натижага эришишни, муваффақиятсизлик ва мўлжалдан фарқланишларни миқдорий ва сифат жиҳатдан баҳолаш имконияти мавжуд". Ўзбек иқтисодчи олимаси Ш.З.Абдуллаеванинг фикрича: риск ва ҳавф-ҳатар алоҳида нарса, яъни риск бу иқтисод субъектининг фаолиятидир ва у танлов билан боғлиқ. Бу фаолият субъектнинг ҳавф-ҳатар шароитидаги танловига асосан амалга оширилади. Ҳавф, ҳатар қанчалик юқорилашган сари субъект шунчалик риск қилмайди ва риск нолга яқинлашади.

Рискни талқин қилишда и.ф.д. Б.Тошмурадова, Ж. Сауханов ва У. Айтмуратоваларнинг ҳаммуаллифликдаги “Финанслық менежмент” китобида «Риск-бу молиявий категория бўлиб, корхоналарда режалаштирилган миқдорда даромат, фойдани ололмаслик ёки зарар кўриш эҳтимолидир» деб тариф келтирган [4, 136]. Юқоридаги таърифлардан кўринадики, рискни тушунишда умумий қилиб айтганда, икки ҳил караш мавжуд. *Биринчидан, риск* - бу объектив, яъни ҳавф-ҳатар, муваффақиятсизлик ва унинг натижасида ресурсларининг бир қисмидан ёки бутунлай ажралиш, режалаштирилган даромадни ололмаслик, зарар кўриш деб караш.

Иккинчидан, риск - бу субъектнинг ҳавф-ҳатар, муваффақиятсизлик, зарар кўриш эҳтимолини била туриб, яхши натижага эришиш умидида фаолиятни амалга ошириш деб қараш. Демак, иккинчи ҳил қарашда риск фаолиятдир, фаолият бошлаш ёки бошламасликнинг шарти. Рискка бундай таъриф бериш ҳам маъқул эмас. Чунки рискни субъектнинг танлов асосидаги фаолияти деб тушунган ҳолатимизда рискни ҳар ҳил турларга бўлиб ўрганиш ва таснифлашга ҳожат қолмасди. Рискни бундай тушунганда рискка таъсир қилувчи омиллар туғрисида гапириш мумкин, лекин мисол учун "мамлакат риски" деб рискни алоҳида номлай олмасдик. Рискларни бошқаришга ҳам ҳожат қолмасди. Шундан кўринадики, ўзбек иқтисодчи-олимлари ҳам рискни ҳавф-ҳатар ва таваккалчилик тушунчалари билан ифодалайди. Фикримизча, ҳавф-ҳатар ва таваккалчилик тушунчаларини аниқлаштириб олиш мақсадга мувофиқдир.

Рискларни аниқлаш ва бошқариш учун уни келтириб чиқарувчи ташқи омилларни яъни моддий ресурсларга бўлган нархнинг тебраниши, иқтисодий ўсиш ва келгуси маҳсулотга бўлган талабнинг ўсиши, инфляция, банк фоиз ставкасининг ўзгариши, технологиянинг ривожланиши, сиёсий ҳолат, иқтисодий сиёсат, шу жумладан, солиқ сиёсати, экологик конунчилик, табиий омиллар ҳам да ички омиллар бунда лойиҳалаштирилаётган объектнинг курилиш графиги, жорий ва эксплуатацион харажатлар, ишлаб чиқариш кувватларининг ўзлаштирилиши инобатга олиш лозим бўлади.

Рискларнинг олдини олиш механизми куйдагилар: [5, 55] Рискдан кочиш; Рискни суғурталаш; Рисклар концентрациясини чеклаш; Хеджирлаш; Диверсификациялаш; Рискни тақсимлаш; Лимитлаш.

Инвестиция рискларни пасайтиришга имкон берувчи барча тадбирларни шартли равишда 4 та гурухга ажратиши мумкин: рискларни лойиҳа қатнашчилари орасида тақсимлашга имкон берувчи диверсификациялаш; лойиҳа рискларини суғурталаш, бу жараён иқтисодиётимизнинг бозор муносабатларига ўтиш даври шароитида ўзининг биринчи қадамларини қуймокда; лойиҳаларни амалга ошириш жараёнида кутилмаган ҳолатларга ажратмалар улушини купайтириш; қушимча маълумотлар олиш ёки уларга эга бўлиш.

Инвестиция лойхаларини амалга оширишдаги алоҳида рисклар таъсирини юкотиш ёки юмшатиш учун бир қанча усуллар қулланилади. Рискдан қочиш. Қочиш деганда риск билан боғлиқ тадбирлардан шунчаки оғиш тушунилади. Рискни пасайтиришнинг бу усули мукаммал кўриб чиқилмайди. Рискни лойиҳа иштирокчилари ўртасида тақсимлаш (рискнинг бир қисмини хамкорларга бериш). Рискни тақсимлаш лойиҳанинг молиявий режасини ва аниқ хужжатларини ишлаб чиқишда амалга оширилади. Рискни суғурталаш. Рискни суғурталаш, мантикан олганда, муайян рискларни суғурта компанияларига беришни англатади. Унинг моҳияти инвесторнинг рискдан кутилиш мақсадида даромаднинг бир қисмидан воз кечиш орқали акс эттирилади. Бунда инвесторнинг риск даражасини "нол" га тушуриш учун тўловни амалга оширишга тайёр эканлигини тушиниш мумкин. Кўп холларда, суғурта компаниялари молиявий рискларни суғурталаш билан риск даражасини пасайтиришга тўлиқ эришишига хизмат қиладилар. Рискни пасайтириш (кўзда тутилмаган харажатларни қоплаш учун заҳира маблагларини ташкил этиш йўли билан юкотишлар ҳажмини қисқартириш). Кузда тутилмаган харажатларни қоплаш учун заҳира маблағларини ташкил этишдаги асосий муаммо рискларнинг жиддий оқибатларини баҳолаш ҳисобланади. Бунинг учун лойиҳа қийматини бошланғич баҳолашни ҳисобга олиш лозим. Бу эса заҳира суммасини аниқлашга катта ёрдам беради.

Рискни пасайтиришнинг аниқ воситасини танлашда инвестор куйидаги тамойилларга асосланса, мақсадга мувофиқ булар эди: ортикча тавакkал қилиш керак эмас; риск оқибатлари туғрисида уйлаш лозим; кам нарса учун риск қилиш керак эмас.

Инвестицион лойиҳани ишлаб чикишда ва амалга ошириш даврида юзага келиши мумкин бўлган рискларнинг ҳар бир турини алоҳида ҳисобга олиш, ўрганиш, аниқлаш ва таҳлил қилиш, уларни пасайтириш чораларини ишлаб чикиш зарур бўладики, бу рискларга карши курашишнинг энг самарали усули ҳисобланади. Бунда рискларнинг ўзига ҳос ҳусусиятларини ҳам эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир. Иқтисодий тушиш шароитида инвестиция рискларини бошқариш ва такомиллаштириш мақсадида куйидаги таклифларни амалиётга тадбик қилиш мақсадга мувофиқ булар эди: Инвесторлар томонидан олди-сотдисида инвестиция рисклари таъсирида кўрилиши мумкин зарарларни суғурталаш тизимини жорий этиш. Бундай ҳолат инвесторларни, жумладан хорижий инвесторларини куркмасдан операtсияларни амалга оширишга туртки бўлади. Жаҳон бозорида майда инвесторларни кенг иштирок этишини таъминлаш ва уларнинг инвестицияларини ҳимоялаш механизмларини тадбиқ этиш лозим. Жаҳон фонд бозорида молиявий инструментлар диверсификация даражасини ошириш лозим, яъни амалиётта молиявий фьючерс, эмитент - опцион, депозитар тилхатлар каби инструментларнинг жорий этилиши мавжуд зарарларни хеджирлашда муҳим аҳамият касб этади. Юқорида келтирилган таклифларни амалиётга тадбик этилиши инвестиция рискларнинг бошқаришда ва камайтиришда мавжуд муаммоларни эчилишига ва инвестиция бозорларнинг янада ривожланишига сабаб булиши мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, юқоридаги масалаларнинг ижобий ҳал этилиши, миллий иқтисодиётга йўналтирилган ички ва хорижий инвестициялар ҳажмининг ортишига, инвестицион рискларини пасайтиришга, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашга, пировардида мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2018 йил 29 декабрь №271-272 (7229-7230)
2. Жахонгиров И. Ж. Ўзбекистон саноатини модернизациялашда инвестицияларнинг аҳамияти. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 1, январь-февраль, 2019 йил
3. Морозов Д.С.Проектное финансирование:управленение рисками. Учебное пособие. – М.; «Анкил», 1999.
4. Toshmurodova B. E, Sauxanov J. K, Aytmuratova U. J. Finanslıq menedjment. –No`kis, «Bilim». 2018-jıl.
5. Носиров Э.И. ва бошк. Инвестиция рискларини бошкариш. Укув кулланма. –Тошкент, "Фан ва технология", 2012 й.

Инвестиция рискларини бошқариш самарадорлигини ошириш ва уларни пасайтириш йўллари
Айтмуратова У. Ж., Даулетбаев М.Р. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада инвестиция рискларини бошқариш самарадорлигини ошириш ва уларни пасайтириш йўллари ҳақида сўз этилади. Инвестицияларни шакллантириш даврида рискларни таҳлил этган ҳолда муаммоларини аниқлаш ва бу фаолиятни такомиллаштириш буйича таклифлар ишлаб чиқилди.

Таянч сўзлар: инвестиция, иқтисодий самарадорлик, инвестиция лойиҳалари, капитал, ижтимоий самара, риск.

Повышение эффективности управления инвестиционными рисками и пути их уменьшения
Айтмуратова У.Ж., Даулетбаев М.Р. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются способы повышения управления инвестиционными рисками и их методы снижения. В период инвестирования были разработаны рекомендации по выявлению проблем и анализу этих рисков.

Ключевые слова: инвестиции, экономическая эффективность, инвестиционные проекты, капитал, социальный эффект, риск

Increasing the efficiency of investment risks management and ways of their reduction
Aytmuratova U.J., Dauletbaev M.R. Karakalpak State University

Summary. The article discusses ways of increasing the investment risks management and their mitigation methods. During the investment period, recommendations were developed to identify problems and analyze these risks.

Key words: investments, economic efficiency, investment projects, capital, social effect, risk

БАНКЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ТЎЛОВ ТИЗИМИНИ АҲАМИЯТИ ВА АФЗАЛЛИКЛАРИ

Эгамбердиева С.
Қорақалпоқ давлат университети

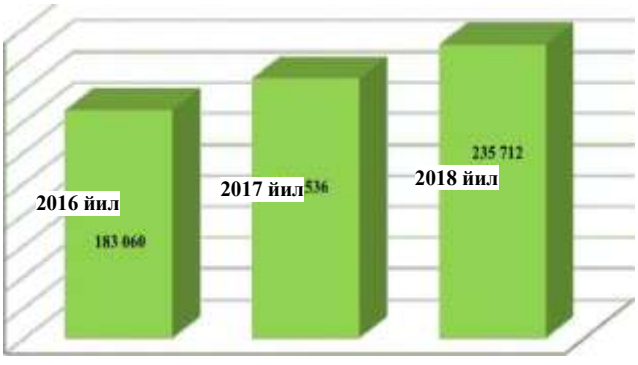
Мамлакатимизнинг ҳозирги ривожланиш босқичида, иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш ва чуқурлаштириш кучли ижтимоий сиёсат билан олиб борилаётган бир пайтда, иқтисодиётнинг ажралмас қисми бўлган банк тизимининг барқарорлигини ошириш ва янада ривожлантириш долзарб масалалардан бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги кунда банк тизими ривожланиб борар экан, банклар ўртасидаги ўзаро алоқалар, ҳисоб-китобларни амалга ошириш механизмини такомиллаштириш ҳам талаб этилади. Бу эса мамлакатда тўлов тизимини янада ислоҳ қилиш билан боғлиқдир, чунки тўлов тизими мамлакат миқёсида товар - пул муносабатлари натижасида вужудга келадиган барча тўловлар мажмуасини ташкил етади.

Бугунги кунда банклар фаолиятининг самарадорлигини оширишда мамлакатдаги тўлов тизимини янада такомиллаштириш - иқтисодий барқарорликни таъминлашнинг асосий омили бўлиб ҳисобланади. Масалан, Брюс Саммерс фикрича, иқтисодий фаолиятни ташкил этиш натижасида пайдо бўлган мажбуриятларни ушлаб туриш учун пул тўловларини ўтказишда ишлатиладиган маблағлар йиғиндисига тўлов тизими дейилади [1, 83]. Бу талқинда асосий ўрин маблағларга берилаяпти, бунинг учун нақд ҳамда нақдсиз пуллардан фойдаланилади. Юқоридаги талқиндан яна шундай хулосага келиш мумкинки, тўлов тизими мажбуриятларни ушлаб туриш имкониятини беради. Нақдсиз пуллардан фойдаланиладиган тўлов тизимида маълум бир тўлов воситалари ишлатилади, яъни маблағларни ўтказиш учун қоғоз ҳужжатлар ёки электрон ҳужжатлар ишлатилади.

Жаҳон банки мутахассисларидан яна бири О.Маргарет тўлов тизимига қуйидагича таъриф берган. «Тўлов тизими бу - пул маблағларини ўтказиш механизмидир» [2, 120]. Тўлов тизимига яна бир таъриф Россиянинг иқтисодчиси М.П. Берёзина томонидан берилган бўлиб, унга кўра «мамлакатнинг тўлов тизими - бу иқтисодий фаолият натижасида юзага келувчи қарз мажбуриятларининг бажарилишини таъминловчи, қонуний бошқарилувчи элементлар йиғиндиси»[3, 28]. Бу таъриф мазмунан Брюс Саммерс таърифига яқинроқ эканлигини кўриш мумкин, яъни бу икки таърифда «... юзага келган мажбуриятлар...» деган тушунча ишлатилган. Демак, бу таърифларда товар ва хизматлар қийматини тўлаш билан боғлиқ бўлган мажбуриятлар, шу билан бирга молиявий мажбуриятлар ҳам кўзда тутилган. Молиявий мажбуриятлар давлат бюджети олдидаги юридик ва жисмоний шахсларнинг мажбуриятларидир деб қарайдиган бўлсак, унда барча нақд пулсиз ҳисоб-китоблар, жумладан, банкларнинг давлат бюджетини кассавий ижро этиш операцияларининг бажарилишини тўлов тизими орқали амалга оширилишини кўришимиз мумкин.

Бир қатор таърифларни кўриб, улар тўғрисида мушоҳада юритиш натижасида тўлов тизимига умумий қилиб қуйидаги таърифни берамиз: «Тўлов тизими - иқтисодий фаолият натижасида юзага келадиган мажбуриятлар бўйича субъектлар ўртасида пул маблағларининг қонун-қоидалар асосида ҳаракатланишини таъминловчи дастур ёки механизмдир», бу механизмни ҳаракатга келтириш учун иштирокчилар, механизм олдига қўйилган ҳуқуқий талаблар, тўлов воситалари ёки қуроллари керак бўлади.

1-**диаграмма**. Ўзбекистон Республикасида тўлов терминаллари сони [6.91]

Мамлакатимизда банк-молия, алоқа ва ахборотлаштириш коммуникациялари, хусусий мулкчилик муносабатларини жадал ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирлар натижасида электрон ҳисоб- китоб қилиш тизими ҳаётимизнинг барча жабҳаларига кириб келди. Ўзбекистон Республикасининг 2005 йил 16 декабрдаги «Электрон тўловлар тўғрисида»ги [4] қонуни электрон ҳисоб-китобларни, хусусан, банк тўлов тизимларини кенг қўллаш орқали электрон ҳисоб-китобларни янада ривожлантиришга имконият яратди. Операциялар нархининг арзонлиги, бажарилиш тезлигининг юқорилиги, масофадан туриб тўловларни амалга ошириш мумкинлиги электрон пулларнинг муҳим афзалликлари ҳисобланади.

Сўнгги йилларда республикамиз ҳукумати электрон тижоратни жорий этиш ва ривожлантиришга қаратилган бир нечта қарорлар қабул қилди. Улар сирасига Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 30 январдаги 21-сонли “Электрон тижоратни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ва 2007 йил 12 июндаги 120-сонли “Электрон тижоратни амалга оширишда тўловларни амалга оширишни янада такомиллаштириш тўғрисида” ги ва 2018 йил 19-сентябрьдаги «Миллий тўлов тизимини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Қарорларини киритиш мумкин. [5].

Электрон тижоратни ривожлантириш соҳасида қуйидаги вазифаларнинг бажарилиши талаб қилинади: интернетдан фойдаланиб савдо қилувчи нуқталарни тизимларни кўпайтириш; корхона ва компанияларнинг веб-сайтларини яратишни кенгайтириш; яратилган веб-сайтларга ташриф қилувчиларнинг сонини кўпайтириш;

корхона ва компанияларнинг рекламаларини ташкил қилиб, уларнинг сайтларга ташриф қилувчиларни мижозларга айлантириш; веб-сайтни корхоналар ва компаниялар аҳолининг барча қатламларига манфаатларини ҳисобга олишлари лозим, асосан шу ҳолат улар фаолиятини муваффақиятини таъминлашига хизмат қилади; электрон тўлов тизимини амалга оширишда қонунийликни таъминлашни кучайтириш, хусусан, пластик карточкалар билан ҳисоб-китобларда кучайтириш; тўлов терминаллари билан жиҳозланган савдо ва хизмат кўрсатиш корхоналар устидан масъул шахслар жавобгарлигини ошириш, янада кенгроқ тушунтириш ишлари олиб бориш, жойларда терминаллар сонини кўпайтириш.

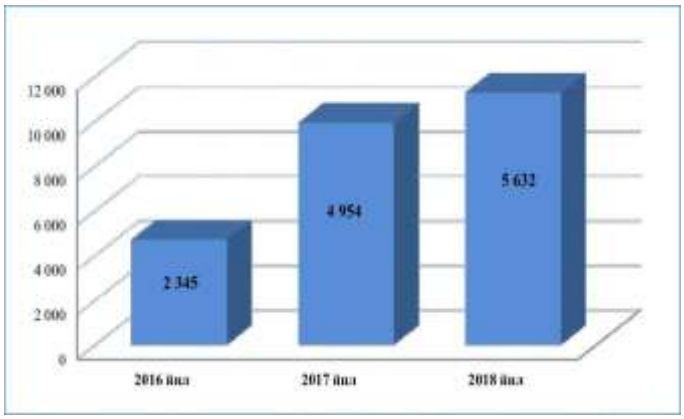
Тўлов тизимлари турли шаклларда ташкил этилади, лекин уларнинг мақсади доимо битта, яъни аҳолига ва хўжалик субъектларига ўз пул маблағларини бир банкдаги ҳисоб-варақдан бошқа банк ҳисоб-варағига тез ўтказиб беришни таъминлашдир. Тўловчи ва тўловни олувчи учун муқобил йўл бўлиб нақд пул орқали ҳисоб-китоб қилиш ёки бартер бўлиши мумкин. Лекин бундай ҳисоб-китоблар кўп ҳолларда чекланган бўлади.

Тўлов тизимидан банклар ҳам фойдаланадилар. Банклар тўлов тизимидан ўз фаолиятлари билан боғлиқ операциялар бўйича пул ўтказишда, шу билан бирга мижозларнинг операциялари бўйича пул ўтказишда фойдаланадилар. Қандай шаклда фойдаланишдан қатъий назар тўлов тизими ўз ичига 4 босқични олади:

1-босқич - тўловнинг бошланиши, яъни тўловчи ўз банкига пулни ўтказиб бериш тўғрисида топшириқ беради; **2-босқич** - тўлов тизимининг иштирокчи банклари ўртасида тўлов ҳужжатларининг алмашиши, кўпинча бу операция клиринг деб юритилади. **3-босқич** - тўлов тизимининг иштирокчи банклари ўртасида ҳисоб-китоб ўтказиш, яъни тўловчи банки пул ўтказиб бериши лозим. Бундан ташқари, банклар учинчи иштирокчи орқали, унда ўз ҳисоб-варақларини очиш орқали ҳисоб-китоб қилишлари мумкин. Бу ҳолда кўпинча учинчи томон ролини Марказий банк бажаради; **4-босқич** – тўловларни қабул билан боғлиқ операцияларни якунлаш.

Марказий банкнинг хисоб-китоблар клиринг тизими оркали амалга оширилаётган транзакцияларнинг асосий кисмини банк карталари оркали амалга оширилаётган туловлар ташкил килмокда.

2017-йил давомида ахолининг накд пулсиз хисоб-китоблар тизимини янада кенгайтириш, банк карталари асосида хисоб-китоблар тизимини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш хамда улар билан хисоб-китобларни амалга оширишда фойдаланувчиларга янада кулай шарт-шароитлар яратиш борасида амалга оширилган чора-тадбирлар муайян ижобий натижалар берди.

2018-йил 1 январь холатига тижорат банклари томонидан муомалага чикарилган банк карталари сони 17,7 млн. тани ташкил килган булиб, хисобот йили давомида савдо ва хизмат курсатиш шахобчаларидаги терминаллар сони 235,7 мингтадан 244,9 мингтагача, банкомат ва инфокиосклар сони эса 5 632 тадан 6 859 тагача купайган.

2-**диаграмма. Ўзбекистон Республикасида ўрнатилган банкомат ва инфокиосклар сони**

Бунда, 2018 йил давомида миллий валютада банк карталари оркали амалга оширилган транзакциялар суммаси 2017 йилга нисбатан 20,4 фоизга ошиб, 63,7 трлн. сумга етган.

Маълумотларга кўра, интернет орқали молиявий операцияларни бажариш харажатларни 3 баравардан 10 бараваргача камайтириш имконини беради. Давлатимиз раҳбарининг 2010 йил 19 апрелдаги “Банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тизимини ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори мамлакатимизда электрон тўлов тизимини янги босқичга кўтарди. Унга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, Ўзбекистон банклари ассоциацияси ва Ягона умумреспублика процессинг маркази томонидан Uzkart банклараро тўлов тизими иштирокчилари бўлган тижорат банклари билан биргаликда онлайн режимида ишлайдиган “Smart-Vista” EMV технологик платформаси жорий этилди. Бу турдаги пластик карточкалар орқали мижоз ўз карточка ҳисобварақларини реал вақт ичида бошқара олади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотларига кўра, бугунги кунда онлайн режимида ишлайдиган пластик карточкалар сони 18 миллиондан ошган.

2013 йил сентябрь ойида Ягона умумреспублика процессинг маркази ва Click компанияси ҳамкорлигида мобиль-банкинг тизими ишга туширилди. Хизматга уланиш учун онлайн пластик карточка фойдаланувчиси исталган банк ёки инфокиоскда Uzkart SMS-ахборот бериш хизматини мобиль телефонига улаши, сўнгра бепул USSD сўровини жўнатиб, ўз пластик карточкасини тизимга боғлаши лозим. Шундан кейин фойдаланувчи мобиль телефон ёки интернет орқали нафақат уяли телефон, интернет, телевидение ва коммунал хизматлар учун тўловни амалга ошириши, балки уйдан чиқмаган ҳолда интернет дўконлардан турли маҳсулотларни харид қилиши мумкин. Click тизими фойдаланувчиларга USSD, SMS ва интернет порталлари воситасида маблағни бир ҳисобдан бошқа ҳисобга ўтказиш, рўйхатдан ўтказилган мобиль рақами ҳисобини автоматик тўлдириш имконини берадиган «автотўлов»ни фаоллаштириш, тўловлар тарихини кўриш, банк ҳисобварақлари ҳолати тўғрисида SMS хабарлар олишда беминнат дастёр бўлади.

Ҳозирги пайтда ушбу тизим орқали уй ва мобиль телефон, интернет хизматлари учун тўловлардан ташқари 52 турдаги интернет сервис, 20 турдаги савдо ва хизмат кўрсатиш корхоналари билан ҳисоб-китобни

амалга ошириш мумкин. Хусусан, «Avtech», «UZTE» компаниялари томонидан компьютер ва мобиль телефонларини харид қилиш, тадбиркорлик фаолиятини бошлаш истагида бўлганларга рўйхатдан ўтказиш бўйича консалтинг хизматларини кўрсатувчи «Gosuslugi.uz» харажатларини тўлаш мумкин. Республика молия-банк тизимида амалга оширилаётган изчил ислоҳотлар, жорий этилаётган янги воситалар, хизмат турлари, банк назоратининг такомиллашаётгани унинг барқарорлигини таъминлаб, иқтисодий фаолликни жадаллаштириш ва аҳолининг турмуш даражасини оширишдаги рағбатлантирувчи ролини янада кенгайтиришга хизмат қилмоқда.

Ўз навбатида, ҳисобот йилида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ-3945-сонли “Миллий тўлов тизимини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорига мувофиқ Марказий банк Ахборотлаштириш Бош маркази таркибида Миллий банклараро процессинг марказини ташкил этиш ҳамда тегишли чакана тўлов тизимини яратиш ва ишга тушириш юзасидан муайян тайёргарлик ишлари амалга оширилди. Мазкур марказнинг ишга туширилиши банк карталарига асосланган чакана тўлов хизматларини кўрсатиш соҳасида рақобат муҳитининг шаклланишига ва кучайишига, бундай хизматлардан фойдаланиш ҳақининг арзонлашишига, иқтисодиётда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар кўламининг сезиларли даражада ошишига ҳамда банк карталарига асосланган чакана тўлов тизимлари фаолияти билан боғлиқ хатарларнинг камайишига хизмат қилади. Марказий банк томонидан янги ташкил этилаётган чакана тўлов тизими брендини яратиш мақсадида аҳоли ўртасида ўтказилган овоз бериш натижаларига асосан унга **“Humo”** номи берилди. Бугунги кунда “Humo” тўлов тизими учун муҳандислик инфратузилмаларини яратиш ва банк карталари, терминал қурилмалари, банкоматлар (инфокиосклар) харид қилиш бўйича тегишли ишлар амалга оширилмоқда.

Шунингдек, республика иқтисодиётини модернизациялаш, диверсификациялаш, инновацион технологияларни кенг қўллаш фаоллаштиришдаги шароитда иқтисодиёт ва аҳолининг ҳисоб-китоб ва депозит хизматлари ҳамда пул-кредитга бўлган талабини тўлиқ қондириб бориш, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини, жумладан, пластик карточкалар муомаласини кенгайтириш, кўрсатилаётган хизмат турларини кўпайтириш, улар сифатини янада ошириш борасида амалга оширилаётган дастурларни киритиш мумкин. Хусусан, банк тизимида пластик карточкалар тўлов тизимини ривожлантириш орқали нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг замонавий шакли-банк пластик карточкалар муомаласини кенгайтириш ва такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Натижада муомалага чиқарилган банк пластик карточкалари сони ҳам, чакана савдо ва пуллик хизмат кўрсатиш субъектларига ўрнатилган тўлов терминаллари сони ҳам йилдан-йилга ошиб бориши таъминланмоқда.

Умумий қилиб айтганда, республикамизда ҳисоб-китоб операцияларини амалга ошириш бўйича ҳуқуқий ва меъёрий база яратилган ва у такомиллашиб бормоқда. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими самарали ишламоқда. Юқорида кўриб ўтилган барча ҳолатлар мамлакатимиз тўлов тизимини бугунги кунда янги ахборот технологияларни жорий қилган ҳолда ривожлантиришни талаб этмоқда. Бу ўз ўрнида, тулов тизимида масофавий банк хизматларини ривожланишига кенг йўл очиб беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Козлова Е.П., Бабченко Т.Н. “Сборник корреспонденций счётов бухгалтерский учета по новому счётному плану”. –М.; Из-во Бухгалтеркий учет, 2001 г. 83 б.
2. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. –М.; “Экономика” 2002 г. 120 б.
3. Парфенов К. Г. Банковский учет и операционная техника в коммерческих банках (кредитных организациях). – М.; ЗАО «Бухгалтерский бюллетень», 2001. – 28с.
4. http.www. Lex.uz. “Электрон тўловлар тўғрисида”ги Қонун. 2005 йил 16 декабрь.
5. http.www. Lex.uz. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ-3945-сонли “Миллий тўлов тизимини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори
6. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2018 йилдаги фаолияти тўғрисида ҳисобот. –Т.2019 й. 91-б

Банклар фаолиятининг самарадорлигини оширишда тўлов тизимини аҳамияти ва афзалликлари

Эгамбердиева С.Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада банклар фаолиятининг самарадорлигини оширишда тўлов тизимини аҳамияти ва тулов тизимида масофавий банк хизматларини авзалликлари ҳақида ва сўз этилган. Шунингдек, Ўзбекистонда банк хизматларининг жозибадорлигини оширишда масофавий банк хизматларининг долзарб муаммолари тадқиқ этилган.

Таянч сўзлар*:* банк тизими, «Банк-мижоз», «Интернет-банкинг», «Мобил-банкинг», «СМС-банкинг»

Значение и преимущества платежной системы в повышении эффективности банковской деятельности

Эгамбердиева С.Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье обсуждается важность платежной системы в повышении эффективности работы банков и преимущества дистанционного банковского обслуживания в платежной системе. Кроме того, представлены актуальные проблемы дистанционного банковского обслуживания для повышения привлечения банковских услуг в Узбекистане.

Ключевые слова*:* банковская система, «Банк-клиент», «Интернет-банкинг», «Мобил-банкинг», «СМС-банкинг»

The importance and advantages of the payment system in increasing the efficiency of banking

Egamberdiyeva S. Karakalpak State University

Summary. The article discusses the importance of the payment system in increasing the efficiency of activities of banks and the benefits of remote banking in the payment system. Moreover, actual problems of distance banking services for the improvement of attraction of banking services in Uzbekistan.

Key words: banking system, "Bank-client", "Internet-banking", "Mobile-banking", "SMS-banking"

ОБРАЗОВАНИЕ. МЕТОДОЛОГИЯ. ПСИХОЛОГИЯ

ОҚЫТЫЎДА ИНТЕРАКТИВ МЕТОДЛАРДАН ПАЙДАЛАНЫЎДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

Темирбеков Б.О.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Педагогикалық процестиң ескирип қалған технологияларын жаңаландырыў технологиясына алмастырыў заманагөй билимлендириў мекемелерине дәўир талаплары тийкарында қараў, оқытыўда жаңа усыллардың түрлерин әмелиятқа енгизиў тийкарғы ўазыйпалардан бирине айланбақта.

Қәнигелердиң пикиринше бул усылларды избе-изликте қолланыў оқыўшыларда өз пикирин еркин ҳәм өз бетинше баян етиў, излениўшилик, анық мақсетке қарай умтылыў менен байланыслы тәреплериниң қәлиплесиўи үлкен әҳмийетке ийе болады. Тәлим-тәрбия жумысларын шөлкемлестириўдиң ең тийкарғы формасы сабақ есапланады. Демек сабаққа пухта таярлық көриў, жуўапкершилик ҳәм дөретиўшилик пенен алып барыўды талап етеди. Мине сол таярлық тийкарында оқыўшыларды қызықтыра алыў, оларға қызықлы болған усыллардан пайдаланыў, оқыўшылардың билим дәрежеси, дүньяқарасын есапқа алған ҳалда мақсетти анық қойып билиў зәрүр деп, жаңа педагогикалық технология талапларында ҳәм улыўма орта тәлимниң мәмлекетлик тәлим стандартларында көрсетип өтилген.

Тәлим процесинде хызмет көрсетип атырған оқытыўшылардың педагогик пикирлеўи, кәсиплик шеберлиги раўажланып өзгерип бармақа. Сол себепли педагоглар арасында дәстүрий емес усыллар тийкарында оқытыў кәсиплик шеберлигин раўажландириў зәрүрлиги артып атырғанын бақлаў мүмкин. Ҳәзирги заманагөй басқышта педагогикалық ўазыйпаларға пән, техника, жаңа технологиялар жетискенликлеринен пайдаланыў тийкарында шахсты тәрбиялаў, оқытыў ҳәм раўажландырыў мақсетлери, мазмуны, методлары, қураллары ҳәм шөлкемлескен түрлерине илимий тәмийинлеў киреди. Кадрлар таярлаў тараўындағы мәмлекет сиясый үзликсиз тәлим системасы арқалы ҳәр тәреплеме раўажланған шахс пухараның раўажланыўын көзде тутады. Тәлимниң психологиялық тийкарлары машқаласы көпшилик мәселелерди өз-ишине алады. Интерактив тәлимниң жетискенлиги психологиялық факторларға байланыслы болып бул қарым-қатнаста, дыққатта, сезим-эмоцияларда, қызығыўларда ҳәм еркте, шахстың тутқан жолында көринеди.

Оқыў хызметиниң нәтийжесинде алды менен оқыўшыда өзгерис жүз береди. Оның өними түрли мотивлер тийкарында көрилген болыўы мүмкин. Бул мотивлер оқыўшы шахсының өсиўи ҳәм раўажланыўы менен байланыслы болыўы керек. Оқыў хызмети тәлим, оқыў ҳәм үйрениў деген түсиниклер менен тиккелей байланисли. Тәлим оқытыўшы ҳәм оқыўшы биргелигиндеги оқыў хызмети, оқытыўшының билим, көнликпе ҳәм тәжирийбелерди оқыўшыларға үйретиў процесси. Тәлим процесси хабарды, ҳәрекетлерди, минез-қулықтың түрлерин өзлестириўге қаратылған. Оқыў ҳәм үйретиў түсиниклери оқыў хызмети менен байланыслы болып, олар билим, көнликпе ҳәм тәжирийбелерди өзлестириўге, үйретиўге хызмет етеди.

Тәлим процесси айырықша шөлкемлестирилетуғын ҳәмде басқарылатуғын хызмет болып, ол оқыўшылардиң оқыў хызметин шөлкемлестиреди. Тәлим процесси бес элементтен ибарат: 1. Тәлимниң мақсети – не ушын оқытыў керек?; 2. Тәлимниң мазмуны – неге оқытыў керек?; 3. Тәлимниң методлары, усыллары ҳәм педагогикалық қарым-қатнас жоллары; 4. Тәлим бериўши; 5. Оқыўшы.

Тәлим процессин шөлкемлестириў: идеал ҳәм әмелий хызметтиң түрлерин нәтийжели шөлкемлестириў ушын зәрүр болған сыртқы дүньяның зәрүр әҳмийетли қурамлары түриндеги хабардың өзлестирилиўи: хызметтиң мине сол барлық түрлери қурамында болған усыллар ҳәм процесслердиң өзлестирилиўине; мақсетке муўапық келетуғын усыллар ҳәм процесслерди дурыс таңлаў ҳәм пайдаланыўға байланыслы.

Тәлим процессиниң жетискенлиги: 1. Мотивация.; 2. Мағлыўмат усыллары.; 3. Мағлыўматтың түсиникли болыўы.; 4. Есте сақлаў.; Мағлыўматты қолланыў.

Тәлим процессинде баланың раўажланыў машқаласы психологиялық орайлық маселелерден бири болады. Тәлим ҳәм раўажланыў машқаласына байланыслы теориялар ислеп шығылған болып, олардан бири: Ақылый ис-ҳәрекетлер, билимлер, тәжирийбелер ҳәм көнликпелерди басқышпа-басқыш раўажландырыў теориясы. (П.Я.Гальперин). Бул теория бойынша билимлерди өзлестириў процесси алты басқышты басынан кеширеди. Оларға: 1. Мотивация; 2. Түсиндириў; 3. Материаллық формадағы ис-ҳәрекетлерди орынлаў; 4. Жоқары даўыста ис-ҳәрекетлер ҳәм ўазыйпаларды орынлаў; 5. Орынланатуғын ис-ҳәрекетлерди ишки режеде даўыс шығармай орынлаў; 6. Хызметти пикирлеп орынлаў киреди.

Бул теорияда тәлимниң үш тийкарғы түрлери ажыратылады: биринши түрде ис-ҳәрекетлерди өзлестириў қәтелер менен кешеди, берилип атырған материал жетерли дәрежеде аңланбайды, тәлим алыўшы тәлимниң зәрүрлигин түсинип жетпейди; екинши түрде материал толық түсинилиўи менен байланыслы болған түсиниклердиң ажыралыўы менен характерленеди; үшинши түр тез, нәтийжели ҳәм қәтесиз ис-ҳәрекетлерди өзлестириўин тәмийинлеп береди.

Тәлим процесси алды менен оқыўшылар дыққатын жолға салыўды талап етеди. Интерактив тәлимде көргизбели қураллардан, техникалық ҳәм компьютер қураллардан пайдаланса билим алыўшыларда Ериксиз дыққатты пайда етеди. Тәлим процессинде тәлим бериўшиниң ўазыйпасы сабақта ислеў жағдайын жүзеге

келтириў ғана емес, бәлки оқыўшылардың сабақта өтилетуғын материалди қабыл етиўге таяр болыўларын бақлап барыў керек. Сабақ процессинде оқыўшылардың дыққаты өзгерип туради ҳәм оқытыў ўақтында бул нызамлықларды нәзерде тутыў, оқыўшылар дыққатын материалдың тийкарғы тәреплерине қаратыў ҳамде оларды тәкирарлаў керек. Тәлим процессиниң нәтийжелиги көп тәрептен оқытыўшы тәрепинен берилетуғын көрсетпелерге де байланыслы. Оқытыўшының роли соннан ибарат, олар оқыўшыларға тийисли шараятты пайда етиўди, нени ўақтынша, нени өмир бойы есте сақлаў кереклигин, нени пүткиллей есте алып қалмастан тек ғана түсинип алыў кереклигин көрсетип өтиў зәрүр.

Өткерилген тәжирийбелер оқыўшылар ҳеш қандай сезимлерди оятпайтуғын материалға қарағанда, эмоциялық руўхтағы материалды жақсы еслеп қалыўын көрсетеди. Оқытыўшы оқыў процессиниң эмоционал тәрепи ҳаққында ғамхорлық қылыўы керек. Соның ушын тәлимниң мазмуны қурамаласып, көлеми болса үлкейип кеткен. Оның нәтийжели өзлестириўине ерисиў ушын оқыўшылардың оқыў хызметин күшейтиў керек.

Тәлим процесси ҳәзирги күндеги тийкарғы талаплардың бири еркин пикирлеўши, өз бетинше ойлаўға ийе болған шахсты қәлиплсетириў керек. Белгили болғанындай психологияда қызығыўдың еки түри оқыўшылардың тәлим процессинде анықланады. Биринши барлық ўақыт қызығыў, екиншиси ҳәр ўақыт қызығыў. Ҳәр бир оқытыўшы өз оқыўшыларында өз пәнине болған барлық ўақыт қызығыўшылығының болыўын талап етеди. Қызығыўлар арқалы оқыўшыларда тәлимге актив қатнас жүзеге шығады. Психологияда қызығыў – бул шахстың өзи ушын қымбатлы яки жағымлы болған нәрселерди, ҳәдийселерге болған мүнәсибети. Қызығыўлар шахстың зәрүр ҳәм индивидуал өзгешеликлеринен бири болып есапланады. Қызығыўлар оқыўшылар өмиринде үлкен рол ойнайды. Олар оқыў хызметин активлестириўши тийкарғы түрткилер – мотивлер болады. Қызығыўлар мектеп оқыўшысына пәнди дурыс өзлестирип алыўына, ақылый қәбилетлериниң өсиўине, билим шеңбериниң үлкейиўине жәрдем береди. Оқытыўшының ўазыйпасы оқыўшыны дәслеп қызықтырып қалған жағын өзи менен шуғылланыўға мәжбүр қылыў емес, бәлки ондағы қызығыўларын тереңлестириў ҳәм кеңейттириў, тәсиршең қылыў, қызығыўларының орайына айланып қалған хызмет пенен шуғылланыўға айландырыў.

Тәлим процесинде билиў процессине айырықша дыққат қаратыў керек. Сонлықтан билиў процесси жүдә қурамалы хызмет болып, онда жанлы абстракт ойлаўға, абстракт ойлаўдан әмелиятқа өтиледи, оннан соң объектив ҳақыйқат билип алынады. Биринши гезекте көрип шығыўымыз керек болған нәрсе оқыў материалын қабыл етиў процесси. Улыўма психология курсында белгили болғанындай, қабыл етиў бул затлар ҳәм ҳәдийселерди сезиў органларына тәсир етиў нәтийжесинде олардың адам психикасында бир пүтин образ пайда болып, қабыл етиў процесси тәлимде түрли формаларда оқыўшылардың оқытыўшылардың аўызеки сөйлеп бериўинде, гүрриң өткериўде, лекция оқыўда, схемалар ҳәм көргизбели қураллар көрсетиў, экскурсиялар өткериў, оқыўшының өзине сабақлықлар ҳәмде басқа қолланбаларды оқытыў формасында өтиўи мүмкин. Соны айырықша айтып өтиў керек, қабыл етиўдиң қурам табыўында оқыўшылардың жас өзгешеликлерин есапқа алыў айырықша әҳмийетке ийе. Соның ушын ўақытты ҳәм ҳәрекетлерди қабыл етиўде жас өзгешеликлерде түрли айырмашылықлар бар.

Тәлим процесиниң нәтийжеси өзлестириў, ишки ҳәм сыртқы хызметти мақсетке муўапық өзлестириў болып табылады. Тәлим бир адамның басқасына билим ҳәм көнликпелерди бериўинен болади. Билим, көнликпе ҳәм тәжирийбелер тәлим процессиниң нәтийжеси. Билимлерди өзлестириў процессиниң машқаласы П.Я.Гальперин ҳәм Н.Ф.Тализина тәрепинен үйренилген. Олар ақылый ис-ҳәрекетлерди басқышпа-басқыш қәлиплестириў теориясын ислеп шыққан. Олар ақылий формада, пикирде пайда болатуғынын айтып өтти. Ақылый ис-ҳәрекетлердиң биринши басқышы сүўрет, схема, диаграмма, ҳәм шәртли белгилер формасында өз тастыйғын табады. Ақылый ис-ҳәрекетлердиң екинши басқышы көргизбелерден алған көринислери ҳаққында оқыўшилардың даўыс шығарып, пикир жүргизиўинен ибарат. Үшинши басқышы болса, субъект саналы қараслар, түсиник, нызамлылық, қурам, өзгешелик, операция усыл түринде болады. Белгили болғанындай оқыўшыларға берилетуғын хабарлар жоқары дәрежеде тезлик пенен көбейип бармақта. Сондай-ақ олардың жүдә тез ескирип қалып, жаңлаў зәрүрлиги өз-өзинен пайда болмақта. Төртинши басқышта орынланған ис-ҳәрекетлер ишки режеде даўыс шығарылмай орынланады. Бесинши басқышта болса хызметти пикир менен орынлаўға өтиледи. Бунда аниқ көринип турғандай, материалди сақлап қалыўға тийкарланатуғын тәлим ҳәзирги талапларға толық жуўап бермекте. Оқыўшыларға барқулла жаңлап туратуғын хабарды өз бетинше өзлестирип барыўға ҳәм оқыўды тамамлап кеткеннен кейин, жоқары дәрежеде раўажланып баратырған пән-техника раўажланыўынан арқада қалып қоймаў имканиятын беретуғын қәбилетлер раўажланыўын беретуғын ойлаў сыпатларынан қурам табыў машқаласын биринши орынға шығып бармақта. Тәлим процессинде өзлестириўдиң жетискенликлери төмендегилерге байланислы: Тәлим мазмунына; Оқыў режелери, дәстүрлери, сабақлықлар ҳәм оқыў қолланбалардың бар болыўына;Тәлим методикаларының пайда болыўына; Оқытыўшы шеберлигине; Оқыўшының индивидуал психологиялық өзгешелигине.

Изертлеўлер соны көрсетеди, түрли индивидуал типологик өзгешеликлерге ийе оқыўшылар ушын тәлимниң тек ғана қолай, оптимал шараятларын жаратыў мүмкин емес. Бирақ өзлестириўдиң нәтийжелигин асырыўда машқалали тәлим дәстүрий тәлим усылларын қоллаў үлкен әҳмийетке ийе. Жоқарыдағы пикирлерден жуўмақ шығаратуғын болсақ, оқытыў процесси билиў хызметиниң зәрүр тармағы сыпатында ўазыйпаларды орынлайды. Солардан: оқыўшы билим, көнликпе ҳәм тәжирийбелерди пайда етеди; оларда дүньяқарасты исенимди өсириў; жасларды жоқары дәрежеде оқымыслы, мәдениятлы тәрбиялы болып жетилисиўине, қәбилет ҳәм дөретиўшилигин қәлиплестириўге ерисиледи. Бул ўазыйпаларды нәтийжели әмелге асырыў ушын

оқытыўшыда өз кәсибиниң маманы болыўы зәрүр. Бул алды менен педагог кәсибиниң социаллық роли ҳәм зәрүрлигин көз алдымызға келтириў арқалы көринеди. Буннан басқа оқытыўшы, оқыўшыға өз хызметиниң объекти сыпатында қызығып қараўы, оның зәрүрлик ҳәм өзгешеликлерин түсиниў зәрүр.

Буннан басқа тәлим процесинде ҳәр бир оқыўшының билим дәрежесин анықлай алыўы ҳәм есапқа алыўы, оқыў материалын дурыс таңлай билиўи, талықлай алыўы ҳәм улыўмаластырып билиўи, педагогикалық шеберлик ушын зәрүр болған тәлим усыллары, қураллары ҳәм түрлерин терең билиўи, оқыўшыға талапшаң болыў, педагогикалық жағдайға қарап олардан орынлы пайдалана алыў, тәлим нәтийжелерин алдынғы ҳәм кейинги көрсеткишлер менен салыстырыў, жуўмақлаў ҳам т.б. Деген менен оқытыўшы кең көлемдеги дидактикалық билимлерге, педаогикалық шеберликке ийе болыўы керек.

Кәмил инсан ҳәм жоқары мағлыўматлы қәниге арнаўлы шөлкемлестирилген педагогикалық хызмет процессинде тәрбияланар екен, бул процесстеги оқытыўшылардың педагогикалық-психологиялық таярлығы айырықша әҳмийетке ийе болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Давлечин М.Г. «Замонавий мактаб ўқитувчиси психологияси» , –Тошкент, 1998.
2. Ибрагимов Х.И., Юлдашев У.А., Бобомирзаев Х. «Педагогик психология», – Тошкент, 2009.
3. Ғозиев Е. «Психология» –Тошкент, 1994.
4. Ғозиев Е. «Тафаккур психологияси», –Тошкент, 1990.
5. Омонов Н.Т., Хужаев Н.Х., Мадиярова С.А., Ешшанов Е.У. «Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат», –Тошкент, 2009.
6. Ишмухаммедов Р. «Инновацион технологиялар ёрдамида талим самарадорлигин ошириш йуллари». –Тошкент 2004.

Оқытыўда интерактив методлардан пайдаланыўдың психологиялық тийкарлары.
Темирбеков Б. О. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Тәлим процессин нәтийжели әмелге асырыўда интерактив методлардан пайдаланыўдың әҳмийети, интерактив тәлим арқалы оқыўшылардың өз бетинше ислеўи, берилген мағлыўматлар аңсат ҳәм тез қабыл етилиўи, олардың психикалық процесслериниң раўажланыўына тәсири көрсетилген.

Таяныш сөзлер: педагогикалық технологиялар, интерактив методлар, инноватор.

Ўқитишда интерактив методлардан фойдаланишнинг психологик асослари.
Темирбеков Б. О. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Таълим жараёнин самарали амалга оширишда интерактив методлардан фойдаланишнинг аҳамияти, интерактив метод орқали өқувчиларнинг мустақил ишлаши, берилган мәлумотларни осон ва тез идрок етиши, уларнинг психик жараёнларининг ривожланишига тасири курсатилган

Таянч сөзлар: педагогик технологиялар, интерфоал методлар, нноватор.

Психологические основы использования интерактивных методов в образовательном процессе
Темирбеков Б.О. Каракалпакский государственный университет

Резюме. Показано значение использования интерактивных методов при организации, самостоятельной работы учащихся, их влияние на психическое состояниеучащихся и на качестве восприятие учебных сведений.

Ключевые слова: педагогические технологии, интерактивные методы, инноватор

Using the basics of interactive psychological method in learning
Temirbekov B.O. Karakalpak State University

Summary. The importance of using interactive methods in the effective implementation of the educational process, self-study work of students through the interactive method, easy and quick perception of data, their influence on the development of mental processes is shown.

Key words: pedagogic technologies, interactive methods, innovator

---

ЎҚИТУВЧИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИ ТУРЛАРИ

Турекеева А. Ж.
Нукус давлат педагогика институти

Сўнгги йилларда халқ таълими ходимларини касбий ривожлантириш, касбий педагогик таълимнинг умумий назарияси, педагог кадрларни касбий педагогик ўқитишнинг мақбул моделларини излаш, уларнинг малакасини ошириш бўйича қатор илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Мазкур ишларда ўқитувчиларнинг касбий компетенцияларини аниқлаш ва ривожлантириш масаласи устувор ҳисобланади.

Баъзи рус олимлари касбий компетенцияни мураккаб тузилишга эга интеграллашган шахсий хусусият деб ҳисоблайдилар. Бошқа бир гуруҳ мутахассислар эса – ўқитувчи маданиятининг бир элементи ёки ажралмас қисми деб баҳоласалар, учинчи бир гуруҳ тадқиқотчилар – ўқитувчи билим, кўникма ва малакасининг мувофиқлиги, ўзи бажарадиган вазифаларнинг мураккаблик даражаси ва ҳал этилиши керак бўлган муаммоларнинг ўлчови сифатида қарайдилар. Тўртинчи гуруҳ олимлар – педагогик фаолиятни амалга оширишда ўқитувчи назарий ва амалий тайёргарлигининг бирлиги деб биладилар. Е.А.Ямбург, В.В.Краевский, И.В.Гребнев, Х.Ш.Гайнутдинов, В.Байденко, А.Андреев, Д.А.Иванов, Д.И.Иванов, Б.С.Гершунский кабилар шулар жумласидандир. Юқоридаги барча таърифлар учун ҳам умумий бўлган жиҳат шундаки, компетенция атамаси мутахассиснинг юқори даражадаги касбий ривожланганлигини ифодалаш учун ишлатилган. Шунга алоҳида эътибор қаратиш керакки, ўқитувчининг касбий ривожланганлик ва компетентлилик тушунчаларини ажратиб кўрсатиш керак.

Масалан, малака ошириш курсларида малака ошириб келган ўқитувчига ўзининг мутахассислиги бўйича тажрибали бўлиб амалиётга келди, деган фикрни билдириб бўлмайди, чунки у тегишли таълим стандартларига ўқитиш жараёнида шакллантирилган мутахассис ҳисобланиб, ундан ўзи устида мунтазам ишлаши талаб этилади. Малакали тушунчаси мутахассисни муайян даражада касбий фаолиятни амалга оширишга имкон берадиган касбий тайёргарлик тури ва даражаси сифатида кўриб чиқилиши мумкин. Ўз навбатида, ушбу фаолиятни амалга ошириш жараёнида касбий тажриба шаклланади.

М.М.Шалашова ўз тадқиқотларида "бугунги кунда касбий компетентлилик ҳодисаси изчил равишда кўриб чиқилмаган"лигини таъкидлайди. Компетентлилик мутахассиснинг саводхонлиги, малакали мутахассислик даражаси, шахсий ривожланиш даражаси ва инсон маданияти даражасидек ҳисобланади. Бу соҳада ягона ёндашувнинг мавжуд эмаслиги, ўз навбатида, ноаниқ талқин қилишга олиб келади ва таснифлашда қийинчилик туғдиради [4, 12]. Компетентлилик амалиётга асосланган йўналишга эга ва шахсий фазилатлари призмасидан фақат педагогик фаолият жараёнида намоён бўлади.

В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.А.Андреев, С.А.Дружилов, И.А.Зимняяларнинг таъкидлашларича, касбий компетентлилик ўқитувчи фаолиятининг зарурий таркибий қисми бўлиб, ўқитувчи касбининг асосий характеристикаси ва кўрсаткичини англатади. Мутахассисларнинг фикрига кўра, "касбий малакани ривожлантириш жараёнида шаклланадиган, касбий фаолиятнинг моҳиятини ташкил этувчи функционал вазифаларни муваффақиятли ҳал этишга имкон берадиган билим, кўникма, малака ва шахсий фазилатларнинг тизимли ифодасидир" [2, 20]. Олий касбий таълим стандартида компетенция тушунчаси таълимнинг самарали ёки касбий ва ижтимоий фаолияти учун зарур бўлган билим, кўникма ва малака, компетенция ва қадриятлар динамик ўсишини ўз ичига олади, улар битирувчиларнинг шахсий ривожланиши, битирувчилар бир ёки бир нечта таълим дастурларини ўзлаштирган бўлишлари лозим.

Касбий компетенция, компетентлик – касбий муаммоларни ҳал қилишда амалий тажриба, малакалар ва билимлар асосида муваффақиятли фаолият юритиш қобилиятидир. Ўқув жараёнидаги компетенциялар ўзига хос билим ва кўникмаларга қараганда анча кенгроқ эканлигини инкор этмаслик керак, чунки у шахснинг йўналишини (мотивацияси, қадриятли йўналганлиги ва б.), муаммоларни ҳис этиш қобилиятини, стриотипларни бартараф этишни, тушунишни, мустақилликни кўрсатишни ўз ичига олади, фидокорлик, фикрлашнинг мослашувчанлиги, ўзбошимчалик хусусияти касбий фаолиятни амалга ошириш учун шубҳасиз муҳимдир. Илмий тадқиқотимиз мавзусига доир манбаларнинг таҳлили бизга қуйидагиларни тақдим этишга имкон берди: биринчидан, маҳаллий олимларнинг касбий компетенцияга оид таърифлари ғарб мамлакатлари олимларининг тадқиқотлари асосида янада аниқроқ, кўпроқ мазмунли кўринишга эга; иккинчидан, кўпчилик олимлар компетенциялар тўғрисида мавжуд бўлган билимларни касбий педагогик компетентлиликнинг долзарб ва фаол таркибий қисми эканлигини эътироф этганлар; учинчидан, илмий адабиётларда тақдим этиладиган компетенция тушунчасини аниқлашга ёндашувларнинг таҳлили, тажрибали ўқитувчиларнинг фазилатлари, шахсий хусусиятлари тизими орқали кўриб чиқилиб, унинг касбий фаолиятни самарали амалга оширишига имконият яратади; тўртинчидан, деярли барча мутахассислар ўзларининг тадқиқотларида ўқитувчи касбий салоҳиятида шахсий (ҳиссий, кучли иродали, аксиологик, мотивацион) хусусиятларининг алоҳида аҳамияти мавжудлигини таъкидлайдилар.

Биз тадқиқотимизда ушбу ёндашувларнинг мақбул интегратив жиҳатларини кўриб чиқамиз. Ўқитувчининг компетентлилиги унинг касбий ва шахсий фазилатларини синаб кўриш, тажрибани акс эттиради, касбий вазифаларни бажариш учун зарур бўлган касбий кўникмалар даражасини, расмий топшириқларни қабул қилинган ҳозирги кунда жамиятда мавжуд бўлган стандартлар ва меъёрларни бажариш талаб этилмоқда. Ўз навбатида, компетенция биз томонимиздан корпоратив тушунча сифатида кўриб чиқилади ва у қонун билан белгиланган ҳуқуқлар, низом ёки бошқа меъёрий ҳужжатларга эга бўлган шахсни ривожлантиришни ўз ичига олади. Шундай қилиб, компетенция педагогик фаолиятга боғлиқ бўлиб, у ўқитувчи фаолиятининг характерини очиб беради. Бошқача қилиб айтганда, компетенция ўқитувчи фаолиятини амалга оширишга туртки бўлади.

Тадқиқотимиз давомида биз компетенциянинг замонавий фаолиятга бевосита дахлдор бўлган энг тўлиқ ва кенг қамровли тушунча эканлигига амин бўлдик. Малака ошириш жараёнидаги замонавий ўқитувчининг касбий малакаси тизимининг асосий тавсифлари мазмунини ўрганиш малака оширишнинг назарий ва услубий асосларининг ажралмас таркибий қисмидир. Компетентлилик тушунчаси доирасида биз ўқитувчининг зарур кўникмалари ва одатларини ва касбий тажрибани ўзлаштирган даражада эътибор қаратдик. Компетентлилик атамаси жуда кенг қамровли тушунча, чунки у касбий малаканинг юқори даражасини белгилайди. Мазкур тушунча ўқитувчининг мақбул ёки юқори малакали даражасини аниқлаш учун ишлатилади.

Касбий ривожланганликнинг анъанавий хусусиятларидан фарқли ўлароқ – билим, кўникма ва малакаларлардан ташқари, компетентлилик тушунчаси қуйидаги жиҳатларда кўринади: интеграллашган ва ижодий характер; юқори даражадаги самарали натижадорлик; таълимнинг амалий йўналтирилганлиги; шахснинг қадриятли-майлли характеристикаси; ўзини-ўзи такомиллаштириши учун мотивларни шакллантириш; илмий фаолият билан шуғулланишга қобилиятлилик.

Етарлича юқори малакали ўқитувчи касбий ва педагогик фаолиятни амалга оширади, педагогик алоқа ва ўзаро алоқаларни самарали ташкил этади, ўқувчиларнинг ўқув жараёнида изчил юқори натижаларга эришиш учун шароит яратади. Юқорида айтиб ўтилганидек, бугунги кунда педагогик фаолиятнинг моҳияти кўп жиҳатдан бутун миллий таълим тизими фаол тарзда шаклланишига боғлиқ. Мазкур ўзгаришларнинг энг муҳим вазифаларидан бири – таълим тизимини янгилаш, нодавлат интеллектуал ва маънавий вазифаларни ҳал этишга қодир турли соҳаларда фаолият юритаётган, рақобатбардош, ижодий, тадбиркор шахсларнинг талабларга жавоб берадиган инсонпарварлик педагогикаси тамойилларига асосланган мактабни яратиш ва жамиятнинг ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишдир.

Ўқитувчининг компетентлиги касбий етукликнинг етакчи таркибий қисмларни белгилайди, у кишининг шахсий мақсадларига эришишида ёрдам берадиган хусусиятлари ва қобилиятини намоён қилади. Шу жумладан, улар орасида фаолият жараёнида ҳис-туйғуларни жалб қилиш, мустақил ўрганиш истаги ва қобилияти, тортишувлар ва нокулайликлар билан ишлашга қобилияти, мақсадларга эришиш учун янгиликларни қўллаш, низоларни ҳал қилиш қобилияти, турли турмуш тарзига бағрикенглик кабиларни киритиш мумкин.

Компетенцияларнинг ўзгариши ўқитувчи касбий фаолиятининг ўзгаришига боғлиқ. Шунингдек, компетенциялар таълим муассасасининг хусусияти ва ходимларнинг индивидуал шахсий фазилатларига ҳам боғлиқ. Мазкур сифатлар ўқитувчининг касбий фаолиятидаги шахсий тараққиётида кўринади. Шу билан бир қаторда, олимлар ва тадқиқотчилар ўқитувчининг мулоқот маданиятига алоҳида эътибор қаратадилар. Ўқитувчилар касбий мулоқотининг асоси педагогик фаолиятларида намоён бўлади. Ўқитувчининг ота-оналар ва ҳамкасблари орасидаги педагогик ўзаро муносабатидаги муаммоларни ўрганиш, унинг касбий мулоқоти маданиятини қанчалик чуқур эгаллаганлигига боғлиқ.

Юқорида таъкидланганидек, бир қатор россиялик олимларнинг тадқиқотларида касбий компететлилик ўқитувчининг лаёқати, кўникма ва малакалари орқали аниқланиши баён этилган. Мазкур ишларда компетентлилик тушунчасига алоҳида эътибор қаратилган ва у қуйидагиларни ўз ичига олиши қайд этилган: муаммоларни аниқлаш, турли ғоялар тўқнашган вазиятларда адолатли қарорларни қабул қилиш; ўзининг асосий шахсий фаолияти билан боғлиқ кўникма ва малакаларни эгаллаш (қадриятли, дунёқарашга асосланган, касбий нуқтаи назардан); индивидуал, гуруҳли ва жамоавий фаолиятда фойдаланиладиган воситалар, мавжуд вазиятнинг таклиф этилган мақсадга мувофиқлиги; фойдаланиладиган воситаларнинг йўқлиги ёки фаолиятдаги қийинчиликларни ҳал қилиш; ижодий фикрлаш ва илғор ғояларни амалга ошириш; асосий тенденцияларни ажратиш ва тадқиқот вазиятларини яратиш; мавжуд вазиятларнинг махфий ва аниқ сабабларини аниқлаш; истиқболдаги вазиятларни ўрганиш асослари ва натижаларини тахмин қила олиш; ўзининг касбий онг даражасини ривожлантириш; мавжуд ва ривожланаётган қобилиятларини истиқболли йўналтира олиш; касбий истиқбол режасини лойиҳалаш, амалиётда жорий этиш. Ўқитувчи инновацион шароитда ишлаётган бўлса, ўқувчиларнинг шахсий ривожланиши таълим тизимидаги мавжуд вазият билан бевосита боғлиқ бўлган энг асосий қадриятга айланади.

Психологияда рефлексив компетенция таълимнинг мураккаб тури сифатида баҳоланади ва у ўзининг қуйидаги турли кўринишларига эгалиги қайд этилади: жамоавий ҳамкорлик тизими ва унинг ташкил этилишида билимга асосланганлик; шахснинг ички дунёси, фаолияти ва ҳаракатларида намоён бўладиган мулоқот маданиятига эгалик; шахснинг менлиги, хатти-ҳаракатлари асосида ётган шахсий сифатларининг намоён бўлиши; муайян объект тўғрисидаги билимлари ва у билан ишлаш воситалари тўғрисида маълумотга эга бўлишга асосланган интеллектуаллик даражасининг мавжудлиги. Англия, АҚШ, Франция, Германия сингари ривожланган мамлакатларда ушбу муаммони ҳал қилишга бағишланган тадқиқотлар таҳлили, макон ва замон талабларига эътибор қаратиш, таълим сифатининг ривожланиш омиллари ва ўқитувчи шахсий фазилатларининг ижтимоий қадриятларига нисбатан малакасига эга бўлишидан далолат беради. Америкада амал қиладиган педагог ходимларнинг малакасини ошириш модели меҳнат бозорида кенг тарқалган. Ушбу моделда педагог ходимнинг шахсий психологик фазилатлари мажмуасини аниқлашга уриниш кўзда тутилган бўлиб, у қуйидагиларни ўз ичига олади: қатъий интизомлилик, мулоқотчанлик, ўз-ўзини ривожлантиришга эришишга ҳаракатчанлик ва мустақиллик (И.Стевик, Д.Юл, Д.Ж.Мерилл).

Мазкур ёндашувнинг асосий хусусияти шундаки, шахс ўзини-ўзи ўрганиш, ўзини-ўзи такомиллаштириш, ўзини-ўзи ривожлантириш, унинг меъёрий-ҳуқуқий талабларига мослашувчанлиги, уларни ўзларининг эҳтиёжларини шакллантириш, қобилиятларни ривожлантириш даражасига кўра ўзгартириши ҳисобланади. Шундай қилиб, касбий малаканинг асосий компоненти – шахснинг қобилияти ва кўникмаларида ифодаланган таҳлилий фаолиятдир. Ўқитувчининг касбий малакаси у эга бўлиши керак бўлган педагогик кўникмалар гуруҳига киради. Шундай педагогик кўникмаларнинг ўнлаб гуруҳларини ажратиш мумкин. Бироқ, бундай ёндашув бизнинг миллий қадриятларга асосланган таълим тизимимизга тўғри келмайди, чунки ўқитувчи фақатгина малакага эга бўлиши эмас, балки у касбий компетенцияларни ҳам эгаллаган бўлиши керак. Муайян турдаги малакалар билан бир қаторда, етакчи рус олимлари ҳам замонавий ўқитувчининг касбий малакасини ошириш моделини ишлаб чиққанлар. Жумладан, Н.В.Кузьминанинг фикрича, мазкур модел қуйидагилардан ташкил топади: махсус компетенциялар – ўқитувчининг дарс берадиган фани бўйича чуқур билимга эга бўлиши, мутахассислиги бўйича малака оширган бўлиши, фаолият тажрибаси ривожланган бўлиши керак; тингловчиларнинг билим ва кўникмаларини шакллантиришга қаратилган услубий компетенция – турли ўқитиш усулларига эга бўлиш, психологик механизмларнинг англанишини билиш; психологик-педагогик компетенция – педагогик диагностикани билиш, тингловчилар билан ўзаро мақсадли педагогик ҳамкорликни ўрната олиш, индивидуал фаолиятни амалга ошириш, катталар психологияси, шахслараро психология ва педагогик мулоқотни билиш; мантиқий қобилиятли, табақалашган-психологик компетенция – тингловчиларнинг шахсий хусусиятлари, нуқтаи назарлари, йўналишларини аниқлаш, уларнинг ҳиссий ҳолатини аниқлаш ва ҳисобга олиш, раҳбарлар, ҳамкасблар, тингловчилар билан ўзаро муносабатларни мустаҳкамлай олиш; аутопсихологик компетенция – ўқитувчиларда ўзларининг фаолият даражаларини танқидий баҳолай олишлари, тингловчиларни тушуниш, касбий ўз-ўзини ривожлантириш йўлларини билиш, ўзларининг хато ва камчиликларини кўра билиш, ўз-ўзини такомиллаштириш истагининг мавжудлиги [1,32]. Н.ВКузьмина томонидан ишлаб чиқилган мазкур моделда юқорида санаб ўтилган касбий ва педагогик фаолиятнинг 5 та таркибий қисмини акс эттириш механизмлари мавжуд. Шу боис, ушбу моделга рефлекция мустақил компонент сифатида акс эттирилган. Бу бир томондан рефлекциянинг касбий кўникмалар

тизимига киритилганлигини акс эттириш, иккинчи томондан эса унинг шаклланишининг тизимли яратувчиси эканлигини намоён этишдир. Касбий-педагогик компетентлиликнинг иерархик моделида ҳар бир блок кейинги таркибий қисмлардан иборат бўлиб, қуйидаги компонентларнинг ривожланишига эришиш учун имконият яратади. Иерархик моделни ташкил этувчи блоклар олти турдаги касбий компетенцияларни ўз ичига қамраб олади: билимга асосланган, фаолиятли, мулоқотчанлик, ҳиссий, шахсий, ижодий.

В.Н.Введенский эса қуйидагиларни ажратади: ўқитувчининг мулоқот компетенцияси – интеграллашган касбий сифати бўлиб, у қуйидагилардан иборат бўлади: тўғридан-тўғри ва тескари алоқани яратиш қобилияти; ўзининг мақоми билан боғлиқ камчиликларни бартараф этиш, лидерлик қобилиятини ривожлантириш; мослашувчанлик ва ҳиссий барқарорлик; нозик табиатлилик, атрофидагиларнинг нуқтига эҳтиёткорлик билан ёндашиш; нутқ ва рағбатлаштириш кўникмаларини эгаллаганлик; эшитиш қобилиятининг мавжудлиги; ахборотларни эгаллаш компетенцияси, бунда ўқитувчи ўзи, ҳамкасблари, тингловчилар ҳақида ахборотга эга бўлиши; педагогнинг бошқарувчилик компетенцияси, бунда у ўзининг хатти-ҳаракатларини тартибга солиш ва бошқариш лаёқатига эга бўлиши назарда тутилади. Мазкур компетенция ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: лойиҳалаштириш, режалаштириш, ўз олдига мақсад қўя олиш, вазифаларни белгилаш, фаолият натижасига баҳо бериш, барқарор фаоллик, рефлексия.

Ўқитувчи фаолиятининг асосий омили ахлоқий қадриятлар ҳисобланади. Ўқитувчининг интеллектуал-педагогик компетенцияси ҳам мавжуд бўлиб, у қуйидагиларда намоён бўлади: мослашувчанлик, тасаввур қилиш, ўхшашлик, танқидий фикрлашни таҳлил қилиш, қиёслаш, умумлаштириш, аниқлаштириш қобилияти. Юқоридаги компетенцияларни ўқитувчига касбий фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган кўникмалар (лойиҳалаштирувчи, башоратловчи, ташкилотчилик, методик, ташқи эксперт хулосаси ҳамда амалиётга татбиқ этиш) мажмуи сифатида қараш мумкин.

Бизнингча, А.К.Маркованинг ўқитувчи касбий компетенциялари модели илмий асосланган тадқиқот ҳисобланади. Муаллифнинг фикрича, ўқитувчи касбий компетенциясининг асосий таянч блоки унинг шахс сифатидаги намунаси ҳисобланади ва ўзида ўзининг характер хусусиятлари, психологик жараёнлари, педагогик хусусиятлари, шахсий йўналганлиги ва унинг турлари, майллари, индивидуал услуб, педагогик ўз-ўзини англаш сингари ажралмас белгилари, креативлиги, ижодкорлигини қамраб олади.

А.К.Маркова ўзи ишлаб чиққан моделда ўқитувчи касбий компетенциясининг қуйидаги 4 та турини очиб берган: 1. Махсус ёки фаолиятли компетенция – касбий фаолиятни етарлича юқори даражада таъминлаш, уларнинг кейинги касбий ривожланишини лойиҳалаш қобилияти. 2. Ижтимоий компетенция – касбий фаолиятда ўзаро гуруҳли, жамоавий ҳамкорлигини йўлга қўя олиш, шунингдек, касбий мулоқотнинг усуллари ва техникасини билиш, касбий фаолият натижалари бўйича ижтимоий масъулият ёки жавобгарлик ҳиссини англаш. 3. Шахсий компетенция – шахсий ўз-ўзини ифодалаш, ўз-ўзини ривожлантириш техникасини эгаллаш, ўз касбий фаолиятининг истиқбол режасини тузиш, мустақил қарор қабул қилиш, муаммоларни олдиндан кўра билиш. 4. Индивидуал компетенция – касбий ривожланиши учун ўзига хос ўз-ўзини татбиқ қилиш усулларини билиш, касбий ўсишга тайёрлик, шахсий ўз-ўзини ҳимоя қила олиши, вақтни ва кучни ортиқча юкламасдан ишни оқилона ташкил этиш, ишни енгил, чарчоқсиз, тетиклаштирувчилик таъсирини ўзлаштириш орқали натижага эришиш лаёқати.

Юқоридаги компетенциялар аслида шахснинг касбий фаолияти, касбий мулоқоти ва касбий-шахсий ривожланишида етуклигини англатади. Бундай компетенциялар бир кишига тўғри келмаслиги ҳам мумкин. Бир киши тор мутахассислиги доирасида яхши мутахассис бўлиши мумкин, лекин мулоқот қила олмаслиги, ўзининг ривожланиши билан боғлиқ истиқбол режаларини туза олмаслиги мумкин. Шунга кўра, у юқори махсус компетенцияга эга ва қуйи ижтимоий шахсий хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Киши касбий фаолиятидан қатъий назар шахс учун зарур бўлган бир неча умумий компетенциялар мавжуд. Бу касбий сифатлар учун жуда зарур ва касбий хулқ-атворни ташкил этувчи ва уларни ишлаб чиқариш ва ижтимоий амалиётда ўзгаришлар жараёнида ўзининг моҳияти ва қадр-қимматини йўқотмайдиган бўлиши керак. Худди шундай муҳим касбий компетенциялардан бири сифатида ўқитувчи ўзининг янги билим ва кўникмаларини мустақил тарзда амалга оширишга қодир ҳамда амалий фаолиятида улардан фойдалана олиши кераклигини кўрсатиш мумкин.

Юқорида тавсифланган компетенцияларнинг ҳар бири умумий касбий воситаларнинг қуйидаги таркибий қисмларини ўз ичига олганлигини айтиш мумкин: махсус компетенциялар – ишлаб чиқариш жараёнини режалаштира олиш, компьютер, техник воситалар ва ҳужжатлар билан ишлаш, қўл меҳнатига оид кўникмаларни эгаллаш; шахсий компетенциялар – ўзининг меҳнат фаолиятини режалаштира олиш лаёқатига эга бўлиш, режани назорат қила олиш ва амалга ошириш, мустақил қарор қабул қила олиш; шунингдек, креативлик, ностандарт ечимлар топиш лаёқатига эга бўлиш, мослашувчан назарий ва амалий тафаккур, муаммоларни кўра билиш, янги билим ва кўникмаларга эга бўлиш; индивидуал компетенциялар – муваффақият мотивациясини эгаллаш, муваффақиятга эришиш усуллари, ўқитувчилик касбининг сифатига содиқлиги, ўз-ўзини намойиш қила олиш лаёқатига эга бўлиш, ўзига ишониш, оптимизм.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги касбий педагогик компетенцияларнинг мажмуини ажратиб кўрсатиш мумкин: касбий вазифаларни ечишга қаратилган ижтимоий-психологик компетенция; касбий мулоқотга асосланган компетенция; умумий касбий компетенция (психологик-педагогик ва методик); ўқитувчининг мутахассислигига асосланган предметли компетенция; касбий ўз-ўзини татбиқ этишга йўналтирилган компетенция. Шунингдек, педагогик технологияларни билишга асосланган компетенциялар ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилар: педагогик жамоада ўқитувчиларнинг мақсадга эришиш технологияларини билишни акс эттирувчи ташкилий компетенция; ўқитувчиларнинг ахборот йиғиш ва қарорларни қабул қилиш технологияларини билишни акс

эттирувчи танқидий тадқиқот компетенцияси; ўқитувчиларнинг ўз-ўзини ривожлантириш технологиялари ва касбий ўсиши ҳақидаги билимларини акс эттирувчи акмеологик компетенция. Шунингдек, педагогик технологияларни билишга асосланган компетенциялар ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилар: педагогик жамоада ўқитувчиларнинг мақсадга эришиш технологияларини билишни акс эттирувчи ташкилий компетенция; ўқитувчиларнинг ахборот йиғиш ва қарорларни қабул қилиш технологияларини билишни акс эттирувчи танқидий тадқиқот компетенцияси; ўқитувчиларнинг ўз-ўзини ривожлантириш технологиялари ва касбий ўсиши ҳақидаги билимларини акс эттирувчи акмеологик компетенция.

Шундай қилиб, бугунги кунда илмий адабиётларда ўқитувчи касбий маҳоратининг тузилиши ҳақида кўплаб тадқиқотчиларнинг ёндашувлари мавжуд. Бироқ, тадқиқотчиларнинг бундай батафсил тавсифи замонавий ўқитувчи касбий етуклигининг ўзига хос хусусиятларини янги ўқув стандартлари, касбий педагогик фаолиятни тартибга солувчи бошқа меъёрий ҳужжатлар билан белгиланган вазифаларни бажаришга мўлжалланган яхлит тасаввурини тақдим этишга имкон бермайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Кузьмина, Н. В. Способности, одаренность, талант учителя / Н. В. Кузьмина. - Ленинград: «Знание», 1985. - 32с.
2. Кузьминов, Я.И. Профессиональный стандарт педагогической деятельности / Я. И. Кузьминов, В. Л. Матросов, В.Д. Шадриков // Вестник образования. - 2007. - № 7. - С. 20-34.
3. Сластенин, В. А. Общая педагогика: учебное пособие для вузов : в 2 ч. Ч. 1 / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов. - Москва : «Владос», 2003. - 288 с.
4. Шалашова, М. Применение квалификационных тестов для оценки профессиональной компетентности выпускника вуза /М. Шалашова// Педагогические измерения. - 2007. - № 4. - С. 3-12.

Ўқитувчи касбий компетенциялари турлари

Турекеева А. Ж. Нукус давлат педагогика институти

Резюме. Мақолада ўқитувчи касбий компетенциялари, халқ таълими ходимларини касбий ривожлантириш, касбий педагогик таълимнинг умумий назарияси, педагог кадрларни касбий педагогик ўқитишнинг мақбул моделларини излаш, уларнинг малакасини ошириш бўйича қатор илмий тадқиқот ишлари тўғрисида маълумотлар берилган. Шунингдек, кўплаб мутахассислар, тадқиқотлар ва амалиётчиларнинг касбий компетенцияларни шакллантиришга оид ёндашувлари баён этилган.

Таянч сўзлар: касбий ривожлантириш, шахсий ривожланиш, касбий тайёргарлик, касбий муаммолар, касбий тажриба

Виды профессиональной компетенции учителя

Турекеева А.Ж. Нукусский государственный педагогический институт

Резюме. В статье дается информация о профессиональной компетенции учителя, повышении квалификации работников народного образования, теории профессионального педагогического образования, исследовании моделей педагогического обучения педагогов и повышении квалификации. А также рассматриваются некоторые научные подходы по развитию профессиональной компетенции учёных и профессионалов.

Ключевые слова: профессиональное развитие, персональное развитие, профессиональная подготовка, профессиональные проблемы, профессиональный опыт

Types of teacher's professional competence

Turekeeva A.Zh. Nukus State Pedagogical Institute

Summary. The article deals with the information on teacher's professional competence, professional development of workers of public education, the theory of professional pedagogic education, a search of models of pedagogic teaching of professionals and their professional development. Furthermore, there are also given the descriptions of some scientific approaches on development of professional competence of scientific researchers and specialists.

Key words: professional development, personal development, professional preparation, professional issues, professional experience.

ТАЛАБА-ЁШЛАРНИНГ ЖИСМОНИЙ РИВОЖЛАНИШ КЎРСАТКИЧЛАРИ ДИНАМИКАСИ

Утегенов Ж.Ж., Турдымуратов Ж.А.

Қорақалпоқ давлат университети

Ўзбекистонда ёш авлодни жисмоний жиҳатдан баркамол ва соғлом вояга етказиш давлат сиёсатининг устивор йўналишларидан бирини ташкил қилади. Бу борада Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ташаббуслари билан кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикасининг мураккаб ва ноқулай иқлим шароитида талаба ёшларни жисмоний жиҳатдан талаб даражасида тарбиялаш, соғлом вояга етказиш ва уларни жисмонан шакллантириш бўйича чора-тадбирлар кўрилмоқда. Бунда жисмоний тарбия масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу маънода Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги қарори, «Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Фармони ва «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2019-2023 йиллар даврида Ўзбекистон республикасида жисмоний тарбия ва оммавий спортни ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида» ги қарорида қўйилган вазифалар Қорақалпоғистон Республикаси талаба ёшлари жисмоний тарбиясини такомиллаштириш муаммосини илмий тадқиқ этишни тақоза қилади.

Талабалар билан ихтисосликлар шаклида машғулотлар ўтказиш методологияси спортга хос ёндашувга асосланган-ўқувчиларни жисмоний тарбия фанининг педагогик йўналиши, ўқув жараёнига мослаштирилган ва индивидуал восита эҳтиёжларини амалга оширишга ҳисса қўшадиган спортчиларни тайёрлаш учун замонавий

технологиялардан фойдаланган ҳолда, бир ёки бир нечта спорт турлари бўйича машғулотлар асосида олий таълим муасасаларида талабаларни шакллантириш, спорт маданияти, талабалик даврида ёшларнинг жисмоний соғлом ва махсус тайёргарлигини ошириш лозим [1,2]. Айрим муаллифларнинг фикрига кўра, олий таълим муасасалари учун жисмоний маданият бўйича мавжуд дастур университет талабаларида моторли фаолият учун компенсация бермайди, бу жисмоний ривожланишнинг паст даражаси ва талабаларнинг функционал тайёргарлигининг етарли эмаслиги билан тасдиқланади [3,4]. Шу маънода талаба ёшларнинг жисмоний соғломлиги бу борадаги асосий масалалардан ҳисобланади.

Ушбу масалага доир реал кўрсаткичларни аниқлаш мақсадида 2017 йил сентябридан 2019 йил май ойигача бўлган давр мобайнида бир қатор Қорақалпоғистон Республикаси олий талим муассасалари талабалари ўртасида тажриба-синов ишларини ўтказдик. Талабалар тажриба ва назорат гуруҳларига бўлиниб, натижалар таҳлил қилинганида, талабаларнинг соғломлик кўрсаткичи 2017 йилда 63 фоизни ташкил қилганди, 2019 йил май ойига келиб бу кўрсаткич 40 фоизга пасайгани маълум бўлди. Бу ҳам талабаларнинг вужудий имкониятларга ўтаётганлиги билан белгиланади. 2017-2019 ўқув йиллар давомида талабалар жисмоний соғломлигининг “ўртача” кўрсаткичи 32 фоизни ташкил қилди. 2017 йил сентябрдан 2018 йил сентябригача бу кўрсаткич 29 фоизда сақланиб турди ва 2018 йил декабрь ойига келиб у 34 фоизга кўтарилди. Тажриба-синов иши бошида “яхши” кўрсаткични талабалар соғломлиги 11 фоиз эди, 2018 йил декабрь ойига келиб, бу кўрсаткич 24 фоизга ўсганлиги кузатилади. Жисмоний тарбия машғулотлари натижасида талабалар жисмоний соғломлигининг кўрсаткичи 2018 йил декабрига келиб 7 фоизга ўсади. Бу кўрсаткич 1-курс талабаларида 17 фоизни, 2-курс талабаларида эса 29 фоизни ташкил қилди. 2019 йил май ойида ўсиш даражаси 5 фоиз бўлганди, 2019 йил у 3 фоизга камайди. Бунга сабаб – талабаларга янги талаблар қўйилганлиги бўлди. 2019 йил декабр ойига келиб жисмоний соғломликнинг “аъло” кўрсаткичи 6 фоиздан 10 фоизга ўсди.

Тест натижасида олиб борилган кузатишлар шуни кўрсатдики, талабалар сентябрь-декабрь ойларида талаб даражадаги жисмоний соғломликка эга бўладилар. Бу кўрсаткич қишки ва ёзги семестр имтиҳонларини топшириш пайтида пасаяди, бунга сабаб имтиҳонлар туфайли талабаларнинг жисмоний машғулотлар билан шуғулланмаслиги сабаб бўлиши аниқланди. Семестрлар имтиҳонлари оралиғида талабаларнинг жисмоний тайёргарлиги кўрсаткичи қуйидаги бўлади: “қуйи” (паст) кўрсаткич 10,3 фоиз, “қуйи”дан “ўртача” кўрсаткичка ўтиш 1,3 фоиз, “қуйи”дан “яхши”га ўтиш 3,6 фоиз ва “яхши”дан “аъло”га ўтиш 4,6 фоиз. Жисмоний тайёргарликни талаб даражасида сақлаб қолувчи талабалар 0,8 фоизни ташкил қилади. Талабаларнинг жисмоний соғломлигининг динамикаси ижобий йўналишга эга эканлиги аниқланди. Тажриба-синов бошида “қуйи” даражада соғлом талабалар 52 фоиз эди, кейинчалик у 43 фоизга тушди ва “ўртача” кўрсаткич 4 фоиз бўлди. “Юқори” ва “аъло” кўрсаткичлар намоён бўлмади. 2018 йил сентябридан 2019 йил май ойигача талабалар организмини мақсадли чиниқтириш ишлари олиб борилди. Натижада ўртача кўрсаткичлар 12%, 53%, 32%, 3%, 0% ни ташкил қилди. Ёзги таътилдан кейин 2018 йил кўрсаткичлар тегишли равишда қуйидагича кўринишда пасайди: 20%, 49%, 29%, 0%, 1%. Бу талабаларнинг жисмоний чиниққанлиги кўрсаткичи ўқув йили давомида ўсиб боришини кўрсатди.

Тажриба-синов ишларининг “Талабаларнинг жисмоний ҳолати” босқичида жисмоний тайёргарлик кўрсаткичлари динамикаси математик таҳлил қилинди. Бунда қуйидаги жисмоний сифатларга эътибор қаратилди: куч, тезкорлик, мутаносиблик ва мувофиқлик. Мазкур методни асослаш учун олий ўқув муасасаларида 1-3 курс талабалари билан бир неча йил тажрибалар ўтказилди. Тадқиқот талабаларни тажриба (n=251) ва назорат (n=243) гуруҳларига бўлиб ўтказилди. Иштирок этувчилар таркиби ҳар йил 1-курслар ҳисобига ўсиб борди. Бунга асосий сабаб жисмоний тарбия дарси 1-курс талабаларига мунтазам ўтилганидан деб ҳисобладик. Бу тадқиқотни изчил олиб бориш, натижаларни кенгроқ таҳлил қилиш, ўзгаришларни қайд этиш, дастур мазмунини такомиллаштириб бориш ва тегишли хулосаларга келиш имконини берди. Олинган натижалар қуйидагича бўлди:

2017-2019 йиллар давомида талабалар жисмоний тайёрлиги динамикаси

Кўрсаткичлар, ўзгаришлар бирлиги	Дастлабки тест m=n	Якуний тест m=n	Ўсиш % ҳисобида	t	P
Қизлар (n=119)					
Қўлни букиш (сони)	3,9=0,8	17,9=1,7	84,2	7,4	<0,001
Жойдан узунликка сакраш (см)	144,3=5,0	173,3=5,7	13,5	3,9	<0,001
Тортилиш (миқдор)	42,7=2,7	64,8=1,8	19,9	8,4	<0,001
Югуриш 12 дақ (м)	1667=65	2251,3=11	32,2	8,8	<0,001
Ўғил болалар (n=132)					
Қўлни букиш (сони)	26=2,2	43,3=5,9	43,6	6,3	<0,001
Жойдан узунликка сакраш (см)	180,8=13,7	240,8=3,9	12,1	14,2	<0,001
Тортилиш (миқдор)	31,6=0,4	67,8=6,3	46,7	5,7	<0,001
Югуриш 12 дақ (м)	2074=101,4	2897=104,9	21,8	5,6	<0,001

Олинган натижалар таҳлили ва ўтказилган анкета тест саволлари таҳлили талабаларнинг ўз соғлиғи ва жисмоний тайёрликка бўлган муносабатини намоён қилди. Ўз соғлигини баҳолаш даражаси қуйидагича бўлди: 9,1 фоиз талаба ўзини соғлом сезади. Бу талабалар спорт секциялари, тўгаракларига қатнашадилар ва уларнинг кўпчилигини қишлоқ жойларида вояга етганлар ташкил қилади. 18,6 фоиз талабалар даврий равишда енгил касалланиб туради ва уларда соғломлик иммунитети заиф даражалиги маълум бўлди. Бу умумий жисмоний тайёргарлик кўрсаткичига салбий таъсир кўрсатади. Шунингдек, 7 фоиз талабалар ўз соғлигига аҳамиятсиз муносабатда бўлади, 8,9 фоиз талаба эса узлуксиз даволаш тадбирларига эҳтиёж сезиши белгили бўлди.

2017-2019 йиллардаги кўрсаткичлар таҳлилига таянган ҳолда тегишли йўналишлар бўйича мутахассислар тайёрлаш зарурияти борлигини кўрсатди.

Шундай қилиб тажриба-синов натижалари кутилган самарани берди ва улар асосида назарий хулосаларни белгилаш навбатдаги ишдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Дорошенко С.А. «Спортивно-видовой подход – путь к повышению эффективности процесса физического воспитания в ВУЗЕ» С.А.Дорошенко // Журнал Сибирского Федерального Университета. – 2011. - № 9. - Т. 4. - С. 1334-1353.
2. Шарипова Д.Д. и др. Формирование здорового образа жизни. Учебное пособие для студентов институтов физической культуры и факультетов физического воспитания. Т., Лидер Пресс. – 2005. - 180 с.
3. Дадабаев О.Ж. Обоснование здоровье формирующей технологии по физическому воспитанию студентов. Автореферат. Ташкент – 2011- 3 с.
4. Саламов Р.С. Жисмоний тарбия назарияси ва услубиёти. Т., Ita-press 2011 й.

Студент жаслардын физикалық раўажланыў көрсеткишлери динамикасы

Утегенов Ж.Ж., Турдымуратов Ж.А. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада студентлердиң физикалық раўажланыў көрсеткишлери үйренилген. Дене тәрбиясы менен шуғулланыўлары арқалы студент-жаслардың саламатлығының өзгериўлери тәжирийбе сынақ мағлыўматлары нәтийжеси тийкарында анализ етилген. Алынған нәтийжелер студент-жаслардың ден-саўлығын тиклеўде дене тәрбиясының әҳмийетин ашып берген.

Таяныш сөзлер: дене тәрбиясы, спорт, тәжирийбе, динамика, анализ, студент-жаслар.

Талаба-ёшларнинг жисмоний ривожланиш кўрсаткичлари динамикаси

Утегенов Ж.Ж., Турдымуратов Ж.А. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада талабаларнинг жисмоний ривожланиш кўрсаткичлари ўрганилган. Жисмоний тарбия машғулотлари орқали талаба-ёшларнинг соғломлиги ўзгаришлари тажрибаларда олинган маълумотлар натижаси асосида таҳлил қилинган. Олинган натижалар талаба-ёшлар саломатлигини тиклашда жисмоний тарбиянинг аҳамиятини очиб берган.

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия, спорт, тажриба, динамика, таҳлил, талаба-ёшлар.

Динамика показателей физического развития студентов

Утегенов Ж.Ж., Турдымуратов Ж.А. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье исследуется физическое развитие студентов. Изменения в состоянии здоровья учащихся посредством физического воспитания были проанализированы на основе данных, полученных в экспериментах. Результаты показали важность физического воспитания в восстановлении здоровья учащейся молодежи.

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, опыт, динамика, анализ, студенческая молодежь

Dynamics of indicators of physical development of students

Utegenov J.J., Turdymuratov J.A. Karakalpak State University

Summary. The article explores the physical development of students. Changes in the health status of students through physical education were analyzed on the basis of data obtained in experiments. The results showed the importance of physical education in restoring the health of studying youth.

Key words: physical education, sports, experience, dynamics, analysis, student youth

---

ТАЪЛИМ МЕНЕЖЕРИ ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ТИЗИМИНИ АМАЛГА ОШИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Абдурахимов Қ.

Ўзбекстон Республикаси Бош илмий методик маркази

Жаҳонда таълимнинг глобаллашув ва халқаро шароитида менежерларни инновацион фаолиятга тайёрлаш механизмларини стратегик ва функционал менежментни оптималлаштириш, инновацион менежментни шакллантириш имкониятларини кенгайтириш, таълимда раҳбар кадрларининг ахборот компетентлигини шакллантириш инновацияларини жорий этиш ва унинг самарадорлигини баҳолаш асосида такомиллаштиришга каратилган илмий изланишлар амалга оширилмоқда. Менежерларда лидерлик қобилиятларини ривожлантириш борасида илмий изланишларнинг истиқболли йўналишлари раҳбар кадрларнинг инновацион бошқарув фаолиятини таълим муассасасида раҳбар кадрларининг ахборот компетентлигини шакллантириш жараёнлари ва психологик муҳитини интеграциялаш, стратегик ва тактик мақсадларни белгилаш ҳамда уларга эришиш жараёнини бошқаришни такомиллаштириш масалаларининг илмий ечимига қаратилган.

Ахборот тизимининг типи, уни бошқарувнинг қайси бўғинида қўлланиши билан аниқланади. Тезкор қарор қабул қилишни қўллаб-қувватловчи ахборот тизимлари анъанавий маълумотлар базаси технологияларини ишлатиб, кўп ҳолларда қўллашга тайёр дастурлар пакетидан ташкил топган бўлади. Турли хил ташкилий бўғинларда ишлаш учун ахборот тизимларининг тўртта асосий кўринишидан фойдаланилади. Булар: амалиёт даражасидаги тизимлар, билимлар билан ишлаш тизимлари, бошқарув даражасидаги тизимлари ва стратегик қарор қабул қилишни қўллаб-қувватловчи ахборот тизимларидир.

Одатда бошқарувнинг учта бўғини қаралади: стратегик, тактик ва тезкор. 1-жадвалда қарор қабул қилиш даражасига мос келувчи ахборот тизими ва технологиялари келтирилган. Унга кўра ташкилотга энг катта фойда келтирувчи ҳамда бозорда ташкилотнинг рақобатбардошлигини таъминловчи ахборот тизими ва ахборот технологияси стратегик бўғинга тўғри келади. Лекин бу типдаги тизим ва технологияни яратиш юқори сифатлилик ва махсус лойиҳалашни талаб этади. 1-жадвал

Қарор қабул қилиш бўғини	Қарор қабул қилишнинг йўналтирилганлиги	Типик ахборот тизими	Типик ахборот технологияси
Стратегик	Ташкилотнинг узоқ муддатли мақсадини қўллаб-қувватловчи стратегияси	Бозорни таҳлил қилиш, ишлаб чиқаришни режалаштириш, самарани баҳолаш	Маълумотлар олиш; билимларни бошқариш
Тактик	Қисқа муддатли масалалар ва ресурсларни таксимлашни қўллаб қувватловчи стратегия	Бюджет таҳлили; маош фондини башорат қилиш; захираларни режалаш; мижозларга хизмат кўрсатиш	Маълумотлар базаси; Маълумотлар таҳлили; Электрон жадваллар
Тезкор	Ишлаб чикариш ва ходимларни кундалик фаолиятини қўллаб-қувватловчи	Маош тўлаш; харид қилиш; бухгалтерия ҳисоботи	Маълумотлар базаси; транзакцияларга ишлов бериш; иловалар генераторлари

Амалиёт даражасидаги ахборот тизимлари менежерларга ташкилотнинг барча элементар амаллари ва транзакцияларни назорат қилишга ёрдам беради. Булар транзакцияларга ишлов берувчи тизимлар деб юритилиб, уларга буюртмаларга ишлов бериш, ходимларнинг иш вақтини назорат қилишни автоматлаштириш, маош тўлов хужжатларига ишлов берувчи, чипталарга буюртма бериш тизимлари ва бошқалар киради.

Амалиёт даражасидаги ахборот тизимлари кўп сонли фойдаланувчиларнинг содда сўровларига тезкор хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган бўлиб, амалда улар жорий маъумотларни йиғади ва уларга ишлов беради. Бундай тизимлар маълумотлар устида атрибутларнинг ўрта қийматларини ҳисоблаш, максимал ва минимал қийматларини топиш каби модда амалларинигина бажариш имкониятига эга бўлади. Ҳар бир масала учун ўзининг маълумотлар базасидан фойдаланувчи алоҳида илова дастури яратади. Бундай тизимлар асосан тўлов тизимларида, банк ва биржа тизимларида ҳамда транспорт воситаларида, меҳмонхоналардан жойларни банд қилишда қўлланилади. Бу тизимлар OLTP, яъни On-line Transaction Processing-транзакцияларни реал вақт режимида бажариш ёки транзакцияларга тезкор ишлов бериши деб номланади. Амалиёт даражасидаги ахборот тизимлари ўзида тезкор ва архивланган ахборотларни сақлагани учун бошқа бўғин ахборот тизимларига ахборот етказиб берувчи асосий тизим ҳисобланади. Бошқарув даражасидаги ахборот тизимлари ўрта бўғин менежерлари учун мўлжалланган бўлиб, кузатиш, назорат қилиш, қарор қабул қилиш ва бошқариш амалларини бажаришга ёки бошқача қилиб айтганда мониторинг қилишга мўлжалланган. Уларнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: жорий кўрсаткичларни аввалгилари билан таққослаш; маълум вақтга даврий ҳисоботлар тузиш; архив ахборотларга киришни таъминлаб бериш; мураккаб қарорларни қабул қилишни қўллаб-қувватлаш; режалаштириш ва бошқалар.

Бошқарув даражасидаги ахборот тизимлари стандарт алгоритмларни қўллаган ҳолда олдиндан қўйилган саволларга жавоб бериш имкониятига эга. Бу тизимлар ташкилот иш фаолияти ҳолатининг кундалик ёки ҳафталик маълумотлари зарур бўлган менежерлар учун мўлжалланган бўлиб улар кучли таҳлилий аппарат, моделлар ҳамда маълумотларни таҳлил қилиш усулларини ўз ичига олади. Уларни лойиҳалашда фойдаланувчилар тизим билан “дўстона интерфейс” (мулоқот қилиш воситаси) орқали бевосита ишлаши таъминланади. Яъни бу тизимларда интерфаол режим мавжуд бўлиб, у билан ишлашда масаланинг берилган шартларини ўзгартириш, янги саволлар бериш, янги маълумотлар киритиш ва бошқа амалларни бевосита қўллаш мумкин бўлади.

Юқоридаги таҳлилардан келиб чиқиб, биз шуни хулоса қилишимиз мумкин, яъни олий таълим муассасалари раҳбар кадрларининг ахборот компетентлигини шакллантириш орқали технологиялари такомиллаштирилса юқори кўрсаткичларга эришилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда, 23-сон, 448-модда.
2. Акмаева Р.И. Инновационный менеджмент / М.: Феникс, 2013.-352 с.
3. Йўлдошев Н.Қ., Қозоқов О.С. Менежмент / Т., “Фан”, 2014 й.

Тәлим менежери хызметин жетилистириў системасын әмелге асырыў механизмлери
Абдурахимов Қ. Өзбекстан Республикасы Бас Илимий методикалық орайы

Резюме. Мақалада тәлим менежменти пәнин жетилистириў системасын иске асырыў механизмлери көрип шығылған ҳәм менежер хызметин алып барыў бойынша усыныслар берилген.

Таяныш сөзлер: стратегия ҳәм функция, менежмент, интеграция.

Таълим менежери фаолиятини такомиллаштириш тизимини амалга ошириш механизмлари
Абдурахимов Қ. Ўзбекстон Республикаси Бош илмий методик маркази

Резюме. Мақолада таълим менежменти фанини такомиллаштириш тизимини жорий этиш механизмлари кўриб чиқилган ва менежер фаолиятини олиб бориш бўйича таклифлар берилган.

Таянч сўзлар: стратегия ва функция, менежмент, интеграция.

Механизмы реализации системы совершенствования деятельности руководителя образования
Абдурахимов К. Главный научно-методический центр Республики Узбекистан

Резюме. В статье рассматриваются механизмы реализации системы совершенствования предмета образовательного менеджмента и даются рекомендации по деятельности руководителя.

Ключевые слова: стратегия и функции, управление, интеграция

Mechanisms for the implementation of the education manager improvement system
Abdurakhimov Q. Main Scientific and Methodological Center of the Republic of Uzbekistan

Summary. The article discusses the mechanisms for introducing a system for improving the subject of education management and offers proposals for management activities.

Key words: strategy and functions, management, integration

АХЛОҚИЙ-ЭСТЕТИК ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ЎҚУВЧИЛАРДА ҚАДРИЯТГА ЙЎНАЛГАНЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ САМАРАДОРЛИГИ

Асаматдинова Ж. [1], Айтымбетов М.[2]
Қорақалпоқ давлат университети[1]
Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали[2]

Жаҳонда глобаллашувнинг муаммоли таъсиридан келиб чиқиб, ёшларнинг ахлоқий-эстетик тарбиялаш жараёнини миллатларнинг бой анъаналари, мероси, шаклланган қадриятлари асосида олиб боришга, ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантиришнинг ижтимоий ва педагогик-психологик омилларини аниқлаштиришга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. АҚШ, Германия, Япония, Жанубий Корея ва Россияда таълимни ахборотлаштириш шароитида ахлоқий-эстетик тарбиянинг аксиологик жиҳатларидан самарали фойдаланиш, ўқувчиларда ижтимоий-эмоционал кўникмаларни, ахлоқий-эстетик компетенциялар тизимини шакллантириш, мутолаа маданиятини таркиб топтириш асосида ахлоқий-эстетик идеалларни ривожлантириш амалиёти устувор ҳисобланади.

Мамлакатимизда таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш, таълим олувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг ва маърифий ишларнинг самарали шакллари ҳамда услубларини ишлаб чиқиш, миллий-маданий меросимиз ва халқ анъаналарини тиклашга қаратилган амалий ишлар натижасида ўқувчиларни ахлоқий-эстетик тарбиялаш, қадриятли йўналтириш орқали ижодкорлик қобилиятларини шакллантиришнинг арт-технологияларини жорий этиш имконияти кенгайтирилди. Шу билан бирга, аксиологик ёндашувга кўра, ўқувчиларни ахлоқий-эстетик тарбиялаш самарадорлигини оширишнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш зарурати мавжуд. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «таълим олувчиларнинг юксак маънавий-эстетик ва руҳий-ахлоқий тарбиясига, энг аввало, уларнинг миллий ва умуминсоний қадриятларга, мусиқа ва санъат оламига бўлган муносабатига эътибор қаратиш» [1] муҳим вазифа этиб белгиланди. Бу эса ахлоқий ва эстетик тарбиянинг ўзаро алоқадорлиги асосида ўқувчиларда қадриятли йўналганликни ривожлантириш омилларини аниқлаштириш, технологик ёндашувлар мазмунини ва дидактик таъминотини такомиллаштириш долзарб аҳамият касб этишини кўрсатади.

Шу нуқтаи назардан, ўқувчиларни ахлоқий-эстетик тарбиялаш жараёнида қадриятга йўналганликни ривожлантириш мазкур жараённи ташкил этиш босқичлари, мазмуни ва уни амалга оширишнинг амалий жиҳатларини аниқлаштириб олишни талаб этади. Ўқувчиларни ахлоқий-эстетик тарбиялашга йўналтирилган педагогик жараён қуйидаги босқичларда амалга оширилди (1-жадвал).

1-жадвал. Ўқувчиларни ахлоқий-эстетик тарбиялашга йўналтирилган педагогик жараённи ташкил этиш

Босқичлари	**Мазмуни**
Мотивацион	1) ўқувчиларда ижтимоий-шахсий аҳамиятлиликни англаш мотивациясини ҳосил қилиш; 2) ўқувчиларда ўз-ўзини англаш ва шахсий қадриятлар тизимини шакллантиришга қизиқиш уйғотиш.
Информацион	1) ахборот-билишга доир машғулотларни ташкил этиш; 2) назарий-амалий машғулотларни ўтказиш.
Мустақил фаолиятни ташкил этиш	1) ўқувчиларни мустақил ижодий-изланишли фаолиятга жалб этиш; 2) ўқувчиларда ўзининг ахлоқий-эстетик, интеллектуал салоҳиятини намоён этиш қобилиятини ривожлантириш.
Якуний	1) ўқувчиларнинг ахлоқий-эстетик тарбияланганлик даражасини ташхис этиш; 2) ўқувчиларни ахлоқий-эстетик жиҳатдан такомиллаштириш, қадриятга йўналганликни ривожлантиришга доир тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқ этилаётган муаммони ҳал этишнинг назарий-педагогик асослари сифатида қуйидагилар белгилаб олинди: ўқувчиларни ахлоқий-эстетик тарбиялашга йўналтирилган синфдан ташқари дарсларни ташкил этиш учун мақбул реал шарт-шароитларни яратиш; муаммони амалий жиҳатдан ҳал этишнинг педагогик-психологик, технологик ва методик омилларини ҳисобга олиш; методиканинг дидактика билан алоқадорлигини таъминлашга эришиш; муаммони ҳал этишнинг методик жиҳатларини аниқлаштириш; ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантиришнинг ноанъанавий, ностандарт, инновацион усулларини ишлаб чиқиш; машғулотларнинг назарий-амалий йўналганлигига эришиш; ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ва мавзулари асосида интеллектуал иш ва топшириқларни ишлаб чиқиш; тавсиявий-методик материаларни танлаб олиш: файласуф-олимлар, Ўрта Осиё мутафаккирларининг ахлоқий-эстетик тарбияга доир қарашлари; муаллифлик ёндашуви асосида ишлаб чиқилган таклиф ва тавсиялар.

Ахлоқий-эстетик тарбия жараёнида ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантиришнинг қуйидаги мезонлари аниқлаштирилди: 1. Мотивацион – ижтимоий-шахсий аҳамиятлиликнинг англанганлиги. 2. Инсон гўзаллиги – жисм ва маънавий гўзаллик ижтимоий қадрият сифатида, идеал шахс ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланганлиги. 3.Эстетиклик асосида инсонларда инсонпарвар-эстетик муносабатнинг шаклланганлиги. 4. Ўз-ўзини англаш – ўзининг маънавий-ахлоқий қиёфаси, шахсий-қадриятга йўналганликнинг англанганлиги. 5.

Шахс, унинг шахсий-қадриятга йўналганлик асосида ривожланиши ҳақидаги тасаввурларнинг мавжудлиги. 6. Ахлоқий-эстетик тарбия жараёнида шахсий фаолликнинг намоён бўлиши ва ижтимоийлашув даражаси.

Ахлоқий-эстетик тарбия жараёнида ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантириш мақсадида махсус тажриба-синов ишлари дастури ишлаб чиқилди [4, 123]. Тажриба-синов ишлари дастурида қуйидаги жиҳатлар ўз аксини топди: 1) синфдандан ташқари ишлар жараёнда “Инсонни, ўз-ўзингни англа, Шахсга айлан!” дастури асосида машғулотларни ташкил этиш; 2) тажриба-синов ишларини уч босқичда ўтказиш режалаштирилди: асословчи, шакллантирувчи ва якуний; 3) респондентлар сонини белгилаш. Тажриба-синов ишлари жараёнида Қорақалпоғистон Республикаси умумий ўрта таълим мактаблардан 20 нафар ўқитувчи, 300 нафар ўқувчилар жалб этиш кўзда тутилди; 4) диагностик воситалар аниқлаштирилди – тест саволлари: қисқа жавобли ёки махсус белгини қўйишга асосланган; ёзма жавобларни талаб этувчи; очиқ жавобли тестлар; очиқ ва ёпиқ жавобли анкеталар; индивидуал, гуруҳий ва оммавий сўровномалар; шкалалашга асосланган сўровнома-варақалари; 5) махсус методикалар – шахслараро муносабатлар тизимида субъект ижтимоий фаоллигини аниқлашга доир мотивацион, шахсий хусусиятларни аниқлаш, проектив ютуқлар, интеллектуал-креативлик, мезонли-йўналтирилган, шахсга йўналтирилган тестлар; 6) экспериментатор-ўқитувчилар учун семинарлар мавзулари: “Ўқувчиларни ахлоқий-эстетик тарбиялашга доир миллий тарбия тизими”, “Ўқувчиларни ахлоқий-эстетик тарбиялаш: шахс қадриятлари тизимидаги ўрни ва роли”, “Ахлоқий-эстетик тарбия жараёнида ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантириш диагностикаси ва коррекцияси” ва ҳ.к. Ахлоқий-тарбия жараёнида ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантириш технологияси мазмуни, ташкилий-методик жиҳатлари ҳамда самарадорлиги ёритиб берилган.

Ахлоқий-эстетик тарбия жараёнида ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантириш технологияси тизимли тавсифга эга бўлиб, қуйидаги босқичларни ўзида акс эттирди: 1) аналитик (ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантиришга доир ахборотларни тўплаш, умумлаштириш ва баҳолаш); 2) ташкилий-тайёрлов (технологияни амалга оширишнинг истиқболдаги вазифаларини аниқлаштириш, педагогик фаолиятни ташкил этиш шакл, метод ва воситаларини танлаб олиш); 3) фаолиятга доир (ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантириш технологиясини босқичма-босқич амалга ошириш); 4) натижавий (ўқувчиларда қадриятга йўналганликнинг ривожланиш динамикасини баҳолаш ва истиқболдаги тарбиявий ишларнинг асосий йўналишларини аниқлаштириш) [4, 143]. Мазкур технология умумий кўринишда 1-расмда ўз аксини топган.

Ўқувчиларда қадриятли йўналганликни ривожлантиришда диагностик маълумотлар, шунингдек, жамият томонидан белгилаб берилган ижтимоий буюртмага таяниш лозим. Ижтимоий буюртма деганда, жамият ва унинг аъзолари учун муҳим аҳамият касб этувчи жамоатчилик эҳтиёжи тушунилади. Қадриятга йўналганлик инсон хулқ-атвори ва фаолиятининг конструктив ёки деструктив характерга эгалигини аниқлаб беради. Шунинг учун жамият томонидан ўқувчиларда деструктив хулқ-атворнинг намоён бўлаётганлиги кузатилиб, уларда қадриятга йўналганликни ривожлантириш алоҳида вазифа сифатида белгилаб берилди. Ўқувчиларда қадриятга йўналганликнинг устувор йўналишини аниқлаштириш учун ташхис амалга оширилди. Тўлиқроқ маълумотлар олиш учун ташхис мезонлари, кўрсаткичлари ва методлари аниқлаштирилди. Ташхис методлари ўқувчиларнинг ёш хусусиятларидан келиб чиқиб танланди. Тадқиқотда қуйидаги методлардан фойдаланилди: кузатиш, анкета, тест, сўров, суҳбат, тартиблаш, ўз-ўзини баҳолаш, эксперт баҳолаш, мустақил тавсифлаш. Ана шу тарзда ташхис ўтказилганидан сўнг, ўспирин ёшидаги ўқувчиларнинг асосий қадриятлар тизими ҳамда ахлоқий-эстетик ривожланганлик даражасини аниқлаш мумкин.

Ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантиришга доир фаолият қуйидаги турларда амалга оширилди: ижтимоий тарбия: ўқувчиларда социум билан муносабатлар жараёнида юзага келадиган муаммоларни ҳал этишга манзилли ёрдам кўрсатиш; мулоқот, ўйин, ўқув ва ижтимоий-фойдали фаолият асосида шахснинг ривожланиши ва ижтимоий етуклигини шакллантириш; тарбиявий машғулотлар: мутахассисларни жалб этиш асосида ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантиришга доир машғулотларни ташкил этиш; ўз-ўзини тарбиялаш: ўспиридаги салбий сифатлар ва иллатларни бартараф этишга йўналтирилган англанган, мустақил ва мақсадга йўналтирилган фаолият. Ахлоқий-эстетик тарбиялашнинг зарурий шарти сифатида ўқувчининг ўз-ўзини англаши, таҳлил этиши, ўз-ўзига тўғри баҳо бериши белгилаб олинди; маънавий-маърифий фаолият: ахлоқий-эстетик қадриятларни шакллантиришга доир давра суҳбатлари, учрашувлар ва китобхонлик кечаларини ташкил этиш.

Ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантиришга доир педагогик фаолиятни ташкил этишда хилма-хил шакл ва методлар уйғунлиги таъминланди. Бунинг учун амалий фаолиятга йўналтирилган тактика сифатида рефлексив ёндашув ҳамда унинг таянч шакл ва методларидан фойдаланилди. “Инсонни, ўз-ўзингни англа, шахсга айлан!” дастури асосида ташкил этилган ҳар бир машғулот ўзида таҳлил этиш ва ўз-ўзини таҳлил этиш; педагог ва ўқувчиларнинг янги ҳаётий фаолият тажрибасини англаши ҳамда фаолият натижаларини муҳокама қилишга йўналтирилган рефлексив компонентни акс эттирди. Ҳар бир машғулотдан сўнг ўқувчилар ўзлаштирилган тажриба, шахсий ҳиссаси, эмоционал ҳолатини таҳлил этишди [4, 134]. Рефлексия эмоционал (ёқди – ёқмади, яхши бўлди – яхши бўлмади) ва мазмун-моҳиятга доир (нима учун бу муҳим, нимага эришилди/нимага эришилмади ва нима учун?) жиҳатларни ретроспектив баҳолашни талаб этади. Машғулотлар жараёнида рефлексияни ўтказиш учун вербал (“эстафета”, “эркин микрофон”, “ассосациялар”) ва новербал (“зинама-зина”, “мақсадлар дарахти”, “аквариум”) техникалардан фойдаланилди [4, 156]. Қадриятга йўналганлик ўзида индивиднинг ҳаётий тажрибалари ва орзу-истакларини акс эттириб, ўзига хос психологик тавсифга эга ҳамда шахслилик хусусиятининг барча компонентлари ва яхлит тизимини ўзида акс эттиради. Ўз навбатида шахснинг қадриятга йўналганлиги аксиологик установкага эга бўлиш имконини беради. Қадриятга йўналганликни ривожлантиришда қуйидаги компонентларни ҳисобга олиш лозим: мақсадга қаратилганлик; мотивацион-фаолиятга доир; эмоционал-иродавий; рефлексив-баҳоловчи.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947-сон Фармони. – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
2. Мирзиёев Ш.М. Мы все вместе построим свободное, демократическое и процветающее государство Узбекистан. Ташкент – «Узбекистан» - 2016. – С. 56.
3. Аннамуратова С.К. Художественно-эстетическое воспитание школьников Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 158.
4. Асаматдинова Ж.П. Технологии формирования ценностной ориентации учащихся на основе их нравственно-эстетического воспитания. Монография. -Ташкент, 2016. -168 с.
5. Кершенштейнер Г.Вопросы о рабочей школе нового типа // свободное воспитание. –№10.1996. –С.115-465
6. Rokeach M. The role of values in public opinion research // The Public Opinion Quarterly. Vol. 32. No. 4. – P. 547-559.
7. Селевко Г.К. Воспитательные технологии. – М.: НИИ школьной технологии, 2005. – С. 320.
8. Ходжаев Б. Педагогик аксиология. – Т.: "Fan va texnologiya", 2012. – Б.17.

Ахлоқий-эстетик тарбия жараёнида ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантириш технологияси самарадорлиги

Асаматдинова Ж. Қорақалпоқ давлат университети

Айтымбетов М. Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

Резюме. Мақолада ўспирин ёшларни тарбиялашнинг мазмуни, технологияси, методлари ва методологиясига янгича ёндашув ҳақида сўз юритилиб, шахснинг юксак қадриятини шакллантиришга қаратилган тарбиянинг назарий ва амалий асослари кўрсатилган.

Таянч тушунчалар: ахлоқ, маданият, нафосат, психология, ўз-ўзини тарбиялаш, ўзлигини англаш, миллий қадрият.

Эффективность технологий развития ценностей студентов в процессе этико-эстетического образования

Асаматдинова Ж. Каракалпакский государственный университет[1]

Айтымбетов М. Нукусский филиал Узбекского государственного университета физической культуры и спорта[2]

Резюме. В статье речь идёт о содержании новых подходов и технологий в воспитании молодёжи, рассмотрены теоретико-практические основы формирования у нее личностно-ценностных качеств.

Ключевые слова: мораль, культура, изысканность, психология, самообразование, самосознание, национальные ценности

The effectiveness of technologies for the development of students' values in the process of ethical and aesthetic education

Asamatdinova J. Karakalpak State University

Aitymbetov M. Nukus Branch of the Uzbek State University of Physical Culture and Sport

Summary. In the given article actual problems of moral and esthetical upbringing based on our national and human values are considered, the recommendations how to educate teenagers with the aim of forming a valuable orientation are given.

Key words: morality, culture, sophistication, psychology, self-education, self-awareness, national values

---

АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙНИНГ ТАСАВВУФДА ТУТГАН ЎРНИГА ПСИХОЛОГИК ЁНДАШУВ

Қодирова А.Б.

Термиз давлат университети

IX-X асрлар – ислом тасаввуфи илм сифатида шаклланиб, ўз тамойиллари барпо этилган, буюк мутасаввифлар шаклланиб етиша бошлаган ва мумтоз тасаввуфий асарлар ёзилган давр бўлди. Бу даврда тасаввуф илмининг бош мавзулари белгиланди. Сўфийлар жамият аъзолари ўртасида мустақил бир табақа сифатида намоён бўла бошладилар. Баъзи жойларда тасаввуф мактаблари ташкил топди. Лекин шуни ҳам қайд этиш лозимки, гарчи *"тасаввуф"* истилоҳи араб халифалигининг шимоли-шарқий ҳудудларида етарли даражада муомалада бўлган бўлсада, бу истилоҳ Мовароуннаҳр ва Хуросонда IX-X асрларда кенг кўламда истеъмолда бўлмаган. Бу даврда минтақа мистиклари асосан *зуҳд* – зоҳидлик ҳақида мунозаралар олиб бордилар.

Тарих тақозоси билан Хуросонда IX-X асрларда тасаввуф ривожи учун жуда қулай шарт-шароитлар вужудга келдики, унинг оқибатида бу минтақада турли тасаввуфий ҳаракатлар шаклланди. Энг муҳими, бу ҳаракатлар кейинчалик бутун ислом дунёсида тасаввуф асоси бўлиб хизмат қилди. X аср бошларигача Хуросон, айниқса унинг Балх шаҳри ислом мистицизмининг маркази бўлган. Ўша даврнинг Иброҳим б. Адҳам, Шақиқ ал-Балхий, Ҳотим ал-Асамм, Аҳмад б. Хадровайҳ, Абу Бакр ал-Варроқ ва Муҳаммад б. ал-Фадл каби машҳур суфийлар асли балхлик бўлганлар, ёхуд ушбу шаҳарда яшаб ижод этганлар. Хуросон сўфийлари ўзлари яшаётган муҳитда катта обрў-эътиборга эга бўлганлар [1, 6-7]. Шу билан бирга ал-Ҳаким ат-Термизий "Наводир ал-усул"даги ҳадисларни шарҳлашда ўзига хос усулда ёндашади. Бунда у ҳадисни қуйидаги унсурлар: *қалб, садр, ақл, нафс, руҳ* орқали шарҳлаб, ботиний маъноларини очиб беради.

Умуман олганда, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг шарҳларида *руҳ* ва *нафс* рақобатига катта ўрин берилади. Масалан, "Наводир ал-усул"нинг 34-усулидаги ҳадис шарҳига эътиборимизни қаратамиз: Расуллоҳ с.а.в.дан ривоят қилинган *"Мусулмон киши аёл кишининг зийнатларига бир қараб, сўнгра кўзини қуйи қилса, Аллоҳ унинг ибодатида ҳаловат беради"* – ҳадисининг шарҳида шундай ёзади: "Биринчи назар солиш – руҳнинг назари, иккинчи назар солиш эса нафснинг назар солишидир. Биринчи қарашда кўз аёл кишининг зийнатларига тушса, унга кўзни қуйи қилиш вожиб бўлади. Иккинчи бор очиб қараш ҳам кўзнинг иши, бу учун жазосини олади. Айтишларича, кўзнинг қараши руҳнинг қараши билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам "ҳаё икки кўзда" дейдилар, чунки ҳаё руҳнинг иши. Яна айтадиларки, кўзи кўрдан ҳожатингни сўрама. Ибн Аббос дедилар: "Кўзи кўрдан ҳожатингни асло сўрама, агар кишидан ҳожатингни сўрасанг унинг афтига юзлан, зеро ҳаё икки кўздадир. Шунингдек, тунда ҳам асло сўрама, ҳожатингни тонгда сўра, чунки Расуллоҳ с.а.в. дедилар: *"Эй Аллоҳим умматимга уларнинг тонгларида барака бер!"*.Агарда киши кўзини ҳалол бўлмаган нарсадан қуйи қилса, руҳини ифлосланишидан сақлаган бўлади, нафсини эса шаҳватдан лаззат олишидан сиқиб қўйган бўлади ва шу сабабдан унга бу дунёда савоб нури берилади, оқибатда у

ибодат ҳаловатини топади. Абу Умома р.а дан ривоят қилишларича, Расуллоҳ с.а.в. дедилар: “Аёл зийнатларига қараш, шайтоннинг заҳарланган ўқларидандир”. Кимики кўзини четга олса Аллоҳ унга ибодатида ҳаловат беради”[1, 17] .

Ал Ҳаким ат-Термизийга кўра руҳнинг қароргоҳи инсоннинг бош қисмида бўлиб, шу ердан у инсоннинг танаси бўйлаб ёйилган. Нафснинг қароргоҳи эса қоринда, шу жойдан у тана бўйлаб ёйилган. Ал-Ҳаким ат-Термизий ўз шарҳларида руҳни “самовий” ва нафсни “ардий” (ерга мансуб) деб, руҳ совуқ, нафс эса иссиқ дейди. Агар инсон “пуф” деб пуфласа, совуқ ҳаво чиқади, бу руҳнинг совуқлиги. Агарда “ҳаҳ” деб оғзидан ҳаво чиқарса иссиқ ҳаво чиқади, бу нафснинг иссиқлиги. Биринчи совуқ ҳаво – *нафса*, иккинчи иссиқ ҳаво эса *нафха*. Руҳнинг одати итоаткорлик, нафснинг одати эса шаҳватга берилиш. Ал-Ҳаким ат-Термизий ҳар қандай ҳадисларни шарҳлашга киришар экан, руҳ ва нафс унсурлари унда асосий мавқеъни эгаллайди. Шунингдек, ҳадисларининг ички-яширин маъноларини очиб беришда аллома *садр* (кўкрак) ва *қалб* унсурларига ҳам кўп ўринда мурожаат қилади.[1, 18] . Қуйидаги қудсий ҳадис талқинида ҳам ал-Ҳаким ат-Термизий яширин маъноларини очиб беришга ҳаракат қилади: Расулуллоҳ с.а.в. дедилар: “*Аллоҳ таоло деди: Мен бандамнинг ўйларидаман, мен ҳақимда ўзи ҳохлаганча гумон қилсин*”. Ушбу ҳадис талқинида Термизий айтади: Гумон *садрда* (кўкракда) иккиланиб турадиган нарса, у нафснинг безовталанишидан пайдо бўлади. Аллоҳ таоло мўъмин банданинг қалбига тавҳид нурини беради, кўксига ҳам нур беради. Мўъминнинг кўксига (*садр*га) берилган бу нур унинг қалбидаги тавҳид нурини ҳимоялаш учун қалбини ўраб олади. Агарда нафс безовта бўла бошласа, садр (кўкрак)ги нур ёришади, нафс тинчланади, қалб таскин топади ва гумон яхшиланади.

Агарда нафсда шаҳват устун келиб, шаҳват тутуни билан қайнаб ётган бўлса, у *садр*ни қоронғу қилиб қўяди, *садр*ни қоронғу қилиб қўяди, *садр* зулматда қолади, нафс ўз безовта ўйлари билан келади ва ҳаяжонланади, иккиланади мана шу бандaнинг Аллоҳ ҳақида ёмон гумонидир [1, 18]. Шунингдек, 82-усулда Расулуллоҳ с.а.в. нинг қуйидаги ҳадисларини талқин қилишда қалб унсуридан фойдаланади. Расулуллоҳ с.а.в. дедилар: *“Аллоҳ таоло дардни давоси билан беради, уни билган билади, билмаган билмайди”*. Ушбу ҳадис талқинида ал-Ҳаким ат-Термизий айтади: Даволанишда одамлар уч табақага бўлинадилар: биринчиси – анбиё ва авлиё алайҳиссаломлар, улар даволанганларида уларнинг қалблари дардга шифо қилиб давони яратган Холиқда бўлади ва шифони Аллоҳдан кутадилар. *Қалблари даво фитнасидан* холи. Иккинчи табақа эса аҳл ал-яқийнлар (имон-эътиқод эгалари). Улар ўз нафслари хиёнат қилиб дунёга берилиб кетишидан қўрқиб, Аллоҳга таваккул қилиб даволанишдан қочдилар. Улар ўз яқийнлари (эътиқодлари) заифлигидан ва қалблари давога боғланиб қолишидан хавотир олиб, шундай қилдилар. Биринчи табақа олийроқ ва кучлироқдир. Учинчи табақа – аҳл аттахлийт. Уларнинг *қалб*лари сабабларга (дорига) боғланиб қолган. Улар даволанишга мухтожлар, уни тарк этишга сабр қила олмаслар, бу авом халқдир (оммадир) [1, 19] . Шунингдек, “Наводир ал-усул” асарининг 252-усулида хамр, яъни майнинг ҳаром эканлиги ҳақидаги ҳадисни шарҳлаганда ҳам ал-Ҳаким ат-Термизий *“қалб”* унсурига мурожаат қилади: “Агар хамр (ичкилик) одамнинг ичига кирса, қалбни хамр қилади, яъни қоплаб олади ҳамда ақл ва қалб ўртасини тўсиб қўяди. Қуръонда хамр ҳаром қилинди, унинг хамр деб номланишига сабаб, у қалбни қоплаб олади ва уни ақл нуридан тўсиб қўяди. Ҳар қандай ичимлик ушбу сифатга эга бўлса, унга “хамр” номи қўйилиши керак ва у ҳаромдир”[1, 19] . Ал-Ҳаким ат-Термизийга кўра *қалб, ақл* ва *садр* (кўкрак) маърифатнинг (идрок этишнинг) манбаларидир. *Қалб* Аллоҳнинг раҳматини, Унинг нури хусусиятларини ва булардаги сирларни идрок этади. *Ақл* эса Аллоҳнинг тадбири ва унинг хусусиятлари, ҳамда ундаги ҳикматни англайди. *Садр* эса шариат бобига тааллуқли бўлган Аллоҳнинг амрлари, яъни ҳалол ва ҳаромни идрок этади. *Қалб ақл* устидан ҳукмрондир.

Ақл бош (ёки мия)да жойлашган. Унинг нури *садрга,* у ерда жойлашган *фуад*нинг (юракнинг) икки кўзига боради, токи у ишларни бошқарсин, яхши билан ёмонни, фоида билан зарарни фарқласин. Агар инсон май ичса, душман (шайтон) ўз ражосати (ифлослиги) билан унинг садр (кўкси)ига ўрнашиб олади ҳамда *садр* ва *фуад*нинг ўртасини тўсиб қўяди, худди тўғон дарёни тўсиб қўйганидек. Шунда фуад зулматда қолади [1, 20].

Ал-Ҳаким ат-Термизий “Наводир ал-усул”, “Масоил аҳли Сарахс” асарларида ҳадисларни талқин қилишда ҳамда ўз қарашлари ва фикрларини ифода этишда қўллаган услубларини умумийлаштириб, қуйидаги йўналишлар бўйича тасниф этиш мумкин: 1. Таҳлилий йўналиш: Бунда у бир сўзнинг ишлатилаётган маъносини таҳлил этиб, ўша сўз ва сўз билдирган ашё ўртасини улайди, яъни ашё ва унинг номи маъносини бир-бирига боғлайди. 2. Луғавий йўналиш: Бунда ал-Ҳаким ат-Термизий ҳар бир сўзни энг кичик унсурларигача, яъни ушбу сўзни ташкил этган ҳарфларгача таҳлил этади. Бу билан сўзни ташкил этган ҳарфларгача таҳлил этади. Бу билан сўзни ташкил этган ҳарфлар ва сўз ўртасидаги ҳамда сўз ва у билдирган маъно ўртасидаги боғлиқлик бор эканлигини у таъкидлаб ўтади. Бу аллома ҳар бир ҳарф сўз маъносининг қандайдир бир қисмини ўзида мужассам этишини, шунингдек, сўз ибора маъносининг бир қисмини ўзида мужассам этишини ҳамда ана шу қисмлар мажмуидан сўзлар ва ибораларнинг тўлиқ маънолари ташкил топишини кўрсатиб беради. 3. Тажриба йўналиши: Ал-Ҳаким ат-Термизий ўз фикрларини ўқувчилар онгига етказиш мақсадида турли мисоллар, ривоятлар ва хулосаларини тақдим этади. Бу унинг нозик ҳолатларини синчковлик билан идрок этишидан дарак беради. 4. Келиштирув йўналиши: Ал-Ҳаким ат-Термизий бир мавзу бўйича турли қарама-қарши мулоҳазаларини жамлайди, сўнгра уларни бир-бирига яқинлаштириб, ихтилофли фикр ва қарашларни ўзаро мослаштиради. 5. Фалсафий йўналиш: бунда у юқоридаги тўрт йўналишни ўзида жамлайди, шу билан бирга ал-Ҳаким ат-Термизийнинг инсоннинг яралиши, унинг моҳияти, ташқи ва ички идрок этиш ҳиссиётлари (*садр, ақл, руҳ, қалб, нафс*) орқали идрок этиши ҳақидаги фикрлари унинг фалсафий қарашларининг негизини ташкил этади. 6. Танқидий йўналиш: ал-Ҳаким ат-Термизий исломий илмларнинг барча соҳаларини эътибордан четда қолдирмайди. Хоҳ у фиқҳ бўлсин, ёки калом, тасаввуф, тафсир бўлсин уларнинг барчаси билан таниш бўлганлиги унинг асарларида яққол кўзга ташланади. Шунингдек у ушбу соҳа эгалари ҳақида фикр ва мулоҳазаларини билдиради. Бу мулоҳазлар

холис ва беғараз танқид руҳида бўлиб, кўпинча аллома танқид қилган фикри ўрнига ўзи тўғри деб ҳисоблаган фикрни ўртага ташлайди. 7. Диний-амалий йўналиш: аллома ўз қарашлари маиший ҳаётда амалий ифода топиши мумкинлиги нуқтаи назаридан фикрларини баён қилган. Мана шу юқоридаги санаб ўтилган етти йўналиш ал-Ҳаким ат-Термизийнинг дунёқараши, яъни *ҳикма*ни ташкил этувчи бўлаклардир. [1, 20-21]

Ал-Ҳаким ат-Термизий ўзи яшаган тасаввуфий муҳитда катта обрў-эътибор ва таъсирга эга шахслардан бўлган. Унинг 200 га яқин рисолалари аксар ҳолларда ундан сўралган саволларга йўллаган жавобларидир. Бу рисолалар асосан руҳий таълимотларни ўз ичига олиб, ҳар бир рисола бу соҳанинг етук мутахассиси томонидан жуда нозиклик билан ҳамда юксак савияда берилган жавоб, йўл-йўриқ ва кўрсатмалардир. Савол-жавоб тарзидаги рисолаларнинг бу даражада кўплиги ал-Ҳаким ат-Термизий ўз даврида тасаввуф оламида ғоятда улкан мавқега эга бўлганлиги ва жамият эътибор марказида турганлигидан далолатдир. Ҳаттоки, ўзи яшаган муҳитида жуда катта таъсирга эга бўлган *маломатия* сулукига асос солган уч шайхдан бири бўлган Абу Усмон ал-Ҳирийнинг тутган йўлидаги камчиликларни унга жавоб тариқасида йўллаган мактубида очиқдан –очиқ ёзиб, унга керакли насиҳатлар бериши, шу билан бир қаторда ўлкадаги яна бир кучли тасаввуфий оқим – *карромийлик* таълимотларига қарши чиқиши ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўзига хос мустақил йўналиш ва маслак соҳиби эканлигини тасдиқлайди. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг таъсир доираси фақат ўзи яшаган давр ва минтақа билан чегараланиб қолмаган. У ўз асар ва рисолалари билан тасаввуфда чуқур из қолдирган алломалардандир. Биз унинг асарлар Имом ал-Ғаззолий (1058-1111), Ибн ал-Арабий (1165-1240), Ибн Қаййим ал-Жавзиййа (1116-1201), Хожа Муҳаммад Порсо (1345-1419) ва бошқа йирик мутасаввифларнинг ижодларига таъсир этганини кузатимиз мумкин.[1, 21-22]

АДАБИЁТЛАР

1. Термизий, Ал-Ҳаким. Нодир масалалар /араб тилидан таржима/. Муқаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи И.С.Усмонов. – Т.: Моваройннаҳр, 2007. – 88 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Тошкент, “Ўзбекистон”-2016.56б.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. –Тошкент, “Ўзбекистон”-2016,488б.
4. Омонтурдиев Ж. Ал-Ҳаким ат-Термизий таълимоти. –Тошкент, “Университет”, 2000.
5. Муртазоев Б. Ал-Ҳаким ат-Термизий илм зикрида.// Термиз Давлат университети илмий тўплами. –Тошкент, 2003.
6. Убайдулло Уватовнинг «Ал-Ҳаким ат-Термизий”(ҳаёти ва мероси) –Тошкент, 2001,35-37 бетлар.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг тасаввуфда тутган ўрнига психологик ёндашув

Қодирова А.Б. Термиз давлат университети

Резюме. Мақолада ал-Ҳаким ат-Термизий ўз даврида тасаввуф оламида ғоятда улкан мавқега эга бўлганлиги ва жамият эътибор марказида турганлиги ҳақида сўз юритилади.

Таянч сўзлар. Ислом тасаввуфи, ақл, нафс, руҳ, ҳаё, инсоннинг бош қисми, тасаввуф илми, руҳият илми.

Психологическая оценка роли и значения Аль-Хаким Ат-Термизи в суфизме

Кадирова А.Б. Термезский государственный университет

Резюме. В статье отмечается, что Аль-Хаким Ат-Термизи в свое время занимал важное положение в мире Суфизма и находился в центре общественного внимания.

Ключевые слова: исламские представления, душа, разум, страсть, стыд, внутренний мир человека, голова человека, представляемые знания, порядочность.

Psychological approach to Al-Khakim At-Termizi's Sufism

Qadirova A.B. Termez State University

Summary. The article mentions that Al-Khakim At-Termizi at one time occupied a huge position in the world of mysticism and was in the center of public attention.

Key words: Islamic mysticism, soul, mind, passion, shame, inner world of man, head of man, represented knowledge, decency

---

КАШТАЧИЛИК САНЪАТИ ВА ЎҚУВЧИЛАРДА УНГА БЎЛГАН ҚИЗИҚИШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛРИ

Шомирзаев М. Х.

Термиз давлат университети

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг таъкидлашича, “Бугунги кунда бизнинг қилаётган барча ишларимиз фарзандларимизнинг бахту саодати, уларнинг нурафшон келажаги учун амалга оширилмоқда. Лекин бахту саодат фақат бойлик, молу мулк билан белгиланмайди. Одобли, билимдон ва ақлли, меҳнатсевар, иймон-эътиқодли фарзанд нафақат ота-онанинг, балки бутун жамиятнинг энг катта бойлиги” [1].
Дарҳақиқат, қадим-қадимдан оила ёшларни касб-ҳунар таглашда, маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришда, ҳаётга тайёрлашда мактаб вазифасини ўтаб келган. Шу жиҳатдан ота-боболаримиз бола тарбиясида меҳнатга, касб-ҳунарга қизиқишга алоҳида эътибор берганлар. Демак, XXI асрда ҳар бир ота-она оилада ўз фарзандларининг қайси касб эгаси бўлишларига эътибор беришлари муҳим аҳамиятга эга. Чунки болада меҳнатга муносабат, энг аввало, оиладан бошланади.Шундай экан, ҳар бир фарзанд келажакда қурувчи бўладими, тикувчи бўладими, ҳунарманд бўладими оила тарбиясига, унинг меҳнатсеварлигига боғлиқ. Шу жиҳатдан қадимдан ўзбек оиласида фарзанд тарбияси, унинг келажакда қандай киши ўсиб етилиши, авлодлар давомийлигини таъминлашда унга қўйиладиган талаблар, тарбия узлуксизлиги ва узвийлиги каби психологик-педагогик жиҳатларига катта эътибор берилган. Албатта, унда фарзандларга касб-ҳунар ўргатишда оила тарбияси муҳим ҳисобланган. Шу жиҳатдан асрлар давомида фарзанд тарбиясига, унинг ахлоқий томонларига,

келажакда фарзанднинг малакали касб эгаси бўлиб, ҳаётда ҳалол ва пок яшаши, меҳнат қилиш натижасида юксак қадриятлар даражасига кўтарилган.

Қадимда ота-оналар фарзандларига ҳунар ўргатаётган устозни ҳурмат-эҳтиром қилганлар. Ота-оналар ва устозлар ўртасида муносабат маданияти ўзига хос хусусиятга эга бўлган. Ота-онанинг устозга муносабатида унга меҳр ва мурувват кўрсатиш, устознинг фарзандига берган танбеҳини тўғри тушуниш, фарзандининг ҳунар ўрганиши учун керакли нарсаларни етказиб бериш, устозни рози қилиш каби фазилатлар фарзанд тарбиясида муҳим омиллардан ҳисобланган. Шунингдек, устознинг ота-онага нисбатан ўзига хос муносабат мезони бўлган. Улар шогирдига ҳунар ўргатиш борасида зиммасига олган масъулиятли вазифасини бажариш, ўз ваъдасининг устидан чиқиш, ота-онага фарзандининг қобилияти, хулқ-одоби тўғрисида очиқ-ойдин гапириш каби ўзига хос миллийлик хусусиятлари, таълимий-тарбиявий имкониятлари, устоз-шогирд анъаналари, улар ўртасидаги ахлоқ-одоб мезони, маданияти ёш авлодни миллий халқ ҳунармандчилиги касбига меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланган. Шулардан бири каштачилик санъати ҳисобланади.

Кашта тикиш қизиқарли ва ижодий иш бўлиб, у инсонга кўп қувонч келтириши, бўш вақтида эрмак бўлиши, инсонни нафосат оламига олиб кириши мумкин. Кашта тикиш усулларини ўзлаштираётганда ҳамма нарса бирданига яхши чиқмаслиги мумкин, чунки каштачилик сабр-тоқатли, эътиборли, тартибли бўлишни талаб қилади. Шу боис кашта тикувчи чидамли бўлиш лозим. Керакли амалий кўникма ва малакалар эгаллаган сайин иш аста-секин осонлаша боради. Кашта тикиш санъатининг кўп асрлик тарихи бўлиб, археологик топилмаларда ёзилишича, қадимдан уй-рўзғор буюмлари – сочиқлар, тўр ҳошия, дастурхонлар, байрам ва кундалик кийимлар, пешбандлар, кашта тикиш усуллари, гуллари, рангларининг мужассамланиши авлоддан-авлодга ўтиб, такомиллашиб борган. Секин-аста яхши кашталар танланиб, миллий хусусиятлари билан тавсифли, бетакрор кашта намуналари яратилиб, бош кийимлар ва бошқа нарсаларга кашталар тикиб безатилган. Халқ усталари кашта тикиб безаган буюмлар чиройли гуллари, рангларининг бир-бирига мослиги, тўла мутаносиблиги, бажариш усулларининг профессионал аниқлиги билан ажралиб туради. Кашта тикилган ҳар бир буюм амалий вазифасига тўғри келади.

Мамлакатимиз музейларида халқ каштачилигининг кўп намуналари тўпланган, айниқса, XIX аср кашталари яхши сақланиб, шу кунларгача етиб келган. Ўзбек миллий каштачилиги (каштадўзлик) амалий санъатнинг қадимий турларидан бўлиб, у халқнинг ўз турмушини гўзал қилиш истаги натижасида юзага келган. Каштачилик санъати нафақат мамлакатимизда, балки хорижий давлат элларда ҳам шуҳрат қозонган. Ўзбек халқ усталари қўллари билан тикилган кирпеч, сўзана, зардевор, гулкўрпа, чойшаб кабилар Германия Федератив Республикаси, Белгия, Америка Қўшма Штатлари. Ҳиндистон, Афғонистон каби хорижий университетларда эътироф этилган. Шунингдек, мамлакатимизнинг Фарғона водийсида фақат хонадонларда эмас, балки музейларда доимий экспозицияга айланиб қолган. Ҳозиргача буюмлар ўзига хос гўзаллик, нафис безакларнинг ранг- баранглиги билан кишиларни ҳайратга солиб келмоқда. Бадиий каштачилик узоқ тарихга эга, буни археологик топилмалар ва ёзма манбалар исботлаб бермоқда. Ўзбек каштачилиги иқлим, табиий шароит, муҳит билан боғлиқ ҳолда, барча касб-ҳунарлар билан биргаликда ривож топган. Каштачилик санъатининг энг қадимийси сақланмаган.

XIV-XV асрларга мансуб миниатюралар орқали каштачиликнинг жуда қадимдан ривожланганлигини кўриш мумкин. Испания элчиси Руи Гонзалес де Клавихо Амир Темур саройида ўзбек миллий кашта безакларини кўрганини кундалигига ёзиб қолдирган. 1467 йили Камолиддин Беҳзод “Зафарнома”га ишлаган “Темур тахтда” миниатюрасида чодирга ишланган каштан дарахти акс эттирган [3, 37]. XIX асрнинг иккинчи ярмида кашта тикиш машинасининг ихтиро қилиниши каштачилик корхоналарининг вужудга келишига асос солди. Машинада кашталарнинг кўп ишлаб чиқарилиши уларнинг бадиийлигига путур етказиб, натижада гул кашталари унутила бошланди. Лекин айрим хилларигина сақланиб қолинган. Ўзбек каштачилиги қўшни халқлар каштачилиги таъсирида бойиди ва ривожланди. Агар Ўзбек каштачиларига назар солинса, унда ҳинд, хитой, рус, афғон, қозоқ, қирғиз ва тожик каштачиларининг усул ва услубларини учрататишимиз мумкин.

Ўзбек каштачиларида ўсимликсимон, геометрик ҳамда гул нақшлари кўп бўлса, рус каштачилигида геометрик, ўсимликсимон шакллар, гуллар, қуш ва мевалар кўп тасвирланади. Қозоқ ва қирғиз каштачилигида эса кўпроқ ҳайвонлар, шох ва туёқларини эслатувчи элементлар тасвирланади. Қадимий анъаналарга кўра, ўзбек қизлари – бўлажак келинчаклар сеплари ҳар хил каштачилик буюмларини ўзлари тайёрлашлари лозим эди. Кашталар қанчалик нозиқ, чиройли бўлса, қайлик шунчалик юқори баҳоланар эди. Қизлар 7-9 ёшдан бошлаб кашта тикишга ўргатиларди. Улар уч, тўрт йилдан кейин мустақил кашта тика бошлайдилар. Етишиб чиққан каштачи қизлар ўзларининг санъати ва табиатига кўра, гўзаллик ҳақидаги орзуларини ифодалашга ҳаракат қилганлар. Халқ амалий санъати, унинг турлари ва каштачилик санъати тарихини ўргатиш болалар тарбиясида муҳим омиллардан ҳисобланади. Чунки ўзбек халқининг кўп асрлик тарихида халқ амалий безак санъати маданий меросимизнинг асосий қисмини ташкил этади.

Ўзбек диёрида вужудга келиб, гуллаб – яшнаган амалий санъат турлари бемисллиги ва бетакрорлиги билан дунёга машҳур. Бу тараққиёт босқичи ҳақида фикр юритар эканмиз, ўзбек амалий безак санъатининг келиб чиқиши инсониятнинг илк даври, яъни ибтидоий жамоа даврига бориб тақалишининг гувоҳи бўламиз. Яқин ўтмишда ўзбек амалий безак санъатининг энг ривожланган каштачилик, ганчкорлик, тош ва суяк ўймакорлиги, қандакорлик, пичоқчилик, бўйрачилик, заргарлик, зардўзлик, гиламдўзлик, кигизчилик, саватчилик каби турларининг ўзига хос бажариш технологиялари, ҳақиқиқй миллий номлари, уларга хос атамалар, бу санъатларга хос мактаблар, услублар ҳамда шу соҳаларда ном қозонган усталарнинг хизматлари бутун жаҳонга донғи кетган [8,13]. Ўрта Осиё каштачилик санъати қадимдан дунёга машҳур. Ўтмишда ота-

боболаримиз матоларга битилган гўзаллик ҳозирги кунгача мафтункор жилвасини йўқотмаган. Юксак дид билан ишланган кашталар ҳозиргача бизни ҳайратга солиб келмоқда. Кашта арабча сўз бўлиб, тасвир, гул деган маънони билдириб, у қуш, ҳайвонот, ўсимлик дунёси, геометрик ва бошқа турли шаклларнинг маълум тартибда такрорланишидан ҳосил қилинган безак. Бадиий каштачилик ранглар уйғунлигида ва ўзига хос композицияларда гўзаллик яратиш санъати. Ҳунарманд уста ўз ишида рангларнинг табиий жилосидан ва бежирим шаклдан, материал фактурасидан моҳирлик билан фойдаланиб, ёрқин ифодаликка эришади.

Ҳар бир воҳа ва шаҳарларнинг кашта композициялари ўзига хослиги билан бир-биридан ажралиб туради. Масалан, Тошкент, Хоразм, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё каштачилик мактабларининг ўз шакл ва ранг колоритлари мавжуд [7,5]. Мустақил композиция тузиш жараёнида стилизация орқали кашта элементлари ўзаро бириктирилади. Кашта бўлакларининг вазифалари ва равон чизилишига эътибор берилади. Гул, барг, новда, бофта ва қўш бандлик кашта элементларидан композиция тузилади. “Одамзод бир умр зарур бўладиган табиий кўникма, малака ва хусусиятлар, масалан, ҳар қайси боланинг ўзига хос ва ўзига мос қобилияти, атрофдаги одамлар билан мулоқати, тенгдошлари орасида ўзини қандай ҳис қилиши, етакчилик хислатларига эга бўлиши ёки бўлмаслиги, керак бўлса, дунёқараши – буларнинг барчаси, энг аввало, унинг туғма табиати, шу билан бирга, оилада оладиган тарбиясига узвий боғлиқ эканини ҳаёт тажрибаси кўп мисолларда тасдиқлаб беради”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёев фикрларидан келиб чиққан ҳолда, болаларда ёшлик чоғиданоқ халқ амалий безак санъатига бўлган қизиқишни шакллантириш мақсадида дастурлар тузиш, машғулотлар ўтказиш, каштали расмлар чизишга доир тарқатма ва дидактик материаллар тайёрлаш мақсадга мувофиқ. Хуллас, оилада болалар каштачилик санъатига оид тушунчаларга эга бўлишлари ва машғулотлар жараёнида дастлабки кўникма ва малакалар шаклланиши муҳим ҳисобланади.

Демак, ўқувчиларнинг халқ миллий ҳунармандчилигига бўлган қизиқшларини шакллантиришда шу соҳа бўйича ўтказиладиган турли кўргазмалар, кўрик - танловлар ва унда ўзлари яратган турли мавзудаги ижодий ишлари билан мунтазам иштирок этишлари, уларнинг юқори кўникма ва малакаларга эга бўлганликларини кўрсатади. Уларнинг турли кўргазма ва танловларда қатнашишлари боис маънавий озуқа оладилар ҳамда билимларини янада чуқурлаштиришлари учун шу соҳа бўйича мактаб ўқувчиларига халқ миллий ҳунармандчилиги сирларини ўргатишда каштачиликдаги нақш элементлари ва безак буюмлари турлари ҳақида маълумот бериш алоҳида аҳамият касб этади.

Умумтаълим мактаблари ўқитувчилари нафақат фан асосларини, балки ахборот технологияларини ҳам эгаллаган бўлишлари, ўзларининг педагогик маҳоратларини тўхтовсиз ошириб боришлари талаб этилади. Ана шу мақсадда: ўқитувчиларнинг халқ ҳунармандчилигидан назарий ва амалий машғулотларни ўтишда ахборот технологияларининг таълим тараққиётида ҳаракатланувчи куч эканлиги; замонавий педагогик технологияларнинг тарихий тараққиёт босқичлари; хорижий мамлакатлар таълим тизимида қўлланиб келинаётган интерфаол методлар; замонавий педагогик технологияларнинг амалий санъат машғулотларида қўлланиш имкониятлари; халқ ҳунармандчилиги машғулотларида ахборот – коммуникация технологиялари имкониятларидан самарали фойдаланиш, уни амалиётда қўллаш йўллари; ўқувчиларнинг билими, кўникма ва малакалари ҳамда ижодий иш натижаларини назорат қилиш ва баҳолаш йўналишлари бўйича билимларини аниқлаш зарур. Маълумки таълим самарадорлигига эришиш йўлида ўқитувчи ўқувчиларнинг билим олиш мотивларига бефарқ қараши асло мумкин эмас. Чунки билим эгаллашга бўлган муносабат ўқувчининг танланган касбига бўлган қизиқиши билан уйғунлашиб кетади. Шунга кўра, ўқувчининг халқ ҳунармандчилигига бўлган қизиқиш мотивларига асосий эътибор қаратилди. Тажриба-синов жараёнида ўқувчининг нақш композициялари тузиш учун дастлабки билими, кўникма ва малакаларини билиш мақсадида ўтказган суҳбатларимиз ва анкета саволларидан олган жавобларидан маълум бўлдики, деярли 75 % ўқувчида келажакда каштачилик санъатини эгаллаш хоҳиш-истаклари мавжуд. Психологик жиҳатдан ўқувчиларда каштачилик санъатини ўрганишга бўлган қизиқишни шакллантиришда мустақил билимларни ўзлаштириш, ижодий фаолиятга киришиш, нақш композицияларини тузишда мантиқий фикрлаш, қўйилган муаммо ечимини топишга ўргатиш кабилар муҳим ҳисобланади. Бунда ўқувчиларда мустақил таълим эгаллаш йўлида ўз олдига янги талаблар қўя бошлайди. Бу жараён ўз-ўзини тарбиялаш заминида амалга ошади. Ана шунда таълим ижтимоий бурч даражасига кўтарила боради. Чунки таълим ўқувчини меҳнатга, касбий фаолиятга тайёрловчи омил вазифасини бажаради [8, 13]. Тадқиқий кузатувлар асосида ўқувчиларнинг дастлабки бир ой давомидаги каштачилик санъатига бўлган қизиқиш мотивларини алоҳида ўрганиб чиқдик. Бу жараён икки йўналишда ўз ифодасини топди. Биринчиси – “янги жамоа”ни аста-секинлик билан ўзаро танишувидан иборат бўлиб, “жамоа” орасида фаолларнинг кўзга ташланиши, айниқса, амалий санъат сирларидан тўла ёки бир оз хабардор бўлган ёш йигит ва қизлар оз бўлса-да, ўзларининг мазкур соҳа борасида амалий тажрибалари билан ажралиб турганлар, иккинчиси кимнингдир маслаҳатига кўра, ўқишга қабул қилинган ўқувчиларнинг таълим жараёнидаги фаолиятлари ўрганилди. Олиб борилган тадқиқий кузатувлар ижтимоий долзарб масалани талаблар даражасида эмаслигини кўрсатди. Бундай ёндашув асосида салбий омилларнинг шаклланиши ўқувчида дастлабки нотўғри тушунчаларни келтириб чиқариши мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, умумтаълим мактабларида қуйидаги вазифаларнинг ҳал этилиши биринчи даражали аҳамият касб этади: ўқувчиларнинг касб танлашида методик кўрсатма ва маслаҳатлар беришни кучайтириш; фан ўқитувчиларининг амалий санъатдан ўқув-методик ишларини режалаштириш; таълим жараёнининг илғор усулларидан, ўқитишнинг ташкилий шакллари ва воситаларидан оқилона фойдаланиш асосида ёшларга каштачилик санъатидан таълим беришнинг замонавий усулларини ишлаб чиқиш; таълим-тарбия жараёнининг мантиқий уйғунлигини ошириш, амалий санъат дарслари дастурий материалларнинг такрорланишига йўл қўймаслик, унинг кетма-кетлиги, изчиллиги, узлуксизлиги ҳамда

узвийлигини бўлажак каштачи усталарнинг назарий билими, амалий кўникма ва малакаларини шакллпнтириш нуқтаи назаридан таъминлаш; бўлажак халқ ҳунармандчилиги усталарининг мустақил билим олиш фаолиятига методик раҳбарлик қилишни режалаштириш, такомиллаштириш, ташкил этиш ва назорат қилишнинг оқилона шаклларини ишлаб чиқиш; таълим жараёнини зарур жиҳозлар, жумладан, техник ва кўргазмали воситалар, шунингдек, нақш композицияларини ишлашда компьютер дастурларидан фойдаланишни йўлга қўйиш; умумтаълим мактабларининг халқ ҳунармандчилиги машғулотларида ўқувчиларнинг онги ва тафаккурини ривожлантириш, назарий билими, амалий кўникма ва малакаларини ҳосил қилиш, фуқаролик бурчи ва мажбуриятини англаб етишни ўргатиб боришда таълим-тарбиянинг турли метод ва воситаларидан кенг фойдаланишни назарда тутади. Ҳар бир дарс аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда, пухта режалаштирилган бўлиши лозим. Унинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти, дарс босқичлари, кўргазмали материаллардан фойдаланиш, ғоявий, мафкуравий мазмунига мос келиши, назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги, кўргазмали воситалар билан жиҳозланиши, ўзига мос усул, метод ва воситалардан самарали фойдаланилган ҳолда ташкил этилиши, ўқитувчи ва ўқувчининг ўзаро фаол муносабатда бўлиши ҳисобга олиниши зарур.

Хулоса қилиб айтганимизда, ўқувчиларни каштачилик санъатига ўргатишда таълимнинг замонавий методларидан фойдаланишга муҳим аҳамият берилган. Ўқувчиларда ўтилаётган мавзуга нисбатан қизиқиш уйғотиш, назарий билим, амалий кўникма ва малакаларни шакллантириш, мавзуга оид тарқатилган материалларни якка ва гуруҳ ҳолида ўзлаштириб олишлари учун суҳбат-мунозара ташкил этиш, тарқатма ва дидактик материаллар тайёрлаш кабиларнинг бир мақсадга йўналтирилган, олдиндан пухта лойиҳалаштирилган ва кафолатланган натижа беришга қаратилган педагогик жараёнлар ишлаб чиқилган бўлиши керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. –Тошкент, “Ўзбекистон”, 2017.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони // Халқ сўзи, 2017-yil, 8-февраль. № 28.
3. Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. –Тошкент, “Меҳнат”, 1991. Б.37
4. Сотиболдиев З.Ш. “Дизайн асослари”. –Тошкент, “Иқтисод-молия”. 2008. Б.87
5. Стефановская Т.А. Педагогика: наука и исскуство. –М.: Издательство “Совершенство”. -1998. С.121
6. Толипов Ў.Қ., Шарипов Ш.С., Исламов И.Н. Ўқувчилар дизайнерлик ижодкорлиги. –Тошкент, “Фан”, 2006. Б.35
7. Ҳабибулло Солих. Рамзий безаклар маъноси. –Тошкент, “Ўзбекистон”, 2003. №3. Б.5
8. Ходжабоев А.Р. Научно-педагогические основы учебно-методического комплекса подготовки учителя труда. Автореф. дисс…д-ра пед. наук. –Т.: 1992. С.13
9. Нишаналиев У.Н. Формирование личности учителя трудового обучения: проблемы и перспективы. –Ташкент, «Ўкитувчи”, 2000. С.117

Каштачилик санъати ва унинг ўзига хос жиҳатлари

Шомирзаев М.Х. Термиз давлат университети

Резюме. Мақолада каштачилик санъатининг ўзига хос жиҳатлари ёритилган. Кашта тикиш қизиқарли ва ижодий иш бўлиб, у инсонга кўп қувонч келтириши, бўш вақтида эрмак бўлиши, инсонни санъат оламига олиб кириши мумкинлиги баён қилинган.

Таянч сўзлар: кашта, касб, ҳунар, қизиқиш, таълим, тарбия, нафосат, кўникма, малака.

Искусство вышивания и его своеобразные особенности

Шомирзаев М.Х. Термезский государственный университет

Резюме. В статье освещаются аспекты в исскустве вышивки. Утверждается, что вышивка - это интересная и творческая работа, которая может принести миру много радости, веселья и азарта.

Ключевые слова: вышивка, профессия, интерес, образование, воспитание, азарт, навыки, квалификация

The art of embroidery and its minor aspects

Shomirzayev M.X. Termez State University

Summary. The article highlights aspects in the art of embroidery. It is affirmed that embroidery is an interesting and creative work that can bring the world a lot of joy, fun and excitement.

Key words: embroidery, profession, interest, education, upbringing, fervor, skills, qualification

---

МЕТОДОЛОГИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ ПО ПРЕДМЕТУ ФИЗИКИ В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Курбанов Х.М.

Ташкентский институт инженеров железнодорожного транспорта

Современный этап научно-технического прогресса диктует особую необходимость решительной перестройки подготовки инженерно-технических специалистов. Предстоит воспитать кадры, способные обеспечить революционные преобразования в технике, технологии и организации производства, многократный рост производительности труда. В обучении специалистов широкого профиля следует предусмотреть углубление теоретической базы, овладение фундаментальными основами инженерной деятельности, существенное улучшение практической подготовки. В связи с этим вытекают, следующие особенности постановки и проведения физического лабораторного практикума в технических ВУЗах. Одним из основных особенностей постановки и проведения физического лабораторного практикума - это прочные и систематические знания по всем разделам курса общей физики.

Физика, как любая наука, представляет собой единый организм, который весь целиком живет и развивается, и его нельзя делить на нужную часть и отжившую. При современных темпах и особенностях развития техники невозможно заранее предугадать, какие разделы физики приобретут преимущественное значение для техники в ближайшем будущем. Поэтому курс физики должен быт таким, чтобы студенты получили прочные и систематические знания по всем его основным разделам. Подчеркивая большую роль знаний по физике в инженерной деятельности, академик Л.И. Мандельштам писал: « .. широкое, полное знание физики для инженера - не роскошь, а необходимость, что широкий физический горизонт должен быть достоянием не только отдельных избранных людей - инженеров; которым суждено прокладывать новые пути в технике, но и достоянием всякого инженера, сознательно относящегося к своему труду»[2]. На важную роль физики при подготовке специалистов указывал и академик В.А. Фабрикант: «..она (физика) имеет особо благоприятные возможности для формирования мировоззрения и развития научного мышления будущих инженеров» [3].

Глубокие и прочные знания по физике необходимы инженеру любой специальности еще по следующим причинам: 1) физика - общенаучная основа многих общеинженерных и специальных дисциплин, обучаемых в технических вузах, 2) процессы, протекающие в сложных и простых инженерных сооружениях описываются физическими явлениями и законами, 3) применяя достижения физической науки, современная техника выдвигает перед наукой некоторые вопросы, в разрешении которых развивается сама физика.

Углубленная теоретическая подготовка по физике может обеспечить специалисту широту и гибкость мышления, запас профессиональной прочности в быстро меняющихся условиях**.** Лабораторный практикум по физике располагает достаточными возможностями для формирования и развития следующих профессиональных умений инженеров: 1) эффективно пользоваться различными измерительными приборами; 2) наблюдать физические процессы, протекающие в инженерных сооружениях; 3) быстро диагностировать неисправности в технологических устройствах; 4) разбираться в электрических и электронных схемах; 5) правильно формулировать задачи; 6) рационально планировать эксперимент и учитывать погрешности его; 7) представлять задачи в наиболее удобной для восприятия форме.

Теоретической основой этих профессиональных умений инженеров является глубокое и прочное знание физики. Они формируются развиваются на всех этапах физического практикума. Поэтому постановку и проведение физического лабораторного практикума в технических вузах необходимо совершенствовать так, чтобы раскрылись его возможности, способствующие углублению знаний по физике расширению «физического горизонта» будущих специалистов. Следующие особенности постановки и проведения физического лабораторного практикума связано с формированием и развитием вышеприведенных профессиональных умений инженера. В процессе выполнения лабораторных работ студенты наряду с ознакомлением научными методами познания должны убеждаться в диалектической природе физических явлений и в возможности их применения в технике и других народно-хозяйственных отраслях. Задания физического лабораторного практикума должны ознакомить студентов с методами экспериментирования, позволить приобрести опыт и навыки обращения с приборами и оборудованием, умения применять их в различных условиях. Учебные лаборатории и оборудования надо поставить так, чтобы у студентов развивались технологические и конструкторские способности Студенты имели возможность вносить свои поправки и элементы новизны в конструкцию установки или технологию выполнения заданий практикума.

Тематика лабораторных работ должна охватить весь раздел курса, особенно наиболее трудные для усвоения курса физики. Более глубокому пониманию физического содержания лабораторных работ поможет организация семинарской формы отчетности, где коллективно обсуждаются индивидуально выполненные лабораторные работы. Это позволит инженерам научиться высказывать свое мнение и защищать его.

При организации физического практикума следует учитывать уровень подготовленности студентов учебной группы, их способности и отношение к работе (одни легко справляются с заданием, имея отличную подготовку, другие имеют пробелы в знаниях за среднюю школу в связи с длительным перерывом в учебе; у третьих - слабые экспериментальные навыки, четвертые затрудняются в обобщении и обработке результатов измерений). Собеседование со студентами учебных групп первого курса и наблюдение за ходом выполнения первых, сравнительно несложных работ практикума показывают, что студентов младших курсов технического вуза можно разбить на следующие группы: Первая группа студентов относится к выполнению лабораторных работ, как к заданию, которое нужно выполнить с наименьшей затратой энергии. Вторая группа студентов работает с переменной активностью, в зависимости от тех или иных условий, ведет все записи, не проявляя большого интереса к результатам своей работы. Третья группа студентов занимается активно, задает вопросы и пытается решить их на месте; они не безразличны к конечным результатам эксперимента.

Различия в составе и уровне подготовки студентов технического вуза приводят к необходимости дифференцированного подхода к составлению заданий. Дифференцированный подход предполагает подготовку для каждого задания программ различной сложности. Слабым студентам предлагается четкий алгоритм выполнения работы, дается полное ее теоретическое описание и конкретная методика проведения эксперимента. Студентам средних способностей, имеющим некоторый опыт работы в лаборатории, можно предложить задание, для разрешения которого необходимо умение принять самостоятельное решение, проявить инициативу в выборе измерения тех или иных величин и показать целесообразность предложенного способа и его преимущества по сравнению с другими методами измерения.

Хорошо подготовленным студентам можно предоставить большую самостоятельность в выполнении работы; предложить выбрать методику проведения эксперимента; составить его рабочую схему; построить

модель процесса; прогнозировать результаты с последующей проверкой своих предложений. Такое экспериментирование носит творческий, исследовательский характер.

Организация выполнения несложных лабораторных работ в начале учебного семестра дает возможность провести индивидуальные работы со студентами с различными уровнями знаний, также способствует развитию таких профессиональных умений, как умение эффективно пользоваться различными измерительными приборами, быстро диагностировать неисправности в технологических устройствах. При самостоятельной подготовке схемы и проведении опыта основного физического практикума у студентов вырабатывается умение и навык наблюдения за физическими процессами, протекающими в инженерных сооружениях, разбираться в электрических и электронных схемах. Коллективное обсуждение (семинарская форма отчетности) физических явлений, лежащих в основе лабораторных работ физического практикума, также способствуют развитию указанных выше умений. Помимо того, в обсуждениях вырабатывается умение правильно сформулировать эксперимент и учитывать погрешности его, представлять задачи в наиболее удобной для восприятия форме [6, 7]. Постановка и проведение физического лабораторного практикум в технических вузах должны создавать возможности для переноса умений, выработанных при изучении одного раздела курса на другой.

Раскрывая природу общетрудовых умений и переноса их новые условия, В.А.Милерян пишет: "Особое значение приобретает вопрос о переносе производственных умений в условиях комплексной механизации и автоматизации производства» [1]. Перенос начинается с попытки прямого приложения имеющихся знаний, умений к условиям новой задачи. Если обучающиеся убеждаются в невозможности решить эту задачу таким способом то они начинают более детально анализировать, сравнивать, сопоставлять условия новой задачи с условиями той деятельности, в которой было сформировано подлежащее переносу умение. Так, умения, выработанные при выполнение работ раздела физики «Механика и молекулярная физика», могут перенести в лабораторные работы по разделу «Электричество и магнетизм». Такие элементарные переносы умений могут быть предшественниками переносов, необходимых в более сложных условиях на производстве [5]. Наряду с формированием и развитием элементарных профессиональных умений, переноса их, физический практикум позволяет развивать навыки самостоятельности, умение работать с литературой. Это способствует самостоятельной разборке схем, проведению соответствующих измерений и обработке результатов. Кроме того, направляющие указания преподавателя и соответствующие руководства к выполнению заданий заставляют студентов работать с литературой [4].

Таким образом, на занятиях лабораторного практикума углубляются физические знания, формируются и развиваются общие и некоторые профессиональные умения. Помимо того, на лабораторных занятиях раскрываются такие возможности, как перенос умений, выработанных при практическом изучении одного раздел курса физики, на другие разделы.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Милерян Е.А. Психология формирования обще трудовых политических умений, –М.: «Педагогика», 1973.
2. Мандельштам Л.И..Вступительная лекция к курсу физики в Одесском политехническом институте, в сбр. академик Л.И. Мандельштам – М.: «Знание», 1980.
3. Фабрикант В.А. и др. Физика – формированию мировоззрения инженера – ВВШ, 1977, № 3, с. 50 – 54.
4. Назиров Э.Н. и др. Механика ва молекуляр физикадан амалий машғулотлар. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 2001.
5. Султанова К.А. и др. Физический практикум по электричеству и Магнетизму. – Т.: ТашГУ, 1976.
6. Қурбонов М. Физикадан намойиш экспериментларини услубий функцияларини кенгайтиришнинг назарий асослари. Монография. – Т.: “Фан”, 2008.
7. Қурбонов М., Бегматова Д.А. Физика практикуми ишларини миқдорий баҳолашнинг дидактик асослари. – Т.: “ЎзМУ”, 2008.

Техник университетларида физика фани бўйича лабаратория ишларини ташкил этиш методологияси
Курбанов Х.М.Тошкент темир йўл мухандислари институти

Резюме. Мақолада техник олий таълим муассасаларида физикадан лаборатория ишларини тайёрлаш ва ўтказишнинг ўзига хос жиҳатлари ёритилган.

Таянч сўзлар: физик қонунлар, фикрлаш, лаборатория, тажриба, билим.

Методология организации лабараторныхработ по физике в технических вузах
Курбанов Х.М. Ташкентский институт инженеров железнодорожного транспорта

Резюме. В статье освещены особенности подготовки и проведения лабораторных работ по физике в технических вузах.

Ключевые слово: физические законы, мышление, лаборатория, опыт, знания.

Methodology for organizing laboratory work in physics in technical universities
Kurbanov Kh.M. Tashkent Institute of Railway Engineers

Summary. The article highlights the features of the preparation and conduct of laboratory work in physics at technical universities.

Key words: physical laws, thinking, laboratory, experience, knowledge.

ӘЖИНИЯЗ ПОЭЗИЯСЫНДА ТӘРБИЯНЫҢ ЖӘМИЙЕТЛИК ӘҲМИЙЕТИ ҲАҚҚЫНДА

Таспанова Ж.К.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Әжинияздың дүньяға көзқарасының бир тәрепинде әдалатсыз жәмийетти жақсылаў ойлары турған еди. Усыған бола ол жәмийеттеги барлық күшлерди ҳәрекетке келтириўши дерек- бул инсанлар ҳәрекети екенлигин

нәзерде тутып, жәмийеттеги жеке адамның усы арқалы халықтың ролине үлкен исеним менен қарады. Нәтийжеде адамларды унамлы минез қулыққа, әдеп-икрамлылыққа тәрбиялаў арқалы жәмийеттеги өз-ара мүнәсебетлерди жақсы сыпатларға бай етиўди нәзерде тутқан Әжинияз, халықтың келешеги – жаслар тәғдирине, оның тәрбиясына айрықша дыққат бөлди. Оның пикиринше жаслар елдиң келешеги. Ал, ҳәр бир перзент ата-ана ушын «Көңлиниң қуўанышы, жигер бәнди». [3, 171] Ата ислерин даўам еттирип, әўладларды жалғастырып барыўшы.

Ойшыл "Болурма" қосығында перзент тәрбиясының тийкарғы орны шаңарақ екенлигин, бала шаңарақ тәсиринде қәлиплесетуғынын гәп ете отырып, ҳәр бир үйдиң: «Уғлы-қызы болуб, йәнә бай болса, яланчи дүньяда әрман болурмы» [3, 133] -деп, шаңарақ ҳаққындағы өз идеалын, шаңарақта улдың да, қыздың да орны гиреўли екенлигин, ата-аналардың өз балалары менен абадан турмыста жасаўын, шаңарақ дәраматы ул-қыз тәрбиясына жеткиликли болыўын мақуллады. Жәмийет ушын ул да, қыз да теңдей зәрүр, барабар ҳүрметке миясар, инсан ер яки ҳаял болыўына қарамастан жәмийетте теңдей дәрежедеги орынларына ийе, "Адам улы- бәри адам"[3, 73]. Булардың тәбиий жақтан да, социаллық тәрептен де бир-биреўинен артық яки кемлик жери жоқ деп есаплады.

Шайыр адамның тәғдиринде белгиленип қойылған жазылмышларға мәлим дәрежеде тәрбия жәрдеминде өзгерислер енгизип, баланы өзиң ойлаған мақсетке сәйкеслендирип қәлиплестириўге болады деп түсинди. Усы себепли тәрбия инсан өмиринде үлкен роль атқаратуғынына итибар берип, баланы қалай тәрбияласаң, солай ержететуғынын ескертеди ҳәм оны жәмийетте жас гезинен ақыллылыққа, әдеп-икрамлылыққа, адамгершиликке үйретиў керек деди, себеби-«әўелде оңбаған ақырда оңбас» [1, 107]. Жас гезде берилген тәрбия унамсыз қылықларға бейим болса, бул үлкейген гезде адамдағы тийкарғы минез-қулыққа айналып кетеди. Ақыбетинде жәмийеттиң бундай ағзасы «Ҳаслы бузық болып, ақыл сөзге ермес, нәсиятқа кеўил бермес"[1, 107] дәрежеде қәлиплесип шығатуғынын айтады. Соның ушын да Әжинияз "Көрдим" қосығында жасларда унамсыз минез-қулықты болдырмаўдың алдын ала шараларын көриўди, адамлардың жәмийетлик қарым-қатнаслары барысында бир-бирине тәрбиялық тәсир тийгизиўи мүмкинлигин уқтырды. "Болмағанша" қосығында турмыста инсанның жақсы, жаман, ақыллы, өнермент болыўын нәсилине, ата-тегине байланыстырыўшылық орын алса да, болмысқа объектив мүнәсебетте қатнас жасаўы арқалы ойшыл бул мәселеде көпқана өзине тән турмыслық реал пикирлерди баянлады. "Бозатаў" поэмасында ол адамлардағы "ақ сүйек", "қул", "күң" деген түсиниклердиң келип шығыўын пайда етип турған адамлар-дың нәсили емес, ал жәмийетлик-экономикалық жағдай, еллер арасындағы урыс, басып алыўшылықлар деген пикирди айтты. Буннан тысқары "Йоқты" қосығында, әкедеги нәсил жақсы болып, бирақ бала дурыс-тәрбияланбаса, ақыбети төмендегише болатуғынын да ескертеди: Яман болса зүриядың / Шықмас дүньяда ҳеш адың [3, 120]

Шайыр тәрбия исинде жәмийеттеги орталықтың тәсирине үлкен әҳмийет берди. Жаслардың биринши тәрбия орталығы-шаңарақтың көргенли, перзент тәрбиясы ушын қайырхом, бала тәрбиясы бойынша түсиник, тәжирийбелерге ийе болыўын зәрүр санады. "Йигитлер" қосығында шаңарақтағы ата-аналардың өзлери әдеп-икрамсыз, бирин-бири ҳүрметлемейтуғын жағдайда жасаса, буның шаңарақта өсип киятырған перзентке унамсыз тәсири тийетуғынлығын түсиндирген. Шайыр усы пикирлерин және де даўам ете отырып, "Бахыт" қосығында бала турпайы, адамгершилиги жоқ, пәс инсанлар менен инақлық мүнәсебетте жасаса, оған ҳақыйқый ел азаматы сыпатындағы халық унатқан түсиникти, минез-қулықты қәлиплестириў қыйынласатуғынын айтқан. Ал, "Еллерим барды", "Керекти" қосықларында ел ишиндеги бай, феодаллар менен патшалардың өз әўладларын халықты езиўшилик пенен басқарыўға үйретип, оларды қандай ҳийлелик пенен алдаў жолларын, сүтхорлық ислеў сумлықларын шаңарақларында қәлиплестирип келгенлигин, бул сияқлы унамсыз тәрбия мазмунун өз заманында үстем топарлар тәрепинен қәлиплестириў даўам етип атырғанын да сөз етти.

Усы мақсетте ол өз шығармаларында жаслардың адамгершиликли, әдеп-икрамлы тәрбияланыўы исине айрықша дыққат қаратты. Оның түсинигинше, адамлардың унамлы минез-қулқы, этикалық жақтан жетилисиўи жәмийетлик турмыста бири-бирине жаман мүнәсебетте болыўына жол қоймайды. Әдеп-икрамлылық тәрбиясының усындай социаллық әҳмийетин сезе отырып, шайыр адамдағы минез-қулыққа байланыслы инсаный жетискенликлерди ақыл қубылыслары менен байланыста қарайды. Ақыл инсанның унамлы минез-қулқын тәртипке салады. Ақыл-еси бар адам жөнсиз ислерден қашық болып, айып ислемейди. Сондай екен: «Айыпты билмәған ақылсыз зайып» [3, 188] яки, ақылы жоқ жаслардың «әдеби әрқәндин ҳеш заты болмас» [3, 188]. Усылай екен, ойшылдың көзқарасынша, инсанның ақыл түсиниги оның жәмийеттеги жақсы минез-қулқының, жүрис-турысының жүз бериўине дерек есапланады.

Шайыр әдепли ҳәм көргенсиз адамлар арасында нәсиллик айырмашылықлар жоқ екенлигин, оларда тек тәрбия менен билим алыўдың басқаша түсиниклерде яки ҳәр қыйлы дәрежеде қәлиплесиўине байланыслы екенлигин айтады. Усындай айырмашылықларға бола: «Пәзийлет билмеген надан» бул адам емес, ол инсанлардың жәмийетлик орталығында жасап атырған «Төрт аяқлы малға мегзейтуғын» [3, 73] - адам секилли мақлуқат-лар деди.

Перзент жаслайынан унамлы қәсийетлерге бейимлесип тәрбияланбаса, турмыстан өз орнын таба алмайды, қонымсызлығы себепли өзге адамлар тәрепинен жек көринишке ушырап, жағымсыз минез-қулқы нәтийжесинде ҳәр жерде қаққышланып жүреди. Бундай жаслар ҳәтте өзин асырап камалға келтирген ата-анасын да ҳүрметлемей қояды, олардың айтқанына бағынбай, өзбайдалына кетеди. Шайырдың пикиринше: «Усындайда балаң тилиңди алмаса, ишиң жанған отқа мегзер» [3, 72] .

Шайыр адамдағы жақсы минез-қулықты сөз еткенде алды менен адамгершиликли болыўды тилге алып, бәрше иззет-хүрмет инсанға қаратылыўын, инсанды қәдир тутып, қәстерлеўинди ўазыйпа етеди. Неге дегенде «Бул дүньяның көрки-адам баласы» [3, 65]. Усындай дәрежедеги бәлент хүрметке миясар инсан, жәмийетте бир-бириниң қәдирин билиўи, өз-ара сыйласықлы, адамгершиликли қарым-қатнаста жасаўы керек. Егерде «адам улы адам қәдирин билмесе, оннан дүзде отлап жүрген мал жақсы» [3, 122]. Адамға тән унамлы ислериң, жүрис турысың бар болса ғана жәмийеттеги басқа инсанлар хүрмет көрсетеди, себеби олардың «адамгерлик (адамгершиликли) адамдадур кеўили» [1, 68] .

Шайыр жәмийетлик турмыста адамлардың өз-ара дослық қатнаста жасаўына айрықша әҳмийет берди. Себеби адамлар ортасындағы бир-биреўге қатнастағы дослық тилеклеслик түсиниклери жәмийетлик орталықтың адамгершиликли мүнәсебетлерге бай болыўына еристиреди. Бунысыз адамлардың мақсетли ис-хәрекетлери алға раўажланбайды, адамлар дос яранлары менен биргеликте жәмлесип умтылса, бир-биринен қоллаў алып жасаса, турмыс аўырманлықлары жеңиллеседи. Жалғыздың үни шықпайды. Неге дегенде: «Ҳеш кимге болмаған үлпет, мийўасыз бир талға мегзер» [3, 72]. Турмыста жақсы адамлар менен дослықта өмир сүрсең ғана кеўлиң тоқ, руўхың бай болып, талабың илгери өрлейди, тек жақсы «достың болар өлгениңше мәдети» [3, 72]. Жаслар дослық мүнәсебетте өз-ара садық, исенимли, бир-бирине шын берилген болыўы керек. «Дос болып досынан гәпин гизнеген, досқа қылап қылып ялған сөйлеген» [3, 123]- ҳийлекер душпан. Буныңдай «яман адам достдын қашар, ўәз кешер» [3, 130] ҳәм күнниң күни келгенде опасызлық қылады, сонлықтан да «йўрме намәрд йолдаш билә» [3, 106]. Дос излеген адам өзине өз-ара түсинисетуғын «қәдирин биләр бир қәдирдан изләсә» [3, 132] ғана турмыс ғалма-ғаллықларын жеңил саплас-тырып, мақсет еткен ислерине жигер менен умтылыўын, достың руўхый тилеклеслиги мәдет беретуғынын айтып,бул исте жаман, жалатай, «нәмәхрәмди ҳәсла жолдас тутпа»ўды [3, 72] нәсиятлады.

Жәмийетлик орталықта адамлар арасындағы дослық тилеклесликтиң беккемлиги, бир пикирдеги нийет пенен ис етиўге умтылыўы, олардың тутасқан аўқамласыўын пайда етеди. Адамлардың бирлесип, өз-ара аўҳамласыўы алдын ала қәлиплескен дослық сезимлер негизинде жүзеге келсе, турақлы, исенимли болатуғынын, дослықтың адамлардағы аўҳамласыў ушын дерек сыпатында хызмет ететуғын руўхый күшке ийе екенлигин: «Биригип дос болып қолды усласаң, оңғанын ақыл ҳәм ой билен көрдим», [1, 67] - деп тәрийплейди. Усылай етип Әжинияз, абадан турмысқа ерисип, жәмийетте көп нәрселерге қол жеткерип жасаўға, әсиресе, әдалатлы, теңликли заманға ийе болып, бахытлы турмысқа бөлениўиге, «шадықуррамлықты бәлки көриўге, халық билен ғалаба ғайрат керекти» [1, 134] -деп, жасларды жәмлескен халықтың дөретиўшилик құдирети уллы болатуғынлығына исеним менен қараўға түсиниклер берди.

Шайырдың жаслар тәрбиясы ҳаққындағы ойлары руўхый тәреппен өз-ара избе-излик пенен байланыслылыққа ийе. Усы себепли Әжиниядың халықты бир аўҳамға бирлескен түрде жасаўға шақырыў ойлары халықлар дослығы ҳаққындағы көзқараслары менен ушласқан. Ол өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен, қарақалпақ ҳ.т.б. миллетлердиң өз-ара тили, үрп-әдети, дәстүри жағынан жақынлығын, шежиреге сүйенсе, арғы ата-бабалары туўысқан болғанлығын ескертип, бул халықлардың дослық мүнәсебетте, тыныш-татыў өмир сүриўи жәмийетлик турмыста абаданшылыққа ерисиўдиң гиреўи деп баҳалады. Ойшыл, қыз Меңеш пенен айтысында тарийхый шежирелерге тийкарланып, қазақ, қарақалпақ халықларының келип шығыў тийкары бир деректен өрбигенин билдирген еди. Усы себепли шайыр миллетшилик сиясатын ҳәўижлендириўши феодаллардың зулымлық көзқарасларына қарсы, жәмийеттеги қудай жаратқан барлық миллетлер теңдей өз хуқықларына ийе деген уғымды баянлап: «қарақалпақ қазақ пенен теңбе-тең журт» [3, 218] екенлигин түсиндирди.

Шайырдың жасларға туўған елин сүйиў сезимлерине ийе болыўын, оны қәдирлеўи, зәрүр жағдайда сыртқы душпанлардан қорғаўы кереклигин, елден безиўге болмайтуғынын нәсиятлаған-дағы баслы мақсети: «Елинен айрылған дийўана болатуғынын» [3, 63] түсиндириў еди. Жат журт қәдириңди билмейди. «Жат еллерде мүсәпирлик шекеннен, урып соғып қорласа да ел жақсы» [3, 123] - деп, туўған мәканның ҳәр нәрседен де артықмашлығын сездирди. Себеби, «Ҳәр ким өз йуртында дәўлетли султанға меңзеп» [3, 101] жасайды. Дүньяда гөззал шәҳәрлер ҳәм сулыў үлкелер көп, сонда да- «ҳәр кимниң өзине Мысырды жайы» [3, 122].

Шайыр ҳадал мийнет етип күн кешириўдиң тек сол адамның өзи ушын ғана емес, ал жәмийет ушын да әҳмийети бар екенлигин, елдиң раўажланып, абаданласыўы инсанлар мийнетине тығыз байланыслылығын, сонлықтан жаслар халық ушын мийнет етиўге тәрбияланыўы кереклиги ҳаққында да баҳалы пикирлер айтты. “Базыбиреўлер” атлы қосығында ҳәр бир инсан жеке мийнети менен тиришилик етиўи лазымлығын, бәрше ырысқысын өзи табыўы кереклигин тәрипледи. Адамлар жалғыз өзиниң жасап, күнелтиўи ушын ғана емес, ал халық мәпи, елдиң гүллениўи ушын да маңлай тер төгиўи керек. Мийнеттиң дөретиўшилик құдирети-ниң уллылығы, оның елди сүйиўшилик сезимлери менен байланыс-лылығында деп түсинген шайыр: «Елге пайдасы жоқ мақтаншақ мәрттен, шаң-кириңди қағып ескен-жел жақсы”[2, 84] - деди.

Шайыр мийнет ислеўге шақырыў менен биргеликте, жасларға өнер ийелеўди нәсият етип, буның халық талабын қанаатлан-дырыўда әҳмийети үлкенлигин, турмыста басқа биреўлерге ғәрезли болып жасаўдан қутылыўдың тийкарғы шарасы, өнер ийелеў екенлигин, әсиресе ҳеш ким өзлестирип, үйрене алмаған сийрек гезлесетуғын өнерлерди меңгериў, душпанларды да өзиңе мүтәж етип қоятуғынын, олардың өнериңе бас урып, сәған зәрүр болып жасайтуғынын түсиндирди. Инсанды бундай қәдирли өнерлер бахытлылыққа еристиретуғынын “Мегзер” қосығында оғада түсиникли етип баянлаған. Оның көзқарасынша, кәсип-өнериң таптырмайтуғын, халық ушын керекли, қәдирли болса бул жетискенлигиңди ел ҳүрметлейди, саған дос ҳәм тилеклес адамлар көбейеди, душпанларыңның иши күйеди: Пуллы болса кәсип-кәриң,/ Душпаныңнан өнер арың/ Ҳәмме сениң досың, ярың/ Төрт жағың қублаға мегзер [3, 71].

Шайыр жәмийеттеги адамлардың жақсы минез-қулық ийелеп, адамгершилик пенен өмир сүриўиниң бир тәрепи, өтирик сөйлемей, өсек айтпай, ҳақлық жол менен жүриў екенин де ескерткен. Алдаўға әдетленген кисиниң ар-намысы, турағы кем болатуғынын, бундай қәсийетсизлердиң жәмийетшиликте қуты қашатуғынын, абрайы, ҳүрмети болмайтуғынын түсиндирип: «Өтирикшиниң болмас анты, ийманы"[3, 123] деп жазды. Усындай «жаман адам ғоз таслайды араға» [1, 108]. Сөздиң өтирик-ыраса анықланбаса адамлар арасындағы өз-ара исеним, сыйласық бузылатуғынын, соның ушын «Шуғыл сөзди шубҳа етиўди таслаў» [1, 67] зәрүрлигин баянлады. Оның пикиринше, өтирик-өсек айтыўшы адамлардың: Талабы сарсық гәп болар, / Алды бәлент таўға мегзер. [1, 145]. Ақыбетинде, бундай адамлардың келешеги, өнип-өсиўи шекленген дәрежеде қалып, адамлар арасында сыйласықлы орны болмайды.

Жәмийетте жасап атырған инсанлар ортасында бәршеге айтылатуғын, гейде өзгелерге сездирмейтуғын гәплер болату-ғынын, буның парқын жаслар түсиниўи зәрүрлигин әҳмийетли баҳалаған шайыр, жасларға сыр сақлай билиў пәзийлетин ийелеўди, еситкени менен билгениниң бәрин көрингенге айта бериў базда зиян келтириўин ескертти. Аўзында сөз турмайтуғын парасатсыз, жеңилтеклерге халық ушын зәрүр, купия ойларды сездирмеў кереклигин нәсиятлады. Бул мәселеде «Сыр бермедим ҳәр нәмәрде» [3-106] деп өзин үлги етти. Оның түсинигинше, дурыс тәрбия алған адамлар ҳәр кимге айтыла бермейтуғын иштеги пикирлерин ақыллылық гизнеп қояды: «Сыр шашпас адам данасы» [3-71]. Әсиресе, нийетлеген исиңе кесент бериўши душпан, зулымларға, «дос емес ол түлкилерге» [1, 80] сыр бермеў лазым, буның орнына: Йигит керәк өз жайында сөзләсә, /Ҳәркимә сыр бермей сырын гизнәсә [3, 132] жақсы болатуғынын ескерткен. Сыр сақлай билиў, иштеги пикирлерин гизней алыў қәсийетлери сабырлы, парасатлы адамларда болатуғынын айта отырып, ағартыўшы, жасларды салдамлы болыўға қәлиплестириў кереклигин де талап етеди. «Сабырлы ис артық, көз бенен көрдим» [1-67] деп, буның тәжрийбеде, әмелий ислерде көп сыналғанын жазады.

Солай етип, Әжинияз, инсанның унамлы минез-қулық ийелеп, жәмийетлик қатнасларда әдеп-икрамлылық сақлаўын, мийнет сүйгиш, әдил, дослық мүнәсебетлердиң қәдирине жететуғын, халқына пидайы, бир сөзли, сабыр-парасатлы, мәрт болыўы тек сол адам ушын ғана емес, ал жәмийет-лик орталық ушын айрықша зәрүр пәзийлетлер деп есаплады. Ойшылдың инсандағы жақсы минез-қулық, әдеп-икрамлылық жетискенлик-лери жәмийеттиң жақсыланыўына, оның адамгерши-ликли мүнәсебетлерге бай болыўына алып келеди деген түсиниклери, әсиресе, инсанлар жәмәәти жәмийетти жақсы қарым-қатнасқа, унамлы орталыққа айналдырыўшы күш, сол ушын оларды адамгершилик минез-қулыққа қәлиплестириў лазым деп, тәрбияның жәмийетлик күшине айрықша дыққат аўдарыўды талап етиўи ағартыўшылық түсиниклери менен баянланған болса да үлкен маңызға ийе болды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. **Әжинияз**. Таңламалы шығармалары. Нөкис. ҚҚМБ. 1960. 180 бет.
1. **Әжинияз**. Таңламалы шығармалары.Нөкис. «Қарақалпақстан», 1965.295 бет.
2. **Әжинияз**. Таңламалы шығармалары. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1975. 252 бет.
3. **Әжинияз**. Таңламалы шығармалары. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1988. 152 бет.
4. **Әжинияз**. Демишлер. // Газ. Қарақалпақстан жаслары. 1997. 9-октябрь.

Әжинияз поэзиясында тәрбияның жәмийетлик әҳмийети ҳаққында
Таспанова Ж.К. Қарақалпақ Мәмлекетлик Университети

Резюме. Мақалада Әжинияз шайыр инсанның унамлы минез-қулық ийелеўин, жәмийетлик қатнасларда әдеп-икрамлылық сақлаўынын, шанарақта перзентке дурыс тәрбия бериў керек екенлиги ҳаққында сөз етиледи.

Таяныш сөзлер: тәрбия, шаңарақ, минез-қулық, жаслар, әдеп-икрамлылық, қарым-қатнас, жәмийет

Ажиниёз шеъриятида тарбиянинг ижтимоий аҳамияти ҳақида
Таспанова Ж.К. Қорақалпоқ Давлат Университети

Резюме. Маколада Ажинияз шоир инсоннинг ижобий ҳулқ-атворини эгаллаши, жамиятлик қатнашларда одоб-икромлилик сакланишин, оилада фарзандга тўғри тарбия бериш керак эканлиги ҳақида сўз юритилади.

Таянич сўзлар: тарбия, оила, ҳулуқ-атвор, ёшлар, одоб-икромлилик, қарим-қатнаш, жамият

О социальной значимости воспитания в поэзии Ажинияза
Таспанова Ж.К. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье речь идёт об обществе, об общественно-этическом значении воспитательных ценностей, воспетых в творчестве Ажинияза.

Ключевые слова: воспитание, семья, поведение, молодежь, нравы, отношение, общество

On the social significance of upbringing in Ajiniyaz's poetry
Taspanova J.K. Karakalpak State University

Summary. The article describes society, social-ethical significance of the educational values glorified in creativity of the poet Ajiniyaz.

Key words: upbringing, family, behavior, youth, morals, attitude, society

---

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ФОРМЫ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Обидов С.
Министерство дошкольного образования

В настоящее время, в рамках проводимых реформ в системе образования, в том числе в системе дошкольного образования Республики Узбекистан происходят масштабные структурные изменения. На первый план выходит вопрос повышения качества предоставляемых дошкольных образовательных и воспитательных

услуг путем внедрения новых инновационных и интерактивных форм дошкольного образования. Следует отметить, что многолетнее отсутствие внимания к сфере дошкольного образования привело к тому, что данная сфера накопила множество укоренившихся проблем, включая неудовлетворительную материально-техническую базу, низкую квалификацию и дефицит управленческих и педагогических кадров, связанные с низким уровнем материального стимулирования, коррупцию, отсутствие крепкой научно-методической базы, недостаток учебно-методических и дидактических материалов и пособий, низкий уровень работы с родителями. В целях дальнейшего расширения сети государственных и негосударственных дошкольных образовательных учреждений, создания условий для формирования здоровой конкуренции среди государственных и негосударственных дошкольных образовательных учреждений, организации новых альтернативных форм дошкольных образовательных учреждений в 2017 году постановлением Президента Республики Узбекистан [1] было создано Министерство дошкольного образования Республики Узбекистан, которое дало мощный импульс развитию данной сферы.

С момента создания министерства дошкольного образования Республики Узбекистан одним из актуальных вопросов является организация доступных и качественных дошкольных образовательных услуг населению, преимущественно в тех местах, где охват детей дошкольным образованием является относительно низким. Так, охват дошкольным образованием находится на недостаточном уровне *(несмотря на большой рост за последние 2 года, он составляет 52 % на конец 2019 года)*, в первую очередь, из-за недостаточности физической инфраструктуры, отсутствия обязательного требования к наличию дошкольных образовательных учреждений при планировании развития населенных пунктов, особенно в густонаселенных местностях. Следует подчеркнуть, что в настоящее время недостаточно развиты альтернативные формы дошкольного образования, отсутствует многообразие форм предоставления дошкольных образовательных услуг, обуславливающих их гибкость. Следует также отметить, что в соответствии с постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан [2] процесс выдачи лицензий в сфере негосударственных образовательных услуг значительно упростился.

Вышеуказанное, дало мощный толчок развитию негосударственного сектора в сфере образования. Отрадно, что количество негосударственных дошкольные образовательных организаций за последние два года выросло почти в 500%. В то же время, благодаря созданным благоприятным условиям для здоровой конкуренции между государственным и негосударственным сектором повысилось и качество предоставляемых дошкольных образовательных услуг.Несмотря на усилия и реформы, проводимые в республике за последние годы, на сегодняшний день одной из проблем в системе дошкольного образования является нехватка мест в государственных дошкольных образовательных организациях. Предполагается, что доступность дошкольного образования в дальнейшем еще больше обострится в связи с тенденцией увеличения рождаемости. Ежегодно, по данным Государственного комитета по статистике, в Республике Узбекистан рождается более 700 тыс. детей, что увеличивает нагрузку на дошкольные образовательные организации. Самыми простыми и традиционными путями решения данной проблемы является строительство необходимого количества новых дошкольных образовательных организаций, оказание содействия в организации дошкольных образовательных учреждений в рамках государственно-частного партнерства, возврата бывших неиспользуемых зданий дошкольных образовательных организаций, капитального ремонта пустующих помещений, действующих дошкольных образовательных организаций, привлечения инвесторов для осуществления строительства и реконструкции, а также использование зданий педагогических колледжей для организации на первых этажах зданий групп по получению дошкольного образования. Однако, все эти мероприятия вызывают определенные материальные и временные сложности. В этой связи, возникает необходимость поиска других способов, которые могут позволить быстро и гибко реагировать на спрос населения на дошкольное образование и воспитание. Следует подчеркнуть, что в международной практике проблема нехватки мест в дошкольных образовательных организациях решается с помощью создания новых альтернативных форм и методов дошкольного образования и воспитания [3]

В настоящее время, по республике создаются альтернативные формы дошкольного образования, такие как группы кратковременного пребывания, семейные дошкольные группы и другие подобного рода виды дошкольных образовательных организаций различных организационно-правовых форм. Так, для внедрения новых форм и методов дошкольного образования и воспитания в Узбекистане созданы все необходимые условия, в том числе создана благоприятная правовая основа и государственная поддержка альтернативных форм. В частности, в соответствии с «Концепцией развития системы дошкольного образования Республики Узбекистан до 2030 года» одним из целей и приоритетных направлений развития системы дошкольного образования является повышение охвата, обеспечение равноправного доступа детей к качественному дошкольному образованию, внедрение в систему дошкольного образования инноваций, передовых педагогических и информационно-коммуникационных технологий. Обеспечение доступности дошкольного образования, в том числе в труднодоступных районах республики и местах, где расширение стандартных форм дошкольного образования является затруднительным, должно осуществляться преимущественно за счет внедрения новых альтернативных форм дошкольного образования с гибким графиком работы и широким спектром развивающих и корректирующих услуг и мероприятий. Необходимо также отметить, что в настоящее время разрабатываются альтернативные разновозрастные краткосрочные группы дошкольного образования - «плей-группы», ведется работа над программой посещений детей дошкольного возраста на дому с целью оказания дошкольных образовательных услуг — «Home visits» и другие формы. Также, в рамках реализации

постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по реализации пилотного проекта по оказанию дошкольных образовательных услуг на базе мобильных групп» в тестовом режиме внедрены мобильные дошкольные образовательные группы. В то же время, в пилотном режиме внедряются и модульные дошкольные образовательный организации в труднодоступной сельской местности. Следует также подчеркнуть, что для решения системных задач в сфере дошкольного образования былпринят Закон Республики Узбекистан «О дошкольном образовании и воспитании», в котором обозначено, что в систему дошкольного образования входят и альтернативные формы дошкольного образования и воспитания. Исходя из вышеизложенного, министерством дошкольного образования уже начата работа по внедрению в пилотном порядке ряда альтернативных форм дошкольного образования. В частности, в соответствии с постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по реализации пилотного проекта по оказанию дошкольных образовательных услуг на базе мобильных групп» , внедряется альтернативная форма дошкольного образования, в частности, проект по созданию мобильных дошкольных образовательных групп (далее мобильные группы) на базе переоборудованных автобусов ISUZU HC 40, отвечающих современным требованиям с целью оказания доступных дошкольных образовательных услуг населению, преимущественно в тех местах, где охват детей дошкольным образованием является относительно низким.

Салон переоборудованного автобуса соответствует комфортному пребыванию в нем детей и отвечает требованиям Государственной учебной программы «Илк кадам» в соответствии с государственными требованиями к развитию детей раннего и дошкольного возраста. Дети дошкольного возраста находится в мобильных группах до 3-х часов в день, без обязательной организации питания, но с возможностью разогрева легкого перекуса. Образовательно-воспитательный процесс организован в 2 смены, с учетом потребности и климатических условий региона. В мобильных группах дети дошкольного возраста получают знания, развивают свои навыки и умения. Практически все занятия проводятся на открытом воздухе (60-70%), а в плохую погоду в помещении автобуса.

Кроме этого, для обеспечения дополнительной безопасности выделены отдельные земельные участки-площадки (стоянки для автобусов), которые используются исключительно по целевому назначению, где организованы все необходимые условия для игровой и образовательной деятельности в соответствии с санитарными нормами и правилами. В то же время, для участков-площадок мобильных групп разработан отдельный норматив оснащения, что служит комфортному пребыванию в них детей и повышению качества образования (прилагается). Также разработан норматив оснащения материально-технической базой и образовательно-дидактическим материалом альтернативных групп на базе мобильных дошкольных образовательных организаций (прилагается). Следует отметить, что нынешнее состояние и уровень подготовки детей дошкольного возраста в Узбекистане требует необходимости пересмотра действующих методов и педагогических подходов, а также внедрения новых инновационных подходов к организации образовательно-воспитательного процесса. Изученный опыт показывает, что именно в дошкольном возрасте у ребенка резко возрастают психофизиологические функции, наблюдается интенсивное развитие познавательных мотивов, а также потребность к интеллектуальной активности и овладению новыми знаниями.

Ученик и последователь Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьев выделил три признака ведущей деятельности. Во-первых, в форме ведущей деятельности возникают и дифференцируются новые виды деятельности. Например, ребенок начинает учиться, играя: в ролевой игре дошкольника появляются элементы учения - деятельности, которая станет ведущей в следующем, младшем школьном возрасте, сменив игру. Во-вторых, в этой деятельности формируются и перестраиваются отдельные психические функции. В игре, например, появляется творческое воображение. В-третьих, от нее зависят наблюдаемые в это время изменения личности. В той же игре дошкольник осваивает нормы поведения взрослых людей, взаимоотношения которых он воспроизводит в игровой ситуации. Ведущей не может стать любая деятельность, которой ребенок отдает много времени. Хотя, безусловно, каждая деятельность вносит свой вклад в психическое развитие (скажем, рисование и составление аппликаций способствуют развитию восприятия). Условия жизни ребенка таковы, что на каждом возрастном этапе он получает возможность наиболее интенсивно развиваться в определенном виде деятельности: в младенчестве - в непосредственно эмоциональном общении с матерью, раннее возрасте - манипулируя с предметами, дошкольном детстве -играя со сверстниками, младшем школьном возрасте - в учебной деятельности, подростковом - в интимноличностном общении со сверстниками, старшем школьном - при подготовке к будущей профессии.

Кроме того, одним из основных принципов дошкольного образования и воспитания детей дошкольного возраста является доступность образования для каждого ребенка независимо от места проживания, тем самым мобильные группы улучшат доступность дошкольного образования для детей, проживающих в труднодоступной местности и в районах, где строительство типовых дошкольных образовательных организации нецелесообразно. На сегодняшний день, в общеобразовательные школы приходят также и дети, которые не посещали дошкольные образовательные организации и как следствие, дети имеют разную степень готовности к реализации учебно- познавательной деятельности в начальном образовании. Исходя из этого, одной из основных целей мобильных групп является создание и предоставление будущим первоклассникам равных образовательных возможностей. Следует отметить, что до настоящего времени, проведенный анализ показывает положительные результаты. Мнения родителей детей, посещающих пилотные группы весьма положительные. Техническое состояние автобусов отвечает всем современным требованиям. Таким образом, внедрение альтернативных форм дошкольного образования будет способствовать: повышению охвата детей

дошкольным образованием; оперативному реагированию на спрос в дошкольном образовании, преимущественно в горных и отдаленных местах республики; внедрению в образовательный и воспитательный процесс новых инновационных методов обучения; повышению качества предоставляемых дошкольных образовательных и воспитательных услуг; усилению роли и значения дошкольного образования в становлении личности ребенка; исполнению Закона Республики Узбекистан “О дошкольном образовании и воспитании”; привлечению родителей к образовательной и воспитательной деятельности; повышению вариативности и разнообразия форм дошкольного образования и воспитания; созданию новых рабочих мест, а также повсеместному привлечение молодых специалистов в сферу дошкольного образования и воспитания; экономии средств Государственного бюджета, выделяемых для сферы дошкольного образования и воспитания; привлечению негосударственного сектора в сферу дошкольного образования и воспитания; улучшению конкурентной среды между государственным и негосударственным сектором; локализации производственных материалов из которых создаются альтернативные дошкольные образовательные организации и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-3305 от 30 сентября 2017 года) «Об организации деятельности министерства дошкольного образования Республики Узбекистан»

2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан. №515 «Об организации деятельности Государственной инспекции по надзору за качеством образования при Кабинете Министров Республики Узбекистан» от 18 июля 2017 года)

3. Кротоаева Е.А. Молодые ученые об инновациях в дошкольном образовании. Красноярск, 2000 .

Мектепке шекемги билимлендириўдиң альтернатив түрлери
Обидов С. Мектепке шекемги билимлендириў министрлиги

Резюме. Мақалада мектепке шекемги билимлендириўдиң альтернатив түрлери ҳаққында сөз етилип, олардың мектепке шекемги билимлендириў сапасын арттырыўдағы орны ашып берилген.

Таяныш сөзлер: мектепке шекемги тәлим-тәрбия, қысқа ўақыт топары, мектепке шекемги шанарақ топарлары, «плей-топар».

Мактабгача тарбиянинг альтернатив турлари
Обидов С. Мактабгача таълим вазирлиги

Резюме. Мақолада мактабгача тарбиянинг альтернатив турлари ҳақида сўзюритилиб, уларнинг мактабгача таълимнинг сифатини оширишдаги урнини очиб беради.

Таянч сўзлари: мактабгача таълим, қисқа вақт гуруҳлари, мактабгача таълим оила гуруҳлари, «плей-гуруҳ»

Альтернативные формы дошкольного образования и воспитания
Обидов С. Министерство дошкольного образования

Резюме. В статье речь идёт об альтернативных формах дошкольного образования и воспитания как группы, «плей-группы» и др., и об их значении.

Ключевые слова: дошкольное образование воспитание, группы кратковременного пребывания, семейные группы, «плей-группы»

Alternative forms of preschool education and upbringing
Obidov C. Ministry of Preschool Education

Summary. The article describes alternative forms of preschool education and upbringing as a group, "play groups", etc., and their significance.

Key words: preschool education, upbringing, groups of short-term stay, family groups, "play-groups"

ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ.
ФИЛОСОФИЯ. ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.

ЗАРДУШТИЙЛИК ОТ ХРАМЫНДАҒЫ АЛТАРЬ

Ҳакимниязов Ж.Х.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Бизиң эрамызға шекем бир мыңыншы жылларда Қубла Арал бойларында жәмийетлик өзгерислер басланады. Көшпели қәўимлердиң отырықшы турмысқа өте баслаўы, жасаў аймақларының кеңейиўине, дийханшылық ҳәм суўғарыў тараўларының раўажланыўына алып келди. Археологиялық изертлеўлер соны көрсетеди Хорезм ойпатында дәслепки қалалардың пайда болыўы эрамыздан алдынғы VIII-VI әсирлерге туўра келеди [1, 89-93, 2, 58-60]. Антик қалалар суў бассейинлери бойларында, мәмлекет шегаралары аймақларында, экономикалық, административлик, мәдений ҳәм әскерий орай сыпатында қәлиплескен. Қала мәдениятының раўажланыўы менен сарайлар салыў, турақ жайлар қурыў, сондай-ақ сыйыныў архитектурасы қәлиплести. Қубла Арал бойы халықларының диний, илимий ҳәм рухый мәденият орайлары пайда болады. Қаланың орайлық бөлиминде пахсадан ҳәм үлкен көлемдеги қам гербишлерден қурылған ҳәр қыйлы архитектуралық усылдағы Зардуштийлик от храмлары салына баслайды.

Жанбас қала әййемги Ақчадарья дельтасы бойында (Төрткүл қаласынан арқа шығыста 60 км қашықлықта жайласқан) Хорезмниң түслик- шығыс шегарасында қорғаныў хызметин атқарыўшы, әййемги Окс дарьясы жағалаўларындағы суўғарып егилетуғын дийханшылық аймақлары менен көшпелилер сахрасы шегарасында жайласқан үлкен әҳмийетке ийе қорған. Қала турғынлары дийханшылық пенен шуғылланған [3,74-75]. Мәселен қала мәҳәллелеринен дигирманлар, нан жаўатуғын ошақ-тандырлар табылған. Қала беккем қорғаныў дийўалына ийе болып, улыўма көлеми үш гектардан ибарат , дийўаллары туўры мүйешли әлемниң төрт тәрепине қараған [4, 35-95-98]. Сыртқы ҳәм ишки дийўалары аралығында ени үш метр болған атқышлар коридоры бар. Атқышларға арналған бойницалар жүдә тар болып, қорғаныўда олардың қаўипсизлиги сақланған. Қаладан көп муғдардағы гүлал ыдыслар сынықлары, терракоталық статуэткалар, ҳәр қыйлы көринистеги темирден исленген бүйымлар, билезиклер, жүзиклер, моншақлар ҳәм де шийшеден исленген түрли реңдеги көринистеги моншақлар көплеп табылған. Естеликте изертлеў жумысын алып барған археолог С.П.Толстовтың айтыўынша, бундай моншақлар б.э.ш. III-II әсирлерде Қара теңиз әтирапындағы естеликлерде де көплеп ушырасады [5, 116-117]. Бул Хорезмниң сыртқы саўдасының кең раўажланғанлығынан дерек береди. Қаланың қорған дийўалларын салыўда пайдаланылған керпичлерден тамғалардың излери табылды. Қаланың шығыс тәрепиндеги гербишлердеги тамғалардан қарама қарсы тәрепиндеги гербишлердеги тамғалар өзгешеликке ийе. Бул қаланы салыўда ири еки руў ағзалары қатнасқанлығынан дерек береди [5, 113-115]. (Бундай мысаллар Топрақ қала х.т.б. естеликлерден белгили). Олардың бири дийханшылық ҳәм өнерментшилик ал екиншилери шарўашылық пенен шуғылланған болыўы мүмкин. Кирер дәрўазадан басланған орайлық көше (узынлығы 30 метр шамасы) қала мәҳәллелерин екиге бөлип турған (ҳәр тәрепи 150-200 шамалас адамлар жасайтуғын өжирелер болып 1500-2000 адамға шекем жасаған). Орайлық дәрўазаның қарама-қарсы тәрепинде, көшениң ақырындағы дийўалға жақын жерде зардуштийлердиң от храмы (атеш гах, алаўхана, атеш-кеде ямаса от үйи) изертленилди [4, 95-98; 5, 113]. Бул Жанбас қала турғынларының муқаддес сыйыныў ҳәм руўхый орайы болған. Жанбасқала Зардуштийлик храмы комплекси ҳәр қыйлы өлшемдеги 4 өжиреден ибарат болып улыўма майданы 40-25 м. әтирапындағы басқа қурылыслардан бәлентлеў жайласқан. Комплекстиң 2-А өжиреси коридор хызметин атқарған. Комплекстиң тийкарғы орайы 1-санлы өжире есапланған. Өжире көлеми 4х 7,25м дийўаллары дүтленген ҳәм полынан қалың қатламдағы күл қалдықлары табылған. Өжиреден үш басқыштағы мәдений қатлам үйренилген. Биринши басқышта өжиреңиң полынан 12 см бәлентликте мудамы от жанып туратуғын альтар болған. Өжиреңиң арқа –батыс ҳәм түслик батыс дийўаллары бойлап полдан 8-9 см бийикликте тегис етип сыбалған альтарға шекемги аралықты толық ийелеген сыпа жайласқан. Арка-шығыс дийўалы тәрепи пәс болып соңғы өжиреге киретуғын есик жайласқан.

Екинши басқышында ортадағы мәңги от жанып туратуғын альтар менен сыпа бир тегис етип сыбалып жиберилген. Ал түслик шығыс дийўалы бойлап 40 см шамасы бийикликтеги жиңишке етип исленген отырғышқа (скамейкаға) уқсаған сыпа салынған. Соңғы басқышта өжиреңиң полы отырғыш пенен теңдей етип сыбалып альтар төмен түсип кеткен [4,95-98] . Өжиреңиң ишки дүзилисиндеги бундай өзгерислер зардуштийлик дини дәстүрлери менен байланыслы болыўы мүмкин. Зардуштийлик дәстүрлери бойынша жағылған оттың күли қараматлы еапланған (қәдирленген). Оны көшеге аяқ астына, суўға таслаўға болмайтуғын болған. (Бул дәстүр бүгинги күнде қарақалпақларда ушрасады. Үйдеги ошақтан ямаса нан жаўатуғын тандырдан шыққан күлди арнаўлы орынларға таслаў дәстүри сақланған) сонлықтан күлди от храмының ишине жайып үстин сыбап барған нәтийжеде альтар биринши басқышта бийикте жайласқан болса үшинши басқышта полдан төменде болған.

Зардуштийлик от храмларының архитектурасы, ишки ҳәм сыртқы көриниси қандай болғанлығы туўралы жазба дереклер сақланбаған. Деген менен б.э.ш. I әсирде Страбонның мағлыўматында от храмлары қолайлы бөлмешелерден ибарат болып, орайлық бөлмесиниң (атешгах) ортасында альтар жайласқан, әтирапында көп муғдардағы күл қалдықлары болған ҳәм маглар (диндарлар) муқаддес оттың сөнип қалмай мәңги жанып турыўын тәмийинлеген. Олар ҳәр күни храмға кирип, бир саат даўамында, қолларына от жанып турған шыбықларды услап, сопақ, жүннен исленген ернине шекем жүзин жаўып туратуғын бас кийим кийип арбаўлар оқыған [6, 38-39]. Зардуштийлер дәстүрлери бойынша от храмы комплексиниң сыйыныў орайы (альтар

жайласқан бөлмеси) әпиўайы көринисте болып, онда ҳәйкеллер ямаса басқа архитектуралық элементлер (қурылыслар) болмаған. Ҳәттеки дийўалы менен тамында орнаментлик ҳәм фигуралық көринистеги безеўлер пайдаланыўға рухсат етилмеген. Сыйыныўшылардың дыққаты қудайдың тири сүлдерин сәўлелендириўши жанып турған отта болыў керек деген түсиникке ийе болған [7, 2-3]. От храмы адамлардың түсиниги бойынша сыйқырлы кеңислик болып, оған келип, әлемниң орайына саяхат етиўди, оннан керекли күш - куўат ҳәм илим - билим руўхый мәдет алыў мақсетинде сыйынған.

Жанбас қаладағы от храмының функционаллық атқаратуғын хызмети бойынша алымлар ортасында ҳәр қыйлы илимий пикирлер ушырасады. Мәселен С.П.Толстов от храмы комплексиниң төртинши өжиресине айрықша итибар береди (14 х 8 м). Оның полы тегис етип сыбалған болып, үстинде хожалықта ислетилетуғын гүлал ыдыслар сынықлары ҳәм бөлекленген ҳайўанлардың сүйеклери (аўқаттың қалдықлары) табылған. Бабамыз Берунийдиң Согдиана турғынларының от үйлери ҳәр бир аўылда болған, онда согдалылар жылына өткерилетуғын көплеген жәмәәтлик мәресимлерде, байрамларда жыйналысқан деген мағлыўматын даўам еттирип С.П.Толстов «бундай дәстүрлер сонғы дәўирлерде (ислам дәўиринде, бүгинги күнде) таўлы тажиклерде ушырасады. Бундай арнаўлы қурылыслар (ерлер үйи, шайханалар) мешит қапталына салынып ер адамлар жыйналып жәмәәтлик мәселелер додаланған деген пикирди билдиреди [4, 321-323]. Бул пикирди раўажландыра отырып, Жанбас қаладағы от храмын «Жаслар үйи» (Шабаева М.Ф.), сондай ақ «алаў хана» яки «ерлер үйи», «жаслар үйи» әййемги Келтеминар аўылының турғынлары арасындағы дәслепки мектеп еди деген пикирлер билдирилди [8,2-5]. Атешгах Зардуштийлер храмының төринде жайласқан арнаўлы бөлме болып оның ортасындағы қараматлы альтарда мәңги от жанып турған. Ҳәттеки жрецлер от храмына кирген ўақтында жанып турған қараматлы отты деми менен зыянламаслық ушын аўыз ҳәм мурнына нықап тағып алған.

Зардуштийлердиң ески дәстүрлери бойынша от храмына ҳәр ким өз ерки менен барған [9, 24]. Ески жазыўларда айтылыўынша «От храмына күниге үш мәрте кирип, өзиңниң «Отқа» болған хүрметиңди билдир. От храмына барыўды үрдиске айландырсаң ҳәм оған атағыңды (садақаларын) берип турсаң, о дүньяда да бул дүньяда да мол несибесин береди делинген». От храмына садақаларын гейде суткасына бес мәрте әкелип, ҳәр келгенде диний қосықлар айтып зардуштийлердиң символы болған «күштини» (дәстүрий арнаўлы кийим) ораў дәстүрлерин ислеген. Деген менен Зардуштийлердиң дәстүрлери бойынша от храмына қала турғынларының барлығынада қәлеген ўақтында кириўине мүмкиншилик болмаған. Оған диний мәресимлер, байрамлар ўақтында кирген. Зардуштийлик дәстүрлери бойынша жрецлер (диндарлар) оттың сөнип қалмаўы ушын нәўбет пенен қарап турған. Олар от ханадағы алтарь әтирапында Авестодан үзиндилер айтып отырған .

Зардуштийлерде қудай жолына қурбанлық бериўдиң өзине тән қағыйдалары болған. Олар тири жанды (Адам, ҳайўан, қус ҳ.т. б) қурбанлық етпеген [10, 113-117]. Керисинше мийўе ҳәм жағымлы ийис шығаратуғын айырым ағашларды әбден қуўратып от храмы ушын қурбанлық еткен. Ал қуўрамаған жас ҳөлленген ағаш түтин шығарып (пысқып, жағымсыз ийиси) Ахриманды (жаўыз кушти) шақырады деп түсинилген [9,24]. Альтар зардуштийлик дәстүрлери бойынша от ханаларда мәңги қараматлы от жанып туратуғын арнаўлы орын болған. Павсиянийдин мағлыўматы бойынша; ҳәр бир храмда от ханалар болып, әтирапында реңи басқаша күллер болған. Маглар (диндарлар) от ханаға кирип альтарда жанып турған отқа қурғаған ағаш салып, греклер ушын түсиниксиз жабайылар тилинде қудай жолына арбаўлар оқыған. [6, 38-39]. Алымлардың илимий бақлаўлары бойынша [11, 144] альтар айрым аймақларда от ханасының дийўалына жақын жерде (Согда, Хорезмде), басқалары орайлық бөлиминде жайласады (Уструшана, Чач).

От храмларындағы атещкадилер ҳәм ондағы альтарлар қурылысы бойынша ҳәр түрли болған. Альтарлардың айрымлары манументал исленген болып мәңги бир орында турса, айрымлары арнаўлы ыдысларда сақланып тек зәрүр ўақытлары айрықша ўақыялар ҳәм мәресимлерде сыртқа алып шығылған [12, 14-25]. Мәселен «қараматлы от» Гүзели қыр естелигинде айрым мәресимлер ўақтында минара төбесине арнаўлы ыдысларда алып шығылған. Альтардан мәресимлер ўақтында ғана жанып турған оттан арнаўлы ыдысларда жәмәәтлик бөлмеге алып шығылғаннан соң, сыйыныўшылар жанып турған отқа тәжим етип, алып келген курбанлықларын инам еткен. Жрецлер сыйныўшылар атынан әлемди жаратыўшы Ахрумазда хүрметине Ясна дәстүрин ислейди [7, 3-5]. Сыйыныўшылар отқа табыныў дәстүрлери тамамланғаннан соң атешкадедеги альтарда жанып турған оттың қозынан азғана алып үйдеги ошаққа апарып салған, усының менен храмдағы оттың жақсылық исиниң еледе узақ даўам етиўине үлес қостым деп түсинилген.

Мәмлекетти басқарған ҳүкимдарлар өзиниң жеке альтарына ийе болған [9, 23-24], Қабыллаў күнлери храмнан сыртқа арнаўлы ыдысларда от алып шығылған (Паджикент мәҳәллелериндеги үйлердиң дийўалларындағы суўретлерде алтарлар конус түринде болып, бронзадан исленген чашкилерге уқсас болған [12, 14-25]. А. Мандельштам атешкаделер бойынша изертлеўлерин Ҳиндистан мысалында салыстырылып төмендегише жуўмаққа келеди [14, 15-12]. Бириншиден гархапатия «үй ийесиниң оты» ямаса үй алтары дөңгелек көринисте болып, үйдеги ошақтағы жанып турған отты сақлаўшы ҳаяллардың хызмети менен генетик байланыслы болған. Екиншиден – ахавания – қудайларға курбанлық бериў мәресими өткизилетуғын караматлы от. Ол туўры төртмүйешли болып (жрецлерге) руўханийлерге тийисли жәмәәтлик болып еркеклердиң хызмети менен байланыслы болған. Ушиншиден-дакшина-оты, кәўип қәтерден, жаўыз күшлерден қорғайды деп түсинилген. Оның алтары ярым дөңгелек түринде болған. А. Мандельштамның Эртатулҳар естелигиндеги жерленген дөңгелек алтарьлар макетлери ҳаяллар жерленген қәбирлерден ал туўры төрт мүйешли көринистегилери еркеклер жерленген қәбирлерде ушырасады деген пикирин даўам етип Т.Ширинов Жарқутан храмы ҳәўлисиндеги табылған альтар төртмүйешли көринисте болып руўханийлерге тийисли болған. Атешкаденің ишинде жайласқаны еркеклерге тийисли, соның менен бирге дөңгелек түриндеги көринистегиниң

ишинде жайласқан ярым дөңгелек етип шуқырланған оберегам-алтары ҳаялларға тийисли болған деген пикирди айтады [15, 76-77].

Демек жоқарыда келтирип өткенимиздей Жанбас қала Хорезм мәмлекетиниң шығыс аймағындағы шегарада қорған хызметин атқарған болғанлығы ушын от храмы комплексиндеги атешкадедеги алтарда жанып турған дакшина-оты болып қәўип қәтерден жаўыз күшлерден сақлаўға арналған болыўы мумкин. Ал от храмы комплексиниң сыйқырлы төртинши бөлмеси қала ҳәкими, жрецлер ҳәм урыў ақсақалларының отқа табынып болғаннан соң мәсләҳәтлесетуғын, жәмәәт болып диний мәресимлер өткизетуғын өжире хызметин аткарған болыўы мүмкин. Зардуштийликке сыйыныўшы халықлар жасаған аймақларда храмлардағы атешкадедеги альтардың архетектуралық көринислериниң қандай болыўына қарамастан атқаратуғын функциональ хызмети анық, яғыный зардуштийлик динине сыйынатуғын халықлардың руўхый азық алатуғын, пәкленетуғын сыйыныў орайы есапланады. Қарақалпақстан аймағында алып барылған изертлеўлер нәтийжесинде б.э.ш. IV-III ҳәмде соңғы әсирлерге тийисли от храмлары туўралы көплеген маглыўматлар топланды. Мәселен әййемги диний ҳәм илимий орай есапланған Қойқырылған қала, Әжайып патша сарайы есапланған Топырақ қала естелигинде, Айбүйир қалада, Ақшахан қала, Қалалы қыр, Таш қырман төбе, ҳ.т.б. қалалардан от храмлары изертленилди. Олардың ҳәр бири өзинше архитектуралық көринисте болып өзине тән тарийхына ийе. Бул зардуштийлик храмлары Қубла Арал бойы халықларының мәмлекетлик, жәмәәтлик ҳәм диний орайлары болған.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Издательство восточной литературы. –М.; 1962
2. Хожаниязов Ғ. Қадимги Хоразмнинг мудофаа иншоотлари –Т.; 2007.
3. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейщих времен до наших дней. –Ташкент, 1957.
4. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. –М.; Издательство МГУ. 1948
5. Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизаций. –М.; 1948
6. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. –М.; 1987.
7. http://www.zoroastrian.ru/aboutp.
8. Алеуов Ө. Әййемги Хорезмдеги Келтеминар мектеби. Республикалық илимий - методикалық конференция материаллары (6 - 7 ноябрь, 2007 ж.) –Нөкис.2007
9. Дорошенко Е. А. Зороастрийцы в Иране. –М.; 1982.
10. Рапопорт Ю. Из истории религии древнего Хорезма//ТХАЭЭ.т.VI.–М.; 1971.
11. Немцева Н. Б. Раннесредневековая усадьба и замок у городища Бабатаг на юге Узбекистана // Античные и раннесредневековые древности Южного Узбекистана. –Ташкент, 1989.
12. Азимов И. М. Архитектура на деньгах стран Центральной Азии // Нумизматика Центральной Азии. Вып. II. –Ташкент, 1997.
13. Мандельштам А. М. Памятники эпохи бронзы в южном Таджикистане // МИА. 1968, № 145.
14. Ширинов Т. Алтари огня из храма Джаркутана - памятника эпохи развитой бронзы юга Узбекистана // ИМКУ. Вып. 23. – Ташкент, 1990.

Зардуштийлик от храмындағы альтар

Ҳакимниязов Ж.Х. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада Жанбасқала естелигиндеги археологиялық изертлеўлер натийжелери, ондағы зардуштийлик от храмы ҳәм атқаратуғын функционаллық өзгешеликлерине тоқталып өтиледи.

Таяныш сөзлер: Зардуштийлик, от храмы, Атеш гаҳ, Альтар, Жрецлер, маг. Ақшадәрья дельтасы, Окс дарьясы.

Зардушт олов храмидаги Альтар

Ҳакимниязов Ж.Х. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада Жамбос қалъа едгорлигида олиб борилган археологик тадқиқодлар натийжалари, алов храми ва унинг функционаллик хусусиятларига туқталиб утилади.

Таянч иборалар: Олов храмы, Атеш гоҳ, Альтар, Жрецлар, маг. Акшадарья дельтаси, Окс дарьяси

Алтарь в храме огня Зороастра

Хакимниязов Ж.Х. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье анализированы результаты археологического исследования крепости Жанбас, в том числе храмы огня зороастрийцев и их функциональные особенности.

Ключевые слова: храмы огня или Атеш Гах, алтарь, жрецы, священники, дельта Акчадарьи, река Окс

Altar in the fire temple of Zoroaster

Khakimniyazov Zh.Kh. Karakalpak State University

Summary. In the article there were analyzed the results of the archaeological research of the fortress Zhanbas, including fire temples of Zoroastrians and their functional features.

Key words: temples of fire or Atesh Gah, altar, pagans, priests, Delta of the Akchadarya River, the Oaks River.

ТАРИХИЙ ДАВРЛАРДА ХОТИН-ҚИЗЛАР СОЦИОМАДАНИЙ ҚИЁФАСИНИНГ СОЦИАЛ-РЕТРОСПЕКТИВ ЖИҲАТЛАРИ

Ғаффорова М.Қ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси

Бугунги кунга қадар хотин-қизлар муаммоларининг ҳуқуқий, маънавий-иқтисодий жиҳатлари турли даражада тадқиқ қилинмоқда. Аммо айрим тадқиқотларда хотин-қизларнинг табиий-физиологик жиҳатлари уларнинг ижтимоий фаол бўлишига муайян даражада монелик қилади, деган илмий ёндашувлар ҳам мавжуд. Уларда хотин-қизларни кўпроқ нафосат бахш этувчи субъект сифатида шарҳлашга устувор аҳамият

берилганлигини ҳам эътибордан соқит этмаслик жоиз. Хотин-қизларни ижтимоий ҳимоя қилиш, ишга жойлаштириш, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари учун зарур шароит яратиш, уларни уй-жой билан таъминлаш бўйича катта ишлар олиб борилмоқда.

Инсоният тарихининг катта қисмини эгаллаган она уруғи (матриархат) даври ижтимоий-тарихий адабиётларда «хотин-қизлар ҳукмрон бўлган давр» сифатида таърифланган. Бу борада тадқиқотлар олиб борган олима М.Холматова деҳқончилик, кулолчилик, чорвачиликнинг асосчиси, меҳнат тақсимотини йўлга қўйиб, дастлабки меҳнат қуролларини яратган, уй хўжалигини юритишни бошлаб берган хотин-қизлар эканлигини қайд этади. Бироқ, патриархал даврга ўтилиши билан ижтимоий мувозанат эркаклар томонга оғди, эркак асосий ишлаб чиқарувчи куч, жамоа бошқарувчисига айланди. Патриархал – юнонча, pater – ота, arche – ҳокимият, яъни ота уруғи даври, ижтимоий институт сифатида меҳнат тақсимоти, товар-пул муносабатлари, моногам оила ва хусусий мулкнинг пайдо бўлиши билан шаклланди. Француз тадқиқотчиси Симона де Бовуар ёзганидек, «Патриархат ўзининг дастлабки давридан бошлаб эркакларнинг иқтисодий манфаатларига мос келган» [3, 32]. Патриархал муносабатларга хос устувор мафкура тарихий тараққиётнинг ҳар бир даврида хотин-қизларни тобе қилишга доир мустаҳкам қараш ва анъаналар тизимини яратди.

Анъанавий жамиятларнинг пайдо бўлиши билан патриархал муносабатлар негизида шаклланган ижтимоий меъёрлар, тартиблар илк давлатлар расмий қонунчилик ҳужжатларида ўз аксини топди. Қадимги Бобил ҳукмдори Ҳаммурапи қонунларига биноан, «Қизлар турмушга чиққунларига қадар отасига тегишли бўлар, бўлғуси эр уларни отадан сотиб олиши керак бўлган». Турмушга чиққан аёл итоат этмаса, эри уни шафқатсиз жазолаш ҳуқуқига эга бўлган. Хотин-қизлар кўп ҳолатларда, айниқса, иқтисодий соҳада деярли ҳуқуқсиз бўлиб, уларга кимнингдир мулки сифатида қаралган. Ўрганилган даврда хотин-қизларнинг жамиятда турғун ўрнатилган ижтимоий меъёр қолипларидан четга чиқиши қораланган бўлса-да, тарихий ижтимоий манбалар аслида хотин-қизлар нафақат оила, балки давлат даражасида фаол бўлганлигини кўрсатади. Геродот ўзининг «Тарих» асарида Амударёнинг қуйи оқимида яшаган массагетлар қабиласи йўлбошчиси Тўмарис бошчилигида Аҳамонийлар ҳукмдори Кир II қўшинларини тор-мор этганлиги ҳақида ёзиб қолдирган. Бу маълумотлар қадимдан Марказий Осиёда хотин-қизлар нафақат уй хўжалиги ва болалар тарбияси билан, балки давлат бошқаруви ва ҳарбий санъат соҳасида ҳам мукаммаллик даражасига етишганлигидан далолат беради. Марказий Осиё минтақаси қадимги даврининг ижтимоий муносабатлар хусусияти, турмуш тарзи ва эътиқоди бўйича илк ёзма манба «Авесто»да оила эрки, хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрни, хонадондаги социал қиёфасидаги ўзгаришлар масалалари изоҳланган. Унда таъкидланадики, «Ўғил болаларга нисбатан ҳам қиз болалар илму дониш ўрганишга киришсинлар. Зероки, улар ота-она ёшида бўлган вақтларида ота хонадонини тартибга солиб, зийнат бериб турса, турмуш қуриб боргач, болалар тарбияси билан, келажак насл таълими билан машғул бўлмоқлари лозим бўлади». Зардуштийликда хотин-қизларга муносабат масалаларини ўрганган М. Ҳамидова «Қизлар уй-рўзғор ишларидан ташқари ўғил болалар билан кураш тушиш, чавандозлик, қиличбозлик, сувда сузиш, камондан ўқ узиш каби жисмоний-ҳарбий малака берувчи ва кейинчалик жамоа ичида тегишли мақомни тақдим этувчи «ҳаёт мактаби»ни эгаллаши мажбурий бўлган»лигини таъкидлайди. Шундан сўнг қизлар ва ўғил болалар оқсоқол бошчилигида жамоа олдида махсус имтиҳондан ўтказилган [2, 109-110].

Ислом даврида, хусусан, Ислом уйғониш даврида хотин-қизлар адабиёт, аниқ фанлар, фиқҳ (ислом ҳуқуқшунослиги) ва бошқа соҳалар билан биргаликда давлат бошқарувидек муҳим масалаларда ҳам етакчи ўрин тутганлар. Гарчи, айрим илмий доираларда ислом даврида мусулмон хотин-қизларнинг ҳуқуқсизлиги, уларнинг давлат бошқарувидан, ижтимоий-сиёсий, маданий жараёнлардан бутунлай четлатилганлиги ҳақидаги фикрлар етакчи ўрин тутса-да, амалда вазият ўзгачалигини кўриш мумкин. Қуръони Каримда «Хотин-қизлар учун (белгиланган ҳуқуқлар) ўз меъёрида эркаклар (ҳуқуқи) билан тенгдир», дейилади. Зеро, Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) ҳам аёл зотига ҳурмат ва эҳтиромда бўлиб, «Сизлардан энг яхшиларингиз ўз аҳли аёлингиз билан муомала қилган кишидир. Мен ўз аҳли хотин-қизларимга сизларга бўлганимдан ҳам кўра хушмуомаладаман», деганлар. Мусулмон хотин-қизлар никоҳ, мерос ва бошқа муҳим ижтимоий-иқтисодий масалаларда анча тенг ҳуқуқ ва имкониятларга эга бўлдилар. Аҳоли орасида 2019 йил июнь-июль-август ойларида ўтказилган миқдорий социологик тадқиқот натижаларига кўра контент таҳлили усули натижасида [4] “оиланинг диний анъаналарига мос бўлиш учун” – Андижон вилояти (38%); “бу хотин-қизларнинг тозалиги, иффатлилиги, камсуқумлилиги ва забт этилмаслигига маънавий заруратдир” – Навоий вилояти (47%); “бошқалардан юқори, яхшироқ – гуноҳсиз аёл сиймоси бўлиш учун”, Сирдарё вилояти – 23%; “эҳтимол, динга кучли тарзда қизиқиб қолгандир” – Қорақалпоғистон Республикаси (23%), Самарқанд (20%) ва Қашқадарё (19%) вилоятлари; “ҳақиқий эътиқод қилувчи хотин-қизлар Қуръоннинг диний қонунларини муқаддас дея ҳурмат қилишлари ва амал қилишлари зарур” – Хоразм вилояти, 20%; “бу русум бўлган, кўпчилик диндор мусулмон хотин-қизлари ҳозир шундай кийинадилар” – Андижон (18%) ва Навоий (15%) вилоятлари; “ўзларининг ташқи кўринишларидаги камчиликларини яширадилар” – Фарғона ва Хоразм вилоятларидан 5% дан респондентлар шу жавобни берган бўлсалар, Навоий вилоятидан сўралганлар кўрсатилган вариантни белгиламадилар; “тезроқ турмушга чиқиш учун” – Қорақалпоғистон Республикаси 4% ва Фарғона вилояти 3% (мазкур жавоб варианти респондентлар томонидан кўпроқ белгиланиши кутилган эди, тадқиқотда иштирок этган аксарият респондентлар “ўранган” бўлганлиги сабаб сифатида берилиши мумкин); “шу тарзда кийиниш арзонроқ” – Фарғона вилояти 5% респондентлар фикрларини таъкидладилар. Таҳлилларимизга кўра ўзбек хотин-қизларини жамиятнинг маънавий жиҳатдан миллий-индивидуал социо-динамик кўрсаткичларини ҳисобга оладиган бўлсак, трансформаторлик ролини аниқ рационал ва иррационализмни диалектик алоқадорлик хусусиятларини

социологик жиҳатдан тадбиқ этиш бугунги даврнинг талабига айланди. XVII-XVIII асрларда Туркистонда юзага келган ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётдаги таназзул даври хотин-қизларга бўлган ижтимоий муносабатларда ҳам акс эта бошлади. Анбар Отин, Нодирабегим, Дилшоди Барно каби шоиралар ижодида ҳам хотин-қизлар масаласини кўтариб чиқиш бошланди. А.Вамберининг «Ўрта Осиёга саёҳат» номли асари, В.П.Наливкиннинг «Туркистон хотин-қизлари ҳақидаги эсдаликлари»да ҳам XIX аср ижтимоий-маънавий аҳволи гендер масалалари нуқтаи назаридан анча муаммоли эканлиги қайд этилган. Бунга асосий сабаб Туркистоннинг XVIII-XIX асрлар маънавий ҳаётида динга бўлган муносабатда рационал ёндашувдан кўра, ақидапарастлик кайфияти кучли бўлганлигидадир.

Аср охири ва аср бошларида Туркистонда шаклланган жадидчилик ҳаракати хотин-қизлар масаласига ёндашишда туб бурилиш ясади. Жадидчилар жамиятнинг ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий янгиланиши жараёнларида хотин-қизларнинг ролини оширишни тарғиб қилдилар. Бу борада, Махмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний каби маърифатпарварларнинг фикрлари диққатга сазовор. Махмудхўжа Беҳбудийнинг ўз даврида «Хотин-қизларни жамиятнинг тўлақонли аъзолари сифатида қабул қилмасдан, ёш авлодни тўғри йўлда тарбияламасдан туриб, жамиятни ислоҳ қилиш, уни тараққиёт сари йўналтириш мумкин эмас, охир-оқибатда миллат тақдири унинг хотин-қизлари ва оиласининг ҳолатига боғлиқдир», деган фикрлари замонавий жамиятларга хос прогрессив-руҳда эканлиги билан аҳамиятлидир.

XX асрнинг дастлабки чорагида собиқ совет ҳукумати хотин-қизларга муносабат масаласини коммунистик партия мафкурасидан келиб чиқиб ҳал қилиш йўлидан борди. Қишлоқларда фаолият юритувчи «қизил бурчаклар»да хотин-қизлар йиғинлари уюштирилиб, унда социалистик турмуш тарзини зўр бериб сингдириш ишлари олиб борилди. Натижада, 1927 йилда хотин-қизларнинг оммавий паранжи ташлаш – «Ҳужум» ҳаракати бошланди. Ҳозирги кунда фанда ушбу кураш ҳақида турлича қарашлар, ёндашишлар учраб туради. Тадқиқотчилар «Ҳужум» советлар ҳукумати томонидан зўрлаб амалга оширилган ва миллий анъаналар, менталитетга зид тадбир бўлганини таъкидлашса, бошқалар ушбу ҳаракат миллий турмуш тарзи қоидаларини бузган бўлса-да, ўзбек хотин-қизлари ҳаётида ижобий роль ўйнаган, деган фикрни билдиришмоқда. Тадқиқотчи В.Минеев «Ҳужум» ҳаракати хотин-қизларни сиёсий ҳаётга жалб этган йирик ижтимоий ҳодиса бўлди. Хотин-қизлар ижтимоий ишлаб чиқаришда фаол қатнашиш, замонавий билим олиш, жамоат ташкилотлари, клублар, маҳаллий кенгашлар ҳаётида иштирок этиш, энг муҳими, сайловларда эркаклар билан тенг қатнашиш ҳуқуқига эга бўлдилар», деб ёзади.

*Ғарб давлатлари ҳам патриархал тартибларда хотин-қизлар итоаткорлигини тарғиб этган. Ю*нон-рим ҳуқуқига кўра, патриарх оила бошлиғи мулки сирасига унинг хонадонига мансуб барча хотин-қизлар, болалар ва қуллар кирган. Юнонистонда ҳатто аслзода хотин-қизлар фуқаро ҳисобланмаган. Афлотун, Аристотель каби антик давр мутафаккирлари хотин-қизлар масалаларида патриархал қарашлар билан чегараланган. Аристотель хотин-қизларни эркаклар измидаги ожиз ва эрксиз мавжудот сифатида таърифлаган. БМТ ташкил этилгач, хотин-қизларнинг тенглик учун кураши янада уюшган ҳолда мақсадли тус олди. БМТ уставида илк бор одамларнинг ирқи, жинси, тили ва динидан қатъи назар, тенглиги эълон қилинди. 1946 йилда БМТ Кенгаши таркибида Хотин-қизлар ишлари бўйича комиссия ташкил этилди. 1948 йилда БМТ Бош ассамблеяси умумжаҳон «Инсон ҳуқуқлари Декларацияси»ни қабул қилди. Аммо, ушбу Декларацияда хотин-қизлар ҳуқуқи инсон ҳуқуқига тенглаштирилмай, «ўзига хос ҳуқуқлар» сифатида берилди. Натижада хотин-қизлар ҳуқуқларининг поймол этилиши ҳолати яна эътибордан четда қолди. Ўтган асрнинг 90-йилларидан бошлаб, хотин-қизлар ҳаракатининг асосий мақсади нафақат тенглик, балки хотин-қизлар орасида камбағаллик, ижтимоий ночорлик, соғлиқ, таълим олиш каби ижтимоий муаммоларга йўналтирилди. 1995 йилда Пекинда бўлиб ўтган тўртинчи Бутунжаҳон хотин-қизлар конференцияси хотин-қизлар ҳаракати тарихидаги энг йирик ва ноёб тадбир бўлди. Унда 189 мамлакатдан 47 минг аёл иштирок этиб, хотин-қизлар ижтимоий социал қиёфасидаги ўзгаришларни ошириш бўйича ҳаракат Платформаси қабул қилинди. Ушбу Платформага кўра, хотин-қизлар аҳволига доир қабул қилинган қарорларда уларнинг ижтимоий мавқеларини юксалтириш соҳасидаги муаммолар кўрсатиб берилди. Шунингдек, аҳолининг муайян жойларда "ҳижоб" кийишнинг мақбуллиги тўғрисидаги фикрлари ҳам ўрганилди. Аниқландики, 33% респондентлар замонавий дунёвий жамиятда ортиқча диндор бўлиш актуал эмас, деб ҳисоблайдилар ва тадқиқотнинг 21% иштирокчилари масжид ва ўз уйидан ташқарида "ҳижоб" кийишлари ножоиз эканини кўрсатдилар. Тадқиқот натижалари кўрсатдики, кўпчилик респондентлар (59%) 50 ёшдан ошган хотин-қизлар бошларини ёпиб юришлари керак, бироқ "ҳижоб" кийиш шарт эмас, деб ҳисоблайдилар. Шунингдек, сўралганларнинг 19%и қизлар турмушга чиққунларига қадар "ҳижоб" кийишлари шарт эмас, 11% респондентлар мусулмон аёли ҳар доим ва ҳамма жойда 13-14 ёшдан бошлаб, "ҳижоб" кийиши керак, деб кўрсатганлар. Демак, 9% респондентлар "қизлар 13 ёшдан 20 ёшгача ота-онасининг маслаҳати бўйича ўзини "ҳижоб" кийиб, бекитиши мумкин, кейин эса ўзи ҳал қилади", деган жавобни танлаганлар.

Ўзбек халқи узоқ ижтимоий-тарихий ривожланиш жараёнида ўзига хос этномаданият яратган. У бошқа халқлар, миллатлар маданияти билан интеграциялашиб, ҳаёт тарзига мос келган инновацияларни қабул қилган ва умуминсоний қадриятлар негизида ривожланиб келган. Ушбу умуминсоний хусусият ўзбек хотин-қизлари этномаданиятига ҳам хосдир. Юқорида илгари сурилган социал-ретроспектив далилларга асосланиб, қуйидаги хулосаларга келдик.

Биринчидан, меҳнат тақсимоти, товар-пул муносабатлари, моногам оила ва хусусий мулкнинг пайдо бўлиши билан шаклланган патриархал ижтимоий институт сифатида ҳар бир даврда хотин-қизлар масаласида оммавий тафаккурга хос мустаҳкам қарашлар ва қолиплашган анъаналар тизими яратилган. Иккинчидан, анъанавий жамиятларнинг пайдо бўлиши билан патриархал муносабатлар негизида шаклланган ижтимоий меъёрлар, тартиблар давлатлар расмий қонунчилик ҳужжатларида ўз аксини топиб, хотин-қизларнинг улардан четга чиқиши қораланган бўлсада, бу борадаги тадқиқотлар аслида хотин-қизларнинг нафақат оила, балки давлат даражасида фаол бўлганлигини кўрсатади. Учинчидан, Ислом дини ижтимоий ҳаётда хотин-қизлар имкониятларини бир қадар чеклаган бўлсада,

хотин-қизларни никоҳ, оила, мерос ва бошқа муҳим ижтимоий-иқтисодий масалаларда уларнинг муайян кафолатланган ҳуқуқ ва имкониятларини таъминлаган. Тўртинчидан, эрамиздан олдинги VIII – XV асрлардаги Мовароуннаҳрда хотин-қизларнинг жамият ҳаётидаги социал қиёфасидаги ўзгаришларни *қўллаб-қувватлаш борасидаги ижтимоий имкониятлар,* ушбу ҳудудда асрлар давомида шаклланиб, этно-ментал кўникмага айланган эркинликлари Темурийлар ҳукмронлиги даврининг охиригача муайян даражада сақланиб турган.*Бешинчидан, жадидчилар жамиятнинг ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий янгиланиши жараёнларида хотин-қизларнинг ролини оширишни тарғиб қилар экан, маърифат тарқатиш ва асрлар давомида қотиб қолган диний хурофот ва бидъатдан воз кечиш хотин-қизлар эркинлигини таъминлашнинг ягона йўли эканлигини тарғиб қилганлар.* Олтинчидан, хотин-қизлар меҳнатидан арзон ишчи кучи сифатида фойдаланиш мақсадида собиқ тоталитар тузум маъмурий-буйруқбозлик аппарати томонидан қўлланилган хотин-қизларни озод қилишнинг радикал чоралари уларни минг йиллик турмуш тарзи, диний-маданий муҳитдан узоқлашувига олиб келган ва бундай радикализм ахлоқий-маънавий қадриятлар, меъёрлар доирасида яшаб келаётган ўзбек халқи учун ижтимоий зарба бўлган.

Хотин-қизлар муаммоларининг ҳуқуқий, маънавий-иқтисодий жиҳатлари турли даражада тадқиқ қилиниб, ўрганилмоқда. Аммо, айрим тадқиқотларда хотин-қизларнинг табиий-физиологик жиҳатлари уларнинг ижтимоий фаол бўлишига муайян даражада монелик қилади, деган илмий ёндашувлар ҳам мавжуд. Уларда хотин-қизларни кўпроқ нафосат бахш этувчи субъект сифатида шарҳлашга устувор аҳамият берилганлигини ҳам эътибордан соқит этмаслик жоиз. Хусусан, инсон эркинлиги ва ҳуқуқларига бағишланган асарлари билан машҳур бўлган И.Кант ҳам хотин-қизлар ижтимоий ишларга, фаолликка қодир эмас, деб ҳисоблаган [6, 449].

XIX асргача жамиятдаги жинсий дифференциация талқинлари (Афлотун, Аристотель, Кант, Гегель) эркаклар устуворлиги ғоясига асосланган бўлса, XIX аср охири, XX аср бошларидан хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрни ва ролининг умумжаҳон миқёсида ўзгариши тенденциялари хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий янгича қиёфаси, имиджини шакллантирди. Бу эса, уларнинг давлат ва жамиятни бошқаришда ижтимоий тўсиқ (барьер)ларсиз эркаклар билан тенг шартлар асосида фаол иштирокини қўллаб-қувватловчи илмий-назарий ёндашувлар ишлаб чиқилишига туртки бўлди. Жамиятда хотин-қизларнинг турли ижтимоий тўсиқлардан халос бўлиш даражаси табиий умумэмансипация ўлчови эканлиги ғоясини илк бор социал-утопист Ш.Фурье илгари сурган [6, 174], Сен-Симон эса ўз илмий ижодида хотин-қизлар ижтимоий фаоллигини тўла қўллаб-қувватлади. Ижтимоий дарвинизмнинг биодетерминистик йўналишдаги хулосасига кўра, «оналик» аёлнинг энг олий вазифаси ҳисобланиб, демографик ривожланишнинг ажралмас омили сифатида қаралди. Шу боисдан ҳам, ижтимоий дарвинизмдаги бу ёндашувга ҳамоҳанг тарзда шаклланган позитив социологиянинг классик вакиллари ҳам хотин-қизларнинг инсон фаолияти турли жабҳаларида тенгликка эришишдаги ҳаракатларига қарши муносабатда бўлдилар. Ўз даври ижтимоий-сиёсий вазиятига мутаносиб ҳолда О.Контнинг оила институти позитив назариясига кўра, аёлнинг ижтимоий социал қиёфасидаги ўзгаришлар эркаклар фаолиятига таъсир кўрсатиш нуқтаи назаридан тизимлаштирилди. О.Контнинг ушбу қарашлари соф патриархал руҳда бўлиб, аёлнинг жамиятда тутган социал қиёфасидаги ўзгаришлар дағал эркак табиатини юмшатиш, уларни бирдамликка асосланган ижтимоий ғояларга чорлаш, ўсиб келаётган авлодни тарбиялаш билан чекланди [12, 7]. «Ҳар қандай жамиятда, исталган вақтда, – деб ёзади П.Сорокин. –стратификация ва уни мувозанатлаш кучлари ўртасида тўқнашув содир бўлади».

Илмий адабиётларда келтирилган жинслараро тафовут доирасидаги стратификацион тасниф асосида хотин-қизлар ижтимоий социомаданий қиёфасидаги ўзгаришлар таҳлил этилиб, қуйидаги хулосага келинди: жисмоний-ирсий стратификация тизими ижтимоий гуруҳларнинг «табиий» ижтимоий-демографик белгиларига таянади. Бунда «бошқаларга нисбатан заиф ва жисмоний нуқсонларга эга кишилар паст ижтимоий мавқени эгаллайди».

Бир қатор хорижий тадқиқотчилар, хусусан россиялик олим Ж.О.Тошенконинг фикрича, «Замонавий жамиятдаги глобаллашув жараёни ва кўп қиррали дифференциация мультипарадигмали социологиянинг анъанавий объектини ўзгартирмоқда» . Ундаги ҳар бир парадигма ўзига хос «тушунчалар туркуми»ни яратмоқда. Моддий ва маънавий бойлик, захиралар тақчиллиги асносидаги тафовутлашган тизим «ижтимоий стратификация», жумладан, жинслараро тафовутлар негизида ётувчи категориялар сифатида намоён бўлмоқда.

Янгиланаётган Ўзбекистон хотин-қизларининг жамият ва давлат ижтимоий ҳаётида тутган ўрни ҳамда роли ошиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан, мазкур мавзуга оид илмий тадқиқот ишларини олиб бориш хотин-қизларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий социал қиёфасидаги ўзгаришларнинг янада юксалишига тўсиқ бўлаётган муаммолар амалий ечимини топишда долзарб аҳамият касб этади. Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, «Хотин-қизларни ҳар қанча улуғласак, ҳаётимизнинг чироғи, умримизнинг гули деб эъзозласак, демакки, оиламизни, ватанимизни эъзозлаган бўламиз» [1, 1].

Хулоса ўрнида, хотин-қизлар ижтимоий фаоллигини биодетерминизмга асослаб ўрганилганлиги консерватив ғоялардан иборат бўлиб, унга кўра, аёлнинг жамиятдаги асосий вазифаси «уй бекаси», «оналик» фарзандни тарбия қилиб, жамият ҳаётига ижтимоийлашувини тезлаштиради. Кейинги даврда амалга оширилган социологик тадқиқотларда прогрессивлик руҳи кузатилиб, ижтимоий стратификациянинг хотин-қизлар ҳолатига таъсир кўрсатувчи кескин ёндашувлари танқид остига олинди.

Жамиятни тараққий этишида бир тизимдан иккинчи тизимдан ўтишда ижтимоий тарихий жараёнларда хотин-қизларнинг социомаданий киёфаси турли хил кўринишларда намоён бўлади. Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги бўйича ўтказилган охирги ижтимоий сўровлар иштирокчиларининг 70,2 фоизи мамлакатимизда хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий фаоллигини ошириш учун зарур шарт-шароитлар яратилганини қайд этган. Ушбу сўровда қатнашган 81,5 фоиз респондентларнинг фикрича, хотин-қизларнинг жамоат ёки сиёсий ташкилотларда ўз фаолиятини амалга оширишда ҳеч бир шахс ва бирор-бир ҳолат уларга халақит бермайди.

Янги Ўзбекистон хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш янада долзарб аҳамият касб этмоқда. Айниқса, хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий фаоллигини ошириш давр талабига айланмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ш.Мирзиёев. Ўзбекистонда аёллар ташкилоти –Т.; -2018. UNDP-Б.1
2. Холматова М. Жамиятда аёлларнинг тутган ўрни. Экология ва аёл. Фарғона 2001-109-110-бетлар
3. Симона де Бовуар. Второй пол. //Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований». – М.: МЦГИ, 2001. – С. 32.
4. Мазкур тадқиқот анкета усулида Тошкент шаҳар, Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда барча вилоятлар кесимида 1387 та аҳоли орасида 2019 йилнинг июнь-июль-август ойларида “мамлакатимиз ҳудудларида хотин-қизларнинг кийиниш маданиятида содир бўлаётган ўзгаришлар динамикаси ҳамда кийинишда содир бўлаётган ўзгаришлар кенг жамоатчиликнинг муносабатини ўрганиш” мавзусида ўтказилган тадқиқот натижалари асосида тайёрланди.
5. Кант.И.Сочинения. Т.6. –М.: «Мысль», 1966.-С.449
6. Фурье Ш. Изб. соч. - М. 1951. Т. 1. - С. 174.
7. *Comte A.* Systeme de politique positive, ou traite de sociologie, instituant la religion de I'humanite. Vol. 1.4.P., 1851-1854, vol. 3, p. 39.
8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М.: 1992. С. 334.
9. Тошенко Ж.О. 2002 г. "Социологические исследования"(№ 9).

Тарийхый дәўирлерде ҳаял-қызлар социомәдений көринислериниң социао-ретроспектив тәреплери.
Ғаффорова М..Ғ. Өзбекстан Республикасы Президенти жанындағы мәмлекетлик басқарыў академиясы

Резюме. Мақалада тарийхый дәўирлердиң изертлениўи ҳәм социологиялық көз-қараслардың раўажланыў басқышларын хәм де заманагөй ҳаял-қызлар социомәдений коринислериндеги өзгерислер нызамлылықларының социологиялық тәреплерине итибар берилген.

Таяныш сөзлер: Социомәдений көринислер, тарийхый дәўирлер, фактрологиялық-детермент факторлар, миллий индивидуал, трансформация.

Тарихий даврларда хотин-қизлар социомаданий қиёфасининг социал-ретроспектив жиҳатлари
Ғаффорова М. Қ.. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси

Резюме. Мақолада Тарихий даврларни тадқиқ этилиши ва социологик қарашлар ривожланиш босқичларини ҳамда замонавий хотин-қизлар социомаданий қиёфасидаги ўзгаришлар қонуниятларини социологик жиҳатларига эътибор қаратилган.

Таянч сўзлар: Социомаданий қиёфа, тарихий даврийлиги, факторологик - детермент омиллар, миллий-индивидуал, трансформация.

Социально-ретроспективные аспекты социокультурного образа женщины в исторические эпохи
Гаффорова М.К. Академия государственного управления при Президенте Республики Узбекистан

Резюме. В статье рассматриваются социологические аспекты изучения исторических периодов и этапов развития социологических взглядов, а также закономерности изменения социокультурного облика современных женщин.

Ключевые слова: социально-экономический облик, историческая периодичность, факторологические детерминанты, национально - индивидуальная трансформация

Socio-retrospective aspects of the socio-cultural image of women in historical epochs
Gafforova M.Q.The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Uzbekistan

Summary. The article deals with the sociological aspects of the study of historical periods and stages of development of sociological views, as well as patterns of changes in the socio-cultural appearance of modern women.

Key words: socio-economic appearance, historical periodicity, factorological determinants, national-individual transformation

---

ЖАМИЯТ ШАКЛЛАНИШИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ КОРРУПЦИЯ ҲОЛАТЛАРИНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Хидиров Х. И.
Жиззах политехника институти

Мамлакатимиз ўз давлат мустақиллигини қўлга киритганидан бошлаб барча соҳалар қатори жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий ҳаётида ҳам сезиларли ўзгаришларни амалга ошира бошлади. Хусусан, қонунчилик, суд-ҳуқуқ тизими, ижтимоий ҳаёт, маънавий-маърифий соҳалардаги ўзгаришлар алоҳида эътиборга молик ишлардан ҳисобланади. Ҳар бир давлатнинг эртанги ёрқин келажаги албатта ўша давлат ёшлари ҳисмобланади. Мана шу жиҳатдан олиб қаралганда мамлакатимиз ёшлари учун ҳам яратилаётган ҳар бир шарт-шароит мевасини беражак. Бугун ёшларимиз оммавий ахборот воситалари, Интернет орқали ҳар куни ранг-баранг ахборотларни қабул қилмоқда. Лекин биз ёшларга нимани кўриб, нимани кўрмасликни, таъқиқлашни, умуман олганда бир томонлама тарбия бериш тарафдори эмасмиз. Чунки биз очиқ ва эркин демократик жамият қурмоқдамиз. Биз ёшларни, шундай тарбия беришимиз лозимки, ҳар қандай вазиятда ҳам ёмон таъсирларга тушиб қолмасин, биз давлатимиз келажагини ўз қобиғимизга ўралиб қолган ҳолда эмас, балки умумбашарий ва демократик қадриятларни чуқур ўзлаштирган ҳолда тасаввур этамиз. Биз истиқболимизни тараққий топган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб, давлат ва жамият бошқарувини эркинлаштириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, фикрлар ранг-баранглигини ўз ҳаётимизга янада кенгроқ жорий қилишда кўрамиз. Биз бугун маърифатли дунё, халқаро ҳамжамият, билан тинч-тотув, эркин ва фаровон ҳаёт кечириш, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз. Шунинг учун биз ёшларимизни она Ватанга муҳаббат, тарихимизга, муқаддас динимизга садоқат руҳида, бағрикенг қилиб тарбиялаш учун, мафкуравий иммунитетни кучайтириш, уларда одамийликни мустаҳкамлаш лозим.

Одамийлик – бағрикенгликнинг муҳим шартларидан бўлиб, жамият аъзоларига нисбатан ҳурмат, ишонч, соф қалблик, самимийлик, камтарлик, поклик фазилатларини ўз ичига олади. Нафақат бизнинг мамлакатимизнинг, балки, дунё давлатларининг асосий муаммосига айланиб бораётган коррупция муаммоси ҳар бир миллатнинг ижтимоий-маънавий илдизларига улкан зарба бўлиб бормоқда. Буни биз бевосита жаҳон давлатларининг ҳозирги кунда ушбу иллатга қарши олиб бораётган кенг миқёсли ташкилий, ҳуқуқий ва сиёсий курашларидан кўришимиўз мумкин. Аслида ҳар бир давлатнинг келажаги бўлмиш ёш авлодни ҳар томонлама баркамол инсон қилиб тарбиялаш борасида муайян амалий ишлар олиб борилмоқда. Буни биз дунёнинг кўпгина давлатларида кейинги йилларда қабул қиланаётган “Коррупцияга қарши қонун ва қарор”ларнинг қабул қилинаётганлигини кўришимиз мумкин. Хусусан, коррупция масаласи, коррупцион ҳаракатлар, ижро ҳокимиятидаги коррупцион ҳаракатлар, тегишли корхоналарда ва ўқув муассасалардаги коррупцион ҳаракатларни олиб кўришимиз мумкин.

Дунёнинг ижтимоий-сиёсий таҳдидига айланиб бораётган коррупция муаммоси сўнги йилларда халқаро миқёсда трансмиллий жиноят сифатида халқаро ташкилотлар томонидан кенг муҳокама қилинаётган мавзу ҳисобланади. Ҳатто, айрим сиёсатчилар томонидан коррупцияга глобал инқирозни келтириб чиқарувчи омил сифатида ҳам таъриф берилади. Буни биз қуйидаги сатрларда ҳам кўришимиз мумкин. Ушбу иллатнинг халқаро муносабатларга таъсирини ўрганган тадқиқотчилар эса, ривожланган “биринчи дунё” мамлакатлари коррупция ёрдамида ўзларига маъқул келмаган ҳукуматларни ағдариб ташлаши, ўзларига хайрихоҳ режим ўрнатиши, амалдаги ҳокимиятга оппозицияни моддий таъминлаш имкониятига эга бўлади деган хулосани билдиришган.

Коррупция (лат. corrumpere — маънавий (ахлоқий) жиҳатдан бузиш, разиллаштириш, йўлдан уриш, лат. corruptio — пора бериб сотиб олиш; бузилиш, ишдан чиқиш, ахлоқий (маънавий) бузилиш; чириш; сотқинлик, таназзул) - одатда мансабдор шахс томонидан унга берилган мансаб ваколатлари ва ҳуқуқлардан, шунингдек, бу билан боғлиқ расмий нуфуз мақомидан, имкониятлар ва алоқаларидан ўзларининг шахсий манфаатларини кўзлаб қонунчилик ва аҳлоқ қоидаларига зид равишда фойдаланишини англатадиган атама.

Шу ўринда “коррупция” атамасининг этимологик жиҳати хусусида турли фикрлар мавжудлигини қайд этиб ўтиш лозим. Кенг оммалашган биринчи фикр тарафдорларига кўра, этимологик жиҳатдан “коррупция” атамаси лотинча “corruptio” сўзидан келиб чиққан бўлиб “пора эвазига оғдириш” деган маънони англатади. Шунингдек, мазкур атама айрим адабиётларда лотинча “corrumpere” сўзидан келиб чиққан бўлиб “бузилиш, айниш, таназзул”, бошқа адабиётларда лотинча “cor ruptum” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “синган, бузилган” каби маънони билдириши ва шахсий ҳаёт ҳамда корпоратив фойда йўлида жамоат манфаатларига путур етказишни англатиши қайд этилган.

Криминолог тадқиқотчиларнинг фикрича, коррупциявий жиноятларга юқори латентлик, яъни, яширинлик хусусияти хосдир. Мисол учун криминолог олим Н.Ф.Кузнецова коррупциявий жиноятлар энг юқори даражадаги латент жиноятлар ҳисобланади, деб баҳолайди. Турли ҳисоб-китобларга қараганда коррупциявий жиноятларнинг латентлиги 90 % дан 99 % гача атрофида деб баҳоланади. Коррупцияга қарши курашнинг принципларидан бири бўлган давлат ва фуқаролик жамиятининг ҳамкорлигини амалда рўёбга чиқариш, нодавлат нотижорат ташкилотлар имкониятларидан фойдаланиш бу иллатнинг латентлигини камайтириш, айбдорларнинг фош этилишига, жавобгарликнинг муқаррарлигини таъминланишига хизмат қилади.

Коррупциянинг турлича намоён бўлишлари турлича ахлоқий баҳога эга: айрим ҳаракатлар жиноий, бошқа ҳаракатлар эса – ахлоқсиз ҳаракатлар ҳисобланади. Ахлоқсиз ҳаракатлар қаторига, қоидага кўра, меритократия тамойилларини бузадиган сиёсий йўналишлар асосида ҳомийлик қилиш ва ошна-оғайнигарчилик қилиш киради. Коррупцияни лоббизмдан фарқлай олиш лозим. Лоббида мансабдор шахс ҳам ўз хизмат ваколатларидан белгиланган гуруҳ манфаатларидаги ҳаракатлар эвазига лавозим пиллапояси бўйлаб ҳаракатланиш ёки тайинланиш имкониятини ошириш учун фойдаланади. Асосий фарқ шундаки, лоббизм учта шартга жавоб беради: [2, 71]. 1. Мансабдор шахсга таъсир этиш жараёни рақобатли характерга эга бўлиб, барча қатнашчиларга маълум бўлган қоидаларга риоя қилади. 2. Сир тутилган ёки қўшимча (иккинчи даражали) тўловлар мавжуд эмас. 3. Мижозлар ва агентлар бир-биридан шу маънода мустақилки, ҳеч қандай гуруҳ бошқа гуруҳ ишлаб топган фойдадан улуш олмайди.

Бироқ айрим тадқиқотчилар лоббизмни коррупциянинг таркибий қисми деб ҳисоблайди, холос [3,62]. Коррупциянинг энг хавфли шакллари оғир жиноятлар сифатида баҳоланади. Улар қаторига, энг авало, қонунга хилоф равишда сарф этилган пул (растрата) ва пора киради. Растрата мансабдор шахсга ишониб топширилган ресурсларни шахсий мақсадларда сарфлашдан иборат. У оддий ўғриликдан шуниси билан фарқ қиладики, шахс дастлаб ресурсларни тасарруф қилишга қонуний ҳуқуқни қўлга киритади: бошлиқдан, мижоздлан ва ҳ.к. Пора коррупциянинг бир тури бўлиб, бунда мансабдор шахснинг ҳаракатлари унга белгиланган фойда тақдим этиш эвазига юридик ёки жисмоний шахсга хизмат кўрсатишдн иборат. Аксарият ҳолларда агар пора бериш тамагирликнинг оқибати бўлмаса, асосий фойдани пора берувчи олади. [3, 25]. Қаттиқ жиноятлар қаторига, шунингдек, сайловчилар овозини сотиб олиш ҳам киради (гарчи айримлар уни коррупциянинг бир шакли эмас, ҳалол бўлмаган сайлов кампанияси тури деб ҳисобласада).

Коррупция кўпинча ҳукуматни куч ишлатиб алмаштиришга даъватлар учун сабаб бўлади. Бунда айбловлар кўпинча фақат муайян сиёсатнинг энг яхши намоёндаларига эмас, бутун сиёсий тизимга нисбатан қўйилади. Оскар Ариас Санчеснинг қайд этишича, авторитар режимлар ҳукумат суиистеъмолларнинг аксариятини муваффақият билан яширишга қодир, шундай экан, уларнинг коррупцияга берилганлиги ҳақидаги хулоса билвосита гувоҳликларни ва бутун жамият учун ҳалокатли оқибатларни таҳлил қилиш асосида

чиқарилади. Аксинча, демократик режимларда коррупция кўпинча кенг ошкор қилинади ва жиддий зиён етказишидан олдин тўхтатилади. Бироқ вақти-вақти билан рўй берадиган можаролар фуқароларда мамлакатда сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнига таъсир этиш қобилиятига шубҳа уйғотади ва демократиядан кўнгил қолади. [5, 52].

Коррупция ҳолатларининг кўпайиб бориши натижасида унинг асосий турларига бўлган муносабат ҳам шаклланиб бораверади. Хусусан коррупция турларига қуйидагилар киради. Маиший коррупция оддий фуқаролар ва амалдорларнинг ўзаро алоқалари натижасида вужудга келади. Унинг таркибига фуқаролардан мансабдор шахс ва унинг оила аъзоларига турли совғалар ва хизматлар киради. Ушбу тоифага ошна-оғайнигарчиликлр (непотизм) ҳам киради.

Ишбилармонлик коррупцияси ҳукумат ва бизнеснинг ўзаро алоқалари натижасида вужудга келади. Масалан, хўжалик низоси рўй берган ҳолатларда томонлар ўз фойдасига қарор чиқариш мақсадида судья кўмагини қўлга киритишга ҳаракат қилади. Олий ҳукумат коррупцияси демократик тизимларда олий судлар ва сиёсий раҳбариятга дахлдор. У виждонсиз хулқ-атвори ўз манфаатлари йўлида ва сайловчилар манфаатларига зиён етказган ҳолда сиёсатни амалга оширишдан иборат бўлган ҳукумат тепасида турган шахслар билан боғлиқдир.

Номарказлашган (ташқи) коррупция энг тарқалган бўлиб, бунда битимлар мансабдор шахс ва хусусий шахс ўртасида индивидуал равишда тузилади. Бироқ ички коррупция – битта ташкилот аъзолари ўртасидаги коррупция – қўшилиши унга уюшган жиноят жиҳатларини бахшида этади.

Бихевиоризм таълимотига мувофиқ, жамоага қўшилгач, одам бу жамоада қабул қилинган одоб-ахлоқ қоидаларини ўзлаштириб олади. Шу сабабли, агар ички идора маданияти порага муносабат бўйича «ходимларнинг ҳаракатларини муҳокам қилишда ошкоралик йўқлиги, хизмат билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда масъулиятсизлик, вақтичоғлик вазияти» [6] ҳукмронлик қиладиган бўлса, бундай жамоага янги келганлар бундай хулқ-атворни нормал деб қабул қилади ва келгусида унга риоя қилади. Бироқ бошқа тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, кишида бундай муҳитдан чиқиб кетиш учун, шунингдек, митти жамият томонидан ҳуқуқбузарликларни писанд қилмаслик ёки ошкора қилиш ва кураш учун доимо жиддий имконият.

Мансабдор шахснинг ҳаракатлари ва уни ёллаган шахснинг манфаатлари ўртасидаги ёки сайланган кишининг ҳаракатлари ва жамият манфаатлари ўртасидаги низо коррупцияга хос аломат ҳисобланади. Коррупциянинг кўплаб турлари мансабдор шахс томонидан амалга ошириладиган фирибгарлик сингари бўлиб, давлат ҳукуматига қарши жиноятлар тоифасига киритилади.

Коррупцияга унга тегишли бўлмаган ресурсларни ўз ихтиёрича тақсимлаш соҳасида дискрецион ҳокимиятга эга бўлган ҳар қандай мансабдор шахс (амалдор, депутат, судья, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходими, маъмурият бошлиғи ва ҳ.к.) дучор бўлиши мумкин. Коррупцияни рағбатлантирувчи асосий омил ҳокимлик қилиш ваколатлардан фойдаланиш билан боғлиқ иқтисодий фойда (рента) олиш имконияти, уни тўхтатиб турадиган омил эса – фош қилиниш ва жазоланиш риски ҳисобланади. Коррупциянинг тизимли характери унинг коррупция қамраб олган давлат ташкилотларида ишлайдиган шахслар учун мажбурий характерда эканлигида ҳам намоён бўлади. Макроиқтисодий ва сиёсий иқтисодга оид тадқиқотларга кўра, коррупция жиддий зиён етказиб, иқтисодий ўсишга ва бутун жамият манфаатларида ривожланишга тўсқинлик қилади. Кўплаб мамлакатларда коррупция жиноий жазога тортилади. [6, 94-99].

Transparency International, Жаҳон Банки ва бошқа ташкилотлар коррупция деганда ишониб топширилган ҳукмронлик қилишни шахсий манфаат йўлида суиистеъмол қилишни тушунадилар. Шунингдек, аниқлик киритадиган (ҳукумат ишониб топширилган ресурсларни ўз ичига олиши, у давлат ва хусусий секторга дахлдор бўлиши ва ҳ.к.) [7] ёки янада қаттиқроқ юридик ифодалардан фойдаланадиган бошқа таърифлар ҳам мавжуд.

Россия қонунчилигига мувофиқ [8, 273], коррупция бу – хизмат мавқеини суиистеъмол қилиш, пора бериш, пора олиш, ваколатларни суиистеъмол қилиш, тижорат асосида пора бериб сотиб олиш ёки жисмоний шахснинг ўзи учун ёки учинчи шахслар учун пул, қимматбаҳо нарсалар, бошқа мулк ёки мулкий характердаги ҳуқуқлар ёки бошқа мулкий ҳуқуқларни қўлга киритиш мақсадида давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатларига зид равишда ўзининг хизмат мавқеидан ноқонуний фойдаланиши ёки бошқа жисмоний шахслар томонидан кўрсатилган шахсга бундай фойдани ноқонуний равишда тақдим этиш; шунингдек, кўрсатилган ҳаракатларни юридик шахс номидан ёки унинг манфаатларида бажаришдир. Қонунчиликда учрайдиган «коррупцион жиноят» тушунчаси алоҳида таърифга эга эмас.

Суиистеъмол коррупция шаклларидан бири (мансабдор шахс ёки шахслар гуруҳи жиноий ҳаракатларидан бири) бўлиши мумкин, лекин коррупция таърифининг бутун тўлиқлиги бу билан тугамайди. Россия Федерацияси томонидан ратификация қилинган Европа Коррупция ҳақида жиноий-ҳуқуқий конвенцияси (ингл. Criminal Law Convention on Corruption) коррупцияни юридик ва жисмоний шахсларнинг қаттиқ жиноятлари қаторига киритади.

XX асрнинг иккинчи ярмида коррупция янада долзарб халқаро муаммога айлана бошлади. Корпорациялар томонидан чет элдаги юқори мансабдор шахсларни пора бериб сотиб олиш оммавий характерга эга бўлди. Глобаллашув шунга олиб келдики, бир мамлакатдаги коррупция кўплаб мамлакатларнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсата бошлади. Бунда коррупция даражаси энг юқори бўлган мамлакатлар учинчи дунё билан чегараланиб қолмайди: 1990-йилларда собиқ социалистик мамлакатлардаги эркинлаштириш ўтакетган мансаб суиистеъмоллари билан биргаликда кузатилди. 1995 йил 31 декабрь сонида «Financial Times» газетаси 1995 йилни «Коррупция йили» деб атади. Коррупция ҳақида билимларни тарғиб қилиш учун БМТ Коррупцияга қарши кураш халқаро куни (9 декабрь) таъсис қилди.

Коррупцияни кўплаб белгилар бўйича таснифлаш мумкин: ўзаро алоқа қиладиган субъектлар турлари бўйича (фуқаролар ва майда хизматчилар, фирмалар ва амалдорлар, миллат ва сиёсий раҳбарият); фойда тури бўйича (фойда олиш ёки харажатларни камайтириш); йўналиш бўйича (ички ва ташқи); субъектларнинг ўзаро алоқа қилиш усули бўйича, марказлашув даражаси бўйича, олдиндан айтиб бериш, тизимлилик ва ҳ.к. бўйича.

Ўтмишдан қолган салбий иллат – одамлардаги ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданиятнинг етарли даражада эмаслигини тўла бартараф этмасдан туриб, келажаги буюк давлат қуриш, адолатли фуқаролик жамияти барпо этиш, жамиятимизда адолат мезонлари бузилишининг олдини олиш амри маҳолдир. Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, барча соҳаларда бўлганидек, ҳуқуқий таълим-тарбия, Конституция қонун ва қонунчилигимиз борасида ҳам бир қанча назарий ва амалий ишлар амалга оширилди. Президент томонидан илмий асослаб берилган тарихий тараққиёт йўлидан қадам-бақадам, босқичма-босқич, изчил илгарилаб бориш, миллий давлатчилигимиз ҳуқуқий асосларини, бошқача айтганда, унинг замини-пойдеворини мустаҳкамлаш аҳоли ҳуқуқий билим ва маданиятини юксак даражада бўлишини тақозо этади [1].

АДАБИЁТЛАР

1. Ш.Мирзиёев. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Т. Ўзбекистон. 2017 й.
2. Jain A. K. Corruption: a review // Journal of Economic Surveys. — 2001. — Vol 15, No. 1. — P. 71.
3. Заграевский С. В. О возможных способах борьбы с коррупцией в России. –М.; 2006.
4. Bardhan P. Corruption and development // Journal of Economic Literature. — 1997. — Vol. 25. — P. 1320.
5. Ариас Санчес, О. Предисловие // Основы борьбы с коррупцией (системы общегосударственной этики поведения) / Под ред. С. В. Максимова — М.: 1999.
6. Tanzi, V. Corruption, Governmental Activities and Markets // IMF Working Paper 94/99. — International Monetary Fund, Washington, DC. — 1994.
7. Chinhamo O., Shumba G. Institutional working definition of corruption // ACT Southern Africa Working Paper. 2007. No. 1
8. Федеральный закон Российской Федерации от 25 декабря 2008 г. N 273-ФЗ «О противодействии коррупции»

Жәмийет қәлиплесиўине тәсир етиўши коррупция ҳалатларының алдын алыў мәселелери
Хидиров Х.И Жиззах политехника институты..

Резюме. Мақалада коррупция ҳалатларының жүзеге келиўи, коррупция ҳалатларының алдын алыў қаратылған илажлардың әмелге асырылғанлығы, шет еллерде коррупция ҳалатларының алдын алыў жолындағы амелий илажлар ҳаққында мағлыўмат берилген.

Таяныш сөзлер: Коррупция, жәмийет, ҳуқық, неоптизм, Бихевиоризм, ҳүкимет, бизнес.

Жамият шаклланишига таъсир қилувчи коррупция ҳолатларининг олдини олиш масалалари
Хидиров Х. И. Жиззах политехника институти

Резюме. Мақолада коррупция ҳолатларининг вужудга келиш шарт-шароитлари, коррупция ҳолатларининг олдини олишга қаратилган чора-тадбирларнинг амалга оширилаётганлиги, хориж давлатларида коррупция ҳолатларининг олдини олиш борасидаги амалий ҳатти-харакатлар тўғрисида маълумотлар берилган.

Таянч сўзлар: Коррупция, жамият, ҳуқуқ, непотизм, бихевиоризм, ҳукумат, бизнес.

Меры предотвращения случаев коррупции, влияющих на формирование общества
Хидиров Х.И. Джизакский политехнический институт

Резюме. В статье анализируются условия появления коррупции в обществе и профилактические меры по её предотвращению в нашей стране и за рубежом.

Ключевые слова: коррупция, общество, право, непотизм, бихевиоризм, правительство, бизнес

Issue of preventing of corruption that affect the formation of society
Khidirov Kh.I. Jizzakh Polytechnik Institute

Summary. The article analyzes the conditions for the appearance of corruption in society and preventive measures to prevent it in our country and abroad.

Key words: corruption, society, law, nepotism, behaviorism, government, business

---

УДК: 297.34

ЁШЛАР ТАРБИЯСИДА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА ОИЛАНИНГ ЎРНИ

Юсупова Н.
Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб бугунги кунимизгача мамлакатимиз келажаги, юрт эгалари бўлмиш фарзандларимизнинг ҳар томонлама баркамол бўлиб етишишларидек буюк ва эзгу ғоя замирида қатор самарали ишлар давлат сиёсати даражасида амалга оширилиб келинмоқда. Чунки жамиятнинг асосий негизи оиланинг соғломлиги, юксак маданиятга эгалиги давлат обрўсини юксалтиришда муҳим аҳамиятга эга. Республикамиз асосий қонуни Ўзбекистон Республикаси Конституциясида [1, 21] оила жамиятнинг асосий бўғини сифатида давлат муҳофазасида эканлигининг кафолатланиши бежиз эмас. Маълумки оила ҳаётнинг абадийлигини таъминлайди, ворислар ота-она бошлаган ишни давом этишини амалга оширувчи муқаддас даргоҳ. Бу даргоҳ миллатнинг урф-одатларини сақлашга кўмаклашади.

Инсонлар маънавий ҳаётида халқнинг миллий қадриятлари, урф-одатлари ва дини муҳим ўрин эгаллайди. Уларнинг барчаси оилада шаклланади, ривожланади ва авлоддан-авлодга ўтиши таъминланади. Оила ҳуқуқи нормаларида оилавий муносабатлар фақат қонунларгагина эмас, балки асрлар давомида шаклланган, ёзилмаган қонун ва қоидалар, анъанадан ташкил топган одат нормаларига ҳам асосланади. Ёшларимизни оилага тайёрлаш жараёнида шу нарсага асосий урғуни бериш лозимки, давлат ва жамият томонидан никоҳ муқаддас ва оила

бузилмас деб эътироф этилган ҳамда эркак билан аёл ўртасидаги муносабатнинг муқаддаслиги ҳимоя қилинган. Шу сабабдан ҳам, ҳуқуқий асосда эркак билан аёлнинг никоҳсиз яшашига йўл қўйилмайди. Бу ҳол одамларни оилага енгилтаклик билан муносабатда бўлишдан қайтарган. Шунингдек, ёшлар Республикада қабул қилинаётган оила ҳуқуқига оид қонун-ҳужжатлари асрлар давомида синовдан ўтган миллий ва диний қадриятларимизда ўз ифодасини топган оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, ёш авлод саломатлигини мустаҳкамлаш, унга ватанпарварлик, Ватанига меҳр-муҳаббат туйғусини сингдириш каби илғор анъаналарни ҳисобга олиб ишлаб чиқилаётганлигини таҳлил қила билишлари лозим. Кейинги пайтларда аксар ҳолларда оилавий муносабатни фақат ҳуқуқий ёки соф шахсий муносабат деган тасаввурлар ҳам пайдо бўла бошлади. Лекин бизнинг менталитетимизда оилавий муносабатлар муқаддас ҳуқуқий мазмунга эга муносабат дея баҳоланади. Шу нуқтаи назардан ёшлар оила ва оилавий муносабатларнинг назарий асослари ҳақида тўлиқ тасаввурларга эга бўлишлари тавсия этилади.

Давлат ва жамият оила ҳамда оилавий муносабатларнинг барқарорлигидан манфаатдор. Ҳар бир оиланинг камолоти ва мустаҳкамлиги жамиятнинг барқарорлигини таъминлайди. Фуқаролик жамиятимизнинг келажаги бўлмиш баркамол авлодни ҳар томонлама етук, ҳам жисмонан, ҳам маънан соғлом, қадрият ва анъаналарга содиқ, миллий ғурур руҳида тарбиялашда оила, маҳалла, таълим муассалари, кенг жамоатчиликнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эгадир. Фуқаролик жамияти албатта оилалардан ташкил топади. Чунки ҳар бир оила жамиятнинг асос-негизи бўлиб, фарзандларимизда инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ахлоқийлик, ватанпарварлик ва юксак туйғулар, аввало оила муҳитида сингади. Бу жараён боболар ўгити, ота ибрати, она меҳри орқали амалга ошади. Шу боис, бугунги кунда оилаларимиз маънавияти асослари мустаҳкамлигига ҳам эришмоғимиз даркор. Оила маънавияти эса, унда тарбия усулида қўлланиладиган маънавий ахлоқий мезон ва қарашлар – яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва андиша каби тушунчаларга асосланади. Оилавий муносабатлар қанчалик яхши йўлга қўйилган бўлса, оилада маънавий тарбия шунчалик юксалиб боради. Оила маънавияти бу – оиланинг тўлақонли, баркамол ривожланиши ва фаолият юритишини белгилаб берувчи, руҳий, психологик ҳамда ғоявий омилларининг бирлиги, оила аъзолари ички дунёсининг уйғунлигидир. Шу сабабли баркамол авлод тарбиясида биринчи навбатта оилага таянамиз.

Маънавий ҳаётимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни кенг қарор топтиришда, тобора кучайиб бораётган, бизнинг миллий табиатимиз, урф-одатларимизга мутлақо зид бўлган ҳар қандай зарарли таъсирлар, бузғунчи ғояларга қарши туришда, азалий қадриятларимизни асраб авайлашда оилани мустаҳкам таянч деб биламиз. Манашу омиллар сабабли ҳам бугунги кунда ёшлавр тарбиясини тўлақонли олиб боришда қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш лозим: 1) Оилаларда соғлом муҳитни шакллантиришга жиддий эътибор қаратиш; 2) Соғлом муҳитни шакллантиришда оила, мактаб, маҳалла ҳамкорлигини янада такомиллаштириб бориш; 3) Аждодларимизнинг маънавий меросини, қадриятларини, ибратли ҳаётий тажрибаларини ёш авлод онгига муттасил сингдириб бориш.

Биламизки, ўзбек оиласи ўзининг болажонлиги, ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабатларнинг самимийлиги, ор-номуснинг кучлилиги, ёшларга иззат, катталарга ҳурмат каби фазилатлари билан алоҳида ажралиб туради. Ўзбек оилаларида ота – оиланинг бошлиғи, унинг таъминотчиси ва посбони бўлса, она эса оиланинг кўрки, орасталиги ва файзидир. Фарзандлар эса ана шу оила гулшанининг гулғунчалари ҳисобланади. она – меҳр берувчи, йўл кўрсатувчи, билим берувчи, жасурликка чорловчи, мақсадга йўналтирувчи, маърифатга бошловчи сифатида фарзандни бузғунчи ғоялардан ҳимоя қилиб, уни баркамол авлод бўлиб етишишининг муҳим таянчидир. Буюк мутафаккир Фитрат: “Оналар башариятнинг тарбиячиларидир” [3, 25] деган. Оналарга ҳар томонлама эътибор кўрсатиш муқаддас динимиз кўрсатмаларида ҳам алоҳида таъкидланади. Шу ўринда, аёлларимизнинг қадриятларимиз, давлатимиз ва жамиятимиз томонидан ҳам улуғланиб, уларнинг ҳар томонлама баркамолликлари йўлида яратилаётган шароитлар замирида бугун жамиятимиз аёлларимиздан қайси соҳада манфаат олмоғи даркор деган табиий савол туғилади. Албатта бу саволга аёлларимиз бугунги ва эртанги куннинг ҳар томонлама етук ва баркамол авлодини тарбиялашдек манфаатли бурчлари билан жавоб беришлари лозим. Ота – оила мураббийси. У аввало ўзидаги олижаноб фазилатлар билан оила салтанатида ибрат, намуна ва чинакам тарбиячи вазифасини ўтамоғи лозим. Бу бурч отанинг наинки унинг оиласи, балки маҳалла кўй, Ватан олдидаги бурчидир [2, 85]. Демак, келажагимиз эгалари бўлмиш ёшларни энг аввало муқаддас қўрғон ҳисобланмиш оилада миллатимизнинг кўп асрлик анъаналари ва руҳиятига мос бўлган ҳаётий қадриятлар асосида тарбияламоғимиз даркор. Чунки, фарзандларимиз соғлом оила муҳитида тарбияланар эканлар, уларнинг хулқ-атворида атроф-муҳит ва оилага муносабат, келажакда ўзининг оила қуриши, фарзандлар тарбиялаши ҳақидаги фикрлари ҳам шаклланиб боради. Ота-боболаримиз турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, улар инсоннинг насл-насаби, етти пуштининг тозалиги, авлодининг соғлигига катта эътибор берганлар. Шунингдек, аждодларимиздан мерос соғлом бола – соғлом ва аҳил оиланинг меваси эканлиги ҳақида барҳаёт таълимот мавжуд. Қадимдан юртимизда болани дунёга келтирадиган вужуд ва у вояга етадиган муҳит соғлом бўлишига эътибор катта бўлган. Бу борада фарзанд дунёга келмасидан олдин ҳаракат қилинган. Диний қадриятларимизда “Фарзандлар жаннат райҳонларидир”, деб таъкидланади. Шу боис, фарзанд тарбиясига ҳаёт-мамот масаласи даражасида эътибор берилади. Келажак фарзандлар ахлоқи, дунёқараши шаклланишида ота-онанинг ахлоқи, тафаккурининг ўрни катталигига урғу берилиб, ҳар ким турмуш қуришдан аввал ҳар томонлама соғлом, дину диёнатли, илму маърифатли жуфт танлашга интилиши уқтирилган.

Шу ўринда табиий савол туғилади бугунги кунда баркамол авлод тарбиясини амалга оширишда таянишимиз лозим бўлган омиллардан оилаларимизда етарлича истефода эта оляпмизми? Оилаларда ота-оналаримиз ўз масъулиятлари доирасидаги вазифаларни лозим даражада уддалай оляптиларми? Тадқиқотчиларни маълумотларига кўра оилада ёшлар тарбиясига салбий таъсир этувчи омиллар турли-туман бўлиши мумкин экан. Маласан: 1) Фарзандларга катталар томонидан диққат эътиборнинг етишмаслиги; 2) Ота-оналар ва фарзандлар ўртасида ўзаро тушунишнинг йўқлиги; 3) Оиладаги носоғлом муҳит; 4) Оила муҳитидаги адолатсизлик, ўзаро ҳурматнинг йўқлиги; 5) Ота-оналар билим савиялари ва маданий даражаларининг пастлиги; 6) Оилада яхши анъаналар, қадриятларнинг қарор топмаганлиги, лоқайдлик каби қатор камчилик ва иллатлар ўғил-қизларни оқилона тарбиялашга ҳалал беради.

Баркамол авлод – жисмонан соғлом, ақлан етук ва ижтимоий фаол ёшлардир. Баркамол авлод асосан оила муҳитида, ота-она, яқин қариндошларнинг бевосита аралашувида шаклланиб боради. Бу ҳол катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни эъзозлаш, меҳнатга тўғри муносабатда бўлиш, урф-одат ва қадриятларни муқаддас билиш кабиларда ўз аксини топади. Бундай сифатларни ўзлаштириб борган ҳар бир ўғил-қизда оилапарварлик, юртпарварлик каби олийжаноб фазилатлар камол топади. Оила муҳитининг носоғломлиги, оила аъзолари ўртасидаги келишмовчиликлар каби ҳолатлар бола маънавий оламининг шаклланишига салбий таъсир кўрсатади. Унинг феъл атворида ёлғончилик, хиёнаткорлик каби сабий иллатлар намоён бўлади. Бундай холат эса жамиятда ўз ўрнини топа олмайдиган, эътиқоди суст, мақсад-маслаксиз инсонларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Ушбу мулоҳазадан кўриниб турибдики, баркамол шахс тарбиясида оила маънавияти, оила тарбияси ўзига хос катта аҳамиятга эга. Унинг ўзига хослиги шундаки, ўсиб келаётган авлодга ота-оналик, қон-қариндошлик хислатларини узатиб, шахснинг умумий ва ҳиссий ривожланишини таъминлабгина қолмай, балки, шахснинг имкониятларини ва камолотини ҳам ўстиради. Оилада одоб-ахлоққа доир қоидаларни авлодга тўғри ўргатиш, маслаҳат бериш, катталар тажрибасига таяниш, оиланинг яшаш тарзи, муҳити, ота-оналарнинг касб-хунари, оила аъзоларининг маънавий-руҳий муносабатлари катта ўрин тутади. Чунки, ота-онанинг фарзанд тарбиясидаги масъулияти ниҳоятда каттадир. Ота-онанинг фарзанд тарбиясидаги бурчлари, уларнинг икки дунёларини обод этувчи қарзлари бор.

Хулоса қилиб айтганда бугун ана шундай олийжаноб анъаналар қайтадан мустаҳкам қарор топиши ва ривожланиши учун барча шароитлар мавжуд. Бу эса ота-оналар, таълим масканлари, маҳаллаларимизга катта масъулият юклайди. Ёшлар тарбияси билан мунтазам шуғулланиш лозим. Бу масъулиятли вазифани дастлабки босқичларини қуйидаги даражаларга бўлиш мумкин. 1. Насл тарбияси хали фарзанд туғилмасидан аввал бошланиши лозим. Яъни бўлғуси ота-оналар хам маънан, ҳам жисмонан соғлом бўлмоқлари, бўлажак фарзандлари тақдирига масъулият билан қарамоқлари лозим. 2. Ҳомиладорлик давридаги парвариш. 3. Бола туғилгандан кейинги энг дастлабки 7 ёшгача бўлган, бола маънавиятининг асосий куртаклари шаклланадиган давр. Ана ундан кейин ана шу маънавий куртакаларни парваришлаш ва янада ривожлантириш даври бошланади. Демак, маънавий баркамоллик, бешикдаги алланинг мазмунидан бошлаб, фарзандни таъминотию, ҳалол луқмасигача аҳамиятлидир. Ўзбек оилаларимизнинг ўзига хос ички қонун-қоидалари, мезонлари, қадриятга айланган тартиб ва талаблари бор. Буларни бугунги кунда фарзандларимиз ўзлаштириши ҳам фарзи.

Маълумки, юртимизда 7 млн.дан ортиқ оилалар мавжуд. Улар орасида ўзаро тотувлик ва ҳамжиҳатликни таъминлашга ҳар тарафлама имкониятлар яратилган. Бу борада албатта маҳаллаларнинг ўрни беқиёсдир. Бугунги кунда республикамизда 10 мингга яқин фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари мавжуд бўлиб, уларда фаолият юритаётган мутасаддилар маҳаллаларимиз ижтимоий иқтисодий салоҳиятини юксалтириш, оилалар тинчлигини таъминлаш, ёш авлодни миллий мафкура ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш йўлида фаолият олиб бормоқдалар. Зеро, халқимизда “Бир болага етти маҳалла ота-она”, “Ҳар бир маҳалла - бир оила”, деган нақллар борки, бу келажак авлодни тарбиялаш ва таълим беришда асрлар давомида синовдан ўтган қадриятларимизнинг ёшларимиз онгига сингдириш учун хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.; “Ўзбекистон”, 2015. – Б. 21.
2. Yusupova N. The role of a family in increasing efficiency of national idea in the counciousness of harmoniously developed generation. // Journal of law research. № 3. – S. 85.
3. Фитрат А. Оила. – Т.: “Маънавият”, 1998. – Б. 25.

Жаслар тәрбиясында миллий қәдриятлар ҳәм шаңарақтың орны
Юсупова Н. Өзбекстан халықаралық Ислам академиясы

Резюме. Мақалада Өзбекстан Республикасында жаслар санасында миллий идея, қәдриятлар, ўатан сүйиўшиликти сиңдириўде шанарақ мүнәсибетлериниң мазмуны, өзиншелиги ҳәм социаллық экономикалық, мәнеўий –мәдений тийкарлары ҳаққында сөз етиледи.

Таяныш сөзлер: миллий идея, руўхыят, мәденият, шаңарақ мәселелери, неке мүнәсибетлери, шаңарақ кодекси.

Ёшлар тарбиясида миллий қадриятлар ва ошланинг ўрни
Юсупова Н.Ўзбекистон халқаро Ислом академияси

Резюме. Мақолада Ўзбекистон Республикасида ёшлар онгига миллий ғоя, қадриятлар, ватанпарварликни сингдиришда оилавий муносабатларининг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари ва ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий асослари ҳақида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: миллий ғоя, маънавият, маданият, оилавий масалалар, никоҳ муносабатлари, оила кодекси.

Роль семьи и национальных ценностей в воспитании молодежи
Юсупова Н.Международная Исламская Академия Узбекистана

Резюме. Статья посвящена духовно-культурным, социально-экономическим основам семейных отношений, национальных ценностей и их роли в патриотическом нравственном воспитании молодёжи в Узбекистане.

Ключевые слова: национальная идея, духовность, культура, семейные проблемы, брачные отношения, семейный кодекс.

The role of family and national values in the education of youth

Yusupova N. International Islamic Academy of Uzbekistan

Summary. This article is focused on influence of family relationships, its unique properties: social-economic, spiritually-cultural basics, on introduction of national idea, values and patriotism to youth of the Republic of Uzbekistan.

Key words: national idea, spirituality, culture, family problems, matrimonial relationships, family code law

---

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ДЕЙСТВЕННОСТИ ПАРЛАМЕНТСКОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

Ерниязова С.М.

Каракалпакский государственный университет

Парламентский контроль - это конституционное полномочие Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан по контролю за соответствием деятельности республиканских органов исполнительной власти Конституции Республики Каракалпакстан и законодательству с целью обеспечения эффективной реализации принимаемых парламентом законов, устранения выявленных нарушений и, в целом, обеспечения принципа разделения властей. Этот вопрос приобретает особую важность в связи с тем, что это один из наиболее эффективных способов достижения целей Государственной программы по противодействию коррупции на 2019-2020 годы, утвержденной Указом Президента Республики Узбекистан 20 мая 2019 года[1].

Правовые нормы действующего законодательства Республики Каракалпакстан, регулирующие сферу парламентского контроля, исходя из их юридической силы и иерархии, можно подразделить на две группы. К первой группе относятся правовые нормы Конституции Каракалпакстана, непосредственно закрепляющие правовой статус парламентского контроля, а также конституционные законы, в числе которых Закон « О Жокаргы Кенесе Республики Каракалпакстан». Ряд форм парламентского контроля были закреплены в Конституции Республики Каракалпакстан уже в момент её принятия в 1993 году. Так, в сфере осуществления бюджетной политики была предусмотрена такая важная форма контроля, как принятие по представлению по представлению Совета Министров Республики Каракалпакстан Государственного бюджета Республики Каракалпакстан и отчетов о его исполнении (п.15 ст.70)[2, 93]. Кроме того, важнейшим фактором обеспечения парламентского контроля послужило закрепление в Конституции нормы об ответственности Совета Министров перед Жокаргы Кенесом Республики Каракалпакстан. В ст.89 определено, что Совет Министров Республики Каракалпакстан ответственен и подотчетен перед Жокаргы Кенесом Республики Каракалпакстан.

Актуальными являются положения, содержащиеся в Конституции Республики Каракалпакстан, об обязанности Правительства представлять ежегодные отчеты Жокаргы Кенесу. В соответствии с п.п. 6 и 7 ст. 70 Конституции Республики Каракалпакстан ведению Жокаргы Кенеса отнесено назначение и освобождение от должности Председателя Совета Министров Республики Каракалпакстан по представлению Председателя Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан, согласованному с Президентом Республики Узбекистан, а также назначение и освобождение от должности заместителей Председателя Совета Министров Республики Каракалпакстан и членов Совета Министров Республики Каракалпакстан, образование и упразднение министерств, государственных комитетов и других органов государственного управления Республики Каракалпакстан[2]. В пункте 3 части первой статьи 81 говорится, что Председатель Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан организует контроль за исполнением законов и постановлений Жокаргы Кенеса[2].

Все эти нововведения, осуществленные в последние годы, создали необходимые предпосылки для принятия в апреле 2016 года Закона Республики Каракалпакстан «О парламентском контроле». Поэтому вторую группу правовых основ парламентского контроля составляют нормы, закрепленные в этом законе.

В соответствии со ст. 3 данного закона, к субъектам парламентского контроля отнесены Жокаргы Кенес Республики Каракалпакстан, Президиум Жокаргы Кенеса, комитеты и комиссии Жокаргы Кенеса, фракции политических партий в Жокаргы Кенесе, депутаты Жокаргы Кенеса.

Парламентский контроль реализуется в следующих формах: принятие Государственного бюджета Республики Каракалпакстан, а также рассмотрение хода исполнения Государственного бюджета; рассмотрение отчета Председателя Совета Министров Республики Каракалпакстан по отдельным актуальным вопросам социально-экономического развития республики; рассмотрение ежегодного доклада Совета Министров республики по важнейшим вопросам социально-экономической жизни республики; заслушивание на заседаниях Жокаргы Кенеса информации членов правительства по вопросам их деятельности; заслушивание отчета Прокурора Республики Каракалпакстан; заслушивание отчета председателя Государственного комитета Республики Каракалпакстан по охране природы; парламентский запрос; запрос депутата Жокаргы Кенеса; заслушивание комитетами Жокаргы Кенеса сообщений руководителей органов государственной власти и управления [3]. А теперь подробнее рассмотрим практические аспекты реализации форм парламентского контроля Жокаргы Кенесом. Одной из форм контрольной деятельности Жокаргы Кенеса является принятие Государственного бюджета Республики Каракалпакстан, а также рассмотрение хода исполнения

Государственного бюджета. Комитеты и комиссии Жокаргы Кенеса в предварительном порядке рассматривают направленные им Председателем ЖокаргыКенеса проекты бюджета республики, отчеты о его исполнении. Практикуемой формой участия комитетов и комиссий в работе сессий Жокаргы Кенеса является содоклад ответственного комитета, который отражает мнение членов комитета и комиссии по рассматриваемому вопросу, их выводы и предложения.

Как отмечалось выше, важнейшим фактором обеспечения парламентского контроля послужило закрепление в Конституции нормы об ответственности Совета Министров перед Жокаргы Кенесом Республики Каракалпакстан. В ст.89 определено, что Совет Министров Республики Каракалпакстан ответственен и подотчетен перед Жокаргы Кенесом Республики Каракалпакстан. Совет Министров Республики Каракалпакстан не реже одного раза в год отчитывается о своей работе перед Жокаргы Кенесом Республики Каракалпакстан по актуальным вопросам социально-экономического развития республики. Так, отчеты Совета Министров Республики Каракалпакстан были заслушаны 18 января 2017 года на четырнадцатой сессии Жокаргы Кенеса [4], 16 марта 2018 года на внеочередной двадцатой сессии Жокаргы Кенеса [5].

По итогам заслушивания отчета Совета Министров Жокаргы Кенес принимает постановление, в котором могут содержаться предложения, направленные на повышение эффективности деятельности правительства по отдельным актуальным вопросам социально-экономического развития республики. Принятое по итогам заслушивания отчета постановление публикуется в официальном издании и веб-сайте Жокаргы Кенеса. Жокаргы Кенес при необходимости может заслушивать на заседаниях Жокаргы Кенеса информации членов правительства по вопросам их деятельности. Вопрос о заслушивании информации членов правительства по вопросам их деятельности может быть инициирован фракциями и депутатскими группами.

Жокаргы Кенес два раза в год заслушивает информацию министра здравоохранения, министра внутренних дел, министра юстиции Республики Каракалпакстан об их деятельности. Так, 24 декабря 2019 года на сессии Жокаргы Кенеса заслушаны отчеты министра внутренних дел, министра юстиции Республики Каракалпакстан [6]. По итогам заслушивания отчетов министра внутренних дел Республики Каракалпакстан и министра юстиции Республики Каракалпакстан Жокаргы Кенес принял постановления, в которых содержались предложения, направленные на повышение эффективности деятельности подведомственных им министерств, а также дана оценка их работе.

Комитеты и комиссии Жокаргы Кенеса могут вносить предложения о том, чтобы заслушать информацию отдельных членов Совета Министров республики по вопросам их деятельности. Так,16 марта 2018 года на двадцатой сессии Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан по предложению соответствующих комитетов была заслушана информация министра дошкольного образования, министра занятости и трудовых отношений, председателя комитета по экологии и охраны окружающей среды [7]. Принятые по итогам заслушивания информации членов правительства постановления Жокаргы Кенеса были направлены в Совет Министров Республики Каракалпакстан. Жокаргы Кенес Республики Каракалпакстан вправе направить парламентский запрос должностным лицам государственных органов, органов хозяйственного управления с требованием дать обоснованное разъяснение или изложить свою позицию по вопросам исполнения законов и и другим важнейшим вопросам, входящим в их ведение. Предложение о направлении парламентского запроса вносится на рассмотрение Жокаргы Кенеса Президиумом, комитетами, фракциями (депутатскими группами), а также депутатами Жокаргы Кенеса не менее одной четвертой частью от их общего числа [8].

Следующей важнейшей формой парламентского контроля является депутатский запрос. Депутат Жокаргы Кенеса вправе направить должностным лицам государственных органов, органов хозяйственного управления запрос с требованием дать обоснованное разъяснение или изложить свою позицию, как правило, по вопросам, связанным с обеспечением прав и законных интересов избирателей соответствующего избирательного округа. Эта форма контрольной деятельности наиболее часто применяется в практике работы Жокаргы Кенеса. В 2016 году депутатами Жокаргы Кенеса внесено 222 запроса, в 2017 году – 227 запросов, а за 3 месяца 2018 года было внесено 54 запроса [9]. Кроме вышеизложенных форм парламентского контроля, полагаем, что в целях дальнейшего повышения престижа парламента в системе государственной власти и обеспечения полного выражения воли народа уместно воплотить в практику деятельности Жокаргы Кенеса следующие виды контрольно-аналитической деятельности, сформированных мировым опытом: контроль посредством формирования государственных органов, а также избрания, назначения или утверждения должностных лиц; рассмотрение вопроса предъявления Председателю Совета Министров Республики вотума недоверия; дополнить Закон Республики Каракалпакстан « О парламентском контроле» статьей 10^1 следующего содержания:«Заслушивание на заседаниях Жокаргы Кенеса ответов членов Совета Министров Республики Каракалпакстан на вопросы депутатов Жокаргы Кенеса»; о целесообразности закрепления в Регламенте Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан положения об официальном опубликовании парламентских запросов и ответов на них.

Таким образом, с помощью действенного парламентского контроля мы сможем повысить эффективность деятельности исполнительной власти в Республике Каракалпакстан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национальная база данных законодательства, 29.05.2019г.,№06/19/5729/3199, 20.07.2019г., №06/19/5769/3450)
2. Конституция Республики Каракалпакстан. –Нукус: «Каракалпакстан, 2014.-С. 93.
3. Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң Хабарнамасы, 2016 жыл, №3, 221 ст.
4. Текущий архив Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан, 2017 год

5. Текущий архив Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан, 2018 год
6. Текущий архив Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан, 2019 год
7. Текущий архив Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан, 2018 год.
8. Ст.14 Закона Республики Каракалпакстан «О парламентском контроле»// Қарақалпақстан Республикасы Жокарғы Кеңесиниң Хабарнамасы, 2016 жыл, №3, 221 ст.
9. Текущий архив Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан, 2016-2018 г.г.

Қарақалпақстан республикасында парламент бақлаўы нәтийжелилигин асырыў машқалалары
Ерниязова С.М. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Бул мақалада Қарақалпақстан Республикасында парламентлик бақлаўдын формалары, сондай-ақ, хүкимет искерлиги устинен парламентлик бақлаў механизминдеги конституциялық жуўапкершилик мәселелери корип шығылган.

Таяныш сөзлер: нызам шығарыўшы ҳәкимият, ҳүкимет, уәкилликлер, парламент, бақлаў, депутат.

Қорақалпоғистон Республикасида парламент назорати самарадорлигини ошириш муаммолари
Ерниязова С.М. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Бу мақолада Қорақалпоғистон Республикасида парламент назорати шакллари, шунингдек, ҳукумат фаолияти устидан парламент назорати механизмидаги конституциявий жавобгарлик масалалари кўриб чиқилган.

Таянч сўзлар: қонун чиқарувчи ҳокимият, ҳукумат, ваколатлар, парламент, назорат, депутат.

Вопросы повышения действенности парламентского контроля в Республике Каракалпакстан
Ерниязова С.М. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются формы парламентского контроля в Республике Каракалпакстан, а также вопросы конституционно-правовой ответственности в механизме парламентского контроля над деятельностью правительства.

Ключевые слова: законодательная власть, правительство, полномочия, парламент, надзор, депутат

Issues of increasing the effectiveness of parliamentary control in the Republic of Karakalpakstan
Erniyazova S.M. Karakalpak State University

Summary. This article is devoted to the main forms of parliamentary control in the Republic of Karakalpakstan, as well as issues of constitutional-legal responsibility in the mechanism of parliamentary control over the activities of the government.

Key words: legislature, government, authority, parliament, supervision, deputy

---

ВОПРОСЫ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В МЕХАНИЗМЕ ПАРЛАМЕНТСКОГО КОНТРОЛЯ НАД ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРАВИТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

Кутыбаева Е.Д., Исмаилова Д.
Каракалпакскийгосударственный университет

В мировой правовой системе вопросы взаимодействия властей, в частности распределение полномочий между законодательной и исполнительной властью, непосредственно связаны с совершенствованием правовых основ их участия в этих процессах. В исследованиях, осуществляемых научными юридическими центрами различных государств по изучению правового статуса органов государственной власти и управления, распределения полномочий между ними особое внимание уделяется вопросам совершенствования международных стандартов в области урегулирования этих взаимоотношений, а также развитию законодательства в системе законодательной и исполнительной власти.

Для формирования демократического правового государства в Узбекистане важное значение имеют вопросы укрепления и совершенствования конституционного принципа разделения властей и системы сдержек и противовесов между различными ветвями власти, в частности, между законодательными и исполнительными органами государственной власти.

Поэтому анализ существующих форм взаимодействия высшего законодательного органа с Правительством; изучение возможности законодательного органа участвовать в формировании исполнительной власти и их взаимной ответственности; анализ контрольных функций парламента; определение конституционно-правовой ответственности в механизме парламентского контроля за деятельностью правительства является актуальным.

Разделение властей - это одна из основных черт современного правового государства. Наиболее полное, современное понимание теории разделения властей содержится в трудах французского мыслителя Ш. Монтескье. По его теории власть должна состоять из трех ветвей: законодательная, исполнительная, судебная. Эти три власти должны быть отделены друг от друга, уравновешивать друг друга. В отличие от Дж. Локка Монтескье считает недопустимым объединением хотя бы двух ветвей власти в одних руках. “Если власть законодательная и исполнительная будут соединены в одном лице или учреждении, то свободы не будет, т.к. можно опасаться, что монарх или сенат будет создавать тиранические законы для того, чтобы так же тиранически применять их” [1]. И, наоборот, если же произойдет соединение трех ветвей власти, то тогда, по мысли Монтескье, неизбежно установление жесточайшего деспотизма и полная гибель свободы.

Как мы знаем, этот принцип был впервые реализован на практике в Соединенных Штатах Америки, после принятия конституции 1787 года. На сегодняшний день, независимо от того, как реализуется на практике принцип разделения властей в различных странах, его содержание остается общим для всех. Следует отметить, что принцип разделения властей является одним из принципов правового государства и эффективно действовать может только в связке с ними, важнейшими из которых являются принцип народовластия, законности, взаимная ответственность государства и личности, реальность и приоритет прав личности.

Носителем законодательной власти в Республике Каракалпакстан является Жокаргы Кенес, депутаты которого избираются населением республики путем всеобщих, равных и прямых выборов. Законодательная власть в республике обладает верховенством, так как она определяет основные направления ее жизнедеятельности, закрепляет правовые основы организации и деятельности всех государственных органов. Законы, принимаемые Жокаргы Кенесом, имеют общеобязательный характер и высшую юридическую силу на территории республики.

Парламент республики играет решающую роль в формировании подотчетного ему Правительства — коллегиального органа, осуществляющего исполнительную власть – Совета Министров.

Как известно, органы исполнительной власти в лице своих органов призваны заниматься реализацией законодательных актов, принятых высшим законодательным органом власти. Их деятельность должна быть основана на законе, осуществляться в рамках закона, ибо она является подзаконной. Система «сдержек и противовесов» предполагает сдерживание исполнительной власти посредством её подотчётности и ответственности перед представительными органами государственной власти.

Формирование Правительства Республики Каракалпакстан – Совета Министров является одним из важнейших конституционно-правовых институтов, в котором самое непосредственное участие принимает Жокаргы Кенес. Разумеется, формирование Совета Министров является очень ответственным и важным по значимости процессом, с которым связана в большей мере стабильность государственного механизма и эффективность государственного управления.

Если обратиться к опыту других государств, то в Российской Федерации вопросы взаимодействия органов законодательной и исполнительной власти субъектов федерации регулируются по-разному. Так, согласно ст. 75 Конституции Республики Татарстан к ведению Государственного Совета республики относится не только утверждение по представлению Президента Республики Татарстан кандидатуры премьер-министра, но и согласование предложений Президента о назначении заместителей премьер-министра.

Однако в ряде субъектов Российской Федерации назначение должностных лиц органов исполнительной власти полностью находится в ведении самой исполнительной власти. Например, Президент Чувашской Республики с согласия Государственного Совета республики назначает Председателя Кабинета Министров. Однако Кабинет министров республики Президент формирует единолично и сам назначает на должность и освобождает от должности заместителей Председателя Кабинета Министров, министров и руководителей иных органов исполнительной власти Чувашской Республики[2].

Особенностью конституционно-правового статуса Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан является то, что, помимо сессий, на которых рассматриваются вопросы, входящие в его исключительную компетенцию, организационными формами его работы являются деятельность Президиума и Председателя Жокаргы Кенеса. Председатель Жокаргы Кенеса возглавляет высший законодательный орган и является Главой республики.

Вследствие этого вопросы формирования Правительства республики распределены между ними. Так, в ст. 70 Конституции Республики Каракалпакстан перечислены основные направления деятельности Жокаргы Кенеса[3.93]. К исключительным полномочиям Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан относится назначение и освобождение от должности Председателя Совета Министров Республики Каракалпакстан по представлению Председателя Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан, согласованному с Президентом Республики Узбекистан (п.6); назначение и освобождение от должности заместителей Председателя Совета Министров Республики Каракалпакстан и членов Совета Министров Республики Каракалпакстан, образование и упразднение министерств, государственных комитетов и других органов государственного управления Республики Каракалпакстан(п.7).

Председатель Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан в соответствии с ст.81 Конституции по согласованию с Президентом Республики Узбекистан представляет Жокаргы Кенесу Республики Каракалпакстан кандидатуру на должность Председателя Совета Министров Республики Каракалпакстан.

Что же касается Президиума, то он, как постоянно действующий орган Жокаргы Кенеса в период между сессиями Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан, по представлению Председателя Совета Министров Республики Каракалпакстан назначает и освобождает от должности заместителей Председателя Совета Министров Республики Каракалпакстан и членов Совета Министров Республики Каракалпакстан, образует и упраздняет министерства, государственные комитеты и другие органы государственного управления Республики Каракалпакстан с последующим внесением постановлений по этим вопросам на утверждение Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан (с. 85 Конституции) [4.99].

В Республике Каракалпакстан выдвижение кандидатов в депутаты осуществляется политическими партиями и все партии, участвовавшие в выборах, представлены в законодательном органе. На наш взгляд, в целях усиления роли политических партий в дальнейшей демократизации государственного управления, необходимо внести в Конституцию республики положение о том, что кандидатуру на должность Председателя Совета Министров должна выдвигать политическая партия, получившая большинство депутатских мест в Жокаргы Кенесе республики или несколько политических партий, получивших равное наибольшее количество депутатских мест.

В свою очередь **Регламент Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан,** принятый в новой редакции 10 июня 2016 года, содержит в себе нормы, более подробно регламентируюшие реализацию вышеуказанных норм, содержащихся в Законе «О Жокаргы Кенесе Республики Каракалпакстан». Особо следует остановиться

на 35 и 36 статьях Регламента. Статья 35 закрепляет порядок рассмотрения и утверждения кандидатуры на должность Председателя Совета Министров республики.

Распространенной во многих странах мира является практика представления кандидатом на должность главы правительства законодательному органу программы действий. Такой порядок имеет место во Франции, Польше, Португалии, Румынии, Финляндии и т.д. Подобные нормы содержатся и в Конституции Узбекистана. Это способствует парламентом. Впоследствии, если после назначения на должность, он не выполнит те задачи, которые были поставлены в программе действий, ему придется за это нести ответственность.

В республике Каракалпакстан представленный по согласованию с Президентом Республики Узбекистан кандидат на должность Председателя Правительства должен выступить с программой предстоящей деятельности. Депутаты Жокаргы Кенеса вправе высказывать свои мнения по кандидатуре, задавать ему вопросы. По итогам открытого (если не будет установлен другой порядок) голосования принимается постановление. Если же кандидатура не получит поддержки депутатов, то тогда Председателем Жокаргы Кенеса после установленных согласований предлагается другая кандидатура с последующим обсуждением и голосованием. После назначения Председателя Совета Министров на ближайшей сессии формируется Правительство. Предварительно комитетам Жокаргы Кенеса может быть поручено обсуждение предложенных кандидатур. Кандидатуры могут быть рассмотрены комитетами отдельно или на совместных заседаниях. В случаях, когда предложенные кандидатуры не получат поддержки со стороны комитетов, их решения должны быть мотивированными.

По требованию депутатов Жокаргы Кенеса кандидаты могут выступить с докладами с краткой программой предстоящей деятельности. Также депутаты Жокаргы Кенеса вправе задавать вопросы, высказывать свое мнение по кандидатурам, представленным в состав Правительства республики. В итоге по вопросу формирования Совета Министров принимается постановление Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан (ст.36 Регламента).

На наш взгляд в Регламенте Жокаргы Кенеса нужно ввести нормы, регламентирующие порядок заслушивания ответов членов правительства на вопросы депутатов Жокаргы Кенеса. Считаем необходимым закрепить подобную норму в Конституции Республики Каракалпакстан [5]. Таким образом, парламент республики принимает самое непосредственное участие в формировании Правительства. Членство в Совете Министров несовместимо с депутатским мандатом. Такая практика есть во многих государствах, например, в Австрии, Франции, Казахстане, Нидерландах, Бельгии и т.д. Как указывалось выше, назначение и освобождение от должности заместителей Председателя Совета Министров Республики Каракалпакстан и членов Совета Министров Республики Каракалпакстан осуществляется по представлению Председателя Совета Министров Республики Каракалпакстан. Такой порядок представления членов правительства главой этого органа широко распространен в мировой практике, в том числе и в Республике Узбекистан. Как известно, кандидатуры членов Правительства представляются Президенту Республики Узбекистан Премьер-министром.

В литературе ряд авторов предлагают закрепить в законодательном порядке требования к кандидатам на должность главы и членов правительства. Так, Алимов Б.Б. предлагает в Законе «О Кабинете Министров Республики Узбекистан» закрепить требования к кандидатам на должность Премьер-министра и членов Кабинета Министров [6.48]. Среди них такие требования, как гражданство Республики Узбекистан, достижение ими 25 лет, знание государственного языка, постоянное проживание на территории республики не менее 5 лет, наличие, как правило, высшего образования, а также практический стаж работы не менее 5 лет в системе органов исполнительной власти. На наш взгляд, такое предложение заслуживает всяческой поддержки и может быть закреплено и в законодательстве Республики Каракалпакстан применительно к главе и членам Совета Министров республики. В Правительстве должны быть представлены достойные кадры, отвечающие требованиям сегодняшнего дня и понимающие всю ответственность за решение возложенных на них задач.

Особый интерес в науке конституционного права представляют вопросы конституционно-правовой ответственности правительства. Наиболее распространенной мерой конституционной ответственности является отрешение от должности (импичмент) главы государства, других высших должностных лиц государства. Основанием применения данной меры конституционной ответственности к указанным лицам служат нарушение требований конституции и законов, совершение государственной измены либо иных тяжких преступлений, только при условии указания на это в конституции того или иного государства или в ином источнике конституционного права.

Анализ норм Конституции Республики Каракалпакстан позволяет определить ряд мер конституционной ответственности правительства. Одной из таких мер является отмена актов Правительства Республики Каракалпакстан в случае их противоречия Конституции Республики Каракалпакстан, законам и другим актам Жокаргы Кенеса республики. Исходя из анализа законодательства и практики взаимодействия органов законодательной и исполнительной власти зарубежных стран, представляется возможным ввести в действующий Закон «О Совете Министров республики Каракалпакстан» следующие положения: «Жокаргы Кенес Республики Каракалпакстан вправе обратиться к Председателю Совета Министров Республики Каракалпакстан с предложением о внесении изменений и (или) дополнений в акты Правительства, либо об их отмене, а также вправе обжаловать указанные акты в судебном порядке или в установленном порядке обратиться в Комитет конституционного надзора с запросом о соответствии Конституции Республики Каракалпакстан этих нормативных правовых актов.»

Следующей важнейшей мерой во многих государствах является отставка правительства в случаях выражения ему недоверия. Такое положение есть, например в ч. 4 ст. 117 Конституции Российской Федерации, в ст. 98 Конституции Республики Узбекистан и др.

Полагаем, что в целях дальнейшего повышения престижа парламента в системе государственной власти и обеспечения полного выражения воли народа уместно воплотить в законодательство и практику деятельности Жокаргы Кенеса рассмотрение вопроса предъявления Председателю Совета Министров республики вотума недоверия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения. –М.; 1955. –С.112
2. http://www.fpa.su/regzakon/chuvashiya/konstitutsiya-chuvashskoy-respubliki/
3. Конституция Республики Каракалпакстан 1993 года. –Нукус,2014.-С.93.
4. Конституция Республики Каракалпакстан 1993 года. –Нукус,2014.-С.99-100.
5. Вестник Жокаргы Кенеса Республика Каракалпакстан, 2016 год,
6. №3, 203ст.
7. Алимов Б.Б. Взаимоотношения Президента и Кабинета Министров в системе государственной власти Республики Узбекистан.- Ташкент,2017,с.48.

Қарақалпақстан Республикасида ҳүкимет хызметин парламентлик бақлаў механизмлеринде конституциялық ҳәм ҳуқықый жуўапкершилик мәселелери.

Қутыбаева Е. Д., Исмаилова Д. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада Қарақалпақстан Республикасы жоқары нызам шығарыўшы уйымы хәм республика ҳүкимети ортасындагы өз-ара қатнасыкларынын тийкарғы формалары, нызам шығарыўшы ҳәкимияттың жоқары атқарыўшы хәкимиятын қәлиплесиўиндеги қатнасы ҳәм өз-ара жуўапкершилиги, парламентлик бақлаўдын формалары, сондай-ақ, ҳүкимет искерлиги устинен парламентлик бақлаў механизминдеги конституциялық жуўапкершилик мәселелери корип шығылган.

Таяныш сөзлер: парламент, сайлаў, қатнасыклар, ҳәкимиятлар бөлиниўи, баскарыў, халк ҳәкимиятшылығы, депутат.

Қорақалпоғистон Республикасида ҳукумат фаолиятини парламент назорат механизмларида конституцион ва ҳуқуқий масъулият масалалари

Қутыбаева Е. Д., Исмаилова Д. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада Қорақалпоғистон Республикаси олий қонун чиқарувчи орган и ва республика ҳукумати ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг асосий шакллари, қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг олий ижро этувчи ҳокимиятни шакллантиришдаги иштироки ва ўзаро жавобгарлиги, парламент назорати шакллари, шунингдек, ҳукумат фаолияти устидан парламент назорати механизмидаги конституциявий жавобгарлик масалалари кўриб чиқилган.

Таянч сўзлар: парламент, сайлов, муносабатлар, ҳокимиятларни ажратиш, бошқариш, халк ҳокимиятчилиги.

Вопросы конституционно-правовой ответственности в механизмах парламентского контроля над деятельностью государства в Республике Каракалпакстан

Кутыбаева Е.Д., Исмаилова Д. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются основные формы взаимодействия между высшим законодательным органом Республики Каракалпакстан и правительством республики, вопросы участия законодательного органа в формировании высшего органа исполнительной власти и их взаимной ответственности, формы парламентского контроля, а также вопросы конституционно-правовой ответственности в механизме парламентского контроля над деятельностью правительства.

Ключевые слова: парламент, выборы, взаимоотношения, разделение властей, контроль, народовластие.

Issues of constitutional and legal responsibility in the mechanisms of parliamentary control over the activities of the government in the Republic of Karakalpakstan

Kutibaeva E.D., Ismailova D. Karakalpak State University

Summary. This article is devoted to the main forms of interaction between the supreme legislative body of the Republic of Karakalpakstan and the government of the republic, questions of the participation of the legislative body in the formation of the supreme executive authority and their mutual responsibility, forms of parliamentary control, as well as issues of constitutional and legal responsibility in the mechanism of parliamentary control over the activities of the government.

Key words: parliament, elections, relationship, separation of powers, control, democracy.

ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В СФЕРЕ ВЕНЧУРНОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ

Умарова К.

Каракалпакский государственный университет

В настоящее время в Республике Узбекистан наблюдается внимание развитию инновационной деятельности. Среди приоритетных направлений развития социальной сферы, утвержденной Стратегией действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017—2021 годах, предусмотрено стимулирование научно-исследовательской и инновационной деятельности, создание эффективных механизмов внедрения научных и инновационных достижений в практику, создание при высших образовательных учреждениях и научно-исследовательских институтах научно-экспериментальных специализированных лабораторий, центров высоких технологий, технопарков.

Президент Узбекистана в послании Олий Мажлису 24 января 2020 года отметил о важности определения конкретных приоритетов в сфере науки и формировании электронной платформы научных достижений, базы отечественных и зарубежных научных разработок. [1]. Необходимо отметить, что бюджетные инвестиции, а также венчурные инвестиции в наукоемкие производства являются важнейшим инструментом экономического

развития. Президент Республики Узбекистан в своем послании Олий Мажлису отметил, что в каждой производственной сфере должны быть собственные отраслевые научно-исследовательские учреждения, конструкторские бюро, опытно-производственные и инновационные центры [2].

Доказано, что стимулирование венчурного инвестирования является одним из наиболее эффективных способов развития инновационной деятельности, что оказывает благоприятное воздействие на экономический рост – например, согласно Deutsche Bank, увеличение венчурных инвестиций всего на 0,1% от ВВП приводит к росту ВВП на 0,3 процентных пункта; влияние инвестиций ранних стадий еще более значительно – вплоть до 1 процентного пункта роста ВВП [3]. В текущем году было впервые законодательно определено понятие венчурного фонда [4], из чего следует, что понятие венчурный фонд является совершенно новым, мало применяемым и мало определенным в Республике Узбекистан как в нормативном, так и в научном смыслах. Раскроем детальнее, что представляет собой указанное понятие. Слово венчур (с англ. Venture - риск), обозначается как новая деятельность в бизнесе с неопределенной перспективой, тесно связанная с риском [5]. Широко применятся термины венчурный фонд, венчурный капитал, венчурное финансирование, венчурное инвестирование и т.д. в зарубежных (западных) источниках по инвестиционному праву, в частности в источниках, связанных с инвестированием в инновации.

Понятие венчурного фонда является объектом дискуссий среди многих зарубежных авторов, это, прежде всего, объясняется тем, что данный термин имеет различные законодательные определения в иностранных правовых системах.

В.Чикулаев определяет венчурный фонд, как обособленный имущественный комплекс, состоящий в том числе из добровольных имущественных взносов физических и юридических лиц, связанный с риском неполучения доходов, с целью осуществления совместных инвестиций в научно-технической и инновационной сферах [6, 43]. А.Н.Кузнецова определяет венчурный фонд, как механизм инвестирования с образованием общего фонда (обычно партнерства) для инвестирования финансового капитала в основном сторонних инвесторов предприятия, которые для обычных рынков капитала и банковских займов представляют слишком большой риск [7]. Некоторые авторы считают венчурным фондом специализированные финансовые институты, создаваемые для работы в зоне наибольшего риска [8, 42-43]. Также существуют точки зрения, согласно которым, венчурный фонд является инвестором средних и поздних стадий, вкладывающего привлеченные средства третьих лиц в стартапы на регулярной основе [9] или же венчурные фонды называют специализированными финансовыми институтами, создаваемыми для работы в зоне наибольшего риска [8, 42-43]. Учитывая упомянутые научные определения венчурного фонда, а также принимая во внимание законодательное определение данного термина, венчурный фонд, по нашему-мнению, следует определить, как обособленный имущественный комплекс, деятельность которого ограничивается долгосрочным инвестированием в инновационные проекты, сопровождаемая высокой степенью риска. Венчурный фонд не может существовать без инвестора, из чего следует, взаимосвязанность (взаимозависимость) понятий венчурного фонда и венчурного инвестирования. Янковский Р.М. определяет, что венчурное инвестирование, с точки зрения механизма его осуществления, представляет собой разновидность так называемого прямого инвестирования, то есть инвестирования, осуществляемого путем непосредственного приобретения доли в уставном капитале (акций) проектной компании. В противовес портфельному инвестированию, при котором акции публичной компании приобретаются на организованном рынке, в рамках венчурного инвестирования доля в уставном капитале либо акции приобретаются непосредственно у проектной компании (в форме непубличного хозяйственного общества) [9]. (10)В мировой практике существует три подхода к сопоставлению понятий венчурного и прямого инвестирования [10, 12-14]:

1. Венчурный капитал и прямые инвестиции являются синонимами.
2. Прямые инвестиции являются более широким понятием, а венчурные инвестиции – его составляющей, так как в основном идет речь о финансировании бизнеса на начальных этапах развития.
3. Венчурные и прямые инвестиции являются несопоставимыми понятиями, так как подразумевают финансирование на разных стадиях развития компании-реципиента.

По сделкам по венчурному капиталу Узбекистан поставила цель выйти на 30,0 место до 2030 года по данным Международного валютного фонда. Так Узбекистан планирует увеличить финансирование в научно-исследовательскую деятельность в ВВП страны с 0,21% в 2016 году до 0,8%. Однако это даст возможность лишь выйти на нынешний уровень затрат на НИОКР в развитых странах.

В настоящее время мировыми лидерами по научно-исследовательским и опытно-конструкторским работам (НИОКР) являются: США, Европейский союз, Япония и Китай .

Так как в Республике Узбекистан развитие венчурного инвестирования находится на начальном этапе, разберем этапы развития венчурного предпринимательства, на примере государств с развитой «налаженной» системой венчурного инвестирования.

В научной литературе, выделяются следующие этапы развития венчурного предпринимательства: - «Посевная стадия», представляющая собой этап, при которой возникает идея для бизнеса, без необходимого для ее реализации финансирования. Далее выделяют «Стартовую фазу» либо так называемый этап Start-up, на котором сформированная бизнес идея получает материальное выражение: изготавливаются образцы продукции, составляется бизнес-план, регистрируется фирма [11] и т.д.

За этим следует этап «Раннего роста» («Early growth»), на котором происходит первый выпуск продукции или предоставления услуг, на этом этапе обычно финансируемый бизнес не приносит прибыли и предприятие

работает в убыток. В случае, если все перечисленные этапы проходят благополучно, за этим следует этап «Роста», при котором бизнес идея перерастает в сформированное предприятие с прибылью, требующее увеличение производства.

Перечисленные «этапы» развития венчурного бизнеса являются общими символическими, и в каждом индивидуальном случае возможны индивидуальные особенности этапов развития. В большинстве успешных примеров развития венчурного инвестирования немалую роль сыграли так называемые «бизнес-ангелы», представляемые обычно физическими лицами, вкладывающими средства в инновационную деятельность.

Следует особо отметить, что в развитии венчурного инвестирования немалую роль играют государственные фонды, программы, предназначенные для поддержания инновационных идей. В США действует сеть инвестиционных компаний (Small Business Investment Companies – SBICs), которые предоставляют правительственный капитал по низким рыночным ставкам. В Финляндии и Израиле созданы венчурные фонды, владеющие от 15 до 40 % акционерного капитала [12, 17]. В Российской Федерации еще в 1994 году Европейским банком реконструкции и развития был создан первый венчурный фонд. В 2000-х годах Российское правительство приняло решение об активизации механизмов венчурного инвестирования. Развитию венчурных фондов призвана способствовать Российская ассоциация венчурного инвестирования (РАВИ), под эгидой которой проходят Российский венчурный форум и ежегодные венчурные ярмарки [13]. Таким образом, для Узбекистана крайне важно изучение иностранного опыта развития и поддержки венчурного инвестирования.

В Республике Узбекистан венчурное инвестирование находится на начальном уровне формирования. Создание специальных институтов по финансированию инновационной деятельности (венчурные фонды) предусмотрено в Стратегии инновационного развития Республики Узбекистан 2019-2012 годы. Таким образом, для Узбекистана внедрение венчурных фондов является совершенно новым путем развития научно-исследовательской и опытно-конструкторской работы.

Представляет интерес субъектный состав правоотношений венчурного инвестирования. Инвесторы осуществляют вложение средств в инновационные идеи различными формами, вследствие чего выделяются определенные группы венчурных инвесторов. В зависимости от происхождения вкладываемых средств выделяются инвесторы, вкладывающие собственные средства в инновационные проекты, и инвесторы (компании) занимающиеся привлечением средств третьих лиц для инновационных проектов, на профессиональной основе.

Инвестированием собственных средств, в основном, занимаются так называемые «бизнес-ангелы», которыми могут выступать индивидуальные предприниматели, инвесторы, или физические лица. Вторая группа венчурных инвесторов – это корпоративные венчурные фонды, занимающиеся одновременно как привлечением средств третьих лиц, так и поиском инновационных перспективных бизнес идей для вложения средств и развития, иначе говоря корпоративные венчурные фонды занимаются посредничеством между разработчиками инновационных проектов и инвесторами. Таким образом, субъектами «венчурных» правоотношений выступают инвестор, обладатель бизнес идеи и венчурные компании.

В Республике Узбекистан создан Технологический парк программных продуктов и информационных технологий (IT-Park), выполняющий функции корпоративного венчурного фонда.

Данный IT-Park создан для создания благоприятной среды с необходимой поддержкой и средствами для продвижения, обучения и развития инновационных стартап-проектов в сфере ИКТ от продвижения идеи до становления успешным предпринимателем. Установлено, что IT-Park специализируется в программах инкубации и акселерации, государственных и частных венчурных фондах, IT-академии международного стандарта, современных и удобных рабочих пространств, и IT-зон, юридической, бухгалтерской и маркетинговой поддержке [14].

В сфере венчурного инвестирования IT-Park призван привлекать, как инвесторов, так и фокусироваться на поиске наиболее перспективных инновационных бизнес идей, так IT-Park представляется своего рода посредником между инвесторами и обладателями инновационных проектов. Таким образом, начатый в Республике Узбекистан процесс развития венчурного инвестирования представляется перспективно эффективным, основанным на положительном зарубежном опыте, развитых в плане инновационного развития государств.

Переход к инновационной экономике невозможен без использования новых технологий и знаний, результатов научных исследований. По закону Республики Узбекистан «О науке и научной деятельности»: достижение конкурентоспособности и эффективности национальной экономики посредством развития науки и научной деятельности, обеспечение тесной интеграции науки, образования и производства, повышение заинтересованности в ней являются основными направлениями сферы науки и научной деятельности. Тесная интеграция науки и производства должна обеспечиваться: формированием благоприятной среды для разработки инновационных продуктов, услуг и их применения; совершенствованием организационно-правовой системы заинтересованности от внедрения инноваций; налаживанием при субъектах предпринимательства деятельности научных организаций в соответствующих направлениях, последовательного и эффективного сотрудничества с зарубежными партнерами, осуществляющими научную деятельность; заказами на инновационные товары и услуги, [15] развитием инновационной инфраструктуры (технологические парки, центры распространения технологий (трансфера технологий), инновационные кластеры, венчурные фонды, бизнес-инкубаторы и другие); деятельностью частных научных организаций; поддержкой инновационного

предпринимательства, применением налоговых льгот. Реализация инновационного цикла в масштабах всей экономики требует аккумуляции огромных инвестиционных ресурсов, в частности, привлечения бюджетных средств, кредитов банков, применения других финансовых инструментов. В этой ситуации большая ответственность за результаты их эффективного использования ложится на государство, которое с помощью финансово-кредитных рычагов способно оказывать существенное влияние на надежность и устойчивость функционирования инновационного процесса. Особого внимания требует венчурное инвестирование, которое предполагает обеспечение финансовой поддержки преимущественно малым и средним инновационным предприятиям на этапе внедрения научно-технических достижений, когда иные финансовые источники воздерживаются от рисковых вложений, и тем самым обеспечивают высокие темпы роста компаний. По сути дела оно становится пусковым механизмом для создания новых и модернизации действующих производств на основе использования достижений науки и техники.

В настоящее время внедрением инноваций в РФ занимается лишь 4-5% отечественных предприятий, тогда как в США, Германии, Франции и Японии - от 70 до 82%. В Узбекистане, как отмечалось, на конец 2019 года создано 3 инвестиционные компании, 1 венчурный фонд и 1 управляющая компания. В числе главных причин такого разрыва, наряду со сложностями, связанными с нахождением финансирования под инновационные проекты, следует отметить также отсутствие развитой инновационной инфраструктуры и квалифицированного менеджмента.

Меры государственного стимулирования венчурного инвестирования должны способствовать совершенствованию финансирования инновационных проектов, научных изысканий, стимулировать инвестиции частного сектора и создавать коммерчески активный рынок, упрощению процедур оформления малыми предприятиями, инвесторами или инвестиционной компанией документов с просьбой о предоставлении льго, венчурные капиталисты, инвесторы и компании должны быть мотивированы на перспективу коммерциализации создаваемых венчурных фондов или малых компаний, т.е. на их способность производить прибыль. Положения гражданского, налогового и валютного законодательства должны быть пересмотрены с целью развития венчурной индустрии в стране.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мирзиеев Ш.М. Послание Олий Мажлису 24.01 2020./ «Правда Востока» №19 от 25.01.20.
2. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису , Народное слово, – 2018., – 29 декабря, – № 234 (1234).
3. Venture capital adds economic spice // Deutsche Bank Research. Frankfurt am Main, 2010.URL: https://goo.gl/foc61Q (дата обращения: 15.10.2019)
4. Приложение к Постановлению Кабинета Министров от 17 мая 2019 года № 414, Определяет венчурный фонд, как инвестиционная компания, находящаяся под управлением управляющей компании, предназначенная для инвестирования аккумулированных денежных средств исключительно в высоко рискованные венчурные проекты.
5. Cambridge Dictionary: электронный словарь [электронный ресурс] https://dictionary.cambridge.org/ru/ (дата обращения 18.10.2019г.)
6. Чикулаев Р.В. Высокорисковые (венчурные) инвестиции в системе правового регулирования финансовых инструментов // Юрист. 2013. № 7. С. 43.
7. Кузнецова Александра Николаевна Особенности государственно-правового регулирования венчурных (высокорисковых) инвестиций в России // Юридическая наука. 2015. №2. [Электронный ресурс] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-gosudarstvenno-pravovogo-regulirovaniya-venchurnyh-vysokoriskovyh-investitsiy-v-rossii (дата обращения: 18.10.2019).
8. Самылина Е.С. Венчурные фонды и инновационная деятельность // Закон. 2006г. №3. С.42-43.
9. Янковский Р. М. Организационно-правовые формы венчурного инвестирования (часть 2): венчурные фонды в форме товариществ // Право и экономика. 2017. № 7. С. 58-65. 0,9 п. л.
10. Р.М.Янковский. Правовое регулирование венчурного инвестирования. Дисс. кан. юр. нау к. – Москва, – 2018. – С.21. [Электронный ресурс] URL: https://www.academia.edu/38433174 (Дата обращения 16.11.2019г.)
11. Арефьев М. И. Механизм анализа факторов воздействия на инвестиционную деятельность в экономике // Финансы и кредит. 2001. № 9.С. 12–14.
12. В Положении «О порядке организации деятельности Технологического парка программных продуктов и информационных технологий» от 15 июля 2019 года № 589, указано, что стартап-проектом является проект, предполагающий создание нового продукта или услуги в сфере программных продуктов и информационных технологий в условиях неопределенности прибыли и высоких финансовых рисков.
13. Станиславчик Е. Традиционное и венчурное финансирование инвестиционных проектов // Финансовая газета. 2007. № 2.
14. Цвирко Светлана Эдуардовна Венчурное финансирование как фактор инновационного развития экономики России // Вестник ТГУ. 2010. №9. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/venchurnoe-finansirovanie-kak-faktor-innovatsionnogo-razvitiya-ekonomiki-rossii (дата обращения: 05.12.2019).
15. [Электронный ресурс] URL: https://it-park.uz/ru/o-nas/ (Дата обращения 10.12.2019г.)
16. Закон Республики Узбекистан «О наукеи научной деятельности» от 29 октября 2019 г.,№ ЗРУ-576. // (Национальная база данных законодательства, 30.10.2019 г., № 03/19/576/3970)

Өзбекстан Республикасында Венчур капитал инвестиция тараўындағы сиясаты
Умарова Қ. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада Венчурлық инвестицияларды мәмлекетимиз экономикасына түсириў ушын оның норматив-ҳуқықый тийкарлары, шөлкемлестириўи ҳәм экономикалық мүмкиншиликлерин үйрениў, сондай ақ, оны Республикамызда қәлиплестириў мәселелери ҳаққында сөз етиледи.

Таяныш сөзлер: Инновациялық хызмет, венчурлық қаржыландырыў, венчурлық капитал, миллий инновацион системасы.

Политика Республики Узбекистан в сфере венчурного инвестирования

Умарова К.Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье речь идёт об организационных нормативно-правовых основах формирования венчурного инвестирования и их внедрении в экономику республику.

Ключевые слова: инновационная деятельность, венчурное финансирование, венчурный капитал, национальная инновационная система.

The policy of the Republic of Uzbekistan in the field of venture investment

Umarova K. Karakalpak State University

Summary. The article deals with the organizational legal and regulatory bases of the formation and venture investment in the economy of the republic.

Key words: innovative activity, venture capital financing, venture capital, national innovation system.

СУД-ТЕРГОВ ФАОЛИЯТИДА ФУҚАРОЛАРНИНГ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ КАФОЛАТЛАРИНИ КУЧАЙТИРИШНИ ТАЪМИНЛАШДА ЖАБРЛАНУВЧИЛАР, ГУВОҲЛАР ВА ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИНИНГ БОШҚА ИШТИРОКЧИЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ АҲАМИЯТИ.

Матмуратов Б. Ж.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси раиси

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва қадр-қиммати олий қадриятдир. Ўзбекистон Республикаси Президенити Ш.Мирзиёевнинг 2018 йилнинг 28 декабрида Олий Мажлисга қилган Мурожаатномасида қайд этганларидек, “Сизларга маълумки, юртимизда сўнгги йилларда қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ соҳасини такомиллаштириш бўйича, кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Бу ўзгаришлар инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, одил судловга эришиш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган”.

Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили, деб эълон қилинган 2017 йилдан бошлаб “Инсон манфаатлари ҳамма нарсадан улуғ” деган ғоя асосида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратилди ва ушбу эзгу мақсадда улкан ишлар амалга оширилиб келинмоқда.

Амалга оширилаётган ислоҳотларнинг давоми сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги № ПҚ-2752-сонли қарори билан тасдиқланган “2017-2018 йилларга мўлжалланган коррупцияга қарши курашиш бўйича давлат дастури”нинг 7-бандининг ижросини таъминлаш мақсадида 2019 йил 14 январида «Жабрланувчилар, гувоҳлар ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинди.

Шуни қайд этиш керак, миллий қонун ҳужжатлари ва идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексида жиноят процесси иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлашга қаратилган нормалар мавжуд. Хусусан, **ЖПКнинг 270-моддасига** мувофиқ, жабрланувчи, гувоҳ ёки ишда иштирок этаётган бошқа шахсларга, шунингдек уларнинг оила аъзолари ёки яқин қариндошларига ўлдириш, куч ишлатиш, мол-мулкини йўқ қилиб ташлаш ёхуд мол-мулкига шикаст етказиш билан ёки ўзга ғайриҳуқуқий хатти-ҳаракатлар билан таҳдид қилинаётир дейиш учун етарли маълумотлар мавжуд бўлган тақдирда суриштирувчи, терговчи, прокурор, суд бу шахсларнинг ҳаёти, саломатлиги, шаъни, қадр-қиммати ва мол-мулкини муҳофаза қилиш, шунингдек айбдорларни аниқлаш ҳамда уларни жавобгарликка тортиш чораларини кўришлари шарт.

Суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд ички ишлар органларига ишда иштирок этаётган шахсларнинг ҳаёти, саломатлиги, шаъни, қадр-қиммати ва мол-мулки муҳофаза қилинишини таъминловчи барча зарур чораларни кўриш хусусида ёзма равишда топшириқ беришга ҳақлидир. Ички ишлар органи хавф таҳдид солаётган шахсларга доир жиноят ишидаги мавжуд маълумотлардан, бу хавфнинг эҳтимол тутилган хусусияти, манбалари, жойи, вақти ва бошқа ҳолатларидан хабардор этилиши лозим. Лекин шуни қайд этиш керакки, амалдаги қонун ҳужжатларида ҳимоя чоралари тизимини аниқлаш тартиби, шунингдек уларни қўллаш асослари ва тартиби аниқ белгилаб берилмаган.

«Жабрланувчилар, гувоҳлар ва жиноят процессининг бошқа иштирок чиларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни бешта боб ва ўттиз моддадан иборат бўлиб, унинг асосий вазифалари жабрланувчиларнинг, гувоҳларнинг ва жиноят процесси бошқа иштирокчиларининг ҳаёти, соғлиғи ҳамда мол-мулкига тажовуз таҳдиди мавжуд бўлганда қўлланиладиган **хавфсизлик ва ижтимоий ҳимоя қилиш чораларини** ўз ичига оладиган, жиноятларнинг олдини олишга ёки фош этишга кўмаклашувчи чора-тадбирлар тизимини белгилашдан, шунингдек уларни қўллашнинг асослари ҳамда тартибини аниқлашдан иборатдир.

Қонунийлик, ҳимоя қилинувчи шахснинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари устуворлиги, ҳимоя қилинувчи шахсларнинг ҳамда ҳимоя қилишни таъминловчи давлат органларининг ўзаро жавобгарлиги ҳимоя қилинувчи шахсларни ҳимоя қилишнинг **асосий принциплари** этиб белгиланмоқда.

Қонунда ҳимоя қилинувчи шахслар этиб 1)жабрланувчи ва унинг қонуний вакили; 2) гувоҳ; жамоат айбловчиси ва жамоат ҳимоячиси; 3) гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, уларнинг ҳимоячилари ва қонуний вакиллари; 4) маҳкум, оқланган шахс, ўзига нисбатан жиноят иши тугатилган шахс; 5) фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар ва уларнинг вакиллари; 6) эксперт, мутахассис, таржимон ва холислар кўрсатилмоқда. Қайд этиш керак, ушбу шахсларнинг оила аъзолари ва яқин қариндошлари ҳам ҳимоя қилинувчи шахслар бўлиши мумкин. Шуни қайд этиш керак, ҳимоя қилиш чоралари жиноят иши

қўзғатилгунига қадар аризачига, жиноят шоҳидига ёки жиноятнинг олдини олишга ёхуд уни фош этишга кўмаклашувчи шахсларга нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин.

Қонуннинг аҳамиятли томони шундаки, унда **хавфсизликни таъминлаш чоралари** аниқ кўрсатилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: 1) ҳимоя қилинувчи шахс тўғрисидаги маълумотларнинг махфийлигини таъминлаш; 2) шахсни, уй-жойни ва бошқа мол-мулкни қўриқлаш; 3) махсус индивидуал ҳимоя воситаларини ва техник воситаларни қонунда белгиланган тартибда бериш; 4) вақтинчалик хавфсиз жойга жойлаштириш; 5) бошқа яшаш жойига кўчириш, иш (хизмат) ёки ўқиш жойини ўзгартириш; 6) ҳужжатларни алмаштириш; 7) ҳимоя қилинувчи шахс ҳақидаги маълумотлардан фойдаланилишини чеклаш; 8) қамоқда ёки жазони ўташ жойида сақланаётган ҳимоя қилинувчи шахсга нисбатан қўшимча хавфсизлик чораларини таъминлаш, шу жумладан бир қамоқда сақлаш жойидан ёки жазони ўташ жойидан бошқасига ўтказиш.

Қонунда **ҳимоя қилишни таъминловчи давлат органлар** доираси белгиланган. Булар: 1. Ҳимоя қилишни таъминлаш тўғрисида қарор қабул қилувчи органлар; 2. Хавфсизлик чораларини, яъни ҳимоя қилинувчи шахс тўғрисидаги маълумотларнинг махфийлигини таъминлаш; шахсни, уй-жойни ва бошқа мол-мулкни қўриқлаш; махсус индивидуал ҳимоя воситаларини ва техник воситаларни қонунда белгиланган тартибда бериш; вақтинчалик хавфсиз жойга жойлаштириш;ва бошқа чораларини таъминловчи органлар; 3. Ижтимоий ҳимоя қилиш чораларини, таъминловчи органлар. Маълумки ҳимоя қилинувчи шахс жиноят процессида иштирок этиши муносабати билан ҳалок бўлса ёки ногирон булса, ёки тан жароҳати етказилса шахсга,ёки унинг ойиласига нафақа тўланади ва пенсияси тайинланади, шунингдек, етказилган мулкий зарарнинг ўрнин қопланади.

Ҳимоя қилишни таъминлаш тўғрисидаги қарор жиноят ишини юритаётган, терговга қадар текширувни, суриштирувни, дастлабки терговни амалга ошираётган органлар ва суд томонидан қабул қилинади. Ички ишлар органларининг ёки Давлат хавфсизлик хизмати органларининг юритувида бўлган жиноят ишлари бўйича ҳимоя қилинувчи шахсларга нисбатан хавфсизлик чоралари мазкур органлар томонидан таъминланади. Суднинг ёки прокуратура органининг юритувида бўлган жиноят ишлари бўйича ҳимоя қилинувчи шахсларга нисбатан хавфсизлик чоралари ҳимоя қилинувчи шахс жойлашган ердаги ички ишлар органлари томонидан суднинг ёки прокурорнинг қарорига биноан таъминланади.

Ҳарбий хизматчилар орасидан бўлган ҳимоя қилинувчи шахсларга нисбатан хавфсизлик чоралари тегишли ҳарбий қисмлар қўмондонлиги ва Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ҳарбий тузилмаларининг юқори турувчи қўмондонлиги томонидан таъминланади.

Тергов ҳибсхоналарида сақланаётган ҳимоя қилинувчи шахсларга нисбатан хавфсизлик чоралари тегишинча Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари ва давлат хавфсизлик хизмати органлари томонидан таъминланади. Жазони ўташ жойларида сақланаётган ҳимоя қилинувчи шахсларга нисбатан хавфсизлик чоралари эса Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг Жазони ижро этиш бош бошқармаси муассасалари томонидан таъминланади.

Қонуннинг яна бир аҳамиятли томони шундан иборат, унда **ижтимоий ҳимоя қилиш чоралари** аниқ кўрсатилган. Унга кўра, 1)ҳимоя қилинувчи шахс жиноят процессида иштирок этиши муносабати билан ҳалок бўлган, ёки вафот этган тақдирда, шахснинг оила аъзоларига ва унинг қарамоғида бўлган шахсларга ҳимоя қилишни таъминлаш тўғрисида қарор қабул қилувчи органнинг қарорига кўра Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан бир йўла бериладиган **нафақа** тўланади ҳамда **боқувчисини йўқотганлик пенсияси** тайинланади. 2) Агар шахсга ногиронликни келтириб чиқарувчи тан жароҳати етказилган ёки унинг соғлиғига бошқача зиён етказилган тақдирда, бир йўла бериладиган **нафақа** тўланади ва **ногиронлик пенсияси** тайинланади. 3) Агар унга ногиронликни келтириб чиқармайдиган тан жароҳати етказилган ёки унинг соғлиғига бошқача зиён етказилган тақдирда, **бир йўла бериладиган нафақа** тўланади.

Шуни қайд этиш керак, Қонунни ишлаб чиқишда, Россия, Қозоғистон, Озарбайжон, Украина, АҚШ, ГФР, Франция ва бошқа давлатлар тажрибаси инобатга олинган. Қонуннинг ҳаётга татбиқ этилиши жабрланувчиларни, гувоҳларни ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ишончли ҳимоя қилишга, уларнинг ҳуқуқларини тўлақонли таъминлашга, халқнинг давлат органларидан рози бўлишига кўмаклашиб, ўз навбатида давлат органларининг ҳам бу борадаги масъулиятини оширишга хизмат қилади.

Шу билан бирга бу нормалар жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилигини такомиллаштиришни тубдан қайта кўриб чиқишда аҳамият касб этади. Маълумки бугунги куни халқимиз тинчлиги ва хавфсизлигини таъминлаш, жиноятчиликни барвақт олдини олиш ишларини янги босқичга кўтариш талаб этилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2017. – 76 б.
2. Мирзиёев Ш.М. «Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови».//Узбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь./ Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017.- 592 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси//Халқ сўзи 2018 йил 29 декабрь, №271-272(7229-7230).
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ−4947-сон Фармони. //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги "Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунинг қоидаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги № ПҚ-2752-сонли Қарори// Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари миллий базасининг веб-сайти – www. le. uz.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 майдаги "Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-3723-сон Қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 15.05.2018 й., 07/18/3723/1225-сон.
7. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. //ЎзР 22.09.1994 й. 2012-XII-сон Қонуни билан тасдиқланган. 1995 йил 1 апрелдан кучга кирган. Т.: Адолат, 2018.
8. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. //ЎзР 22.09.1994 й. 2013-XII-сон Қонуни билан тасдиқланган. 1995 йил 1 апрелдан кучга кирган. Т.: Адолат, 2018.

Суд-тергов фаолиятида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини кучайтиришни таъминлашда жабрланувчилар, гувоҳлар ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилишнинг аҳамияти.

Матмуратов Б. Ж.Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси

Резюме. Мақолада Қонуннинг ҳаётга татбиқ этилиши жабрланувчиларни, гувоҳларни ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ишончли ҳимоя қилишга, уларнинг ҳуқуқларини тўлақонли таъминлашга, давлат органларининг бу борадаги масъулиятини оширишга хизмат қилиши асосланган.

Таянч сўзлар: қонун, жабрланувчи, гувоҳ, жиноят процеси, жиноятга қўл уриш, химоя қилиш.

Роль защиты жертв, свидетелей и других участников уголовного процесса в обеспечении усиления гарантий прав и свобод граждан в судебной деятельности

Матмуратов Б.Ж. Комитет по законодательству и судебным вопросам Сената Олий Мажлиса Республики Узбекистан

Резюме. В статье речь идёт о обосновывается, что он являет Законе «Защита потерпевших, свидетелей и других участников уголовного процесса» является средством надежной защиты прав и свобод граждан от преступных посягательств, тем самым важной гарантией успешного осуществления правосудия.

Ключевые слова: закон, потерпевший, свидетель, уголовный процесс, преступное посягательство, защита

The role of protecting victims, witnesses and other participants of criminal procedure in ensuring the strengthening of guarantees of the rights and freedoms of citizens in judicial activity

Matmuratov B.J. Committee for Legislation and Judicial Issues of the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan

Summary. The adoption of the Law "Protection of Victims, Witnesses and Other Participants in Criminal Proceedings" is a means of reliable protection of the rights and freedoms of citizens from criminal encroachments, thereby an important guarantee of the successful administration of justice.

Key words: law, victim, witness, criminal process, criminal encroachment, protection

---

ХАБАР ҲӘМ ОНЫ ИЗЕРТЛЕЎДИҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ- МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ УСЫЛЛАРЫ

Бердимуратова А. К.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Әсирлердиң кесилиспеси цивилизациялық раўажланыўдың аграрлық ҳәм индустриаллық басқышларынан кейин келетуғын «хабар жәмийети» деп аталатуғын үшинши басқышқа өтиў менен ушласпақта. Кейинги ўақытлары хабар адамлық, финанслық, материаллық ресурслардай әҳмийетли басқарыў ресурсларының бирине айланбақта. Бүгинги күни қәлиплесип атырған цивилизацияның жаңа типи болған хабар цивилизациясында хабар жәмийеттиң стратегиялық ресурсы хызметин атқарып келмекте. Оны өндириў ҳәм тутыныў жәмийеттиң барлық тараўларының, ең алды менен оның экономикасының нәтийжели қәлиплесиў ҳәм раўажланыўының зәрүрли тийкарын аңлатады. Ҳәзирги заманда хабарға болған ҳуқық, оған ийелик етиў жәмийеттиң барлық ағзалары ушын өмирлик баҳалыққа ийе болып атыр. Усыған байланыслы жәмийет турмысында хабардың ролиниң артып барыўы илимий анализдиң предметине айланбақта. Оның жәмийет турмысындағы ролин, орнын ҳәм әҳмийетин түсиндириўши ҳәр қыйлы теориялар алға сүрилмекте. Олардың ишинде ҳәммеде қызығыўшылықты оятыўшы теорияларға жәмийеттиң постиндустриаллық ҳәм хабар теориялары киреди.

Кейинги ўақытта жәрияланып атырылған илимий мийнетлерде орайлық мәселе ретинде дүньяның жаңа – хабар эрасына, электронлық экономикалық искерлик, шегарасыз тармақлық жәмәәтлер ҳәм шөлкемлер әсирине өтип атырғанлығы ҳаққындағы тезис алға сүрилмекте. Барлық авторлар жаңа дәўирдиң кирип келиўи жәмийеттиң экономикалық ҳәм социаллық тәреплерин түп тийкарынан өзгертетуғынлығын мойынлайды. Кең мәнисте хабар дегенимиз сәўлелендириў процессинде қәлиплесетуғын образдың мазмунын аңлатады (дүньяны реал сәўлелендириў). Бул жерде хабарға берилген философиялық анықлама хабардың сәўлелендириў ҳәм активлилик категориялары менен байланыста алып қаралыўында көринеди. Активлилик субъект-объектлик қатнастың сәўлелениў процессинде байқалады. Тар практикалық мәнисте хабар дегенимиз сақлаў объектлери болып табылатуғын барлық мағлыўматларды аңлатады. Бул түсиниктиң улыўма қолланылатуғын мәнисин – нәрселер, қубылыслар, ўақыялар ҳ.б. ҳаққында қандай да бир мағлыўматларға ийе қәлеген баянлама (сообщение) береди.

Хабардың эволцюциясына келетуғын болсақ, оның классикалық анықламасы (кибернетикаға шекемги) – мағлыўматты жеткерип бериў. Н.Винердиң пикиринше, хабар – сыртқы дүньядан оған ийкемлесиў процессинде алынатуғын мазмунды белгилеўди аңлатады [1, 560]. Сыртқы дүньяны сәўлелендириў моментиниң (гносеологиялық аспект) ҳәм адаптациялық (оған ийкемлесиў) моменттиң бул жерде бирге берилиўине дыққат қаратыў талап етиледи.

Кейин ала хабар анықсызлық сапластырылатуғын коммуникация ҳәм байланысты аңлатады. Бул берилген анықламада философиялық-психологиялық тәрепке дыққат қаратылады. Илимий әдебиятларда хабар – ҳәр қыйлылықты жеткерип бериў (Р.Эшби) [2, 469], хабар – структуралардың қурамалылығының оригиналлылығы, жаңалығы, өлшеми (С.Моль) [Қараңыз: 3.], хабар – таңлаў итималлылығы (Т.Яглом) [4, 190], хабар – көп түрлиликтиң сәўлелениўи, көп түрлиликти жеткерип бериў (Урсул) [5, 20-37] ретинде түсиндириледи. Бул жерде «не себептен хабарға ҳыр қыйлы анықламалар берилген?» - деген сораўдың пайда болыўына жуўап ретинде философия илиминде отыз жылдан аслам ўақыт ишинде тийкарғы ҳәр қыйлы, бир бирине қарсы турған еки методологиялық усылдың хабарды изертлеўге тәсирин тийгизгенлигин алып қараўымызға болады. Олар атрибутивлик ҳәм функционаллық усыллар деп аталады. Атрибутивлик усылда (Л.Баженов, А.Урсул) хабар материяның қәсийети деп түсиндириледи. «Функционналистлер» (А.Коршунов, Г.Царегородцев) хабарды тек ғана өзин-өзи шөлкемлестириўши, қурамалы системалар менен байланыстырады. Олардың арасындағы айырмашылық неде? Биринши усылда хабар жанлы да, жансыз да материяның қәсийетин аңлатады. Функционаллық усылда хабар тек ғана жанлы материяның қәсийетин аңлатады. Солай етип, атрибутивлик усыл берилген түсиникти кең мәнисте алып қарайды, бизлердиң пикиримизше де, хабар материяның универсаллық қәсийетин береди ҳәм оның дереги ретинде жансыз материя да болыўы мүмкин.

Солай етип, дәслебинде хабар – адамлар тәрепинен аўыз еки, жазба ямаса басқа усылда жеткерилип берилген мағлыўматларды береди. Ол өз ишине адамлар арасында мағлыўматлар менен алмасыўды, социаллық ҳәм ҳайўанлар дүньясындағы ҳәр қыйлы объектлер арасындағы сигналлар алмасыўын қамтыйды. Социаллық басқарыўда социаллық хабардың, яғный социаллық информациологиялық көз қарастан хабардың ҳәр қыйлы түрлери менен ислесемиз. Жоқарыдағы берилген мағлыўматлардан келип шығып, хабар – адамның турмыслық кеңислигиниң сәўлеленген ҳәм өз-ара сәўлеленген көп түрлилигин жеткерип бериўди, айландырыўды (циркулирование) аңлататуғынлығын мойынласақ болады. Хабар – сәўлеленген ҳәр қыйлылық болып, ҳәр қыйлылық болса бир түрлиликтиң бузылыўын береди, ол үзликсиз ҳәр қыйлылықта қайта тикленеди. «Сәўлеленген» дегенимиз бир түрлиликтиң бузылыўының ким хабарды қабыл етип атырғанлығына байланыслы салыстырмалы мәниске ийе екенлигин көрсетеди. Хабардың баҳалығына келсек, ол төмендеги: пайдалылық, толықлылық дәрежеси, шынлығы, қандайда бир жаңалығы, көплиги, қабыл етиўдиң толықлылығына кепиллик сыяқлы белгилер менен анықланады.

Хабар теориясында – хабар – бул сақлаў, жеткерип бериў, өзгертиў объектин аңлатыўшы соңғы мағлыўматларды анлатады. Хабар ресурстың өзгеше түри сыпатында да алып каралады. Ресурс болса материаллық предметлерди яки энергетикалық, структуралық ямаса предметтиң қандай да бир басқа сыпатламаларын билиў запасын береди. Хабар ресурслары материаллық ресурслардан парықланады, олар таўсылмайды, қайта тиклеў ҳәм жаңаланыўдың басқаша методларын талап етеди. Сол себепли оның ядта сақланыў, узатып бериў, қайта өзгериўшеңлик, қайта тиклениўшилик, өширип таслаў сыяқлы қәсийетлерин бөлип көрсетиўге болады.

Хабардың санлық тийкарын анализлеў – итималлылық усылда (анықсызлықты азайтыў), көлемлик усылда (символлар саны – бит, байт, килобайт, мегабайт, гигабайт) бериледи. Хабардың сапасына дыққатты аўдарыў оны төмендегише баҳалаў усылларын келтирип шығарды: аксиологиялық усыл – хабардың баҳалығына, практикалық әҳмийетине, яғный социаллық системадағы әҳмийетли болған сапалық сыпатламаларына дыққат аўдарылады; семантикалық усыл – хабар формалық та, ҳәм мазмунлық та көз қарасынан алып қаралады, яғный хабар тезаурус пенен - хабар предмети ҳаққындағы берилгенлердиң толық системаласқан жыйнағы менен байланыста түсиндириледи.

Социаллық системаларды басқарыўда көринетуғын хабардың жоқарғы формасын билим деп атаймыз. Оның жәмийеттиң ҳәзирги басқышындағы ролиниң артыўы заманагөй дүньяның санасыўы керек болған объектив процесслериниң бири ретинде хабар компьютерлик технологияның ҳәўиж алып жарылыў формасында раўажаланыўы, планетарлық тармақлардың дөрелиўи, базар экономикасының жеңиси, халықаралық саўда-сатықтың либерализациясыўы, транспорттың раўажланыўы менен келип шыққан глобалласыў процесси менен байланыслы. Анаў яки мынаў дәрежеде булардың ҳәммеси миллий ҳәм сиясий шегаралардың жуўылып кетиўине ҳәм индустриалластырыўдың темпериниң тезлениўине, мәдениятлардың бир түрге келтирилиўине (белгили дәрежеде хабар, коммуникация ҳәм дем алыў тараўында глобаллық конгломератлардың пайда болыўына байланыслы) алып келеди.

Глобалласыў ис билерменлерди қатаң бәсекиге түсиўге мәжбүрлейди, оның нәтийжесинде ҳақыйқаттанда күшлилер озып шығады, кейин олар реал ҳәкимиятқа ийе болады. Глобаллық тармақлардан интенсив пайдаланыў жағдайларында мәдений агрессияның жаңа формалары раўажланған еллер тәрепинен оншелли раўажланбаған еллерге қатнаста пайда болады, көплеген жәмәәтлердиң өзлериниң мәдений ҳәм миллий өзлигин жойытыў (оған тиллик өзгешеликте киреди) қәўпи келип шығады, адамзатқа тутыныўшылық талғамларын трансмиллий компаниялардың кишигирим топарларының мәплерин есапқа алған ҳалда мәжбүрлеп бериў, усыныс етиў иске асады.

Өндиристиң глобалласыўының күшейиўи ҳәм дүнья жүзлик корпорациялардың мобиллилиги қоршаған орталықты қорғаў сиясатына, мийнет етиў ҳәм социаллық қорғаў ҳуқықына унамсыз тәсир етиў мүмкиншилиги дүнья жүзлик масштабта баслы қәўипти береди. Раўажланған еллердеги қәўиптиң реал сигналы ретинде компаниялардағы хабар компьютерлик технологиялары менен байланыслы исши орынлардың қыскарыўы алып қаралады. «Экранлық» мәдениятты кеңнен ен жайыўы, иллюзия ҳәм ҳақыйқыйлықты айырып көрсетиў қыйын

кешетуғын виртуаллық реаллық пенен соқлығысыў шарасызлығы айрым психологиялық проблемаларды келтирип шығарады. Хабардың көлеминиң көбейиўи менен адамларға хабардың мазмунында өзин бағдарлаў, оның шексиз көплигинен өзин қорғаў қыйын болады. Ашық, жеңил ерисиўге болатуғын ҳәм аңсат толтырылатуғын хабар тармақларының өмир сүриў жағдайларында социаллық ҳәм экономикалық жақтан қәўипли деп аталатуғын хабарды шеклеў проблемасы, берилгенлердиң персоналлық ҳәм басқа түрлериниң қәўипсизлиги проблемасы, электронлық хабарды өндириўшилердиң ҳуқықларын ҳәм авторлық ҳуқықларын сақлаў проблемасы келип шығады.

Хабар компьютер технологияларын раўажландырыў ҳәм кеңнен пайдаланыў жарлылықтың тағы да бир – «хабар жарлылығы» деп аталатуғын өлшеминиң пайда болыўына алып келди. Бул түсиник жаңа принципке - заманагөй хабар компьютер технологияларына кириў мүмкиншилиги принципине қатнаста халықтың социаллық дифференциациясының өсиўин сәўлелендиреди, халықтың бир бөлеги ғана жаңа технологияларға ҳәм хабар ресурсларына кире алады ҳәм бул артықмашылықты иске асырыўы мүмкин.

Технологиялық жаңалықлар процессиниң тезлениўине, индустриаллық капиталдың киргизилиўине ҳәм бәсекиге байланыслы жаңа тармақлық технология ҳәм инфраструктура арзанырақ болады, сол себепли ол адамлардың үлкен бөлегине тийисли болады. Олар арқалы тарқалатуғын хабарға кириўге келетуғын болсақ, ол ең қурамалы проблемалардың бири болып келмекте. Хабар хызметлериниң қуны узақ ўақытлар даўамында хабарды ким қабыллаў ҳәм ким тарқатыў мүмкиншилигине ийе болыў арасындағы үзикти күшейтетуғын фактор болыўы мүмкин. Хабар компьютерлик технология күнделикли турмыс факторына айланбақта. Егер ол күнделикли турмыс факторы болатуғын болса, онда хабар компьютерлик технологияға кириў мүмкиншилигиниң болмаўы үлкен проблема болып, ол мәмлектлердиң, регионлардың, халықлардың категорияларының өмир сүриў проблемасына айланады. Халықтың тосықсыз хабар компьютер технологиясынан пайдаланыў мүмкиншилигине ийе, оларға мораллық жақтан таяр, оны ислей алатуғын категориялары да бар. Солай етип, олар мийнет тараўына кириўде ҳәм бизнесте үлкен мүмкиншиликлерге ийе бола алады. Бүгинги күни көплеген қәнигелер хабар қытшылығы ҳаққында емес, ал хабар теңсизлиги ҳаққында сөз етпекте. Бул белгили проблеманы анықлаўдың тек ғана жаңа усылы емес. Бул усылдың тәрептарлары проблеманы кең тәризде көреде. Алдыннан хабар теңсизлиги хабар ҳәм коммуникациялық техникаға физикалық кириўдиң болмаўы деп түсиндирилди. Бул усыл ҳәзирги басқышта көплеген қәнигелерди сынға алыў объектине өзиниң технократизми ушын алынбақта. Ал бундай технократиялық усыл проблеманы тарайтады. Хабар теңсизлиги техникалық, экономикалық, мотивациялық сыяқлы ҳәр қыйлы тектеги шеклеўлерди алға сүреди. Изертлеўлер ҳәр қыйлы топарлардың ҳәр қыйлы тәризде хабар компьютерлик технологиялар дүньясына – толық интеграциядан толық бийкарлаўға шекем кириўин аңлататуғынлығын көрсетеди [Қараңыз: 6]. Хабар компьютерлик технологиядан пайдаланыў принципи бойынша халықты төмендегише үш топарға: хабар компьютерлик технологиядан пайдаланатуғынларға; олардан пайдаланыўды қәлейтуғын, бирақ қандай-дур себеплерге байланыслы мүмкиншиликке ийе емеслерге; ҳәм қандай да бир себеплерге байланыслы оларды пайдаланыўды қәлемейтуғынларға бөлиўге болады.

Биринши топар актив түрде жаңа хабар орталығын дөретететуғынлардан ҳәм актив оннан пайдаланатуғынлардан турады, хабар орталығында олар өзлерин балық суўға киргендей сезеди. Олардың арасында дөретиўшилик пенен шуғылланатуғын тутыныўшылар да, бул технологиялардан өзиниң пайдасын гөзлейтуғын прагматиклер де бар. Олардың екеўи де жаңа имканиятлардан кеңнен пайдаланады, оларды минез-қулық үлгисин бериўши хабар элитасына киргизиўге болады. Хабар компьютерлик технологиясынан пайдаланыўды қәлейтуғын, бирақ ҳәзирше пайдалана алмайтуғын, яғный қәлейди, бирақ хабар компьютерлик технологиясына кириў (техникалық ямаса экономикалық) имканияты жоқ адамлар өзлериниң хабарға болған жарлылығын сезеди ҳәм информатизациялаўдың кейинги базасын қурады. Қолайлы жағдайлар болғанда олар тутыныўшылардың қатарларын толтырады. Үшинши топарға хабар компьютерлик технология менен байланыслы ҳәм ҳәмме нәрсени бийкарлаў зонасында болған адамлар киреди, оларды хабарлық жақтан пассив, жаңалықлар менен қызықсынбайтуғын, улыўма жаңалықларды бийкарлайтуғын адамлар деп айтыўымызға болады. Хабарлық жақтан пассив адамлар хабар жәмийетин толтырыў уқыплылығына ийе социаллық күшлердиң мүмкин болған резерви. Оларды «қозғаўға», заманагөй өмирге киргизиўге, хабар жәмийетиндеги өмирге ҳәм жумысқа таярлаўға болады.

Жаңа жуўапкерли сиясий проблемалардың бири ретинде «жәмийетти информатизациялаў авторитарлық тенденцияларды күшейтип жибермейди ме?», «ол диктатураға алып келмейди ме?» - деген сораў алып қаралады. Көплеген ҳәм ҳәр қыйлы берилгенлер орайластырылған ҳалда қадағаланыўы мүмкин, себеби үлкен ҳәм киши банклер ҳәм берилгенлер базасы өз-ара компьютерлик телекоммуникациялар тармақлары менен байланысқан. Бир тәрептен, қәлеген пуқара ҳаққында анық мағлыўматқа ийе болыў, ал екинши тәрептен – адамлардың массасын манипуляциялаў компьютер тармақларынан пайдаланғанда күшейеди. Хабар тараўындағы раўажланыў тенденциялары көпшилик тәрепинен хабардың концентрациясына байланыслы ерисилетуғын сиясий ҳәкимият тиккелей иске асырылмайтуғынлығын, бирақ орынлаўшы ҳәкимияттың «трибунадағы сиясатшылардың» ҳәм сайланатуғын ўәкиллердиң реал ҳәкимиятының пәсейиўи менен күшейиўи арқалы болжаў мүмкиншилигин береди. Усылай қәлиплескен үстем сүриўши элита бүгинги күни «инфократия» болыўы мүмкин, оның ҳәкимият дереги ретинде халықтың алдындағы табыслары емес, ал хабардан пайдаланыўының үлкен мүмкиншиликлери алып қаралады.

Жоқарыда хабарға берилген анализге тийкарланған ҳалда бүгинги күни хабар жәмийети ҳаққында сөз еткенимизде бизлер планетамыздың халқының көпшилик бөлегиниң ҳәзирше индустриаллық ҳәм аграрлық жәмийет жағдайында жасап атырғанлығын есапқа алыўымыз тийис. Хабар жәмийети дүньяның раўажланған еллери ушын реаллықты аңлатса, басқа мәмлекетлер ушын хабар жәмийети перспективаны белгилейди.

Индустриаллық раўажланыўды қуўып жетиў жолы менен барыўға умтылып атырған Азия еллериниң жағдайы прогресстиң индустриаллық басқышында турған еллер ушын постиндустриаллық державалардың толық ҳуқықлы қатнасыўшыларына айланыўдың қыйын екенлигин көрсетти ҳәм планетаны постиндустриаллық зона ҳәм басқа дүньяға бөлди. Усыған байланыслы ҳәзирге шекем жуўаплары таўылмаған сораўларға, бириншиден, хабар ресурсларына кириў жеткиликли болмаған еллерде ямаса халықтың қатламларынның арасында хабарды кеңнен тарқатыўда халықаралық шөлкемлердиң, ҳүкиметлердиң, баспалардың, авторлардың, программалық өнимлердиң, инфраструктура ийелериниң ролиниң қандай екенлиги ҳаққындағы сораў?, екиншиден, тутыныўшылардың кең қатламы ушын арзан ямаса бийпул хабарды тарқатыўшы ҳүкиметлер ҳәм халықаралық шөлкемлер менен билимге нәтийжели ийелик етиўди ҳәм эффективли шешимлерди тәмийинлеўши интеллектуаллық хабар өнимлери арасындағы балансқа қалай ерисиўге болады? - деген сораў киреди. Хабар жәмийетиниң усындай ҳәм басқа мәселелериниң шешилиўи ҳәр қыйлы бағдардағы қәнигелердиң күш салыўларын талап етеди. Көрсетилген ҳәм басқада хабар әсириниң қәўиплерине қарсы ҳәрекет етиў методлары өзиңди глобаллық хабар жәмийетинен бөлеклемей, ал оның қәлиплесиўинде өзиңниң толық раўажланыўыңды есапқа алыў керек екенлигин талап етеди.

Солай етип, хабардың өзгешеликлеринен келип шыққан ҳалда, хабар жәмийети тәрепинен биринши планға экономикалық искерликтиң үшинши секторы (аўыл хожалығы ҳәм санааттан кейин), яғный халыққа хызмет көрсетиў тараўы алға сүриледи, хабарды алыў, тарқатыўдың, билимниң, илимниң, университетлердиң, илимпазлардың, менеджер-консультантлардың жетекши роли мойынланады. Хабар жәмийети көплеген социаллық проблемаларды шешиўге тәсирин тийгизетуғын унамлы процесслерди де, ҳәм өз ўақтында үйрениўди, анализди талап ететуғын қарсылықларды да, қәўиплерди де, рисклерди де келтирип шығаратуғын үлкен потенциалға ийе екенлигин басшылыққа алыўымыз зәрүр болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Винер Н. Кибернетика и общество. –М., 1966. 560с.
2. Эшби Р. Массовая коммуникация: стратегия и тактика потребления. –М., 1993. 469с.
3. Михайловский В.Н. Формирование научной картины мира и информатизация. –СПб. 1994. 187с.
4. Яглом Т. Массовые коммуникации в современном мире: методология анализа и практика исследования. СПб.2000. 190с.
5. Урсул А. На пути к инфомационно-экологическому обществу //Философские науки. 1991. №5. С.20-37.
6. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции /Под ред. Иванова А. 2000, 840с.

Хабар ҳәм оны изертлеўдиң философиялық- методологиялық усыллары
Бердимуратова А.К. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада хабар түсинигине қатнаста қәлиплескен атрибутивлик ҳәм функционаллық философиялық-методологиялық усыллар анализленеди, олардың өзине тән өзгешеликлери көрсетиледи. Илимий әдебиятларда хабар түсинигине берилген анықламалардың тийкарғы өлшемлерине авторлық түсиндирме бериледи. Хабардың белгилери бир системаға түсириледи ҳәм оның дүньяда хабар жәмийетиниң пайда болыўындағы роли ашып көрсетиледи.

Таяныш сөзлер: хабар, коммуникация, глобалласыў, атрибутивлик усыл, функционаллық усыл.

Ахборот ва уни тадқиқ қилишда фалсафий- методологик усуллари
Бердимуратова А.К. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме: Мақолада ахборот тушунчасида алоқада шаклланган атрибутив ва функционал фалсафий-методологик усуллар таҳлил қилинади, уларнинг ўзига ҳос ўзгчаликлари кўрсатилади. Илмий адабиётларда ахборот тушунчасига берилган таърифларнинг асосий ўлчамларига муаллифлик изоҳ берилади. Ахборотнинг белгилари бир тизимга келтирилади ва унинг дунёда ахборот жамиятининг шаклланишидаги роли кўрсатилади.

Таянч сўзлар: ахборот, коммуникация, глобаллашиш, атрибутив усул, функционал усул.

Информация и основные философско-методологические подходы в ее исследовании
Бердимуратова А.К. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье проанализированы философско-методологические подходы в формировании понятия информации, выявлены их особенности, на основе данных в научной литературе определений дается авторское толкование ее основных критериев, систематизированы основные признаки информаций и показаны их роль в развитии информационного общества в мире.

Ключевые слова: информация, коммуникация, глобализация, атрибутивный подход, функциональный подход.

Information and the main philosophical and methodological approaches in its research
Berdimuratova A.K. Karakalpak State University

Summary: The article analyzes the philosophical and methodological approaches in the formation of the concept of information and reveals their features. Based on the definitions of the concept of information given in the scientific literature, there is given the author's interpretation of its main criteria. There are systematized the main signs of information and shown its role in the development of the information society in the world.

Key words: information, communication, globalization, attributive approach, functional approach

---

БАНКЛАРГА ОМОНАТЧИЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШДА ОМОНАТЛАРГА ТЎЛАНИДИГАН ФОИЗЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Исмаилов О. Қ.
Қорақалпоқ давлат университети

Мамлакатимиз банк-молия тизимида олиб борилаётган туб ислоҳотларнинг пировард мақсади ҳам республикамиз тижорат банклари ресурс базасини мустаҳкамлашга, хўжалик юритувчи субъектлар ва ахолининг банк тизимига бўлган ишончини оширишга қаратилган. Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон

Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947 сонли фармони билан тасдиқланган "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси" да банк тизимини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш, депозит базасини ошириш, уларнинг молиявий барқарорлиги ва ишончлилигини мустаҳкамлаш вазифалари белгилаб қуйилганлиги мавзунинг долзарблигини кўрсатади. Барча тижорат банкларининг асосий даромад келтирадиган операцияларидан бири бўлган депозит операциялари ҳисобланади.

Банкнинг депозит сиёсати – бу банкга маблағларни жалб қилиш ва уларни бошқарилишини самарали ташкиллаштиришдан иборат. Уни ташкиллаштириш банкнинг ликвидлигини таъминлаш ва зарурий холларда қарз маблағларидан фойдаланиш хамда фойда олиш даражасини ошириш рисклар даражасини камайтириш максадларини уз ичига олади. Аҳоли оманатлар кўринишидаги миллий иқтисодиёт инвестиция салоҳиятини амалга ошириш мақсадида ушбу жамғармаларни банк соҳасига жалб этишнинг энг мақбул усулларини ишлаб чиқиш зарур. Бунинг учун энг муҳими фуқароларниг банк-молия тизимига, шунингдек, миллий валютага нисбатан ишоншини қазонишдир.

Депозит талаб қилиниши биланоқ ёки туловни амалга оширувчи шахс билан тўловни олувчи шахс ёхуд уларнинг қонуний вакиллари ўртасида келишилган муддатта фоизлар ёки устама ҳақ тўлаган ҳолда ёхуд бундай туловларсиз қайтариб бериш шарти билан топшириладиган милий ва чет эл валютасидаги пул суммасидир.

Республикамиз банк амалиётида депозитлар қўйидагича туркумланади [1, 132]: 1.Талаб қилиб олунгунча депозитлар; 2.Муддатли депозитлар; 3.Жамғарма депозитлар.

Талаб қилиб олингунча депозитлар қўйидаги хусусиятларга эга: депозитнинг бу турида ҳохлаган вактда, ҳохлаган суммада маблағни қўйиш ёки олиш мумкин; депозит муддати чегараланмаган; кам микдорда фоиз тўланади ва х.к. Тижорат банкларда жалб қилинган маблағлар таркибида талаб қилиб олингунча депозитлар турлича ҳажмга эга. Бу одатда, банк ресурсларини шакллантиришнинг энг арзон манбаидир. Муддатли депозитлар-банклар томанидан маълум муддатга жалб қилинадиган депозитлардир. Бу турдаги депозитлар қуйилган муддатда ўзгармас бўлиши лозим ва улар жорий тўловлар учун ишлатилмайди.

Муддатли депозитлар қўйидаги хусусиятларга эга: аниқ муддатга эга ва улар бўйича ўзгармас (депозит сиёсатида кўрсатилган) фоиз тўланади; жорий ҳисоб-китоблар учун фойдаланилмайди; мижоз томонидан муддатидан олдин олинмаслиги лозим, акс ҳолда фоиз тўлаш бўйича шартнома шартлари бекор қилинади ва талаб қилиб олунгунча депозит микдорида фоиз тўланиши мумкин; маблағлар секин айланади, узоқ муддатли ссудаларга йуналтирилади ва х.к. Жамғарма депозитлари аҳоли пул жамғармаларининг тўпланиши учун хизмат қилади. Жамғарма депозитлари пул маблағларини жамғариш ёки сақлаш мақсадида шакллантирилган қўйилмалар киради. Уларнинг махсус хусусиятли томонлари сақлашнинг рағбатлантирилиши ва юқори даромадлилик даражаси, маълум давр ичида жамғарила бориши кабилар ҳисобланади.

Бизнинг фикиримизча, тижорат банклари депозит операциялари банк ва мижоз ўртасида тузилган шартномага асосан муайян мақсадларда банкка пул маблағларини жалб қилиш, жамғариш ва уларни сақлаш билан боғлиқ операциялардир. Аҳолиниг банкдаги жамғармалари тижорат банкларининг ресурс базасини ташкил этади. Аҳоли банк хизматларининг асосий итеъмолчисидир. Банкларга омонатчи истемолъчиларни жалб қилишнинг муҳим омили бу омонатларга тўланидагин фоизларнинг юқорилигидан манфаатдорлиги ҳисобланади. Банклар томонидан жалб қилинган жами депозитлар ҳажми йил бошига нисбатан 17 фоизга ошиб, 2019 йил 1 январь ҳолатига 70 трлн сўмни ташкил этди, шу жумладан, аҳоли омонатлари 21%га ошиб, 14,7 трлн сўмга етган [2, 46-53]. Айни вақтда, республикамиз тижорат банкларида жамғарма ишини ривожлантиришда жумладан, омонатларга тўланадиган фоизларнинг пастлиги каби масалалар, камчиликлар сақланиб қолди. Юқори фоиздаги кредитлар ва бунинг акси-кам фоизли омонат. Давлат ва тижорат банкларида омонат учун йиллик фойз ставкаларининг пастлиги, яъни 15-22 фоиздан ошмаслигидир. Агар аниқ мисолларга тўхталадиган бўлсак қўйидагиларга гувоҳ бўламиз:

Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки банкда омонат учун ажратиладиган йиллик фоиз ставкаси 18 фойздан ошмайди. Халқ банкда омонат қўйиш фоиз ставкалари турига қараб, 14 фоиздан 21 фоизгача белгиланган. Агар эътибор қаратадиган булсак, бу банкда айрим омонат турларининг фоиз ставкаси Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкасидан 2 фоиз камлигини куришимиз мумкин. Ўртадаги тафовут анчагина катта. Халқ фаровонлиги калити» саналган «Ҳамкорбанк» да омонат фоиз ставкалари турига қараб 14, 16, 17 фоизни ташкил қилади.

Кўп сонли мижозларга эга бўлган банклардан яна бири «Агробанк» саналади. Бу банкда ҳам оманат йиллик фойз ставкалари 16 фоиздан 21 фойзгача эканини кўришимиз мумкин [3, 47]. Бугинги кунда банклар томанидан фуқароларимизга хорижий валютада таклиф қилинаетган омонат турлари 2 фоиздан 5 фоизни ташкил қилади. Тижорат банкларининг хорижий валюталардаги депозитларининг ўртача тортилган фойз ставкалари даражасининг пастлиги ва республикамиз тижорат банклардаги юридик шахсларнинг хорижий валюталардаги муддатли депозитларининг ўртача тортилган фоиз ставкаси атига 2,5 фоизни ташкил қилади. Бу эса, хорижий валюталардаги депозитларнинг халқаро ссуда капиталлари бозоридаги бозор боҳосидан паст.

Бунинг сабаби шундаки, республикамиз тижорат банклари хорижий валюталарда жалб қилинган депозитларни хорижий валюталарда кредитлар беришда ишлатмайди, балки уларни хорижий банкларга жойлаштиради. [4] Мустақил давлатлар ҳамдўстилигидан Россия федерацияси, Беларуссия республикаси ва Украина республикаларида хорижий валютадаги омонатлар бўйича йиллик фоизлар 8-12 фоизни ташкил қилади. АҚШ да 1,05 фоиз, Канадада 2 фоиз ва Англияда 2,75 фоизни ташкил қилиб, қоида сифатида Америка ва ғарбий Европанинг ривожланган давлатларида 3 фоиз бу энг юқори фоиз хисобланади. Улар учун депозит бу қўшимча даромад топиш манбаи эмас, аксинча жамғариш усули ва пулларни сақлаш мақсадида сифатли химояланишини назарда тутади.

Европа халқларининг менталитетида хусусий ишни ривожлантириш орқали қўшимча даромад топиш мумкинлиги ва инсонлар ишлаши керак, пуллар эмас тамойилига ассосланган[5].

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкин, тижорат банклар томонидан фуқароларимизнинг талаб ва истакларини ҳисобга олган ҳолда омонатларнинг янги жозибадор турларини мунтазам равишда жорий этиб бориш, депозит сертификатларини чиқариш амалиётини ривожлантириш ва юқори фоизли омонат турларининг жорий этилиши банкларнинг ресурс базасини мустаҳкамлашда, инвестиция лойиҳалари ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлашни янада кенгайтиришга ва фуқароларимизнинг қўшимча даромадларининг ортишига имкон яратади.

АДАБИЁТЛАР

1. Азизов У.У, Коралиев Т.М ва бошқалар. Банк иши. Дарслик.-.: «Фан ва технология», 2016.132 б.
2. Ж.Тожибоев. Муаммолар қачон бархом топади ва яна уша кредитлаш муаммоси. // Ҳуқуқ ва бурч. – 2019. - №01. –Б.46-53.
3. Рихсиев Б.Т. Тижорат банкларида замонавий жамғарма ишини ривожлантириш йуллари : магистр академик даражаси. ... дис. –Тошкент: ТМИ, 2016. -47 б.
4. www.bvev.by/smallbusiness-kredit/money/deposits
5. www bank.ru

Банклерге аманатшыларды тартыўда аманатларға төленетуғын пайызлардың әҳмийети

Исмаилов О. Қ. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада пуқаралардың банклердеги аманатлары хәм оларға төленетуғын пайызлардың қайтарылыўы менен байланыслы ҳуқықый мәселелер анализленген. Аманатлар ушын пайыз төлеў мәселелери жарытылған. Банк аманатлары менен байланыслы нызам ҳүжжетлери анализленген. Миллий ҳәм шет ел валютасындағы аманат түрлери менен байланыслы мәселелер жарытылған.

Таяныш сөзлер: пухара, ҳуқық, банк, аманат, пайыз.

Банкларга омонатчиларни жалб қилишда омонатларга тўланидиган фоизларнинг аҳамияти

Исмаилов О. Қ. Қорақалпоқ давлат Университети

Резюме. Мақолада фуқароларнинг банклардаги омонатлари ва уларга тўланадиган фоизларнинг қайтарилиши билан боғлиқ ҳуқуқий масалалар таҳлил қилинган. Омонатларнинг қайтарилишини таъминлашнинг ҳуқуқий тарафлари таҳлил қилинган. Банк омонатлари билан боғлик қонун ҳужжатлари таҳлил қилинган. Миллий ва хорижий валютадаги омонат турлари билан боғлиқ масалалар ёритилган.

Таянч сўзлар: фуқаро, ҳуқуқ, банк, омонат, фоиз

Значение уплачиваемых процентов по вкладам для привлечения вкладчиков в банк

Исмаилов О.К. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье анализируются правовые проблемы, связанные с банковскими вкладами граждан и их возврата с оплаченными процентами. Проанализированы правовые стороны обеспечения возврата вкладов. Рассмотрены проблемы уплаты процентов по вкладам. Раскрыты проблемы, связанные с видами вкладов в национальной и иностранной валюте.

Ключевые слова: гражданин, право, банк, вклад, проценты

The value of interest paid on deposits to attract depositors to the bank

Ismailov O.K. Karakalpak State University

Summary. This article analyzes the legal problems associated with bank deposits of citizens and their return with paid interest. The legal aspects of ensuring the return of deposits are analyzed. The problems of paying interest on deposits are considered. The problems associated with the types of deposits in the national and foreign currency are disclosed.

Key words: citizen, right, bank, deposit, interest

ТРЕНД КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Хожагелдиев А.У.

Каракалпакский государственный университет

Для Республики Узбекистан, вставшей на пути строительства демократического правового государства, важное значение имеет тренд конституционализма. Без этого тренда невозможно строительство демократического правового государства и, таким образом, обеспечение верховенства закона, защиты и гарантий человеческих прав и свобод.

Отрицание социальных связей, абсолютизация противоречий могут даже привести к анархии и хаосу [1; 2; 3]. Любое воздействие на углубление противоречий, на дестабилизацию существующего порядка с кратологической точки зрения может оказать негативное влияние на деятельность общественно-политических институтов. Одной из главных функций государственного управления поэтому, является недопущение того, чтобы такое негативное влияние превратилось в деструктивный фактор. В этих целях оно принимает законы и обеспечивает их выполнение гражданами. «Самое основное и обеспечение того, чтобы призванные к этому люди гарантировали точное и неукоснительное исполнение этих законов и соблюдение законности» [4; 197]. Для осуществления этой задачи государство принимает необходимую для этого Конституцию и возводит в абсолютный императив подчинение ее требованиям. Принцип конституционализма является способом и механизмом воплощения этого абсолютного императива. Принципы конституционализма вытекает из целей и задач, определенных в Основном Законе страны или Конституции.

Конституция РУз в качестве правового фундамента демократического развития выражает высшие чаяния народа, его мечты о справедливом обществе, благополучной жизни, о создании гуманного и просвещенного строя, верного национальным и общечеловеческим ценностям, а также направлена на защиту прав и свобод

человека и на обеспечение служения всех управленческих органов народным интересам [5; 172-177]. Приоритет Конституционализма определяется верховенством Конституции. В статье 15 нашего Основного Закона говорится что «в Республике Узбекистан признается безусловное верховенство Конституции и законов РУз» [6; 7]. Значить, она предусматривает обеспечение в социальной, политической и экономической жизни верховенство законов, чтобы жизнь, деятельность и взаимоотношения людей протекали в рамках закона по схеме человек – общество, гражданин – государство, личность – право. Действительно, в принятом Президентом РУз 3 декабря 2018 года постановлении «О коренном совершенствовании системы повышения правового сознания и правовой культуры в обществе» подчеркивается, что сегодня актуальной задачей является усиление чувства уважения к законам по схеме личность – махалля – образовательное учреждение – организация – общество. Формирование поведения, соответствующего требованиям Конституции и соблюдение законов в общественно-политической деятельности превращается в гарантию модернизации страны.

Принятая в Республике Каракалпакстан Конституцию РК (1993 г.) имеет приоритет перед всеми законами и под законными актами. Социально-политическая ситуация в Каракалпакстане такова, что его Конституция опирается на Конституцию и ее содержание вытекает из норм Конституции РУз. Конституция РК не противоречит Конституции РУз, у них общая социально-политическая парадигмальная основа. Поэтому законы РУз, его система общественно-политического управления, министерства и ведомства, судебно-правовая система, требования и положения органов внутренних дел имеют одинаковое значение с аналогичными структурами РК. Они функционируют согласно Конституционному и организуют деятельность общественно-политических институтов. Общность тренда Конституционализма не отрицает территориальных и этно-культурных особенностей РК. Традиционно-исторический образ жизни и ведение хозяйства каракалпаков, их менталитет и родственные связи оказывают ощутимое влияние на их социальные отношения.

Независимость, особенно стремление к осознанию своей национальной самобытности, интерес к историко-культурным богатствам дали каракалпакам возможность национального возрождения [8]. Однако, правила Конституционализма, как строительство демократического правового государства, обеспечение человеческих прав и свобод, участие в общественно-политической жизни в качестве равноправных субъектов, право избирать и быть избранным едины. Принципы Конституционализма общепризнан в стране и служит обеспечению общности и единства правового пространства. Проживающие в Каракалпакстане более 80 наций, народностей и этнических общностей, несмотря на их численность, подчиняются конституционному порядку и опираются на Основные Законы РК и РУз.

Жокаргы Кенес РК имеет свои полномочия. Сюда входят: 1) государство; 2) хозяйственная сфера; 3) формирование судебно-правовой системы; 4) выработка и принятие законов; 5) принятие Конституции РК и внесение в нее изменений и дополнений; 6) назначение либо избрание на высшие государственные должности и освобождение от них; 7) определение выборов местных представительных органов; 8) гарантия политических, социальных, экономических и культурных прав граждан и их прав на научно-техническое творчество. Указанные полномочия на противоречат принципу конституционализма, а их цели соответствуют общедемократическим требованиям.

Конституция является идеальным представлением о жизни нации, ее будущем, философией и идеологией народа. Конституционализм помогает защищать этот идеи, утверждать его философию и распространять идеологию.

В качестве конституицонализма он не изобретает новые нормы и полномочия, а является механизмом, стабилизирующим и закрепляющие нормы и полномочия, установленные в Основное Законе. Поэтому тренд конституционализма опирается на Конституцию и находит из определенных в Конституции норм и полномочий. Его демократические свойства, гармонически сочетающиеся с демократизмом и Конституцией, являются демократическими ценностями.

Мировой опыт показывает, что Конституционализм возник не случайно. Исканиям в этой области открылся путь Великой французской революцией 1789 г. и принятием Наполеоном Кодекса гражданских законов. Будучи по смыслу обозначением слов «устройство», «система», «порядок», Конституция сегодня в широком смысле рассматривается в качестве основы и фундамента, выражающего сущность собрания законов. Государства, наметившие путь своего развития и имеющие программы внешней и внутренней политики, во всей своей деятельности руководства Конституцией. Главные цели и общественно-политические задачи Конституции рассчитаны на долгосрочную перспективу, даже на века. С этой точки зрения Конституция и Конституционный принцип имеют стратегическое значение.

Многие исследователи видят в Конституции не только собрание законов и норм, действующих в обществе, а также общественно-политический идеал, выражающий коренные: интересы народа, нации. С этой точки зрения отличается от других нормативных документов и законов [10]. Ведь идеал представляет собой своеобразный привлекающий к себе маяк, координирующий долгосрочные цели и регулирующий все ценные по их достижению.

Принятие Конституции еще не означает утверждения принципы Конституционализма, его превращения в образ жизни и правовую ценность. Для этого руководство государства принимает указы, постановления и государственные программы, реализующие эту тенденцию, превращающие Конституционные нормы в законы, регулирующие реальные взаимоотношения в жизни. Заложенные в Конституции идеалы и стратегические цели имеют органическую связь с законами, указами, постановлениями и государственными программами.

Например, в Конституции РУз установлено, что народ является единственным источником государственной власти и что государственные учреждения служат народу [6; 7]. Значит, государство и вес его учреждения должны служить народу и его интересам. К огромному сожалению, в последние 10-летия происходит отрыв государственных учреждений от населения, преследование ими своих корыстных интересов, в них стали обычной практикой стяжательство и коррупция. По оценкам специалистов из поступивших прошлые времена в высшие органы управления заявлений и обращений не были рассмотрены и не изучены почти 80% обращений. В Генпрокуратуре, считавшейся органом, претворяющим в жизнь нормы Конституции, тоже укоренилась коррупция. Поэтому Президент Ш.М. Мирзиёев ставит задачу коренного реформирования и улучшения судебно-правовой системы, либерализации и необходимости декриминализации их деятельности [11; 426-460].

Наглядным примером Конституционалистского принципа является открытие по инициативе Президента РУз виртуальных и народных приемных, «телефонов доверия» во всех министерствах. В течение двух лет с декабря 2016 по декабрь 2018 г. в эти приемные поступило более 2,5 миллионов заявления обращений и предложений. По сути дела, это реальное претворение в жизнь записанных в Конституции РУз требований о необходимости служения государственных учреждений народным интересам.

Конституции принимаются в периоды, когда страна переходят от одного этапа к другому, когда в обществе ощущается потребность в обновлении, когда социально-политические отношения требуют новых тенденций. Например, Конституция США была принята, когда назрела необходимость независимого развития, Конституция ФРГ – когда в повестку дня было поставлено строительство нового государства, Конституция РУз – накануне избавления от Советского тоталитарного строя и создания нового узбекского государства. Общественно-политическая обстановка в стране требовала создания новой модели развития, определения стратегических целей. Это, по существу, модернизация общественно-политической жизни.

Как пишет доктор политических наук, профессор Гойибназаров «до независимости процессы модернизации в Узбекистане начинание только «сверху», по инициативе» центра … Разрушение господствующих в нашей стране на протяжении веков устойчивых общественных отношений, насильственное насаждение чуждой культуры и образа жизни усиливали в большей части населения чувства презрения и гнева к деспотическому режиму центра», не признающего и принимающего местную культуру и навязывающего свою» [12; 51-52].

По мнению ученого, в Узбекистане модернизация должна быть нацелена на будущую перспективу и основывается на мировом опыте, обеспечивать права и свободы человека. «При разработке общей концепции модернизации Узбекистана надо учитывать возникший в ходе НТР, точнее в процессе модернизации и постмодернизации, целый ряд общих условий и обстоятельств. Это: изменение экономической системы, переориентация использующих современные достижения науки и техники отраслей хозяйства на удовлетворении непосредственных потребностей людей, внедрение конкурентно способного и гибкого механизма хозяйствования, создание модели личного и общественного потребления, способствующей развитию субъекта модернизации, всю государственную политику и общество в целом повернуть в сторону демократической поведении и культуры … В итоге это должно последовательно развивать экономическую демократию» [13; 274]. В этом месте упор сделан на социально-экономические факторы, а также на их реальное претворение в действительности это связано с политическими и правовыми усилиями, направленными на достижение стратегических целей Конституции. В самом деле Конституцию направлена на модернизацию и исходит из планов модернизации. Поэтому Конституция и Конституционный принципа применимы не только для управленческих структур, но также к социально-экономическим отношениям и, как показали Х.Г.Одилкориев и Ш.Т.Гойибназаров, к науке, технике, образованию, культуре и экономической демократии.

Общественное бытие, динамизм политической жизни призывают ко всему, в том числе к рассмотрению намеченных в Конституции стратегических целей и задач, а также сути динамических явлений. Значит, стратегические цели и задачи, Конституция и Конституционный тренд тоже в соответствии с требованиями времени могут подвергаться дополнительной трансформации. Понесенные в Конституцию изменения доводом в пользу нашего мнения. С этого момента главная цель Конституции – строительство демократического правового государства, соответствующего надеждам и чаяниям народа и служащего интересам человека. Конституционный принцип исходит прежде всего из этой главной цели Конституции и претворяет ее в жизнь в виде правовых механизмов, юридических институтов и общественно-политических движений.

Конституция не отражает функционирования государства, общества, неправительственных институтов по их инициативе. Повседневной деятельности, особенно политическому управлению, характерен творческий подход. Сама общественно-политическая жизнь требует постоянных поисков, принятия нестандартных решений и новых подходов к решению проблем. При таком взгоде, например, статистически выглядевшие ННО могут эффективно выполнять свои задачи инновационными методами.

Например, действующие в Нукусе ННО по защите прав человека и поддержке демократии (О будущем при Жокаргы Кенесе, общественные и женские ассоциации) не могут осуществлять свою деятельность без знания и изучения недавно вступившего в силу закона «О культуре». Согласительные институты по медиации и примирению, использование в них международного и национального опыта являются задачей указанных ННО и судебно-правовой системы. Значит, введение в практику институтов медиации требует нового, творческого подхода, что, по сути, соответствует принципы Конституционализма.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Проблемы политического моделирования. – Москва: «Статут», 1995.
2. Плочинский Ю.М. Модели социальных процессов. – Москва: «Логис», 2001.
3. Simulation for the Social Scientistá Buskingham. Open University Press Macol, Charlec and Michael, Nerth, 2005.
4. Саидов А., Тажиханов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент, «Адолат», 201.
5. Одилқориев Х.Т., Якубов Ш.У. Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий қадриятлар. – Тошкент: ЎзР ИИВ Академияси, 2010.
6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент, «Ўзбекистон» НМИУ, 2018.
7. // Халқ сўзи, № 5 (7204), 2019, 10 январь.
8. Алиева А. Қорақалпоғистон хотин-қизлари: кеча ва бугун. – Тошкент, «Фан», 2006.
9. Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998.
10. Конституции мира. – Москва: «Юрист», 2001.
11. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизеи қатъият билан давом эттириб, янги бочқичга кўтарамиз. – Тошкент, «Ўзбекистон», ИНИУ, 2017. – Т. I.
12. Ғойибназаров Ш. Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш йўли. – Тошкент, «Ўзбекистон», 2011.
13. Одилқориев Ҳ.Т., Ғойибназаров Ш.Ғ. Сиёсий маданият. – Тошкент: ЎзР ИИВ академияси, 2016.

Конституционализм тренди ва унинг ижтимоий-сиёсий томонлари
Хожагелдиев А.У. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада конституционализм тамойилининг ўзига хос хусусиятлари, унинг ҳуқуқ, қонунлар ва Конституция билан боғлиқ жиҳатлари ёритилган. Конституционализм тамойили асосида белгилаб олинган стратегик максад ва вазифаларнинг давлат, жамоат, нодавлат ташкилотлари томонидан аник конунлар, хукукий механизмлар, юридик институтлар ва ижтимоий сиёсий ҳаракатлар оркали ҳаётга тадбиқ этилаётганлиги билан боғлиқ жиҳатлари очиб берилган.

Таянч сўзлар: Конституционализм, Конституция, ҳуқуқ, қонун, норма, тамойил, демократия, ваколат, бошқарув, жамият, давлат, ижтимоий сиёсий ҳаёт.

Тренд конституционализма и его социально-политическое значение
Хожагелдиев А.У. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье раскрываются особенности принципа конституционализма, его некоторые черты и связи с правом, законами и Конституцией. На основе конституционализма, анализируются вопросы дальнейшего совершенствования правовых механизмов, сотрудничество между государственными, общественными, неправительственными организациями в Узбекистане. Выдвинуты конкретные предложения и рекомендации по некоторыми проблемами в этой области.

Ключевые слова: конституционализм, Конституция, право, закон, норма, принцип, демократия, полномочие, управление, общество, государство, общественно-политическая жизнь.

The trend of constitutionalism and its social and political significance
Khozhageldiev A.U. Karakalpak State University

Summary. The peculiarities of the principle of constitutionalism, its features and relasionship with right, laws and Constitution are opened in the article. On the basis of constitutionalism, the issues of further improvement of legal mechanisms, cooperation between state, public and non-governmental organizations in Uzbekistan were analyzed. The concrete proposals and recommendations on some problems in this area and their improvement have been suggested.

Key words: constitutionalism, Constitution, right, law, norm, principle, democratism, authority, management, society, goverment, social-political life.

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА СИЁСИЙ ТОЛЕРАНТЛИК МАСАЛАСИ

Агабаев Ш.К.
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Бугунги кунда давлат ва жамият ҳаётини демократлаштиришда ўзида эзгулик, хамжиҳатлик, барқарорлик каби маънавий омилларни қамраб олган толерантлик категорияси долзарб аҳамиятга эга. Толерантлик – бу мураккаб феномен бўлиб, у ижтимоий ҳаётнинг турли, яъни этник, маданиятлараро, диний, сиёсий, ижтимоий аспектларини ўз ичига олади. Турли даврларда ва турли ижтимоий шароитларда мазкур тушунча ҳар қандай жамият учун ўта долзарб аҳамият касб этган. Бир неча асрлардан буён демократия тамойилларига асосланган мамлакатларда сиёсий толерантлик энг муҳим масалалардан бири сифатида жамият, унда яшаётган фуқаролар ва айниқса ёшлардаги толерантлик даражаси мамлакатнинг демократлашуви индикатори ҳисобланади. Толерантлик ижтимоий барқарорликни таъминлаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Чунки толерантлик серқирра, айни пайтда плюралистик феномен бўлиб, ўзаро диалектик боғлиқ бўлган жуда кўп намоён бўлиш шаклларига эга. Тоқат, сабр, тинчликсеварлик, муроса, дўстлик, ҳамжиҳатлик, ишонч, ҳурмат, тушуниш, билиш, англашга интилиш ва бошқа шу каби ахлоқий фазилатлар ҳамда онгли интилишлар шулар жумласидандир. Толерантликнинг сиёсий жараёндаги роли ва аҳамияти унинг моҳиятидан келиб чиқади. Ёшларнинг турли қарашлар ва бир бирларининг фикрлари, сиёсий лидерлар фаолияти ҳамда улар ўртасидаги алоқаларга муносабатларининг йўналиши ва миқёси сезиларли даражада сиёсий барқарорликни белгилайди, ижтимоий ва маънавий-аҳлоқий тараққиётнинг зарурий шарти ҳисобланади. Алоҳида кишининг сиёсий толерантлик даражаси кўпинча унинг бошқа кишилар билан бўлган муносабатларини ҳам олдиндан белгилаб беради. Шундан келиб чиққан ҳолда кўпгина ижтимоий ва сиёсий (энг аввало ғарб) назарияларида социумнинг толерантлик миқёси, жамиятнинг сиёсий, ижтимоий, маънавий-аҳлоқий даражаси давлат тараққиётининг етакчи, баъзан эса асосий мезонларидан бири сифатида қаралади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистондаги кўпгина ижтимоий ва давлат институтларининг жамиятда ёшлардаги сиёсий толерантликни юқори даражада шакллантиришга уринаётганлиги ҳам айнан шу билан изоҳланади.

Давлат ва жамият даражаларида намоён бўладиган толерантлик ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туришини таъкидлаш жоиз. Хусусан, демократик давлатда ирқи, миллати, дини, тили, ижтимоий келиб чиқиши ва бошқа фарқловчи белгиларидан қатъи назар барча фуқаролар учун қонун асосида тенг ҳуқуқ, мажбурият ва имкониятлар ҳуқуқий кафолатланади. Бундан ташқари давлатнинг бағрикенг муносабати ҳар бир инсон ва ижтимоий гуруҳнинг иқтисодий фаровонлиги ва ижтимоий ривожланиши учун зарур шарт-шароитларни яратиш, шунингдек, миллат ва дин вакилларига нисбатан тоқатсизлик, ҳурматсизлик ва таҳқирлашларнинг олдини олишга қаратилган тизимли ишларни мунтазам равишда олиб боришда яққол намоён бўлади. «Биз ёшларга доир давлат сиёсатини ҳеч оғишмасдан, қатъият билан давом эттирамиз. Нафақат давом эттирамиз, балки бу сиёсатни энг устувор вазифамиз сифатида бугун замон талаб қилаётган юксак даражага кўтарамиз» [1,40] - деб таъкидлайди президентимиз Ш.Мирзиёев. Бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятида сиёсий толерантлик тамойилларини амалга оширишда айрим қийинчиликлар ҳам учраб турибди, шу боис ёшлардаги сиёсий толерантлик муаммоси дозарблигича қолмоқда. Сиёсий толерантлик муаммоларининг серқирралиги, мураккаблиги ва кўп аспектли тушунча эканлиги бунинг турли фан соҳаларини қизиқтираётган тадқиқот объектларидан бўлишга сабаб бўлмоқда. Сиёсий толерантлик М.Уолцер томонидан сиёсий толерантлик субъектининг фикри ёки ҳаракатидан оғганда ҳам бошқанинг ҳаракатларига аралашиши ёки фикрига нисбатан куч ишлатишдан тийилиш каби яхши ҳислат сифатида таърифланади. Ушбу таъриф кўпгина этник гуруҳлар ва диний жамоалар мавжудлиги шароитида ҳам вазиятли ёндашувдан фойдаланиш имконини беради. Сиёсий толерантлик муаммосини сиёсий илм соҳасининг мустақил майдони сифатида ажратишда толерантлик, дунё маданияти ва тамаддунлар диалогига [2] бағишланган йилларда олиб борилган тадқиқотлар сезиларли таъсир кўрсатган.

Глобаллашув жараёнининг талабларига тўлақонли равишда жавоб берувчи сиёсий толерантлик муаммосига ҳамда конфликтларни минималлаштириш модели бўйича ривожланиш йўлларини излаш масалаларига диққат-эътиборнинг доимий ошиб борганлиги ҳақида кўплаб фикрлар билдирилган. Шундай бўлсада, ҳозирги пайтгача сиёсий толерантлик масалаларини тадқиқ этишга нисбатан конфликтларни келтириб чиқарувчи сабабларга қараб сегментланган ёндашув сақланиб қолган. Глобалллашув шароитларида диний, этносиёсий ва бошқа конфликтлар ўртасидаги чегаралар янада мураккаблашиб боради, шунингдек минтақавий ва локал конфликтларнинг байналминаллашуви тамойили ҳам ажратилади. Бунда толерантлик муаммоларига нисбатан интеграциялашган ёндашув, унинг муайян сиёсий ўхшашлик ҳамда замонавий сиёсий жараённинг омили сифатида мукаммал ўрганиш заруратини юзага келтиради.

Ҳозирги пайтда «толерантлик» тушунчаси ҳам турли илм соҳаларида ҳамда ижтимоий, сиёсий, халқаро, педагогик ижтимоий амалиётда жуда кенг кўламда ишлатилмоқда. Толерантлик муаммоси бутун дунё фани миқёсида муттасил равишда баҳс мунозараларга сабаб бўлиб келган ва бунинг натижасида охирги бир неча йил давомида толерантлик муаммосига бағишланган анжуман, симпозиум, илмий монографиялар сони кескин ортиб кетди. Ҳаёт учун зарур асосий қадриятлардан бири сифатида тан олинган толерантлик (бағрикенглик) замонавий жамиятда охир-оқибатда олдинги қаторга чиқади ва пировардда турли жамиятлар, маданиятлар ва индивидларнинг ўзаро мавжудлигини таъминлайди. Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритганидан сўнг нафақат мамлакатга ном берган ўзбек халқи, балки шу муқаддас заминда истиқомат қилаётган турли миллат вакилларининг ҳам миллат сифатида сақланиб қолиши ва ривожланиши учун тенг шароит ҳамда имкониятлар яратиш масаласига алоҳида эътибор қаратди. Жумладан, Президент Шавкат Мирзиёев томонидан 2017 йил 19 майда кўпмиллатли диёримизда тинчлик ҳамда осойишталикни сақлаш ва янада мустаҳкамлашнинг муҳим омили бўлган миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш, мамлакатимизда истиқомат қилаётган турли миллатга мансуб аҳолининг маънавий-маданий эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган миллий-маданий марказлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш ҳамда миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш мақсадида «Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5640-сонли фармон имзоланди [2]. Ушбу фармонга кўра, Республика байналмилал маданият маркази ва дўстлик жамиятларининг Марказ негизида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари қўмитаси ташкил этилди. Ҳар қандай жамиятда турли этник гуруҳлар вакиллари ўзига хос тил, хулқ-атвор, этник қарашлар тизимида ўз аксини топган қоида ва меъёрлари, урф-одатлар ва анъаналар оламида яшайди. Инсоннинг моҳияти ўзаро муносабатда, бошқа киши билан мулоқотга киришганида намоён бўлади. Бироқ атрофдаги борлиқ индивидуал қабул қилиниши боис, ҳар бир шахс ўзи мансуб бўлмаган бошқа гуруҳ вакилининг маданий муҳити хусусиятларини ўзига хос равишда англайди. Бундай шароитларда этнослараро муносабатларнинг халқлараро интеграцияси зарур. Пировардида ҳозирги пайтда этник қизиқиш ўз ташкилий тузилиши, қоидалари, хулқ-атвор меъёрлари, қадриятлари ва ижтимоий функцияларига эга миллий маданий бирлашмалар, ассоциациялар шаклини олган ташкилий тузилмалар доирасида намоён этилади. Бугун жаҳоннинг кўп мамлакатларида этник гуруҳлар ва озчиликка нисбатан ўтмишдаги тузумлар сиёсатининг негатив оқибатлари сақланиб қолган, шунингдек иқтисодий ва сиёсий либерализациялаш ва геосиёсий ўзгаришлар натижасида янги муаммолар пайдо бўлган. Масалан, кўпэтнсли Россия бугунги кунда барчага ўта маъқул келадиган миллий сиёсатни тасдиқлашдан анча йироқ. Давлат амалдорлари ва бизнес вакиллари мураккаб иқтисодий ва экологик шароитларда истиқомат қилаётган кичик гуруҳларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини назар-писанд этишмайди.

Демократик жамиятларда музокаралар олиб бориш, бирлашмалар тузиш ва консенсусга эришиш орқали қарор қабул қилинади. Сиёсий ҳаётда сиёсий майдоннинг турли миқёсларида коалициялар тузиш имкониятининг мавжудлиги толерантлик тамойилини амалга оширишнинг энг аҳамиятли афзаллкларидан бири ҳисобланади. Ўз навбатида, толерантликдан бош тортиш ва муросасиз ўз нуқтаи назарини нима қилиб бўлса ҳам ҳимоя қилишга интилиш муқаррар равишда конфликтли вазиятларни келтириб чиқаради, улар фақат сиёсий толерантлик ёки қарши курашаётган томонлардан бирини охиригача тор-мор этиш орқали ўз ечимини топа олади. Ёки аксинча, яъни конфликт иштирокчиларининг бир-бирига қарши туриши ноаниқ муддатгача чўзилиб кетиши мумкин. Ўзбекистоннинг бугунги янги юксалиш даврида интолерантлилик муаммоларини ечишда аҳолининг ҳокимиятга ишончи даражасини ошириш муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Бунда «…халқ давлат органларига эмас, балки давлат органлари халқимизга хизмат қилиши керак» [3, 45] каби муҳим тамойилнинг давлат сиёсати даражасига кўтарилишидир. Энди ҳокимият структуралари сиёсий жараёнларга аввало ўзлари мослашиши (адаптация) зарур ҳамда жамиятда мавжуд муаммоларни сиёсий толерантлик талаблари асосида ҳал этишлари шарт. Сиёсий жараённинг феномени бўлган толерантлик барча сиёсий муносабатларнинг субъектлари ўртасида шаклланиб, сиёсий муносабатларнинг барқарорлашуви ва фуқаролик жамиятининг шаклланишига сезиларли равишда таъсир қилади. Барча омилларнинг аҳамиятини камситмаган ҳолда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, сиёсий толерантлик айрим даражада аҳолининг сиёсий маданияти даражаси, этнослараро ва этносиёсий консенсус ва этносиёсий муносабатлар, миграцион жараёнларни тартибга солиш каби компонентларга боғлиқ.

Сиёсий толерантликнинг миллий ва умуминсоний манфаатларни уйғунлаштириш функцияси самарадорлиги, унга мазмунан ёндош ва тамойил мақомига эга бўлган: «ўзаро муроса», «халқаро ҳамкорлик», «ижтимоий шерикчилик» каби ҳодисалар билан ҳам интегратив алоқаларига боғлиқдир. Зеро, бу тушунчалар мазмуни мустақилликка эришган халқларнинг: этнодемографик таркиби, иқтисодий аҳволи, сиёсий позицияси, ижтимоий мавқеи, конфессионал мансублигидан қатъий назар миллий ўзлигини англаши, жамият аъзолари ўртасидаги бирлик, боғлиқлик, алоқадорликни (мақсад ва манфаатлар умумийлигини) ифодалайди. Буюк маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний инсонни улуғлайдиган, безайдиган яхши хулқлардан ҳисобланган одамгарчилик, инсонпарварлик туфайли оламга маданият, маърифат, адолат уруғлари ёйилади, дейди. «Одамгарчиликка, инсонийликка путур етса, дейди Абдулла Авлоний, мусулмонларнинг дилига иттифоқ ўрнига нифоқ, адолат ўрнига зулм, муҳаббат ўрнига адоват, ғайрат ўрнига атолат (муртадлик), мурувват ўрнига ғазаб, саховат ўрнига бухл (бахиллик), тавозеъ ўрнига кибр, садоқат ўрнига ифтиро (бўҳтон,туҳмат), шафқат ўрнига ҳасад, ҳурмат ўрнига ҳусумат, қаноат ўрнига тамаъ, сабр ўрнига ғурур, иқтисод ўрнига исроф, авф ўрнига даҳшат, саъй ўрнига сафоҳат (нодонлик), ғайрат ўрнига хуруфот (бидъат) аралашади»[4, 31].

Халқимиз онгида минг йилликлар мобайнида шаклланган толерантлик ҳамда юксак илму маърифат анъаналари бугунги кунда миллатлараро соғлом мулоқотни барқарорлаштириш, сиёсий мувозанатини таъминлашга мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилади. Демак бугунги глобаллашув жараёни Ўзбекистонда ёшларнинг сиёсий толерантлигини шакллантириш ва ривожлантиришда таълим сиёсатини тубдан ўзгариштириш ва бу борада амалга оширилаётган ислоҳатларни замон талабларига мос равишда амалга оширишни талаб этади. Таълимда ижобий натижаларга эришиш жараёнида эса ёшларнинг сиёсий толерантлиги даражаси ҳам доимий ошиб бораверади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Тошкент, «Ўзбекистон» 2016.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5640-сон фармони. 2017 йил 19 май.
3. Мирзахмедов А. Культура толерантности и религиозный экстремизм. –Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ инс-т., 2008.
4. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.; 1967,
5. Уолцер М. О терпимости. –М.; « Идея-Пресс”, Дом интеллектуальной книги, 2000.
6. Dyck Andrew R. A Commentary on Cicero, De Officiis. — Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1996.
7. Романенко Л.М. Лики российской толерантности (Размышления участницы симпозиума) // Полис. 2002. №6.
8. Аристотель. Никомахова этика. Философы Греции., ЗАО "Издательство "ЭКСМО-Пресс", –Москва, 1997.
9. Куприянова Е.А. Проблема религиозной толерантности в античной Греции. // Вестник МГТУ, том 13,№2, 2010.

Глобаллашув жараёнида сиёсий толерантлик масаласи

Агабаев Ш.К. Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Резюме. Мақолада глобаллашув жараёнида сиёсий толерантлик масаласининг илмий таҳлили берилган бўлиб, унинг жамият ҳаётини демократлаштиришда ўзида эзгулик, ҳамжиҳатлик, барқарорлик каби маънавий омилларни қамраб олган толерантлик категориясининг долзарб жиҳатлари очиб берилган.

Таянч сўзлар: толерантлик категорияси, глобаллашув жараёни, ижтимоий тенглик, диний бағрикенглик.

Вопрос политической толерантности в процессе глобализации

Агабаев Ш.К. Узбекский государственный университет мировых языков

Резюме. В статье анализируются вопросы политической толерантности в процессе глобализации, раскрыты её важные аспекты как терпимость, доброта, солидарность и стабильность, которые включены в процесс демократизации общества. В центре внимания автора также находится проблема анализа, поиска путей разработки модели минимизации конфликтов в процессе глобализации.

Ключевые слова: категория толерантности, процесс глобализации, социальные равенства, религиозная терпимость

The question of political tolerance in the process of globalization

Agabaev Sh.K. Uzbek State University of World Languages

Summary. The article analyzes political tolerance in the process of globalization, reveals important aspects such as tolerance, kindness, solidarity and stability which are included in the process of democratization of society. In the focus of the study of the author there is also the problem of analysis, the search for ways to develop a model for minimizing conflicts in the globalization process.

Key words: the category of tolerance, globalization process, social equality, religious tolerance.

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ҚАРАШЛАРИДА АХЛОҚ-ОДОБ, ТАЪЛИМ-ТАРБИЯВИЙ МАСАЛАЛАРНИ АКС ЭТИШИ

Хажиева М. С.
Урганч давлат университети

Бугунги кунда, жаҳоннинг баъзи бир ривожланган мамлакатлари томонидан неофашизм, айримачилик, диний экстремизм, демократик экспансия сингари террористик ғоялар илгари сурилмоқда. Улар ўзларининг бузғинчи ғоялари билан инсонлар онги ва тафаккурини чалғитишга, уларни эзгу мақсадларидан қайтаришга, ўз юрти, Ватани тараққиётига рахна солиши учун турли хил хийла ва найрангларни ўйлаб топмоқдалар.

Бундай бузғунчи хатти-ҳаракатларнинг инсонлар онгини заҳарлашини олдини олишда, аввало Ўрта аср Шарқ мутафаккирлари асарларининг ижтимоий-сиёсий, маънавий, диний, тарбиявий аҳамиятига эътиборни қаратиш лозим. Зеро, ота-боболаримиз асрлар давомида ўқиб амал қилиб келаётган муқаддас динимиздан ўзларининг разил ниятларида фойдаланишларига йўл қўймаслик керак. Бу борада “Юксак маънавият - енгилмас куч” асарида қуйидагича таъриф берган: “Маънавиятнинг юксалиши билан чамбарчас боғлиқ бўлган яна бир мезон-муқаддас динимиздир. Барчамизга яхши маълумки, дин азалдан инсон маънавиятининг таркибий қисми сифатида одамзотнинг юксак идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонларини ўзида мужассам этган, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келинаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир.

Дарҳақиқат, ўзининг кўп минг йиллик давлатчилик тарихи маданияти, урф-одат ва анъанасига эга бўлган ушбу диёрда ҳам диний, ҳам дунёвий таълим чуқур ўрганилган. Бинобарин, IX-XII асрларда ҳам минтақа ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётида диннинг ўзига хос ўрни бўлган. Мамлакатимизда ўсиб келаётган ёш авлоднинг мустақил дунёқарашини шакллантириш ва уларни турли ёт ғоялардан сақлашнинг муҳим субъектив омили бўлган буюк мутафаккирларнинг илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, уларнинг ғоявий-фалсафий хусусиятларини тадқиқ этиш ва тарғиб қилиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Шунинг учун «биз аждодларимизнинг донишмандлик анъаналарига амал қилиб, уларнинг ғояларини теран англаган ҳолда, қатъий ислоҳотларни амалга оширмоқдамиз, мамлакатимизнинг янги қиёфасини шакллантириш йўлидан бормоқдамиз» [1]. Жумладан, буюк мутафаккир ва алломаларимизнинг ислом маданиятини равнақ топишига қўшган бетакрор ҳиссаси тўғрисида сўз юритилганда, энг аввало, “муҳаддислар султони” деган шухратга эга бўлган Имом Бухорий бобомизнинг муборак номларини ҳурмат-эҳтиром билан тилга оламиз.

Имом Бухорий жами 600 минг ҳадисларни тўплаганлар. Шулардан 100 минг “саҳиҳ” ҳадисларни ва 200 минг “ғайрий сахиҳ” ҳадисларни ёддан билганлар. Ҳадис илми бобида у кишига тенг келадигани бўлмаган. Имом Бухорий хориждан юртига қайтгач, ҳадис илмини тарғиб қилишга киришади. Имом Бухорийдан улкан ва бой илмий мерос қолган. У ёзган асарларнинг сони йигирмадан ортиқдир. Бухорий устозларининг сони 90 киши атрофида бўлган. Айни замонда ўзлари ҳам “Минглаб шогирдлар етиштирганлар. Муслим ибн Ҳажжож, Исо ат-Термизий, Ан-Насорий, Абу Зуръа, Юсуф ал-Фаробий, Абу Бакир ибн Хузайма каби машҳур муҳаддислар шулар жумласидандир” [2, 5].

Алломанинг “Ал-адаб ал-Муфрад”, “Ат-Тарих ас-Сақир”, “Ат-Тарих ал-Кабийр”, “Китоб ал-Илал”, “Асоми ус-Саҳоба”, “Китоб ал-Куна” ва бошқа асарлари орасида шоҳ асар ҳисобланмиш “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” (“Ишонарли тўплам”) асари тўрт жилддан иборат бўлиб, ислом оламидаги бошқа муҳаддислар тузган ҳадислар тўпламлари орасида энг ишонарлиси ва мукаммалидир. Унда Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан ташқари фиқҳ, ислом маросимчилиги, ахлоқ-одоб, таълим-тарбия ҳамда ўша давр тарихи ва этногирафиясига оид қимматли фикр ва хулосалар ҳам бор. Бу тўпламга олимнинг бутун умри давомида тўплаган 600 минг ҳадисдан фақат 7275 та энг “саҳиҳ” ҳадислар кирган. Ушбу нодир асарнинг ёзилганлигига таҳминан 1200 йил бўлди. Ўз навбатида ушбу асар ўша даврдан то шу кунга қадар у ислом таълимотида Қуръони Каримдан кейинги иккинчи ўринда турувчи муқаддас китоб, қимматли манба асари хисобланади [3, 262]. Бинобарин имом Бухорий қолдириб кетган бой маънавий мерос авлодларимизни бундан кейин ҳам улуғ инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашдек олийжаноб мақсад йўлида хизмат қилаверади.

Илм йўли машаққат ва риёзатни талаб этади. Бунга қатъияти ва бардоши етмаган киши юксак илм чўққисини забт эта олмайди. Улуғ ватандошимиз Абу Исо Термизийнинг ҳаёт йўли ва қолдирган илмий мероси билан танишганда ислом оламида тан олинган улуғ олти муҳаддисдан бири дея тан олиниши бежиз эмаслигига амин бўламиз. Абу Исо Муҳаммад Ат-Термизий (824-894) ислом дунёсида ном қозонган буюк муҳаддис олимлардан биридир. У Термиз шаҳри яқинидаги Буғ (ҳозирги Сурхандарё вилоятининг Шеробод тумани) қишлоғида таваллуд топган. Ёшлигидан илм-фанга ғоятда чанқоқ бўлган ат-Термизий Термиз, Самарқанд, Марв ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида яшаб, ижод қилган, муҳаддис олимларнинг асарларини зўр қизиқиш ва ҳавас билан ўрганади, буюк ҳадисшунос алломалар билан учрашади, улар билан ижодий бахс-

мунозараларда қатнашади [2, 263]. Айниқса, алломанинг “Сунани Термизий” асари асрлар оша ўз қадр-қимматини йўқотган эмас. Бугунги кунда ҳам бу асарнинг поклик, одоб-ахлоқ, ёш авлодни маънавий камолликка етаклашда ўзига хос ўрни ва хизмати алоҳида аҳамият касб этади.

Бинобарин, улуғ муҳаддис олим ат-Термизийдан катта илмий-маънавий мерос қолган. Олимнинг ўндан ортиқ асари бор: “Ал Жоми ас-саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”), “Аш-Шамойил ан-набавия” (“Пайғамбарларнинг алоҳида фазилатлари”) ва бошқалар, шулар жумласидандир. Имом Термизийнинг тўплаган ҳадис китобида покланиш ва дунё илмларини мукаммал ўрганишга тарғиб-ташвиқ этадиган ҳадислар ҳам мавжуд. Ўтган улламоларимиз: “Оз ўрганиб, уни амал қилиш умрингга кифоя қилсин”, деганлар. Биз ёшларга у зотнинг илм ва ҳадис бобидаги ғайрат ва шижоат, қобилият ва истеъдодлари юксак намунадир. Чунки Имом Термизий ёшлик пайтидан ҳадис илмига меҳр қўйиб, уларни тўплашга алоҳида эътибор қаратади ва бу борада учраган қийинчиликларни енгиб ўтади. Ўзлари ўқиган ёки бирорта ровийдан эшитган ҳадиснинг асли ва иснодини диққат ва огоҳлик билан аниқлаб, қайта-қайта текшириб, тўғрилигига тўлиқ ишонч ҳосил қилгандан кейин уларни алоҳида қоғозларга қайд этиб боради. Ўзига шубҳали бўлиб кўринган ҳадисларни эса алоҳида қоғозларга битиб, саҳиҳ ва шубҳали ҳадисларни саҳиҳ, ҳасан, заиф, ғариб каби сифат ва турларга ажратади. Имом Термизий (раҳимаҳуллоҳ) вақтдан унумли фойдаланиш, зеҳнни фойдали ишларга сарфлаш орқали келажак авлодга фойдали ва умрбоқий асар қолдиришда катта жонбозлик кўрсатди.

Ат-Термизийнинг асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, “Ал-жомиъ” бўлиб, аввал эслатиб ўтганимиздек, пайғамбар алайҳиссаломга доир олтита ишончли ҳадислар тўпламларидан биридир. Ушбу асар илмий адабиёт ва манбаларда “Ал-жомиъ алкабир” (“Катта тўплам”), “Ал-жомиъ ас-саҳийҳ” (“Ишончли тўплам”), “Жомиъ атТермизий” (“Термизий тўплами”), “Сунан ат-Термизий” (“Термизий суннатлари”) номи билан ҳам аталиб, пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти ва фаолиятига доир муҳим манбалардан ҳисобланади. Ат-Термизийнинг машҳур таълифларидан яна бири “Аш-шамо-ил ан-набавийа” (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”) бўлиб, баъзи манбаларда “Аш-шамоил фи шамоил ан-набий саллолоҳу алайҳи васаллам” номи билан ҳам келтирилган. Номидан ҳам кўриниб турибдики, бу асар пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у кишининг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатларига оид 408 ҳадиси шарифни ўз ичига қамраган манбадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Лекин ат-Термизий асарининг афзаллиги шундаки, у ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, муайян тартибга солган ва яхлит бир китоб ҳолига келтирган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётига доир муҳим манба сифатида “Аш-шамоил аннабавийа” қадимдан исломшунос олимлар, тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортиб келди. Араб тилида ёзилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. Шу билан бир қаторда ушбу асарнинг тили равон, услуби ғоятда оддийлигини ҳам қайд қилиб ўтиш ўринлидир. Асарнинг форс ва турк тилларига таржима қилиниши ҳам унга бўлган қизқишнинг катталигидан далолат беради. “Аш-шамоил ан-набавийа”нинг биринчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг суврат (ташқи қиёфа)ларига, иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса ички дунёларию ахлоқий фазилатларини баён қилишга бағишланган. Юртимизда Имом Бухорий, Имом Термизий, Бурҳониддин Марғиноний ва Маҳмуд Замахшарий каби дунё илм аҳлини лол қолдирган забардаст алломалар бўла туриб, уларнинг бой илмий меросини ўрганмасдан четдан турли йўллар орқали кириб келаётган ёт ғоя ва қарашлар таъсирига берилишни ақл бовар қилмайди. Олдинги замонларда устозлар илм олишни истаган кишини олти ой синовдан ўтказмасдан шогирдликка олмаган экан. Чунки шу вақт ичида шогирднинг барча хато ва айблари аниқ бўлиб қолар экан. Шогирд олгандан кейин ҳам устози илмини тўлиқ эгаллаш учун унинг ҳузурида беш-ўн йиллар қолиб кетар экан. Бинобарин, ат-Термизий жуда кўп шогирдларига меҳр-мурувват кўрсатиб устозлик ҳам қилганлар. У киши мисли йўқ даражада кучли зеҳин эгаси, хотира ва ёдлаш қобилияти кучли бир инсон бўлган.

Имом ат-Термизий 894 йилда 70 ёшида Термизда вафот этган. Буюк олим, муҳаддис илмининг билимдонларидан бири бўлган имом ат-Термизий илмий илмий мероси билан бундан кейин ҳам халқимизнинг маънавиятини бойитиш йўлида хизмат қилаверади. Асли 1123 йилда 23 сентябрда Марғилонда таваллуд топган Бурхониддин Марғиноний илмий баркамолликка Риштон, Марғилон, Бухоро, Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидаги илм даргоҳларида мусулмон ҳуқуқи ханафия мазҳабининг буюк назариётчиси ва амалиётчиси бўлиб етишган. Жумладан, Марғиноний мусулмон олами фани эришган барча билимларни эгаллаган, улуғ алломалардан сабоқлар олган, суний шариятининг тўрт асосий мазҳаблари асосчилари ва уларнинг шогирдлари асарларини қунт билан мутолаа қилган. Олим ўз устозларига ҳурмати ва миннатдорчилигини намоён этиб 40 тадан зиёд уламоларга бағишланган “Шайхлар ҳақида китоб” ни ёзди. Марғиноний “Фиқҳ” йўналиши бўйича “Бидаятул Мубтадий”, “Кифаятул мунтаҳий”, “Нашрул мазҳаб” , “Китабул мазид”, “Маносикул ҳаж”, “Мазид фи фуруъул ҳанафий”, “Китабул тажнис вал мазид” каби китоблар таълиф этди. Бурҳониддин Марғиноний 13 йил давомида ёзган энг машҳур асари “Бидаятул мубтади”нинг бошида: “Ёшлигимда барча масалаларни ўзида қамраб олган фиқҳий тўпламни қўлга киритишни орзу қилардим. Бир сафар Ироқда бўлганимда, “Мухтасарул Қудурий” (Абулҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Қудурий) фиқҳига бағишланган ноёб асарга эга бўлдим. Илгари мен ўша даврнинг машҳур олими Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг “Жомеъус сағир” фиқҳий китобига қизиқиб қолгандим. Кейин мен бу икки асарни бирлаштириб “Бидаятул мубтадий” деб номланган асарни яратмоқчи бўлдим”. Имом бу китобга шарҳ ёзиб, 8 та жилддан иборат “Кифоятул мунтаҳий”ни ёзиб тугатди. Кейинчалик, Самарқандда 1178 йилда 57 та китобдан

ташкил топган ва бўлимларга ажратилган 4 жилдли “Ҳидоя” асарини яратди. Бу эса алломага фиқҳ илми бўйича тенгсиз асарлар ёзиб қолдиришига имконият яратди. Ўрта аср Шарқининг буюк фақиҳи “Ҳидоя”сининг ҳар бир китобини ислом қонунчилигининг маълум бир соҳаси тавсифига бағишлаган. Олим, маълум бир ҳуқуқий меъёрни қўллаб-қувватлайдиган манбаа сифатида Пайғамбар алайҳиссалом, саҳобалар ва бошқа фақиҳларнинг, жумладан мавроуннаҳрлик сафдошларидан далиллар келтиради. Алломанинг тенги йўқ хисобланмиш асари “Ҳидоя фи фуруъал фиқҳ” (“Фиқҳ соҳалари бўйича қўлланма”) асаридир. Ушбу асарни олим 1178 йилда Самарқандда ёзган. Бурҳониддин Марғинонийнинг “Хидоя” китоби тўрт жилддан иборат ва 56 бобни ташкил этади. Бу асар ўзига ҳос шариат кодекси бўлиб, ҳозирги кунда ҳам ислом дунёси қонуншунослари учун асосий қўлланма сифатида хизмат қилади. Унда шариат масалаларида муаллифнинг фикр-хулосалари билан бир қаторда ханафийлар мазҳабининг барча имомлари, шунингдек, бошқа мазҳаб вакилларининг мулоҳазалари ҳам ўрин олган. Шундай қилиб, “Ҳидоя” китоби ибодат (намоз, рўза, закот, ҳаж), никоҳ, оилавий муносабатлар ва ажрим, ҳадлар, савдо-содиқ каби масалаларга бағишланган. Асарда ҳуқуқбузарликка, далиллар билан ишлаш, суд-ҳуқуқ тизими, жиноят турларига, гувоҳлар ва сохта гувоҳларнинг шаҳодатига алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, асар пул муносабатлари, боғдорчилик, деҳқончилик, ерга эгалик қилиш, мерос мулклари билан боғлиқ муаммоларни қамраб олади. “Ҳидоя”, бошқа фиқҳий манбалардан мантиқий ва мавзулар бўйича тартиблангани билан фарқ қилади. Асарда мулкий ва молиявий муносабатларга, жиноят ва жазо, фуқаролик хуқуқлари, суд ва процессуал масалалари кенг ўрин олган [3, 258]. Бу ноёб ҳуқуқий қонунлар аждодимиз Имом Марғиноний вафот этганидан кейин ҳам минг йил давомида ўз аҳамиятини йўқотмаган. Унинг иши олимлар томонидан чуқур ўрганилган ва кўплаб маротаба шарҳлар ёзилган, чунки унда жуда муҳим ва долзарб муайян ҳаётий масалалар ҳал этилган бўлиб, ҳозиргача амалий қўлланма сифатида фойдаланилмоқда.

Ўз навбатида “Хидоя” китоби жамиятшунос, ҳуқуқшунос, тарихшунос, диншунос ҳамда шарият маслалари билан шуғулланувчи барча китобхонлар учун бебахо манбадир. Бу асар ҳозирда Ўрта Осиё, Россия, Кавказ мусулмонлари орасида ҳам кенг тарқалган ва ислом мадрасаларида фиқҳ илми бўйича асосий ўқув қўлланма бўлиб келмоқда. Бурҳониддин Марғинонийнинг бу асари, асосан, юртимизда, кейинроқ эса Шарқ ва Ғарбда кенг тарқалган. Форс, инглиз, рус ва бошқа тилларга таржима қилиниб, Ислом фиқҳи бўйича кўплаб китобларнинг вужудга келишида манба бўлиб хизмат қилди. Мазкур асарнинг қўлда ёзилган нусхалари ҳозирги пайтда жаҳоннинг кўплаб илмий фондларида сақланмоқда. Бу асар ўша давр ҳуқуқшунослиги ва бой тарихга эга бўлган илмий меросимизни ўрганиш учун маълумотнома вазифасини ўтайди.

Бурҳонуддин Марғинонийнинг ҳаёти ва ижодига Ўзбекистонда алоҳида эътибор қаратилган. Унинг асарлари, улар ичида кўтарилган масалаларнинг аҳамияти ва мавзуларини юристлар, шарқшунослар, тарихчилар, филологлар ва ёзувчилар ўрганмоқдалар. 2000 йилда олимнинг ватани Риштон шаҳрида 910 йиллик юбилейи кенг нишонланди. Унда хорижий давлатларнинг илмий доира вакиллари иштирок этдилар. Ушбу тадбирда “Бурҳониддин Марғиноний ва унинг жаҳон илм-фани ва маданиятидаги ўрни” мавзусидаги халқаро конференция бўлиб ўтди.

Ҳулоса қилиб айтганда, ўрта аср Шарқ уйғониш даври мутафаккирларининг ижтимоий-сиёсий, дунёвий ва диний, маънавий соҳаларда олиб борган изланишлари ҳамда таълимотлари, ёзиб қолдирган бой адабий меросларининг тарбиявий аҳамияти беқиёсдир. Чунончи, уларнинг асарларида энг аввало инсонпарварлик, меҳр-оқибат, адолатли давлат бошқаруви, ислом маданиятининг равнақи ғоялари илгари сурилган. Ўз навбатида ушбу ғояларнинг маънавий, тарбиявий аҳамияти беқиёсдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. // “Халқ сўзи”, 2017 йил 20 сентябрь, № 189 (6883).
2. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис, 1-жилд. Ал-Жоми ас-саҳих. –Тошкент, 1991.
3. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи. –Тошкент, “Шарқ” 2010.

Шарқ мутафаккирларининг қарашларида ахлоқ-одоб, таълим-тарбиявий масалаларни акс этиши

Хажиева М. С.Урганч давлат университети

Резюме. Мақолада, Имом Бухорий, Ат-Термизий,Бурҳониддин Марғиноний каби Шарқ мутафаккирларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида фикр юритилади. Шу билан бирга, фиқҳ, ислом маросимчилиги, ахлоқ-одоб, таълим-тарбия ҳамда ўша давр тарихи ва этнографиясига оид қимматли фикр ва хулосалар келтирилган.

Таянч тушунчалар: мулкий ва молиявий муносабатлар, жиноят ва жазо, фуқаролик хуқуқлари.

Отражение нравственных, просветительских и воспитательных проблем во взглядах восточных мыслителей

Хаджиева М.С. Ургенчский государственный университет

Резюме. В статье говорится о социально-нравственных взглядах мыслителей Востока, таких как Имам Бухарий, Ат-Термизий, Бурханиддин Маргиноний. А также анализируются их мысли и заключения по исламскому праву (фикх), исламским обрядам, нравственности, образованию и воспитанию, истории и этнографии данного периода.

Ключевые слова: собственнические и финансовые отношения, преступление и наказание, гражданские права

Reflection of moral, educational and upbringing issues in the view points of oriental thinkers

Khadjiyeva M.S.Urgench State University

Summary. This article highlights social-moral views of Oriental thinkers, such as Imam-Bukhari, At-Termizi, Burhoniddin Marginoniy. Moreover, ideas and conclusions are given on the Islamic law (fikh), Islamic traditions, aesthetics, education and upbringing, the history and ethnography of that period.

Key words: property and financial relations, crime and punishment, citizenship rights

МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ

Маманов Ж.

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт институти

Маънавият ва маданият тушунчалари олимлар томонидан доимо ёнма-ён қўлланилиб келинган. Бунга сабаб эса бу икки тушунча бир-бирини тўлдиришидир. Маънавият ва маданият бу инсоният жамиятининг тарихий ривожланиш жараёнида пайдо бўлган икки соҳаси ҳисобланади. Маданият атамаси араб тилидан таржима қилинганда шаҳар, кент, шаҳарлик маъноларини бирдиради. Маданият бу жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий-маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқларини, муайян халқ ёки ижтимоий гуруҳнинг маълум даврда эришган натижалари, ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёлилик ва маърифатлилик ҳамда турмушнинг инсон эҳтиёжларига мос келадиган шароитлари мажмуини ифодалайди. [2, 50] Бир сўз билан айтганда инсоният томонидан яратилган барча моддий ва маънавий бойликларнинг мажмуаси ҳисобланади. Маънавият эса арабчада маъно, мазмун деган маъноларни билдиради. Маънавият инсонни ички дунёси, руҳий олами. "Маънавият инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир" [1, 19]. Юқоридаги таърифга эътибор берадиган бўлсак, маънавият асосан инсоннинг ички дунёсидаги ижобий ҳислатларни қамраб олишини тушунишимиз мумкин бўлади. Ҳақиқатан, инсоннинг барча ижобий фазилатлари унинг маънавий олами қай даражада эканлигини белгилаб беради. Инсон фаолиятининг икки соҳаси моддий ва маънавий маданиятга ажратилади. Моддий маданият моддий фаолиятнинг ҳамма соҳалари ва уларнинг ҳар бирида эришилган натижалар яъни меҳнат қуроллари, турар-жой, уй-рўзғор буюмларидан тортиб замонавий компьютер технологияларини ўз ичига қамраб олади. Маънавий маданиятга эса, ақлий ва маънавий яратувчанлик соҳалари – билим, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фалфаса, дин, нафосат, фан, санъат, адабиёт, фольклор, асотирлар ва шу кабилар киради [3, 724].

Юқоридаги таърифдан ҳам кўриниб турибдики, маънавий маданият тушунчаси кенг қамровлидир. Бу тушунчани мазмун-моҳиятини аниқ тасаввур қилиш уни таркибий тузилишини таҳлил этишни тақозо қилади. Маънавий маданиятни биринчи таркибий қисми бу билимдир. Билим тўғрисида фикр юритганда ушбу соҳа жамият тараққиётида энг аҳамиятли соҳа эканлигини инобатга олиш лозим. Ҳозирги замонавий жамиятларда эртанги кун ривожланиш тақдирини шу жамиятда вояга етаётган ёшларнинг қай даражада билимли бўлиши, замонавий техника ва технологиялар тўғрисидаги билимларни пухта эгаллаши белгилаб бермоқда. Фалсафада билим тушунчаси кўп маротаба таҳлил этилган. Хусусан, фалсафа қомусий луғатида "Билим – ижтимоий тарихий амалиётда текширилган ва натижаси тасдиқланган, воқеликнинг билиш жараёнида эришилган натижаси; шу воқеликнинг инсон онгида тасаввурлар, тушунчалар, муҳокама ва назариялар орқали ифодаланган инъикоси" [4, 54] деб таъриф берилган. Билим борлиқнинг инсон томонидан ўзлаштирилиши натижасидир. Ҳар бир инсон бу оламни ўзига хос ўзлаштиради, таҳлил этади. Униб усиб келаётган ёш авлодни оламдаги жараёнларни тўғри ўзлаштириши, ён атрофда бўлаётган воқеаларни тўғри англаб, уларга оқилона жавоб қайтариши, тўғри хулоса чиқариши жамиятимизнинг эртанги кунини белгилаб беради. Билим инсоннинг оламни англашида, унинг қонуниятларини очишида катта аҳамиятга эга. Ҳаёт қонуниятларини билиш, уларни англаш эса инсонга дунёни ўзлаштириш ва ўзгартириш имкониятини беради. Инсон дунё ҳақидаги билимларни ўзлаштириш асосида уни англайди ва шу асосда оламни ўзининг ҳаёт фаолиятига мос равишда ўзгартиради. Биз мамлакатимизни ривожланган давлатлар қаторида кўрмоқчи бўлсак биринчи навбатда ёшларни замонавий билим кўникмалари билан қуроллантиришимиз, жаҳон тажрибасини бизга мос келадиган жиҳатларини олишимиз ҳамда ўзимизнинг илм аҳлига илм-фан билан шуғулланишлари учун шарт-шароитлар яратиб беришимиз лозим бўлади.

Қадимда ҳали инсон онги ривожланмаган вақтларда одам боласи табиат кучлари ёмғир, қор, чақмоқ, момақалдироқ, ўрмонлар ёнғини, йиртқич ҳайвонлар ҳужуми кабилар олдида доимо ожиз қолар, улар олдида таслим бўларди. Бунга сабаб уларни келтириб чиқарувчи омилларни тушунмаслиги эди. Аста-секин инсон онги усиб бориши натижасида у табиат кучларини келтириб чиқарувчи сабабларни тушунди ва уларни енга бошлади. Инсон фаолияти доимо шундай бўлган, муаммоларга учраб турган ва ақли, билими ёрдамида уларни енган. Ҳозирги жамиятларнинг олдида ҳам бир талай муаммолар мавжуд. Хусусан бизнинг жамиятимизда замон талабларига мос келадиган мутахассис кадрларни тайёрлаш, фуқаролар ҳуқуқий онгини ўстириш, экологик маданиятни юксалтириш, жаҳондаги етакчи мамлакатлар билан иқтисодий ва бошқа жиҳатлардан рақобатлашиш ҳамда бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бу кабиларни ҳал этишни биргина йўли бор бу – эртанги кун ёшларини ҳар жиҳатдан баркамол қилиб тарбиялашдир. Уларни юксак маънавият эгаси қилиб тарбиялаш орқали биз жаҳоннинг етакчи давлатлари қаторидан ўрин олишимиз ҳамда улар билан рақобатлашиш имкониятига эга бўлишимиз мумкин.

Жамиятимиз ёшларини билимли бўлиб вояга етишида таълим-тарбия тизими муҳим аҳамият касб этади. Бугунги кунда мамлакатимизда таълим-тарбия масаласига янгича эътибор берила бошланди. Мамлакатимиз Президенти Ш.Мирзиёевнинг ташаббуси билан таълим тизими соҳасида янги ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Мисол сифатида 11 йиллик таълим тизимини жорий қилиниши, янги олий ўқув юртларини очилиши, таълим муассасаларини моддий-техник базасини янгилаш бўйича қилинаётган ишларни кўрсатиш мумкин. Таълим-тарбия тизимининг долзарблиги, жамият ҳаётидаги аҳамияти масаласини Абдулла Авлонийнинг "Тарбия биз учун ё ҳаёт –ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир" деган фикрлари орқали нақадар катта эканлигини билиб олишимиз мумкин. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов

ҳам таълим-тарбия тизими тўғрисида қуйидаги фикрларни билдириб ўтади: “Албатта, таълим-тарбия – онг маҳсули, лекин айни вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган, яъни, халқ маънавиятини шакллантирадиган ва бойитадиган энг муҳим омилдир. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини ва шу асосда онгни ўзгартирмасдан туриб, маънавиятни ривожлантириб бўлмайди.” [1, 61].

Ривожланган мамлакатларнинг тарихига эътибор берадиган бўлсак, уларни бугунги ривожланишини ўз даврида таълим-тарбия тизими тўғри ва аниқ режалар асосида амалга оширганлигини гувоҳи бўламиз. Мисол сифатида Японияни кўрсатиш мумкин. Японлар таълим тизимини қатъий тартиб интизом асосида олиб борганлиги ва шу аснода япон ёшларини маънавий оламига ватанпарварлик, юртга садоқат, миллат олдидаги бурч каби туйғуларни синдириб борганлиги оқибатида бугунги Япония даражасига етганлиги кўпчиликка маълумдир. Японлар таълим тизими тўғрисида гапирганда Н.Назаровнинг қуйидаги фикрларни келтириш ўринлидир. “Тарбия андоза ва қолипларини танлаш халқнинг менталитети ва талабларига боғлиқ бўлади. Масалан, Япониядаги педагогик қарашлар бугун ҳам бу халқнинг анъанавий ва ахлоқий қадриятларига мос келадиган маълум бир назарий ва услубий асосларга таянади. Японларнинг тарбияси ва ўз-ўзини тарбиялаши характернинг ирода хусусиятларини ва хатти-ҳаракатларининг ўзига хос меъёрларини шакллантиришга йўналтирилган бўлади. Гарчи расман мактабларда самурайлик қаҳрамонликларини тарғиб этиш маъқулланмаса-да, улар бошланғич мактабнинг биринчи синфларидан ўргатиб борилади. Бунда содиқлик, бурч масъулияти, мулойимлик ва камтарликка эътибор қаратилади.” [5, 61]. Н.Назаровнинг тарбия андоза ва қолипларини танлаш халқнинг менталитетига мос равишда амалга оширилиши тўғрисидаги фикри диққатга сазовордир. Ҳақиқатдан ҳар бир миллат ўзининг миллий менталитет хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда таълим-тарбия андозаларини танлаши, ўқитиш тизимни ташкил қилиши лозимдир. Хусусан, мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб, биз янгича, мустақиллик ғояси сингдирилган таълим тизимини жорий этдик. Бу янги таълим тизимини жорий этишда ривожланган давлат таълим тизимининг ютуқлари ўрганилди. Ва бизга мос келадиганлари тадбиқ қилинди. Бу жараёнда бир нарса диққатга сазоворки, бу таълим тизимини жорий қилишда замонавий мамлакатлардан шунчаки кўчириб олинмади, балки, уларнинг бизни менталитетимизга мос келадиган томонлари танлаб олинишига алоҳида эътибор қаратилди. Кўпгина чет эл мамлакатларда ўқитиш тизими фақатгина таълимдан яъни мавжуд фанларни ўргатишдангина иборатдир. Бизнинг мамлакатимизда эса ўқитиш тизими таълим ва тарбиядан иборатлиги, ўқувчиларни ўқитиш жараёнида уларнинг фанларни ўзлаштириши билан бирга ўзларини тутишлари, ахлоқ-одоб қоидаларини эгаллашлари масалаларига эътиборни қаратишлари миллий менталитетимизнинг хусусиятларидан келиб чиққат ҳолда амалга оширилгандир.

Мамлакатимизда таълим тизимининг яна бир ютуқ томонларида бир таълим муассасаси – оила – маҳалла тизимининг ўзаро ҳамкорлиги йўлга қуйилганлигидир. Бола тарбиясида бир шахс, битта ташкилотни масъул этиб бўлмайди. Бала тарбиясида бутун жамиятнинг барча буғунлари масъуллиги керакдир.

Масаланинг фақат ижобий томонлари гапириш бу бирёқламаликка олиб келади. Албатта мамлакатимизда таълим-тарбия соҳасида мустақиллик йилларида кўп ижобий ишлар қилинди, лекин шу билан бирга ҳозирги кунда маълум камчиликлар борлигини ҳам айтиб ўтиш лозим. Хўш бу камчиликлар нимадан иборат? Биринчидан, мамлакатимиз таълим муассасаларининг моддий техник базаси тўлиқ замонавий даражада эмаслиги, ҳозирги кунда 60 фоиз мактаблар яроқсиз ҳолатда, иккинчидан, умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчиларнинг 70 фоизини аёллар ташкил қилиши, учинчидан, ўқувчиларнинг таълим муассасасида ўқитиладинган фанларни ўзлаштиришга бўлган қизиқиши сустлиги, тўртинчидан, ўқувчилар мавжуд фанларни ўзлаштиришдан кўра замонавий компьютер ўйинларини ўйнашни авзал кўриши, бешинчидан, мактаб билан олий таълим муассасаси ўртасида алоқанинг ўта даражада пастлиги.

Таълим муассасалари моддий техник базаси албатта иқтисодиёт соҳаси билан боғлиқдир. Мамлакатимизда Президент Ш.Мирзиёев раҳбарлигида таълим тизимини ислоҳ қилиш, таълим муассасалари моддий техник базасини яхшилаш масаласига катта эътибор берилаётгани, кўплаб янги боғча, мактаблар қурилаётгани, мавжудлари янгидан реконструкция қилинаётгани яқин кунларда барча таълим муассасаларида замонавий шарт-шароитлар яратилишини англатади. Иккинчи муаммо мактабларда 70 фоиз аёлларнинг фанлардан дарс бериши. Аёлларни камситмаган ҳолда айтиш лозимки бола (айниқса ўғил бола) тарбиясида оилада отанинг, мактабда эркак кишининг ўрни каттадир. Чунки, аёллар эркак кишига нисбатан юмшоқ табиат бўлишлари, ўқувчиларни тартиб интизомида бўшлиқ мавжуд бўлишига олиб келади. Мактабларда эркак ўқитувчиларнинг камлигига сабаб эса мустақилликнинг илк кунларида мамлакатимиз бир қатор иқтисодий қийинчиликларига дуч келиши ва бунинг оқибатида ўқитувчиларнинг ойлик маошлари камайганлигидир. Ота оила боқувчиси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам кўплаб ўқитувчилар мактабдаги ишларини ташлаб бошқа соҳаларда ўзларини синаб кўришга ҳаракат қиладилар. Кейинги йилларда мамлакатимизда бу масалага эътибор берилиб таълим муассасаларида фаолият юритаётган ходимлар маошлари тизимли равишда оширилиб борилаётгани мактаб ва бошқа таълим муассасаларида эркак ўқитувчи ва ходимларнинг кўпайишига олиб келади деб ўйлаймиз.

Учинчи муаммо ўқувчиларнинг таълим тизимида ўқитиладиган фанларга бўлган қизиқишининг сустлигидир. Бунинг эса бир нечта сабаблари бор. Булардан бири ўз касбининг фидойи, жонкуяри, мустаҳкам билим ва кўникмаларга эга бўлган мутахассисларни таълим тизимида камайиб кетганлигидир. Иккинчи сабаби оилададир. Бугунги оилалар ўз фарзандларига жуда кам вақт ажратаётганини кўришимиз мумкин. Яъни ота-она фарзанди нима қиляпти, ўқишларида муаммолар йўқми, мактабда фанларни қандай ўзлаштиряпти, унинг дўстлари ким, қайси вақтда қандай ишлар билан машғул каби масалаларга эътибор беришда вақт ажрата олгани

йўқ. Ота-оналар фарзандларини кўпроқ иқтисодий эҳтиёжларини қондиришга эътиборини қаратмоқда. Бунга сабаб эса бозор иқтисодиёти. Ёшлар тарбияси ҳақида сўз юритилганда кўпчиликда ким ёки қайси ташкилот болалар тарбиясида катта ўринга эга? деган савол тўғилади. Бу саволга турли инсонлар ўзини фикрлаш доирасидан ва манфаатларидан келиб чиққан ҳолда жавоб беради. Масалан, маҳалла фаолларига юқоридаги саволни берсангиз мактаб ва ота-оналарни масъул сифатида кўрсатади. Аксарият мактаб раҳбарияти ва ўқитувчилардан бу ҳақда сўрасангиз ота-оналарни кўрсатадилар. Баъзи ота-оналарни бола тарбиясидаги фикрлари эса, юқоридагилардан фарқ қилади. Уларни фикрича, бола тарбиясида ота-оналар билан бир қаторда мактаб, маҳалла ва бошқа ташкилотлар ҳам бирдек масъулдир.

Бу юқоридаги ҳар бир томонни фикрларини бир нарса билан изоҳлаш мумкин. Бу уларни масъулиятдан қочишидир. Аслида, ёш авлод тарбиясида ким ёки қайси ташкилот кўпроқ масъул деган саволни бериш нотўғридир. Болаларни тарбиялашда ҳар бир фуқаро, ҳар бир ташкилот масъул ҳисобланади. Чунки, нафақат ўзимизни балки, бутун Ўзбекистонни келажаги шу биз тарбиялаётган, биз билим бераётган ёшлар қўлада эканлигини унутмаслигимиз лозим. Айниқса бугунги таҳликали замонда, ёшларимиз онгига “оммавий маданият” ниқоби остида четдан турли хил тахдидлар хавф солиб турган бир вақтда тарбия масаласига бундай юзаки қараб бўлмайди.

Юқоридаги фикрларимизга мисол сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин. Ҳозирги кунда техника ва техналогия тараққиёти жуда тезлашиб кетди, компьютер ва бошқа техникалар инсоният ҳаётига чуқур кириб борди. Мана шу техника воситалари ёшларимизга бир тарафдан ижобий, иккинчи тарафдан салбий таъсир қилмоқда. Ижобий томонлари бу ёшларимизни дунё янгиликлари, илм-фан ютуқларидан тезроқ ва кенроқ хабардор бўлиш имкониятини яратмоқда. Инсонларнинг иш фаолиятини енгиллашишига, самарадорлигини оширишга, одамларни бир-бири билан мулоқот қилишида, узоғини яқин қилишида кўзга ташланмоқда. Ёшларимизни жаҳон ёшлари билан тенг бўлишлари ҳаттоки, улардан ҳам билимлироқ бўлишларида замонавий техналогияларнинг айниқса, интернетнинг ўрни беқиёсдир. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз раҳбарияти мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб бу масалага катта эътибор бера бошлаган эди. Шу муносабат билан Ўзбекистон 1992 йилда бутун жаҳон глобал интернет тармоғига аъзо бўлиб кирган эди. Ҳозирда мамлакатимиз фуқаролари мана шу интернет тармоғи имкониятларидан фойдаланиб ўзларига керакли ва зарур бўлган маълумотларни олиш ва узатиш имкониятига эга бўлганлар.

Интернетнинг имкониятлари ҳақида кўп ва хўп гапириш мумкин лекин, бу масаланинг иккинчи томони ҳам мавжудки, буни эътибордан четта қолдириш мумкин эмас. Интернетнинг ёшларимиз онгига бераётган салбий таъсирлари ҳақида қуйидаги мисолларни келтириш мумкин. Бугунги кунда интернетга алданиб унга боғланиб қолаётган инсонлар сони соат сайин ортмоқда. “Болаларни асрайлик” (Saye the Children) халқаро ташкилоти АҚШдаги 15-17 ёшли ўсмирларнинг 85 фоизи, Канада ёшларининг 93 фоизи интернетдан мунтазам фойдаланишини эълон қилди [6, 4]. Ҳали ўсмирлик ёшида бўлган ёшларни интернет тизимидан доимий равишда фойдаланишлари, уларнинг интернетдан фойдаланиш кўникмаларининг йўқлиги тобе бўлиб қолишларига сабаб бўлмоқда. Шу ўринда яна бир нарсага эътиборни қаратиш лозим, ер юзи ёшлари шунчаки жисмонан қарам эмас, балки маънан қарамликка тушиб қолмоқда.

Бу каби маълумотлар инсонни ўйлантирмасдан қўймайди. Тарихда ҳам инсоннинг эркинлигини бўғишга, инсонларни маълум шахс ёки гуруҳнинг манфаатларига хизмат қилдиришга интилишлар кўп бўлган. Лекин, бу интилишлар асосан инсонларни жисмоний жиҳатдан тобе бўлишига ҳаракат эди. Ҳозирги кунда интернетга инсонлар нафақат жисмонан балки маънан ҳам тобе бўлиб бораётганлигини кўриш мумкин. Шу ўринда қуйидаги далилга эътибор қаратсак, Boston Consulting Group тадқиқот маркази олиб борган изланишлар бўйича дунёнинг энг йирик тўртта мамлакати – Хитой, Бразилия, Россия ва Ҳиндистонда сўнги йилларда интернетдан фойдаланувчилар сони 610 миллиондан ошди. 2015 йилда эса бу кўсраткич 1,2 миллиардга етди. Уларни 60 фоизидан ортиғи 35 ёшгача бўлган кишиларни ташкил қилади. Мутахассислар таъкидлашича, ҳар йили интернетдан фойдаланувчилар дунё бўйича 9-20 фоизга ортиб бормоқда [6, 44].

Бу каби муаммолар мавжуд экан уларга эътиборсизлик қилиш мумкин эмас. Юқоридаги муаммоларнинг ечими сифатида эса, фақат ёш авлодни тўғри тарбиялаш ва уларни мустақил фикрлаш даражасини юксалтириш орқали амалга ошириш мумкин. Чунки интернетга ҳозирги кунда тўсиқ қўйишни иложи йўқ. Ёш авлодни тўғри тарбиялаш эса, асосан ота-оналар ва таълим тизими зиммасига катта масъулият юклайди. Шу ўринда ҳозирги кунда ота-оналар ўз фарзандларини тарбиялашга қанчалик тўғри ёндашмоқда? деган савол туғилади. Вашингтон университети профессори Фредерик Зиммерман 4 ёшдан 11 ёшгача бўлган 1266 нафар болалар ўртасида тадқиқот ўтказиб, бундай хулосага келди: “Аслида боладаги жиззакилик, жаҳлдорлик, бетгачопарлик ҳолати вахший теле-видео, компютер ўйинлари орқали эмас, ота-оналарнинг бепарволиги боис келиб чиқади. Ота-онасидан топа олмаган меҳрни митти қалб, албатта, “темир қутилар”дан излайди-да! [6, 45] Яқинда 18 ёшлар атрофидаги бир йигитдан ота-онаси унинг туғилган кунига қилган совғалари ичида энг яхшиси қайси эканлигини сўрашганда телефон ва “playstation” деб жавоб берганига гувоҳ бўлдим. Ўз боласига вақтни беҳуда ўтказиш учун “катта” ёрдам бераётган ота-оналарга нисбатан нима дейиш мумкинлигини билмайди киши. Бундан ташқари таълим тизимини ҳам бир буғинини қайтадан кўздан кечириш менимча фойдадан ҳоли бўлмайди.

Бешинчи муаммо умумий ўрта таълим мактаблари билан олий таълим муассасалари ўртасида алоқаларнинг сустлиги. Албатта мамлакатимиз таълим тизимида касб-ҳунар коллежлари ва академик лецийларнинг ҳам ўз ўрни бор лекин, янги 11 йиллик мактаб тизими қайта жорий қилиниши яна шу мактаб ва олий таълим муассасаси ўртасидаги алоқаларнинг сустлиги муаммосига эътиборни қаратишни тақозо қилди.

Бунинг сабаби мамлакатимизда хусусий мактабларнинг камлигидир. Хусусий мактабларнинг мавжудлиги таълим муассасалари ўртасида рақобатнинг мавжуд бўлишига олиб келади. Рақобатнинг бўлиши эса кўпчиликка маълумки ривожланишни, шу соҳада ўсишни таъминлаб беради. Янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, хусусий мактабларда ўқитиш пуллик, маълум миқдорда тўловни амалга ошириш асосида ташкил қилинади. Тўловнинг миқдори эса мазкур мактаб битирувчиларининг олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиниши билан боғлиқдир. Мактабнинг эришаётган натижалари ва у ерда ташкил қилинган таълим тизимининг самарадорлиги қанчалик юқори бўлиши мактабга келадиган ўқувчилар ва тўланадиган маблағларни ошишига олиб келади. Ота-оналар ҳам маълум маблағни фарзандининг ўқишига сарфлагандан сўнг уларни мактабда берилаётган таълим тизими самарадорлиги, фарзандининг фанларни ўзлаштириш даражаси қизиқтиради ва доимий равишда назорат қилиб боради. Давлат тасарруфидаги мактабларда мактаб бепул бўлиб, натижадорликка эътибор берилмайди. Мазкур мактабни битирган ўқувчиларнинг қанчалик даражада олий ўқув юртларига кириши масаласи ҳам муҳим эмас. Ўқувчилар олий ўқув юртига кирса ҳам, кирмаса ҳам мактаб ўз фаолиятини давом эттириши мумкин. Хусусий мактабларда таълим тўғри йўлга қуйилмаса, натижадорлик бўлмаса ўз-ўзидан мактабга келувчилар ўқувчилар сони камаяди ва мактаб фаолияти тўхташига олиб келади. Шунинг учун ҳам хусусий мактаблар ўқитиш тизимини такомиллаштиришга, ўз соҳасининг билимдони бўлган мутахассисларни ишга қабул қилишга ҳаракат қилади. Хусусий мактабларни очилиши жамиятимиздаги бир қанча муаммолар ҳал бўлишига олиб келиши мумкин. Биринчидан, ўқувчиларга яхши шароитлар яратилишига, иккинчидан, таълим тизимини юксалишига, учинчидан таълимдаги порахўрликни камайишига сабаб бўлади. Чунки, хусусий мактабларда ишга қабул қилишда ўз соҳасини билмаган мутахассисни ишга қабул қилиш мактаб обрўйига салбий таъсир кўрсатса, бошқа томондан ўқувчиларнинг билимсиз бўлишига олиб келади. Шунинг учун мактаб раҳбари таниш-билиш ёки порахўрликка йўл қуймайди. Тўртинчидан, жамиятда яхши мутахассисларга бўлган эътиборни кўпайишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент «Ўзбекистон»., 2008.
2. Каримов Б, Зияев Ф. Маънавият асослари. –Тошкент, 2013.
3. Назаров Қ. Фалсафа асослари. –Тошкент, 2012.
4. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. Фалсафа қомусий луғат, –Тошкент. 2004.
5. Назаров Н.Н. Спорт фалсафаси. – Тошкент. 2014 . .
6. Тўлепов А. Интернетга ин қўрган ўргимчаклар. –Тошкент. 2014.

Маънавий маданият тушунчаси ва унинг таркибий қисмлари

Маманов Ж.Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт институти

Резюме. Мақолада маънавий маданият тушунчасининг мазмун-моҳияти, унинг таркибий қисмлари бўлган билим, ахлоқ, таълим-тарбия тизимининг ҳозирги кундаги ютуқ ҳамда камчилик томонлари фалсафий жиҳатдан таҳлил қилиниб, камчиликларни бартараф этиш бўйича амалий таклиф ва хулосалар берилган.

Таянч сўзлар: Маданият, маънавият, ахлоқ,таълим-тарбия, миллий менталитет, оммавий маданият, интернет таҳдиди.

Концепция духовной культуры и ее составляющие

Маманов Ж. Узбекский государственный институт физической культуры и спорта

Резюме. Статья посвящена изучению сущности и содержания понятия духовной культуры и её составных частей: знания морями, образования и воспитания в современных условиях, прпоанализированы достижения недостатки в данных сферах и даны рекомендации по ликвидации этих недостатков..

Ключевые слова: культура, духовность, нравственность, образование, национальный менталитет, массовая культура, угроза Интернета.

The concept of spiritual culture and its components

Mamanov J. Uzbek State Institute of Physical Culture and Sports

Summary. The article presents practical suggestions and conclusions on the concept of spiritual culture, a philosophical analysis of current achievements and shortcomings in knowledge, morality, the educational system, its components.

Key words: culture, spirituality, morality, education, national mentality, mass culture, the threat of the Internet.

ЙЎЛ-ТРАНСПОРТ ҲОДИСАЛАРИНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШДА ТРАСОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАНИНГ ИМКОНИЯТЛАРИ

Зулфуқоров А. А.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси

Қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш, жиноят ишлари бўйича ҳақиқатни аниқлашда суд экспертизаларининг хам ҳиссаси бор. Шу боис, Республикамизда суд экспертиза фаолиятига, ушбу соҳани янада такомил-лаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, суд экспертиза соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг “Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонуни [1] қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 январдаги “Суд-экспертлик фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида эса суд-экспертлик фаолиятини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари, республикада нодавлат суд экспертиза муассасалари фаолиятини ташкил қилиш, нодавлат суд экспертларини тайёрлаш (қайта тайёрлаш) ва малакасини ошириш соҳасидаги ишларни мувофиқлаштириш ҳамда суд-экспертлик соҳасидаги тизимли муаммоларни комплекс ўрганиш ва уларни ҳал этишга доир илмий асосланган таклифлар ва таъсирчан механизмларни ишлаб чиқиш вазифалари

белгилаб берилди [2]. Тадқиқот объектларнинг жуда кўплиги ва хилма-хиллиги сабабли ҳозирги кунда трасологик экспертиза тадқиқотлари табора мураккаблашиб бормоқда, шунингдек, жиноят изларини топиш, қайд этиш ва олишнинг янги усуллари ишлаб чиқилганлиги, тадқиқотларнинг янада ривожланган методлари яратилганлиги ҳамда олинган натижалардан амалда фойдаланиш бўйича катта тажрибанинг йиғилганлиги боис экспертлар, суд ва терговчилар учун ушбу соҳага оид мавжуд методикаларини, янада такомиллашган криминалистик техника ва қурилмалар яратилиши билан узвий боғлиқ илмий-техник тараққиётни ҳисобга олган ҳолда янгил, тегишли қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш эҳтиёжи юзага келмоқда.

Бугунги кунда Республикамиз автотураргохи жуда улканлиги, мамлакатимизнинг автомобилсозлик саноати табора ривожланиб бориши албатта ижобий ҳолат. Бироқ, Республикамизда транспорт воситаларининг жуда кўплиги транспортлар ҳаракати интенсивлигини бениҳоя ортиши билан, йўл-транспорт ҳодисалари бўйича тайинланаётган трасологик экспертизаларнинг миқдори ҳам ортиб бормоқда. Бунда транспорт воситаларининг ҳам, жабрланувчилар кийими бўйича ҳам трасологик экспертизалар миқдори ортиб бормоқда.

Йўл-транспорт ҳодисалари тадқиқотларининг энг мураккаб турларидан бири бу гувохлар бўлмаганда номаълум транспорт воситалари билан пиёдаларни уриб юборишдир. Бу каби ҳодиса ва жиноятларни тергов қилишда, тегишли тадбирлар ёрдамида аниқланган транспорт воситаларини, улардаги излар ва шикастланишлар ҳамда уларнинг ҳосил бўлиш механизмини аниқлаш, яъни бу излар ва шикастланишнинг одам танаси билан тўқнашиш натижасида ҳосил бўлганлигини тасдиқловчи ёки инкор этувчи ёхуд одамни уриб кетиш динамикаси ва транспорт воситасини идентификация қилиш мақсадида ўтказиладиган трасологик (комплекс-криминалистик ёки тиббий-криминалистик) экспертиза амалга оширилади. Трасологик (ёки комплекс) экспертиза бошқа турдаги, масалан, автомобиль салонида бир ёки бир неча одам халок бўлган ва салондаги одамларнинг қайси бири рулда ўтирганлиги номаълум бўлган автомобилларнинг тўқнашуви ёки автомобилларнинг ағдарилиб кетиши каби йўл-транспорт ҳодисаларини тергов қилишда муҳим аҳамият касб этади. Пиёдаларни уриб кетиш ёки бошқа турдаги йўл-транспорт ҳодисалари бўйича транспорт воситаларини тадқиқ қилишда эксперт-трасологлар олдида бир қатор қийинчиликлар, мавжуд жумладан ҳодиса содир бўлган иштирокчиларининг ўзаро таъсирлашиши мураккаблиги ва кўп марталилиги, одам танаси ва кийимларининг из ҳосил қилувчи сирти билан транспорт воситасининг из қабул қилувчи сирти (металл капот, қанотлар, металл ёки пластмасса бамперлар, ёриткич қурилмаларнинг мустахкамлиги ва ҳ.к.) орасидаги катта фарқлар билан боғлиқ қийинчиликлар юзага келади. Транспорт воситаси ва пиёданинг ўзаро таъсирлашиш жараёнини эксперт ҳодиса содир бўлган жойни эксперимент қилиши натижасида қайта тиклаб бўлмаслиги эса қўшимча қийинчиликлар келтириб чиқаради. Шу боис, транспорт воситасининг одам кийим ва танаси билан тўқнашиши механизми белгиларини аниқлаш ва уларни йўл-транспорт ҳодисасининг турига кўра таснифлаш, бу белгиларни баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш ҳамда бундай ишлар бўйича суд-тергов органларини қизиқтирувчи турли саволларга жавоб бериш, шунингдек айрим диагностик ва ситуацион тадқиқотлар методикасини ишлаб чиқишга эҳтиёж сезилади.

Трасологик экспертизалар тайинланиши мумкин бўлган йўл-транспорт ҳодисаларининг қисқача таснифи.

Трасологик экспертизалар қуйидаги саволларга турли йўл-транспорт ҳодисалари бўйича тайинланиши мумкин: пиёдаларни уриб кетиш бўйича; енгил ва юк автомобиллари, шунингдек автобусларнинг бошқа турли транспорт воситалари, жумладан икки ўқли транспорт воситалари билан тўқнашиши бўйича; автомобиллар (одатда енгил автомобиллар)ни қўзғалмас тўсиқлар билан тўқнашиши бўйича; енгил автомобилларнинг ағдарилиб (тунтарилиб) кетиши бўйича ишлар[3, 2]. Одатда кўп ҳолларда, трасологик экспертизалар енгил автомобиллар билан содир этилган йўл-транспорт ҳодисалари бўйича экспертиза тайинланади. Баъзи ҳолларда эса, юк автомобиллари, автобус, кичик автобуслар билан содир этилган йўл-транспорт ҳодисалари бўйича трасологик экспертизалар тайинланади. Трамвай ёки троллбейбуслар билан содир этилган йўл-транспорт ҳодисалари бўйича трасологик экспертизалар айрим ҳолатларда тайинланади. *Пиёдаларни уриб юбориш (уриб кетиш)* ўз навбатида турли асосларга кўра бир неча турларга бўлинади. Масалан, пиёдани уриб кетган *транспорт воситасининг турига кўра пиёдани уриб кетиш* қуйидагиларга ажратилади: пиёдани енгил автомобиль билан уриб юбориш; пиёдани юк автомобиль билан уриб юбориш; пиёдани вагон типидаги (олдинги сирти баланд бўлган, масалан, автобус, кичик автобус, трамвай ёки троллбейбус) жамоат транспорти билан уриб юбориш; пиёдани икки ўқли транспорт воситаси (мотоцикл, мотороллер, мопед, велосипед) билан уриб юбориш.

Пиёдани уриб кетиш механизми ва жабрланувчиинг тўқнашиш пайтидаги ҳолатига кўра, уриб юбориш қуйидаги турларга ажратилади: пиёдани енгил автомобилнинг капоти, олд ойнаси, томига улоқтирилиши ёки юк автомобили, вагон типидаги бошқа транспорт воситаси томонидан олди ва чет томонга улоқтирилиши билан кечадиган, пиёдани автомобилнинг олдинги ўрта ёки чет қисми билан уриб кетиш (фронтал уриб кетиш); пиёдани автомобилнинг олдинги қисми чети билан уриб кетиш ва бир вақтда олди ва чет томонга улоқтириш (босиб ўтмасдан); пиёдани босиб ўтиб кетиш ёки танани автомобиль остига ғилдираклар билан босилмасдан тушиши билан кечадиган фронтал уриб юбориш; пиёдани айланиб ўтишга уринишдаги уриб юбориш (транспорт воситасининг ёнбош томони билан ишқаланувчи зарба); икки ўқли транспорт воситаси (мотоцикл, велосипед, мопед)да бўлган одамни уриб юбориш; пиёдани, транспорт воситасининг ёнбош (баъзида тепа) сиртига йиқилиб тушганда уриб кетиш; тик ёки шунга яқин ҳолатда турган пиёдани уриб кетиш; горизонтал (ётиқ) ёки шунга яқин ҳолат (ётган, ўтирган, йиқилаётган ёки йиқилгандан сўнг тураётган)даги одам уриб кетиш.

Бундай уриб кетиш ўз навбатида яна икки турга ажратилади: келгусида одам танасини ғилдираклар билан босиб ўтиш ва танани ғилдиракларсиз босиб ўтиш. Бу турдаги уриб кетишлар одам танасини судраб кетиш билан ёки судраб кетишсиз юз бериши мумкин; транспорт воситаларининг ҳаракати бўйлаб ёки унга қарши йўналишда ҳаракатланаётган одамни уриб кетиш; яқинлашаётган транспорт воситаси йўлини кесиб ўтаётган (юриб ёки югуриб) одамни уриб кетиш [4].

Юқоридагилардан ташқари, уриб кетишнинг яна бир тури – *бир гуруҳ (икки ёки ундан кўпроқ) одамларни уриб кетиш*. Бу турдаги уриб кетиш ўзига хос хусусиятга эга. Шунингдек уриб кетишнинг яна бир тури – *иккита транспорт воситалари орасида қолган одамни уриб юбориш* ҳам учраб туради. *Одамни уриб юбориш билан боғлиқ йўл-транспорт ҳодисалари бўйича трасологик экспертизаларнинг асосий вазифалари.* Одамни (икки ўқли транспорт воситаси жойлашган шахсни) уриб юбориш бўйича ўтказиладиган трасологик экспертизалари кўплаб турли вазифалар бажарилади.

Бу трасологик экспертиза вазифалари орасида суд ва тегов органлари учун муҳим ҳисобланган, одамни уриб юборган транспорт воситасини, уни ва жабрланувчиинг кийим ва пойабзалини тадқиқот қилиш йўли билан, тегишли маълумотлар суд-тиббий экспертиза хулосасида баён этиладиган тан жароҳатларининг хусусияти ва локаллашишини инобатга олган ҳолда идентификация қилишдир. Айрим ҳолларда, одамни уриб юборган транспорт воситасининг идентификация қилиш учун автомобил ёриткич чироқлари шишасининг парчалари, пластмасса ва бошқа деталларнинг бўлакларидан (агар, қисмларга кўра бир бутунни аниқлаш бўйича трасологик экспертизаларда айнан текширилаётган автомобилга тегишлилиги аниқланган бўлса) фойдаланилади. Бу каби тадқиқотларнинг методикаси ишлаб чиқилган ва қўшимча киритишни талаб қилмайди.

Бу каби экспертизалар жараёнида эксперт-трасологлар олдига, асосий идентификацион саволлар билан бир қаторда диагностик ва ситуацион кўринишдаги саволлар ҳам қўйилиши мумкин. Ундан ташқари, охирги пайтларда диагностик ва ситуацион вазифаларнинг миқдори идентификацион вазифаларга қараганда ортиб бормоқда ва улар хилма-хиллиги билан ажралиб туради, шу боис бу турдаги тадқиқотларни ўтказишда турлича янги методикаларни ишлаб чиқиш ва қўллаш талаб этилади. Агар, транспорт воситаларини жабрланувчининг кийими ва пойабзалига кўра идентификация қилиш умумий идентификация назариясига асосланса ҳамда тегишли излар мавжуд бўлганда методик жиҳатдан қийинчилик туғдирмаса ҳам, ноидентификацион (диагностик ва ситуацион) тадқиқотлар бўйича вазифаларни ўтказади.

Диагностик (диагностик-классификацион вазифалар билан бирга) ***турдаги масалалар***га қуйидагилар киради: кийим ва пойабзаллардаги шикастланишларнинг ҳосил бўлиш механизмини аниқлаш (улар йўл-транспорт ҳодисаси натижасидан қолган ёки бошқа ҳолатлар натижасида ҳосил бўлганми); агар бу шикастланишлар йўл-транспорт ҳодисаси натижасида ҳосил бўлган бўлса, айнан қандай турдаги йўл-транспорт ҳодисаси натижасида ҳосил бўлган (пиёдани уриб юбориш, транспорт воситасидан йиқилиб тушиш, автоҳалокатга учраган вақтда автомобиль салонида бўлиш ва ҳ.к.); агар кийим ва пойабзалдаги шикастланишлар одамни уриб юбришга хос бўлса, транспорт воситасининг айнан қайси қисми ёки деталларидан ҳосил бўлган; агар автомобилда излар ва шикастланишлар мавжуд бўлса, улар автомобиль билан одамни уриб юборишда ёки бошқа объект билан тўқнашишда ҳосил бўлганми [5, 57].

Ситуацион турдаги (одамни уриб юбориш шароитларини аниқлаш) масалалар орасида қуйидагилар кўп учрайди: жабрланувчининг транспорт воситаси билан уриб юбориш пайтидаги ҳолатини (вертикал-тик, горизонтал-ётиқ, ўтирган ёки бошқа ҳолат) аниқлаш; тўқнашиш пайтида одам танасига бирламчи урилиш (зарба) қайси томондан кўрсатилганлигини кийимдаги изларга кўра аниқлаш; агар таснпорт воситасида излар ва шиккстланишлар мавжуд бўлса, уларни вертикал, горизонтал ёки бошқа ҳолатда бўлган одамни уриб юборишида ҳосил бўлганлигини аниқлаш; пиёда транспорт воситасиинг қисмлари билан бирламчи тўқнашишида ҳаракатда бўлганлиги ёки ҳаракатсиз турганлигини аниқлаш.

Айрим ҳолларда бошқа мазмундаги саволлар ҳам берилиши мумкин: уриб кетиш муайян миқдордаги одамларни уриб юборишда ва қандай кетма-кетликда содир бўлганлигини транспорт воситасининг изларига кўра аниқлаш; уриб кетиш бир ёки бир неча транспорт воситалари билан ва қандай кетма-кетликда содир бўлганлигини кийимлардаги изларига кўра аниқлаш; транспорт воситасида одам уриб юбориш излари билан бирга, бошқа транспорт воситаси билан тўқнашиш излари мавжудми ва улар қандай кетма-кетликда ҳосил бўлган [6, 9].

Қуйдаги холларда диагностик ва ситуацион турдаги саволлар турли хил объектларга тадқиқотлар ўтказиш билан ҳал этилади: агар одамни уриб юборган автомобиль аниқланмаган бўлса – кийим ва пойабзалларнинг тадқиқотлари билан; айрим ҳолларда эса, кийимлар бирор сабабга кўра тақдим этилмаса ёки мавжуд бўлмаса (сақланмаган бўлса) – фақат автомобилни тадқиқотлари билан.

Албата, автомобиль ва кийимларни биргаликда тадқиқотларини ўтказиш – энг маъқул ҳолат ҳисобланади.

Одамларни уриб кетиш билан боғлиқ бўлмаган (аммо тан жароҳатлари етказилиши ва одамларни ўлими билан боғлиқ) йўл-транспорт ҳодисалари бўйича трасологик экспертизаларнинг асосий вазифалари ва уларни ҳал этиш йўллари.

Бу каби йўл-транспорт ҳодисаларига қуйидагилар киради: автомобилнинг ағдарилиб кетиши; қўзғалмас тўсиққа урилиш ёки икки ва ундан кўп транспорт воситаларининг тўқнашиши; жабрланувчиларнинг автомобилдан йиқилишлари.

Икки ёки кўпроқ автомобилларнинг тўқнашишларини тергов қилишда, трасологик экспертизага қуйидаги мазмундаги саволлар қўйилиши мумкин: тўқнашган транспорт воситаларини идентификация қилиш (энг кўп

учрайдиган масала); автоҳалокатга учраган автомобиль салони ичидаги шахсларинг қайси бири, йўл-транспорт ҳодисаси пайтида рулда ўтирганлиги бўйича савол.

Тўқнашув ёки турли тўсиқларга урилиш билан боғлиқ жуда кўплаб саволлар (масалан: транспорт воситаларининг бир-бирига нисбатан ҳолати, тўқнашиш бурчаги, транспорт воситасининг йўл қатнов қисмига нисбатан ҳолати ва ҳ.к.) транспорт-трасологик экспертизасида ҳал этилади.

Ўзаро тўқнашган транспорт воситаларини идентификация қилиш криминалистик идентификация назариясининг умумий қоидаларига асосланган ҳолда трасологик экспертиза методлари ёрдамида амалга оширилади. Шу боис, текширилаётган транспор воситаларидаги ўзаро ўхшаш изларнинг (материаллар, буюмлар ва маҳсулотлар тадқиқотлари бўйича мутахассилар томонидан ўрганиладиган қатлам-излар билан бирга) умумий ва хусусий белгиларининг керакли йиғиндиси мавжуд бўлганда, идентификацион саволларга қийинчиликсиз жавоб берилади.

Қўзғалмас тўсиқларга урилиш ва авомобилларнинг ағдарилиб кетиши билан боғлиқ ишлар бўйича трасологик ва комплекс тиббий-трасологик экспертизаларда йўл-транспорти ҳодисаси пайтида, автомобиль салонидаги шахсларнинг қайси бири рулда бўлганлигини аниқлаш вазифаси ҳал этилади. Айрим ҳолларда автомобиль салонидаги барча шахсларнинг жойлашган жойини аниқлаш масаласи қўйилиши мумкин, аммо бунда ҳам рулда ким бўлганлиини аниқлаш асосий вазифа бўлиб қолаверади.

Шундай қилиб, автомобилларнинг ағдарилиши, қўзғалмас тўсиқларга урилиши ва транспорт воситаларининг тўқнашишлари бўйича кийимлар, пойабзал ва транспорт воситаларининг трасологик экспертизасининг асосий вазифаси бўлиб текширилаётган йўл-транспорт ҳодисаси пайтида, автомобиль рулида ким ўтирганлигини аниқлаш мақсадида, салондаги шахсларнинг жойлашган жойини аниқлаш ҳисобланади.

Баъзида, автомобилларнинг қўзғалмас тўсиқларга урилиши бўйича ишларда эксперт–трасологлар олдига йўл-транспорт ҳодисасининг механизми ҳақида саволлар қўйилиши мумкин, яъни бу айнан қўзғалмас тўсиққа урилиш бўлганми ёки бошқа транспорт воситаси билан тўқнашув бўлганми ёхуд одам уриб юборилганлигини аниқлаш талаб этилади. Бу каби саволларга жавоб бериш, агар бу каби турли йўл-транспорт ҳодисаларида ҳосил бўладиган излар ва шикастланишларнинг ўзаро фарқланиши ҳисобига, одатда унчалик қийин эмас.

Автоҳалокатга учраган автомобиль салонидаги шахслардан қайси бири рулда бўлганлиги ҳақидаги масалани ҳал этиш– юқорида таъкидланган вазифалар орасида энг қийини ҳисобланади ва унинг ягона методикаси ҳозирча ишлаб чиқилмаган. Амалиётда бундай масалаларни ҳал қилиш автомобиль, автоҳалокат натижасида жабр кўрган шахсларнинг кийим ва пойабзалларни биргаликдаги трасологик экспертизалари ҳамда улардаги тан жароҳатлари суд-тиббий тадқиқотларининг натижалари мажмуидан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Айрим хусусий ҳолларда, агар кийимлардаги ва автомобилдаги мавжуд шикастланишларда, автомобиль салонидаги барча шахсларнинг жойлашган жойини аниқ кўрсатувчи излар ва белгилар яққол ифодаланган бўлса, бу каби вазифани ягона трасологик экспертиза ёрдамида ҳал қилиш мумкин, аммо бу ҳолатда ҳам одамлардаи тан жароҳатларининг хусусияти ва локаллашишини инобатга олиш зарур.

Транспорт воситасидан йиқилиб тушиш билан боғлиқ ишлар бўйича тергов органларига шахсни транспорт воситасидан йиқилганлигини тасдиқлаш ёки инкор қилиш зарур бўлади. Шу боис, бу турдаги тадқиқотларда экспертлар олдига бир мазмундаги савол – жабрланувчининг кийими ва пойабзалидаги излар ва шикастланишлар, унинг автомобилдан (енгил автомобиль салони, юк автомобилнинг кузови ёки кабинасидан) йиқилиб тушганида ҳосил бўлганлиги ҳақидаги савол қўйилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг «Суд экспертизаси тўғрисида»ги 2010 йил 1 июнь қонуни. / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2010. – 22–сон. – 173-м.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 январдаги “Суд-экспертлик фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4125-сонли Қарори. / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 76-м.
3. Василькова Л.И., Маршанская О.П. «Трасологическое исследование механизма образования следов и повреждений на автомобилях при наездах на пешеходов». (Методическое письмо для экспертов), – Ташкент, 1995.
4. Василькова Л.И., Маршанская О.П. К вопросу о комплексном исследовании вещественных доказательств по делам об автонаездах. “Трасологические проблемы и практика экспертных исследований”. Тўплам. – Ташкент, 1982.
5. Балакин В.Д. «Экспертиза дорожно-транспортных происшествий», учебное пособие, – Омск, 2005.
6. Василькова Л.И., Маршанская О.П. К вопросу о комплексном исследовании вещественных доказательств по делам об автонаездах. “Трасологические проблемы и практика экспертных исследований”. Тўплам. – Тошкент, 1982.

Жол-транспорт ҳодийселерин тергеўде трасеологиялық экспертизаның имканиятлары

Зулфуқаров А. А. Өзбекстан Республикасы ИИМ Академиясы

Резюме. Мақалада жол-транспорт ҳәдийселери изертлеўлери, транспорт қуралын идентификация етиў, трасеологиялық экспертизалар муғдары, жол-транспорт ҳәдийсесиниң түрине қарай классификациялаў, эксперт, ҳәдийсе жүз берген жерди экспериментлеў, трасеологиялық экспертизаның ўазыйпалары, адамда урып жиберген транспорт қуралында пайда болатуғын излери ҳаққындағы трасеологиялық изертлеўлерди өткериў мәселеелри ашып берилген.

Таяныш сөзлер: гүўа, транспорт, автомобиль, муғдар, комплекс, механизм,эксперт, эксперимент, пияда.

Йўл-транспорт ҳодисаларини тергов қилишда трасологик экспертизанинг имкониятлари

Зулфуқоров А. А.Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси

Резюме. Мақолада йўл-транспорт ҳодисалари тадқиқотлари, транспорт воситасини идентификация қилиш, трасологик экспертизалар миқдори, йўл-транспорт ҳодисасининг турига кўра таснифлаш, эксперт ҳодиса содир бўлган жойни эксперимент қилиши, трасологик экспертиза вазифалари, одамни уриб юборган транспорт воситасида ҳосил бўладиган излари ҳақидаги трасология тадқиқотларни ўтказиш масалалари ёритилган.

Таянч сўзлар: гувох, транспорт, автомобиль, миқдор, комплекс, механизм, эксперт, эксперимент, пиёда.

Возможности трасологической экспертизы в расследовании дорожно-транспортных происшествий
Зулфукоров А.А. Академия МВД Республики Узбекистан

Резюме. В статье раскрыто содержание дорожно-транспортных происшествий и рассмотрены вопаросы идентификация транспортного средства, количества трасологических исследований, классификации по типу дорожно-транспортных происшествий, проведение экспертом эксперимента на месте происшествия, задачи трасологической экспертизы, проведение трасологического исследования следов на транспорте, сбившем человека.

Ключевые слова: свидетель, транспорт, автомобиль, количество, комплекс, механизм, эксперт, эксперимент, пешеход

The possibilities of trasological examination in traffic accidents
Zulfukorov A.A. Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

Summary. The article describes the mechanism for the study of traffic accidents, vehicle identification, the number of trasological studies, classification according to the type of traffic accident, crime scene experiment, tasks of a trasological examination, trasological study of traces on vehicle in car accident with human as a pedestrian.

Key words: witness, transport, car, quantity, complex, mechanism, expert, experiment, pedestrian

---

ҚОНУН ЛОЙИҲАЛАРИНИ ЭКСПЕРТИЗАДАН ЎТКАЗИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Худойбердиев *А.Қ.*
Ўзбекистон Ички ишлар вазирлиги академияси

Қонун лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш мураккаб ва кўп қиррали жараёндир. Дастлаб фан ва техника соҳасида янги яратилган кашфиётларни синовдан ўтказиш учун турли-туман экспертизадан ўтказиш қабул қилинган бўлса, эндиликда экспертиза жамият ҳаётининг барча соҳаларига кириб келди.

Экспертиза сўзи, лотинча “expertus” сўзидан олинган бўлиб, текшириш деган маънони англатади. Экспертиза – тажриба асосида синаш, малакали ва тажрибали мутахассис томонидан муайян масалани таҳлил ҳамда тадқиқ этиш, деган маънони англатади. Экспертиза – фан, техника, санъат соҳасида махсус билим ва тажрибага эга бўлган мутахассис томонидан ўтказиладиган текширув. Баъзан экспертиза муайян масала бўйича мутахассис хулосасини олиш учун таҳлил этилиши, деб таърифланади. Хусусан, экспертизанинг мазмуни “амалий ва ҳужжат билан асослантирилган натижаси, яъни экспертнинг хулосасида қайд этилишини англатади” [1, 494]. Муаллифлар қонун лойиҳаларини экспертизасининг икки хил турини фарқлайдилар: норасмий ва расмий экспертиза. Жумладан, проф. Х.Т.Одилқоривенинг фикрича, қонун лойиҳасининг дастлабки матни тайёрлангач (қонун ижодкорлик жараёни бошлангунга қадар), у мутахассислар, илмий муассасалар, олимлар иштирокида экспертизадан ўтказилиши мумкин. Бу қонун лойиҳасининг дастлабки *норасмий экспертизасини* ташкил этади. Қонун лойиҳаси қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг субъекти томонидан Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига киритилгандан сўнг Регламентда назарда тутилган тартибда Масъул қўмита (ёки тегишли қўмита) томонидан тайинланадиган ва амалга ошириладиган экспертизалар қонун лойиҳасининг *расмий экспертизаси* ҳисобланади [2, 22]. Бугунги кунда қонун лойиҳаларини экспретизадан ўтказишнинг ҳуқуқий асослари шакллантирилган. Қонун лойиҳаларини экспретизадан ўтказишнинг ҳуқуқий асослари сирасига: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги (24.12.2012 й.), «Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик Палатасига киритиш тартиби тўғрисида»ги (11.10.2006 й.), «Жамоатчилик назорати тўғрисида»ги (13.04.2018 й.) қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Амалга оширилаётган ислоҳотларни ҳуқуқий таъминлаш фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (03.04.2018 й.) ПФ-5395-сонли, «Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида» (08.08.2018 й.) ПФ-5505-сонли фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик Палатасининг 29.01.2016 йилдаги қарори билан қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг **Регламенти** (янги таҳрири), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва келишишнинг ягона электрон тизимини жорий этишнинг ташкилий чора-тадбирлари тўғрисида»ги (08.04.2018 й.) 284-сонли қарори, ва бошқаларни киритиш мумкин.

Демократик жамиятда қонунлар халқ иродасини ифодалаш воситаси саналади. Қонун ижодкорлик жараёнига халқ оммасини, фуқаролик институтларини кенг жалб этиш, инсонпарвар, адолатли, халқчил ҳамда сифатли қонунлар яратишга қўмаклашади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида халқнинг, фуқароларнинг қонунларни яратишда фаол иштирок этишини кафолатловчи нормалар мавжуд. Жумладан, Асосий қонуннинг 9-моддасида таъкидланганидек, “Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумхалқ овозга (референдумга) қўйилади”. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этадилар (32-модда); Ўзбекистон фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш ҳуқуқига эгадирлар (34-модда); ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга (35-модда); сиёсий партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар (60-модда).

Юқоридаги конституциявий нормалар мазмунидан кўриниб турибдики, уларга мувофиқ, фуқаролар сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, нодавлат нотижорат ташкилотлар, оммавий ахборот воситалари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари орқали қонун ижодкорлигининг барча босқичларида фаол иштирок этиш имкониятига эга бўладилар. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси жамият ҳуқуқий тизимининг негизини ташкил этади. Конституцияда жамият ривожланишининг устувор йўналишлари, давлат сиёсатининг мазмун-моҳияти ўзининг ифодасини топган. Конституцияда қонун ижодкорлиги жараёни ва унинг босқичлари, қонунларни яратишнинг конституциявий механизми белгилаб берилган (76, 78, 83, 84, 87-модда ва бошқ.). Мазкур моддаларда белгиланган қоида, принцип ва нормалар қонун ижодкорлик фаолиятининг конституциявий асосларини ташкил этади. Ўзбекистон парламенти қонунчилик ижодкорлиги жараёнига Конституциянинг 83-моддасида назарда тутилган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларини, сиёсий партияларни (уларнинг парламентдаги фракцияларини), фуқаролик жамиятининг барча институтларини, айниқса, оммавий ахборот воситаларини кенг жалб этади. Қонун ижодкорлиги жараёнида қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамалари якунлари, халқ ижтимоий фикрини кенг миқёсда ифодалаш таъминлаб келинмоқда. Қонун ижодкорлик жараёнида халқ оммасининг, фуқароларнинг кенг иштирокини таъминлаш парламент собитлик билан риоя этадиган демократик конституциявий принципдир [3, 23].

Мамлакатимиз қонун ижодкорлиги жараёнида илғор ғояларнинг кириб келиши ишлаб чиқилаётган қонунларнинг сифати ва самарадорлигини оширилишига, аҳоли турмуш тарзи ва орзу-истакларининг мужассам ифодаланишига замин яратади. Шу сабабли, мамлакатимиз парламентининг қонун ижодкорлик фаолиятида қонун лойиҳаларининг ҳуқуқий экспертизаси алоҳида аҳамият касб эта бошлади. Ҳуқуқий экспертиза қонун чиқариш жараёнининг ва ҳуқуқ ижодкорлигининг муҳим таркибий қисмига айланиб улгурди. Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонунида қонун лойиҳаларини экспретизадан ўтказишнинг тартиби белгилаб берилган. Унда белгиланганидек, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳалари ҳуқуқий экспертизадан ўтказилиши шарт (қонуннинг 18-моддаси). Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳалари ҳуқуқий экспертизадан ўтказилганда, аввалambор норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонун ҳужжатларига, шунингдек, қонунчилик техникаси қоидаларига мувофиқлиги текширилади. Қоидага кўра, «ҳуқуқий экспертиза норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаган органнинг ёки норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қиладиган органнинг юридик хизмати, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилиши мумкин. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг норматив хусусиятга эга бўлган қарорлари лойиҳаларининг юридик экспертизаси вилоятлар ва Тошкент шаҳар адлия бошқармалари томонидан амалга оширилади»[4, 1639-сон].

«Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепцияси» мамлакатимизда ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнини нисбатан янги босқичга кўтарилишига хизмат қилади. Унда, “муайян муаммони ўзга чоралар (маъмурий тартиб-таомиллар, бошқаришга оид қарорлар, судда кўриб чиқиш) ҳал эта олмаса ҳамда давлатнинг тартибга солиш орқали аралашуви зарурлиги етарли даражада, шу жумладан мурожаатларни, жамоатчилик фикри сўрови натижаларини ва амалдаги қонун ҳужжатларидаги бўшлиқларни ўрганиш ва таҳлил этиш негизида асосланган бўлсагина давлатнинг тартибга солувчи аралашувига йўл қўйиладиган тартибга солувчи қарорлар қабул қилиш учун асосларнинг етарлилиги принципининг амалда ишлашини таъминлаш” белгиланди.

Концепциянинг 2 боби “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёнлари сифатини ошириш, шунингдек, уларнинг ижроси мониторингини такомиллаштириш” масалаларига бағишланади. Ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнида “сифат, шаффофлик, тизимлилик, келишилганлик ҳамда жамоатчилик жалб этилишини таъминловчи концептуал жиҳатдан янги механизмларни жорий этишни назарда тутувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни илгари суриш, ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, шунингдек, уларнинг ижросини мониторинг қилиш тартибини такомиллаштириш” мустаҳкамлаб қўйилди. Шу билан бирга, фуқаролар, фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари, тадбиркорлик субъектлари ва илм-фан вакилларини жалб этиш ишларини самарали ташкил этиш орқали норма ижодкорлиги жараёнига жамоатчилик муҳокамаларининг таъсир даражасини ошириш; идораларнинг норма ижодкорлиги фаолиятини ишлаб чиқилаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларининг сифати, уларнинг муваффақиятли амалга оширилиши, шунингдек, самарасиз тартибга солиш оқибатида фуқаролар ва тадбиркорлик субъектлари кўрган фойда ва чиқимлардан (шу жумладан зарар ва зиён) келиб чиққан ҳолда баҳолашнинг самарали тизимини жорий этиш кўзда тутилди. Унда фуқаролар, хўжалик юритувчи субъектлар, давлат органлари томонидан норматив-ҳуқуқий ҳужжат устидан шикоят қилиш ва уни бекор қилишни талаб қилиш тартиб-таомилларини аниқлаштириш, маъмурий судларнинг ва Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг мазкур жараёндаги ролини белгилаш, шунингдек, норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилиш оқибатида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш жараёнини аниқлаштириш белгилаб берилган.

Концепцияда алоҳида эътибор норма ижодкорлиги жараёнига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш масалаларига қаратилди. Унда, норма ижодкорлиги жараёни (норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни илгари суриш, ишлаб чиқиш, келишиш, киритиш ва ижросини мониторинг қилиш) босқичларини электрон шаклга ўтказишни назарда тутувчи электрон норма ижодкорлиги тизимини ривожлантириш; фуқароларга қонун лойиҳаларини барча босқичларда кўриб чиқиш ва қабул қилиш жараёни ҳақидаги ахборотни монеликсиз олиш имконини берувчи қонун ҳужжатлари маълумотлари билан ишлашнинг автоматлаштирилган тизимини яратиш ва Олий Мажлис палаталари фаолиятига татбиқ этиш; фуқароларнинг жамоавий ташаббусларини электрон тақдим қилиш («Mening fikrim» веб-портали) тизимини ташаббусни тақдим қилиш

учун овозлар сонини хорижий мамлакатлар тажрибасига мувофиқ қайта кўриб чиққан, ҳуқуқ нормаларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга нисбатан фуқаролик ташаббусларини давлат органлари томонидан қабул қилиш ва кўриб чиқиш тартиб-таомилларини аниқлаштирган ва уларни кўриб чиқишга ваколатли органлар доирасини кенгайтирган ҳолда янада такомиллаштириш белгиланди [4, 1639-сон].

Концепцияда қонун ижодкорлиги жараёнида мутлақо янгича ёндашув илгари сурилган. Унда «норма ижодкорлигида «ақлли тартибга солиш» модели элементларини қўллаш» мезонлари белгилаб берилган. Унга кўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини келишиб олиш ва жамоатчилик муҳокамаси босқичларида муаммони, уни ҳал этиш усулларини, рақобатга таъсирини таҳлил қилиш, тартибга солишнинг янги воситалари ва тартибини жорий этишда юзага келиши мумкин бўлган оқибатларни прогноз қилиш ва баҳолаш, шу жумладан фуқаролар ва тадбиркорлик субъектлари учун фойда ва харажатларни таҳлил этишни назарда тутувчи тартибга солиш таъсирини баҳолашга оид таҳлилий ҳужжатлар билан мажбурий таъминлаш амалиётини йўлга қўйиш кўзда тутилади [4, 1639-сон]. Концепцияда норма ижодкорлиги фаолиятининг институционал асосларини такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Унда, давлат органлари, илмий ҳамжамият ва нодавлат тузилмаларнинг ўзаро самарали ҳамкорлигини, шунингдек, қонун ҳужжатларининг тадбиркорлик фаолияти, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига тартибга солиш таъсирини баҳолаш бўйича яхлит илмий-назарий ва методологик асосларини ишлаб чиқиш ҳамда такомиллаштиришни таъминловчи ягона мувофиқлаштирувчи ташкилотни белгилаш кўзда тутилган. Шу билан бирга қонун лойиҳалари бўйича парламент муҳокамалари жараёнининг шаффофлиги ва ҳисобдорлигини қуйидаги механизмларни жорий этиш йўли билан таъминлаш: қонун лойиҳалари матнларини ва уларга доир таҳлилий материалларни ҳар бир ўқишдан кейин парламентнинг веб-ресурсларида тезкор эълон қилиб бориш; реал вақт режимида таклифлар ҳамда мулоҳазаларни йўллаш имкониятини жорий этган ҳолда мазкур жараёнларни оммавий ахборот воситалари, шунингдек, парламентнинг веб-ресурсларида онлайн трансляция қилиш белгиланган [4, 1639-сон]. Бундан ташқари, қонун ҳужжатларининг тартибга солувчи таъсирини баҳолаш ва қонунчиликнинг тизимли камчиликларини аниқлаш мақсадида суд, ҳуқуқни қўллаш ва назорат амалиётининг статистик ҳисоби ҳамда таҳлили натижаларини идоралараро ахборот алмашиш механизмларини такомиллаштириш вазифаси қўйилган.

Концепцияда ҳуқуқ ижодкорлиги соҳасида эксперт-ахборот алмашиш масалаларига муҳим эътибор қаратилган. Унда қуйидаги масалалар ўз ечимини топган: *биринчидан,* илмий ва эксперт доиралар вакиллари, олий таълим муассасалари талабалари ва илмий даражалар олиш учун талабгорларнинг қонунчилик ва ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш бўйича таклифларни ўз ичига олган илмий-таҳлилий фаолияти натижаларини, шу жумладан мазкур таклифларни ўз ичига олган онлайн ахборот тизимларини яратиш орқали кенг жалб этиш; *иккинчидан,* эксперт ҳамжамияти билан маслаҳатлашиш ва уларнинг салоҳиятидан норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш жараёнида фойдаланишнинг самарали механизмларини яратиш; *учинчидан,* илғор хорижий тажрибадан келиб чиққан ҳолда замонавий иш усулларини ўргатиш мақсадида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларининг ҳуқуқий, иқтисодий, молиявий, экологик, коррупцияга қарши ва бошқа турдаги экспертизасини амалга оширувчи давлат органлари ходимларининг малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш; *тўртинчидан,* ўтказилаётган ислоҳотларнинг илмий асослантирилганлигини фан ва амалиёт ўзаро ҳамкорлигининг оптимал моделини шакллантириш орқали таъминлаш [4, 1639-сон]. Умуман олганда, «Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш **концепцияси»**ни амалга оширишдан кутилаётган натижалар қуйидагилардан иборат: «амалга оширилаётган ислоҳотларни ҳуқуқий таъминлашни такомиллаштириш, шунингдек, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳар томонлама таъминлашга, тадбиркорлик субъектларининг кафолатлари, ҳимояси ва қўллаб-қувватлашини таъминлаш, уларнинг фикрларини тўлақонли ҳисобга олиш ва «Инсон манфаатлари — ҳамма нарсадан устун» принципини ҳар томонлама рўёбга чиқаришга қаратилган тизимлаштирилган қонунчилик базасини шакллантириш» [4, 1639-сон].

Хулоса қилиб айтганда, «Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш **концепцияси»** янгиланиб, ўзгариб бораётган Ўзбекистон жамияти учун ҳуқуқ ижодкорлиги соҳасини мутлақо янги босқичга олиб чиқишга хизмат қилади. Концепция қоидаларининг амалга оширилиши ишлаб чиқилаётган, қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг сифати ва самарадорлигини оширади, уларнинг инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоячиси бўлишига, мамлакат тараққиёти учун ўта муҳим бўлган тадбиркорлик фаолияти субъектларининг кафолати бўлишига олиб келади. Шундай қилиб, бугунги кунда мамлакатимизда қонун лойиҳаларини экспретизадан ўтказишнинг ҳуқуқий асослари яратилган бўлиб, уларнинг бекаму-кўст ва тўлиқ амалга оширилиши қонунчилик жараёнини такомиллашувига, қабул қилинаётган қонунларнинг сифати ва самарадорлигига, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг халқчил ва демократик бўлишига сезиларли таъсир кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Юридическая энциклопедия/ Под ред. М.Ю.Тихомирова.-М.; 2001.-С. 494.
2. Одилқориев Х.Т. Қонун ижодкорлиги - ҳуқуқий сиёсатни ифодалаш воситаси // Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси Ахборотномаси. 2015. –Б.22
3. Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги янги таҳрирдаги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда; 2014 й., 50-сон, 588-модда; 2015 й., 32-сон, 425-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси,

05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон, 09.01.2019 й., 03/19/512/2435-сон

4. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 08.08.2018 й., 06/18/5505/1639-сон

Нызам жойбарларын экспертизадан өткериўдиң ҳуқықый тийкарлары

Худойбердиев А.Қ. Өзбекстан Республикасы ИИМАкадемиясы

Резюме. Мақалада нызам жойбарларын экспертизадан өткериўдиң ҳуқықый тийкарлары ҳәм олардың мазмуны ҳәм ҳуқықый экспертиза нызам шығарыў процессиниң ҳәм ҳуқық дөретиўшилигиниң зәрүр курам бөлеги екенлиги ҳәм де нызамшылық ҳүжжетлериниң экспертиза қылыўдың ҳуқықый тәреплери көрип шығылады.

Таяныш сөзлер: норма дөретиўшилиги, нызам дөретиўшилиги, ҳуқықый экспертиза, концепция, жәмәәтшилик пикири.

Қонун лойиҳаларини экспретизадан ўтказишнинг ҳуқуқий асослари

Худойбердиев А.Қ. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси

Резюме. Мақолада қонун лойиҳаларини экспретизадан ўтказишнинг ҳуқуқий асослари ва уларнинг моҳияти ва ҳуқуқий экспертиза қонун чиқариш жараёнининг ва ҳуқуқ ижодкорлигининг муҳим таркибий қисми эканлиги ҳамда қонунчилик ҳужжатларнинг экспертиза қилишнинг ҳуқуқий жиҳатлари кўриб чиқилади.

Таянч сўзлар: норма ижодкорлиги, қонун ижодкорлиги, ҳуқуқий экспертиза, концепция, жамоатчилик фикри

Правовые основы составления законопроектов

Худойбердиев А.К. Академия МВД Республики Узбекистан

Резюме. В научной статье рассматриваются правовые основы составления законопроектов, их сущность и правовая экспертиза как важнейший компонент законодательного процесса и законотворчества, а также правовые аспекты экспертизы законодательных актов.

Ключевые слова: нормотворчество, законотворчество, правовая экспертиза, концепция, общественное мнение

Legal bases for drafting bills

Khudoyberdiyev A.K. Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

Summary. The scientific article discusses the legal bases for the preparation of bills, their essence and legal expertise as an essential component of the legislative process and lawmaking, as well as the legal aspects of the expertise of legislative acts.

Key words: rule-making, lawmaking, legal examination, concept, public opinion

---

“ИНТЕРНЕТ” ТАРМОҒИДАГИ ХАВФЛАРНИНГ ЁШЛАРГА ТАЪСИРИ ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Каримов Д.А.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси

Ҳозирги глобалашув шароитида ахборот инсоният ҳаётининг ажралмас қисмига айланганлиги боис мамлакатимизда ахборот хавфсизлигини таъминлаш, шунингдек, ёшларнинг ахборотдан фойдаланишлари учун соғлом мухит яратиш муҳимир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 ноябрь куни “Ахборот технологиялари ва коммуникацияларининг жорий этилишини назорат қилиш, уларни ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-4024-сон Қарори қабул қилинган бўлиб. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги ҳузуридаги Алоқа, ахборотлаштириш ва телекоммуникация технологиялари соҳасида назорат бўйича инспекцияси ташкил этилди. Давлат инспекциясининг асосий вазифалари этиб, алоқа, ахборотлаштириш ва телекоммуникация технологиялари, даврий босма нашрларни тарқатиш соҳасида қонун ҳужжатлари, норматив ҳужжатлар ва давлат стандартлари талабларига риоя қилиниши устидан давлат назоратини амалга ошириш; ахборот хавфсизлигига ҳозирги вақтдаги таҳдидлар тўғрисидаги маълумотларни йиғиш, таҳлил қилиш ва тўплаш, давлат органлари ва ташкилотлари ахборот тизимлари, ресурслари ва маълумотлар базаларига ноқонуний кириб олиш ҳолатларининг олдини олишни таъминлайдиган самарали ташкилий ва дастурий-техник ечимларни тезкор қабул қилиш бўйича тавсиялар ва таклифлар ишлаб чиқиш; қонун бузувчиларни, ахборотлар маконидаги рухсатсиз ёхуд бузувчи ҳаракатларни амалга оширишда фойдаланиладиган методлар ва воситаларни таҳлил қилиш, идентификациялашда телекоммуникациялар тармоқларининг операторлари ва провайдерлари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари билан ҳамкорлик қилиш ва бошқалар белгиланган[1]. Кўриниб турибдики мамлакатимиз ахборот хавфсизлиги масаласига жиддий ёндашиб соғлом эмас ахборотнинг ёшларимизга салбий таъсирини олдини олиш чоралари кўрмоқда.

Ҳозирги кунда соғлом ахборот билан бирга носоғлом ахборот яъни, инсоният онгини захарлайдиган, ҳулқ-атворни бузадиган, ёмон йўлга етаклайдиган, давлат тузумига таҳдид соладиган ахборотлар интернет тармоқларида қўп учрайди.

Ўзбекистон Республикасининг ахборот хавфсизлиги борасида куйидагиларга таҳдид солиниши мумкин. Масалан: фуқароларимизнинг ахборот соҳасидаги конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига, ижтимоий онгга ҳамда маънавий юксалишига таъсир кўрсатувчи таҳдидлар; давлатимизнинг ахборот таъминотига оид давлат сиёсатига қарши таҳдидлар; давлатимизга бузғунчи ғояларнинг кириб келиши, тарқалиши билан боғлиқ таҳдидлар; ахборотлаштириш, телекоммуникация ва алоқа воситалари саноатининг ривожланиши, ички бозорнинг ушбу маҳсулотларга бўлган талабининг қондирилиши ҳамда уларнинг жаҳон бозорига чиқиши, шунингдек, республикада ахборот ресурсларининг тўпланиши, сақланиши ва улардан самарали фойдаланилишига бўлган таҳдидлар; Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яратилган ахборот-телекоммуникация восита ва тизимларининг хавфсизлигига таҳдидлар ва бошқалар.

Мустақилликни қўлга киритганимиз буён, бундай хавфларни олдини олиш, ахборот хавфсизлиги ва соғлом ахборот мухитини таъминлаш мақсадида давлатимиз томонидан турли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган. Асосий қонунимиз Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида "хар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир. Ўзбекистон Республикаси 2002 йил 12 декабрдаги 439-II-сонли "Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида"ги Қонунининг 12-моддасида ахборот хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсати ахборот соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган бўлади ҳамда шахс, жамият ва давлатнинг ахборот борасидаги хавфсизлигини таъминлаш соҳасида давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг асосий вазифалари ҳамда фаолият йўналишларини, шунингдек фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотларининг, фуқароларнинг ўрни ва аҳамиятини белгилайди[2]. Булар жумласига ахборот ишлаб чиқарадиган ва истеъмол қиладиган ҳамда қўллайдиган давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, юридик ва жисмоний шахслар, ахборот ресурсларини юзага келтирадиган ва улардан истеъмолчиларга ахборот тақдим этадиган ташкилотлар, корхоналар, муассасалар, ахборот хавфсизлигини таъминлайдиган давлат тузилмалари ва мансабдор шахслар киради. Шунингдек, бевосита вояга этмагалар орасида интернет ахборот тармоғида хавфлардан химоя қилиш борасида қонунчилигимизда қуйидаги нормалар белгиланган. Жумладан, "Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонунда эса беҳаёлик, шафқатсизлик ва зўравонлик ҳақида ҳикоя қилувчи, инсон қадр-қимматини таҳқирловчи, болаларга зарарли таъсир кўрсатувчи ва ҳуқуқбузарликлар содир этишларига сабаб бўлувчи адабиётларни тарқатиш, фильмларни намойиш этишнинг тақиқланиши белгилаб қўйилган [3].

Ўзбекистон Республикасининг "Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида" Қонунининг 44-моддасига биноан, ҳуқуқбузарликларнинг виктимологик профилактикаси чора-тадбирлари қаторида вояга етмаганлар ўртасида профилактика дастурлари ва тадбирлари лойиҳаларининг оммавий муҳокамаларини ташкил этиш, уларни амалга ошириш жараёнида муаммолар ва камчиликларни аниқлаш ҳамда бартараф этиш мақсадида жаҳон Интернет ахборот тармоғида веб-сайтлар, блоглар, чатлар ташкил қилиш белгилаб қўйилди[5]. Ўзбекистон Республикасининг "Ахборотлаштириш тўғрисида"ги Қонуннинг 121-моддасига биноан, ҳамма эркин фойдаланиши мумкин бўлган ахборотни Интернет жаҳон ахборот тармоғида тарқатиш тартиби белгилаб қўйилган[5]. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланган 2016 йил 14 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида"ги Қонун, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 26 мартдаги Ўзбекистон Республикаси ахборот ресурсларини тайёрлаш ва уларни маълумотларни узатиш тармоқларида, шу жумладан, интернетда тарқатиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш тўғрисида"ги 137-сон қарор, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 22 ноябрдаги "Ахборотлаштириш соҳасида норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш тўғрисида"ги 256-сон қарор ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ахборот борасида хавфсизлик нормалари ва уларни амалга ошириш усуллари белгиланган.

Ҳозирги глобалашув жараёнида Ахборот хуружларидан ёшларга ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш, мавжуд қонунчиликни замон талаблари асосида кўриб чиқишда давлат бошқарув органлари олдига бир қатор вазифалар ётибиди. Ўз навбатида мазкур қонунларнинг ижросини самарали ташкил этиш муҳим вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Сўнгги йилларда турли ноқонуний ташкилотлар, мудхиш шахслар томонидан оммавий ахборот воситалари орқали вайронкор ғояларни ёшлар онгига сингдиришга уринишлари кучаймоқда. Мамлакатимиз ҳукумати томонидан бу ахборотларни кириб келишида, тарқатилишида ва сақланишига қарши бир қатор ишлар мунтазам равишда амалга оширилмоқда. Аммо, хавфли ахборотларни тарқатиш йўллари бугунги кунда замонавий йўллари ва турли хил янги усуллари яратилмоқда. Масалан, 2017 йил МДҲ давлатлар орасида, хусусан, Украина, Қозоғистон, Россия ва Қирғизистонда ўсмирлар ўртасида ўз жонига қасд қилиш ҳоллари кўпайиб кетган. Бунинг сабаби. интернет тармоқда яратилган "кўк кит", "тинч уй" ва бошқа ўлим гуруҳларидир. «Кўк кит» — ижтимоий тармоқлардан фойдаланувчи ёшлар учун яратилган махсус гуруҳ. Ўйин давомида танлаб олинган иштирокчига 50 кун мобайнида 50 та топшириқ берилади. Ҳар бир топшириқ эрта саҳарда, яъни соат 4:20 да бажарилиши лозим. Нега ўйин учун айнан соат 4:20 танланган? Психологларнинг фикрича, бу пайтда инсон танаси уйқу ҳолатида бўларкан. Шу тариқа ўйин ташкилотчилари инсон онгига ўз жонига қасд қилиш ғоясини сингдириб боради. Ўйиндаги биринчи топшириқни ўқиб «кўк кит»га аъзо бўлган ўсмир, аввало, «худо»нинг суратини чизиши керак. Кейинги топшириқлар ўз-ўзидан мураккаблашиб бораверади: қўлига китнинг суратини пичоқ билан ўйиб чизиш, бармоқдан қон чиқариш, кўп қаватли уйларнинг томидан сакраш, автомобиллар катта тезликда ҳаракатланадиган йўлдан югуриб ўтиш, бу жараённи бевосита видеотасвирга олиш ва ҳоказо. Ҳар бир иштирокчи шартли равишда «кўк кит» деб аталаркан. Унга топшириқларни «масъул»лар юборишади. Иштирокчи ўйинни тарк этмоқчи бўлса, унга ва оила аъзоларига ўлим билан таҳдид қилинар экан [6]. Кўриниб турибдики бу ўйиннинг асосий вазифаси болалар ва ёшларимизнинг онгини захарлаб ўз жонига қасд қилишга ундашдир. Ундан ташқари хозирги кунда ижтимоий тармоқларда турли хил террористик, экстремистик, сепаратистик гурухлар томонидан яратилган террористик ташкилотларга, секталарга кўшилишга тарғибот қиладиган, жиноят содир этишга ундайдиган, болаларни ўз хаётига қасд қилишга етаклайдиган "Ўлим гурухлари"(Тинч уй, Китлар денгизи, ва ҳоказо) фаолияти фаоллашган. Бунга қарши курашиш борасида ахборот айланувида давлат бошқаруви органлари, нодавлат-нотижорат ташкилотлари, маҳалла ҳамда фуқароларимиз фаол иштироки муҳим ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов интернет орқали кириб келиши мумкин бўлган хавфларни кўра билиб, “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида шундай ёзган эди: “Шуни унутмаслик керакки, бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин” [7, 115]. Интернет тармоғидаги носоғлом ахборот билан курашиш борасида давлат бошқаруви органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан турли тарғибот ташвиқот, профилактика ишлари амалга оширилмоқда. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги ҳузуридаги Ахборот хавфсизлигини таъминлаш маркази томонидан ўзбек ва рус тилларида “Онлайн муҳитда ёшларни ҳимоя қилиш бўйича қўлланма” ишлаб чиқилди. Мазкур қўлланма Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил 7 апрелдаги қўшма қарори асосида тасдиқланди. Қўлланманинг тасдиқланиши, шунингдек, Республика Маънавият тарғибот маркази ва Республика “Камолот” ЁИҲ Марказий кенгаши билан келишилди. “Онлайн муҳитда ёшларни ҳимоя қилиш бўйича қўлланма” вояга етмаганлар ва уларнинг ота-оналарига мўлжалланган бўлиб, унда болаларни Интернет тармоғидаги хавф-хатарлардан асраш ва уларнинг ахборот хавфсизлиги меъёрларига риоя қилишлари бўйича тавсиялар мавжуд. Жумладан, қўлланмада вояга етмаганлар 3 тоифага (7 ёшдан 10 ёшгача, 10 ёшдан 13 ёшгача, 13 ёшдан 16 ёшгача) бўлинган ҳолда, уларга ва уларнинг ота-оналарига бир-биридан алоҳида тарзда таклифлар ва тавсиялар берилган[8].

Вояга етмаганларнинг соғлиғи ва тарбиясига салбий таъсир кўрсатувчи ахборотлардан ҳимоя қилиш соҳасидаги хорижий тажрибага эътибор қаратадиган бўлсак, бир қатор ривожланган мамлакатларда носоғлом ахборот оқимларининг олдини олиш, бартараф этиш ва унга қарши курашишнинг ўзига хос қонунчилик тизими яратилганлигига гувоҳ бўламиз. Жумладан, бу борада халқаро амалиётдаги “Кибер жиноятлар тўғрисида”ги конвенция, “Вояга етмаганлар учун хавфсиз интернет ва онлайн ресурсларни жорий қилиш тўғрисида”ги Европа Иттифоқи Парламенти Ассамблеясининг тавсиялари, Германиянинг “Ёшларни ҳимоялаш тўғрисида”ги, Литванинг “Вояга етмаганларни оммавий ахборотнинг салбий таъсиридан ҳимоялаш тўғрисида”ги ва Россиянинг “Болаларни соғлиғи ва ривожланишига зиён етказувчи ахборотдан ҳимоялаш тўғрисида”ги қонунларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, давлатимиз томонидан мунтазам равишда ахборот хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ тадбирлар ташкил этилган. Ёш олимларимиз томонидан бу борада куйидаги таклифлар берилган. Унга кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси таркибида бевосита ёшлар ишлари билан шуғулланувчи махсус қўмита ташкил этиш таклифи илгари сурилади. Бу каби қўмиталарни бир қатор ривожланган Европа мамлакатлари тажрибасида ҳам кузатишимиз мумкин. Шунингдек, Халқ таълими муассаларида “Ахборот хавфсизлигини асослари” дарсини жорий этиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бу эндигини вояга етиш босқичи арафасида турган ўқувчиларнинг ахборот олиш онги ва маданиятини шакллантиришга асос бўлиб хизмат қилар эди[10, 55]. Бу таклифга қўшилган ҳолда давлатимиз, жамиятимиз, махалла институти ва бевосита ота-оналар томонидан хар доим болалар тегишли тартибда назоратда бўлишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Бу вазифани бажаришда биз масъулият билан ёндашмоғимиз зарур. Айнан ёшлар ва болалар яқин келажакда ижтимоий жараённинг асосий субъекти бўлади. Бугунги кунда болаларимиз ўсиши учун уларга соғлом мухит яратиш даркор. Чунки болаларимиз бизнинг буюк келажагимиз бунёдкорларидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 22.11.2018 й., 07/18/4024/2200-сон
2. Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 1-сон, 2-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда)
3. Ўзбекистон Республикасининг “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 1-2-сон, 1 модда, 2009 й., 52-сон, 554-модда; 2016 й., 52-сон, 597-модда)
4. Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонуни (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 20-сон, 221-модда)
5. Ўзбекистон Республикасининг “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004 й., 1-2-сон, 10-модда; 2014 й., 36-сон, 452-модда)
6. mahallagzt.uz/ma-navij-ajot/8656-tiriklik-kushandasi
7. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.- Т.: “Манавият”,2008.-Б 115
8. infosec.uz/uz/useful/onlayn-muhitda-yoshlarni-himoya-qilish/
9. Рахимов М.А. Вояга етмаганларни зарарли ахборот таъсиридан химоя қилишнинг ҳуқуқий асослар”// Жамият ва ҳуқуқ. Ёш олимлар илмий мақолалар тўплами. 2016. № 2. Б 55

“Интернет” тармоғидаги хавфларнинг ёшларга таъсири ва уларни бартараф этишнинг ҳуқуқий асослари

Каримов Д.А. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси

Резюме. Мақолада глобаллашув шароитида интернет тармоғидаги хавфларни ёшларга таъсирини бартараф этиш йўллари таҳлил қилинган. Мамлакатимизда бу хавфни олдини олиш чораларини тартибга соладиган мавхуд миллий қонунчилик ўрганилган.

Калит сўзлар: ёшлар, интернет хавф, олдини олиш чоралари, миллий қонунчилик.

Влияние интернет-угроз на молодежь и правовая основа их устранения

Каримов Д.А. Академия государственного управления при Президенте Республики Узбекистан

Резюме. В статье анализируются пути устранения влияния интернет-рисков на молодежь в глобальной среде. Изучено национальное законодательство, регулирующее меры по предотвращению рисков.

Ключевые слова: молодёжь, интернет риск, меры предотвращения, национальное законодательство.

The impact of Internet-threats on youth and the legal framework to eliminate them

Karimov D.A. Academy of Public Administration under the President of the Republic of Uzbekistan

Summary. In this article there are illustrated ways to eliminate the impact of Internet risks on young people in a time of global environment. Also, there is studied the national legislation regulating measures on prevention of risks.

Key words: youth, Internet-risk, prevention measures, national legislation

---

ЖАРАСҚАНЛЫҚ МҮНӘСИБЕТИ МЕНЕН ЖЫНАЙЫЙ ЖУЎАПКЕРШИЛИКТЕН АЗАТ ЕТИЎ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ НОРМАЛАРДЫ ЕЛЕ ДЕ ЖЕТИЛИСТИРИЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Нажимов М.Ш

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Жарасқанлық мүнәсибети менен жынайый жуўапкершиликтен езат етиў институты қолланылыўы мүмкин болған жынаят курамының қамтыў шеңбериниң тарлығы бүгинги күнде бул мәселе менен байланыслы илимий ҳәм теориялық изертлеў жумысларын әмелге асырыўды талап етеди. Жарасыўды қоллаў бойынша үйренилген жынаят ислери ҳәм басқа суд материаллары бул институтты жәнеде жетилистириў зәрүрлигин көрсетпекте.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2016-жыл 21-октябрдеги ПФ-4850-санлы “Суд-ҳуқық системасын және де реформалаў, пуқаралардың ҳуқық ҳәм еркинликлерин исенимли қорғаў кепилликлерин күшейтиў ис-иләжлары ҳаққында”ғы Пәрманында халқымыздың жақсылық қылыў ҳәм кеширимлилик киби көп әсирлик үрп-әдетлерине тән болған жарасыў институтын жынаят процессинде қоллаў шеңберин раўажланған сырт-ел тәжрийбесин терең үйрениў тийкарында 2017-жыл 1-июлге шекем кеңейтиў бойынша усынысларын ислеп шығыў ҳәм киритиў нәзерде тутылған.

Буннан тысқары, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2017-жыл 7-февралдағы ПФ-4947-санлы Пәрманы менен тастыйықланған 2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес тийкарғы бағдары бойынша Ҳәрекетлер стратегиясы шеңберинде ҳәр жылы өз алдына әмелге асырылатуғын мәмлекетлик бағдарламада ҳәкимшилик, жынаят, пуқаралық ҳәм хожалық нызамшылығын жетилистириўди нәзерде тутыўшы норматив-ҳуқықый ҳүжжетлер қабыл етилип, жарасыў мүнәсибети менен жынайый жуўапкершиликтен езат етиў институтын кеңейтириўди нәзерде тутыўшы жәмийетлик қәўипи үлкен болмаған, базар қатнасықлары тийкарларына мас келмейтуғын ҳәмде исбилерменликтиң раўажаланыўы ҳәм экономикалық өсиўине тосық болатуғын айырым экономикалық жанаятларды декриминалластырыў нәзерде тутылған Өзбекстан Республикасы нызам жойбарын ислеп шығыў тапсырылған [1]. Жарасыў институтының әҳмийети ҳаққында сөз жүриткенде, мәселениң төмендеги тәреплерине итибар қаратыў лазым. Усы институт жәбирлениўшиниң ҳуқықларын исенимли қорғаў, судланғанлық ҳалатын кемейтиў, жынайый жуўапкершиликтен азат етиў институтының кеңирек қолланыўына имкән жаратты.

Статистикалық мағлыўматларға қарағанда, жынаят нызамшылығында жарасыў институты әмелиятқа енгизилгенлигинен берли 2017-жылдың 1-январына шекем республикамыз бойынша 177 мың 492 шахсқа қарата 163 мың 759 жынаят иси тәреплердиң өз-ара жарасқанлығы мүнәсибети менен ҳәрекеттен қысқартылған [2]. Бизге белгили, Жынаят кодексиниң 66^1-статьясында нәзерде тутылған 46 статьяның 11 и абайсызлық нәтийжесинде исленген жынаятлар ушын жуўапкершиликти белгилеўши статьялардан ибарат. Анализ даўамында анықланыўынша, аўыр яки оғада аўыр жынаятларды ислегенлиги ушын судланганлық ҳалаты тамамланбаған яки судланганлығы алып тасланбаған шахслар усы статьяларда нәзерде тутылған жынаятларды абайсызлық нәтийжесинде ислеген ҳәм айыбына ықрар болып, жәбирлениўши менен жарасып, жеткизилген зыянды толық қаплаған тәғдирде де жынайый жуўапкершиликке тартылмақта.

Жынаят кодексиниң 66^1-статьясы екинши бөлиминдеги аўыр яки оғада аўыр жынаятларды ислегенлиги ушын судланғанлық ҳалаты тамамланбаған яки судланғанлығы алып тасланбаған шахслар жарасқанлығы мүнәсибети менен жынайый жуўапкершиликтен азат етилмеслиги ҳаққындағы шеклеў усы шахсларға қарата жарасыў институтын қоллаўға тосқынлық қылады.

Статистикалық мағлыўматларға көре, 2015-2017-жыллар даўамында аўыр яки оғада аўыр жынаятларды ислегенлиги ушын судланғанлық ҳалаты тамамланбаған яки судланғанлығы алып тасланбаған 102 шахс Жынаят кодексиниң 66^1-статьясында нәзерде тутылған айырым жынаятларды абайсызлық нәтийжесинде ислегенлиги себепли жынайый жуўапкершиликке тартылған [2]. Бизиң пикиримизше, Жынаят кодексиниң 66^1-статьясын аўыр яки оғада аўыр жынаятларды ислегенлиги ушын судланғанлық ҳалаты тамамланбаған яки судланғанлығы алып тасланбаған шахслар Жынаят кодексиниң 66^1-статьясында нәзерде тутылған айырым жынаятларды абайсызлық нәтийжесинде ислеген ҳәм айыбына ықрар болып, жәбирлениўши менен жарасып, жеткизилген зыянды толық қаплаған жағдайда жарасыўға тийкарынын жынайый жуўапкершиликтен азат етилиўин белгилеўши норма менен толтырылыўы мақсетке муўапық болып табылады. Себеби усы ҳалатта шахстың ҳәрекетинде қастың жоқ екенлиги, бәлки жынатты абайсызлық ақыбетинде ислегенлик, оның алдын судланғанлығы абайсызлық ақыбетинде исленген жынаяттың квалификациясына тәсир қылмаслығы, айыбына ықрарлығы, жәбирлениўши менен жарасқанлығы ҳәм жеткизилген зыянның толық қапланғанлығы киби қәсийетлер бундай топардағы шахсларға да жарасыў институтын қоллаўды талап етеди.

Жынаят кодексиниң 66^1-статьясын жоқарыда атап өтилген мазмундағы норма менен толтырыў келешекте жарасыў институтын жәнеде кеңирек қоллаў имкәниятын жаратады. Сондай-ақ, усы статьяда көрсетилген

жынаятларды ислеген шахс, егер өз айыбына ықрар болса, жәбирлениўши менен жарасса ҳәм жеткизилген зыянды қапласа, жынайый жуўапкершиликтен азат етилиўи мүмкин. Базы бир жағдайларда, айыпланыўшы ҳәм жәбирлениўши жарасады, зыян болса толық өндирилместен, белгили бир себеплерге байланыслы оны толық өндириўдиң имканы болмайды ҳәмде жәбирлениўши усы ҳалатқа қарата өз наразылығын билдирмейди. Соның ушын тәреплердиң жарасқанлығы мүнәсибети менен жынаят исин қысқартыў хаққындағы қарарда жеткизилген зыянды қаплаўға тийисли мәселелер де өз сәўлесин табыўы лазым. Соны айтыў керек, жарасыўға ҳәр еки тәрептиң басламасы менен ерисиў мүмкин. Жарасыў ҳуқықына ең дәслеп жәбирлениўши, соң гүмән қылыныўшы (айыпланыўшы, судланыўшы) ийе болып есапланады. Усы ҳуқық бәрше қатнасыўшыларға өз ўақытында анық түсиндирилиўи лазым. Миллий нызамшылықта усы ҳуқық туўрыдан-туўры беккемленбеген, оның үстине сорастырыўшы, тергеўши, прокурордың усы ҳуқықты айыпланыўшыға түсиндирип бериў мәжбүрияты да белгиленбеген. Тек ғана Жынаят-процессуал кодексиниң 64-статьясында процесстиң ҳәр бир қатнасыўшысына ҳуқықлары түсиндирилиўи ҳәм бул ҳуқықларды әмелге асырыў имканиятлары тәмийнлениўи шәртлиги хаққындағы қағыйда баян етилген. Суд тәреплерге жарасыў имканын тек ғана жеке айыпланыўға тийисли ислер бойынша түсиндириўге мәжбүр. Басқа түрдеги ислер бойынша (ЖКниң 66^1-статьясы) болса судья жәбирлениўшиге судланыўшы менен жарасыў ҳуқықын түсиндиреди.

Өзбекстан Республикасы Олий суды Пленумының 2002-жыл 25-октябрдеги “Жарасыў ҳаққындағы ислер бойынша суд әмелияты ҳаққында”ғы қарарының 4-бәнтинде де жәбирлениўши, айыпланыўшыға жарасыў институтын қоллаў мазмунын түсиндирилиўи лазымлығы көрсетилген. Нызамшылықтағы усы бослық сапластырылыўы ҳәмде процессуал нызамшылықта жәбирлениўши, гүмән қылыныўшы (айыпланыўшы, судланыўшы)ның жарасыў ҳуқықы сәўлелениўи, сондай-ақ, сорастырыўшы, тергеўши, прокурордың усы ҳуқықты айыпланыўшыға түсиндирип бериў мәжбүрияты да белгилениўи мақсетке муўапық деп есаплаймыз. Бир қатар батыс мәмлекетлериниң жынаят-процессуал нызамшылығында тәреплерди жарастырыўға психолог, педагог яки басқа қәнигелерди қатнастырыў жолға қойылыўы белгиленген. Бизиңше де ЖПКниң 585-статьясында жарасыў процессине психологты қатнастырыў мүмкинлиги нәзерде тутылса, мақсетке муўапық болар еди. Пикиримизше, ЖПКне айыплаў ҳәм қорғаў ортасында жүзеге келген даўларды шешиў мәселелерине бағышланған арнаўлы бап киритилиўи лазым. Онда: а) сорастырыўшы, тергеўши, прокурор ҳәм судьяның жарасыў процесслерин қозғатыўдағы ўәкилликлери; б) жарасыў процессинде жәбирлениўши, айыпланыўшы, судланыўшының ўәкилликлери ҳәмде сорастырыўшы, тергеўши, прокурор, судьяның мәжбүриятлары; в) жарасыў бойынша шығарылған қарарлар үстинен шағым етиў тийкарларын көрсетип өтилиўи зәрүр.

Халқымызға тән әжайып қәсийетлерден бири өмирдиң бәрше тәшўишлерин кеширимлилик ҳәм жарасыў жолы менен шешиў болып табылады. Егер шахс жынаят ислеген болса ҳәм айыбына ықрар болып, зыянды толық қапласа, шын кеўилден пушайман болып кеширим сораса, жәбирлениўши оның қылмысын кеширип, жарасыў қәлеўин билдирсе, әлбетте ҳәр еки тәреп утады. Жарасыў институтының және бир әҳмийети сонда, жынаят иси әпиўайыластырылған тәртипте, тезлик пенен, қысқа муддетте дәслепки тергеўден өткериледи, соң судта мазмун жағынан көрилип, нызамлы шешиледи. Ең тийкарғысы, инсан атына судланғанлық тамғасы басылмайды. Б.Пўлатовтың жарасыў ҳаққындағы суд қарары үстинен шағым етиў тәртибин белгилеў, жарасыў ислерин көриўге қәнигелескен судьяларды енгизиў [3, 7], С.Сахаддиновтың жарасыў руқсат етилген қылмыслар шеңберин кеңейтиў, жарасыў институтын ҳәкимшилик ҳуқықбузарлықларға қарата да қоллаў ҳаққындағы усыныслары да итибарға ылайық [4, 26]. Суд-тергеў әмелияты көрсеткишлери де усы институттың нәтийжели екенлигинен дерек береди. Ҳәзирги күнге келип жарасыў институты 61 жынаят қурамы бойынша қолланылады.

Мәмлекетимизде жарасыў ҳаққындағы ислерди жүритиў тәртибин жәнеде әпиўайыластырыў имканияты бар болып, бул бойынша Д. Бекматованың усыныслары орынлы. Мәселен, ЖКниң 66^1-статьясында нәзерде тутылған жынаят ислегени ҳаққындағы ишки ислер органына арза яки хабар келип түсти яки сондай қылмысты ислеген шахс айыбын мойынлаў алыў ҳаққындағы арза (ЖПКниң 113-статьясы) менен мүрәжат қылды. ЖПКниң 329-статьясы биринши бөлимине қарай усы арзалар яки хабар дәрҳал яки он суткадан сорастырыў органлары жәрдеминде тексериў зәрүрлиги болған тәғдирде, бир айдан кешиктирместен көрип шығылыўы лазым. Арза яки хабарды тексериў ўақытында жынаят ислеген шахс айыбына ықрар болып, жеткизилген зыянды толық қаплады, жәбирлениўши менен жарасыў қәлеўин билдирди. Жәбирлениўши де бул шахсқа қарата ҳеш қандай даўасы жоқлығын айтып, оның жынайый жуўапкершиликке тартылыўын талап етпей атыр. Усы жағдайда жынаят исин қозғатыў, исти судқа жибериў, ўақыт ҳәмде басқа ресурсларды орынсыз сарыплаўдың қәжети барма екен деген тәбиий сораў туўылады. Сол мүнәсебет пенен сорастырыўшы, тергеўши яки прокурор жарасыў процессин толық бақлаў имканиятына ийе екенлигин есапқа алып, оларға жәбирлениўши ҳәм жынаят ислеген шахс жарасқанлығы мүнәсибети менен жынаят исин қозғатыўды бийкар етиў ўәкиллиги берилиўи мақсетке муўапық [5, 2]. Жынаят ислеген шахста жынаят иси қозғатылыўынан, истиң судта көрилиўинен мәпдар болмағаны себепли тезирек жеткизилген зыянды қаплаў, жәбирлениўши менен жарасыў қәлеўи болады. Соннан келип шығып, ЖПКниң 333-статьясында белгиленген жынаят исин қозғатыўдан бас тартыў тийкарлары да кеңейттирилиўи лазым. Жуўмақлап айтқанымызда, жынаят процессине инсаныйлық, кеширимлилик киби қәдириятлардың әмелий көриниси сыпатында кирип келген жарасыў институты бүгинги күнде инсан ҳуқықларын жоқары қәдирият сыпатында көрсетиўге қаратылған әҳмийетли институт сыпатында қәлиплеседи ҳәм кем-кемнен кеңейип бармақта. Усы институтты жетилистириў нәтийжеде нызамды шетлеп өткен, ислеген қылмысынан пушайман болған ҳәм жеткизилген зыянды қаплаған пуқараларды жуўапкершиликтен азат етиў имканияты кеңейеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2017-жыл 7-февралдағы ПФ-4947-санлы “Өзбекстан Республикасын жәнеде раўажландырыў бойынша Ҳәрекетлер стратегиясы ҳаққында”ғы Пәрманы. // Өзбекстан Республикасы нызам ҳүжжетлери топламы, 2017 ж., 6-сан, 70-статьясы. Мәмлекетлик бағдарламаның 78-бәнти.
2. Қарақалпақстан Республикасы жынаят ислери бойынша судының статистикалық мағлыўматларынан
3. Пўлатов Б. Ярашув институтининг истиқболлари // Ярашувчилик институтини такомиллаштириш: назария ва амалиёт. Давра суҳбати материаллари. -Ташкент: ТДЮИ, 2005. -Б. 7.
4. Сахаддинов С.М. Суд муҳокамасида жиноят процессуал ярашувни такомиллаштириш муаммолари: Юридик фанлар номзоди диссертация авторефрати. –Тошкент, 2005. - Б. 26.
5. Бекматова Д. Ярашув институти – инсонпарварликнинг амалий ифодаси ҳамда жиноий таъқибнинг муқобил усули. Ҳуқуқ ва бурч. -Ташкент., 2014 ж. -Б. 2.

Жарасқанлық мүнәсибети менен жынайый жуўапкершиликтен азат етиў менен байланыслы нормаларды еледе жетилистириў мәселелери

Нажимов М.. Ш. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада жарасқанлығы мүнәсибети менен жынайый жуўапкершиликтен азат етиў менен байланыслы нормаларды еледе жетилистириў мәселелери талқыланған.

Таяныш сөзлер: Жарасқанлық, жынайый жуўапкершилик, азат қылыў, жынаят ислеў, судланғанлық ҳалаты, жеткизилген зыян

Ярашганлик муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш билан боғлиқ нормаларни янада такомиллаштириш масалалари

Нажимов М.. Ш. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш билан боғлиқ нормаларни янада такомиллаштириш масалалари таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: Ярашганлик, жиноий жавобгарлик, озод қилиш, жиноят содир этиш, судланганлик ҳолати, етказилган зарар

Дальнейшее совершенствование норм, связанных с освобождением от уголовной ответственности по примирению

Нажимов М.. Ш. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье анализируются вопросы дальнейшего совершенствования норм об освобождении от уголовной ответственности в связи с примирением.

Ключевые слова: примирение, уголовная ответственность, освобождение, совершение преступления, состояние судимости, причинённый ущерб

Further improvement of the standards related to exemption from criminal liability for reconciliation

Najimov M.SH. Karakalpak State University

Summary. The article analyzes the issues of further improving the norms on exemption from criminal liability in connection with reconciliation.

Key words: reconciliation, criminal liability, exemption, execution of crime, state of conviction, caused damages

---

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙНИНГ ОЛАМ ТУЗИЛИШИ, БОРЛИҚ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Хандамова М.

Самарқанд давлат чет тиллар институти

Жаҳон илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган Абу Райҳон Берунийнинг оламнинг тузилиши билан боғлиқ фалсафий таълимоти табиат ва материя ҳақидаги қарашлари асосида берунийшунослар томонидан катта қизиқишга сабаб бўлиб келган. Етук шарқшунос ва файласуф олимлар И.Мўминов[1; 1-15], П.Г.Булгаков[2], А.Шарипов[3], А.Аҳмедов[4] ва бошқалар мутафаккирнинг илмий меросини ўрганишга муносиб ҳисса қўшганлар. Беруний фаннинг ҳамма соҳаларида самарали ижод этган ва ўзидан йирик илмий мерос қолдирган қомусий олимдир. Академик И.Ю.Крачковскийнинг ибораси билан айтганда, “У қизиққан соҳаларни санаб чиқишдан кўра, қизиқмаган соҳаларни санаб ўтиш осонроқдир”[5; 247]. Унинг фалсафий қарашларини тадқиқ этишда албатта, мутафаккирнинг табиатшунос олим сифатида борлиқдаги воқеалар, табиат тўғрисидаги фикр мулоҳазалари ва хулосаларини эътиборга олиш зарур бўлади. Зероки, мана шу илмий мушоҳадалар ва изланишлар унинг фалсафий дунёқарашининг шаклланишида катта таъсир ўтказган ва аниқ фанларни тадқиқ этишдаги масалалар унинг асарларида ўз аксини топган бўлиб, фалсафий хулосаларни баён этишга олиб келган.

Мисол учун “Осор ал-боқия” асарида мутафаккир юқоридаги нуқтаи-назардан келиб чиқиб оламни ва борлиқни фалсафий мушоҳада қилиш ва изоҳлашга эришган. Шунинг учун ҳам Беруний табиатшунос олим сифатида борлиқнинг ва оламнинг қонуниятларини изоҳлашда фалсафий материалистик асосга эга бўлган [3; 53]. Асарда мутафаккир зардуштийлик даври ғояларини кўпроқ ўрганишга эътибор қаратиб, борлиқнинг мавжудлиги, унда инсоннинг тутган роли масалаларини тадрижийлик асосида Оллоҳнинг иродаси билан ривожланишига ишора қилади.

“Геодезия” асарида келтиришича, олам яратилиши масаласи ўрта асрлардаги кўпгина мутафаккирлар диний-идеалистик позицияда бўлганликлари, ва айни вақтда илоҳий кучни тан олган бўлишларига қарамай[4; 39], Беруний дунёнинг ҳодисаларини материалистик талқин қилишга интилган, ва бу масалага рационал ёндашган. Беруний давр тақозоси билан ўша вақтнинг ҳукмрон мафкураси ислом идеологияси билан муросага бориб, “замон тугалланадиган ва пайдо бўладиганлиги келиб чиқади”[4; 39] деган ғояни эътироф этса ҳам, замоннинг давомийлиги масаласида эса “Аммо [замоннинг] ҳақиқий бўлакларини, яъни ўтмиш йиллар, ойлар ва кунларни, уларнинг миқдор – саноқларини билишга келсак, у ҳолда ақллар уларни бирор усулдаги қиёс

билан билишларининг имконияти йўқ” деб материалистик тенденцияни олға суради. Унинг бу хусусда қуйидаги фикрлари янада изчил материалистик позициядан айтилган: “Замоннинг бошланиши ва олам яратилиши биз фараз қилган бирор лаҳзадан замон онларидан бирор онча олдин келган бўлиши мумкин”[4; 39]. Оламнинг яратилиш вақти, демак, хоҳлаганча узоқ муддатча илгарига – Беруний буни очиқ айтмаган бўлса-да – ҳатто чексизликка ҳам сурилиши мумкин. Мутафаккир оламнинг бир ҳафтада яратилганлиги ҳақидаги диний ақидани тан олса ҳам, масалага рационал ёндашиб, бу ҳафтанинг кунлари бир неча ўн минг йиллардан иборатлигини “Қуръон”дан олинган мисоллар билан кўрсатмоқчи бўлади. Бошқача айтганда, диний ақидага эътирозида у “Қуръон”нинг ўзидан фойдаланади. Мутафаккир фикрича “Демак, бундан кўринадики, у муддат биз ҳозир ўлчайдиган ўлчам билан аниқланмайди ва, демак, уни яратилиш бошланиши жиҳатидан аниқлаш йўли йўқ”, деб ўқувчини “ўша ҳафта кунлари чексиз давом этган бўлиши мумкин” деган хулосага олиб келади. Бундан кўринадики, Беруний замон ва макон масаласига юзаки қарашда ислом позициясида турган, уни чуқур илмий талқин қилишда эса материалистик тенденцияда бўлган. Беруний дунёқарашида шу нарса аниқ кўринадики, у ўз замонидаги илмий ютуқлар нуқтаи назаридан исботлаб бўладиган масалаларга изчил материалистик ёндашади, исботлаб бўлмайдиган масалаларни баён қилишда эса идеализм позициясида қолади.

Беруний “Геодезия” асарида олам яратилиши ҳақида фикр юритиб “Биз [олам яратилиш] ҳолати ҳақида фақат қараб кузатиладиган, ҳосил бўлиши учун икки тарафдан чегараланган бўлса ҳам, лекин катта муддат керак бўлган қадимги [жараёнларнинг] изларидангина биламиз. Масалан, тошга айланган лой ва қум билан боғланган ва текис, рангли тошлардан таркиб бўлган баланд тоғлар [ўша излардандир]. Агар кимда-ким бу масала ҳақида чуқур ўйласа ва унга тўғри йўл топса, кўрадики, бу тош парчалари ва шағаллар – аслида тошлар бўлиб, тоғларнинг ёрилиши ва [қояларнинг] урилишидаги парчаланиш натижасидир”. “... Бу ҳодисаларнинг ҳаммасига, албатта, миқдорини билиб бўлмайдиган узоқ замонлар зарур бўлган ва улар сифати номаълум ўзгаришлар остида юз берган”[4; 55].

Мутафаккир олам тузилиши тўғрисида мушоҳада юритиб, қуйидагича хулосага келди. Маълумки, ернинг обод қисми сув кўчиши сабабли кўчиб туради, чунки у сувга тобе. Аристотель “Самовий ҳодисалар ҳақида китоб”ида қадимги бир халқ [номидан] ҳикоя қилиб айтадики, [аввал] ер намликдан иборат бўлган. Қуёш билан Ой уни буғлантирган ва баъзи жойларни қуритган. Буғланишдан шамоллар ва об-ҳаво ҳодисалари юз берган. Сувнинг қолган қисмига келсак, бу денгиздир, – у камая боради, / кичиклашади ва, охирида, қуриб қолади. Шунингдек Ер шарсимон бўлиб, шарсимон оламнинг ўртасидадир ва оғирликлар учун ҳамма тарафдан марказга қараб ҳаракатланиш табиийдир. Демак бундан кўринадики, сув сатҳи ҳам доиравий бўлиб, бундан фақат тўлқинларнинг миқдорича четланади, бу эса унинг зарралари орасида тортишишнинг йўқлигидандир[4;74-75] деб Аристотелнинг фикрларига ўз муносабатини билдирган.

Мутафаккир оламнинг тузилишини диний талқинидан келиб чиқиб, Ернинг зарралари орасида зарурий тортишиш бўлмаганидан, улар унинг маркази атрофида доиравийлашган. Модомики шундай бўлган экан, унинг ҳамма тарафидан бараварига сув қоплаган. “Таврот”да айтилган [олам] яратилишининг бошланишидаги ҳолат мана шундай эди, мен бундан Ер хароб ва хунук бўлган пайтда Оллоҳнинг руҳи сув юзида кезиб юргани ҳақидаги [оятини] назарда тутаман. Шунингдек, “Танзил”даги [Оллоҳ] таолонинг “унинг арши аълоси сув устида эди”, деган сўзлари ҳам бу ҳақда гувоҳлик беради деган ғояларни илгари сурган. Унингча Оллоҳ таоло инсонни яратишни хоҳлаганида, аввал, мақсад қилиб, у ерни танлаган. Унинг табиий шакли, яъни ҳақиқий / шарсимонлигидан чиққан [қисмлари] ўзида қолиши учун уларни бир-бирига ёпишқоқлик билан ифодалади. У [қисмларнинг] баъзиларини сувдан кўтарди ва ундаги сувни шу қисмни кўтаришда пастда қолган [жойга] кетказди. [Сувнинг] йиғиндиларини у денгиз деб атади ва уни шўр таъм билан таъминлади. Собит ибн Қурра айтганидек, бу – сувни, у [келажакда] яратиш мақсади бўлган инсонни ҳалокатга келтирувчи бузилиш ва чиришдан сақлаш учун ва, агар инсон сувга муҳтож бўлса, эҳтиётга ғамлаб қўйиш учун эди. Инсоннинг ҳамда у ўз ҳожати учун фойдланадиган ҳайвонларнинг ҳаёти чучук сув билан боғлиқ ва уларнинг яшаш жойлари сувнинг маконидан узоқ бўлганлиги учун Оллоҳ таоло уларга иккита тиришқоқ ишчини – Қуёш ва Ойни берди. Буларга сувларни ҳаракатлантириш, тўлқинлатиш, буғга айлантириш ва юқорига кўтарилиши // Ер, ҳаво ва сувни қўшиб, уларнинг бир-бири билан аралашиши ва қоришишига олиб келади. Лекин ҳароратсиз буларнинг бўлиши ҳеч мумкин эмас эди.

Беруний ҳам бошқа табиатшунос олимлар каби табиат қонунларини мавжудлигини ва обеътив характерга эга эканлигини эътироф этган ҳолда, уларни Худо томонидан яратилганлиги билан муроса қилишга мажбур эди. Бу эса унинг фалсафий дунёқарашидаги дуалистик позициясидан дарак беради. Таъкидлангандек Берунийнинг борлиқ тўғрисидаги ғоялари унинг табиий-илмий қарашлари билан узвий боғлангандир. Унинг борлиқ, табиат ҳақидаги ғоялари ижтимоий-фалсафий қарашларига самарали таъсир қилди. У ўз эътиборини борлиқ, материя, фазо, вақт, қонуният, зарурият ва тасодифият, ҳаракат ва ривожланиш, зиддият каби муаммолар ўзига жалб этади. Бу ғоялар унинг “Осор ал-боқия”, “Геодезия”, “Қонуни Масъудий”, каби асарларида ўз ифодасини топган. Унинг фикрича, олам, само, жисмлари тангри яратган вақтда тарқоқ бўлиб, кейин ҳаракатга келган ва натижада муайян нуқтага тўпланган бўлиши мумкин деган ғояни илгари суради. Мутафаккирнинг “Осор ал-боқия” асарида кўп тарихий воқеалар, турли миллат ва динларга оид маълумотлар билан чекланиб қолмасдан, балки оламнинг яралиши, турли табиий ҳодисалар ҳақида ҳам илмий хулосаларни келтиради. Масалан оламни идора қилувчи манба – “тузилиш ва бузилиш”дан иборат зиддиятдир, деган фикрни қувватлайди. Ёки оламнинг яратилган-яратилмаганлиги ҳақидаги масалада “Олам азалий ... фалак чексиз бўшлиққа жойлашган”[6; 26-27] деган материалистик ғоялар ҳақида фикр юритади.

“Қонуни Масъудий” асарида “Оламдаги мавжудотларнинг умумий шакли” номли биринчи бобида “Олам бутун борлиғи билан юмалоқ шаклли бир жисм бўлиб, унинг чегаралари чекли ва унинг ичида бир қисми ҳаракатсиздир. Ҳаракатсиз навдан бир бўлаги бошқа нав ўрнига кўчирилганда, у ўша ўз ўрнига томон [қайтиб], тўғри ва акцидент ҳаракат қилади. Шу ҳаракатсиз қисмнинг атроф теварагидагилари “ҳақиқат ус-суфл – ҳақиқий қуйилик” ва “Ернинг ҳақиқий маркази” дейиладиган ўрта жой тевараги бўйлаб фазода айланма ҳаракат қилади. Ана шу мавжуд жисм тўпламига умумий қилиб – олам исми берилади” [7, 41]. Беруний талқинида оламнинг мавжудлиги Ернинг юмолоқ тарзда намоён бўлиши билан изоҳланади. Унингча, юнон мутафаккири Птоломейнинг гелеоцетрик назарияси оламнинг яратилишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Лекин оламнинг чексизлиги, ердан ташқарида ҳам ҳаракатда ва ҳаракатсиз жисмлар борлиги масаласида ўзининг аниқ фалсафий қарашларини ўртага ташламаган. Шу боисдан мутафаккирнинг оламдаги нарса ва ҳодисалар ва уларнинг ҳаракатлари билан боғлиқ масалаларни бугунги замон руҳи билан ўрганиш, унда чексиз ҳаракатлар мавжудлигини тадқиқ этиш долзарб масала ҳисобланади.

Бизга тарихдан маълумки, Беруний Урганчда яшаган даврида Ибн Сино билан ёзишмалар олиб борган. Бизгача уларнинг савол-жавобларидан 18 таси етиб келган[8]. Савол-жавобларда фазо, иссиқликнинг тарқалиши, жисмларнинг иссиқдан ва сувнинг эса музлаш вақтида кенгайиши, нурнинг қайтиши ва синиши каби масалаларда икки олим тортишади. Унинг мазмунидан кўринадики Аристотелнинг ақл билан ҳис этиш орқали чиқарган хулосаларига Беруний ўзининг кузатиш ва тажриба орқали аниқлаган хулосаларини қарши қўяди.Оламнинг абадийлиги масаласида Аристотелни “даҳрий фикрлари”ни танқид остига олади[3; 57]. Бу масалада Ибн Сино Аристотелни ҳимоя қилгани маълум. Зероки у оламнинг моддийлиги ва ўзининг ички қонуниятлари асосида ривожланишини эътироф этган. Мана шу ерда Берунийнинг Аристотел ва Ибн Сино билан ўрталарида фалсафий масалаларда айрим тафовутлар борлигини кўрамиз. Маълумки, Беруний ва ар-Розий ўртасидаги илмий алоқадорлик Шарқ фалсафаси тарихида ва берунийшунослар учун Беруний ва Аристотель ўртасидаги фалсафий алоқадорликдан кам бўлмаган муҳим масала ҳисобланади. Маълумки ар-Розийнинг илк фалсафий дунёқараши дуализм бўлган. Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асарида кўрсатишича, ар-Розий 5 асосий субстанцияни эътироф этган. Улар материя, вақт, борлиқ, руҳ ва Худо-яратувчи[9; 288]. Ар-Розий олам яралиши тўғрисида атомистик назария тарафдори бўлган. Аммо бир вақтнинг ўзида у Аристотелнинг фалсафий ғояларига ён босган[2; 283]. Тадқиқотчи С.Н.Григорянниг таъкидлашича, “Розийнинг нуқтаи-назари бўйича, материя тарқоқ атомлардан иборат бўлиб, улар ҳар хил ҳажмдаги вакуум зарралардан тузилган. Бу атомлар биргаликда элементларни яратади: ер, ҳаво, сув ва фазо элементни ёки мавжуд эфирларни. Элементларнинг таркиби енгиллик ва оғирлик, хиралик ва шаффоф материянинг ҳажми ва вакум таркибига кирувчи тушунтирилади. Ер ва сув оғир элементлар ҳисобланиб, ернинг марказига марказига интилади; ҳаво ва олов оғир элементлар ҳисобланиб улар вакум зарраларига эга бўлиб юқорига қараб интилади[2; 284]. Унинг келтирган фикрларида Аристотелнинг “табиий жойнинг ўрни” ғояларини қўллайди.

Шундай қилиб, Абу Райҳон Берунийнинг асарларида баён этилган олам тузилиши, унинг яралиши, борлиқ, табиат, ҳақидаги фалсафий қарашлари унинг табиий фанларнинг ривожланишига қўшган улкан ҳиссасидан келиб чиққан бўлиб, уларнинг холисона тадқиқ қилиниши истиқболдаги вазифалардан ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Беруни. Сборник статей к 1000-летию со дня рождения. –Ташкент «Фан», 1973.
2. Булгако в П. Г. Жизнь и труды Беруни. –Ташкент, 1972.
3. Шарипов А. Великий мыслитель Беруни. –Ташкент , «Узбекистан» 1972.
4. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, III, Геодезия. Муқаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи А.Аҳмедов. – Тошкент, 1982.
5. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т. IV. –Москва –Ленинград, 1957.
6. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Том I. –Тошкент “Фан”, 1968.
7. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар V. Биринчи китоб. –Тошкент “Фан”, 1973.
8. Беруни и Ибн Сина. Переписка. Отв. редактор академик И.М.Муминов. –Ташкент «Фан», 1973.
9. Абу Рейханн Беруний. Избранные произвдения.Т.II. Индия. / Перевод А.Б.Халидова и Ю.Н.Завадовского. Комментарии В.Г.Эрмана и А.Б.Халидова, Ответ. редактор В.И.Беляев. –Ташкент, 1963.

Абу Райхан Берунийдиң әлем дүзилиси, болмыс ҳаққындағы қараслары
Хандамова М. А. Самарқанд мәмлекетлик шет тиллер институты

Резюме. Мақалада Абу Райхан Берунийдиң әлем дүзилиси, болмыс, тәбият ҳаққындағы философиялық қараслары оның шығармалары тийкарында анализленген. Сондай ақ алымның Абу Райҳон Берунийнинг олам тузилиши, борлиқ ҳақидаги қарашлари “Осор ал-боқия”, “Ҳиндистон”, “Геодезия”, “Тарихи Масъудий” шығармалары үйренилип, олардығы философиялық идеялар ҳәм жуўмақлар түсиниклер сыпатында келтирилген.

Хандамова М. А. Самарқанд давлат чет тиллар институти

Резюме. Мақолада Абу Райҳон Берунийнинг олам тузилиши, борлиқ, табиат, ҳақидаги фалсафий қарашлари унинг асарлари асосида таҳлил этилган. Шунингдек, мутафаккирнинг “Осор ал-боқия”, “Ҳиндистон”, “Геодезия”, “Тарихи Масъудий” асарлари ўрганилиб, улардаги фалсафий ғоялар ва хулосалар иқтибослар шаклида келтирилган.

Таянч сўзлар: олам тузилиши, борлиқ, табиат, Аристотель, ар-Розий, Ибн Сино, геодезия.

Взгляды Абу Райхан Беруни на сотворение Вселенной и мира
Хандамова М.А. Самаркандский государственный институт иностранных языков

Резюме. В статье анализируются философские взгляды Абу Райхана Беруни на структуру мироздания, природы, бытия, нашедших свое отражение в таких его трудах как "Осор аль-Бокия", "Индия", "Геодезия", "История Масъуди".

Ключевые слова: формирование Вселенной, существование, природа, Аристотель, Ар-Разий, Ибн Сина, геодезия

Abu Rayhon Beruni’s views on the creation of the Universe and the world

Khandamova M.A. Samarkand State Institute of Foreign Languages

Summary. The article analyzes Abu Rayhan Beruni's philosophical views on the structure of the Universe, nature and entity which have found reflection in his works such as "Osor al-Boqiya", "India", "Geodesy", "History of Masudy" and also philosophical ideas and conclusions of the thinker are presented.

Key words: the formation of the Universe, existence, nature, Aristotle, Ar-Raziy, Ibn Sina, geodesy

---

СОҒЛИҚ ИЖТИМОИЙ ВОҚЕЛИК СИФАТИДА

Кўпалов С.У.

Хоразм Маъмун Академияси

Турли халқаро ҳужжатларда инсоннинг ҳеч қандай чекловларсиз саломатликка эга бўлиш ҳуқуқи акс эттирилган. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг асосий ҳужжатида, ҳар бир инсон ирқи, дини, сиёсий қарашлари, иқтисодий-ижтимоий мавқеидан қатъий назар, энг юқори даражадаги саломатликка эга бўлиши ва ундан баҳра олиб яшаши унинг бирламчи инсоний ҳуқуқи эканлиги алоҳида қайд этиб ўтилган. Саломатликка эга бўлиш ҳуқуқи деганда, нафақат инсоннинг тиббий ёрдам олиш имкониятлари, балки соғлиққа ижобий таъсир этувчи бошқа омиллар, масалан тоза ичимлик суви, тегишли санитария ва уй-жой шароитларига эга бўлиши ҳам назарда тутилади. Саломатлик ҳуқуқи, ўз навбатида беморнинг бир қатор ҳақҳуқуқларини, эркинликларини ҳам англатади. Бундай эркинликлар сирасига, бемор розилигисиз кўрсатиладиган тиббий хизмат, масалан тиббий тажриба ва тадқиқотлар қийноққа солиниш ҳамда инсон нафсониятига тегадиган хатти-ҳаракат, муомала -муносабатлардан холи бўлиш ҳуқуқи ҳам киради. Саломатликка оид ҳақларга эса соғлиқни сақлаш тизимидан фойдаланиш; касалликлар профилактикаси, даволаш ва назорат қилиш, зарур дори-дармонлардан фойдаланиш ва саломатликка оид қарорларни қабул қилишда қатнашиш ҳуқуқлари киради. “Инсон–деб ёзган эди Гиппакрат, тиббиёт илмининг отаси,- бахтли бўлиш учун соғлом бўлиши зарур. Саломатлик, ишчанлик, тўлақонли яшаш, ҳаёт завқи эса гимнастика, жисмоний машқлардадир” [1.190]. Арасту унга жўр бўлади: “Ҳаёт ҳаракатни тақозо этади”[1.190]. Ҳа, сиҳат-саломатликни ҳаракатсиз тасаввур қилиб бўлмайди, ҳаракат борлиқнинг асоси, атрибути. Инсонга эса шунчаки ҳаракат эмас, онгли англанган ҳаракат қилиш инъом этилган. Шундай инъомдан маҳрум киши ўзини омадли бахтиёр сезаолмайди.

Аҳоли сиҳат-саломатлигини муҳофаза қилиш Ўзбекистон давлатининг энг муҳим вазифаларидан биридир. Кейинги уч йил ичида Республикамизда тиббий хизматларни тубдан яхшилашга қаратилган 170 дан зиёд ҳуқуқий хужжатлар ва тиббиётни ривожлантиришнинг концепцияси қабул қилинди. Республикамиз Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида” ги Фармони ва 2019-2025 йилларда соғлиқни сақлаш тизимиги ривожлантириш концепциясида, ушбу хужжатга мувофиқ қабул қилинган давлат дастурида соғлиқни муҳофаза қилиш марказида инсон туриши алоҳида таъкидланади, уларда тиббий хизматни тубдан яхшилаш, унга инновацион ишланмаларни жорий этиш, хизмат сифатини халқаро мезонлар даражасида уюштириш кераклиги вазифалар қилиб қўйилган. Энг муҳими тиббий профилактикага эътибор қаратиш, бунинг учун эса инсон омилини ҳаракатга келтириш, шахсга ўз саломатлиги ҳақида қайғуруш ҳиссини шакиллантиришдир. “Чунки тинчлик ва соғлик”, -деб таъкидлайди давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев ўзининг соғлиқни сақлаш ходимларини байрам билан табригида,- бу ҳар бир инсон, бутун аҳолимиз учун ҳеч нарса билан ўйлаб, баҳолаб бўлмайдиган буюк неъматдир.

Соғлиқ фақат касалликдан қутулиш, ҳоли бўлиш эмас, у соғлом турмуш тарзи, экологик маданий,маънавий саломатлик, соғлом фикрлаш тарзи, жамият билан иттифоқда, яъни соғлом муносабатларга киришиб яшашида ҳамдир. Соғлиқ шихсий иш эмас, у моҳиятан ижтимоий воқеликдир. Жисмонан ва рухан соғлом киши жамият эҳтиёжларини тўғри англайди бу эҳтиёжларни қондиришнинг самарали, рационал усулларини топади[3, 4]. Саломатликни тиклаш ва уни жамият, ён-атрофдагилар учун зарур тарзда сақлаш турли-туман омилларга боғлиқ. Энг аввало инсоннинг ўзи соғ-саломат яшашни, ижтимоий ҳаётда фаол шахс сифатида қатнашишни исташи зарур. “Агар ақлу идрокингиз тўғри ишлашини хоҳласангиз, -деб маслаҳат беради янги давр фалсафасини асосчиси Р.Декард,- тана саломатлигини асранг” [2, 194]. Чунки “Ҳаёт ҳаракатни тақазо этади” (Аристотель) [2, 194]. Бу ҳаракат тана саломатлиги, вужуднинг ўз функцияларини тўла бажариши демакдир. Ақлу идроки жойида инсон ижтимоий ҳаёт қуруқ метафизик мушоҳадаларини эмас, балки фаолликни ён-атрофга маълум бир ҳатти-ҳаракатлари билан таъсир этиш зарурлигини билади.

“Соғ пайтингда югурмасанг, хаста бўлгач, югуришга мажбурсан” (Гораций) [2, 195]. Яъни соғлом вужуд ҳаракатга муҳтож, бу ҳаракат ижтимоий ҳаётни ўзгартиришга, янгилашга қодир. Мана шу имкониятдан фойдаланиб инсон саломатлигини асрайди, уни ижтимоий ҳаётда намоён этади, жамиятга зарур шахс эканини ўзи ҳам пайқайди. Экстравертлик, яъни ўзини ижтимоий ҳаётда А.Маслоу ибораси билан айтганда, “долзарблаштириш” инсон креативлигининг ифодасидир[3, 76]. Инсонда яратиб яшашга бўлган иштиёқ ва эҳтиёж шунчалик кучли. У ҳар куни бирор нима қилмаса, бирор нимани яратмаса, ижтимоий борлиқдан ҳам, ўз ҳаётидан ҳам қониқмайди. Ф.Бэкон айтганидек “ўз турини давом эттириш барча ҳайвонларга хос, аммо хотира, эзгу ишларни яратиш, фазилати фақат инсонда мавжуд”[4, 364]. Ушбу фазилати туфайли инсон умрини, яратганларини, проварди натижада ҳаётини боқий қилади.

Буюк бобокалонимиз Алишер Навоий дейди: “Ҳушо улки, умрин табоҳ, этмади, қилур ишлар қилмайин кетмади”[5, 138]. Мазмуни шуки бахтиёр киши улки, ким ҳаётини, умрини беҳуда ўтказмади, табиат, илоҳ

инъом этган кучни, салоҳиятни хайрли ишларга сарфлади. Табиат, илоҳ инъом этган куч, салоҳият қанча ва нималарга қодир эканини гоҳо шахснинг ўзи билмайди. Шунинг учун илм-фан, тарбия, ижодга ўргатиш мудом долзарб ижтимоий-фалсафий муаммо бўлиб келган.

Ижтимоий тараққиёт бугун инсон олдига янги-янги муаммоларни қўймоқда. Бугун инсоният янги илмий-техник кашфиётлар даврида яшамоқда. Уни мутахассислар "тўртинчи илмий-техник инқилоб даври" [6.45], деб аташмоқда. Интернет, 3D, робот ходимлар, ўпка, жигарларни, имплантация қилиш, оддий тугмалардан мобиль алоқа воситалари сифатида фойдаланиш, инсон организми ичида кечаётган жараёнларни кузатувчи таблеткалар чиқариш кабилар оддий воқеликка айланиб бормоқда. Шахс мутлоқ янги ахборотлар ва кашфиётлар маконида яшамоқда, унинг ўз ҳаётидан, ижтимоий борлиқдан қониқиши мана шу маконга нафақат мослашиб, худди шунингдек, ундаги яратувчанлик жараёнларида фаол субъект сифатида қатнашишига боғлиқдир. Тўртинчи илмий-техник инқилобнинг ўзи шахсни дадил изланишга, янги-янги иш жойларини, фаолият турларини, касб-корини воситаларини яратиб яшашга ундамоқда.

Жамият ва давлат тиббиётни ривожлантришга интилганида соғлиқ, сиҳат-саломатлик билан ижтимоий тараққиёт ўртасида диалектик боғлиқлик борлигини эътироф этади. Соғлом бўлмаган шахсда, тараққиётга, келажакка ишончсуст бўлади. У кўпинча тушкун кайфият билан яшайди, агар шундай жисмонан ва руҳан носоғлом, тушкун кишилар муҳитда пайдо бўлса, улар муҳитдаги кайфиятга салбий таъсир ўтказмай қолмайди. Махсус илмий кузатувлардан маълумки, ижтимоий муҳитдаги девиант ҳатти ҳаракатларни,ҳҳатто тўполон ва ғалаёнларни келажакка салбий муносабатдаги, рухан носоғлом, фикран бузғунчи кимсалар келтириб чиқаради [5, 6]. Гоҳо бундай ижтимоий муҳит жамият тартибларини мутлоқ тан олмай, ўзининг тор, ғаразли қарашларини бошқаларга сингдиришга интилиши билан ён атрофга, осойишталикка хавф солади[7, 12]. Демак, соғлиқ, сиҳат- саломатлик фақат шахсий, тиббий ҳодиса эмас, у кенг ижтимоийвоқеликгаайланиши мумкин. Соғлом киши ён атрофдаги воқеийликни соғ ақл, соғ фикр нуқтаи назаридан баҳолайди, унга рационал ёндашади. Бугун илмий жамоатчиликни қандайқилиб ҳам жисмонан, ҳам рухан соғ инсонни тарбиялаш, шакллантириш мумкин, деган савол, муаммо қизиқтирмоқда. Бу борада турли илмий-назарий концепциялар, амалиётга йўналтирилган методлар, услублар илгари сурилмоқда [8, 10]. Улардаги назарий хулосалар ва берилаётган тавсиялар соғлик, саломатлик борасидаги замонавий тасаввурларни бойитади, шубхасиз. Бироқ ҳанузгача, инсон омилидан фойдаланишнинг самарали усулларини топиш муаммолигича қолмоқда.

Бутун жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг таърифига кўра соғлиқ учта компонентдан иборат: жисмоний, руҳий ва ахлоқий. Ушбу уч компонентнинг уйғунлиги таъминланганида саломатлик ўзининг ижтимоий воқелик эканини ифода этади. Жисмоний соғлиқ инсон организмининг, бу организм қисмларини тўла тўкис, фаол ишлаши демакдир. Кузатишлардан аёнки, одатий ҳолда соғ организм 1 минутда 5-9 литр ҳаво ўтказади. Жисмонан бақувват спортчилар организми эса минутига 150- литр ҳаво ўтказади [3, 12]. Организмдан ҳавонинг тез кўп ўтиши ўпка, юрак, қон томирлари ва мушакларнинг саломатлигидан дарак беради. Бундай организм ташқи таъсирларга чидамли, ҳаракатчан ва рационал яшашга мойил бўлади. Аксинча, ҳаракатсизлик, гипокинезия, чекиш ёки спиртли ичимликлар истеъмол қилиш организм ҳаракатчанлигини 15% га камайтради. Бундай организмда депрессияга мойиллик ҳам кузатилади.

Руҳий соғлик ҳам қатор ташқи таъсирлар ва ички хусусиятларга боғлиқ воқеликдир. Инсон руҳияти ҳар онда ўзгариб туриш хусусиятига эга. Унинг бу хусусияти инсонни гоҳо зиддиятли ҳатти-ҳаракатлар содир этишга етаклайди. Руҳан соғлом бўлмаган киши ҳаётий позициясини йўқотади, нима учун яшаётганини унутади. Шунинг учун ҳам руҳшунослар қалбни, руҳ ва онгни соғлом тутишни, уни бошқариш ҳақида фикр юритадилар. Соғлом юришнинг асосий шартларидан бири сифатида ўз фикрини, руҳини бошқаришини тилга оладилар[11]. Ахлоқий соғлик инсон ҳаёти-ҳаракатига инсонийлик, олийжаноблик, юксак маънавийлик бахш этиши билан қадрлидир. Бу соғлик инсонпарварлик гуманизм деб аталган тартиб ва нормаларнинг инсон хулқ-атворида намоён бўлишидир. Махсус тадқиқотлар кўрсатадики, ахлоқан пок, хуш ва тоза бўлмай инсон соғ-саломат яшаши қийин. "Дунё ям-яшил дейилади хадисларда,- ва гўзалдир. Кимки ундан ҳақли равишда халоллик,поклик билан олса, ундан барака топади" [12, 32]. Ҳалоллик,поклик гўзал ахлоқий хислат. Бу хислатни булғамаслик, нафс ёки ҳайвоний хирс билан ифлослатирмаслик керак. Ахлоқий соғлик аслида хулқ-атворни, ён-атрофга муносабатни ҳалоллик, поклик тамойилларига мувофиқ қилишдир."Мўмин кишига берилган нарсаларнинг энг яхшиси чиройли хулқдир. Унга берилган нарсаларнинг ёмони эса, кўриниши чиройли бўлса-да, қалбида ёмонлиги боридир"[12, 88]. Кўриниб турибдики, ахлоқан носоғлом, қалбида ёмонлиги бор кимса соғлом эмас, унинг нияти истаги ноинсонийдир. Инсоний ҳатти-харакат, ният ва истак ахлоқий соғлик нишонаси сифатида киши ҳаётини безайди, уни олийжаноб қилади.

Ҳаётда тасодифлар нотанишҳоллар кўп учрайди. Масалан, туғма касал ва ногиронлар, ҳаракати, обектив сабабларга кўра, чекланганлар анашу гуруҳга мансуб шахслар ҳисобланади. Табиатнинг бераҳмлиги туфайли улар ўз ҳатти ҳаракатлари ва фаолиятларини рационал,самарали ташкил эта олмайди, бошқаларнинг ёрдамига муҳтож. Бундай кишиларни соғлом муҳитга олиб кириш,уларнинг инсоний ҳуқуқларини таъминлаш, иқтидорини намоён қилишга ёрдам бериш давлат зиммасидаги вазифа ҳисобланади. Айрим ногиронларга жамоат ташкилотлари, меҳрибонлик уйлари, ҳомийлар ёрдам бериши мумкин, бироқ бугун мамлакат, юрт миқиёсида уни фақат давлат ташкил қилиши мумкин. Республикамиз Президентининг 2017-йил 1-декабрда эълон қилган "Ногиронлиги бўлган шахсларни давлат томонидан қўллаб- қувватлаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида" ги Фармонида давлат бу борада махсус қонун ("Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида") қабул қилишини, БМТ "ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция"-ни ратификация қилишни бурчи, вазифаси деб эълон қилди[13.]. Мазкур хужжатлар Вазирлар

Махкамасининг “Оғир ижтимоий вазиятга тушиб қолган хотин-қизарга, ногиронлиги бўлган, кам таъминланган, фарзандлари тўлиқсиз оилада тарбияланаётган ва уй-жой шароитини яхшилашга муҳтож оилаларга арзон уй-жойлар бериш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” (2018-йил 12-апрел) деган дастур қабул қилишга ундади. Бугунга қадар мазкур дастур бўйича 1200 (бирминг икки юз) дан зиёд ногиронлар, ҳаракати чекланганлар янги квартиралар олишди, 4000 (тўрт минг)га яқини ўз уйи ҳовлиси ёки квартирасини таъминлаб олди. Уларга давлат ва унинг жойлардаги инустутлари бош-қош бўлган. Жамиятимиз соғлом кишилар соғлом муҳит яратишини ва соғлом авлод тарбиялаши мумкинлигини билди. Бу борада ҳали қатор муаммолар мавжуд.

Масалан; Республикамиздаги 9628 та умумтаълим мактабларда қанча имконияти чекланган ёшлар борлиги аниқланмаган, бундай ёшларга алоҳида таълим бериш пед-технологияси ишлаб чиқилмаган, уларнинг соғломлигини тиклашга оид индивидуал, инновацион ишланмалар яратилмаган, кадрлар етиштириш масаласи ҳам мавжуд. Шундай бўлсада, Ўзбекистон давлати ногиронларни, имконияти чекланган кишиларнинг ҳаётига,тақдирига бефарқ эмас. Уларнинг соғлом муҳит ва соғлом жамият бағрида яшашини,камол топишини истайди, бу борада у барча шарт-шароитлар яратишга тайёр.

АДАБИЁТЛАР

1. Афоризмы- Минск.: Современный Литератор, 1999 г.
2. Ш.М. Мирзиёевнинг Ўзбекистон соғлиқни сақлаш соҳаси ходимларига табриги. -Халқ сўзи, 2019. 10-ноябрь.
3. Алламуратов.Ш.И, Пожидаева Т.Ф., Хасанова Л.Ш., Савачкин М.Б. Физическая культура и здаровый образ жизни-Тошкент; ТИТЛП. 2011.
4. Куценка Г.И, Новиков Ю.В. Книга о здаровом образе жизни СПб., 1997.
5. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи.*Лекции по социальной и политической психологии.*СПб., «Питер», 2004.
6. ChoocasM. Pragandacames of age .-N.Y 1965
7. Smelzer N.H Theory of collective behavior.-NY 1992
8. Агаджанян Н.А. Цивилизация и здоровье- Ставрополь КЭРИС 2000
9. Otta way P.B Food Sci Technol. Today 1995. vol.9.№ 3.
10. Шалаев В.П. Синергетика человека, общества, природы: управленческий аспект. Йошкар-Ола, МарГТУ, 2001.
11. Сычин Г.Н. Животворящая сила.- Новасибир: ВЕН Мер 1994.
12. Ахлоқ-одобга оид хадис намуналари.-Тошкент.Фан. 1990.
13. Бир сафда 2018 1-сон.

Соғлиқ ижтимоий воқелик сифатида (фалсафий таҳлил)

Кўпалов С.У. Хоразм Маъмун Академияси

Резюме. Мақолада соғлиқ, сиҳат-саломатлик ижтимоий воқелик сифатида фалсафий таҳлил этилади.Соғлиқнинг жисмоний, руҳий ва ахлоқий жиҳатлари очиб берилади. Имконияти чекланган кишиларнинг соғломлигини, саломатлигини тиклаш, уларни соғлом жамиятда яшашини таъминлаш масалалари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар. Соглик, рухий саломатлик, аклий салохият, жамият.

Здоровье как социальный феномен (философский анализ)

Купалов С.У. Хорезмская Академия Мамуна

Резюме. В статье проанализирована философия здоровья и здоровье как реальность. Были выявлены физические и моральные аспекты здоровья. А также говорится о проблемах восстановления здоровья и благополучия людей с ограниченными возможностями и обеспечения их выживания в здоровом обществе.

Ключевые слова: здоровье, моральное здоровье, интеллектуальный потенциал, общество

Health as a social phenomenon (philosophical analysis)

Kupalov S.U.Khorezm Mamun Academy

Summary. The article philosophically analyzes the philosophy of health and health as a social reality. It reveals the physical and moral aspects of health. It is also about the issues of restoring the health and well-being of people with disabilities and ensuring their survival in a healthy society.

Key words: health, moral health, intellectual potential, society

---

ТАВҲИД ВА ШИРКНИНГ ЛУҒАВИЙ ВА ИСТИЛОҲИЙ МАЪНОЛАРИ

Низаматдинов Е.

Ўзбекистон халқаро Ислом академияси

Ақида илми ислом динининг негизини ташкил қилади. Эътиқод тўғри бўлмас экан, бажарилган яхши амаллар ҳам ибодатлар ҳам қабул бўлмайди. Шу сабабли ҳам Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам пайғамбарлик даврининг аввалги ўн уч йили мобайнида эътиқодни тўғрилаш учун ҳаракат қилди. Зеро, энг биринчи навбатда ақида билан мусулмонларнинг қалбларига Аллоҳ таолонинг Зоти ва сифатлари, тавҳид, дунё ва охират тўғрисидаги исломий ғоялар, тақдир масаласи, гуноҳ, савоб, жаннат, дўзах, фаришталар, илоҳий китоблар ва пайғамбарларга нисбатан қандай муносабатда бўлиш қоидалари, одоблари жойлашиши керак эди.

Ақида илмининг асоси эса, Аллоҳнинг тавҳидидир Зеро, ақоид илми дастлаб тавҳид илми дея номлангани ҳам ҳақиқат. Муҳаммад Анвар Бадахшоний “Ақидатут-Таҳовий” китобига ёзган шарҳида тавҳиднинг луғавий маъносини шундай келтирган:

Тавҳид луғатда “ваҳҳада - юваҳҳиду – тавхийдун”дан олинган масдар бўлиб, бирор бир нарсага бирлик ва ёлғизликни нисбатини бериш ва ундан кўпликни инкор этишни англатади. Чунки бу шаклда келган феъл ва масдарлар нисбат беришни баён этиш учун келади. Шу сабабли **“ваҳҳадтуллоҳа”** деса “Аллоҳга ёлғизлик нисбатини бердим” ва “Албатта, Аллоҳнинг ёлғиз эканлигига ишондим” дегани бўлади. Бунда Аллоҳни ёлғиз қилдим маъноси йўқ. Чунки Аллоҳнинг ваҳдонияти, У зотни ёлғиз қилдим дейишлиги билан бўлмайди[1,24].

Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Мағнисавий эса, “Ал-Фиқҳ ал-Акбар” китобининг шарҳи “Абул Мунтаҳо” китобларида тавҳиднинг луғавий маъносига : “Бирор нарсага ягона деб ҳукм бериш ва ўша нарсани ягона деб билиш[2,13]**”** дея изоҳ беради. Тавҳиднинг истилоҳий маъноси тўғрисида ҳам бир қанча таърифлар мавжуд. Мулла Али Ал-Қорий роҳматуллоҳи алайҳ тавҳидни қўйидагича таърифлаганлар: “Абадий Зотнинг яккаю ягоналигини тасдиқлаш, тавҳиддир [3,12]**”.** Муҳаммад Анвар Бадахшоний эса “Ақидатут-Таҳовия”нинг шарҳида тавҳиднинг истилоҳий маъносини шундай таърифлайди: “Инсон Аллоҳни ширкнинг ҳамма кўринишларидан ўзини сақлаб, Аллоҳ субҳанаҳу ва таолони зотида ҳам, сифатларида ҳам, ишларида ҳам, исмларида ҳам, ҳукмларида ҳам шериги йўқ, яккаю ёлғиз эканлигига эътиқод қилиш тавҳиддир[4,24]**”.**

Ширк – Аллоҳнинг шериги бор деб билиш, кўпхудолилик. Исломга кўра, Аллоҳдан бошқани “илоҳ” деб билиш, шунингдек, бутлар ва одамларга сиғиниш катта гуноҳ, куфр ҳисобланади. Аллоҳдан ўзгага топинувчилар мушриклар ҳисобланади. Қуръонга кўра, ширк кечирилмайдиган гуноҳдир. Истеъмолда кофирни мушрик, мушрикни кофир, деб аташ мумкин. Бу иккита лафзнинг фарқли жиҳатлари қуйида батафсил келтирилади. Шарқшунос олимлар наздида ширк – арабча “ширкун” сўзидан тўғридан-тўғри, таржима қилинмасдан олинган истилоҳ бўлиб, ислом динидаги политеизм консепсиясидир. Монотеизмни уқтирувчи тавҳид тушунчасига тескари маънони ифодалайди. Берилган мазкур таъриф луғавий жиҳатдан тўғри бўлса ҳам, ширкнинг ҳақийқатини тўла очиб бера олмайди. Умумий маънода ширкнинг ҳақиқати, Аллоҳ Ўзининг Олий Зотига хос қилган ҳамда бандаликка шиор қилган сифат ва амалларни инсоннинг бошқа махлуқни рози қилиш учун, унга нисбат беришидир [5, 85]. Мисол учун, ўша махлуққа сажда қилиши, унга атаб жонлиқ сўйиши, назр қилиши, шиддатга тушганда ёки мусибатда ёрдам сўраши ва уни ҳар жойда ҳозир, деб эътиқод қилиши ҳамда тасарруф қудрати бор, деб ўйлашидир. Буларнинг ҳаммаси ширкдир. Янаям соддароқ айтганда қайсидир бир одамда ёки ҳайвон, дарахт каби нарсаларда қандайдир ғайри-оддий ишнинг содир бўлганини кўриб, бу Худодир, чунки Худодан бошқа нарса бундай ғайри-оддий ишни амалга ошира олмайди, демак бу (одам ёки ҳайвонни, дарахт каби нарсаларни) Худо дейишлик ширк ҳисобланади.

Бошқа манбалардаги ширк таърифларининг умумий қисми “Ширк Аллоҳ таолога хос бўлган сифатларни Ундан ўзгага собит қилишдир [6,3]**”** деган фикрда жамланади. Масалан, оламда “Бўл!” дейиш билан бўладиган ирода ила тасарруф қилиш, ҳис қилиш аъзолари билан касб қилинмаган зотий илмга эга бўлиш, ақл, ваҳий, илҳом ва шунга ўхшашларни Аллоҳ таолодан ўзгага собит қилиш ширкдир. Шу билан бирга бир одамни ёки нарсани улуғлаб, у беморни соғайтириб қўяди, бировни лаънатлайди, у бирор кишидан рози бўлмаса ўша киши бемор, фақир, бадбахт бўлиб қоладии, у бировга раҳматини кўрсатса, раҳмати туфайли ўша киши бой, соғ, бахтиёр бўлиб қолади дея эътиқод қилиш ҳам ширкдир. Чунки, бу нарсаларнинг ҳаммаси Аллоҳ таолонинг Ўзигагина хосдир[7,4]. Лекин, ширк тўғрисида юқоридаги келтирилган мулоҳазалар ҳам унинг ҳақиқий шаръий таърифи ва баёни эмас. Балки, улар, ширкка келтирилган мисоллардир.

Чунки, ширк фақат Аллоҳ таолога хос бўлган сифат ва ишларидагина бўлмайди. Балки, Аллоҳ таолонинг Зотида ширк келтириш ҳам мусулмонни Исломдан чиқарадиган гуноҳи кабирадир. Гоҳида сифатларида, гоҳида исмларида, гоҳида ишларида, гоҳида ҳукмларида бўлади. Бунга юқорида келтирилган тавҳиднинг таърифида ишора бор: “Инсон Аллоҳни ширкнинг ҳамма кўринишларидан ўзини сақлаб, Аллоҳ субҳанаҳу ва таолони зотида ҳам, сифатларида ҳам, ишларида ҳам, исмларида ҳам, ҳукмларида ҳам шериги йўқ, яккаю ёлғиз эканлигига эътиқод қилиш тавҳиддир[8,24]**”.**

Аллоҳ таборака ва таоло “Шуаро” сурасида мушрикларнинг қиёмат куни ўзлари Худо қилиб олган нарсаларига қиладиган эътирофлари ҳақида ҳикоя қилиб, шундай дейди: “Аллоҳга қасамки, биз очиқ-ойдин залолатда бўлган эканмиз. Чунки, сизларни Роббил оламийнга тенглаштирар эдик [9,371]**”.** Демак, умумий хулоса сифатида айтиш мумкин, “Аллоҳнинг зотида, сифатларида, исмларида, ишларида ва ҳукмларидан қай бирида бўлса ҳам, бошқани Роббил оламийнга тенглаштириш, шерик килиш “ширк”дир [10,112]**”.**

Шу ўринда ширк ва куфр ўртасидаги фарқни баён қилиб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлади. Зеро, мушрикни кофир, ёки кофирни мушрик дея аташ ҳолатлари учраса ҳам, аслида бу том маънода тўғри эмас. Куфр ва ширк қуйидаги жиҳатларда бир-биридан фарқ қилади: Биринчидан: Кофирлик диндаги зарурий нарсалардан бирини инкор қилиш билан бўлади. Бошқача қилиб айтганда: Иймон келтириш вожиб бўлган ҳар бир нарсани инкор қилиш билан бўлади.

Мушрик диндаги зарурий нарсалардан бирортасини инкор қилмаслиги мумкин. Лекин шу билан бирга у Аллоҳ таолога хос сифатлардан бирида, Унинг ҳукмларида, исмларида ёки ишларида ширк келтиради. Иккинчидан: Куфр ўзининг барча турлари билан иймонга зид бўлиб, у билан жам бўла олмайди. Ширк эса, гоҳида иймон билан жам бўлиши мумкин. Ёки бошқача қилиб айтадиган бўлсак, ҳар бир ширк ҳам куфр эмас. Бунга кичик ширк ва махфий ширк мисолдир. Шу ўринда куфр ва ширк ўртасидаги фарқни яхши тушиниб олиш мақсадида кичик ёки махфий ширк тўғрисидаги баъзи маълумотларни келтириш зарур. Имом Аҳмад ўзининг Муснад китобида қуйидаги ҳадисни ривоят қилган: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам:

“Менинг сиз учун энг хавф қилган нарсам, кичик ширкдир”, дедилар.

Одамлар: “Эй Аллоҳнинг расули, кичик ширк нима?”, дедилар.

У зот соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Риёдир” - дедилар[11,165]. Риёни ширк деп номлаётган бўлса ҳам, у кичик ширк бўлиб, у содир қилган киши муртад ёки кофир бўлгани ҳақида, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламдан ҳукм чиқмади. Шунингдек, шаҳодат калимасини қайтариш ёки иймонини янгилаш ҳақида амр ҳам бўлмади. бу эса, мазкур кичик ширкни содир Зилган киши имондан чиқмаслигига далилдир.

Шунга ўхшаш, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Аллоҳдан ўзга билан қасам ичган одамни муртад ёки иймондан чиқувчи мушрик бўлгани ҳақида ҳукм қилмаганлар. Зеро, бу ҳам кичик ширк ҳисобланади. Ушбуларнинг барчаси ширкнинг баъзи турлари, катта гуноҳ бўлса ҳам куфр эмаслигига далилдир. Расулуллоҳ

соллаллоҳу алайҳи васаллам бу ишлар ҳақида шиддатли гапларни айтганлари эса, ширк ва жоҳилиятга сабаб бўладиган йўлларни тўсиш, Ислом ва тавҳиднинг таъсирини кўтариш учун бўлган.

Хулоса ўрнида шундай дейиш мумкин, Ақоид илмига доир ҳар қандай изланиш, албатта, долзарб ва муҳим аҳамият касб этади. Айнан, ширк ёки тавҳид масалаларига боғлиқ мавзулар эса бу борада янада чуқур изланиш ва меҳнат талаб қилади. Муқаддас Ислом динини ўрганишнинг зарурлиги барчамизга маълум. Зеро, жамиятимизнинг яшаш тарзи айнан ислом билан чамбарчас боғлиқдир. Шундай экан, ушбу мақола натижаларига таяниб, қуйидаги таклиф ва мулоҳазаларни келтириш мумкин: Барча динлар асли бўлган тавҳид ва унга доир шаръий масалалар ҳақида қорақалпоқ тилида асарларни янада кўпроқ таълиф қилиш ҳар доим долзарб масаладир; Жамиятимизда кузатилаётган баъзи бидъат ва хурофотлар ширкка нисбат берилишини инобатга олиб, уларни махсус режа асосида ўрганиб, маълум жиҳатларга кўра турларга ажратиб, бартараф қилиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш; Ўзбек тилида ақоид илмига оид китоблар маълум даражада етарли бўлса да, мазкур илмни алоҳида бандларига асосланган ҳолда эндиликда қорақалпоқ тилидаги илмий ишлар олиб бориш, ва китоблар тасниф қилиш зарур. Масалан, тавҳид, ширк ёки пайғамбарларга иймон, фаришталарга иймон каби калом илми доирасидаги масалаларга алоҳида китоблар ёзиш; Баъзи адашган тоифалар таъсирида юртимизга кириб келаётган бидъат хурофотларни ўрганиш ва уларнинг нохуш таъсирини олдини олиш; Ширкнинг зарари ҳақида жойларда суҳбат ва маърузаларни янада кўпайтириш; Араб тилидаги ақоид матн ва шарҳларини таржима қилиш ва қорақалпоқ тилида шарҳларини таёрлаш.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Муҳаммад Анвар Бадаҳшоний. Талхису шарҳи Ақидатит Таҳовийя. – Карачи: “Замзам бабилшарз”, 1409ҳ.
2. Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Мағнисавий. Абул мунтаҳо. – Мадина: “Диросатул Исламия”, 1992й.
3. Мулла Али Ал-Қорий. Шарҳу фиқҳил акбар. – Байрут: “Дарун нафаис”, 2009й.
4. Муҳаммад Анвар Бадаҳшоний. Талхису шарҳи Ақидатит Таҳовийя. – Карачи: “Замзам бабилшарз”, 1409ҳ.
5. Аллома Абул Ҳасан Али ан – Надавий. Ал-Ақийда ал-Исломия ас -Сунния. – Байрут: “Дарут турос”, 2008й.
6. Имом Валиюллоҳ Деҳлавий. Фавзул Кабир фи усулит тафсир. – Димашқ: “Дарул ғовсаний лидиросатил Қуръани”, 1429ҳ.
7. Имом Валиюллоҳ Деҳлавий. Фавзул Кабир фи усулит тафсир. – Димашқ: “Дарул ғовсаний лидиросатил Қуръани”, 1429ҳ.
8. Муҳаммад Анвар Бадаҳшоний. Талхису шарҳи Ақидатит Таҳовийя. – Карачи: “Замзам бабилшарз”, 1409ҳ.
9. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. – Т.: “SHARQ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2008й. Шуаро сураси, 97-98 оятлар.
10. Муфтий Аъзам. Маоруфул Қуръон. – Карачи: “Мактабату маъарифил Қуръан”, 2010й.
11. Имом Аҳмад ибн Ҳанбал. Муснад ал-Имам Аҳмад, Ж-5. – Мадина: “Муассасатур рисала”, 2009й.

Тавҳид ва Ширкнинг луғавий ва истилоҳий маънолари
Низаматдинов Е.Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Резюме. Мақола ақоид илмининг асосий мавзуларидан бўлган тавҳид ва ширк тўғрисида. Унда ушбу сўзларнинг луғавий ва истилоҳий маънолари келтирилган. Шу билан бирга тавҳид ва ширкга берилган таърифлар шарҳлаб кўрсатилган. Ҳар хил таърифлар қиёсланган. Маълумотлар ишончли манбалардан олинган.

Таянч сўзлар: Тавҳид, ширк, ақида, ақоид, эътиқод, шарҳ, матн, охират, илм, ваҳдоният, ирода, сифат, тақдир, жаннат, дўзох, монотеизм, политеизм, ҳақиқат, тасарруф, қасам, риё, гуноҳ, савоб.

Лингвистические и терминологические значения Таухида и Ширка
Низаматдинов Е. Международная Исламская Академия Узбекистана

Резюме. Эта статья о Таухиде и Ширке, которые являются одними из главных тем доктрины Ислама. Статья содержит словарное терминологическое объяснение этих слов. Сопоставляются различные определения этих понятей. Данные из надежных источников.

Ключевые слова: Таухид, ширк, доктрина, вера, комментарий, текст, загробный мир, знание, единство, воля, качество, судьба, рай, ад, монотеизм, политеизм, истина, нрав, клятва, лицемерие, грех, доброта.

The linguistic and terminological meanings of tawheed and shirk
Nizamatdinov E. International Islamic Academy of Uzbekistan

Summary. This article is about Tawheed and Shirk, which is one of the main themes of doctrine. It contains the vocabulary and terminological meanings of these words. At the same time, the definitions of Tawheed and Shirk are explained. Different definitions are compared. Data are from reliable sources.

Key words: Tawheed, shirk, doctrine, doctrine, commentary, text, the Hereafter, knowledge, unity, will, quality, destiny, heaven, hell, monotheism, polytheism, truth, disposition, oath, hypocrisy, sin, reward.

ПУҚАРАЛЫҚ ЖӘМИЙЕТИН РАЎАЖЛАНДЫРЫЎДА ЖАС БАСШЫ КАДРЛАРДЫ ТАЯРЛАЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Байрыева А.Қ.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Мәмлекетимиз Президенти Ш.Мирзиёевтың президентлик искерлиги басланғалы бери дыққат талап ететуғын ең әҳмийетли бағдарлардан бири жаслар мәселеси есапланады. Президентимиздиң жасларға тийисли мәмлекетлик сиясаты ҳаққындағы көз-қараслары өткен үш жыл даўамында бир қатар нызам ҳүжжетлеринде өз сәўлелениўин тапты. Жасларға қаратылып атырған буншелли айрықша итибардың бир қатар нызам ҳүжжетлеринде беккемлениўи қәнигелер, алымлар ҳәм кең жәмийетшилик тәрепинен айрықша дыққат пенен қарсы алынды. Бул мақалада жасларға қаратылған сиясат негизинде турған идеялар жәмленген ҳәм усы

тийкарда жаратылыўы зәрүр болған бирден-бир бағдарлама ҳаққында сөз барады. Бундай бағдарламаның келешеги ҳаққында тоқталыўдан алдын халықаралық тәжирийбеге итибар қаратыў мақсетке муўапық. Пуқаралық жәмийетин раўажландырыў процессинде жасларға мәмлекеттиң мүнәсибети мәмлекетшилик раўажланыў, улыўма жәмийет келешеги көз-қарасынан айрықша әҳмийетке ийе. Өйткени пуқаралық жәмийети өзиниң характерине көре жаңалықларға ийкемлесиўшең ҳәм ҳәр қандай басламаны өз ишинен көтериўге мейил болады.

Раўажланған мәмлекетлер тәжирийбесине нәзер таслайтуғын болсақ, дерлик бәринде жасларға қаратылған мәмлекетлик сиясат бар болып, бул бойынша бир қатар нызамлардың әмел қылыўына гүўа болыўымыз мумкин. Жаслар сиясатына қаратылған нызам ҳүжжетлери министрлик, орган яки басқа дүзилмелердиң мақсет ҳәм ўазыйпаларына итибар қаратылса, олардың көпшилигинде жасларға тийисли анық бир машқала менен шуғылланыў яки қандайда бир бағдарда хызмет алып барыўын көриў мүмкин. Сондай-ақ, жаслар парламенти деген түсиник бар болып, өз өзинен көринип турғанындай бул шөлкем жаслар арасынан болажақ сиясий жетекшилерди қәлиплестириўди өз алдына мақсет етип қойған. Скаутлар ҳәрекети болса жасларды түрли уранлар астында бирлестириўди өз алдына мақсет қылған ҳәмде, бул еллерде мәмлекетлик бағдарламалар яки арнаўлы концепциялар қабыл қылынған.

Турмыстың гүўалық берип турғанындай, базар мүнәсибетлери жеделлесиўи шараятында социаллық-сиясий ҳәмде экономикалық процесслердиң қурамаласыўы, түрли тараўлардағы машқалалардың күшейиўи көзге түседи. Сыртқы байланыслардың кеңейиўи ҳәм информацияның глобалласыўы нәтийжесинде жаслар санасында терең өзгерислер жүз береди. Бар машқалалардың шешими бойынша дәстүрий емес, базы жағдайларда нызамсыз усылларды қолланыў жағдайлары ушырасады. Әйне мине усы себепли көплеген жәмийетлерде социаллық-сиясий кескинликлер жүз береди ҳәм жаслар арқалы конституциялық системаға қарсы ағымлар, ҳәрекетлер жүзеге келеди. Бундай шараятта түрли системаларда хызмет етип атырған жас кадрлар мәмлекет тәрепинен берилетуғын бағдарлаўшы көрсетпелерге мүтәж. Терең изертлеўлерсиз ҳәм илимий тийкарлаўсыз жаслар, әсиресе жас басшылар бойынша анық стратегия қәлиплестириў қурамаласады ҳәм күтилген нәтийжени бермейди. Буның себеби, әйне атап көрсетилген қурамалы шараятта жәмийетлик қарама - қарсылықлардың күшейиўи жасларда идеологиялық, руўхый, экономикалық қәдриятлардың жемирилиўине алып келеди. Еркин базар мүнәсибетлери шараятында социаллық мүнәсибетлер жүдә қурамалы түс алады, мийримсиз меркантилистлик қәдриятлар жаслардың тийкарғы нормасына айланады.

Класслық бөлиниўдиң күшейиўи нәтийжесинде машқалаларды жеңип өтиўге писип жетилмеген жаслар барған сайын социаллық кеселликлер қоршаўында қала баслайды. Нәшебентлик, мәнаўиятсызлық ҳәм әдепсизлик, миллий ҳәмде диний ақидалардың жоғалыўы яки өзгеше талқыланыўы, шаңарақ институтының жемирилиўи ҳәм басқа либерал дүньяға тән болған жағдайлар ақыбетинде ўатанпәрўарлық сезими сөне береди. Жаслар көп жағдайларда өз руўхый-идеологиялық бағдарын анық белгилей алмайды, дәстүрий жәмийетте үстин болған қәдриятлардан шетлеседи. Буның ақыбетинде миллий келбети барған сайын жоғалып, жаслардың үстинликлери еркин базар қәдриятлары менен қарысып кетеди. Тарийхый жақтан миллетимизге тән болған жәмәәтлик руўхының орнын технократиялық дүньяқарас ийелейди ҳәм ақыбетте өзлигин жоғалтқан миллет глобал базар механизминиң бир бөлегине айланып қалады.

Жәмийетлик турмыста нәтийжели әмел қылатуғын бир қатар нызамлар ҳәм дүзилмелер де бар болып, олар тийкарынан социаллық қорғаўға қаратылған. Басқаша айтқанда, мәмлекеттиң социаллық сиясатында балалар яки қариялар айрықша орынға ийе. Бундай ҳуқықый ҳүжжетлер қандай да бир жеңилликлер бериў формасында яки мийнет мүнәсибетлерин тәртипке салыўда өз сәўлелениўин тапқан. Көплеген мәмлекетлерде жасларға тийисли алып барылып атырған мәмлекетлик сиясат бар болған машқалалар яки олардың ақыбетлери менен гүресиўге қаратылғанлығын гүзетиў мүмикин. Шет ел әмелиятында бул сыяқлы ислердиң көплеген түрлери бар. Бирақ әҳмийетли бир тәрепине итибар қаратыў зәрүр. Көплеген раўажланған мәмлекетлерде жасларға тийисли алып барылып атырған сиясат, қаншелли көп қырлы ҳәм кең қамраўлы болмасын, нәзеримизде олардың нәтийжелилиги бойынша толық унамлы пикир билдириў мүмкин емес.

Бул жерде айрықша итибар талап ететуғын бир тәрепи бар. Дерлик барлық мәмлекетлерде жасларға тийисли мәмлекетлик сиясат толық бир комплекс формасында емес, ал тарқақ характерге ийе. Усы мақсетте шөлкемлестирилген дүзилмелер яки қабыл қылынған нызамлар түрли салаларда жаслар менен байланыслы машқалаларды сапластырыўға көмеклеседи. Ҳәр бир мәмлекетте әмелге асырылып атырған ислердиң унамлы характери ҳаққында гүман жоқ. Ҳәтте анаў яки мынаў тараўда жасларға көмек бериў мақсетинде әмелге асырылып атырған ислердиң қамраўы ҳәм үлкен материаллық тийкарлары да оғада әҳмийетли.

Машқалалар қоршаўында қалған жасларды қоллап-қуўатлаў жәмийет ушын жүдә әҳмийетли. Әйне ўақытта мәмлекетшилик раўажланыўы көз-қарасынан жаслар машқалаларының алдын алыў, бундай машқалалар профилактикасы менен емес, ал ақыбетлер менен шуғылланыў жасларға тийисли мәмлекетлик сиясатта бир қатар сораўлар жуўапсыз қалып атырғанлығын да көрсетти. Бундай жағдайдың себеплерин излер екенбиз, машқалалардың бир тәрептен мәмлекеттеги экономикалық система тәбиятына барып тақалыўына гүўа боламыз. Екиншиден, бул әлбетте жасларға каратылған сиясаттың қамраўы, мүддети ҳәм дәўирине байланыслы екенлигин де айтыў зәрүр.

Сол нәрсе дыққатқа ылайық, шет ел тәжирийбесин үйрениў мақсетинде үйренилген мәмлекетлердиң дерлик бәршеси еркин базар мүнәсибетлерине тийкарланған. Еркин базар мүнәсибетлери еркин искерликти, умтылыўшаңлықты ҳәм исбилерменликти талап етеди. Жәмийет ағзалары түрли тараўларда шахсий мәплерин әмелге асырыў максетинде ҳәрекет етеди. Мәмлекетлик система ҳәм жеке секторда еркин искерлик етиўши

индивидлер бәсекиге кириседи. Бундай саламат бәсеки болса өз нәўбетинде өзиниң унамлы нәтийжесин береди ҳәм мәмлекеттиң экономикалық раўажланыўында өз сәўлелениўин табады.

Жасларға тийисли мәмлекетлик сиясаты бойынша шет ел тәжирийбеси ҳаққында төмендеги айырым жуўмақларды илгери сүриў мүмкин: -жаслар демографиялық көрсеткиш, экономикалық, илимий ҳәм басқада потенциал көз-қарасынан келешек социаллық топары сыпатында көплеген раўажланған мәмлекетлердиң дыққат орайында турады; көплеген мәмлекетлерде жасларды мәмлекетлик басқарыўға таярлаў ушын арнаўлы мәмлекетлик бағдарламалар, институтционал дүзилмелер бар; жасларға тийисли мәмлекетлик сиясатта үлкен шөлкемлестириўшилик ҳәм қаржы ресурслары сарыпланады; әмелге асырылып атырған үлкен ислерге қарамастан жасларға тийисли мәмлекетлик сиясатын ең раўажланған мәмлекетлерде де нәтийжели деп айтыў қыйын; еркин базар мүнәсибетлерине тийкарланған мәмлекетлерде жасларға үлкен қаржы ресурсларының сарыпланыўына қарамастан, әйне усындай мәмлекетлерде жаслар менен байланыслы машқалалар соншелли көп ҳәм шийеленискен көриниске ийе; көплеген мәмлекетлерде жасларға тийисли мәмлекетлик сиясат жасларда ўатанпәрўарлықты раўажландырыўға қаратылған болсада, еркин базар мүнәсибетлери улыўмамиллий идеологияны ҳәлсизлендирип, көбинше елеспесиз бир үйимге айландырып қояды. Нәтийжеде жасларды бирден-бир идея астында бирлестириўге қаратылған ҳәрекетлердиң нәтийжелилигине зыян келеди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев "...жас әўлад тәрбиясы ҳәмме заманларда да әҳмийетли ҳәм актуал болып келген. Бирақ биз жасап атырған XXI әсирде бул мәселе ҳақыйқаттанда өмир-өлим мәселесине айланып бармақта"[1, 504-505], деп көрсетеди. Демек, жаслар тәрбиясы, әсиресе бүгинги күнде, шешиўши роль ойнайтуғын, тек келешекти ғана емес, ал бүгинги күнимизди де белгилеп беретуғын әҳмийетли мәселе саналады. Пуқаралық жәмийетин жетилистириў процессинде жасларды жәмийетте жетекшилик қәблиетине тәрбиялаў – олардағы бар уқып ҳәм билимди жетилистириўдиң утымлы усылларынан саналады. Сонлықтан бизиң мәмлекетимизде мине усы мәселеге айрықша итибар берилмекте.

Елимизде жас келешек басшы кадрларды таярлаў ушын Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2017-жыл 14-августтағы 3206-санлы қарары менен Өзбекстан Республикасы Президенти жанындағы мәмлекет басқарыў академиясы қасында жаслар машқалаларын үйрениў ҳәм келешек кадрларды үйрениў институты шөлкемлестирилди. Бул институт бүгинги күнде тек жаслар машқаласын үйрениў менен ғана шуғылланып қоймастан, жас кадрларды таярлаў ислеринде де айрықша әҳмийетке ийе болмақта. Жаслар сиясаты мәмлекет тәрепинен халықтың жас қатламы ушын мүнәсип шарт-шараятлар, имканиятлар жаратыў ҳәм бул бағдардағы әмелий ислерди турақлы қоллап–қуўатлаў есапланады. Халықаралық тәжирийбе соны көрсетеди, түрли мәмлекетлерде жаслар сиясаты түрлише алып барылады. Бул ҳүкимет жаслардың жәмийеттеги ролин қандай баҳалаўы менен байланыслы. Жасларға машқала сыпатында қарап сиясат алып баратуғын мәмлекетлер ҳүкимети тек тәрбиясы аўыр ҳәм ҳуқықбузарлыққа мейил жаслар менен ислеседи. Бунда мәмлекеттиң мақсети тек олардың ҳуқықын тәмийинлеў имканиятын ғана жаратыў болады. Ал бизиң мәмлекетимизде жаслар сиясатының тийкарғы мақсети елимиздиң барлық жасларының ҳәр тәреплеме раўажланыўы ҳәм халқымыздың абадан турмысын тәмийнлеўде олардың басламашылық ҳәм жетекшилик етиў қәблиетине ийе болыўларына ерисиўден ибарат.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кутарамиз. 1-том. Тошкент, «Ўзбекистон», 2017

Пуқаралық жәмийетин раўажландырыўда жас басшы кадрларды таярлаў мәселелери
Байрыева А.Қ.Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада пуқаралық жәмийетин раўажландырыў процессинде жаслар сиясаты, жас басшы кадрларды таярлаў мәселелери талқыланады.

Таяныш сөзлер: жаслар сиясаты, жас басшы кадрлар, пуқаралық жәмийети, мәмлекетлик сиясат, жәмийетлик турмыс

Фуқаролик жамиятини ривожлантиришда ёш раҳбар кадрларни тайёрлаш масалалари
Байрыева А.Қ.Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида ёшлар сиёсати, ёш раҳбар кадрларни тайёрлан масалалари талқин қилинади.

Таянч сўзлар: ёшлар сиёсати, ёш раҳбар кадрлар, фуқаролик жамияти, давлат сиёсати, ижтимоий ҳаёт

Вопросы подготовки молодых кадров-управленцев в развитии гражданского общества
Байрыева А.К.Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье анализируются вопросы молодежной политики в процессе развития гражданского общества а также подготовки молодых кадров-управленцев.

Ключевые слова: молодёжная политика, молодые кадры - управленцы, гражданское общество, государственная политика, общественная жизнь

Issues of young managers in the development of civil society
Bayrieva A.Q.Karakalpak State University

Summary. The article analyzes the issues of youth policy in the process of development of civil society as well as the training of young managers.

Key words: youth policy, young cadres - managers, civil society, state policy, public life

ДАВЛАТ ВА ХАЛҚ МУНОСАБАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНИШИ – ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТНИНГ МУҲИМ ТАМОЙИЛИ

Дехканов Н.Б.
Наманган давлат университети

Жаҳон тажрибасидан маълумки, назарий жиҳатдан таҳлил қилинганда бир сиёсий тизимдан иккинчи сиёсий тизимга ўтиш ўзига хос “ўтиш”, сиёсий фан нуқтаи назаридан транзит жараёнини тақозо қилади. Ўзбекистонда ҳам мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб эски маъмурий буйруқбозликка асосланган бошқарув тизимидан демократик типдаги давлат бошқарувига “портлаш” воситасида эмас, балки Биринчи Президент И.А.Каримов олға сурган босқичма-босқич ислоҳотлар принципи асосида янги миллий давлатчиликни барпо этишга киришилди. Таъкидлаш лозимки, “Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг” деган тамойил тарихан ўзини оқлади – кескин силтовлар, тўполонларсиз шарқона босиқлик ва вазминлик билан иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маданий ва маърифий ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Бу жараён ва танланган стратегия Президент Ш.М.Мирзиёев томонидан фаол давом эттирилмоқда, 2017 йилдан бошлаб бу жараён тезлашди – жадал ривожланиш, фақат ривожланган давлатларга “қувиб етиб олиш” эмас, балки мутлақо янги сиёсат асосида етакчиликка интилиш стратегияси ўртага ташланди.

Бу ўзини “2017-2021 йиларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да ўз аксини топди. Ҳаракатлар стратегиясини сиёсатшунос Н.Жўраев таъбири билан айтганда, том маънода “тамаддунга даъват” деб баҳолашга лойиқ [1, 264]. Ҳар бир ҳодиса, предметнинг объекти ва субъекти бўлгани каби Н.Жўраев ўринли таъкидлаганидек, сиёсий етакчи давлат раҳбарининг ҳам ҳеч кимга ўҳшамаган, ўзига хос фазилатлари намоён бўлади [1, 5]. Айни ҳолатда, улар қуйидагилар орқали намоён бўлади: Биринчидан, сиёсий етакчининг қатъий ва ўзгармас сиёсий позицияга эга эканлиги; Иккинчидан, бошлаган ишини охирига етказишдек қатъиятли ва узоқни кўзлаган давлат арбобига хос юксак фазилат; Учинчидан, давлат раҳбарининг бутун обрў-эътиборини, сиёсий имижини белгилайдиган сўз билан иш бирлигига эришиш; Тўртинчидан, сиёсий қарашларда изчиллик, узвийлик ва уларни ҳаётга жорий этишда қатъий талабчанликнинг юксак даражада намоён бўлиши; Бешинчидан, улкан хотира қуввати ва ички ирода кучи туфайли жамиятнинг ҳамма соҳа ва йўналишларини, ижтимоий ҳаётнинг барча қирраларини бир йўла назорат қила олиш салоҳияти; Олтинчидан, кўтарилган масалалар ва топширилган вазифаларнинг ўз вақтида бажарилишига эришиш; Еттичидан, шарқона бошқарув маданияти ва раҳбарлик одобининг юксак даражада намоён бўлиши.

Ушбу хислат ва фазилатлар буюк боболаримиздан Абу Наср Форобийнинг “Сиёсат ал-мадания”, “Бахт-саодатга эришиш ҳақида”, айниқса “Фозил шаҳар аҳли қарашлари ҳақида китоб” каби асарларида ҳукмдорнинг, давлат раҳбари маънавиятига қўйилган талабларга жавоб бера олади [2, 22-23]. Агар Форобий ҳукмдор учун зарур бўлган 12 ҳислат ҳақида гапирган бўлса, Кайковус, Зоҳирий, Низомулмулк, Амир Темур, Мавлоно Муҳаммад Қози ва бошқа алломалар ҳам ҳокимларнинг халқ олдидаги бурчлари ҳақида гапиришар экан, бу бурчларни бажариш вожибдир [3, 28], дейишади. Бугунги ижтимоий янгиланиш даврида халқ манфаатларига содиқ, изчил ва фаол сиёсий етакчи бошлаган улкан демократик ўзгаришлар халқ тақдирини ҳал қила олади, деб бемалол айтиш мумкин. Шу маънода Президент Ш.М.Мирзиёев олга сурган бешта устувор йўналиш ва кейинчалик конкретлашган бешта муҳим ташаббус ўз мазмун-моҳиятига кўра халқчиллиги, аҳолининг барча қатламлари учун маъқул ва манзурлиги билан характерланади.

“2017-2021 йиларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”нинг биринчи устивор йўналишида Ўзбекистонда давлат бошқарув тизимини такомиллаштириш назарда тутилган. Президент Ш.М.Мирзиёев жамиятни, халқни “кучли” бўлиши – ғоясини олға сурар экан, “халқ бой бўлса, давлат бой бўлади!” деб таъкидлайди. Дарҳақиқат, кучли давлат фақат кучли фуқаролик жамияти шароитида мавжуд бўлади. Бунинг Конституциявий асослари ҳам мавжуд: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 2-бобининг 7-моддасида “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир” деб ёзиб қўйилган. Мақсад эса равшан – мамлакатда халқ ҳокимиятчилиги – демократияни қарор топтириш. Буюк жадид бобомиз Чўлпон таъкидлаганидек, “Халқ денгиз, халқ кучдир!” деган пурмаъно ғоя бугун тантана қилмоқда, халқимиз сиёсий фаоллиги кун сайин юксалмоқда. Бу матбуотда, интернет тармоғида, ҳатто кўча-кўйда, одамлар орасида бўлаётган дадил, холис гаплар, бўлаётган воқеаларга холисона сиёсий баҳо бераётганлигида кузатиш мумкин. Бугун давлат институтлари тобора шаффофлик томон юз тутмоқда, халқимиз давлат сиёсий қарорларини қандай ва қай асосда қабул қилинаётганлигидан кўпроқ хабардор бўлмоқда, Президентнинг жонкуярлиги, фидоийлигидан руҳланиб, унга елкадош бўлишга интилмоқда, давлат билан халқ ўртасидаги масофа тобора қисқармоқда. Бироқ, бу ўзгаришлар қониқарли эмас – тўрачилик, бюрократия, коррупция, халқдан ўзини юқори қўйиш психологияси айрим мутасаддилар онгини ҳануз тарк этмаётганлигини кадрлар қўнимсизлигида кўрмоқдамиз. Бироқ, Президент таъкидлаганидек, энди орқага йўл йўқ – Ўзбекистон 2017 йилдан янги тарихий ривожланиш, ҳақиқий демократия – халқ ҳокимиятчилиги йўлига кирди.

“Асосий вазифа, – дейди Президент – бу юқори касб маҳорати ва замонавий тафаккурга эга, пухта ўйланган ҳар томонлама тўғри қарорлар қабул қила оладиган, белгиланган мақсадларга эришадиган раҳбарлар ва мансабдор шахсларнинг янги таркибини шакллантиришдан иборат” [4, 162-163]. Бу ишларнинг дебочаси бўлиб давлат назорат институтларини янги кадрлар билан мустаҳкамланди, фидойи, ватанпарвар, халқпарвар, соф виждонли ватандошларимиз бугун давлат бошқарувидек заҳматли, ҳайрли ишда фаолият юритмоқдалар, натижада давлат институтларига таниқли АҚШ Гарвард университети социолог ва политологи Френсис

Фукуяма ибораси билан айтганидек “trust”, яъни ишонч кун сайин ортиб бормоқда, давлат халқ, фуқаро манфаатлари уйғунлашмоқда.

Энг муҳим ва аҳамиятли томони шундаки, бугунги кунда норматив-меъёрий ҳужжатлар қабул қилинганидан сўнг реал ҳаётда ўзгаришлар, қўйилган вазифаларни қоғозда қолиб кетмаётганлиги, ҳаётда ўз ифодасини топаётганлиги халқда нафақат ўз куч-қудратига, балки уни бошқараётган ҳукуматга ва сиёсий етакчига ишончи кун сайин ошиб бораётганлигини кўрсатади. Агар ушбу масала бўйича аҳоли ўртасида социологик сўровнома ўтказилса, аҳолини кўпчилик қисми “Ҳаракатлар стратегияси”ни амалда оқлаётганлигини таъкидлайди, ушбу ҳужжатни маъқуллайди деб биламиз. Шунингдек, Ўзбекистондаги 2017 йилдан бошлаб олиб бораётган очиқ эшиклар, яқин ва узоқ мамлакатлар билан манфаатли ҳамкорлик муносабатларининг кун сайин юксалиши, оқилона ва холис инвестицион сиёсат хорижий экспертлар, нуфузли халқаро ташкилотлар томонидан ҳам маъқулланмоқда. Буларни номма-ном санаб ўтишга ҳожат йўқ – ОАВ ва интернет сайтларида Ўзбекистонда Президент Ш.М.Мирзиёев томонидан кейинги 2-3 йил ичида олиб борилаётган сиёсат салмоқли эканлиги кенг ёритилган.

Ушбу масала бўйича Н.Жўраев тўғри таъкидлаганидек, “Дунёнинг энг кучли ва катта давлатлари Ўзбекистон билан ҳисоблашадиган, унинг умумдунёвий масалаларга тегишли фикр ва хулосаларини инобатга оладиган бўлиб қолди” [1, 7]. Бунинг конкрет мисоли – Ўзбекистон вакилининг жаҳоннинг нуфузли ташкилоти БМТнинг 2018 йил 73-сессиясида раис ўринбосари, 2019 йил сентябрь ойида 74-сессияси ялпи мажлисида раис мавқеига чиқа олганлигидир. Дунёнинг 200 га яқин давлати аъзо бўлган ушбу халқаро нуфузли ташкилотга нафақат аъзо, ҳатто муҳим, оламшумул масалаларга бағишланган сессиясида сессияга раислик қилиш, уни олиб бориш – халқаро миқёсида Ўзбекистонни унинг раҳбари олиб бораётган адолатли тинчликсевар сиёсатини эътирофи деб бемалол айтса бўлади. Бунинг асосий сабаби – Президент ўз иш фаолиятида халқ билан яқин бўлишга, унинг кундалик ташвиши ва қувончларини яхшироқ билишга, халқ фикрини ифода этишга доимо ҳаракат қилади.

Буни конкретроқ ифода этиш учун қуйидаги фактларга мурожаат қиламиз. Масалан, 2017 йил Ўзбекистон Республикасинин ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” бўйича амалга ошириш Давлат дастури 320 та бандни қамраб олди. Ушбу бандларнинг 100 га яқини давлат институтлари билан нодавлат ташкилотлари томонидан Давлат дастурини ижроси учун умумий 37,687,8 млрд. сўм ва 8349,3 млн. АҚШ доллари ҳажмида маблағлар манзилли ва мақсадли ҳаражат қилинган. Бу маблағлар эса албатта халқники, улар халқ манфаатлари йўлида сарфланди. Ушбу маблағлар сарфланиши устидан қатъий назорат ўрнатилди. Президентнинг бундай муросасиз сиёсати оддий фуқароларда ҳам Ҳаракатлар стратегиясига ишончни орттирди, ушбу стратегиянинг фақат қоғозда эмас, балки кундалик реал ҳаётда ҳам қарор топишига гувоҳ бўлишига олиб келди.

Қувонарлиси шундаки, Ўзбекистонда ҳам давлатга, ҳукуматга ишонч ҳисси Ш.М.Мирзиёев давлат тепасига келганидан сўнг тубдан ошди. Бундай ишонч кун сайин ортиб бормоқда. Айниқса Ҳаракатлар стратегиясини ҳаётга тадбиқ қилиш бўйича 2018 йилда “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили” Давлат дастурини ҳаётда қарор топиши баробарида ННТларга Дастурда белгиланган 231 та долзарб вазифадан 51 тасини ишониб топширишлари хақиқий халқ ҳокимиятчилигини амалга ошаётганлигини кўрсатди. “Ҳар бир оила – тадбиркор” ва “Ёшлар – келажагимиз” Дастурлари доирасида 2 трлн. сўмга яқин маблағ ушбу лойиҳаларни молиялаштириш учун қаратилганлиги [5] – фикримизнинг далилидир. 2018 йил сарҳисоб қилинганда, дастурлар асосида жами 21 трлн. сўм ва 1 млрд. АҚШ долларига тенг 76000 та лойиҳа амалга оширилди.

Ҳаракатлар стратегиясида кўзда тутилган вазифалар изчиллик билан амалга оширилаётганини 2019 йил “Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили” Давлат дастури доирасида амалга оширилган ишлар қамрови ва салмоғи ҳам кўрсатиб турибди. 2019 йил асосий эътибор давлат ташкилотлари билан бир қаторда нодавлат ва нотижорат ташкилотларига ҳам қаратилди. Масалан, 274 та долзарб вазифадан 40 тадан ортиқ йўналишда ННТлар иштирок этишди. Дастурни амалга ошириш учун 16998,6 млрд. сўм ва 8106,5 млн. АҚШ доллари миқдорида молиявий асос ишга солинди. “Маънавий хавфсизлик фақат ташқи маънавий таъсирларни зарарсизлантириш орқали эмас, балки узоқ ва яқин ўтмишда халқ давлатнинг хизматкори бўлган, инсонинг шахсий ижодкорлигига йўл бермаган маъмурий буйруқбозлик тузумидан “мерос” бўлиб келган маънавиятга барҳам бериш, ижтимоий реализм принципини ҳаётда қарор топтириш орқали таъминланади” [6, 4] деганда А.Қодиров ҳақ деб ҳисоблаймиз. Зеро, Ҳаракатлар стратегиясининг самарадорлиги биринчи навбатда янгича фикрлаш, янгича тафаккур билан бевосита боғлиқ. Эскича қарашимиз билан Ҳаракатлар страетгиясининг сиёсий мазмун-моҳиятини ва тарихий аҳамиятини англаш қийин.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг муҳим белгиси бўлган давлат ва халқ ўртасидаги ўзаро муносабатлар бугунги кунда янгича босқичга кўтарилди. Шу нуқтаи назардан қуйидагиларни таъкидлаш ўринлидир: 1. Давлат бошқарув тизимини такомиллаштириш нафақат халқ қабулхоналари тизимини қарор топтириш, балки халқ манфаатини олий қадрият деб билувчи янгича давлат хизмати ходимларини шакллантириш, эскича тўрачилик, халқни менсимаслик, бюрократизм ва коррупцияга мойиллик психологиясини ўзгартириш орқали содир бўлади. Давлат бошқаруви учун асосий концептуал ғоя – адолат ва ишонч категориялари методологик асос бўлиб хизмат қилиши керак. 2. Давлат бошқарувини модернизациялаш ҳокимият фаолиятини аҳоли билан мулоқотда замонавий ахборот-комуникациялардан, PR технологиялар имкониятларидан кенгроқ фойдаланиш орқали мумкин бўлади. PR технологияларсиз бугунги

замон сайлов жараёнини, демократия принципини, ҳокимиятни шакллантириш, сиёсий қарорлар қабул қилиш, жамоат назорати институтини самарали ишлаши, умуман олганда эса сиёсий коммуникация жараёнларини, ички ва ташқи сиёсатни халқ манфаатлари йўлида бошқаришни тасаввур этиб бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Жўраев Н. Тамаддунга даъват. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 2018.
2. Форобий Абу Наср. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. –Тошкент, “Ёзувчи”, 2002.
3. Мавлоно Муҳаммад Қози. Ҳукмдорга ўгитлар. –Тошкент, “Шарқ”, 1999.
4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Тошкент, “Ўзбекистон”, 2017.
5. http//lex.uz/docs/4168749/Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони – 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури тўғрисида.
6. Қодиров А. Маънавий хавфсизликни таъминлашнинг айрим сиёсий – коцептуал ва ташкилий-бошқарув масалалари // Маънавий хавфсизлик жадал тараққиёт стартегиясининг муҳим омили сифатида. 2-китоб. –Т.: Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, 2019.

Давлат ва халқ муносабатларини ривожланиши – ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойили
Дехканов Н.Б.Наманган давлат университети

Резюме. Мақолада Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси асосида амалга оширилаётган ислоҳотлар, шахс ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар ёритиб берилган. Шунингдек, давлат бошқарувини такомиллаштириш, ҳокимият ва аҳоли ўртасидаги мулоқотни аҳамияти таҳлил қилинган. Давлат бошқаруви тўғрисида буюк алломалар фикрлари келтирилган.

Таянч сўзлар: демократия, шахс, давлат, ҳокимият, халқ, стратегия, сиёсий тизим, алоқа технологияси.

Развитие отношений государства и народа – важный принцип правового государства
Дехканов Н.Б. Наманганский государственный университет

Резюме. В статье освещаются реформы, проведенные на основе Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан, взаимоотношения личности и государства. Также анализируется важность государственного управления, диалога между властью и населением. Представлены мнения видных ученых о государственном управлении.

Ключевые слова: демократия, личность, государство, власть, народ, стратегия, политическая система, коммуникационные технологии

Development of relations between the state and people – the important principle of the legal state
Dehkonov N.B. *Namangan State University*

Summary. This article highlights the reforms carried out on the basis of the Action Strategy for the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan, the relationship between the individual and the state. It also analyzes the importance of public administration, dialogue between the government and the population. The opinions of prominent scientists on public administration are presented.

Key words: democracy, personality, state, power, people, strategy, political system, communication technologies

---

АФВ – БАҒРИКЕНГЛИК ВА КЕЧИРИМЛИЛИК ДАВЛАТ ИНСОНПАРВАРЛИГИНИНГ ИФОДАСИ СИФАТИДА

Бексариев Х. Қ.
Ўзбекистон Миллий университети

Инсон манфаатларига хизмат қилувчи, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўла таъминловчи инсонпарвар, адолатли давлат қуриш инсониятнинг орзуси бўлиб келади. Тафаккур тарихи шуни кўрсатадики, адолатли давлат ва инсонпарвар жамиятни маълум бир ижтимоий маконда яратиш мумкин. Субъектив орзунинг объектив борликдан ўзиб, гоҳо унга зид келиб, ғайриҳаётий идеалларни, моделларни яратиши табиий ҳолдир. Платон ва Форобий орзу қилган «идеал давлат», «идеал жамият» объектив борликдан ўзгани боис утопия эди, уларни реал ҳаётга айлантириш либерал демократик қадриятларнинг барқарор воқеликка айланиши билан боғликдир.

Бугун кенг эътироф этилаётган фуқаролик жамияти, демократик ҳуқуқий давлат, ўзининг сиёсий фалсафий моҳиятига кўра, ана шундай «макон», «борлиқ»дир. Фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш муаммоларига бағишлаб ўтказилган тадқиқотлар бизни демократик ҳуқуқий давлатга хос бўлган, барча ижтимоий муносабатларни инсонийлаштиришга қаратилган ижтимоий-сиёсий сайъ-ҳаракатларга, аввало жазони енгиллаштириш, афв этиш билан боғлиқ жараёнларга етаклайди.

«Жазони енгиллаштириш» ва «афв этиш» айнан воқеликлар эмас. Биринчиси, фалсафий ҳуқуқий нуқтаи назардан, иккинчиси томон йўлдир. У суд томонидан тайинланган жазонинг муддатини камайтириш, яшаш жойини алмаштириш кабиларни ўз ичига олади. Лекин бу чора тадбирлар маҳкумни жазодан тўла озод қилмайди. Афв этиш эса маҳкумни жазодан тўлиқ ёки қисман озод этиш ёки суд томонидан тайинланган жазони бошқа енгилроқ жазо билан алмаштириш ёхуд судланганликни олиб ташлаш билан боғлиқ ҳодисадир. Жазони енгиллаштириш ҳам, афв этиш ҳам сиёсий фалсафий нуқтаи назардан давлатнинг инсонпарварлик сиёсатининг ифодаси сифатида намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан уларни гоҳо ёнма-ён ишлатиш, қараш мумкин. Афв этиш, бизнинг назаримизда, давлатнинг бағрикенглик, кечиримлилик сиёсатининг ифодасидир.

«Бағрикенглик»ни «толерантлик» тушунчаси сифатида талқин қилиш кенг тарқалган. «Толерантлик» тушунчаси эса лотинча «tolerantia» сўзидан келиб чиққан бўлиб ўзга нарсага ёки, ижтимоий фалсафий

талқинда, бошқа фикрга, бошқача қараш, хулқ-атвор ва ўзга динга сабр-тоқатли муносабатда бўлишни назарда тутади. Толерантлик ўзгалар фикри ва хатти-ҳаракатларини сабр-тоқат билан кузатишнинг суст кўриниши эмас, у бошқача маданият ва хулқ-атвор орқали ўзини маданий, маънавий ва ижтимоий тажриба билан бойитиш ҳамдир. Бундай талқинда толерантлик «ўзига ишонч ва ўз мавқеининг барқарорлигини англаш белгиси, бошқа ғоялар билан қиёсланишга ва маънавий рақобатлашувдан қўрқмайдиган, барча ғоявий оқимлар учун очиқлик нишонасидир» [1, 97]. З.Р.Қодирова толерантлик атамасини «чидамлилик» сўзидан олинган бўлиб, «ўзгаларнинг фикрлари ва қарашларига нисбатан бағрикенгликни англатади» [2, 13], деб ёзади.

Толерантлик ўз тажрибасини кенгайтириш ва танқидий мулоқот сифатида нафақат ўзгаларнинг нуқтаи назарини ҳурмат қилиш, балки лозим бўлганида ўз нуқтаи назарини ўзгартиришга мойилликни, тайёрликни ҳам англатади. Демак, толерантлик деганда инсон, ҳамжамият, давлатнинг бошқалар фикрини тинглай билиши ва ҳурмат қила олишини, ўзиникидан фарқ қилувчи фикрларни муроса билан қарши олишини англатади»[2, 14-15]. Бу ўринда толерантликни алеогенетик ва идеогенетик омиллар уйғунлиги нуқтаи назаридан талқин қилиш кузатилади. З.Р.Қодирова бир бирини тушунишга, фикрлар плюрализмига урғу беради, шу билан бирга у толерантликни «инсон ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш асосида қарор топадиган фаол муносабат» [2, 15], деб кўрсатади.

М.Ҳожиева «Толерантлик турли қараш, эътиқод, жаҳон маданиятига ҳурмат, умуминсоний қадриятларни бағрикенглик асосида қабул қилиш ва тушуниш, инсоннинг ўзлигини намоён қилишга асосланган индивидуалликнинг аниқ намоён бўлишидир» [3, 5], деб таъриф беради. Унинг миллий толерант онг ва умуминсоний толерант онгнинг диалектик боғлиқлиги, ижтимоий муносабатлардаги трансформация жараёнлари ҳақидаги фикрлари эътиборли. А.Мирзахмедов эса толерантлик маданиятини шакллантириш диний экстремизмга қарши туришнинг самарали усули сифатида тадқиқ этади. Унинг фикрича, толерантлик ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари билан боғлиқ кенг қамровли воқелик, аммо «у инсон ҳаётининг онтологик илкасоси, ўлмас қадрият ва инсон характеристикасининг негизидир» [4, 16] ҳисобланади. Кўриниб турибдики, тадқиқотчилар бағрикенгликни бошқача фикр, ҳаёт тарзи, ёндашувларга сабр билан, англанган тарзда ёндашув тарафдорларидир. Бу қадриятлар инсоннинг эркин яшаш, фикрлаш ва бошқалар билан турли муносабатларга киришиш яшаш ҳуқуқининг ўзига хос ифодаси сифатида талқин этилади. Унда умуминсоний қадриятлар, инсон манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш асосий мақсад қилиб олинган. Бу аслида БМТнинг Инсон ҳуқуқлари ҳақида халқаро Билль ва ЮНЕСКО Бош конференциясида қабул қилган «Толерантлик тамойиллари декларацияси» каби ҳужжатларда илгари сурилган фундаментал ғояларнинг ифодасидир. Масалан, «Толерантлик тамойиллари декларацияси»да қуйидагича белгиланган: «Толерантлик бўш келиш, кўнгил бўшлиқ ёки ножўя ҳаракатларга бефарқлик эмас. Толерантлик универсал ҳуқуқ ва инсоннинг асосий эркинликларини тан олиш асосида шаклланган фаол муносабатдир. Ҳеч бир ҳолатда толерантлик ушбу асосий қадриятларга бўлган тажовузни оқлашга хизмат қилиши мумкин эмас; толерантликни айрим кишилар, гуруҳлар ва давлатлар ҳам кўрсатиши зарур» [5, 14-15].Демак, толерантлик субъектлари индивиддан тортиб то давлат институтигача бўлиши мумкин. Айнан шунинг учун ҳам халқаро ҳужжатларда давлатга, унинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашдаги ўрнига алоҳида урғу берилади.

Толерантлик сиёсий фалсафий муаммо сифатида ўзаро ё функционал ёки бошқа объектив сабаблар боис тенг бўлмаган субъектлар ўртасида юзага келади. Ижтимоий борлиқ аслида бундай нотенгликка қурилган ва ушбу нотенгликни табиий ҳол деб билади. Биз истаймизми ёки йўқ, фалсафий ҳуқуқий нуқтаи назардан, тенглик нотенглик, эркинлик эрксизлик муаммоларига дуч келамиз. Ушбу антиномик воқеликка ўз муносабатимизни билдирмай ўтолмаймиз. Афв этиш фақат либерал демократик қадриятларни барқарор воқеликка айлантириш учунлигина эмас, ушбу қадриятлар билан Шарқ коммунитаризми ўртасидаги муносабатларга аниқлик киритиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда уларни муросага келтириш, икки тарихий маданий парадигмани бағрикенглик тамойилларига мувофиқ уйғунлаштириш ҳамдир.

Икки нотенглик мавжуд: табиий нотенглик ва сунъий нотенглик. Табиий нотенглик деганда биз инсонга табиатан берилган турли физиологик, психологик ва маънавий жиҳатлар ўртасидаги нотенгликни назарда тутамиз. Бундай нотенгликни табиатнинг ўзи яратган, уни икки жинсни бир бирига боғлаб турувчи восита сифатида кашф этган. Икки жинс ўртасида сезиларли даражада психологик, физиологик, ҳатто маънавий фарқлар борлиги илм фанга маълум [6]. Мазкур нотенгликни бартараф этиш борасида қанчалик ҳаракат қилишмасин, табиат ўз мавқеини, ўрнини ўзгартирмайди. Аммо жамият, илм фан сунъий нотенгликни бартараф этишда жиддий ютуқларга эришган. Бу энг аввало инсон ҳуқуқ ва эркинликларида барчани тенг субъект сифатида эътироф этилишида акс этади [7, 7-8]. Айнан сунъий нотенглик кишилар ўртасидаги низоларни, тўқнашувларни келтириб чиқаради. Уларга мулкий нотенглик, функционал нотенглик, интеллектуал нотенглик, ҳуқуқий нотенглик кабилар киради. Сунъий нотенгликни жамиятдаги шаклланган тартиблар, институтлар фаолияти, социум амал қиладиган нормалар, ва ниҳоят, демократик ҳуқуқий давлатнинг ўзи тақозо этади. Бу талаб кишиларни табақалаштириш, улар ўртасида низоларни авж олдириш ёки айрим гуруҳларнинг бойиши учун шарт-шароитлар яратиш учун эмас, балки жамиятнинг тўлақонли яшаши, ижтимоий тараққиётни таъминлаш учун зарурдир. Шундай бўлса-да, сунъий нотенгликнинг айрим кишиларга деструктив таъсирини унутиб бўлмайди. Гоҳо ушбу салбий ҳолни бошқариш тизимидаги ғайриқонуний ва ғайриинсоний тартиблар келтириб чиқаради. Рус файласуфи Н.А.Бердяев «Нотенглик фалсафаси» асарида сунъий нотенгликнинг оммавий воқеликка айланиши, масалан, революциялар, борлиққа, худога қарши жиноят деб билади. Унинг ёзишича, «Революция ўтмишдаги гуноҳлар ва эски ёвузликлар учун кўкдан юборилган жазо. Жамиятдаги касаллик ва чириш революцияни муқаррар қилиб қўйди...Тепада ижодий ривожланиш кузатилмади, нур

илғанмади, шунинг учун қуйини зимистон босди. Ҳар доим шундай бўлган. Бу ҳаёт қонуни. Революциялардан олдин емирилиш жараёни кечган, эътиқод сусайган, жамият ва халқда бирлаштирувчи маънавий марказ йўқолган» [8, 11]. Табиий нотенглик гоҳо сунъий нотенгликни келтириб чиқариши мумкин. Агар бу нотенглик жамиятда қарор топган маънавий парадигмаларга мувофиқ келса хавфли эмас, аммо ушбу нотенглик давлат, ижтимоий сиёсий институтлар томонидан атайин бўрттирилса, атайин қўллаб-қувватланса ёмон. Бу нафақат инсон ҳуқуқ ва эркинликларини паймол қилишга, шунингдек, дискриминация ва эксплуатацияларнинг кўринишларини оқлашга ундайди, бу халқ анъанаси, менталитети ва турмуш тарзи сифатида тарғиб этишни келтириб чиқаради. Афв нотенгликни бартараф этишнинг энг олийжаноб, инсонпарварлик кўриниши сифатида социумдаги муносабатларга гуманистик моҳият бахш этади. Сунъий нотенгликни мутлақлаштириш қарор топган жойда афв этиш навбатдаги уйдирмага айланади, шундай салбий ҳол келиб чиқмаслиги учун табиий нотенгликни сунъий нотенглик даражасига кўтармаслик ва сунъий нотенглик доирасини кенгайтирмаслик, уни ижтимоий тараққиёт манфаатларига мувофиқ келадиган қонунлар билан чегаралаб туриш талаб қилинади.

Афв этиш ижтимоий ахлоқий воқелик, шунинг учун уни этикавий жараёнлар билан боғлаб қарашади. Бағрикенглик ҳам моҳиятан этикавий феномендир. Инсоннинг эзгуликка ва ёвузликка мойиллиги масалалари бевосита афв этишнинг асосида ётади. Афв этиш эзгуликми ёки ёвузликми, деган саволга кўпчилик яхшилик, олийжаноблик, деб жавоб беради. Аммо у маҳкум ва унинг тарафдорлари томонидан бериладиган баҳодир. Зарар кўрган, ҳуқуқи топталган жабрланувчи томонидан у эзгулик бўлмаслиги мумкин, чунки киши кўрган мулкий зарарни, ҳатто зўравонлик содир этилганини унутса-да, ҳеч қачон унутмайди [9, 124]. Шунинг учун афв этишнинг мутлақ эзгулик бўлиши учун қонунга итоаткорлик мутлақ ҳуқуқий қадрият бўлиши даркор. Қонунни мутлақ қадрият сифатида тан олмай афв этишни эзгуклик тимсолига, кўринишига айлантириш мушкул. Давлат раҳбарининг афв этиш тўғрисидаги қарори ҳатто жабрланганлар томонидан ҳам эзгулик, олийжаноблик ифодаси сифатида тан олинмоғи зарур. Бу қарор тасодифий воқелик ёки давлат раҳбарининг шахсий иродаси, истаги эмас, балки умумэътироф этилган қонунлар, ушбу қонунлардаги гуманистик тамойиллар ифодаси сифатида келиши лозим. Тўғри, қонунларда ҳар доим ҳам ҳисобга олинавермайдиган томонлар мавжуд, бу тақдирда ушбу бўшлиқни давлат раҳбарининг афв этиш ҳақидаги ташаббуслари муҳим ўрин тутади. Айнан ушбу ташаббус жамият томонидан эзгулик, олийжаноблик ва инсонпарварлик ифодаси сифатида қабул қилинади.

«Кечирим», «Кечиримлилик» сўзи махсус луғатларда «афв этиш», «узр» маъноларини бериши қайд этилади [10, 384]. Ҳайратли томони шундаки, ушбу луғатда афв сўзи берилмаган. Унда ўзбек тилида кечирмоқ, кечирилмоқ, сўзлари борлиги келтирилади. Кундалик мулоқотда кечиримлилик гуноҳни, айбни, бирор ножўя хатти-ҳаракатни унутиш, соқит қилиш, ёддан чиқариш маъноларида ишлатилади. Унинг теологик талқини кенг тарқалган. Одам Ота ва Момо Ҳавонинг беҳиштдан қувилиши билан боғлиқ гуноҳ кейинги авлодлар зиммасига юкланган, уни кечириш ёки кечирмаслик масаласи худо ихтиёрида, ушбу мавзу теологияда кенг муҳокама қилинади. Трансцендентал қарашларнинг ёйилиши билан гуноҳ ва афв масалалари теология ва одатий ҳуқуқдан позитив ҳуқуққа кўчирилди. Бунга ўрта асрлардаги теократиянинг авж олиши катта ёрдам берди. Тарихий манбалар ва сиёсий ҳуқуқий таълимотлар шуни кўрсатадики, ҳуқуқшуносликда энг кам ўрганилган мавзу афв этишдир. Давлат ва ҳуқуқ ўзини ўзи ҳимоя қилишга. мустаҳкамлашга интилгани боис афв этишга эътибор бермаган. Натижада давлат ва ҳуқуқнинг жазолаш функцияси кенгайтирилгану инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, жазони инсонийлаштириш, «ўлдирма» деган олийжаноб даъватни қўллаб-қувватлаш юриспруденциянинг ўйига келавермаган.

Бағрикенглик ва кечиримлилик ҳаётни, инсониятни асраш шарти эди. Уларсиз инсоният ҳам, маданий тараққиёт ҳам рўй бериши мумкин эмас эди. Тўғри, инсоният тарихи урушлар, қирғинлар ва низолар тарихи бўлиб келган, ҳозир ҳам бу мудҳиш анъана давом этмоқда. Лекин инсон онгли мавжудот сифатида ўзини, яратилган маданий бойликларни асрашни ҳам унутмаган. БМТнинг инсон ҳуқуқларига оид ҳужжатларида инсон ҳаёти энг олий қадрият экани, унга тажовуз қилиш мумкин эмаслиги қайд этилади. Аммо ушбу олийжаноб даъватнинг ҳаёт тарзига айланиши учун мутлақ янги тузум, тартиблар ва қадриятлар шаклланиши зарурга ўхшайди... Бағрикенглик ва кечиримлилик ўзгалар манфаатларини инобатга олиш, зарур пайтда ўз манфаатларини ўзгартириш ёки улардан альтруистик тарзда воз кечиш асносида юзага келади. Манфаатлар плюрализми фикрлар плюрализмида яшашдан мураккаброқдир. Фикрларни идора этиш, вербал таъсир қилиш ёки ўз қарши томонни ўз томонингга оғдириш мумкин, оммавий таъсир технологиясидан яхши хабардор киши буни билади. Аммо манфаатлар тўқнашганида уларни муросага келтириш осон кечмайди. Айнан шу ўринда бағрикенглик ва кечиримлилик тамойили зарур бўлади.

Бағрикенгликда мурoса марказий ўринда туради. Муросага келишни мақсад қилиб қўймаган киши низоларни, келишмовчиликларни тинч ҳал қилолмайди. Ўйи, нияти муросага қурилган кишигина ўзаро жанжалли масалаларни тинч йўл ва усуллар билан ҳал эта олади. Кечиримлиликда ҳам мурoса, ижтимоий психологик омил сифатида, муҳим ўрин тутади, бироқ унда келишиш эмас, балки инсон шаънини тиклаш, унга олийҳимматлик ва олийжаноблик кўрсатиш, хатоларини тузатишга имкон бериш бош ўринда келади. Кундалик ҳаётда, муносабатларда кечиримлилик узр орқали амалга оширилиши мумкин. Узр сўраш айбини, хатосини бўйнига олиш тарзида қабул қилинади, узр сўраган кишининг айби, хатоси юзига солинмайди, у жазога тортилмайди. Одат ҳуқуқи ҳам узрни қабул қилади, уни кечиради. Бу аслида халқлар тарихий маданий ва ижтимоий маънавий меросида кенг қабул қилинган императивлардан биридир.

Сиёсий ҳуқуқий маънода афв этиш масъулликни зиммасига олиш демакдир. Айби, жинояти кечирилган шахснинг ўз хатоларига иқрор бўлиши, уларни қайта такрорламаслиги, жамият манфаатларига хизмат қилишни

англаб етиб чин кўнгилдан қилмишларига пушаймон ейиши қанчалик муҳим бўлмасин, уларга ишониш ёки ишонмаслик қарор қабул қилувчининг масъулиятни зиммасига олишига боғлиқдир. Қарор қабул қилувчи субъектнинг бир томондан, гуманистик анъаналарга содиқлиги, иккинчи томондан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш принципларини амалиётга қўллашда собитқадамлилиги, журъати муҳим аҳамиятга эга. Баъзан миллий ҳуқуқ тизимида афв этиш етарли даражада ишлаб чиқилмаган ёки эътибордан чеккада қолган бўлиши мумкин. Бундай вазиятда афв ҳақида қарор қабул қилиш масаласини давлат раҳбарининг якка ўзи ҳал этиши мумкин. Лекин бу акт, саъй ҳаракат миллий ҳуқуқ тизимининг афзал, инсонпарварлик томони сифатида намоён бўлгани мақсадга мувофиқдир, ана шунда афв этиш барқарор ҳуқуқий қадриятга айланади. Афв этишни оммавий тарзда амалга ошириш кенг оммага, аҳолига позитив ижтимоий психологик таъсир кўрсатади, уларда адолатга, эзгуликка бўлган ишончни мустаҳкамлайди, бироқ бундай актларни изчил, нафақат у ёки бу саналарга бағишлаб, балки мунтазам ўтказиб бориш зарур.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, «Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ғояларнинг вужудга келиши ва инсон шахси қадрланишига доир тасаввурларнинг шаклланиши замонавий дунёнинг тараққиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Инсоннинг шахси юксак қадрият эканлигининг эътироф этилиши ва инсон ҳуқуқларини таъминланишига риоя қилиниши давлатларнинг демократлашуви, шунингдек давлатлараро муносабатларнинг цивилизациялашганлиги рамзига айланди. Улар шахс ва ҳокимиятнинг ўзаро муносабатларида унинг устун ролини эътироф этган ҳолда эзгулик, адолат, эркинлик, тенглик, демократизм, раҳм шафқат каби универсал умуминсоний категорияларни ўзида мужассамлаштирди» [11, 18]. Агар ушбу контексдан келиб чиқсак, бағрикенглик, кечиримлилик ва уларнинг сиёсий ҳуқуқий, амалий ифодаси бўлган афв этиш нафақат муроса ва демократизм билан, шунингдек гуманистик умуминсоний ҳуқуқ билан ҳам боғлиқ воқеликдир. Инсоннинг гоҳо хатоларга йўл қўйиши, англанган ёки англанмаган тарзда жиноятга қўл уриши реал ҳодисалардир. Бундай камчиликлардан ҳеч бир киши мутлақ холи эмас. Инсоннинг беқусур фаришта эмаслиги ҳуқуқий меъёрларни ҳам ушбу реалликдан келиб чиқишга ундайди, акс ҳолда у қонунни, тор доиралар томонидан қабул қилинган мажбурий юридик меъёрларни мутлақлаштиришга олиб келади. Рус файласуфи В.Соловьев ҳуқуқ ва ахлоқ феноменларининг генезисига, соционорматив моҳиятига назар ташлаб, «ҳуқуқ ахлоқнинг қуйи босқичи ёхуд унинг минимуми» [12, 33] деб кўрсатади. Демак, ҳуқуқ социогенезиси нуқтаи назаридан ҳам, функционал хусусиятларига мувофиқ ҳам ахлоқ билан боғлиқ, ахлоқий императивларнинг қарор топишига хизмат қилиши лозим. Шунинг учун бағрикенглик, кечиримлилик ва афв этиш ушбу генетик боғлиқликдан келиб чиқади, ҳар қандай ҳуқуқий меъёрлар улардаги гуманистик мақсадга зид келмаслиги, балки зўравонликнинг ҳар қандай кўринишини тугатишга хизмат қилиши керак. Мазкур қоида БМТ Бош Ассамблеясининг 1966 йили қабул қилган «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт» (6 моддаси)да «ҳар бир киши афв этиш ҳақида ёки ҳукмни юмшатиш тўғрисида илтимос қилиш ҳуқуқига эга» [13, 37] дейилади. Бу билан халқаро ҳуқуқ ҳар кимнинг, шу жумладан, озодликдан маҳрум этилганнинг ҳам, инсоний қадр-қимматини тиклашга, яшаш ҳуқуқини кафолатлашга хизмат қилади. Ушбу умуминсоний гуманистик ҳуқуқ Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, 2008 йилдан ўлим жазосини бекор қилиниши билан боғлиқ норматив ҳужжатларда ҳам ўз аксини топган. Ҳатто Ўзбекистон Республикасининг «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги қонунида ҳам «жисмоний шахсларнинг соғлиги ва ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида террористлар билан музокаралар олиб борилиши мумкин» [14, 112] деб кўрсатилади. Бу ўринда ҳуқуқнинг гуманистик моҳияти, унинг этика билан чамбарчас боғлиқлиги намоён бўлади. Шунинг учун ҳам баъзи тадқиқотчилар ҳуқуқ ва этикани умумий категориялар «ҳуқуқий ахлоқ» ва «ахлоқий меъёрлар» деб аташга мойилдирлар. Уларнинг қайд этишича, «кўпчилик ҳолларда ҳуқуқий меъёрлар ахлоқий принцип ва меъёрлардан «ўсиб чиққан» бўлади, чунки ахлоқ ва ҳуқуқнинг вазифалари кўп ҳолларда бири бирига ўзаро мос келади. Уларнинг ўзаро муносабати ва таъсири давлатнинг ҳуқуқий ижод ва ҳуқуқий амалиёти жараёнида намоён бўлади» [15, 170]. Бағрикенглик ва кечиримлиликнинг ҳуқуқий амалий кўриниши ва уларнинг максимал ифодаси афв этишдир. Бағрикенглик ва кечиримлилик инсон хатти-ҳаракатларида амал қилинадиган тамойил, уларни бажариш ёки бажармаслик кўпинча шахс ихтиёридадир. Шу нуқтаи назардан ҳам улар этикавий воқелик ҳисобланади. Аммо афв этиш ҳуқуқий амалий чора тадбирлар аниқ ифодаси бўлганидагина ўз аҳамиятига эга. Афв этиш учун қарор ёки бошқа норматив ҳужжат қабул қилиш етарли эмас, улар ҳуқуқий амалий аҳамият касб этиши, маҳкумлар ҳаёт тарзида намоён бўлиши шарт. Бағрикенглик ва кечиримлиликни декларатив тарзда эълон қилиш мумкин, уларнинг бажарилишини маълум бир шахслар устига юклаш шарт эмас, чунки бу тақдирда уларнинг ихтиёрий ахлоқий воқелиги бузилади, юридик мажбурий чора тадбирларга айланади. Афв эса ўз кетидан бажарадиган субъектнинг аниқлаштирилишини талаб қилади, уни ижро этиш мудом реал институт ёки реал суъектнинг амалий аралашишини тақозо этади.

Хулоса қилиб айтганда, бағрикенглик ва кечиримлилик инсонга хос фазилатлар сифатида маданият, цивилизациянинг ривожланишини таъминлаб келаётган ижтимоий омиллардан ҳисобланади. Бағрикенглик, кечиримлилик сиёсий институт бўлмиш давлат фаолияти орқали эмас, балки халқ турмуш тарзи, анъаналари ва ахлоқий қадриятлари негизида шаклланиб, ривожланиб келган. Айнан ушбу анъаналар ва қадриятлар кейин афв этишни давлатнинг махсус фаолиятига айланишига замин тайёрлаган. Кечириш, афв этиш давлатнинг инсон ҳуқуқи ва эркинликларини қандай англашини, ҳуқуқий демократик қадриятларга қанчалик содиқлигини, жамиятда ҳуқуқий маданиятнинг қай даражада юксаклигини ифода этади. Кечириш, афв этиш давлат раҳбарининг ташаббуси, хоҳиш иродаси билан амалга оширилса-да, унда жамият амал қиладиган ва эъзозлайдиган гуманизм акс этади. Жамиятда шаклланган юксак ахлоқий фазилатлар, гуманистик анъаналар давлат раҳбари қабул қиладиган қарорларга таъсир этмай қолмайди, албатта.

АДАБИЁТЛАР

1. Философский энциклопедический словарь. –Москва: «Энциклопедия», 1997. 97 б.
2. Қодирова З.Р.ва бошқалар. Ёшлар ижтимоий фаоллиги ва толерантлигини юксалтиришнинг ижтимоий фалсафий масалалари. –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти. 2006. 13 б.
3. Ҳожиева М. Ўзбекистонда толерантлик жараёни. –Тошкент: «ABU MATBUOT KONSALT», 2008.
4. Мирзахмедов А. Культура толерантности и религиозный экстремизм. –Ташкент, Фалсафа ва ҳуқуқ, 2008.
5. Декларация и программа действий в области культуры мира. –Москва: «ВЕС МИР», 1999. 14 .15 б.
6. Вейнингер О. Пол и характер. –Ростов на Дону: Феникс, 1998; Хамитов Н. Философия и психология пола. –Киев: «НИКА ЦЕНТР», –Москва: Институтут гуманитарных исследований,2001; Ильин Е.П. Пол и гендер. –Санкт Петербург, «Питер» 2010.
7. Нишонова Н. Давлат бошқаруви тизимида хотин қизларнинг ижтимоий сиёсий фаолияти (фалсафий таҳлил). –Тошкент, «Фан», 2013.
8. Бердяев Н.А.Философия неравенства // Русское зарубежье. –Лениздат, 1991.
9. Макиавелли Н. Государь. –Минск: Совр.слово, 1999.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. –Москва: Рус тили, 1981.
11. Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси. Дарслик. –Тошкент: ЎзР ИИВ Академияси, 2012.
12. Соловьев Вл. Право и нравственность. –Минск: Харвест, Москва: АСТ, 2001.
13. Право человека. –Тошкент, «Адолат», 1992.
14. Мирзахмедов А. Культура толерантности и религизный экстремизм. –Ташкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2008.
15. Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси. Дарслик. –Тошкент: Ўз Р ИИВ Академияси. 2012.

Кеширимлилик – баўырыкеңлик ҳам кеширимлилик мамлекет гуманистлик қасийетинин анлатпасы сыпатында

Бексариев Х. Қ. Өзбекистан Миллий университети

Резюме. Мақалада кенпейиллик ҳам кеширимлиликтин инсанға тийисли қасийетлери сыпатында маденият ҳам цивилизациялардын раўажланыўынын тамийинлеп киятырғанлығы, тарийхый басқышлары, халық турмыс жағдайы, урп-адетлери ҳам этикалық қадрийетлери негизинде қалиплесип келгенлиги, аўип етиў институтини мамлекеттин арнаўлы фаолиятига айлантырганлығынын теориялық, философиялық хам ҳуқықий маселелери корсетип берилген.

Таяныш сөзлер: гуманлылық (адамгершилик), парадигма, плюрализм, генезис, ҳуқық, нызамлылық, демократия, жаза.

Помилование – толерантность и прощение как выражение государственного гуманизма

Бексариев Х. К.Национальнный университет Узбекистана

Резюме. В статье рассматриваются теоретические, философские и правовые вопросы толерантности и прощения, которые обеспечивают развитие культуры и цивилизации как присущих человеку качеств, образа жизни народа, его традиций и нравственных ценностей, превращение института помилования в особую деятельность.

Ключевые слова: гуманизм, парадигма, плюрализм, генезис, право, законность, демократия, наказание.

Amnesty – tolerance and forgiveness as expression of state humanism

*Beksariev K*h. *K*. National University of Uzbekistan

Summary. This article deals with the theoretical, philosophical and legal issues of tolerance and forgiveness, which are formed on the basis that they ensure the development of culture and civilization as inherent human qualities, their historical stages, lifestyle of the people, traditions and moral values, the transformation of the pardon power in a particular activity.

Key words: humanism, paradigm, pluralism, genesis, law, legality, democracy, punishment.

ЎЗБЕКИСТОН – МАЛАЙЗИЯ МУНОСАБАТЛАРИДА ОЛИЙ ТАЪЛИМ СОҲАСИДАГИ ҲАМКОРЛИК

Усаров С.Р.

Самарқанд давлат университети

Бугунги кунда фан ва таълимнинг ривожланиш кўрсаткичини белгиловчи асосий фактор бўлган “халқаро эътироф” халқаро миқёсда таълим интеграциясига олиб келмоқда. Жаҳон олий таълим тизимида машҳур бўлган “Болонья жараёни”нинг ўзи таълим интеграцияси бўлиб, аввал бошда Европа мамлакатлари бўйича ягона тизимдаги олий таълимни жорий қилиш мақсадида тузилган эди. Қолаверса, бугун олий таълимда хорижий талабалар сонининг кўплиги унинг сифатини кўрсатувчи меъёрлардан бирига айланганлиги давлатлар ўртасида шу соҳада алоқаларга катта устуворлик қаратилишига олиб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ва Малайзия ўртасида олий таълим соҳасидаги алоқалар 1992 йил июнда “Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати билан Малайзия Ҳукумати ўртасида маданий ва илмий ҳамкорлик тўғрисида битим” га асосан йўлга қўйилиб, томонлар “олий ва махсус ўқув юртларида ўқиш имкониятларини яратиш”га аҳдлашиб олган эдилар [1, 86].

1993 йил августда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигида Малайзия делегацияси билан бўлган музокараларда Ўзбекистон профессор-ўқитувчиларини бир йил муддатга ва келгусида муддатни ошириш имконияти асосида шартнома билан Малайзия университетларига дарс бериш учун юбориш, республика учун зарур мутахассисликлар бўйича ўзбекистонлик талабаларга Малайзия таълим грантини тақдим этиш, ўзаро дипломларни тан олиш, Ўзбекистонда бизнес мактабини очиш каби масалалар муҳокама қилинган [2, 57-58]. Бу Малайзия томони мустақилликнинг дастлабки йилларида хорижий давлатлар ичида биринчилардан бўлиб ўзбекистонлик талабаларга таълим грантлар тақдим этиш таклифини билдирганлигини тасдиқлайди. Ҳамкорликнинг амалий қадами сифатида 1994 йилда Малайзиянинг “Ренонг Берхард” жамоат компанияси билан ҳамкорликда Тошкент давлат техника университети таркибида 100 нафар талаба таълим олувчи Бизнес

бошқаруви факультети очилган. Унда машғулотлар инглиз тилида малайзиялик ва бошқа давлатдан келган хорижий мутахассислар томонидан берилиши йўлга қўйилди [3, 129]. Бу орқали малайзиялик ҳамкорлар Ўзбекистон олий таълимида машғулотларни инглиз тилида олиб бориш бўйича илк қадамларни ташлади.

Ўзбекистон – Малайзия таълим ҳамкорлигида 2000 йиллардан кейин янги кўламда ривожланиш даври бошланди. 2005 йил октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Малайзияга давлат ташрифи доирасида Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги, Тошкент Ахборот Технологиялар университети ва Малайзия мультимедия университети ўртасида имзоланган алоқа ва ахборотлаштириш технологиялари соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги ўзаро англашув Меморандумда биринчи навбатда шу соҳада малакали кадрлар тайёрлаш назарда тутилди 4. Натижада 2006 йилда Малайзия Олий таълим вазири бошчилигидаги делегациянинг Ўзбекистонга ташрифи уюштирилиб, Ўзбекистоннинг ўша вақтдаги “Истеъдод” фонди ва Малайзиянинг Очиқ университети ўртасида ҳамкорлик бўйича ўзаро англашув Меморандуми имзоланди, Тошкент ахборот технологиялари университети билан Малайзиянинг мультимедия университетлари ўртасида алоқалар тўла ўрнатилди [5]. Шунингдек, 2005 йил октябрдаги ташрифда давомида Малайзиянинг жаҳонда етакчи ўринларда турувчи Петронас компанияси билан эришилган битимда Ўзбекистонда эҳтиёж юқори бўлган нефт ва газ соҳасида малакали кадрларни тайёрлаш назарда тутилиб, шунга асосан компания мамлакатимиздаги ўз фаолиятининг дастлабки етти йили давомида 200 нафар ўзбекистонлик талабаларга Малайзияда ўқиш учун грантлар ажратди [6]. Ундан ташқари компания И.М.Губкин номидаги Россия давлат университетининг Тошкентдаги филиалида 40 нафар талабанинг ўқиши учун грантлар тақдим этди [7, 24]. Ҳамкор давлатлар ўртасида олий таълим соҳасидаги алоқаларнинг янада кенгайишида 2008 йил ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати билан Малайзия Ҳукумати ўртасида олий таълим соҳасида ҳамкорлик тўғрисидаги англашув Меморандуми”нинг аҳамияти катта бўлди. Унда томонлар “тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик асосида икки мамлакат ўртасида олий таълим ҳамда билимни юксалтириш ва интеллектуал ривожланиш соҳасидаги ҳамкорликни қўллаб-қувватлашга” келишиб олди [8, 126-129]. Шундан бошлаб Малайзиянинг турли таълим муассасалари билан Ўзбекистон олийгоҳлари ва идораларининг ҳамкорлик доираси кенгайиб борди. Малайзиянинг Перлис университети Тошкент давлат техника университети, Тошкент ислом университети, Тошкент тиббиёт академияси, Тошкент давлат автомобиль йўллари институти билан, Малайзиянинг Халқаро ислом университети Тошкент ислом университети билан ҳамкорлик қилиш ҳақида ўзаро англашув Меморандумлари имзолади. Шунингдек, Г.В.Плеханов номидаги Россия иқтисодиёт академиясининг Тошкентдаги филиали билан Малайзиянинг UCSI университети ўртасидаги 2012 йил февралда ўрнатилган алоқаларга асосан, 2013 йил мартда ҳамкорликда “Туризмда замонавий тенденциялар ва муаммолар” мавзусидаги қўшма конференция ташкил этилди, ушбу йилнинг июлида филиал олимларининг мазкур университет нашриёт уйи чоп қилинган “Туризм менежменти ва маркетинги” номли китобининг тақдимоти ўтказилди [9]. Сўнгги йилларда Ўзбекистон ва Малайзия олийгоҳлари ўртасидаги алоқалар доираси кенгайиб, Малайзиянинг Исломий Фанлар университети (USIM) билан Бухоро давлат университети, Урганч давлат университети, Самарқанд давлат архитектура ва қурилиш институти, Ўзбекистон Миллий Университети ўртасида ҳамкорлик ўрнатилди. Бу ҳамкорлик натижасида Исломий фанлар Малайзия университети профессорлари Ўзбекистон Ислом Академияси, Урганч давлат университетларидла ислом ҳуқуқи ва банк иши, туризм, менежмент, АКТ ва бошқа соҳаларда маърузалар ўқишди [10]. Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети Малайзиянинг Перлис, Бинари ва Султон Идрис университетлари, Аллианс тиббиёт коллежи билан икки томонлама ҳамкорлик шартномалари орқали алоқаларни ривожлантириб келмоқда. Султон Идрис университети ўқитувчиси Мохд Файз Идрис 2017 йил 1 декабридан бошлаб жаҳон тиллари университетида ва Тошкент давлат шарқшунослик институтида малай тили бўйича таълим модули ишлаб чиқишга ва малай тили марказларини ташкил этишга жалб қилинди. Натижада 2018 йил 17 сентябрда жаҳон тиллари университетида Малайзия тили ва маданияти маркази очилди [11]. Давлатлар ўртасида олий таълим соҳасидаги ҳамкорликни мустаҳкамловчи ҳуқуқий асосларнинг яратилишига қарамасдан, у ерда олинган олйи маълумот тўғрисидаги ҳужжатнинг ўзаро тан олиниши масаласи туфайли яқин ўн йилликкача Малайзияда таълим олаётган ўзбекистонлик талабалар сони жуда камчиликни ташкил қилган. Малайзиянинг ўзида бу масала Малайзия таълим вазирлиги қошида махсус ассоциация ваколатига кириб, у Малайзияда олинган дипломларининг бошқа мамлакатларда легализацияси бўйича шуғулланади.

Аммо сўнгги йилларда Ўзбекистон ёшлари орасида чет тилини ўрганишга бўлган қизиқишнинг ва чет элди таҳсил олишга интилишнинг ортиб бориши, Малайзия олийгоҳлари томонидан таклиф этилаётган кўплаб таълим грантлари, у ердаги таълимнинг нисбатан арзонлиги каби омиллар қаторида “Малайзия таълим” кўргазмалари ҳам муҳим рол ўйнади. 2007 йил ноябрда Тошкентда ўтказилган илк “Малайзия таълим” кўргазмасида 10 дан ортиқ Малайзия университет ва коллежлари қатнашган бўлса [12], 2008 йил апрелдаги кўргазмада олдингидан фарқли равишда Малайзия хусусий университетлари ҳам ўз тақдимотлари билан иштирок этди [13]. 2014 йил майда ўтказилган навбатдаги кўргазма бўлса Ўзбекистонга Малайзия бош вазири ўринбосари, таълим вазири Мухиддин бин Хаджи Мохамад Яссин ташрифи доирасида ташкил этилди. 2018 йил августидаги ташкиллаштирилган кўргазма география кенгайиб, Тошкентдан ташқари яна Фарғонада ҳам қамраб олди. Бунинг натижасини рақамларда кузатадиган бўлсак, агар 2007 йилгача Ўзбекистондан бор йўғи 30 дан ортиқ талаба Малайзияда таҳсил олган бўлса, 2017 йилда уларнинг сони 800 нафардан ошиб кетди[14]. Эътиборга олиш керак бўлган жиҳати шундаки, бу рақамларнинг сезиларли ортишида Ўзбекистонда сўнгги йилларда олий таълимдаги ўтказилаётган катта ислоҳотлар ва нуфузли хорижий олийгоҳларда олинган олий таълимни тан олиш ва қўллаб-қувватлаш масаласидаги ёндашувларнинг ўзгариши ҳам сабаб бўлмоқда.

Айни вақтда Малайзияда илмий тадқиқот ва педагоглик фаолияти билан шуғулланаётган ўзбекистонлик олимларнинг ҳам сони ўсиб бораётганлиги ҳам таъкидлаш керак. Жумладан, биргина Малайзиянинг Путра университети 8 йил давомида 4 нафар ўзбекистонлик ўқитувчилар фаннинг турли соҳаларида фаолият олиб борган бўлса, улардан бири бўлган Зайниддин Эшқувватов Малайзия ва Ўзбекистон олийгоҳлари ҳамда илмий жамоатчилиги вакиллари ўртасидаги алоқаларнинг мустаҳкамланишига фаол ҳисса қўшиб келмоқда [15].

Шундай қилиб, олий таълим соҳасидаги Ўзбекистон ва Малайзия ҳамкорлиги йил сайин ривожланиб бораётган бўлсада, аммо ҳали бу соҳада алоқаларни ривожлантириш учун тўла имкониятлар ишга солингани йўқ. Бунда Малайзияда ривожланган таълим йўналишларида ҳамкорликда кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш, қўшма факультетларни, дастурларни, талабалар алмашинувларини ташкил этиш самарали ҳисобланади. Бу борада икки давлат олийгоҳлари ўртасида йўлга қўйилган ҳамкорлик ҳужжатлари амалиётига катта эътибор қаратиш керак. Ундан ташқари жаҳоннинг етакчи университетлари билан Малайзия университетларининг йўлга қўйган алоқалари тажрибасидан, Малайзиянинг нуфузли олий ўқув юртларини таҳсил олган ўзбекистонлик талабаларнинг эгаллаган билим ва кўникмаларидан, касбий малакаларидан Ўзбекистонда шу соҳада бошланган ислоҳотларнинг самарадорлигини оширишда фойдаланиш ҳамкорликнинг амалий натижасини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎзР МДА) М-37-Фонд, Рўйхат-1, йиғма жилд-436.
2. ЎзР МДА М-37-Фонд, Рўйхат-1, йиғма жилд-450.
3. Усаров Ф.У. Ўзбекистон Республикаси ва Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари ўртасида иқтисодий ва маданий соҳалардаги ҳамкорлик (Малайзия давлати мисолида: 1991-2005 йиллар).: Тарих фан. ном. ... дисс. – Т.: ЎзМУ, 2010.
4. Узбекистан – Малайзия: новые горизонты сотрудничества в области связи и информатизации //http://www.infocom.uz/. Дата доступина:29.05.17
5. Деловой партнер, 2008, №47, С.3
6. Узбекистан Практика реализации совместных проектов// http://www.ut.uz/rus/mir/praktika_resalizaii. Дата доступина: 15.02.2013
7. Отчёт о сотрудничестве по развитию Узбекистана, 2009, Ташкент, 2010.
8. Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномалари тўплами, 2008 й., 3-4-сон
9. Ташқи алоқалар ҳақида маълумотлар // http://rea.uz/about_the_university/today/international Мурожаат қилинган сана: 11.07.2014
10. Islamic Science University of Malaysia to strengthen relations with Uzbek univesities//https://kun.uz/en/news/2019/03/04/ Access date:19.04.2019
11. Officiation of the Malaysian Language and Culture Centre at the Uzbekistan State World Languages University (USWLU) on 17 September 2018// http://mw.kln.gov.my/web/uzb_tashkent/home/. Access date: 10.01.2019
12. Деловой партнер, 2007, №46, С.4
13. Деловой партнер, 2008, №16, С.3
14. Узбекистан – Малайзия: на пути дальнейшего укрепления взаимовыгодного сотрудничества// ИА «Жахон» https://www.uzbekistan.de/ru/. Дата доступина: 10.01.2019
15. Malaysia mathematic society delegation visit Uzbekistan//http://www.kln.gov.my/web/uzb Access date: 16.11.2014.

Өзбекстан –Малайзия мунәсибетлеринде жокары билимлендириў тараўындағы бирге ислесиўлер.
Усаров С.Р. Самарқанд мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада Өзбекстан Республикасының Малайзия менен жоқары билимлендириў тараўындағы бирге ислесиўи үйренилген.Онда бирге ислесиўлердиң жолға қойылыўы, ерисилген нәтийжелер, бүгинги Өзбекстанда жоқары билимлендириў системасында әмелге асырылған реформалар процесинде Малайзия менен усы тараўдағы байланыслардың орны мәселеси ҳам оны раўажландырыў жолындағы машқалалар анализленген.

Таяныш сөзлер: университет, билимлендириў, шет елли студентлер, грантлар, аңлаў Меморандумы.

Ўзбекистон – малайзия муносабатларида олий таълим соҳасидаги ҳамкорлик
Усаров С.Р.Самарқанд давлат университети

Резюме. Мақолада Ўзбекистон Республикасининг Малайзия билан олий таълим соҳасидаги ҳамкорлиги ёритилган. Унда ҳамкорликнинг йўлга қўйилиши, эришилган натижалар, бугун Ўзбекистонда олий таълим тизимида амалга оширилаётган ислоҳотлар жараёнида Малайзия билан шу соҳадаги алоқаларнинг ўрни масаласи ва уни ривожлантиришдаги муаммолар таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: университет, таълим, хорижий талабалар, грантлар, англашув Меморандуми.

Сотрудничество в сфере высшего образования в отношениях Узбекистана и Малайзии
Усаров С.Р.Самаркандский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются вопросы сотрудничества Республики Узбекистан с Малайзией в сфере высшего образования. Анализируются вопросы становления сотрудничества, достигнутые результаты, место и проблемы развития данной сферы с Малайзией в процессе сегодняшних реформ в Узбекистане.

Ключевые слова: университет, образование, иностранные студенты, гранты, Меморандум о взаимопонимании

Cooperation in the field of higher education in relations between Uzbekistan and Malaysia
Usarov S.R.Samarkand State University

Summary. This article discussed issues of cooperation between the Republic of Uzbekistan and Malaysia in the field of higher education. There were analyzed the questions of establishing cooperation, the results achieved, the place and problems of the development of this sphere with Malaysia in the process of today's reforms in Uzbekistan.

Key words: university, education, foreign students, grants, Memorandum of understanding

ТУРКИСТОН СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАРИ ДАСТУРЛАРИДА ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИ ТЎҒРИСИДАГИ ҒОЯЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Азизов Н.П.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси

Мустамлакачиликка барҳам бериш, кучли давлат ҳукмронлиги остида сиёсий, иқтисодий қарамликни бошидан кечираётган халқларнинг озодликка эришиши, ўзининг ҳаётини мустақил ташкил этиши, умуман мустақиллик ғоялари Туркистон сиёсий партиялари, айниқса маҳаллий партияларининг диққат эътибори марказда турган.

XX аср бошларида Туркистон халқларининг мустақиллиги учун кураш ҳаракати ўзининг мураккаблиги, ҳаракатлантирувчи кучларининг кўп қатламлиги, муаммоларнинг чуқурлиги билан ажралиб турган. Жадидлар, шу жумладан, сиёсий партиялар етакчилари подшо Россиясининг мустамлакачилиги, мустабид тузумнинг янгича «совет» кўриниши билан алмашганлигини «Қўқон мухторияти» аёвсиз равишда қонга ботирилган куниёқ англаб етганлар. Сиёсий партияларнинг халқлар ва давлатлар мустақиллиги масаласида тутган нуқтаи-назари хилма-хил бўлган. Бу эса партияларнинг мақсади, аъзолари таркиби, қандай гуруҳ ва табақаларнинг, ёки бутун халқнинг манфаатларини ифодалаши билан боғлиқдир.

Маҳаллий сиёсий партиялар дастурлари таҳлили шундан далолат берадики, большевиклар ўлкада ҳокимиятни зўравонлик йўли билан қўлга киритгунига қадар ва дарҳол ундан кейин ҳам қурол воситасида мамлакат мустақиллигини таъминлашни ўз олдиларига мақсад қилиб қўймаганлар. Проф. Р.М. Абдуллаевнинг ҳақли равишда таъкидлаганидек, ўша давр маҳаллий сиёсий партияларнинг дастурий ҳужжатларида, мусулмон съездлари қарор ва резолюцияларида, мустақиллик ҳаракати иштирокчиларининг чиқишлари ва нашрларида зўрлик ишлатиш ва русларга қарши қуролли қўзғолон кўтариш тўғрисидаги чақириқлар учрамайди [1, 45-46].

Туркистон сиёсий партияларининг фаолиятини мунтазам кузатув остига олган ўлка қўриқлаш бирлашмаси хуфия агентларининг маълумотларида, ҳатто 1917 йил сентябрь воқеалари даврида ҳам, Туркистонни Россиядан тўлиқ ажратиб олиш, мустақил давлат барпо этиш ғояси илгари сурилса-да, «рус ҳокимиятига қарши ташкилий қуролли қўзғолон кўтариш эҳтимоли жуда кам эканлиги» таъкидланган [2, 3]. Туркистонни Россиядан ажратиб, мустақил давлат барпо этишда қурол кучига таяниш, ёки бошқа тарздаги зўрлик ишлатиш масаласи муҳим аҳамият касб этади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, сиёсий партиялар томонидан мазкур масалага ёндашув тадрижий равишда ўзгариб борган. Шуниси муҳимки, сиёсий партияларнинг етакчи ва раҳбар кучлари саналган жадидлар мазкур муаммони ҳал этишда ҳар қандай даражадаги зўрлик ишлатиш, қурол кучига таянишни аввал бошданоқ рад этганлар. Уларнинг фикрича, мавжуд ҳокимиятга қарши қуролли қаршилик кўрсатиш, давлатчилик устунларига путур етказади, ўлкага улкан фалокат, тартибсизлик, бошбошдоқлик келтиради. Шунинг учун улар мамлакат ҳукумати олдига талаблар қўйиб, жамият ҳаётини қонунлар чиқариш йўли билан ислоҳ этиш ғоясини ёқлаб чиққанлар. Лекин коммунистик партиянинг ўлкада олиб борган сиёсати, маҳаллий халқларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, анъаналари билан ҳисоблашмаслик, зўрлик ва куч ишлатиш асосида ўзларининг хаёлий ғояларини ҳаётга татбиқ этишга уриниши, аҳолининг ҳақ-ҳуқуқларини қўпол тарзда поймол этиши очиқдан-очиқ намоён бўлгандан кейин уларнинг бу борадаги фикрлари ўзгарган.

«Шўрои ислом» ва «Турк адами марказияти» партиялари 1917 йил сентябрь воқеаларидан кейин мамлакат мустақиллиги тўғрисидаги масалани илгари суради. Туркистон ўлкаси қўриқлаш бошқармасининг хуфия агентлари бу тўғрисида маълумот етказиб келганликлари манбаларда сақланган. Унга кўра, бу партияларнинг вакиллари яширин мажлисларда Туркистонни Россиядан тўлиқ ажратиб олиш, миллий ҳукуматни тиклаш ва мустақил давлатчилик барпо этиш тўғрисидаги масалаларни муҳокама этганлар [2, 24]. Халқ комиссарлари советининг бутун ҳокимиятни Туркистон муваққат ҳукумати қўлига тўлалигича топшириш талаби ўлкада якка ҳокимият ўрнатмоқчи бўлган большевикларни жиддий саросимага солиб қўйди. Шу боисдан улар Туркистон мухториятини йўқ қилиш мақсадида ҳарбий тажовузни ишга солишга қарор қилди. Большевиклар арман дашноқларидан фойдаланиб, Қўқон, умуман водийда қирғин ўтказди. Натижада истиқлолчиларга қарши кураш ниқоби остида тинч аҳолидан 35 минг киши қириб ташланди, мол-мулки талон-тарож қилинди [3, 13]. Проф. С.Аъзамхўжаев таъкидлаб ўтганидек, совет ҳокимияти Туркистонда, аввало марказ Петербургда эълон этилган эркинлик, озодлик, мустақиллик ғояларига зид равишда Ўрта Осиё халқларини мустамлакачилик кишанларида тутиб туришни, халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаб мухторият тузишга қаратилган ҳаракатини қурол кучи билан бостириш йўлини тутди. Жумладан, 1917 йил 27 декабрь куни Туркистон умуммусулмон съезди томонидан Петроград Халқ комиссарлари советига йўлланган телеграммага жавобан, миллатлар ишлари бўйича комиссар И.Сталин Қўқондаги Туркистон ҳукуматига берган кўрсатмасида, мазкур ҳокимиятни (Туркистон мухториятини – А.Н.) куч билан йўқотишни таклиф қилган [4, 141]. Большевиклар партияси томонидан, узоқ муддат давом этган мустамлакадан сўнг қўлга киритилган миллий мустақил давлатчилик тузилмаларини қурол кучи билан аёвсиз бостирилиши, Чор Россиясининг Туркистонда 1916 йилда қўзғолон кўтарган ўлка халқларига нисбатан тутган босқинчилик сиёсатининг давоми бўлди. Бу эса, большевиклар ҳукуматининг тутган сиёсати, улар томонидан эълон қилинган тенглик, эркинлик, халқларнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқига эгалиги тўғрисидаги шиорлари қуруқ сафсата, ниқоб эканлигига сиёсий партия асосчиларининг ишонч ҳосил қилишларига олиб келди. Шу муддатдан бошлаб улар Туркистон ўлкасини совет Россияси таркибидан ажратиб олиш, мустақил давлат барпо этиш йўлини тутдилар.

Атоқли давлат ва жамоат арбоби Аҳмад Заки Валидий томонидан 1921 йилда “Жадид тараққийпарварлар партияси”нинг 19 банддан иборат дастури ишлаб чиқилган. Дастурда Туркистон ўлкасининг мустақиллиги масаласи марказий ўрин эгаллаган. Унинг 1-моддасида: “Ўз миллий маданиятига эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшаш ҳаётнинг асоси бўлмоғи керак. Бу эса барча миллатларнинг орзусидан. Мақсадимиз Туркистонни мустақил қилиб, миллий ҳукумат тузишдан иборат. Миллат – тил, дин, маданият, адабиёт, урф-одатлар бирлигига асосланади” [5, 168], деб кўрсатилган. «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг 1922 йил Тошкентда яширин тарзда ўтган VII конгрессида «Туркистоннинг миллий талабларини чет эллардаги жамоатчиликка етказиш зарурлиги» ҳақида қарор қабул қилинган. Қарорга кўра, хорижда М.Чўқаев ва Аҳмад Заки Валидийлар томонидан 1924 йилда «Туркистон Миллий Бирлиги»нинг хорижий қўмитаси тузилган. Аҳмад Заки Валидий ва М.Чўқаевга Туркистон ҳақидаги ҳақиқатни ёзиб, жаҳон жамоатчилигига етказиш вазифаси топширилган [6, 120]. Туркистон, кейинчалик бутун Ўрта Осиёда мустамлакачиликка барҳам бериб, ягона мустақил давлат барпо этиш масаласи, ўлкада большевиклар ҳокимияти зўрлик билан ўрнатилгандан кейин вужудга келган «Миллий иттиҳод», «Миллий истиқлол» каби партиялар фаолиятида мазкур масала марказий ўрин эгаллайди. ««Иттиҳодий тараққий», «Иттиҳодий миллий» ва «Миллий истиқлол» аслида бир ташкилот бўлган, улар сиёсий вазият ва зарурият нуқтаи назаридан давр талабига кўра номини ўзгартириб, бир мақсад – миллий руҳ, ҳис-туйғу, юрт мустақиллиги учун курашган. Бу мақсадга эришиш учун жадидлар реал тарихий омилларни ҳисобга олиб, ишонч билан ҳаракат қилганлар» [7, 1]. «Жадид яширин ташкилотлари мустақилликка эришишнинг асосий йўлларидан бири ҳукумат ва бошқа давлат корхона, идора ва муассасалари раҳбар кадрларни маҳаллий кадрлар билан алмаштиришдан иборат деб билди. Шунинг учун ҳам улар комфирқанинг маҳаллийлаштириш сиёсатидан кенг фойдаланишга қарор қилдилар. Жадидлар ҳукумат идораларини маҳаллийлаштириш билан ҳокимиятни қўлга олмоқчи бўлдилар. Шунинг учун ҳам «Миллий истиқлол» марказида махсус тузилган «учлик» маҳаллийлаштириш билан шуғулланди. Унинг бири ҳукуматнинг маҳаллийлаштириш комиссияси билан яқиндан алоқада бўлди. Иккинчиси, матбуот редакцияларида, учинчиси эса ҳукумат муассасаларида ишлаб ўзларига яқин миллий руҳдаги кишиларни раҳбарлик лавозимларига кўтаришга, ҳар хил идора ва матбуот органларида ишлашига ёрдам берди» [7, 1].

Мамлакат мустақиллигини таъминлашда миллий онг ва руҳни юксалтириш, ўзликни англаш муҳим эканлигини партия асосчилари жуда чуқур тушунганлар. Шу сабабли халқ орасида миллий руҳ ва ватанпарварлик ғояларини кенг ёйишни ўз фаолиятларининг устувор йўналиши сифатида билганлар. Бу тўғрисида Мунавварқори шундай ёзган: «Миллий чегараланиш миллатчилик майлларининг кучайишига туртки бўлди. Бизлар миллатчиликнинг ўсишини ҳамма жабҳаларда – оммада ҳам, матбуотда ҳам, адабиётда ҳам, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳасида кузатиб турдик. Бу ҳолатдан бизлар миллийликни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун фойдаланишга азму қарор қилдик.

Бизларга миллий ғоя, миллий руҳни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш соҳасидаги тарғибот ишларини олиб бориш коммунистик кадрларнинг савияси паст бўлганлиги сабабли осон кўчди. Тошкентдаги газета ва журналларнинг редакцияларида ҳамда адабиётда Ғози Юнус, Жулқинбой (А.Қодирий), Санжар, Элбек каби миллий зиёлилар катта рол ўйнаши билан бирга, салмоқли таъсирга эга эдилар. Гапнинг қисқаси, матбуотда миллий таъсир коммунистик таъсирдан кучли эди. Масалан, Ғози Юнус очиқдан-очиқ ёзса, бошқалар ўз миллий ғояларини инқилобий сўзлар остига олган ҳолда, эҳтиёткорлик билан ёзади» [7, 1]. «1931 йил 25 апрелда СССР Министрлар Совети қошидаги махсус Давлат сиёсий бошқармаси (ОГПУ)нинг судлов коллегияси Ўзбекистонлик 87 истиқлолчининг «жиноий иши» тўғрисида чиқарган қарорида шундай деб кўрсатилди: «1921-1923 йилларда «Миллий иттиҳод»нинг кўпгина аъзолари жойлардаги босмачилар тўдаси орасида ёки босмачилар бошлиқлари билан жиноятқорона алоқада бўлиб, совет ҳокимиятига қарши қуролли курашни ташкил этишда бевосита қатнашди». «Бундан ташқари бу ташкилот («Миллий иттиҳод»-А.Н.) босмачиликка нисбатан ижобий муносабатда бўлди. Унинг баъзи филиал (бўлим)лари, масалан Наманган бўлими 1928-1929 йиллардаги босмачилар тўдасининг совет ҳукуматига қарши қуролли чиқишларида қатнашди» [7. 1].

Туркистон ўлкасининг мустақиллигини таъминлаш масаласи коммунистик партия сафида бўлган миллий зиёлилар томонидан ҳам олиб борилганлиги алоҳида эътиборга сазовордир. Улар ўлкада ҳокимиятни қўлга киритган партия сафларида турли оқим ва фракциялар ташкил этган ҳолда маҳаллий халқларнинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш, большевикларнинг ўзбошимчалигига барҳам бериш, «босмачилик» деб аталган ҳаракат билан алоқа ўрнатиш, улардан зарур ҳолларда қуролли қўшин сифатида фойдаланишга интилганлар.

Жумладан, 1919 йил март ойида маҳаллий коммунистлар талаби билан ўлка Мусулмонлар бюроси тузилган. Ўлка Мусулмонлар бюроси кенгашларида Фарғонада озодлик кураши иштирокчиларига нисбатан большевиклар томонидан ўта шафқатсизлик билан муносабатда бўлиш, тинч аҳолига нисбатан талончилик ва оммавий қирғин ҳолатларига йўл қўйилаётганлиги муҳокама қилиниб, қатор қарорлар қабул қилинган. Туркистон ҳукуматидан уларни тасдиқлаш ва амалга ошириш талаб қилинган. «Бу қарорларда Фарғонада совет ҳукумати номидан ва буйруғи билан жиноятқорона фаолият олиб борган дашноқларни қуролсизлантириш, совет муассасалари ва партия ташкилотларидаги мустамлакачиларни ҳайдаш, Қизил Армия қўшинларининг талончилиги, зўравонлигига чек қўйиш, ҳукуматга қарши курашаётган тўдаларнинг иштирокчиларига умумий афв эълон қилиш ва уларнинг тўла хавфсизлигини кафолатлаш, вайрон бўлган хўжаликларни тиклашга моддий ёрдам бериш, бу ишларни амалга ошириш учун Фарғонага махсус комиссия жўнатиш каби чора-тадбирлар қўллаш талаб қилинган» [8, 1].

Туркистон ўлка мусулмон бюросининг 1919 йил март ойида Фарғона вилояти аҳолисига «Мурожаатнома»сида халқнинг совет тузумига қарши кураш сабаблари қуйидагича кўрсатилади: «… кураш миллий зулм ва бир миллатнинг бошқа миллатни эзиши заминида авж олиб кетди. Фарғонада йўл қўйилаётган, пировардида бутун Туркистон аҳолиси учун машъум оқибатлар келтирадиган бебошликлар мусулмон аҳлини совет ҳокимиятидан бездирмоқда… Фарғона воқеаларининг авж олишига олиб келган яна бир сабаб … ҳамма

ерда, айниқса, Фарғона ҳукумати таркибига, советлар, комитетларга кириб олган ўғри, жиноятчи, эски амалдорлардан иборат шахслар халқ манфаатини эмас, ўз чўнтаклари манфаатини кўзлайдилар, пора оладилар, бебошликлар қиладилар, ҳукуматдаги лавозимдан фойдаланиб ўзгаларнинг пул ва буюмларини эгаллаб олдилар. Қизил Армияда ҳам худди шундай бўлди, унинг сафларида ҳам тинч аҳолини азоб-укубатга солган зараркунандалар жуда кўпдир» [8, 29].

Умуман олганда, Туркистоннинг мустақиллигини амалда таъминлаш, ўлкада фаолият кўрсатган барча маҳаллий партияларнинг бош мақсадини ташкил этиб, улар коммунистик партиянинг мустамлакачилик сиёсатига қарши курашнинг барча воситаларини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаганлар.

АДАБАИЁТЛАР

1. Абдуллаев Р. М. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 год. Автореф. дис. …д-ра. ист. наук.
2. Ўзбекистон Республикаси МДА И-461 – жамғарма, 1 – рўйхат, 2179 «а» – й.ж.
3. Shermuhammadbek qo‘rboshi: (Tarixiy, hujjatli, badiiy-publitsistik qissa) Mas’ul muharrirlar: R.Shamsutdinov, Q.Rajabov. – T.: Sharq, 2008. – B.13.
4. Туркистон мухторияти: Миллий-демократик давлатчилик қуриш тажрибаси.
5. Эргашева М.З. Жадидларнинг давлат-ҳуқуқий қарашлари.
6. Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати: Мустабид тузумга қарши 1861 йил ва 1918-1924 йиллар халқ курашининг тарихшунослиги..
7. Турсунов И., Холбоев С. «Миллий истиқлол». Жадид яширин ташкилотлари истиқлол йўлида // Ишонч, – 1997. – 19 февр.
8. Рыскулов Т. Мусбюро РКП(б) в Туркестане. 1923. С. 6569 // Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати: Мустабид тузумга қарши 1861 йил ва 1918-1924 йиллар халқ курашининг тарихшунослиги.

Түркистан сиясий партиялары бағдарламаларында мәмлекет ғәрезсизлиги ҳаққында идеялардың сәўлелениўи
Азизов Н.П. Өзбекстан Республикасы ИИМ Академиясы

Резюме. Мақалада XX әсир басларында Түркистан сиясий партияларының бағдарламаларында мәмлекет ғәрезсизлиги ҳәм оны әмелде тәмийинлеўдиң шөлкемлескенлик-ҳуқықый қураллары ҳаққында мәселелердиң сәўлелениўи анализленген.

Таяныш сөзлер: Түркистан үлкеси, сиясий партиялар искерлиги, мәмлекет ғәрезсизлигин тәмийинлеў.

Туркистон сиёсий партиялари дастурларида давлат мустақиллиги тўғрисидаги ғояларнинг ифодаланиши
Азизов Н.П. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси

Резюме. Мақолада XX аср бошларида Туркистон сиёсий партияларининг дастурларида давлат мустақиллиги ва уни амалда таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий воситалари тўғрисидаги масалаларнинг ифодаланиши таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: Туркистон ўлкаси, сиёсий партиялар фаолияти, давлат мустақиллигини таъминлаш.

Отражение идей о государственной независимости в программах политических партий Туркестана
Азизов Н.П. Академия МВД Республики Узбекистан

Резюме. В статье анализируется отражение идей о государственной независимости и организационно-правовые средства в программах политических партий Туркестана в начале XX в.

Ключевые слова: Туркестанский край, деятельность политических партий, обеспечение государственной независимости

Reflexion of ideas about the state independence in programs of political parties of Turkestan
Azizov N.P. Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

Summary. The article analyzes reflexion of ideas about the state independence and organizational-legal means in programs of political parties in Turkestan at the beginning of the 20th century.

Key words: Turkestan region, the activity of political parties, ensuring the state independence

---

“ОММАВИЙ МАДАНИЯТ” – ҲАҚИҚАТ НИҚОБИ ОСТИДА

Панжиев С.
Термиз давлат университети

XXI аср шиддатли туб ўзгаришлар ва глобаллашув даври эканлиги билан бошқа даврлардан ажралиб туради. Бу даврда иқтисодий, сиёсий, технологик соҳаларнинг ўзгариши билан бир қаторда инсоният дунёқаришининг ҳам жадаллик билан ўзгараётганлигини кўришиз мумкин. Мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Бугун биз шиддат билан ўзгариб бораётган замонда яшамоқдамиз. Дунё миқёсида манфаатлар кураши, рақобат тобора авж олиб халқаро вазият кескинлашиб бормоқда”[1].

Глобаллашув жараёнларига назар ташлаб, инсон онги ва тафаккури учун гоҳ ошкор, гоҳ яширин тарзда турли ғоялар ва мафкуралар кураши кечаётганини кузатамиз. Чунки, “Бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кўпроқ кучга эга. Бу масаланинг кишини доимо огоҳ бўлишга ундовчи томони шундаки, агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий тазйиқ бўлса, буни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин, аммо мафкуравий тазйиқни, унинг таъсири ва оқибатларини тезда илғаб етиш ниҳоятда қийин”[2].

Дарҳақиқат, глобаллашув жараёни инсониятга улкан имкониятларни яратгани билан бир қаторда бу жараёни доирасида содир бўлаётган “оммавий маданият” ниқоби остидаги маънавий таҳдидлар ёшлар дунёқарашига салбий таъсир ўтказмоқда. “Бугун глобаллашувнинг иқтисодий ва сиёсий интеграция таъсирида дунё тобора ва бир бутун характер касб этиб, фақат капитал ва таварлар оқими эмас, ҳатто инсонларнинг ҳам ҳаракат доираси кенгди. Натижада одамлар орасида худбинлик, маъсулиятсизлик, лоқайдлик, жиззакилик кенг ёйилмоқда. Эндиликда одамлар орасида ахлоқсизлик, муросасизлик, тоқатсизлик кўринишларини бартараф қилиш, жамиятда одоб-ахлоқ, инсонпарварлик, бағрикенглик, тинчликсеварлик маданиятини қарор топтириш, шунингдек, ўзаро ҳурмат, самимий дўстликни тарғиб этиш бугуннинг муҳим вазифасига айланмоқда”[3]

Шунингдек, глобаллашув таъсирида маънавий эҳтиёжларни қондиришда ҳам стандартлашув қарор топа бошлади. Бу жараён бугун рок ва поп мусиқа, видео ҳамда турли жанрдаги арзон-гаров фильмлар, сериаллар, ранг-баранг кўнгилочар шоу-томошалар, ўйинларни қамраб олмоқда. Оммавий маданият ниқобидаги аксилмаданият пайдо бўлиб, тобора кенг ёйилиб бормоқда. “Оммавий маданият” ғарб дунёсида ўтган асрнинг иккинчи ярмида шаклланган бўлиб, “популяр” ёки қисқартирилган ҳолда “поп-культура” (яъни “оммавий маданият”) деб аталади. Гарчи “маданият” деб аталса-да, аслида, туб мазмун-маъносига, мақсад-ниятига кўра “оммавий маданият” чинакам маданиятнинг кушандасидир.

Табийки “оммавий маданият” деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик одамни ташвишга солмай қўймайди. “Оммавий маданият”ни ниқоб қилиб олган аксилмаданиятга, унинг дидсизлиги ва ахлоқсизлигига, инсонни ҳақоратловчи, тубанлаштирувчи махсулотларга қарши курашишимиз ҳамда “Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар эташимиз лозим”[4].

Шу ўринда табиий бир савол туғилади. Хўш оммавий маданиятнинг жозибаси нимада? Нега унга интилиш кучли? Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, ҳатто бир халққа мансуб ёшлар ҳам, улар ҳар хил ижтимоий қатламдан бўлишига қарамай, оммавий маданиятга бирдай мойиллик кўрсатади. Бу ҳолат урбанизация ва глобаллашув жараёнида турли халқлар турмуш тарзининг, ҳаётий қараш ва мезонларининг яқинлашуви, ҳордиқ ва истеъмолнинг стандартлашуви оқибатидир. Лекин оммавий маданият таъсирининг кучайин сабаблари фақат шулардангина иборат эмас. Булар қаторида оммавий маданиятнинг кенг тарқалишига ва таъсир кўрсатишига унинг психологик, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, эстетик ва бошқа сабаблари ҳам бор. Шу боис глобаллашув жараёни доирасида содир бўлаётган муҳим бир ҳақиқатни ҳам унунмаслик керакки, бугунги кунда инсон глобаллашув жараёнининг бош объекти ҳисобланади.

Масалан, ҳозирги кунда интернеда мавжуд салбий ва зарарли сайтлар, яъни ўз-ўзини ўлдиришларнинг осон йўлларини тарғиб этувчи, террорчилик ва экстремистик, ахлоқий бузиқ ва бошқа тарбияга зид сайтларнинг жуда ҳам кўпайганлиги фикримизни тасдиқлайди. Шу маънода бугун ёшларимиз ўзига ҳос “тушунчалар уруши” шароитида яшамоқдалар. Бундай шароитида инсон ҳақиқатни тушуниши ва билиши, ҳар бир воқеа ҳодисаларни ақл тарозиси орқали ўйлаб иш куриши, кўрган ва билганини ҳақиқат деб билмаслиги лозим. Чунки “оммавий маданият” ота-боболаримиз “қора” деган нарсаларни “оқ”, “оқ” деган нарсаларни “қора” деб ўқтирмоқда. Миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз, анъана ва маросимларимизга зид бўлган жараёнларни тарғиб қилмоқда. Масалан, бугунги кунда айрим ёшларимизнинг қулоқларига сирға тақишлари, кийиниш ва юриш-туришларидаги ўзгаришлар, маъно-мазмунини тушунмай турли ҳил қўшиқларни хиргоя қилишлари ҳам оммавий маданият таъсиридадир. Мана “оммавий маданият”нинг бугунги кунда ёшларимизга таклиф қилаётган луғати: исрофгарчилик – бойлик белгиси; ёшлик – тез ўтиб кетадиган, лаззатланиб оладиган вақт; вафо, садоқат – эскилик сарқитлари; ҳаё, ибо – маданиятсизлик; инсоф қилиш – имкониятни бой бериш;
- саҳоват – ресурсни мақсадсиз совуриш; оила – шахс эркинликларини бўғувчи занжир; ҳиёнат – озод севги ғалабаси; худбинлик – ўзи ўчун яшаш, оила, фарзанд, ота-она учун қайғуриб умрини совурмаслик[5].

Қўштирноқ остидаги ушбу луғат миллий урф-одатларимизга, асрлар давомида сақланиб келинаётган қадриятларимизга мутлақо зиддир. Ота боболаримиз исрофгарчиликка йўл қўймасликни, ёшлик даврида илм эгаллаш, ёшликни бехуда сарфламасликка, вафо, садақатни мардлик белгиси эканлиги, ҳаё ва ибони аёлларимизнинг зийнати эканлиги, доимо инсофли, диёнатли бўлишга ундашлари, имкони бўлганда саҳоватли бўлишлик, оила эса шахс маънавий камолотининг бош омили, тарбия маскани ва ватан ичидаги кичик ватан эканлиги, худбинлик эса иллат эканлиги ўз манфаатини бошқа манфаатлардан устун қўйиш орқали соф инсоний туйғулардан йироқлашиш белгиси каби тушунчалар билан изоҳлашган ҳамда бу ибораларни ҳар бир инсон ўз ҳаётида дастурил амал қилишларига ундашган. Қийинчилик ва меҳнат эвазига эришилган натижаларни қадрлашган, осон ва енгил ҳаётни, ёлғон ва алдовлар инсон ҳаётини барбод қилиши мумкинлигини таъкидлашган. Масалан, буюк қомусий алломамиз Беруний фикрича, “Ёлғончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради, зулм, ёлғон гувоҳлик, омонатга ҳиёнат қилиш, бошқалар мулкларини ҳийла билан босиб олиш, ўғирлик, дунё ва халқнинг бўзилишига сабаб бўлади...”[6]. Беруний инсонни ростгуйлик қолиб, ёлғончилик йўлидан юрмаслиги, бошқаларга яхшилик қилиш, яхшилик қилиш имконияти бўлмаса, яхши тилаклар изҳор қилишга чорлайди. “Халқнинг аниқ мақсад сари ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши ёки заиф бўлиб хорликка тушиши, бахтсизлик юкини тортиши, эътибордан қолиб, ўзгаларга тобе ва қул, асир бўлиши уларнинг ўз ота-оналаридан болаликда олган тарбияларига боғлиқ”[7].

Шу боис глобаллашув жараёни доирасида содир бўлаётган муҳим бир ҳақиқатни ҳам унунмаслик керакки, бугунги кунда инсон гоҳ ошкор ва гоҳ яширин тарзда оммавий маданият қурбонига айланишмоқда. Чунки оммавий маданият миллатлар “Мен”нининг барбод бўлишига, айниқса ёшларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан қашшоқлашувига ўтказаётган таъсири тобора хатарли тус олмоқда. Ватан ва халқ манфаатларини ҳимоя қилиш, ёш авлодимизни турли тажовузлардан асрашда фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам чуқур мазмун ва аҳамият касб этади.

Таниқли марифатпарвар жадид зиёлиси Исмоил Гаспрали айтганидек, “Оврўпа бир кекса чолдир, тажрибаси кўпдир. Улуғ ёшига ҳурматимиз бор. Тажрибасидан ўрганамиз, лекин хатоларини такрорламаслигимиз зарур.

Оврупада нимани кўрсак, ёш боладек олиб югурмаслигмиз, эсли-хушли инсонлардек “Бу нима? Оқибати нима бўлади? Виждон ва ҳаққоният уйғунми?” дея ақл тарозисига тортиб олашимиз керак. Бунинг учун биз жамиятимизда рўй бераётган жараёнларни онгли равишда англаб тўғри хулосалар чиқаришимиз лозим бўлади. Шундагина биз бу каби муаммоларни ижобий ҳал қила оламиз.

“Айни пайтда ҳаёт ҳақиқати шуни кўрсатадики, ҳар қандай тараққиёт маҳсулидан икки хил мақсадда – эзгулик ва ёвузлик йўлида фойдаланиш мумкин. Агарки, башарият тарихини, унинг тафаккур ривожини тадрижий равишда кўздан кечирадиган, ҳаётда инсонни камолотга, юксак марраларга чорлайдиган эзгу ғоя ва таълимотлар билан ёвуз ва зарарли ғоялар ўртасида азалдан кураш мавжуд бўлиб келганини ва бу кураш бугун ҳам давом этаётганини кўрамиз”[8]. Бундай жараёнларда воқеа-ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини англаш ва ҳақиқатни билиш ҳар қайси давр учун ҳам муҳим ҳисобланади. Чунки ҳақиқат – объектив воқеликка мос келувчи нарса ва ходисаларнинг реал ҳолатдаги мазмунини сифат ва хусусиятларини тўғри акс эттирувчи ҳамда амалиётда синалган билимлар ҳисобланади.

Хулоса ўрнида айтишимиз мумкинки, оммавий маданият **биринчидан,** муайян ҳодиса, жараёнларнинг барча минтақалар, давлатлар ва Ер юзини қамраб олганини англатса, **иккинчидан,** уларнинг инсоният тақдирига даҳлдор эканини билдиради. “Оммавий маданият” ниқоби остида кириб келаётган турфахил маънавий ҳуружларнинг олдини олиш, ғаразли мақсадларга қаратилган ғояларга қарши курашиш ва кучли иммунитетни ҳосил қилиш учун ҳақиқатни англаш зарурдир. Чунки ҳақиқат кундалик ҳаётимизда “ҳақгўйлик”, “адолат”, “тўғри” каби тушунчалари орқали ишлатилади. Ҳақиқатни билишга интилаётган ҳар бир инсон глобаллашув жараёни кузатар экан, пассив ҳолда келажакни кутиб ўтирмайди, балки уни яратади ёки яратишга ҳаракат қилади. Шу маънода ҳақиқатни билмаслик хато бўлса, у билан ҳисоблашмаслик эса жоҳилликка, қаллобликка ва ҳақсизликка ҳизмат қилади. Ҳақиқат ва миллий қадриятларимизга асосланган таълим-тарбия маънавий барқарорликнинг ажралмас қисми сифатида глобал таҳдидларга қарши курашишда, инсон тафаккурида муайян воқеликнинг ҳаққоний акс этиши ва ҳар томонлама уйғун ривожланишини таъминлайди. Шунингдек, ҳақиқат инсоннинг ҳаётга бўлган муносабатини белгилайди, бу муносабат бузғунчи ғояларнинг авж олишига монелик қилиб**,** инсон ҳақиқатни англаши орқали унинг ғайриҳақиқий жараёнларга муносабати шаклланади. Бу эса ёшларимизнинг оммавий маданият таъсирига берилмасликлари, ҳар бир воқеа ва жараёнларнинг туб мазмун моҳиятини англашларига имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.–Т.; “Ўзбекистон”, 2016.
2. Каримов И.А. “Юксак маънавият енгилмас куч” – Т.; “Маънавият”, 2008, 113-бет.
3. Мажитов М. Жаҳон динлари ва умуминсоний қадриятлар. –Т.; “Ўзбекистон халқаро ислом академияси”, 2019, 3-б.
4. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.–Т.; Ўзбекистон. 2016, 14-б.
5. “Ахборот хуружи даврида ёшлар онгини шакллантириш омиллари” Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. . –Т.; 2013, 286-287 бетлар.
6. Беруний А. Ҳиндистон. – Т.; Фан, 1966, 25-б.
7. Мирзиёев Ш.М. Қонун устиворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. –Т.; “Ўзбекистон” 2017, 22-23 бетлар.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.; “Маънавият”. 2008, 112-б.

“Оммавий маданият” – ҳақиқат ниқоби остида

Панжиев С. Термиз давлат университети

Резюме. Мақолада глобаллашув жараёни доирасида содир бўлаётган “оммавий маданият” ниқоби остидаги маънавий таҳдидларнинг ёшларимиз дунёқарашига, миллий урф-одатларимиз ва қадриятимизга таъсири тўғрисида фикр билдирилган

Таянч сўзлар: глобаллашув, мафкуравий полигон, маънавий муҳит, маънавий таҳдид, ҳақиқат, ёшлик/

“Массовая культура” - под видом истины

Панжиев С. Термезский государственный университет

Резюме. В статье рассматривается влияние духовных угроз под видом «массовой культуры» в процессе глобализации на мировоззрение молодежи, наши национальные традиции и ценности.

Ключевые слова: глобализация, идеологический многоугольник, духовная среда, моральная угроза, истина, молодежь

“Mass culture” – under the guise of the truth

Panjiyev S. Termez State University

Summary. The article considers the influence of spiritual threats under the guise of "mass culture" in the process of globalization on the worldview of youth, our national traditions and values.

Key words: globalization, ideological polygon, spiritual environment, moral hazard, truth, youth

---

ТОВАР БЕЛГИЛАРИ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ БЎЙИЧА АЙРИМ НАЗАРИЙ ВА ИЛМИЙ МУЛОҲАЗАЛАР

Бабакулов З.К.

Юридик фанлари бўйича фаласафа доктори (PhD)

Ўзбекистонда ахборот технологияларининг жадаллик билан ривожланиши, аввало мамлакатимизда ахборот жамияти ва иқтисодий ўсиш суръатларининг тезлик билан ривожланиб бораётганлигидан далолат беради. Иқтисодиётда интеллектуал фаолият натижаларини тижоратлаштиришга қаратилган муносабатлар бизнес фаолиятини юритишда муҳим аҳамиятга эга. Фуқаролик қонунчилигида интеллектуал фаолият натижаларидан даромад топишда фойдаланиш билан боғлиқ шартномавий муносабатлар доираси кенг. Фуқаролик ҳуқуқи фанида интеллектуал мулк моддий ҳуқуқий муносабатлардан алоҳида қоидалар асосида, лекин ижтимоий

муносабатларда уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва бир бутун фуқаролик-ҳуқуқий муносабат касб этиши нуқтаи назаридан махсус қоидалар асосида тартибга солинади. Лекин айрим номоддий объектлар билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексидаги мавжуд қоидалар эскирганлиги ва уларни такомиллаштиришга муҳтожлиги сабаб моддий ҳуқуқ қоидалари қўлланилмоқда. Интеллектуал мулк объектлари доираси кенг бўлиб, айни вақтда у янги-янги хусусиятдаги номоддий неъматлар ҳисобига бойиб бормоқда. Шахсийлаштириш воситалари даромад олишга қаратилган тадбиркорлик фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Моддий ашё ва унинг ишлаб чиқарувчисини ўзида акс эттирган товар белгиларининг ижтимоий муносабатлари қамроғи кенг бўлиб, унинг ҳуқуқий муҳофазасини таъминлаш ҳам шунчалик даражада чегарасиздир. Товар белгиси муҳофазасига даҳл қилувчи турли ички ва ташқи омилларнинг мавжудлиги сабаб ҳали-хануз ушбу номоддий воситани муҳофаза қилишни таъминловчи қоидалар миллий қонунчиликда аниқ равшан белгилаб берилмаган. Шунингдек бу борада халқаро қонунчилик қоидаларини ҳам мукаммал деб айта олмаймиз. Қайд этиб ўтганимиздек, товар белгисига бўлган мутлақ ҳуқуқларни бузиш ижтимоий ҳаётимизда учраб турадиган одатий ҳолга айланиб бормоқда. Товар белгисига бўлган ҳуқуқни бузишнинг шундай кўринишларидан бири, айтиш мумкинки ишбилармонлар ва бозор кузатувчилари учун анъанага айланган ва уларнинг унумли фойдаланиши мумкин бўлган ҳолат товар белгисини шахсийлаштиришнинг бошқа воситалари сифатида рўйхатдан ўтказишдир. Амалдаги қонунчиликка кўра, учинчи шахслар мутлақ ҳуқуқ эгасига тегишли товар белгисини домен номи, фирма номи сифатида рўйхатдан ўтказиши ва унга қонунан эгалик қилиши мумкин ва қонунчиликда бунга ҳеч бир тўсиқ мавжуд эмас. Иқтисодий маънода ушбу ҳолат ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш муносабатларининг ривожланишига таъсир қилса, юридик маънода товар белгисини ва шахсийлаштиришнинг бошқа воситалари ўртасида ўзаро тўқнашувини келтириб чиқаради. Фуқаролик қонунчилигида мазкур ҳолат коллизион-ҳуқуқий муносабат сифатида ўрганилади ва тартибга солинади. Юзага келган ўзаро манфаатли ҳуқуқлар тўқнашувининг пайдо бўлиши шахснинг моддий даромад олишга қаратилган манфаатларига таъсир қилиб, охир оқибатда унинг эгасига зарар етиши билан тугайди. Келиб чиққан зарар нафақат моддий, балки номоддий хусусиятга эга эканлиги билан алоҳида тартибга солиниши объектига эга.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 14-моддаси 2-қисмида зарар тушунчаси берилган бўлиб, унга кўра зарар – ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлари, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек бу шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади. Ушбу қоида фуқаролик муносабатларида шахснинг моддий ва номоддий ҳуқуқларига етказилган зарар ва уни қоплашга нисбатан қўлланилади. Шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, интеллектуал мулк муносабатлари билан боғлиқ келиб чиққан зарарни аниқлаш, мавжуд бўлган аниқ кўриниб турган моддий зарарни аниқлашдан фарқ қилади. Амалдаги фуқаролик қонунчилигида эса номоддий ҳуқуқларга етказилган зарарни ҳисоблаш асослари мавжуд эмас. Бу эса табиийки тегишли қонун ҳужжатларини ва айниқса фуқаролик қонун ҳужжатларини такомиллаштиришни тақозо этади. Хусусан Фуқаролик кодексининг интеллектуал мулкнинг шахсийлаштириш воситалари билан боғлиқ қоидалар мажмуи алоҳида такомиллаштиришга муҳтож. Чунки, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан ўзаро иқтисодий муносабатлари кенг йўлга қўйилиши натижасида кириб келаётган инвесторлар учун қулай инвестицион муҳим яратилишида мавжуд қонунчилик улар учун жаҳон талаблари даражасида бўлиши лозим.

Миллий иқтисодий муносабатларнинг ривожланиб бориши интеллектуал фаолият натижалари ва унинг ҳуқуқий асосларини ўзида мужассам этган фуқаролик ҳуқуқий шартномалар контрукциясининг қонунчилик асосларини янада такомиллаштиришда шахснинг ўзига тегишли номоддий объектга нисбатан эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқларининг кафолатини янада кучайтириш лозим. Чунки шахсийлаштириш воситалари билан боғлиқ амалдаги қонунчилик қоидалари умумийликка асосланган бўлиб махсус тартибга солиш мазмунига эга эмас. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексидаги қоидалар ўзаро боғлиқ бўлса ҳам тарқоқ ҳолда бўлиб битта тизимга келтирилмаган.

Интеллектуал мулкнинг шахсийлаштириш воситалари ҳисобланган товар белгилари, фирма номлари ва товар келиб чиққан жой номлари мақомини такомиллаштиришга қаратилган юқорида кўрсатиб ўтилган ўзгартиш ва қўшимчалар асосан мутлақ ҳуқуқларнинг пайдо бўлиши ва ушбу ҳуқуқни амалга оширишни давлат рўйхатидан ўтказишнинг (ФКнинг 1098, 1102, 1105, 1106, 1108, 1110-моддалари) маъмурий-ҳуқуқий тартиб-таомилларини қўллашни назарда тутади. Шахсийлаштириш воситалари ҳуқуқий мақомининг такомиллашиб бориши, Ўзбекистоннинг ушбу соҳадаги мавжуд халқаро ҳужжатларига қўшилиши ва уларнинг амалга оширилишини таъминлашга қаратилган моддий-ҳуқуқий мазмундаги қоидалар билан бойитиш масалалари эса эътибордан четда қолган.

Назаримизда шу вақтга қадар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига киритилган ушбу қўшимчалар мазмунида, номоддий объектлар билан боғлиқ келажакда юзага келиши мумкин бўлган масалаларни ҳал қилишга эмас, балки амалда мавжуд бўлган шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқларини эркин амалга оширишга тўсиқ бўлаётган низоларни ечимини кўрсатишга қаратилган. Бу эса қонунчилик нормаларининг амалиёт билан ўзаро боғлиқ эмаслигини, аксинча ундан орқада қолганлигини кўрсатади. Шу маънода, Фуқаролик кодексининг шахсийлаштириш воситалари тизимини такомиллаштиришда юзага келган ҳолатлар билан бирга кейинчалик пайдо бўлиши мумкин бўлган масалаларнинг ечимини ўзида акс эттирган қоидалар билан тўлдириб бориш лозим.

Тадбиркорлик фаолияти соҳалари бўлган товар ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш муносабатлари ривожланаётган айни вақтда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг шахсийлаштириш воситалари тоифасига кирувчи номоддий объектларнинг ҳуқуқий мақомини

такомиллаштириш долзарб аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Хусусан товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари, домен номлари каби шахсийлаштириш воситаларининг тижорат муносабатларида қўлланилиши натижасида келиб чиқадиган ўзаро ҳуқуқлар тўқнашуви масалаларида устун тараф ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ва учинчи шахслар томонидан ушбу ҳуқуқларни тан олиш, учинчи шахсларнинг товар белгисига зарар етказувчи ҳар қандай ҳатти-ҳаракатларига нисбатан фуқаролик хусусиятдаги жавобгарлик чоралари билан боғлиқ норматив қоидаларни Фуқаролик кодексида кўрсатиш лозим.

Дунё қонунчилиги амалиётида шахсийлаштириш воситаси муносабатларини тартибга солишга қаратилган қоидаларнинг қўлланилиш хусусиятига кўра қуйидаги учта турга бўлиб ўрганиш мумкин: Фуқаролик кодексида шахсийлаштириш воситалари билан боғлиқ муносабатлар хусусий ҳуқуқ қоидаларига асосан тартибга солинса, оммавий ҳуқуқий муносабатлар эса махсус қонунлар асосида тартибга солинади; Фуқаролик кодексида шахсийлаштириш воситалари билан боғлиқ муносабатлар ҳам оммавий ҳам хусусий ҳуқуқ нормалари асосида тартибга солинади; Шахсийлаштириш воситалари билан боғлиқ оммавий ва хусусий муносабатлар махсус қонунлар асосида тартибга солинади.

Фуқаролик кодексида шахсийлаштириш воситалари билан боғлиқ муносабатлар хусусий ҳуқуқ қоидаларига асосан тартибга солинишига Ўзбекистон фуқаролик қонунчилигини мисол қилиб келтириш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида белгиланган шахсийлаштириш воситалари муносабатларини тартибга солишга қаратилган қоидалар хусусий ҳуқуқ нормаларига асосланиб, Фуқаролик кодексининг 65-бобида шахснинг мутлақ ҳуқуқларга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этишнинг моддий-ҳуқуқий қоидалари белгиланган.

Фуқаролик кодексида шахсийлаштириш воситалари билан боғлиқ муносабатлар ҳам оммавий ҳам хусусий ҳуқуқ нормалари асосида тартибга солинишига Россия Федерацияси Фуқаролик кодексининг тўртинчи қисмини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Мзакур давлат Фуқаролик кодексининг 76-боби қоидалари юридик шахсларнинг товарлар, ишлар ва хизматларини шахсийлаштириш воситалари хусусий билан бирга оммавий ҳуқуқий муносабатларни ҳам тартибга солишдан иборат. Хусусан шундай оммавий муносабатларни тартибга солувчи қоидалар Россия Федерацияси Фуқаролик кодексининг 1480-моддаси (товар белгиларини рўйхатга олиш) 1492-модда (товар белгисини давлат рўйхатидан ўтказиш учун ариза бериш), 1483-модда (товар белгиларини рўйхатдан ўказишни рад этиш), 1497-1499-моддалар (товар белгиларини экспертизадан ўтказиш), 1504-модда (товар белгисига гувоҳнома бериш), 1506-модда (товар белгисини давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги маълумотларни эълон қилиш), 1511-модда (жамоавий товар белгиларини давлат рўйхатидан ўтказиш), 1518-модда (товар келиб чиққан жой номларини давлат рўйхатидан ўтказиш), 1522-модда (товар келиб чиққан жой номига ариза бериш), 1523-1528-моддалар (товар келиб чиққан жой номларини экспертизадан ўтказиш) каби шу ва бошқа моддаларда ўз аксини топган. Россия Федерацияси Фуқаролик кодексида товар белгиларини оммавий ҳуқуқий тартибга муносабатларини тартибга солишга қаратилган қоидалар, шунингдек Россия Федерациясининг 1992 йил 23 декабрдаги “Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида”ги қонунида ҳам ўз аксини топган. Яъни товар белгилари билан боғлиқ оммавий ҳуқуқий қоидалар ҳам Фуқаролик кодексида ҳам товар белгиларига дои махсус қонунчилигида акс этган.

Учинчи тоифага АҚШ, Канада, Германия, Швеция каби давлатлар қонунчилигини мисол қилиб келтириш мумкин. Ушбу давлатларда шахсийлаштириш воситалари, хусусан товар белгилари муносабатларини тартибга солиш Ўзбекистон ва Россия давлатлардан фарқли ўлароқ, Фуқаролик кодекси даражасида эмас, балки ягона махсус қонунчиликка кўра амалга оширилади. АҚШнинг ҳар бир штатида товар белгиларини тартибга солишга қаратилган махсус қонунчилиги мавжуд. Лекин 1946 йилда қабул қилинган Лэнхем қонуни ва 1996 йилда қабул қилинган Товар белгиларини ажратиш тўғрисидаги Федерал қонунлари товар белгиларини оммавий ва хусусий муносабатларда тартибга солиш билан боғлиқ қоидаларни ўзида мужассам этади. Шахсийлаштириш воситалари, хусусан товар белгилари муомаласини тартибга солувчи иккинчи тоифага кирувчи Россия Федерациясининг товар белгилари қонунчилигида белгиланган оммавий ҳуқуқий табиатдаги қоидаларнинг Фуқаролик кодексида ҳам ўз аксини топиши фуқаролик муносабатлари хусусийликдан оммавийликка қараб боришининг намунасидир.

Россия Федерацияси Фуқаролик кодексининг тўртинчи қисмида (Интеллектуал фаолият натижалари ва шахсийлаштириш воситаларига бўлган ҳуқуқ) шахсийлаштириш воситаларига бўлган мутлақ ҳуқуқни тан олиш ва унга нисбатан ҳатти-ҳаракат(харакатсизлик)ларни амалга ошириш масаласи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 65-бобида кўрсатилган қоидалардан фарқ қилади. Иккинчи ва учинчи тоифадаги қоидалардан фарқли ўлароқ, Ўзбекистон Фуқаролик кодексида белгиланган товар белгилари ва бошқа шахсийлаштириш воситалари муносабатларини тартибга солиш оммавий-ҳуқуқий қоидаларга асосланмайди. Чунки Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 1-моддаси 1-қисмига асосан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг тенглигини эътироф этишга, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилишини таъминлашга, шунингдек ушбу Кодекснинг 2-моддаси 6-қисмида бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунишига асосланган мулкий муносабатларга, шу жумладан солиқ, молиявий ва бошқа маъмурий муносабатларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари қўлланилмаслиги каби қоидаларни ўзида намоён этади. Россия Федерацияси Фуқаролик кодексида эса маъмурий муносабатларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари қўллаш ёки қўлламаслик билан боғлиқ асослар белгилаб берилмаган.

Юқорида шахсийлаштириш воситалари муносабатларини тартибга солишда оммавий ва хусусий қоидаларнинг Фуқаролик кодексида акс этишини айрим давлатлар қонунчилиги хусусиятидан келиб чиққан

ҳолда бир неча таснифга бўлиб ўтган эдик. Хўш Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида шахсийлаштириш воситалари муносабатларига, хусусан товар белгиларига нисбатан оммавий-ҳуқуқий қоидаларни қўллаш фуқаролик ҳуқуқи принципларига, шунингдек, бошқа қонун ҳужжатлари мазмунини такрорламаслик масаласига қанчалик даражада мос келади.

Шунингдек, "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 5464-сонли Фармон билан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш Концепцияси тасдиқланди. Ушбу Фармон билан Концепциянинг қабул қилиш зарурияти, аввало 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида иқтисодиётни либераллаштириш, иқтисодий муносабатларни тартибга солишда давлат иштирокини камайтириш, хусусий мулк кафолатлари ҳимоясини кучайтириш, тадбиркорлик ривожини рағбатлантириш ва хорижий инвестицияларни фаол жалб этишдан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш Концепцияси бешта бўлим (I. Фуқаролик қонунчилиги нормаларини унификация қилиш ва тизимлаштириш; II. Асосий фуқаролик-ҳуқуқий институтларни такомиллаштириш; III. Бозор иқтисодиётини янада ривожлантириш ва хорижий инвестицияларни жалб этишнинг мустаҳкам ҳуқуқий асосларини шакллантириш; IV. Замонавий шароитларда талаб юқори бўлган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишнинг инновацион шакллари ва таомилларини жорий этиш; V. Концепциянинг амалга оширилишидан кутилаётган натижалар)дан иборат бўлиб, ҳар бир бўлим бевосита ва билвосита шахсийлаштириш воситалари, хусусан товар белгилари мақомини такомиллаштиришга қаратилган.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш Концепциясида белгилаб берилган вазифаларни шахсийлаштириш воситалари ҳуқуқий мақомини такомиллаштириш нуқтаи назаридан қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш таклиф қилинади: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида белгиланган интеллектуал мулк муносабатларини тартибга солишга қаратилган қоидаларни Россия Федерацияси Фуқаролик кодекси тўртинчи қисмида белгилангани каби оммавий ҳуқуқ қоидаларидан фойдаланмаслик, балки хусусий ҳуқуқ билан боғлиқ қоидаларини янада такомиллаштиришга эътибор қаратиш лозим. Чунки Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида шахсийлаштириш воситалари билан боғлиқ нормаларни маъмурий тартиб-таомиллар киритиш фуқаролик ҳуқуқи предметини маъмурий ҳуқуқи предмети билан чалкаштириб юборилишига олиб келади. Товар белгилари билан боғлиқ оммавий қоидаларни товар белгилари қонунчилигида белгилаш мақсадга мувофиқ; Фуқаролик ҳуқуқида мавжуд моддий-ҳуқуқий нормалар мазмуни айрим ҳолатларда интеллектуал мулк муносабатларини тартибга солиш билан боғлиқ муносабатлар мазмунига мос келмайди. Тўғри интеллектуал фаолият натижалари ёки шахсийлаштириш воситалари моддий ашёлар билан узвий боғлиқ. Уларнинг ўзаро муносабати моддий ва номоддий ҳуқуқ қоидалар билан тартибга солинади. Лекин интеллектуал фаолият натижалари ва шахсийлаштириш воситаларига қўлланиладиган мутлақ ҳуқуқлардан фойдаланиш, муҳофаза қилиш, унга бўлган ҳуқуқни тасарруф этиш махсус қоидалар билан белгиланади. Масалан мутлақ ҳуқуқни мерос қилиб қолдириш, гаровга қўйиш, мутлақ ҳуқуқни тасарруф этиш ва ҳ.к. Афсус ушбу ҳолатларни тартибга солиш билан боғлиқ қоидалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида акс этмаган. Хаммага маълум товар белгиларининг ҳуқуқий мақоми ва уни муҳофаза қилиш шартларини аниқлаштириш, шунингдек Саноат мулкини муҳофаза қилиш бўйича Париж конвенциясининг 6-bis моддасида ҳаммага маълум товар белгилари билан боғлиқ қоидаларини Фуқаролик кодексига имплементация қилиш; Ўзбекистоннинг Жаҳон савдо ташкилотига қўшилиш йўлида ташкилотнинг интеллектуал мулк соҳасидаги талабларини бажариш мақсадида Интеллектуал мулк ҳуқуқларининг савдо жиҳатлари бўйича битими қоидаларини миллий қонунчиликка имплементация қилиш, унинг қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси шахсийлаштириш воситалари мақомини такомиллаштиришда фойдаланиш; тарафларининг шартнома шартларига ва шартномада ташқари ҳолатларда учинчи шахслар томонидан шахсийлаштириш воситаларидан қонунга зид равишда фойдаланганлик натижасида келиб чиққан зарарни аниқлашнинг аниқ мезонларини ишлаб чиқиш. Бу борада шундай тартиб ўрнатилиши керакка, унга кўра учинчи шахслар мутлақ ҳуқуқ эгасига тегишли товар белгиси ёхуд бошқа шахсийлаштириш воситаларидан қонунга зид фойдаланиши ёки шунга имкон яратиши, унинг товар бозоридаги обрўсига қасддан зарар етказиши каби ҳолатларда зарар нафақат ушбу номоддий объектнинг қийматини, балки унинг эгасига етказилган зарарнинг аниқ миқдори ҳам инобатга олиниши, шунингдек ушбу зарарнинг кўрсаткичлари нималарга асосланиши лозимлиги Фуқаролик кодексида белгиланиши лозим; товар белгисига бўлган ҳуқуқни меросхўр(лар)га қолдириш, моддий ашёни мерос қилиб қолдиришдан фарқ қилади. Ушбу фарқ аввало ҳуқуқни қабул қилиш, амалга ошириш ва тасарруф этиш билан боғлиқ. Шундай экан, товар белгисини мерос қилиб қолдириш масалаларини алоҳида ҳуқуқий тартибга солиш меъёрларини Фуқаролик кодексига киритиш; Фуқаролик кодексининг 1040-моддасида мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усулларини янада такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратиш. Яъни Фуқаролик кодексида мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилишга қаратилган ҳар бир усулни амалга оширишдаги ўзига хослик аниқ кўрсатиб берилиши лозим. Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб этишда мавжуд муаммоларидан бири уларга тегишли шахсийлаштириш воситалари, хусусан товар белгиларига нисбатан ҳуқуқлари кафолатларини яратишдан иборатдир. Лекин бу масалада миллий қонунчилик тегишли халқаро талабларга жавоб бермайди. Хорижий тижорат ташкилотларининг Ўзбекистонда ўз филиалини очиш ва ишлаб чиқариш фаолиятини йўлга қўйишда товар белгисидан фойдаланади. Инвестор ўз товар белгисидан фойдаланиши ва ҳуқуқий муҳофаза қилиниши учун давлат рўйхатидан ўтказиши лозим. Борди-ю хорижий корхонага тегишли товар белгиси миллий доирада аввалроқ бошқа шахс номига рўйхатга олинган товар белгиси билан бир хил ёки ўхшаш бўлса, ушбу хорижий корхонага тегишли товар белгиси ҳуқуқий муҳофаза остига олинмайди. Бу эса хорижий инвесторнинг Ўзбекистонда фаолият олиб бориш

имконини чеклайди. Шу каби ҳолатларни олдини олиш, инвесторнинг Ўзбекистон бозорига кириб келиш шароитларини янада яхшилаш мақсадида хорижда машҳур бўлган товар белгилари билан бир хил ёки ўхшаш товар белгилари муомаласини тартибга солишга қаратилган халқаро қоидаларни алоҳида ишлаб чиқиш лозим. Ахборот коммуникация технологиялари хаётимизга борган сари чуқур кириб бормоқда. Моддий ва виртуал оламнинг ўзаро муносабати инсон онгини тезлик билан ривожланишига таъсир қилиб турли қарашлар ва ғояларнинг шаклланишига сабаб бўлмоқда. Виртуал олам муносабатлари моддий манфаат кўриш ёки шундай мақсадда фойдаланмаслик хусусияти билан ўзига хосликка эга. Сўнги ўн йилликда интернет тармоғининг турли воситалари орқали савдо муносабатлари мисли кўрилмаган даражада ривожланиб, хар қандай турдаги товар олди-сотди муносабатлари амалга оширилмоқда. Электрон тижорат, электрон майдончалар орқали харидларни амалга ошириш имкониятлари кенгаймоқда. Бу дегани, шунга мувофиқ Фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш лозимлигини келиб чиққан ҳолда виртуал оламда товар белгиларини муҳофазасини таъминлашга қаратилган қоидаларни ишлаб чиқиш ва уни Фуқаролик кодексида белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Махсус домен номлари орқали амалга ошириладиган савдолар айрим ҳолатларда товар белгиси номи билан хамоҳанг бўлади. Бугунги кунда бренд-сквоттинг, киберсксоттинг ёки мета-тег каби йўллар билан товар белгисидан фойдаланиш ва унинг ёрдамида интернет манзили маконини очиш ҳолатлари кўпайиб бормоқда. Товар белгисидан унинг эгасини рухсатисиз фойдаланишнинг ушбу усуллари инсофсиз эгалловчи шахсларнинг бозорга тез кириб бориш ва истеъмолчиларни осон жалб этиш мақсадини кўзлайди. Шу нуқтаи назардан Фуқаролик кодексида товар белгисидан интернет майдонида турли усул ва воситаларда фойдаланишни чеклашда товар белгисин интернет манзилида фойдаланишдан ҳимоя қилувчи “Net-propection trademarks” тизимини жорий этиш таклиф этилади. Ушбу тизим рўйхатга олинган товар белгиларини интернет манзилида инсофсиз рақобат нуқтаи назаридан кузатиб боради, товар белгисидан инсофсиз фойдаланиш ҳолатлари маълум бўлганда ушбу инсофсиз фойдаланаётган тегишли интернет манзили уни эгасининг рухсатисиз ўчириб қўйилади. Бу билан товар белгисининг шахсийлаштириш бошқа воситаларига нисбатан устунлиги белгиланади;шахс номлари, муаллифлик ҳуқуқи объектларини товар белгиси сифатида фойдаланишдан муҳофаза қилиш механизмини такомиллаштириш, бунда фирма номи, хизмат кўрсатиш белгиси, домен номи, муаллифлик ва бошқа товар белгилари билан бевосита боғлиқ бўлган номоддий объектларнинг ўзаро нисбатини кўрсатиш ва шунга мувофиқ ҳуқуқий ҳимоя тизимини алоҳида ишлаб чиқиш лозим. Айтиш мумкинки, ушбу масалаларнинг қонунчилик ечими Фуқаролик кодексида белгиланмаган.

Умуман олганда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида товар белгилари ва бошқа шахсийлаштириш воситалари муомаласини тартибга солиш қоидалари такомиллаштирмасдан замонавий ва ишончга асосланган эркин бозор муносабатларини қура олмаймиз. Бу борадаги қонунчиликни қайта кўриб чиқишда ундаги қоидаларни қўллаш билан боғлиқ бошқа қонунларга хавола қилувчи нормаларни қисқартириш, ривожланган давлатларнинг ушбу муносабат билан боғлиқ қонун нормаларига яқинлаштириш лозим. Чунки товар белгиси бир ҳудуд доирасида муомалада бўлмайди, балки ўзи акс этган моддий ашё орқали турли давлатлар бозорларида олди-сотди муомаласида қўлланилади. Бу эса Ўзбекистоннинг товар белгилари қонунчилигини халқаро талаблар даражасида такомиллаштириш лозимлигини англатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 июлдаги“Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–4380-сон Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. 02.07.2019. 07/19/4380/3360-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 февралдаги “Интеллектуал мулк соҳасида Давлат бошқарувини такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида” ПҚ-4168-сон Қарори // Қонун ҳужжатларимаълумотлари миллий базаси, 08.02.2019 й., 07/19/4168/2594-сон.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 20 октябрдаги“Ўзбекистон Республикасининг Интеллектуал мулк агентлиги фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2637-сонли Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2016. – №45. 520-модда.
4. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси // ЎзРнинг 1995 йил 21 декабрь 163-1-сон ва 1996 йил 29 августдаги 256-1-сон қонунлари билан тасдиқланган. ЎзР Олий Мажлисининг 1996 йил 29 август 257-1-сон қарорига мувофиқ 1997 йил 1 мартдан амалга киритилган.
5. Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 30 августдаги “Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида”ги Қонуни //ЎзР қонун ҳужжатлари тўплами. – 2001. – №17. 114-модда.

Товар белгилари ҳуқуқий мақомини такомиллаштириш бўйича айрим назарий ва илмий мулоҳазалар
Бабакулов З.К.

Резюме. Мақолада Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида товар белгилари ҳуқуқий мақомини такомиллаштириш бўйича илмий-назарий ҳолатлар таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: Фуқаролик кодекси, товар белгиси, мутлақ ҳуқуқ, АҚШ, Канада, Германия, Швеция, Россия.

Некоторые теоретические и научные обзоры по улучшению правового статуса брендов
Бабакулов З.К., доктор философских наук (PhD)

Резюме. В статье анализируются научно-теоретические аспекты совершенствования правового статуса товарных знаков в Гражданском кодексе Республики Узбекистан.

Ключевые слова: Гражданский кодекс, товарный знак, исключительное право, США, Канада, Германия, Швеция, Россия

Some theoretical and scientific reviews on improving the legal status of brands
Babakulov Z.K ., Doctor of Philosophy (PhD)

Summary. The article analyzes the scientific and theoretical aspects of improving the legal status of trademarks in the Civil Code of the Republic of Uzbekistan.

Key words: the Civil Code, trademark, absolute right, the USA, Canada, Germany, Sweden, Russia

АҲОЛИНИНГ ИЧИМЛИК СУВДАН ФОЙДАЛАНГАНЛИГИ УЧУН ҲАҚ ТЎЛАШИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАНИШИ.

Жуманов А. О.
Қорақалпоқ давлат Университети

Маълумки, сув танқислигининг асосий сабабини нафақат қишлоқ хўжалиги, саноат ва ижтимоий турмуш эҳтиёжлари учун сув сарфининг ўсиб бораётганлиги ҳамда ундан нооқилона фойдаланиш, балки саноат корхоналари ва аҳолининг маиший турмушидан чиқаётган оқова сувларнинг етарлича тозаланмасдан дарё ва кўлларга ташланиши сабаб бўлмоқда. Инсон ҳаёти учун сув муҳим ўрин эгаллаб, ҳозирги кунда у билан боғлиқ глобал, минтақавий, миллий ҳамда маҳаллий экологик хавфсизлик таҳдидлари вужудга келмоқда. Масалан, сув ресурсларидан фойдаланишнинг минтақавий муаммолари, сув ресурларининг ифлосланиши ва танқислиги, аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш ҳамда ер ости сувларининг ифлосланиши шулар жумласидандир.

Иқтисодиётни ривожлантириш ва атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишни таъминлаш табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини иқтисодий рағбатлантириш воситасида амалга оширилиши мумкин. Иқтисодий рағбатлантириш чоралари тизими хўжалик субъектларини атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича қонунчилик талабларини бажариш бўйича манфаатдорлигини кучайтириш ва шу билан даставвал, улар зиммасига юкланган солиқ юкини камайтиришни кўзлайди.

Инсон ўзини яхши ҳис этиши учун тоза сифатли ичимлик суви истеъмол қилиши лозим. Сифатли ичимлик суви – таркибида инсон саломатлиги учун зарарли аралашмалар бўлмаган сувдир. У рангсиз, ҳидсиз ҳамда истеъмол учун хавфсиз бўлиши лозим. Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига қараганда сув орқали тарқаладиган касалликларнинг сони энг юқори бўлиб, сув омилининг аҳоли саломатлигига таъсири юз йилдан ошган сув таъминоти амалиёти билан тасдиқланмоқда. Шундай қилиб, ичимлик суви нафақат бактериологик даражада тоза ва инсон организми учун зарарли моддаларсиз бўлиши лозим, балки фойдали минералларга ҳам эга бўлиши керак.

Аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлашда қуйидаги омиллар қонун ҳужжатларида белгиланган ва ўрнатилган бўлиши зарур: Булар, биринчидан, истеъмол қилиш учун сувни етарлилик даражаси. Ҳар бир инсонни сув билан таъминлаш унинг истеъмол эҳтиёжларини қондириш учун етарли даражада ва узлуксиз бўлиши лозим. Ҳар бир инсон томонидан фойдалинишга рухсат бериладиган сувнинг миқдори кунига 50 литрни ташкил қилиши ёки у фойдаланиши мумкин бўлган энг минимал миқдорда (20 литр) бўлиши талаб этилиб, бунда фақат тоза ичимлик сувини истеъмол қилиш учунгина эмас, балки бошқа барча ижтимоий эҳтиёжлар учун ҳам сувдан фойдаланиш ҳуқуқи назарда тутилиши керак; иккинчидан, истеъмол учун фойдаланиладиган сувнинг хавфсизлик даражаси, санитария-гигиена ва экологик талабларга мослиги таъминланган бўлиши лозим. Инсоннинг кундалик эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган сув унинг ҳаёти ва саломатлиги учун хавф туғдирадиган турли хил микроблардан тозаланган бўлиши, шунингдек мақбул кўриниш, ҳид ва таъмга эга бўлиши керак [1]. Амалиёт материалларини таҳлил этиш шундан далолат берадики, сув аҳолининг ҳаёти, турмуш даражаси ва саломатлигига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатувчи жиддий омиллардан бири саналиб, у инсоннинг атроф табиий муҳитга нисбатан ҳаммасига йўл қўйса бўлаверади қабилидаги муносабати оқибатида рўй беради. Шунинг учун ҳам ушбу омилни ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш жараёнида давлат сиёсати даражасидаги масалалардан бири сифатида қараш лозим.

Экологик сиёсатни амалга оширишда иқтисодий воситалардан фойдаланиш дунёнинг барча етакчи мамлакатларида кенг қўлланилади. Иқтисодий воситаларни қўллаш “ифлослантирувчи - тўлайди”, “табиатдан фойдаланувчи - тўлайди” деган тамойилларга асосланади. Мазмун жиҳатидан мухокама этилаётган масалани тартибга солишни ўз ичига олган “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуннинг 25-моддасига мурожаат қиламиз. Унда кўрсатилишича, сув объектлари энг аввало, аҳолининг ичимлик суви ва маиший эҳтиёжларини қондиришда фойдаланилади. Бу эса амалда ушбу мақсадни амалга оширишнинг биринчи навбатда қонунан мустаҳкамланиши сув объектининг фойдаланиш бўйича бошқа мақсадлардан устун туришини англатади. Ушбу масала бўйича асосли қарор қабул қилиш учун мезон сифатида сув объектидан фойдаланишда ижтимоий ёки иқтисодий мақсаднинг аҳамиятини англаб етиш зарур. Табиийки, қонун чиқарувчи аҳолининг ичимлик суви ва маиший эҳтиёжларини қондириш манфаатини бош вазифа деб ҳисоблайди. Бунинг ёрқин исботи-давлатимиз томонидан ўз мазмунига кўра сифатли сувга бўлган ҳуқуқ инсоннинг энг муҳим ҳуқуқларидан бири эканлигини англатувчи бир қатор халқаро ҳужжатларга қўл қўйганлиги билан изоҳланади. Бу мавзу олимларимиз томонидан ишлаб чиқилиб, ҳозирги пайтда миллий қонунчилигимизда ўз аксини топган. Масалан, 2015 йил 26-августда қабул қилинган “Аҳолининг санитар-эпидемиологик осойишталиги туғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида “Хўжалик ва ичимлик суви билан таъминлаш соҳасида фаолиятни амалга оширувчи юридик шахслар етказиб берилаётган сувнинг сифати санитария қоидалари, нормалари ва гигиена нормативларига, шунингдек давлат стандартларига мувофиқлигини таъминлаши шарт”, деб белгилаб қўйилган [2]. (26-модданинг биринчи қисми).

Бизнинг фикримизча, ушбу устиворликни сақланишининг кафолатланиши ва шу орқали унинг қатъий йўналтирилганлигини таъминлаш ва манфаатдор шахсларнинг етарли ҳажмдаги меъёрий сифатга эга ичимлик сувига бўлган эҳтиёжларини тўлиқ қондириш масаласини ўртага қўйишга айни пайтда тўлиқ ҳақлимиз. Сув объектларининг инсон учун хавфсизлиги мезонлари санитария қоидалари орқали амалга оширилади.

Сув объектларидан аниқ кўрсатилган мақсадларда фойдаланишга мазкур сув объектларининг аҳоли соғлиғи учун хавфсизлик шартлари ва санитария қоидаларига жавоб бериши ҳақидаги санитария-эпидемиология хулосаси мавжуд бўлган тақдирда рухсат этилади. Бундай хулосалар сув объектларига, ичимлик суви ва ичимлик сув таъминотига қўйилган ягона санитария-эпидимиология талаблари ўрнатилган санитария-эпидемиология қоидалари асосида тайёрланади. “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги қонуннинг 106-

моддасида “сувдан оқилона фойдаланиш, сувни оқилона истеъмол қилиш ва сувларни муҳофаза қилишни таъминлашнинг иқтисодий чора-тадбирлари белгиланган бўлиб булар: сув ресурсларидан фойдаланганлик, сувни етказиб бериш бўйича хизматлар ва кўрсатилган бошқа сув хўжалиги хизматлари, сув объектларини ифлослантирганлик ва уларга зарарли таъсир этишнинг ўзга турлари учун ҳақ олишни; сувни тежайдиган технологияларни жорий этишда, сувни муҳофаза қилиш ва тежашда самарали бўлган фаолиятни амалга оширишда юридик ва жисмоний шахсларга бериладиган солиққа, кредитга оид ва бошқа имтиёзларни; ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий, ташкилий, экологик рағбатлантиришнинг ва бошқача рағбатлантиришнинг самарали чора-тадбирлари тизимини қўллашни назарда тутади.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари ўз уставларига мувофиқ қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда сувдан оқилона фойдаланиш, сувни оқилона истеъмол қилиш ва сувларни муҳофаза қилишга қаратилган самарали чора-тадбирларнинг татбиқ этилишини рағбатлантириши ва тақдирлаши мумкин”[3]. Олдин мавжуд бўлган сувдан фойдаланишнинг бепуллиги тамойили ўрнига сув объектларидан фойдаланишни пуллик қилиш вақти етди (“Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонун 30-модда). Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш принципи нафақат мамлакатимизда балки аксарият Европа давлатлари учун ҳам хос бўлиб, уларда сувдан фойдаланиш учун ҳақ тўлаш шаклига солиқ сифатида қаралади ҳамда ундан тушган маблағ давлат бюджетига ўтказилади[3,22]. М.М.Нурматов “ҳақ тўлаш табиатдан фойдаланишнинг муҳим тамойилларидан бўлиб, табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ бир қатор мақсадларга эришишни таъминлайди: биринчидан, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш давлат ва маҳаллий бюджетни тўлдириш манбаси бўлиб хизмат қилади; иккинчидан, тўловларнинг муҳим мақсади – табиатдан фойдаланувчиларни ўзлари фойдаланганликлари учун ҳақ тўлайдиган ресурслардан оқилона фойдаланишларини рағбатлантириш ҳамда уларнинг табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг самарадорлигини ошириш”, деб таъкидлайди[5,11].

Сувга ҳақ тўлашда, солиқ солиш объекти бўлиб ер усти ва ер ости сув манбаларидан олиб фойдаланиладиган сув ресурслари намоён бўлади ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексининг 259-моддасига биноан, фойдаланилган сувнинг ҳажми солиқ солинадиган база ҳисобланади. Сув ресурсларининг ер усти ва ер ости манбаларидан олинган сув ҳажми сувдан фойдаланишнинг бухгалтерия (бирламчи) ҳисобга олиш ҳужжатларида акс эттирилган сув ўлчагич асбобларининг кўрсаткичлари асосида аниқланади. Сувдан ўлчагич асбобларсиз фойдаланилган тақдирда, унинг ҳажми сувдан фойдаланиш лимитларидан, сув истеъмолининг технологик ва санитария нормаларидан, экинлар ҳамда дов-дарахтларни суғориш нормаларидан ёки маълумотларнинг тўғрилигини таъминловчи бошқа усуллардан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Солиқ тўловчилар ер усти ва ер ости манбаларидан олиб фойдаланилган сув ресурслари ҳажмларининг алоҳида-алоҳида ҳисобини юритадилар.

Сифатли ичимлик суви билан таъминлаш ҳақидаги В.Абатуров ва М.М.Нурматовларнинг юқорида баён килинган фикрлари асосида, шунингдек, сув объектларига давлат мулкчилиги ва халқаро актлар тамойилларига таянган холда қуйидаги хулосага келиш мумкинки атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишни таъминлашда, табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини иқтисодий рағбатлантириш ёки келтирилган зарарга ҳақ ундириш эвазига амалга оширилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Сув Ўзбекистон келажаги учун муҳим ҳаётий ресурс.−Тошкент, 2007. − Б.11.
2. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 34-сон, 451-модда
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси, 1993., 5-сон, 221–модда
4. Абатуров В., Шадыбаев Т. Плата общества за воду, или как улучшить управление водным хозяйством Узбекистана // Аграрный сектор. Экономическое образование. 2003 апрель. – С.22.
5. Нурматов М.М. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш иқтисодий механизмини ҳуқуқий таъминлаш масалалари. Юрид. фан номз. ….дисс. – Тошкент: ТДЮИ, 2008. – Б.11.

Халықтың ишимлик суўдан пайдаланғанлығы ушын ҳақ төлеўиниң ҳуқықый тәмийнлениўи.
Жуманов А.О.Қорақалпоқ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада пуқаралардың орайласқан тәртипте ишимлик суўы менен тәмийнлениўиндеги ҳуқықый мәселелер анализленген. Халқты ишимлик суў менен тәмийнлеўдиң ҳуқықый тәреплери анализленген. Суўдан падаланғанлық ушын ҳақ төлеў мәселелери жарытылған.

Таяныш сөзлер: Пухара, ҳуқық, суў, экология, нызам

Аҳолининг ичимлик сувдан фойдаланганлиги учун ҳақ тўлашининг ҳуқуқий таъминланиши.
Жуманов А.О.Қорақалпоқ давлат университети.

Резюме. Мақолада фуқароларнинг марказлашган тартибда ичимлик суви билан таъминланишидаги ҳуқуқий масалалар таҳлил килинган. Аҳолини ичимлик суви билан таъминлашнинг ҳуқуқий тарафлари таҳлил қилинган. Сувдан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: Фуқаро, ҳуқуқ, сув, экология, қонун

Правовое обеспечение оплаты населением за использование питьевой водой.
Жуманов А.О.Каракалпакский государственный университет.

Резюме. В статье проанализированы отдельные вопросы обеспечения граждан питевой водой в централизированном виде. Рассмотрены правовые аспекты питьевого водоснабжения, анализирован нормативные акты по водопользованию, освещены вопросы по оплате за использование воды.

Ключевые слова: Граждан, право, вода, экология, закон

Legal support of payment by the population for the use of drinking water.
Zhumanov A.O.Karakalpak State University.

Summary. This article analyzes some issues of providing citizens with drinking water in a centralized form. The legal aspects of drinking water supply are considered. The regulations on water use are analyzed. Questions about paying for water use are highlighted.

Key words: Citizen, law, water, ecology, law

ФИЛОЛОГИЯ. ЖУРНАЛИСТИКА

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЛИЦЕЙЛЕРДЕ ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ТАЛЛАЎ

Юсупов Қ. А.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасында лирикалық шығармаларды оқытыў ең әҳмийетли методикалық мәселелердиң бири. Бул методикалық мәселе бойынша елеге шекем жетерли методикалық пикирлер айтылмай киятыр. Әдебиятты оқытыў методикасы бойынша белгили методист алымлар С.Ахмедов, Ә.Пахратдинов, Ә.Пирназаров, С.Долимов, Ҳ.Убайдуллаев, Қ.Ахмедов, Қ.Йулдошев, Б.Тўхлиев ҳәм тағы басқалардың методикалық мийнетлеринде пикирлер билдирилген [1]. Бирақ академиялық лицейлер ушын арналған әдебият бағдарламасында берилген лирикалық шығармаларды оқытыў ҳаққында пикирлер аз айтылған. Усы көзқарастан лирикалық шығармаларды таллаўдың әҳмийети ҳаққында кең тоқтап өткенимиз мақсетке муўапық болады. Әсиресе, әдебият бағдарламасында берилген Ж.Аймурзаев, Т.Жумамуратов, Б.Қайыпназаров, И.Юсупов, Т.Мәтмуратов, Ш.Сейтов, У.Пиржанов, К.Рахманов, Т.Қабулов ҳәм тағы басқалардың лирикасын үйрениў ҳәм сабақ түрлери арқалы оқытыў арқалы оқыўшыларға шайырлар дөретиўшилигиниң өсип жетилисиўи, олардың дөретпелери арқалы сол дәўирдеги поэзияның раўажланыў бағдарын түсиндириў әдебиятшы муғаллимлерден методикалық шеберлик талап етеди. Әдебият сабақларында шайырлардың лирикасының инсан өмирине руўхый жақтан тийгизген тәсирлерин, биринши гезекте поэтикалық шеберлигин түсиндириў арқалы әмелге асырылады.

Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқытыў барысында оқыўшыларға шайырлардың лирикасын ҳәм көркемлик излениўшилигин түсиндириў керек. Сабақ барысында биринши, шайырлардың өмири ҳәм дөретиўшилигине қысқа таллаў жасап, оның мәдениятқа, көркем әдебиятқа, көркем өнерге болған дөретиўшилик қатнасларын түсиндириў, өзи сүўретлеп отырған турмыс ўақыяларын жаңаша идеялық ҳәм эстетикалық өлшем тийкарында дөреткенлигин мысаллар менен айтып өтиў керек. Екиншиден, шайырлар лирикасында дәўирге деген халықлық куўанышты, тилек әрманларды идеялық мазмун етип алғанлығын, сөз зергериниң поэзиясында жас әўладтың өзлигин аңлаў, өтмиштеги миллий қәдириятларымызды қәдирлеў, жасларды ўатанға деген сүйиўшилик сезимлерге тәрбиялаў усаған мәселелер көркемлик пенен сәўлелендиргенин көрсетпели кураллар жәрдеминде оқыўшылар санасына оқытыў арқалы жеткерилиўи тийис.

Академиялық лицей оқыўшыларына шайырлар лирикасының мазмуны бойынша дидактикалық, муҳаббат, публицистикалық, нама қосықлары ҳаққында түсиник бериў пайдалы. Шайырлар лирикасында ушырасатуғын поэтикалық формасы бойынша төртликлер, муҳаммеслер, алтылық, сегизлик, онлық, он екилик, арнаў түриндеги қосықлардың түрлери бар екенлигин мысаллар менен түсиндириў оқыўшылардың әдебий жанрларға, қосық формаларына түсинигин байытып, лирикалық шығармаларды таллаў барысында қыйыншылықларға ушырамайды. Мәселен, сабақ барысында сөз зергерлериниң лирикасын тематикалық жақтан ўатан, тәбият, муҳаббат, дослық усаған бирнеше түрлерге ажыратып, шайырлардың лирикасынан ўатан темасына арналған қосықларында лирикалық қаҳарманның ишки сезимлери арқалы дәўир талабы, мәмлекетимиздиң раўажланыў бағдары, экономикалық ҳәм мәдений турмысы ҳәртәреплеме көркемлик пенен жырланғанын түсиндириў мақсетке муўапық болады. Ҳақыйқатында да ўатан ҳаққында жазған шайырлар жүдә көп. Олардың поэзиясы, лирикалық қосықлары ҳәрқыйлы стильлерде, усылларда жазылған.

Академиялық лицей оқыўшыларының шайырлар лирикасына түсинигин анықлаў мақсетинде киши топарларға бөлиў методикалық талаплардан есапланады. 1-топар. Ҳикметулла Айымбетовтың лирикасында муҳаббат ҳәм тәбият темасындағы қосықларын таллаў; 2-топар. Б.Генжемуратовтың лирикалық қосықларын таллаў; 3-топар. Б.Қайыпназаровтың лирикалық қосықларын таллаў; 4-топар. О.Сәтбаевтың лирикалық қосықларын таллаў; 5-топар. Т.Қабуловтың дослық темасындағы қосықларын таллаў; 6-топар. Ҳ.Айымбетовтың лирикалық қосықларын таллаў; 7-топар. Т.Қабуловтың тәбият темасындағы қосықларын таллаў; Ҳәр бир топар берилген сораўларға жуўап береди. Олардың жуўаплары муғаллим тәрепинен баҳаланып барылады. Бул усыл шайыр лирикасына оқыўшылардың түсинигин ҳәм қызығыўшылығын арттырып барады.

1-топардың жуўабы: Ҳикметулла Айымбетовтың лирикасында тәбият темасы да кеңнен сүўретленип, сол арқалы инсан өмири ҳәм турмысына байланыслы ушырасатуғын қысқа ўақыялар, қубылыслар тереңнен сүўретленген. Оның «Әй, дәрья», «Жалғыз терек», «Жулдызлар», «Жапырақлар саўлап түседи», «Гүл», «Ерик гүллери», «Қарлығаштың ғайы», «Салы орағында», «Саҳраның гүллери», «Кийик», «Сонда да өт бул қумлардан», «Гүллерди көрсең», «Қарамық», «Қызыл жыңғыл», «Әдираспан», «Шөл», «Саҳра бораны» ҳ.т.б. қосықларында тәбият темасы ҳәртүрли усылларда сүўретленип, лирикалық қаҳарманның образын поэтикалық тил менен ашып берген. Мәселен, шайырдың «Қарамық» қосығында: О, Қарамық!

Шақасында / Жаздың соңында,/ Бир-екеўи қалады сайлы,/ Олар телмирискен жолыңда,/ Мениң көзлериме усайды!- [2, 63.] деп, онда «қарамық», «жаздың соңында» сөзлерине образ жүклеп, усы арқалы жаслықтағы муҳаббат сезимлерди ҳәм айралықларды тәрийиплеген. Бул шайырдың өз шеберлигине байланыслы қолланған сүўретлеў усылынан болса керек.

Ҳикметулла Айымбетовтың «Әдираспан» қосығында тәбият темасы белгили дәрежеде оның дөретиўшилигинде бирқанша шеберлик пенен сүўретлегени көринеди. Бул қосық қатарларында тәбияттың бөлеклери «сарғыш қумлар», «гүмгүм», «жылан», «әдираспан» хаққында пикирлер айтылып атырғандай

сезиледи. Ҳаслында шайыр бул сөзлерге образ жүклеп, «сарғыш қумлар» арқалы халықтың өткендеги тарийхый өтмиши ҳәм қайғылы ўақыялары, «гүмгүм» - бул қайғыдан, урыс жәнжелден жәбир көрип келген ҳал дәрманы қурыған халық, «жылан» образы арқалы урысларды келтириўши сыртқы душпанлар, «әдираспан» символы арқалы халыққа күш-қуўат бериўши ўатан образы сәўлелеген. Шайырдың бул дөретпесинде аллегориялық ҳәм метафоралық сүўретлеўлер орынлы қолланып, лирикалық қаҳарман образын шебер сүўретлеген.

Ҳикметулла Айымбетовтың лирикасында муҳаббат темасына арналған «Гүл терген бала», «Жулдызлардың әрманы бар ма?», «Зонтиксиз қыз», «Ескен самал не дейди?», «Бәринен де сен сулыў», «Жаным еле сағынып турар» ҳ.т.б. қосықларында жаслардың жүрек түринде жасырынған ең мазалы ҳәм қәдирли болған муҳаббат сезимлери, ондағы ушырасатуғын мәртлик, опадарлық, қызғаныш ҳәм жаслықтағы жыллы сүйиўшилик сезимлер тәсирли тәрийипленген.

2-топардың жуўабы: Б.Генжемуратовтың поэзиясына көбинесе турмыс философиясы, ўатанға болған сүйиўшилик ҳәм мәртликке толы сезимлер жәмленген. Оның «Қырық әсир көмип кеткен», «Жети бабамның исмин айт, Жайҳун!», «Әййемги Түркстанның бүгинги балалары», «Түсиме енеди Байсын таўлары», «Түрк бабаның қәҳәри», «Мың өркешли түйелер-сарғыш қумлар» ҳ.т. басқа дөретпелери усындай сыпатлары менен көзге тасланады. Шайырдың мына қосық қатарларына дыққат аўдарайық: Халқымның тәғдири шатраш тасындай, / Талай Ғайыпханның қолында кеткен…/ Шөлдиң тарийх атлы тахтасында / Ақ таслар қара тасқа айланып кеткен…(39-бет)

Ҳақыйқатында да бул сюжетлик бөлекше тарийхый шынлыққа сәйкес келеди ҳәм ең баслысы оның астарында ҳақыйқат инсан баласының өмири, турмыс философиясы менен тиришилик дүньясындағы баслы ҳәрекет тереңнен сәўлеленгенлиги, қосық қатарларының терең ойлылығы менен философиялық пикирлеўи ең биринши орында турады. Ол поэтикалық, идеялық-эстетикалық жақтан шайырдың өзиншелиги болып есапланады. Әпиўайы сөзлер менен айтатуғын болсақ, инсан баласының шадлы куўанышқа толы күнлеринен гөре гейде қайғылы ҳәм азаплы мәўритлери көбирек ушырасатуғыны анық. Мине, усы реалистлик шынлықты бүгинги дәўиримизге де байланыстырып береди.

3-топардың жуўабы: Б.Қайыпназаровтың «Шығармалары» қосықлар топламы «Билим» баспасынан 1996-жылы басылып шықты. Бул топламға жүзге шамалас лирикалық қосықлары киргизилген. Қосықларының идеялық ҳәм тематикалық бағдары тийкарынан ўатанға сүйиўшилик, әдебий мийрасларды қәдирлеў, дослық, әдеп-икрамлылық, жақсылық идеяларына қурылған. Шайырдың ҳәрбир қосығы көркемлик жақтан тәсирли ҳәм шебер жазылған. Мәселен, оның «Халқым мениң», «Өзбекстаным», «Мениң жерим», «Қарақалпақстаным», «Билим бағында», «Пахта терген қыз», «Ўатаным», «Мийнетти сүй», «Бәҳәр», «Гүлнара», «Сағындым», «Шымбайым» ҳ.т.б. қосықларында идеялық жақтан ҳәрқыйлы темалар сүўретленген. Мәселен, шайырдың «Өзбекстаным» қосығында ўатан темасы жоқары руўхта жырланып, ўатанымыздың құдирети, халықлар дослығы тереңнен ашып берилген.

Сөз зергериниң «Туўысқанлық», «Жыр арнасы», «Мийнет ет» қосықларында халықтың мийман дослығы, кең пейиллиги, мийнет сүйгишлиги тәрийипленген болса, оның «Әмиўдәрья», «Жаз», «Қыс», «Гүз» қосықларында тәбият көриниси, тәбияттың қубылыслары көркем тил менен жанлы сүўретленеди. Солардың ишинде бәҳәр хаққында «Бәҳәр», «Гезеди бәҳәр» қосықларында мың жыллық тарийхқа ийе халқымыздың миллий байрамы көркемлик пенен сүўретленген.

4-топардың жуўабы: О.Сәтбаевтың қосықларының идеялық ҳәм тематикалық бағдары тийкарынан ўатанға сүйиўшилик, әдебий мийрасларды қәдирлеў, дослық, әдеп-икрамлылық, жақсылық идеяларына қурылған. Шайырдың ҳәрбир қосығы көркемлик жақтан тәсирли ҳәм шебер жазылған. Мәселен, оның «Жаңа әсир босағасында», «Кийик ғайы кирген жамғырлы кеште», «Қарабарақлар», «Пушайманлық», «Үшинши дуэль», «Әйледи», «Мелле шаш нар қамыслар», «Қыялый дүнья» ҳ.т.б. қосықларында идеялық жақтан ҳәрқыйлы темалар сүўретленген. «Китап» қосығында тарийхый өмир шынлығы, халық әдебий мийрасларын қәдирлеў идеясы көркемлик жақтан өткир сүўретленген. Қосық жазыўда шайыр әпиўайы ҳәм көркемлик жақтан сүўретлеў усылларынан орынлы пайдалана билген. Дөретпеде «китап» сөзине образ жүкленип, бул сөз көркем деталь сыпатында халықтың мәдений ғәзийнесин аңлатып тур. Шайыр қосықта философиялық ойларын жеткере билген. Өйткени, шайырдың өзи: «Китаплар-дәўирлер толқынларын жарып өтип, қымбат баҳалы жүклерин әўладтан-әўладқа қәстерлеп жеткизиўши руўхыйлық кемелеридур» - деп көркем китапқа тарийхый көз қарастан жоқары баҳа береди. «Китап» қосығындағы: «Дәўирлер дәрьясын қақ айырып,/ Сөзлерди мәнили, қысқа қайырып, /Бердақ, Әжинияздай не бир шайырын,/ Қәстерлеп алтынға қаплаған китап [5. 48.]. –деген қатарларында шайыр көркем ой-пикирлерди тәсирли жеткере билген.

Ҳақыйқатында да қосық қатарларын поэтикалық тил менен сүўретлеў шеберлиги оқыўшылардың пикирлеў дүньясына, руўхый сезимлерине әдеўир тәсир жасайды. Олардың жүрегинен халықтың әдебий мийрасларына болған жыллы сезимлерди оятып, көркем дүньяны таныўға себепши нәрсе бул мәдений ҳәм әдебий мийрасларды тереңнен үйрениў екенлигине түсиниги артады.

5-топардың жуўабы: Толыбай Қабуловтың лирикасында айрықша орынды ийелейтуғын темалардың бири – бул **дослық темасы** болып, бул бойынша шайыр бирнеше дөретпелерин арнады. Мәселен, шайырдың «Ўатан деп түсинемен», «Жеңис күни», «Кавказ», «Лермонтов суў ишкен булақ», «Кавказ, сениң көркиң киби», «Мийман келеди» деген қосықларында халықлар арасындағы дослық темасы тереңнен сүўретленип, келешек әўладты ҳәм жасларды туўысқанлық ҳәм дослық сезимлерге тәрбиялаўда үлкен әҳмийетке ийе. Сөз зергери «Кавказ» қосығында дослықтың тамырлары тереңде жатқанын сезе билген. Солай етип Кавказ

халқының мақтанышы бул оның бийик-бийик таўлары, тәбиятының сулыўлығы, ҳаўасының мөлдир тазалығы, сонлықтан бул жерлер инсан баласы ушын демалыў орны болып келгенлиги айтылады. Мәселен: Әсирлер әзелден ашық атыңа,/ Тасларға жазылған тарийх, хаты да,/ Гөззал тәбияттың муҳаббатына,/ Бөленген, Кавказ**.** .[6. 55.]– деп бул таўдың тарийхын жырлап, ол жерлерде Петр биринши, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Л.Толстой, А.П.Чеховлар болғанлығы тәрийипленеди. Бул уллы инсанлар бир жағынан денсаўлығын ойлап келсе, екиншиден, тарийхый дослықты раўажландырыўға тийкар салып кеткени көринеди. Демек, Кавказ тәбиятын сүўретлеў арқалы халықлар дослығының тарийхын береди.

6-топардың жуўабы: Ҳ.Айымбетовтың лирикалық қосықларына дыққат аўдарсақ, оның лирикасы тематикалық, идеялық ҳәм көркемлик жақтан көп жетискенликлерге ийе. Сөз шебериниң лирикасы тематикалық жақтан Ўатан, тәбият, туўылған жер, муҳаббат, дослық, адамгершилик темаларға қурылған. Ўатан темасына байланыслы жазылған қосықлары шайырдың дөретиўшилигинде тийкарғы орынды ийелеп, лирикалық қаҳарман образы арқалы ўатанға болған терең туйғы сезимлерди ашып көрсетеди. Шайырдың «Хызмет етемен» қосығындағы: «Жол таўып Яссаның шырағы менен,/ Бердақ, Әжинияздың сияҳы менен,/ Аллаярдың көзи қарағы менен,/ Ҳүр Өзбекстанға хызмет етемен.[2. 4.] – деген қатарларында шайырлық лапыз бәлент көтерилип лирикалық қаҳарманның образы арқалы ўатанымыз Өзбекстанға ҳадал ҳәм ҳүждан менен хызмет етиў идеясы поэтикалық тил менен сүўретленген. Ҳақыйқатында да бул қосықта уллы ўатанымыздың тарийхына тереңнен дыққат аўдарып, ондағы тарийхый тулғалардың халық ушын ислеген ҳадал мийнетлерин жоқары баҳалап, Хожа Ахмет Яссаўий, Султан Ўәйис, Әжинияз, Бердақ, Ғафур Ғулам, И.Юсупов усаған сөз зергерлериниң исимлерин мақтаныш пенен тилге алып, солар арқалы ғәрезсизлик дәўирдеги жаслардың руўхый дүньясына ўатанға болған күшли сезим ҳәм заўық бағышлаған.

Шайыр «Қарақалпаққа» деген қосығында бул идеяларды және де тереңлестирип: «Ушырасса ақсақаллы бир адам,/ Периште көргендей талўас ураман,/ Мүмкин атам көзин көрген шығар деп,/ Қолымды көксиме қойып тураман./ Ўатан бабалардан мийрас қалған соң, / Мингендей боламан бир әжеп тахтқа,/ Сүйенерим, асқар таўым болған соң,/ Мен тәжим етемен Қарақалпаққа! .»[2. 5.] - деп ҳәрбир инсан ушын туўылған ели қәдирли ҳәм сүйенер асқар таўы екенлиги мақтаныш пенен жырланады. Әсиресе елдиң үрп-әдетлерин, туўылған жердиң тәбиятын, ата-бабаларымыздың тарийхын, дәстүрлерин қәстерлеп сақлаў зәрүрлигин жасларға уқтыра билген. Сөз шебериниң буннан басқа «Үлкен шаңарақ», «Бул елдиң», «Жалғыз терек», «О, қызыл алтыным», «Әй, дәрья!», «Еки мың», «Жаўынгердиң қәбири басында», «Бизиң ўақыт», «Бас майдан», «Бири-биримизге қарыздармыз биз», «Қыябан шөллерде», «Кишкене аўылдан басланса дағы…» ҳ.т.б. қосықларында ўатан, дослық, улыўма инсаныйлық темалар терең лиризм ҳәм философиялық сезимлер менен баянланған.

7-топардың жуўабы: Т.Қабуловтың «Тәбиятты қорғаймыз деп», «Булақ ҳаққында қосық», «Ақ қуўдың әжели», «Арал», «Әмиў менен сөйлесиў», «Аралды ойласам», усаған қосықларында тәбият көриниси, тәбияттың өзгермели қубылыслары, Арал теңизинде жүз берип атырған экологиялық апатшылық мәселелери бүгинги инсан өмири менен тығыз байланыслы поэтикалық жақтан жанлы сүўретленеди. Шайыр «Ақ қуўдың әжели» қосығында лирикалық қаҳарманды «Ақ қуў» образына мегзетип, сол арқалы ел ушын, елдиң тәбияты ушын, уллы ўатан ушын жанын аямайтуғын қаҳарман образын береди. Шайыр бул пикирлерин, ойларын және де тереңлестирип, «Әмиў менен сөйлесиў» қосығында: «Адамлардың қолында ғой тәғдирим,/ Аралым аңсаған мен бир дәрьяман./ Адамға ғәрезли мениң ҳәркүним,/ Жүрген - дәрья, ал мен жатқан бойраман./ Айт сен, адамларға, ағысларымды,/ Бурынғы қәддине қайта салайын./ Жасыл атаў етип жағысларымды,/ Толқынларым менен гүлге орайын.» [6.234.] –деп лирикалық қаҳарманның образы арқалы тәбияттағы жүз берип атырған экологиялық өзгерислерди тәсирли жеткере билген.

Солай етип, академиялық лицей оқыўшылары шайырлардың лирикасында тийкарынан ўатан, тәбият, өмир, турмыс машқалаларын тийкарғы тема етип алғанлығын аңлап, ондағы темаларға жақсылық, ҳадаллық, ҳақыйқатлық, әдеп-икрамлылық, адамгершилик идеяларын сиңдире билгенин түсинип алады. Шайырлардың қайсы қосығын алып қарасақта тематикалық жақтан ықшам қурылып, қосықларының идеялық жақтан көркем образға бай сөзлерден орынлы пайдаланып, жаңаша пикирлерди, идеяларды, көз қарасларды темаларында сүўретлей алған ҳәм раўажландырған. Шайырлар биринши, сөзлерди образлы етип қоллана билсе, екиншиден, сүўретлеў қуралларынан орынлы пайдалана билген. Нәтийжеде олардың лирикасы тематикалық ҳәм идеялық жақтан изленислерге бай дөретпелер. Шайырлар көркем форма жасаўда көп изленгени ҳәм жаңалыққа умтылғаны сезиледи. Олардың поэзиясы көркемлик, тематикалық, идеялық ҳәм формалық жақтан бир-бири менен байланыслы жазылып, пүтинликти аңлатып, жаңа изленислерди таба билген.

Улыўмаластырып айтқанда, шайырлардың лирикалық шығармалары академиялық лицей оқыўшыларын ўатанына болған сүйиўшиликке, туўылып өскен жерине, ата-аналарына, туўысқанларына баўырман болыўға, ўатанына, досларына садық болыўға, адамгершиликке, опадарлыққа, мәртликке, эстетикалық сезимлерге тәрбиялайды ҳәм олардың сөз байлығын ҳәм әдебий сөйлеў тилин байытып барады.

ÁDEBIYATLAR

1. Ахмедов С. Адабиёт дарсларида эпик жанрларни ўрганиш. –Тошкент, «Ўқитувчи», 1986; Йулдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. –Тошкент. «Ўқитувчи», 1996. Пахратдинов Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. –Нөкис, «Билим», 2004; Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент. «Янги аср авлоди», 2006. Йўлдошев Қ., Йўлдош М. Бадий таҳлил асослари. Тошкент, «KAMALAK», 2016. Қ.Юсупов. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. Ташкент. «Сано-стандарт», 2018;
2. Айымбетов Ҳ. Ҳикметулланың ҳикметлери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2016, 4-5 -бет.
3. 63- бет. 66-бет.

4. Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012, 39-бет
5. Қайыпназаров Б.Шығармалары. Нөкис, «Билим», 1996.5-бет, 37-38-бет, 65-бет.112-бет.
6. Сәтбаев О. Арзыўлар дарағы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2010, 48-бет.
7. Қабулов Т. Таңламалы қосықлары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2009, 5-бет.

Академиялық лицейлерде лирикалық шығармаларды таллаў
Юсупов Қ. А.Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Бул мақалада қарақалпақ әдебияты бойынша лирикалық шығармаларды таллаўдың илимий теориялық тийкарлары ҳәм оның тәрбиялық әҳмийети ашып берилген. Академиялық лицейлерде қарақалпақ лирикасын оқытыўда сабақ түрлери, лекция ҳәм методлар қарап шығылған.

Таяныш сөзлер: сабақ өтиў барысы, әдебият, поэзия, поэма, образ, дөретиўшилик, стиль, метод.

Академик лицейларда лирик асарларни таҳлил қилиш
Юсупов Қ.А.Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Ушбу мақолада қорақалпоқ адабиёти бўича лирик асарларни таҳлил қилишнинг илмий назарий асослари ва тарбиянинг аҳамияти очиб берилган. Академик лицейларда қорақалпоқ лирик ўқитишда дарс турлари, лекция ва методлари кўриб чиқилган.

Таянч сўзлар: дарс жараёни, адабиёт, поэзия, поэма, образ, ижоди, стиль, метод.

Изучение разборов лирических произведений в академических лицеях
Юсупов К.А.Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются вопросы анализа лирических произведений на уроках по каракалпакской литературе в академических лицеях. Анализируются различные виды моделей уроков, методов, применяемых на занятиях по литературе.

Ключевые слова: процесс урока, литература, литературовед, поэзия, поэма, образ, творчество, стиль, метод

Studying analyses of the lyric novels in the academic lyceums
Yusupov K.A. Karakalpak State University

Summary. The article deals with the analysis of lyric works in the lessons of Karakalpak literature in academic lyceums. Various types of modeling lessons, methods used in literature classes are analyzed.

Key words: the process of the lesson, literature, literary critic, poetry, poem, character, creative work, style, method

---

УДК:843

ЎЗБЕК ВА РУС ЁЗУВЧИЛАРИ АСАРЛАРИДА МУШТАРАКЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

(П. Қодировнинг "Олмос камар" ва В.Распутиннинг "Матёра билан хайрлашув" асарлари мисолида)

Джалматова З. Дж.
Жиззах давлат педагогика институти

Асримизнинг 60-йилларига келиб собиқ шўро жамиятида, унинг иқтисодий, ижтимоий, маданий-маърифий турмуш тарзида айрим ўзгаришлар, силжишлар содир бўла бошлади. Аҳолининг яшаш даражасида баъзи бир ўсиш қишлоқ хўжалиги, саноат, ишлаб чиқаришдаги айрим ислоҳотлар, фан-техника тараққиёти билан боғлик эди. Жамиятдаги силжиш, ўзгаришлар шаҳарларнинг кўпайиши, кенгаиши ва йириклашишига катта таъсир ўтказа бошлади. Бу янгиликлар ҳам ўз навбатида жамиятдаги фаол ўзгаришларга таъсир кўрсатмай қолмади. Умуман, урбанизация бу вақт келиб фақат Иттифоқ доирасида эмас, жахон миқёсида кечаётган жараёнлардан бирига айланди.

В.Распутиннинг "Матёра билан хайрлашув", Ю.Трифоновнинг Алмашиш", И. Шамякиннинг "Атлантлар ва кариатидалар", П. Қодировнинг "Олмос камар" каби асарлари ана шу жараённинг бевосита бадиий инъикосидир. Бу роман ва қиссалар турли миллатга мансуб, истеъдод даражаси, бадиий тафаккури бир-биридан фарқланадиган ва ўзига хос ҳамда дунёқарашга эга бўлган ижодкорлар томонидан ёзилган. Аммо, шунга қарамай, юқоридаги эпик асарларни ягона мавзу-шаҳар ҳаёти ва урбанизация муаммолари билан чамбарчас боғланган инсон тақдирини бадиий ёритиш ўзаро боғлаб, туташтириб туради.

Адабиётнинг типологик хусусиятлари, ягона бадиий майдон |(шўро Иттифоқи), ижодий метод (соцреализм), адабиий-бадиий жараённинг маълум боскичи (60-70йиллар), фан-техника даврининг муштарак тамойиллари шаҳар муаммолари ёритилган мазкур қисса ва романлар орасида яқин аломат ва белгиларнинг шаклланиши ва намоён бўлишига олиб келган. Ўзбек эпик адабиётидаги биринчи урбанистик роман "Олмос камар"ни бошка миллий адабиётларнинг 60-70 - йилларда ёзилган шу мавзудаги намуналари билан қиёсан ўрганиш ўзбек адибиинг ўзига хос бадиий дунёсини ойдинлаштиришга ёрдам беради. Бу борада адабий танқидда айрим фикр-мулоҳазалар айтилган. Масалан, Л. Теракопян "Шарқ харитаси олдида" номли мақоласида "Олмос камар" ва В.Распутиннинг "Матёра билан хайрлашув", Ю.Трифоновнинг "Алмашиш", И.Слуцкиснинг "Тоққа саёҳат", хитой адиби Лю Синьунинг "Тик ечим" асарлари орасидаги яқинлик борлиги ҳақида ёзган эди. Туғри, адабиётшунос бу бадиий асарларнинг яқин томонлари ҳақида мухтасар маълумот бериб , “Тик ечим” ва “Олмос камар” муқоясасига кўпроқ ўрин ажратган [4, 3-46].

Л. Теракопян, Лю Синьу ва П.Қодиров романларида муштарак мавзу бўлишига қарамай, қўйилган бадиий муаммоларни ечишда айрича йўлдан борилганига алоҳида эътиборни қаратган. Агар Лю Синьу персонажлари учун Хитой пойтахти Пекиндаги эски кўчалар, уйларнинг бузилиши, уларнинг ўрнига замонавий бинолар қад кўтариши табиий, ҳатто зориқиб кутилган ҳол бўлса, “Олмос камар” қаҳрамонлари эски ҳовлидан янги турар жойга кўчишнинг психологик ва маънавий мушкулотини бошқачароқ ҳис этадилар. Икки ёзувчининг масалага ёндашуви ва уни бадиий ҳал этишида бундай фарқларнинг бўлиши табиий ҳол. Яшаш тарзи, иқтисодий

ижтимоий омиллардаги фарқ, миллий тафаккурнинг ўзига хослиги адабий қаҳрамонларнинг ўзига хос дунёқараши тасвирини юзага келтирган.

Рус адиби Валентин Распутин “Матёра билан хайрлашув” повестида урбанизация даврига хос оғриқли муаммо ўз ифодасини топган. Ангарадаги овлоққина оролчада жойлашган қишлоқ одамларини кўчиришга қарор қиладилар. Оролнинг қуйи оқимида электр станцияси қурилаётганидан у сув остида қолиши аниқ. Аммо кўчиш, янгича шарт-шароитни қабул қилиш силлиққина ўтмайди. Чунки қишлоқнинг уч асрдан ортиқроқ тарихи бор. Бу узоқ муддат ичида одамлар, оилалараро қўни-қўшничилик, қариндош-уруғчилик муносабатлари, ўзига хос одат-русмлар шаклланган. Кишилар бир- бирларига ҳам, ўзлари яшаётган заминга, табиатга ҳам ўрганганлар. Кўчиш адиб томонидан гуё халқнинг миллий фожиаси, инқирози тарзида баҳоланган. Бу жараён миллат илдизига завол келтириши, уни ўзлиги, тарихий-психологик индивидуал қиёфасидан маҳрум қилиши мумкин. В.Распутин қиссасидаги асосий бадиий-фалсафий концепция ана шундан иборат. "Олмос камар"да ҳам кўчиш, унинг руҳий, маънавий ва иқтисодий оқибатлари билан боғлиқ муаммо мавжуд. Муаммонинг муштараклиги бу икки эпик асарни шу масалада маълум маънода яқинлаштирган. Шунинг учун бўлса керак, Л.Теракопян юқорида қайд этилган мақоласида: "В.Распутин асари мотивлари "Олмос камар"да гарчи бошқача талқинда булса-да, эшитилиб туради",- деб ёзади. Матёра чинакам Тошкент махалласини ўзига хос маиший турмуш, урф-одатлар, кўни-қўшничилик қоидалари боғлаб туради. Лекин ўзбек муаллифини фақат бошқа жойга бориб ўрнашиш маласигина эмас, анъанавий қадриятлар, уларнинг замона билан муносабатлари қизиқтиради. "Олмос камар" роман, "Матёра билан хайрлашув" қисса жанрида ёзилган. Бинобарин, бу икки эпик асарнинг ҳар бири бадиий шаклининг ўз кўлами, майдони, тасвир усуллари жиҳатидан бир-биридан фарқланади. "Олмос камар"да "Матёра билан хайрлашув"дан фарқли равишда фақат кўчиш ва бу туфайли юзага келган муаммогина эмас, жанр талаби ва имкониятларидан келиб чиққан ҳолда бадиий майдон ва унда ўртага қўйилган масалалар бирмунча кенг ва кўп. Шунга биноан, ўзбек адиби асарида муаммоларнинг серқатламлиги мавжудки, у ўз навбатида, урбанистик муаммоларнинг ранг-баранг қирраларини бадиий гавдалантиришга имконият яратади.

Асарда республика пойтахти Тошкентнинг янгидан қурилиши, меъморчилик тараққиёти ва аҳволи, оталар ва болалар, эр-хотин, қариндош-уруғ, қўни-қўшни муносабатлари, эскилик (хурофот) ва янгилик (ижобий одатлар) тўқнашуви, миллийлик ва умуминсонийлик, тўрачилик ва эркин фикр тўқнашувлари ўз аксини топган. Давр учун долзарб ҳисобланган масала-муаммолар оқимида бир оиланинг шаҳардаги бир жойдан бошқа ерга кўчиши роман воқеа тизимидан муайян ўрин эгаллайди. Муайян дейишимизнинг сабаби шуки, бу линия “Олмос камар”да “Матёра билан хайрлашув”дагидек етакчи линия эмас.

Роман персонажлари - бош қаҳрамон Аброрнинг отаси Аъзам ота, онаси Ҳанифа хола яшаётган маҳаллалари бузилишини эшитиб қаттиқ изтиробга тушадилар. Бундай қаралганда изтироб ва саросимага ҳожат йўқ. Бузилган уй-жой ўрнига шаҳардаги замонавий бинодан қулайгина квартира олиш мумкин. Аброр ота-онасини кўчишга унатиш учун айтгандай: ”...тайёргина жой. Қишда ўтин-кўмир деб ўтирилмайди. Иссиқ-совуқ суви, гази бор”. Аммо кексаларнинг фикри бошқача. Ҳанифа хола: “Мен шундай ҳовлини ташлаб дўзахга ўхшайдиган домга бораманми? Тўй-маърака бўлиши бор. Бизнинг учовимизга икки хона беришаркан. Унга нечта одам сиғади. Кўрпача тўшаб ўтирадиган очиқ саҳни бўлмаса” (65 бет) деса, Аъзам ота Аброрга “онанг икковимиз ердан ўсиб чиққан дарахтга ўхшаб қолганмиз. Ердан узилсак, кўпга бормай хазон бўламиз” дейди. Бу қисқагина жумлада бадиий ўхшатишга жуда катта миллий фикр сингдирилган. Отанинг бу фикрлари фақат бир умр ҳовлида яшаб кексайган кишиларгагина тааллуқли эмас. Она заминга, табиатга интиқлик, боғланиш туйғуси ҳар бир инсоннинг қонида бор. Тўрт хонали квартирада яшаб, унинг барча қулайликлардан фойдаланадиган Аброр ҳам бетон деворлар ичида кенгликни, заминни қўмсайди. Айнан шу туйғу "Олмос камар" ва "Матёра билан хайрлашув" қаҳрамонларига хос муштарак хусусият. Афтидан бу икки асар орасида бундай муштараклик белгилари ҳақида гапирганда, адабий таъсирни эмас, типологик хусусиятларни назарда тутиш лозимга ўхшайди. Маълумки, даврдаги муштарак муаммоларнинг ёзувчи дунёқараши, тафаккурига таъсири ижод намуналарида бир-бирига яқин эстетик принцип, нуқтаи назар, қарашларни юзага келтириб чиқаради.

“Матёра билан хайрлашув” қаҳрамонининг қишлоқдан кўчиш олдидаги кайфияти, хотиралари "Олмос камар"даги чол-кампирнинг кечинмаларига қайси бир даражада ўхшаш. Қишлоқ кампирларининг энг қариси Дарья кўчиш хабарини эшитиб Ангара, Матёра билан боғлик хотиралар гирдобига чўкади. Адиб қаҳрамоннинг ички кечинмалари, уй-фикрларига асар матнидан кўп ўрин ажратган. Дарьянинг бутун умри овлоқ қишлоқ билан боғлик. У шу ерда туғилиб ўсган, ундаги ҳар бир дарахт, уй, ўтлоқ ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Шу заминни тарк этиш кекса аёл учун ўлим билан тенг. Аммо “тараққиёт”, кўчириш ташаббускорлари, ташкилотлари Дарья кабиларнинг уй-фикрлари, тақдири билан қизиқмайдилар. “Матёра билан хайрлашув”да бўлганидай "Олмос камар" романида кўчиш Аъзам ота тақдирига фожиали таъсир қилади. “Бетон каталак”да яшашни истамаган Аъзам ота шаҳарнинг бошқа бир чеккасидан ер сотиб олиб, иморат тиклашга киришади. Гарчи бу ишда унга ўғиллари Аброр, Шокир ёрдам берсалар-да, асосий масъулият, оғирлик ота зиммасида. Иморат қуриш, бошқа ташвишлар билан қўшилиб чолни адои тамом қилади.

"Олмос камар"да ҳам, “Матёра билан хайрлашув”да ҳам ижодкорларнинг бадиий концепциясидан келиб чиқиб “замонавий квартира” миллий уй-жой (ўзбекларда – ҳовли, русларда – изба)га қарама-қарши қўйилган.
“Олмос камар” персонажлари (Аъзам ота, Ҳанифа хола)нинг кўп қаватли уйдаги “семон катак”ка муносабатини юқорида куриб ўтган эдик. Аммо бошқа қаҳрамон ва персонажларнинг “замонавий уй”га қарашлари бошқача. Аброр, гарчи ўқтин-ўқтин ҳовлидаги кенгликни, яшилликни қўмсаб турса-да, янгича шароитга, янги уйга

ўрганиб, мослашиб улгурган. Унинг хотини Вазира “эскича” ҳовли-жойдан ҳамма имкониятлар муҳайё “квартира”ни устун қўяди. Бу уй – унинг идеали, фикри жони. Қайнотасининг ҳовлисини эса бир қадар нохушлик билан эслайди. Аҳамият беринг, демак, урбанизация ҳаммага ҳам бирдек ва бир хил таъсир қилаётгани йўқ. Ёзувчилар буни эътибордан қочирмаганлар. Бунинг, албатта, бир неча сабаблари бор. Биринчидан, у Абрордан фарқли равишда маҳаллада эмас, тўрт қаватли уйда ўсиб катта бўлган. Болаликданоқ бу каби муҳит, шароитга қаноатланиб, ўрганиб кетган. Муҳит, шарт-шароит – инсоннинг ўзлигини, шахсини белгиловчи асосий омил. Бу ҳақиқатни Вазира образи мисолида аниқ кўриш мумкин.

Истеъдодли меъмор, яхши уй бекаси, севимли хотин, ғамхўр она бўлган бу аёл табиатида, муомаласида айрим нуқсонлар, сунъийликлар мавжуд. У миллий анъаналар, урф-одатларга нисбатан бир қадар лоқайд, масалан, бешикни тан олмаганидай, бешик тўйи маросимини ҳам “эскилик сарқити” деб ҳисоблайди, табиат гузаллиги, мўъжизаларини юракдан ҳис қилолмайди. Шунинг учун эрига қарши чиқиб бўлса ҳам, Тошкентнинг жон томири, қадимги суғориш обидаси ҳисобланган. Бўзсувни қуритиб, унинг ўрнига бетон канал қуриш лойиҳасида муаллифдош сифатида иштироқ этади. Фақат Абрордай меҳрибон ёстиқдоши, Аъзам ота каби қайнотаси таъсири, тарбияси туфайли воқеа чизиғи давомида Вазира характерида ижобий эврилиш-ўзгаришлар содир бўлади.

“Матёра билан хайрлашув”да “қўланса” қўҳна қишлоқни тезроқ тарк этиб замонавий “шаҳар типидаги посёлка”га ошиққанлар анчагина. Булар, асосан, ёшлар, аммо катта ёшли кишилар ҳам йўқ эмас. Эътибор беринг. Демак, бу ерда ҳам урбанизация ҳаммага бир хил таъсир этмаган. Бу ижодий эстетик принциплар замирида ҳаётий ҳақиқат ётади, албатта.

Ёши анча жойга бориб қолган Клавка Стригунова учун Матёра “тезак ҳиди анқиб турган қўланса” бир жой. У “ташландиқ” қишлоқ учун ачиниб йиғлаётган кампирлардан аччиқланади, уларни “кўркам” посёлкага бориб яшашга ундайди. Бу аёл она замин туйғусидан жуда узоқ. У ҳатто ўз умри ўтган қишлоқдаги уйини ёқиб юбориб, бунинг эвазига давлатдан анча-мунча пул ундириб олмоқчи бўлади. Ёниб кулга айланган ҳовлисига ачинмайди ҳам.

Дарьянинг ўғли Павел аксинча қишлоқ кишиси учун Матёра жуда қулай яшаш жойи эканини юрак-юракдан ҳис этади. Аммо унинг хотини, авлод-аждодлари қишлоқда яшаган Соня “шаҳар типидаги посёлка”га кўчгандёқ янгича шароитга дарров мослашиб олади. У “ялтироқ ўйинчоқ” – электрплитка, девордаги япроқ гуллар, сувсиз бўлса ҳам кафелли ванна, ойнабанд айвонни кўриб хурсандлигиичига сиғмайди. Қулайгина, ихчам уй “хотин киши учун чиндан-да тузоқ: кўркам, тоза, ҳовлидан ошхонага оёғи куйган товуқдай чопиб юрмайди, ҳаммаси бир жойда, қўл остида”. Аммо ҳар томонлама қулай бу уйда қишлоқ одами учун кўп нарса йўқ. Томорқа атиги бир ярим сотих, сигир боқишга оғил қурилмаган, посёлка атрофидаги ўтлоқлар пайҳон этилган. Энди одамлар нонни, картошкани, сутни дўкондан сотиб олишларига тўғри келади. Шундай аҳволда инсон она ердан, тирик табиатдан ажралиб, боқимандалик кайфиятига тушиб қолиши аниқ.

В.Распутин даврнинг долзарб бадиий муаммосини акс эттирган қиссасида урбанизация, марказлаштириш баҳонаси билан минглаб рус қишлоқларини таназзул ёқасига олиб борган ижтимоий-маъмурий қурилмани, унинг ғайриинсоний, ғайриаҳлоқий қиёфасини аниқ тасвирлаб, қаҳрамонларнинг кечинма-ўйлари орқали кўрсатган.

«Олмос камар» ва «Матёра билан хайрлашув» қаҳрамонлариаро маълум бир ўхшашлик, муштаракликлар хусусида гапирганда, ҳар бир асардаги образлар тизимининг миллий ўзига хослиги билан ажралиб туришини таъкидлаш жоиз. «Олмос камар» қаҳрамонлари ўзбек психологияси, унинг асрлар давомида шаклланиб улгурган ҳаёт тарзи, анъаналари, тажрибаларини ўз муомаласи, характери, ҳаракатида акс эттирса, “Матёра билан хайрлашув”даги персонажлар ҳам ўзининг миллий белги-хусусиятлари билан фарқли жиҳатларга эга.

Урбанизация, фан-техника тараққиёти ва ниҳоят ижтимоий қурилманинг миллий ҳаётга, миллий руҳиятга, инсон онгига таъсири «Олмос камар» ва «Матёра билан хайрлашув» бадиий концепцияси, ққаҳрамонлар тақдирида ўз ифодасини топган.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. –Тошкент, “Ўзбекистон” , 2017.
2. Абдусаматов Х.Тарих ва бадиий талқин. –Тошкент, “ Адабиёт ва санъат”, 1995. Б.184.
3. Дионис Дюришин и коллектив. Особые межлитературные общности.-5.- Ташкент, “Фан”, 1993. -156 с.
4. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. - М.: «Прогресс», 1979. С.5
5. Кадыров П. Алмазный пояс: Ташкентский городской роман. Перевод с узбекского Ю. Суровцева. – М.: «Советский писатель» ,1984. – 270с.
6. Конрад Н.И. Запад и Восток. –М.; «Наука», 1972. - С. 429.
7. Мамажанов С. Теранлик: Адабий жараён ва адабий танқид. – Тошкент, « Адабиёт ва санъат», 1987. – 189б.
8. Мирвалиев С. Наср, давр, қаҳрамон. – Тошкент, «Адабиёт ва санъат» , 1983. – 240б.
9. Ортега-и-Гассет Хосе. "Дегуманизация искусства" и другие работы. Сборник / Перевод с испанского (Послесловие Н. Матяш). –М.; « Радуга», 1991. - 638 с.
10. Теракопян Л. Над_картой Востока. // Вопросы литературы. - 1986. №2,С. 3-46.

Ўзбек ва рус ёзувчилари асарларида муштараклик ва ўзига хослик (П. Қодировнинг "Олмос камар" ва В.Распутиннинг "Матёра билан хайрлашув" асарлари мисолида)

Джалматова З. Дж. Жиззах давлат педагогика институти

Резюме. Мақолада П.Қодировнинг «Олмос камар» ва В.Распутиннинг «Матёра билан хайрлашув» асарларида муштараклик ва ўзига хосликни ёритишга бағишланган.

Таянч сўзлар: қиёсий, миллий тафаккур, тарихий-психологик индивидуал, бадиий концепция, муштарак.

Своеобразие и общность в произведениях русских и узбекских писателей (на примере романов П.Кадырова "Алмазный пояс" и В.Распутина "Прощание с Матёрой")
Джалматова З. Дж. Джиззакский государственный педагоги ческий институт

Резюме. Статья посвящена исследованию своеобразия и общности произведений П.Кадырова «Алмазный пояс» и В.Распутина "Прощание с Матёрой".

Ключевые слова: сравнение, национальная идея, историко-психологический индивидуал, художественная коцепция, сходство.

The originality and commonality of the works of Russian and Uzbek writers (on the example of the novels P.Kadirov's "Diamond belt" and V.Rasputin's "Farewell to Matera''
Djalmatova Z. Dj.Djizak State Pedagogical Institute

Summary. The article is devoted to the study of the uniqueness and commonality of the works of P. Kadirov "The Diamond Belt" and V. Rasputin's "Farewell to Matera".

Keywords: comparison, national idea, historical and psychological individual, artistic concept, similarity.

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЛАРЫНДАҒЫ АЙЫРЫМ ОРОНИМЛЕРДИҢ ТЕҢЕЎЛИК ЭТАЛОН СЫПАТЫНДА СӘЎЛЕЛЕНИЎИ

Толыбаев Х.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Мәденият әлемди сәўлелендириўдиң өзине тән усылы болып, бул әмелияттың нәтийжеси миллеттиң санасында миллий-ментал концептлер формасында сақланады. Лингвокультурологияның ўазыйпасы миллеттиң миллий-мәдений менталлығын сәўлелендириўши тил бирликлериниң мәдений мазмунын ашып көрсетиў; оның тили арқалы мәдений стереотиплерди анықлаў хәм олар арқалы сол мәдениятты қәдириятлар системасы, улыўма қабыллаў тәртибин ашып бериў есапланады [1, 11].

Ҳәзирги лингвокультурологияда тилдиң көркемлеў қураллары – теңеў, эпитет, метафора, метонимия, синекдоха, перифраз, стилистикалық фигуралары – антитеза, синерезис, риторикалық сораў, риторикалық үндеў, фразеологизмлер, мифологемалар т.б. изертлеўдиң объектин қурап, олардың халықтың миллий-мәдений өзгешелигин сәўлелендириўи мәселеси лингвокультурология тараўында изертлеў алып барып атырған изертлеўшилердиң дыққатын өзине тартпақта. Соның менен бирге, илимпазлар әўладтан-әўладқа өтип киятырған миф, әпсана, рәўиятларды да лингвокультурология объектине киргизип, оларды мифологема ямаса архетип деген атамалар менен атап, этностың миллий-мәдений өзгешеликлерин – оларда халықтың әййемги турмыс-тәризи, дәстүрлери, дүнья ҳаққында дәслепки ҳәм әпиўайы түсиниклери сәўлеленгенин итибарға алып, тил – мәденият – инсан қатнасларында үйренилмекте. Усылайынша, тил илиминде жаңа терминлер пайда болмақта. Мәселен, *лингвокультурема* термини илимге В.В.Воробьев тәрепинен киргизилген. Лингвокультурема тараўлар аралық комплекслик бирлик болып, өз мазмунында тиллик ҳәм тиллик емес (түсиник ямаса предметлик) мәниниң диалектикалық бирлигин билдиреди. В.В.Воробьев лингвокультуреманы тил таңбаларының формалары, олардың мазмуны ҳәм мәдений мәнисиниң жыйындысы сыпатында түсиндиреди. Лингвокультурема сөзге қарағанда бир қанша қурамалы дүзилиске ийе: оның мазмун планы екиге: тиллик мәни ҳәм мәдений мазмунға бөлинеди. Бул бирлик коннотатив мазмунға ийе болып, оны жүзеге келтирген идеологиялық контекст таўсылмағанша жасай береди [2, 52]. Бул термин еле толық үйренилмеген. Атап айтқанда, оған тил таңбасындағы мәдений хабар қандай ҳәм қайсы орында биригеди, тилге қалайынша енгизиледи сыяқлы мәселелер ашықлығынша қалмақта. Бирақ оның тил бирлигинде бар екенлиги туўралы фактлер В.Гумбольдт дәўиринен берли келтириледи.

Биз, бул мақалада жоқарыда келтирилген объектлердиң бирин, яғный қарақалпақ дәстанларындағы айырым оронимлердиң теңеўлик эталон сыпатында келиўи ҳалатларын лингвокультурологиялық аспектте қарап шығыўды мақсет еттик. Себеби, «турақлы теңеўлер миллий сана жумбағын шешиўге мүмкиншилик беретуғын жарқын образлы қуралларының бири есапланады, дүньяны өзине тән, миллий тәризде көриў теңеўдиң семантикасында сәўлеленеди» [3, 133-134].

Теңеў де дүньяны қабыллаўдың мине усындай усылларының бири болып, ең әўеле, теңестирилип атырған предметлер арасындағы салыстырылыўы мүмкин болған белгилерди адам өз билиў искерлигиниң активлиги тийкарында сезинеди. Екинши басқышта салыстырылып атырған белгиниң предметлердиң биреўинде екиншисине қарағанда қандай дәрежеде екени анықланады. Кейинги басқышта болса оны сәўлелендириўши тил қуралары сайлап алынады ҳәм белгили бир формаларда өз көринисин табады. Усыған қарай теңеў тек тиллик қубылыс ғана емес, ал адамның билиў искерлигинде әҳмийетли орны бар қурал есапланады. Теңеў адамның өз билимлерин көрсетиў усылларының бири болып, оның тийкарғы мәнис-мазмуны белгини басқа бир объект арқалы түсиндириўден ибарат [4, 101]. Теңеў белгили бир логикалық нызамларға тийкарланған қубылыс болып, әсиресе аналогия, яғный «аналогия деп уқсатыў арқалы бир белгиниң екинши затта бар екенин анықлап, бул затлардың басқа да уқсас белгилерге ийе екенин көрсетиўине айтылады. Биринши зат ямаса қубылыстың барлық белгилери бизге таныс. Екинши зат ямаса қубылыстың тек айырым белгилерин ғана билемиз. Биз бундай ўақытта бул еки зат ямаса қубылысты бир-бирине уқсатамыз» [5, 247].

Теңеўлер ҳәр түрли сөзлер арқалы билдириледи. Ал, ономастикалық бирликлердиң, әсиресе топонимлердиң теңеўлик мәниде келиўи айрықша қызығыўшылықты пайда етеди. «Усы орында топонимлердиң көркем текстте және бир айрықша хызметти, эстетикалық ўазыйпаны атқарыўын айтыўымыз керек. Көркем шығармада қолланылған ҳәр бир қурал сыяқлы топонимлер де жазыўшының көркем мақсетине

хызмет етеди [6, 15]. Мысалы: *Қап таўынан бәлент еди жүрегим,/ Ақ найзаға палўан питкен билегим,/ Абырой барда қайтсаң бойма сен өзбек,Шөлге шықсам сендей ладан тилегим.* («*Алпамыс*» дәстаны. Есемурат жыраў варианты)

Н.Маҳмудов өзбек тилиндеги теңеўлердиң түсиндирме сөзлигине жазған алғы сөзинде теңеўлердиң халықтың миллий мәденият ҳәм менталитет қатнасларын сәўлелендириўдеги орны, халықтың дүньяны өзине тән қабыллаўының жемиси екенин айта келип, теңеў эталоны туўралы төмендеги баҳалы пикирлерин билдиреди: «турақлы теңеўлердиң қурамындағы теңеў образы, яғный теңеў эталоны айрықша әҳмийетке ийе. Бул элемент теңеўдиң орайын, мағызын қурайды, басқа элементлер (теңеў субъекти, теңеў тийкары) мине усы эталон дөгерегине бирлеседи. Ең әҳмийетлиси, халықтың дүньяны сезиниўи ҳәм аңлаўындағы өзине тән өзгешелик, яғный миллий-мәдений ҳәм миллий-коннотатив мағлыўмат тиккелей мине усы теңеў эталонында жүзеге асады» [7, 10]. Мысаллар: *Қап таўындай тулғасы,/ Кимлерде екен жалғасы,/ Қырық адамға тай келер,/ Бир өзиниң баҳасы* («*Қырық қыз*» дәстаны. Қыяс жыраў варианты).

Қап таўындай тасар мәрттиң жүреги,/ Саўаш пенен қырғын мудам тилеги. («*Алпамыс*» дәстаны. Қыяс жыраў варианты). Бул *Қап таўы* ороними аўызеки дөретпелерде *Гөйиқап, Гөҳиқап, Гөҳи Қап* формаларында да ушырасады. Хорезм дәстанларының ономастикасын изертлеген илимпаз Қ.Оллоёров бул ороним туўралы төмендегише мағлыўмат береди: «Ертек, миф ҳәм дәстанлардағы әпсанаўий таўлардың биринің аты. Дүньяның бир шетинде болған, жолының қәўипли ҳәм алыслығынан я адамның, я ҳайўанның қәдеми жеткен. Анқа ҳәм Семурғ атлы үлкен қуслар ҳәм дәўлер мәканы. Перилер бағы Ерам бағы (Эрамбағ) да усы жерде деп түсиндириледи» [8, 28].

Қап таўы ороними тек бир дәстанның тилинде ғана емес, ал бир неше дәстанлардың тилинде қолланылған. Фольклористикада бундай қубылыс, яғный бир онимниң бир неше фольклорлық дөретпелердиң тилинде ушырасыўы бойынша изертлеўлерде сөз етилип, мәселен өзбек тил билиминде бундай онимлерди «қайтарық номлар» деген термин менен атайды [9, 181]. Биз де, усындай қубылыстың қарақалпақ фольклорында ушырасатуғынын есапқа алып, бундай онимлерди «тәкирар атлар» деп атасақ болады деп есаплаймыз.

Улыўма алғанда, қарақалпақ дәстанларының тилинде буннан басқа да оронимлер ушырасады. Деген менен, бул ороним бул дәстанлардың бәршесинде де теңеў мәнисинде қолланылмаған. Олар, дәстанның сюжетинде туўры мәнисте – батырдың атланыўында, ямаса таўдың басында күтип жатыў, ямаса таўдың басын мәкан етиў, таўды ат жарыстың басланыў ноқаты сыпатында т.б. ҳәр қыйлы композициялық мақсетлерде ушырасып отырады. Усыған қарай илимпазлар таў образы дәстанларда бир неше көркемлик мақсетлерде ушырасатуғынын айтады: 1) Таў – қоллаўшы пирлер мәканы. 2) Қаҳарманның сыналатуғын жери. 3) Қаҳарманның инициация процесинен өтетуғын жери. 4) Қаҳарманның жасаў мәнзили ямаса ўатан символы. 5) Таў – өз (қаҳарманның мәканы) ҳәм басқа еллердиң шегарасы. 6) Таў – жолдың аралығын билдиретуғын эпикалық өлшем. 7) Таўдағы үңгир – басқа дүньяға өтиў жолы, дәўлер жасайтуғын жер [10, 15].

Бирак, *Қап таўы, Гөҳиқап* оронимлери дәстанлардың тилинде жоқарыдағы сыяқлы хызметлерде келип ғана қоймастан, айрықша поэтикалық, стильлик, эмоционал-экспрессивлик, көркем образлық мақсетлерде қолланылғанын көриўге болады. Көркем тексттиң ономастикалық шеңбери шығарманың структуралық-семантикалық пүтинлигине хызмет етиўи менен бирге белгили бир жанр тәбиятына тән эффектти жаратыўда (мәселен, тарийхый колоритти жүзеге асырыўда), тексттиң көп қатламлығын тәмийинлеўде, халықтың миллий менталитети, өзине тән мәдениятын көрсетиўде, дөретиўшиниң көркем ойлаў дәрежесин көрсетиўде де әҳмийетли орын ийелейди. Бунда белгили бир дөретиўши шығармаларын (улыўмалық түрде) ямаса өз алдына бир шығарманың (жеке) ономастикалық шеңберин изертлеў мақсетке муўапық [6, 20].

Бундай оронимлердиң қарақалпақ халқының көп әсирлик аўызеки дөретпелеринде, әсиресе дәстанларының тилинде теңеўлик эталон сыпатында қолланылыўын қарақалпақ халқының көркем қыялы, мәдений-тарийхый турмысы, улыўма, сыртқы әлемди баҳалаў нормаларының жемиси сыпатында көп заманлардан берли қәлиплескенин, узақ өтмиштен баслап аўызеки дөретпелер тилинде қолланылып, халықтың дүньяның тиллик картинасын сәўлелендириўдеги эталонларының бири сыпатында көтерилгенин көриўимизге болады. Сондай-ақ, қарақалпақ дәстанларының тилинде буннан басқа да оронимлердиң теңеў ўазыйпасында келгенин көриўимизге болады. Мысаллар: *Бес күн тамам жол жүрди,/ Алты күнлик жол жүрди,/ Қарсы алдына қараса,/ Ол Кәбаның таўындай,/ Бир бәлент таў көринди.* «*Қурбанбек*» дәстаны. Қурбанбай жыраў варианты)

Мунар ма деп қараса,/ Қыймыдлаған жаны бар,/ Анық серлеп қарап еди,/ Көринеди мурыны,/ Нуратаның дигиндей. («Алпамыс» дәстаны. Арзымбет жыраў варианты) *Диг* сөзи бизиңше этимологиялық жақтан ҳәзирги қолланыўдағы *тик* сөзине сәйкес келиўи керек. Себеби, Маҳмуд Қашғарийдиң сөзлигинде бул сөз [дік] формасында келтирилген [11, 87]. Яғный, мысалда *Нуратаның шыңындай, шоққысындай* деген мәнисте келип, объекттиң тик екенлиги нәзерде тутылған болыўы мүмкин. Сондай-ақ, қарақалпақ дәстанларының тилинде *Дәрбент таў* ороними жийи ушырасатуғын атлардың бири. Мысаллар: *Дәрбенттейин таўлардан,/ Төгип қызыл қаныңды,/ Шаттан шатқа сүйретип, / Алдырарман жаныңды.* («*Қырық қыз*» дәстаны. Қурбанбай жыраў варианты)

Бул ҳаққында проф. Ш.Абдиназимов төмендеги пикирлерин билдиреди: «Дәстанда қолланылған *Дәрбент таў* топоними де Кавказ таўлары менен байланыслы. Ҳәзирги Дағыстан Республикасының аймағында Дәрбент қаласы елеге шекем бар. Дәстанда сүўретленген қалмақлардың мәканы да усы Дәрбент қаласына жақын жерде

Каспий теңизиниң (дәстанда Аштархан теңизи) жағалаўына жақын жерде ҳәзирги Қалмақ Республикасының аймағында жайласқан» [12, 105].

Усы орында, және бир нәрсе – дәстанды атқарыўшы жыраў ямаса бақсының бундай тил бирликлерин қолланыў шеңбери мәселеси дыққатты тартады. Өйткени, қарақалпақ дәстанлары жыраў, бақсылардың устаз-шәкирт қатнасықларының арқасында усы дәўирге шекем жетип келген ҳәм сақланып қалынған. Дәстанлардың тилин анализлеўде оны атқарған жыраў ямаса бақсының ролин де дыққаттан шетте қалдырыўға болмайды. Мәселен, өзбек тил билиминде Фозил Йўлдаш улы дөретиўшилигин айрықша монографиялық планда үйренген жумыслар пайда болды [13, 76]. Себеби, дәстанда сол атқарыўшының дүньяға көзқарасы, турмыслық гүзетиўлери яки тәжирийбелери, көркем қыялы ҳәм дөретиўшилик ойлаўы өз сәўлелениўин табады. Жоқарыдағы мысалларды таллап қарасақ, әсиресе, Қыяс жыраў репертуарында топонимлерден пайдаланыўдың өзине тән өзгешеликлерин байқаймыз. Демек, айрықша бир жыраўдың дөретиўшилигиндеги тиллик байлықтан пайдаланыў шеберлигин үйрениў бизге көп ғана мағлыўматларды бериўи мүмкин.

Қарақалпақ фольклоры халықтың көп әсирлик миллий менталитети, миллий дүньятанымы, миллий санасы, көркем қыялының, турмыслық тәжирийбелериниң жемиси, үрп-әдет ҳәм дәстүрлериниң көриниси екенлиги, әсиресе, бул қәсийетлер тилде сақланып қалғанлығы айрықша қубылыс. Оның тилиндеги басқа тил бирликлери сыяқлы, топонимлерди де өз алдына изертлеў қарақалпақ тил билиминде жаңа қәлиплесип атырған лингвокультурология тараўының ең әҳмийетли мәселелериниң бири болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Усманов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: филол. фан. фалс. д-ри (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2020.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – Москва, 1997.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2001.
4. Умурқулов З. Қиёс – когнитив олам маҳсули. // “Umumfilologik tadqiqotlar: muammolar va yechimlar” mavzuidagi Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, «Muharrir», 2018.
5. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Логика. Предмети ва қисқа тарихи. –Т., Ўқитувчи, 1984.
6. Анданиязова Д. Бадиий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси: филол. фан. фалс. д-ри (PhD) дисс. автореф.. – Тошкент, 2017.
7. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013.
8. Оллоёров Қ. Хоразм достонлари ономастикаси (“Гўрўғли” ва “Ошиқнома” туркум достонлари асосида): филол. фан. фалс. д-ри (PhD) дисс. –Урганч, 2018.
9. Абдураҳманов Д. Бектемиров Ҳ. Ўзбек халқ достонлари ономастикаси // Ўзбек халқ ижоди (тўплам). – Тошкент: Фан, 1967.
10. Эшанова З. Ўзбек халқ достонларида тоғ образи: генезиси ва бадиий талқинлари: филол. фан. фалс. д-ри (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2018.
11. Девону луғатит турк. Индекс-луғат. –Тошкент: «ФАН», 1967.
12. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. – Toshkent: «Sano-standart», 2018. .
13. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил): филол. фан. д-ри (DSc) дисс. автореф. – Тошкент, 2017.

Қорақалпоқ достонларидаги айрим оронимларнинг ўхшатиш эталони сифатида ифодаланиши
Толибаев Х.Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада қорақалпоқ достонларидаги айрим оронимларнинг ўхшатиш эталони сифатида ифодаланиш хусусиятлари ўрганилган. Айниқса, Қоф тоғи ороминининг достонлар тилида ўхшатиш маъносида қўлланилиши мисоллар ёрдамида аниқланган. Жой номлари ҳам бошқа тил бирликлари каби лингвомаданий жиҳатдан халқнинг миллий дунёқараши, бадиий тасаввури, миллий тафаккурининг бир қисми эканлиги далилланган./

Таянч сўзлар: лингвокультурология, лингвокультурема, ороним, тоғ образи, ўхшатиш, эталон, миллий тафаккур.

Выражения некоторых оронимов в качестве эталона сравнения в каракалпакских эпосах
Толыбаев Х.Каракалпаский государственный университет

Резюме. Данная статья рассматривает особенности выражения некоторых оронимов в качестве эталона сравнения в каракалпакских эпосах. В частности, изучено употребление оронима горы Кап в значении сравнения на примерах языка эпосов. Обосновано, что топонимы так же, как и другие языковые единицы с лингвокультурологической точки зрения являются частью национального мировосприятия, художественного воображения и национального самосознания.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурема, ороним, образ горы, сравнение, эталон, национальное самосознание

Expression of some oronyms as the standard of comparison in the Karakalpak eposes
Tolibaev Kh.Karakalpak State University

Summary. This article considers peculiarities of some oronyms as the standard of comparison in the Karakalpak epic literature. In particular, the article studies the use of the oronym of the mountain Kap in the meaning of comparison on the examples of the language of eposes. In the article it is proved that from linguocultural point of view toponyms as well as other language units are the part of national world outlook, artistic imagination and national consciousness.

Key words: linguoculture, linguocultureme, oronym, the image of the mountain, comparison, standard, national consciousness

---

ЛИРИКАЛЫҚ ТОПЛАМ ДҮЗИЎДИҢ ПОЭТИКАЛЫҚ НЫЗАМЛЫЛЫҚЛАРЫ

Оразымбетова М.К.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Лирикалық топлам дүзиўдиң теориялық тийкарларын, принциплерин үйрениў қызықлы мәселелердиң бири. Себеби, биз шайырдың поэтикалық топламын оқыған менен оның дүзилисине, онда лирикалық

шығармалардың жайласыў тәртибине онша итибар бере бермеймиз. Ҳаслында, лирикалық топлам дүзиў шайырдан бул бойынша саўатлылықты, шайырлық сезгини, дөретиўшилик изленисти, тәжирийбени талап етеди. Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде бул бағдарда биринши мәрте илимий пикир жүргизген профессор Қ.Оразымбетов болды [1, 159-180].

Поэтикалық топлам бир неше лирикалық шығармаларды өз ишине алады. Деген менен, лирикалық шығармаларды ириклеп алып, белгили бир принциплер бойынша тәртиплестирип топламға киргизилмесе, оның сапасы, көркемлилиги, тәсиршеңлиги жоқары болмайды. Топламдағы қосықлар бир пүтинликти тәмийнлеўи, китаптың дәслепки бетинен соңғысына шекем оқыўшыға үлкен бир шығарманың бөлимлерин оқып атырғандай тәсир етиўи тийис. Лирикалық топламлардың пүтинлиги, оған енгизилген қосықлардың бир-бири менен байланысыў принциплерин изертлеген әдебиятшы Қ.Оразымбетов шайыр И.Юсуповтың «Дүзлы самаллар» топламы бойынша былай деп жазады: «И.Юсуповтың 1988-жылы баспадан шыққан «Дүзлы самаллар» топламының атамасы оған енгизилген шығармалардың ҳеш биринде гезлеспейди. Буны шайырдың усы лирикалық топламды дүзиўдеги дәслепки табысы ҳәм тийкарғы приципи деп қараў керек. Себеби, шайыр бул лирикалық топламды дүзиў ҳаққында ондағы шығармалар жазылмасан бурын-ақ ойлаған ҳәм шығармаларын усыған ийкемлестирген болыўы мүмкин. Булай тастыйықлаўымызға тийкар болатуғын бир жағдай, топламға енгизилген 33 шығармадан тек екеўинен басқасы 1987, 1988-жыллары дөретилген. Әлбетте, шайыр өз шығармасын анық тарийхый шараяттан келип шыққан ҳалда дөретеди. Лирикалық қаҳарман ўақыт бирлиги ҳәм кеңисликти қатаң есапқа алған ҳалда ҳәрекет етеди. Солай екен, топламдағы шығармаларда баслы проблематика өз дәўириниң шараятынан келип шықты» [2, 302].

Лирикалық топлам лирикалық дүркинлерге жақын келгени менен олардан пүткиллей парқ қылады. Дүркинлерде қосықлардың бир-бири менен байланысы топламдағы қосықларға қарағанда бираз ғәрезли, бирин-бири толықтырып, пүтин бир идеяны ашып бериў ушын хызмет етеди. Қосықлар дүркининде поэтикалық сезимниң күши бир структураға биригиўинде көринеди. Поэтикалық топламдаға қосықлар тематикалық жақтан жайласыўы мүмкин. Бирақ ондағы ҳәр бир қосық бир-биринен ғәрезсиз, өзиниң идеялық-тематикалық мазмунына ийе. Деген менен, топламдағы қосықлар бир-бирин толықтырып турыўы, бир-бири менен байланысқа түсе алыўы, бирдей лирикалық қаҳарманның ҳәрекет етиўи топламның пүтинлигин тәмийнлейди. Қарақалпақ әдебиятында хронологиялық, идеялық-тематикалық, жанрлық принцип тийкарында топлам дүзиў дәстүри бар. Мәселен,Ж.Избасқановтың «Өмирге куштарлық» (1987), Т.Матмуратовтың «Ашылысыў» (1977) топламлары қосықлардың дөрелиў ўақты менен жайластырылып, ондағы қосықлар идеялық мазмуны бойынша ҳәр қыйлы. Топламлардың және бир түри – бул лирикалық дүркинлерден дүзилген поэтикалық топламлар. Бундай топламларға шайыр Ж.Избасқановтың «Лирика дәптеринен» (1982), Ш.Аяповтың «Лирика» (1990), С.Ибрагимовтың «Жер менен аспанның аралығында» (1990) топламлары киреди. Сондай-ақ, поэтикалық топламларды дүзиўде лириканың формалық принциплери басшылыққа алынады. М.Қарабаевтың 2012-жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрген «Таң жулдызы» топламы сонет, ғәззел, рубайылардан дүзилген. Топламдағы айрым сонетлер шайырдың алдыңғы шыққан топламларында да берилген. Деген менен бул топламдағы автордың сайланды сонетлери бир жерге жәмленип берилиўи, олар арасындағы ишки бирликти еле де тереңлестиреди, шайырдың көзқараслары еле де пүтин ҳалында жеткериледи. Қарақалпақ поэзиясында поэтикалық топламның ең жетилискен түри – бул таңламалы шығармалар топламы. Бундай топламлар көбинесе шайырдың юбилейлерине байланыслы шығады, оған автордың алдыңғы топламларынан ең сайланды шығармалары киргизileди. Мәселен, И.Юсуповтың (Шығармаларының еки томлығы, Нөкис, 1978,1979-жыллар ҳәм 1991, 1992-жыллар), Т.Жумамуратовтың (Сайланды шығармалары 3 томлығы, Нөкис, 1972), Ж.Избасқановтың (Сайланды шығармалар, 1томлық,Нөкис,1999), М.Жуманазарова (Кетпек ушын келгенмен. Нөкис, 2011) ҳәм тағы басқа да авторлардың топламларын атап өтсек болады. Шайырлардың сайланды топламларына көбинесе атама қойылмайды. «Китаптың атамасы сыпатында шайырдың аты, фамилиясы қойылып оған түсиндирме ретинде сайланды шығармаларының еки, үш ҳәм т.б. томлығы деп жазылып қойылады» [1, 162]. Биз өзимиздиң мақаламызда шайыр Б.Генжемуратовтың 2012-жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарыққа шыққан «Сайланды шығармалар» топламының дүзилиў принциплери, поэтикалық өзгешелиги ҳаққында сөз етемиз. Топламға жазылған аннотацияның өзинен бул топламға кирген қосықлар шайыр дөретиўшилигиниң жемиси екенлигин билиўге болады. Б.Генжемуратовтың сайланды шығармалары топламына профессор Қ.Оразымбетовтың «Сезимлер дүньясының есигин ашың» атамасындағы алғы сөзи жазылған. Илимпаз шайырдың өзине тән дөретиўшилик жолын, поэтикалық дүньясын, топлам дүзиўдеги өзгеге усамайтуғын изleниўшилигине баҳа береди. «Океанның суўының мол екенин аңлаў ушын оның жағасында турып қолың менен бетиңди шайыў жеткиликсиз. Оған сүңгиў керек. Сонда ғана оны жан-тәниң менен сезесең. Сол айтқандай, сизге де Бахтыяр Генжемуратовтың поэзия океанына шомылыўыңызды, оның дәмин татып көриўиңизди, шайырдың сезимлер дүньясының есигин ашыўыңызды тилеймен» [3, 8]. Алғы сөз ықшам, тартымлы, әдебий-публицистикалық, илимий көзқараста жазылған.

Сайланды таңламалар топламы көбинесе көркем сөз шеберинің бурын баспада жарық көрген топламларының ишинен сайланды қосықларын алып дүзileди. Бирақ Б.Генжемуратовтың биз талқыға тартқан бул топламы олардан өзгеше. Поэтикалық топлам дүзиўде автордың көп изленгенлигин, поэтикалық дүньясының кеңлигин көриўимизге болады. Топламның композициялық дүзилиси, бөлимлердиң логикалық избе-излилиги, ҳәр бир бөлимдеги лирикалық қосықлардың идеялық-тематикалық бирлиги, лирикалық қаҳарман образының толық ашып берилиўи менен характерли. Топлам төмендеги бөлимлерден ибарат: 1.Маған яр болғайсаң, Пәрўардигарым… 2.Сен мениң тажым-тахтым 3.Өгиз дәрья битиклери 4.Бир түсиникке

сыймайды дүнья 5. Лимонның, алманың ҳәм қардың ийиси 6. Жалғызды жаратпа, тасларды жарат! 7. Сызықларға жайғаспайды сес 8.Сентябрь самаллары 9.Әлўидаҳ, периштем, әлўидаҳ… 10.Қәлбимде аяз бар алтын келбетли 11. Жүрегимде сайраў басланды 12. Айлы түнге қайтаман енди. 13. «Мөде хан сөзи яки Шин жипегиндеги битик», «Қар Ақ Алп Ақ» поэмалары.

«Маған яр болғайсаң, Пәрўардигарым» атамасына енген бирнеше атамасыз қосықларында лирикалық қаҳарман ҳаққа мүнажат етеди, бул шығармаларда кеўил тазалығы, шүкираналық, ийман-инсап, сабыр-шыдам, тәўбелик – қулласы қәлб пәклениўи бар.Инсан өмир жолы гейде тегис, гейде еспе қумларға, қуйынлы даўылларға дус келеди. Ол тынық аққан теңизлерде яки ийримли, долы ағыслы умманларда өтиўи мүмкин. Кеўлине ҳақты жайластырған лирикалық қаҳарман жәҳилликти, түрли арпалысларды жеңип өтеди.

Қос қоллап ескекти есемен: «Я ҳақ!...»
Қырық қайық қырық толқын қойнында – пәрдей.
Музлы дүбелейде руўхым қалшылдап,
гүңирендим: Расулулла күш-қуўат бергей…»

Гүңирендим: «Таўсылмас жигер бағышла,
жолға сал, ақылдан алжассам егер.
Жутпақшы қайнаған долы ағыслар.
Қырық қайыққа қырық Шилтен, мәлеклер жибер…» [3.10].

Лирикалық қаҳарманның кеўил кеширмелерин уғыў оқыўшыға бираз қыйыншылық туўдырады. Бизиң түсинигимизше, лирикалық қаҳарман өмирде гүресшең, ҳақыйқатгөй, бул жолда ол Тәңриден мәдет күтеди, гүналарын кешириўде оған сыйынады, тәўбеге келеди, шүкиршилик етеди. «Мың қәтле шүкирана айтаман, Тәңрим», «Кешир, мехри шексиз, Пәрўардигарым», «Расулулла күш-қуўат бергей» сыяқлы қатарлар арқалы лирикалық қаҳарманның ой-кеширмелерин, ишки толғанысларын сезиўимизге болады.

«Сен мениң тажым-тахтым» деп аталатуғын бөлиминде өз атамасына ийе, ҳәр қыйлы жылларда жазылған, бурынғы топламларда жәрияланған ҳәм жаңадан дөретилген қосықлары жәмленген. Бул қосықлардың тийкарғы идеясы –Ўатан, Ана, ҳадаллық, жақсылық, мәртлик, әдалатлық, жақсы нийет, алға талпыныўшылық. Бул түсиниклер лирикалық қаҳарманның тәнҳә кеўлиндеги, жүрегиндеги орын алған тажы-тахты есапланады. Шайырдың Ўатан ҳаққындағы туйғылары, оны тәрийиплеўи де өзгеше. Қурғақ мақтаў, зеригерли сыйқасы шыққан сөзлерден қашады

Ўатанды қосыққа сыйдырыў… Яқ! Яқ!
Сезимлер жайғаспас саздың ырғағына.

Ерсидур перзентине анасын мақтамақ,
ишкенин, кийгенин қосып жырларына…

Шайыр Ана-Ўатан ҳаққындағы сезимлерин ҳәр қыйлы поэтикалық формалар арқалы жеткерип береди. «Жүрегимде ғәлетий шаншыў, сол шаншыўдың өз ләззети бар» – бул лирикалық қаҳарманның туўылған жерге болған муҳаббаты, оған деген сүйиспеншилик, миннетдаршылық туйғылары.

Бул бөлимдеги «Жақсы адамның жүреги» (1984, 27-март) шайыр Т.Матмуратовтың естелигине жазылған қосығы болып, онда жақсылық, ҳүждан, ҳадаллықты улығлап кеткен шайырға арналады. Жақсылық – бул лирикалық қаҳарманның өмирдеги ең уллы тажы-тахты есапланады. Ал «Қарызым көп» қосығында И.Юсуповтың дүньядан өтиўи лирикалық қаҳарманның жүрек толғанысları менен тәсирли берилген.

Шайырдың «Дәрўаза алдында» қосығын таллап өтейик:

Сыпайы қосықлар – костюм-шалбарлы,
Сыпайы косықлар – сақалсыз, муртсыз,
Сыпайы қосықлар – қулы абырайдың,
Сыпайы қосықлар – күйиксиз, өртсиз,
«Саламат» болың!

Әссалам, қәлбимниң отлы аспаны,
Әссалам, сезимниң отлы умманы,
Әссалам, дәртимниң отлы дәстаны,
Әссалам, сөзимниң өртли думаны,
Әссалам, Сизлерге әссалам…

Қосық не ҳаққында? Қосық жүректи ләрзеге келтирип, сезимлер қурсаўында дөреледи. Қосық оқыўшының жүрегине жетип барыўы, қалғып атырған сезимлерди оятыўы керек. Қурғақ, тәсирсиз, мапазлық яки буйыртпа тийкарында дөретилген қосықлар да бар. Төрт мүйешликке ерксиз жайластырылған мәни-мазмунсыз сыпайы қосықлар емес,ал қәлбтиң отлы ҳәўиринен, сезимниң терең умманынан, дәртлерден, толғанысlардан туўылған косықлар – шайыр кеўлиниң тажы менен тахты есапланады. Шайыр сүўретлеўдин антитеза усылын шебер пайдаланған. Биринши бәнтте сыпайы қосықлар – жалтақ қосықлар, олар күйиксиз, өртсиз деп келип: «Саламат болың!» деген жуўмақлаўшы ибараны қолланады. Екинши бәнтте болса, шайыр қәлби сезимге, дәртке, өртке толыў керек деп келип: «Әссалам, Сизлерге әссалам…» деген жуўмақты береди.

Топламның кейинги бөлими «Өгиз дәрья битиклери» деп аталып, бунда узақ өтмишке кетип, халқының тарийхы, уллы бабалары менен тиллескен, бүгини ҳаққында толғанған лирикалық қахарман образы жаратылған бирнеше қосықлары жәмленген. «Қырық әсир көмип кеткен», «Қум астында мың сандық», «Дебдиў», «Жети бабамның исмин айт, Жайҳун!» сыяқлы қосықларында жаңаша мазмун ҳәм формалық изленислерди көриўимизге болады. «Түрк бабаның қәҳәри», «Бердақ шайырдың толғаўы» қосықларында тарийхқа зибан берип, тарийхый тулғаларды сөйлетеди. Усы тарийхый тулғалардың тили арқалы дәўир проблемаларын көтереди. Бул да шайыр дөретиўшилигиниң бир усылы.

«Бир түсиникке сыймайды дүнья» деп аталған келеси бөлиминде шайырдың дүнья, жаратылыс, турмыс-тиришилик, жасаў, өмир ҳаққындағы философиялық көзқараслары сәўлеленеди.

Батысқа қарасам – Арқа оңымда. / Шығысқа қарасам – Қубла оңымда.

Демек, бул дүньяның мәнисин уғыў – өзимниң қолымда! Мине, бул бөлим усы төртликтен басланған. Шайырдың топламның ҳәр бир бөлимин, оның қурамындағы қосықларды избе-из жайластырыўда да күтә сезгирлик, шеберлик пенен қатнас жасағанын көриўимизге болады. Шынында да, өмирдиң түсиниги ҳәр кимде ҳәр қыйлы, бул инсанның қалай ойлаўына, көзқарасында, пикирлеў өлшемине байланыслы. «Ат элегиясы» қосығында аўыспалы, қурамалы метафоралық сүўретлеўлер арқалы өмир философиясын сөз етсе, ал

«Саўал» қосығында сораўлы дүньяның қуўанышлы ҳәм қайғылы жумбақларына қызыққан лирикалық қаҳарманның сезимлери жәмленген.

«Көзде жас қалмағанша неге жылаймыз?!

Көзден жас аққанша күлемиз неге?!» Бул бөлимге енген лирикалық шығармалары ҳәр қыйлы дәўирлерде жазылған. Бирақ оларды бирлестирип туратуғын нәрсе – өмирдиң ҳәр қыйлы тәшўиши толғандырған лирикалық қаҳарман.

Буннан кейинги бөлим атамаларын биз жоқарыда келтирдик. Олар да лирикалық қаҳарманның бирлиги, тематикасы, жанрлық түрлери, формасы бойынша бир бөлимге бириккен. Әсиресе, «Сызықларға жайғаспайды сес» бөлимине енген қосықлар жанрлық түри, формасы бойынша басқа бөлимлерден өзгеше. «Сөз шақапларына» қосығында ҳәр бир сөз шақабынан өзгеше мазмун излеп, олардан образлар жаратады. Мәселен:

Даңқ саған, образлы Гәпке депутат – / Келбетлик жасаўшы искер Фейиллер! Булардан тысқары шайырдың геометриялық фигуралар бойынша да қосықлары бар. Оларда ҳәр бир геометриялық фигура, ҳәр бир иркилис белгиси өз алдына мәни аңлатып, шығарманың тәсиршеңлигин арттырады, оған қосымша сән-салтанат береди.

Жуўмақластырып айтқанда, шайыр бул сайланды шығармалар топламын дүзиўге айрықша дөретиўшилик пенен қатнас жасаған. Ол топлам болыўы ушын керек болған атрибутларды, топлам дүзиў принциплерин толық сақлаған. Жеке лирикалық шығармаларды топлам етип шығарыў теориясын ҳәм әмелиятын да терең ийгерген.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы – Нөкис: «Билим», 2004.
2. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық. I том – Нөкис, «Билим», 2018
3. Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012.

Поэтик туплам –ижодий меҳнат маҳсули
Оразымбетова М.К.Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада поэтик туплам тузишнинг назарий асослари шоир Б.Генжемуратов ижоди мисолида таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар. Поэтик туплам, туркум, лирика, жанр, бадиий шакл, эркин шеър.

Поэтический сборник – достижение творческого труда
Оразымбетова М.К. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье изложены теоретические принципы составления поэтических сборников на примере творчества Б.Генжемуратова.

Ключевые слова: поэтический сборник, цикл, лирика, жанр, художественная форма, свободный стих

Poetical collection is achievement of creative work
Orazimbetova M.K.Karakalpak State University named after Berdakh

Summary. In this article there were analyzed the theoretical principles of compiling poetical collections on the case of B.Genjemuratov's creative work.

Key words: poetical collection, cycle, lirics, genre, artistic form, free verse

---

FUNCTIONS OF THE SPEECH MESSAGE IN TRANSLATION

Seytjanov J.E., Rakhmetova I.
Karakalpak State University
National University of Uzbekistan

Translation is a creative activity. It has its own topical problems, which demand further investigation. The international relations of the Republic of Uzbekistan and Conferences, Symposiums, Forums etc., which are held in our country, are increasing the need for training professional translators. As will readily be observed, knowledge of languages is adequate for reading and speaking purposes but never sufficient for interpreting or translation. The interpreter should know not only the norms and rules of the language but the translation rules as well. Therefore, the researches on the topical methods of translation are very important in this field. Historically, translation was used by Cicero to improve his oratory abilities. Jerome supported sense-for-sense translation. The ancient Greeks and Romans needed the services of interpreters too because only very few Romans and Greeks learned the languages of the peoples they had conquered. At that time, most of the interpreters were slaves, prisoners of war. However, in medieval periods the translation profession was highly valued. Interpreters were as members of the courts. They played an important part in international negotiations in times of war as well as peace, on trade expeditions, and translators were also useful for the spread of Christianity. They worked in monasteries and helped preachers with translation of religious books. The great discoveries and the expansions into Africa were also other good days for the interpreting and translation profession. The Arabic and Hebrew interpreters employed the services of captured natives who were taught the conquerors' languages. They were used as interpreters on later expeditions. They interpreted the conquerors who had been taken as prisoners. Later the natives whose languages they had learnt during their imprisonment released them.

Translation as a kind of language intermediary in interlanguage conditions and intercultural communications is directed on a translation of function of the speech message. Functions of the speech message quite correlated with language functions. R.Yakobson allocated six basic functions of speech communications: communicative, appellative, poetic, expressional, phatic, metalingual [4, 198]. Each of the specified functions corresponds to one of elements of speech communications. Proceeding from it, it is possible to offer six basic functions of the speech

message: the denotative function connected with the description of a subject situation; expressional, expressing the relation speaking to the text; declaration of intention, transferring instructions and commands; metalinguistic, characterized by installation on language used in communications; phatic, connected with contact maintenance - between participants of communications; poetic at which the accent becomes on language form [1, 7]. Let's consider in more details each of these translation functions. Denotative function means the description of subject situations, translation in informative translation about outlanguage validity. It corresponds with a context directed on a context as an element of speech communications. It is considered, that for translation practice of denotative function has large meaning [1, 7] as translation problem - to translation the maintenance of the initial message. Other important function of the speech message is the expressional function concentrated to the sender. It has for an object direct expression of the relation speaking about what he speaks. This characteristic of the speech certificate is considered by the translator as at a stage of perception, the analysis of the initial message, and at a synthesis stage, that is creations of the text of translation. The translator thus commensurates expressivity final and initial messages, taking into consideration, that outwardly same means of language of the original and a target language sometimes sharply differ from each other on degree of expressivity [3, 66].

Poetic function focuses attention of participants of the speech certificate on the form of the speech statement. As R.Yakobson writes, poetic function of language is «an orientation... on the message, as that, an attention concentration on the message for the sake of it» [4, 198]. And R.Yakobson concludes: if own two names are connected by co-ordinating communication, the sender though and unconsciously, puts shorter name the first: it provides to the message the best form [4, 198]. With reference to translation notice, that as in such cases the language form in itself becomes communicatively essential and as this form is not subject to mechanical change in a fabric of other language, clearly, that searches of functional equivalents are interfaced to known updating denotative values. In other cases installation on a code, that is on language used in the course of communications takes place. Then speak about metalinguistic function which in defined the situation can prevail over other functions of the statement.

Phatic function of the statement is connected with installation on contact maintenance between participants of the communicative certificate. Maintenance of contact demands the certain speech signals, testifying that the addressee continues to listen to the message. In each language these signals are realized differently, that should be considered while translating. Moreover, the same phrases in different contexts can carry out different functions: denotative in one case and phatic - in other. Declaration of intention function which finds the grammatical expression in the vocative form and an imperative mood is connected with installation on the addressee of the message. It is necessary to mean, that different texts, depending on the genre accessory and communicative installation of the author, - carry out different functions. As those can be a little at the same text, it is accepted to speak about functional dominants of speech product, that is those functional characteristics which play the given text the leading part. Easier speaking, each text carries out one prepotent function and - depending on conditions - minor functions. So, in publicistic along with denotative function the important role is played by function expressional, connected with translation of the relation speaking about what it is spoken in the statement. In legal, diplomatic or purely business texts the message purpose consists in an information translation, and the emotional estimation of the informed facts is reduced to minimum [1, 7]. Thus, the problem of the translator - to reproduce functions of the text being translated taking into account their hierarchy and importance degree, paying the basic attention to function.

R.K.Minyar-Beloruchev considers three components of communicative function: metalanguage function, cumulative and adjustment. Metalanguage function is not independent. Its realization is easy for finding out in - comments or notes of the translator at a written translation of literary works. Being the keeper of culture, accumulating and keeping its values for descendants, language acts in cumulative function. Translation is also means of preservation of cultural values by their report to representatives of other cultures, and in this sense it also carries out cumulative function. The translator carries out as well adjustment function, correcting the original text when he sees in it errors. Depending on circumstances the translator in such cases makes different decisions: 1) in translation all errors of the original remain, but in footnotes these errors are specified; 2) in translation errors of the original with the consent of the author of the initial text are corrected; 3) in translation - errors of the original without preliminary consultation of the author of the initial text are corrected; 4) in translation errors remain [2, 57].

The translator can carry out also the functions which are not defined rigidly by specificity of the text being translated, and depending on conditions metalingual communications, especially when arises non-standard - translational situation. It is possible to carry function of a filtration and text adaptation to such functions with reference to a concrete situation, function of the authorized representative, the protective function correcting function. It is clear, that in usual conditions the translator carries out not all from the listed functions, but in some situations any of them can become obligatory, and only their realization will provide successful metalingual and, that is more important, intercultural communications.

LITERATURE

1. Бреус Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский: Учебное пособие. М.: Изд-во УРАО, 1998.
2. Миньяр-Белоручев Р. К. О функциях переводчика// Информационно-коммуникативные аспекты перевода: Сб. науч. трудов. Горький: ГГПИ им. М.Горького, 1986.
3. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. –М.: «Воениздат», 1973.
4. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика//Структурализм: «за» и «против». М.: «Прогресс», 1975.

Таржима тартибида овоз хабарнинг фаолиятлари
Сейтжанов Ж.Е., Қорақалпоқ давлат университети

Рахметова И. Ўзбекистон Миллий университети

Резюме. Мақолада таржимада маълумот вазифалари ҳақида гап боради. Билдирувчи вазифа номлар жараёнини англатади. Тасирчанлик вазифаси сўзловчига қаратилган бўлади. Поэтик вазифа маълумот берувчининг эътиборини сўз шаклида кўрсатади. Металингвистик вазифа жараённи ўрганиб, бошқада маълумот вазифаларига эга бўлади. Фатик вазифа нутқ вақтида сўзловчилар ўртасидаги мулоқотни ўрнатиш билан боғлиқ.

Таянч сўзлар: билдирувчи вазифа, тасирчанлик вазифа, поэтик вазифа, металингвистик вазифа, фатик вазифа

Функции речевого сообщения при переводе

Сейтжанов Ю.Е. Каракалпакский государственный университет
Рахметова И. Национальный университет Узбекистана

Резюме. В статье рассматриваются функции сообщения в переводе. Обосновывается, что обозначающая функция означает описание подчиненных ситуаций. Выразительная функция сконцентрирована отправителю. Поэтическая функция сосредотачивает внимание участников речевого свидетельства на форме речевого утверждения. Металингвистическая функция определяет ситуацию, которая преобладает над другими функциями утверждения. Фактическая функция утверждения связана с установкой на обслуживании контакта между участниками коммуникации.

Ключевые слова: обозначающая функция, выразительная функция, поэтическая функция, металингвистическая функция, фактическая функция.

Functions of the speech message in translation

Seytjanov J.E., Rakhmetova I.
Karakalpak State University
National University of Uzbekistan

Summary. The article is about the functions of message in translation. The denotative function means the description of subject situations. The expressional function is concentrated to the sender. The poetic function focuses attention of participants of the speech certificate on the form of the speech statement. The metalinguistic function defines the situation which prevails over other functions of the statement. The actual function of the statement is connected with installation on contact maintenance between participants of the communication.

Key words: the denotative function, the expressional function, the poetic function, the metalinguistic function, the actual function

---

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ АЙЫРЫМ БАС КИЙИМ АТАМАЛАРЫНЫҢ ТАРИЙХЫЙ-ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКЛЕРИ

Зайрова Қ.М.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Халықтың өтмиши, мәденияты, миллий қәдириятларымыз қанша тарийхый дәўирлерди басынан кеширип, халық пенен бирге жасап киятырған, әсиресе халқымыздың әсирлер бойы қол мийнети менен жетистирген әжайып дөретпелерин өз ишине алатуғын материаллық мәдениятының бир түри кийим-кеншек түрлериниң пайда болыўы, олардың аталыўы, қолланылыў өзгешеликлери тарийхый лексикологиялық, этимологиялық, этнолингвистикалық таллаў жасаў арқалы анықланады.

Әййемги заманлардан бери Орта Азия ҳәм Шығыс Европада жасап келген қарақалпақ халқы дүнья мәдениятына өзиниң белгили үлесин қосқан. Профессор С.П.Толстов қарақалпақ халқының әййемги ата-бабалары әсирлер даўамында Арал бойын жағалап көшип-қонып жасаўы арқалы да өзиниң этникалық ҳәм мәдений мийрасларының курамын жаңалап отырғанын айтады [1,3]. Сондай-ақ, илимпаз Ш.Алланиязова өз мийнетинде «халқымыз өзиниң қол өнери буйымларын әсирлерден әсирлерге, әўладтан-әўладқа өткерип сақлап келгени менен олардың биразы соңғы дәўирде турмыста қолланыўдан шығып қалған еди. Ҳәзирги дәўирде оларды қайта тиклеп, олардың тигиў үлгилерин ашып, миллий кийимлерди кийиўди дәстүрге айландырғанымыз бенен де, қол өнерине байланыслы буйымлардың, нағыс атамаларын толық билмеймиз» – деп келтирип өтеди [2,3]. Жоқарыда пикирлерге нәзер аўдарады екенбиз, ҳақыйқатында да умытылып баратырған миллий кийим-кеншек атамаларын, соның менен бирге, тилимизге жаңадан кирип келип өзлескен атамаларды да ҳәр тәреплеме лингвистикалық жақтан үйрениў, олардың мәнилерин ашып бериў бүгинги күнде тил билиминиң әҳмийетли мәселелериниң бири деп есаплаймыз.

Қарақалпақ халқы бир қанша дәўирлерди, қыйын ҳәм аўыр турмысты басынан кеширсе де, өзлериниң миллийлигин көрсетиўши безениў буйымлары менен миллий кийим-кеншеклерин дәўирге сай раўажландырып, жетилистирип барған. Ҳәр бир халықтың кийим-кеншеклери өзиниң қандай да бир белгилери менен ажыралып турады. Солай екен, кийимниң атқаратуғын хызмети тек ғана тәбияттың ыссысы менен суўығынан сақлап қоймастан, миллийлигимизди танытыўда, узақ өтмишимизди аңлаўда этнографиялық ҳәм тәлим-тәрбияның сырларын өзине жәмлеген бир уғым болып есапланады. Биз бул мақаламызда қарақалпақ тилиндеги айырым бас кийим атамаларының тарийхый дереклерине, олардың қолланылыўы ҳәм этимологиясына тоқтап өтпекшимиз.

Қарақалпақ тилинде бас кийим атамалары кийим-кеншек атамаларының ишинде семантикалық жақтан жүдә бай болып, ол миллийлигимизди сәўлелендириўде үлкен әҳмийетке ийе. Әсиресе, олардың ишинде ҳәзирги ўақытта турмыста қолланылмағаны ушын дерлик көпшилиги гөнерген атамаларға айналған *киймешек, жегде, бөрик, сәўкеле, шөгирме, түрме, айдынлы, жаўлық, дегелей, сәлле, телпек, желек, қулақшын, қураш* ҳәм т.б. атамалар халқымыздың үрп-әдет дәстүрлери менен тығыз байланыслы яғный өмир шынлығының үлкен бөлеги үрп-әдет ҳәм салт дәстүр атамалары арқалы көринеди. Деген менен, тилимиздиң сөзлик курамы жаңа

өзлестирилген кийим-кеншек атамалары менен де байып барыўы, халқымыздың басқа халықлар менен болған мәдений байланысларын көрсетеди. Қарақалпақ тилинде ушырасатуғын кийим-кеншек атамалары басқа қоңсылас түркий тиллерде де өнимли колланылады, бирақ ҳәр бир халықтың кийимлеринде өзиниң миллийлигин көрсететуғын өзиншелик үлгилери сақланған.

А.Алламуратовтың мийнетинде «қарақалпақша кесте тигиў өнери халқымыздың шеберлигиниң әжайып үлгилерине ийе. Гейпара кестели кийимлер, нағыс үлгилери, олардың орналасыў композициясы, реңлери басқа қоңсылас халықларда ушыраспайды деп келтирип өткениндей, әсиресе ҳаял-қызлардың мереке-жыйынларда кийетуғын кийимлери ҳәм ер адамлардың кийимлеринде де басқа халықлардың кийиниў мәдениятына салыстырғанда бир қанша өзгешеликлери болған. Көркем әдебиятларды, фольклорлық шығармаларды оқыўанымызда қарақалпақтың миллий кийимлери арқалы халықтың өтмиш тарийхы көз алдымызда айқын сәўлеленеди. Мысалы, *Қулласы, қай таманға қараса өзине таныс базарды, қысқа базар менен узын базар күнлери әтирапты толтырып, шаўқымы көкке өрлеп турағуғын көшелер, кими шөгирме, кими тери менен жийекленген дегелей, кими қамары бөрик, кими реңли жипек сабақлар менен әдипленип, қандайдур нағыслар түсирилген қара қалпақ, қураш, болмаса териден кең мол етип тигилген, желкесин жаўып турағуғын тумақ, молла менен қазы-кәланлардың келисигин келтирип орап, бир ушын ийнине таслап қойған сәллелери, ақ жаўлық таслаған, киймешек кийген, жегде жамылған, айдынлы орамал, мәдели орамал тартқан кейўанылар менен келиншеклер, сәўкеле кийип, өңир моншақ, болмаса бақа туйме асынған қызлар…*[23,21]**.**

Жоқарыда келтирилген мысаллардың өзинде-ақ, жазыўшы кийим-кеншек атмаларының бир қанша түрлерин келтирип, көркем әдебиятта шебер қолланыўы арқалы халқымымыздың үрп-дәстүрин, миллий қәдириятларын, тарийхын көз алдымызға елеслетеди. Усы шығармада келтирилген мысаллардың өзинде-ақ, кийимлердиң тарийхын этнолингвистикалық жақтан тереңирек үйрениў бизди өзине тартады. Ер адамлардың бас кийими болған *қураш, дегелей, шөгирме*, *бөрик, сәлле* атамалары ҳәзирги күнде тилимизде қолланылмайтуғын ескирген атамалар қатарына киретуғын болса, ал *қалпақ, тумақ, топпы* атамалары ҳәзирги ўақытта қолланылыў өриси шекленбеген. Қарақалпақ тилиндеги *қалпақ, бөрик, шөгирме* атамаларының тарийхына тоқтайтуғын болсақ, бул атамалардың жүдә ертеден ақ пайда болған.

Қалпақ атамасы ҳаққында белгили илимпаз К.Мәмбетовтың мийнетинде VI әсирдеги Орхон-Енисей түрклериниң турмыс жағдайлары ҳаққында көлемли мийнет жазған белгили алым Бериштамның пикирлерин келтире отырып: «Сол дәўирде жасаған түркий қәўимлер кийимлери арқалы да бир-биринен ажыралып турады. Ол дәўирдеги түркий қәўимлериниң көсемлери бас кийимине қарап ажыратылады».Соған қарағанда бас кийим әййемги түрклерде үлкен орынды ийелеген. Мәселен, бизиң халқымыздың тарийхый атамасы да «қалпақ» яки «қарақалпақ» болып, А.Н.Кононов «Қалпақ» сөзи әййемги түрклерде «Главарь» (басшы) мәнисин аңлатады дейди. Соның ушын бизиң халқымыз атамасы бас кийим менен байланысса керек»[3,114]–деген мағлыўматларды келтиреди.

Ливицкаяның мийнетинде «Ески түркий жазба естеликлерде XV-әсирде kabalak//kalabak сөзлериниң ушырасатуғыны, рус жылнамаларында (1152-ж) қарақалпақ «чёрные клобуки» этноними тилге алынады» [4,235]–деп көрсетип өтеди. Тилимизде *қалпақ* атамасына реңди билдириўши қара сөзиниң қосылыўы менен *«қарақалпақ»* миллетимиздиң символы сыпатында қолланылыўы, қарақалпақлардың әсирлер даўамында өзиниң миллет болып қәлиплесиўи, олардың қыйын-қыстаў күнлерди басынан өткергени, усы дәўирге жетиўдеги ата-бабалардың қайғы-ҳәсиретин көрсетип турыўшы «қара»-реңи менен қоса аңлатады. Мысалы: *– Қара ишки ҳәўир, ишки ҳәсирет. Ата-бабалардың ҳәсирети сыртқы кийимде көринип турғаны шеп емес* [22,3,151]**.** *Қыста хийўалылар усап қураш кийеди, гүзли-бәҳәр бухаралыларға усап сәлле орайды, Маман бийге усап қара қалпақ кийетуғын күнлери де болады.* [22,2,53]**.** *Булар Ерназар алакөз басшылығында дүзилген «қарақалпақ қыранлары» еди* [22,3,170]**.** Қалпақ атамасы басқа түркий тиллес халықларында да усылай аталады: түрк тилинде *kalpak*, гагауз тилинде *qalpaq*, түркмен тилинде *Galpak*, татар тилинде *qalpaq*, ноғай тилинде *qalpaq*, қумық тилинде *qalpaq*, ҳакас тилинде *xalbax, xalpax*, қырғыз тилинде *qalpaq*, өзбек тилинде *qalpoq*, қазақ тилинде *qalpaq* [4,234-235]. Қарақалпақ тилинде ушырасатуғын кийим-кеншек атамалардың қоңсылас түркий тиллер менен бир-бирине уқсас болып келиўи, бул олардың тарийхый ҳәм мәдений раўажланыўының жақын екенлигинен ғана емес, ал олардың этногенезинде улыўмалық элементлердиң бар екенлигинен дерек береди. Себеби, түркий қәўимлер тийкарынан XIV әсирден кейин өз алдына бөлек халықлар сыпатында танылған. Сол ушын Орта Азия халықларында кийимлердиң миллий өзгешелиги сол дәўирлерден басланған болыўы мүмкин. Қалпақ атамасының этимологиясына нәзер аўдаратуғын болсақ, бул ҳаққында ҳәр түрли пикирлер ушырасады. Т.Дадаханова өз мийнетинде «*қалпақ»* сөзиниң этимологиясын «*қапламақ»* фейилинен келип шыққан *қалпақ‹қапламақ, қаплақ, қалпақ* болып, морфологиялық ҳәм фонетикалық өзгерислерге ушыраған деп көрсетеди [5,80]. Ал, М.Ассомаддинова болса «Ертеде токымашық раўажланбаған ўақытлары адамлар басларын тери яки жапырақлар менен қаплап жүрген. Бул атама *қаплақ* деп аталған. Кейин ала бул *қаплақ* атамасы метатеза жолы менен *қалпақ* көринисине келген. Қаплақтың түбири *қап-гелле қабы*, геллени қаплап турыўшы буйым» – деп түсиндирген [6,31]. Ш.Рахматуллаевтың мийнетинде *қалпақ* сөзиниң мәнисин әййемги түркий тилинде «*көтерил*» мәнисин аңлататуғын қалы-фейилине –ба қосымтасы менен жасалған атлыққа киширейтиўши мәнини түсиндиретуғын –қ қосымтасы қосылыўы арқалы (қалы+ба=қалыба)+қ= *қалыбақ ›қалбақ›қалпақ* болып жасалған деп көрсетеди [7,518]. Жоқарыдағы айтылған илимпазлардың дәлиллеўлери, айтылған пикирлеринен келип шығып, *қалпақ* атамасы басты қаплаў, қаплап жүриў сөзинен келип шыққаны, яғный қап ‹ қапламақ ‹ қалпақ болып жасалғаны буның айқын мысалы болады.

Бөрик қарақалпақ тилинде ушырасатуғын бас кийимниң бир түри атамасы болып, ески түркий жазба естеликлер тилинде börk-шапка мәнисинде ушырасады: *bašqa börkni kejär baš keräk*-егер бас керек болса, бөрик кийиў керек [8,118]. М.Қашғарийдиң сөзлигинде де бөрик атамасы бас кийим мәнисинде берилип: «бӧрк-бӱрк қалпақ, бас кийим деп, мақал менен келтирип өтеди: *башсїз бӧрк болмас* [9,333]. Бөрик атамасы жүдә әййемги кийимниң формасы болып, ол археологиялық қазылмалардың биринде Ираннның VI әсирге тийисли болған хәйкеллеринде ушырасады деген мағлыўматлар бар. Ш.Усманова өз мийнетинде бас кийим атамаларының көпшилиги «қапламақ» семасын тасыған фейиллерден жүзеге келген: börk ‹ börǖ-/bǖrǖ – қаплаў, жаўыў; bǖrǖnc̆ǖk ‹ bǖrǖ қаплаў, жабыў –деп салыстырмалы түрде көрсетип өтеди [10,200]. Ш.Рахматуллаев мийнетинде әййемги түркий тиллердеги «қапла», «жап» мәнисин аңлататуғын бӧрў фейилинен –к қосымтасы арқалы бӧрў+к=бӧрук>бӧрк>борк болып жасалған деп көрсетеди [7.77]. Э.В.Севортянның мийнетинде«бөрк бөрүк «шапка», бур+ук–бурук и далее борк-борук представляет собой производное, образовавшееся с помощью отглагольно-именного аффикса (а)-к от глагола бөрү~бүрү,büri-bürüв ранних турецких памятниках со значением «покрывать», «закрывать» деп келтирип өтип, мысал менен түсиндирген: *Yüzünü bürü dive üzre otur* – жүзиңди жаў ҳәм түйе үстине отыр «Yusuf ve Zeliha» (XIII) [11,II,222-223]. Қазақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде бүркеншік-басқа жабатын жамылғы, бүрке-бүркеўли-бүркеўсиз-бүркеншикти т.б. сөзлерди бир түбирден раўажланып, бүркеў яғный жабылған, бүркелген [12.160] мәнисинде түсиндирилген. *Бөрик* бас кийими атамасының келип шығыўы бөрк/бүркиў/бастырыў сөзлериниң тийкарында келип шыққанлығын айқын айта аламыз.

Қарақалпақ тилинде ер адамлардың бас кийиминиң ең ески түри ***шөгирме*** болып есапланады. Илимпаз К.Мәмбетов мийнетинде «Ҳәр бир этнограф тән алғаны сыяқлы халықтың сыртқы белгисиниң айрықша көзге түсетуғыны бул кийим. Бурын ҳәр бир халық өзиниң миллий кийими менен ажыралып туратуғын еди. *Ала тақыя* яки *ала шапан* кийсе өзбек, тәжик, басына *тумақ* кийсе қазақ түсинилетуғын еди. Соңғы дәўирде ҳәмме бирдей кийинетуғын болған соң, оның қайсы миллеттиң ўәкили екенин сезбей де қалатуғын болдық. Солай да болса жасы үлкенлер бул дәстүрди таслаған жоқ. Мәселен, қарақалпақлардың шөгирмеси менен постыны, ҳаял-қызлардың ҳайўан қашлап бас ораўы халықтың миллийлигиниң негизги көриниси еди. Аўылда жасаған еки дос ғарры болып, биреўи қазақ, биреўи қарақалпақ еди. Қарақалпақ ғарры Шымбайдан шөгирме тиктирип алып келсе, қазақ ғарры Қызыл Ордадан түлки тумақ тиктирип алып келди. Булардың екеўи де я тумақ, я шөгирме тиктирип кийсе болар еди, бирақ өйтпеди. Соған қарағанда кийимниң өзи де миллийликти билдиретуғынын аңлап қалдым. Қарақалпақ халқының негизи бас кийимнен келип шыққаны ушын ба, олар бас кийимди әбден қәдирлейди» [3.39-40]–деген мағлыўматты береди. *Шөгирме* қарақалпақлардың миллий кийими болып есапланады. Басқа қоңсылас халықлар да өзлериниң миллий бас кийимине ийе. Өзбек ҳәм тәжиклер басына *ала тақыя*, қазақлар *тумақ*, қырғызлар *ақ қалпақ*, түрменлер, хорезм өзбеклери ҳәм қарақалпақлар *шөгирме* кийген. Деген менен шөгирме атамасын басқа түркий тиллеринде ушыратпадық. Түркмен тилинде *телпек,* өзбек тилинде *телпак*– териден исленген бас кийим, қарақалпақ тилинде *шөгирме*–алты айлық ямаса бир жыллық қозы терисинен тигилген бас кийим деп түсиндирилген. Тилимизде шөгирме бас кийими атамасы менен бирге телпек, қураш атамалары да теңдей жумсалған. Мысалы: *Бир атың телпекдур, бир атың қураш, / Заманыңда кийим болғаның ырас./ Түрли баслар менен сен болып сырлас, /Талай асыўларды астың шөгирме* (И.Юсупов).

Топпы – қарақалпақ тилинде бас кийимниң бир түри болып, бул атама ҳәзирги ўақытта жийи қолланылады. М. Асомиддинова өзиниң мийнетинде ески жазба естеликлер тилинде дўппи (тўппи) сөзлери ушырамайды деп келтирип өткен болса, проф. Ш. Абдиназимов мийнетинде М.Қашғарийдиң «ДЛТ» мийнетинде *toppı* бас кийим атамасының қолланылғаны, *топпы* сөзиниң этимологиясы туўралы пикирлердиң ушырасатуғы: tubu-tóbe, tubu-адамның төбеси, соннан топпы» [14.52] болып аталғанын келтирип өтеди. Топпы атамасы өзбек тилинде *дўппи*-бас кийим, уйғыр тилинде *тӧрә*-қысқы бас кийим, қырғыз тилинде *тону*- жуқа тигилген жеңил бас кийим, сондай-ақ, түрк тилиниң диалектлеринде *tepelik* –безекли бас кийим деп аталып, ески түркий тилдеги төрü «төбе» сөзинен келип шыққаны дәлилленген [10,202]. Қарақалпақша-русша аўдарма сөзликте топпы-тюбетейка деп берилген, рус тилинде тюбетейка–(тюрк. тюбетей-от тюбе-верх) деп берилген. Төбелик бас кийими атамасы қарақалпақ тилинде де ең әййемги ҳәм дыққатқа ылайық қарақалпақ ҳаял-қызларының бас кийимлериниң бир түри болып, зергерлер тәрепинен ҳәр түрли ҳасыл-таслар ҳәм моншақлар менен безеп исленген. Бул бас кийимди безениў ушын сәўкеленiң үстинен кийетуғын болған.

Ҳәзирги тилимизде бас кийимниң бир түри **малақай** атамасы жийи қолланылады. Қарақалпақ тилинде малақай атамасы териден тигилген бас кийим, *қулақшын, ийтқулақ, тумақ, топпы* деп түсиндирип өтилген. Бирақ ҳәзирги ўақытта *қулақшын, ийтқулақ* атамалары қолланылыўы шекленген болып, *тумақ* атамасы мәнилик жақтан тарайып, кишкене балалар кийетуғын бас кийимди аңлатады. Бирақ, қарақалпақ тилиниң қубла диалектинде малақай атамасы *тумақ, топпы* болып жумсалатуғынын көремиз. Малақай атамасы қазақ тилинде қулағы бар жыллы бас кийим, қулақшын деп [12,578], ал қарақалпақ тилинде ушырасатуғын қулақшын бас кийими қулақты басып туратуғын жыллы бас кийим деп түсиндирилген.

Малақай Орайлық Азияда тарийхый бас кийим болып, бул сөздиң рус тилиндеги этимологиясы ҳаққында ҳәр қыйлы тартыслы пикирлер бар. Көпшилик илимпазлар бул сөз монгол тилиндеги «малгай» сөзинен келип шыққан, бул сөздиң рус тилине кирип келиўи ҳаққында айырымлары малақай атамасының түркий тиллерде кең тарқалғанын, бул рус тилине түркий тиллер арқалы кирип келген деп болжаса, ал айырым изертлеўшилер бул сөзди Кубла –шығыс Сибирьдеги монгол ҳәм мончужур адебий тилинен өзлестирилген деп есаплап,

керисинше, түркий тиллерге рус тили арқалы өткен [15] деген мағлыўматлар ушырасады. Атап айтатуғын болсақ, малақай атамасының этимологиясы еле де тереңирек үйрениўди талап етеди, себеби түркмен тили ҳәм өзбек тиллеринде малақай атамасын дерлик ушыратпадық. Соның ушында малақай атамасының рус тили арқалы түркий тиллерге кирип келди деген пикирлерде ҳақыйқатқа жақын келеди. Малақай ҳәр түрли ҳайўан терилеринен тигилгени ушын, тилимизде олардың қундыз малақай, қамар малақай, ондатра малақай ҳәм т.б. түрлери ушырасады. Қарақалпақ фольклорлық шығармаларда қара тери аўыспалы мәниде малақай атамасының орнына қолланғанын көремиз. Мысалы, *Қара тери хан басында…* (ҚҚ.ф.XI). Бунда қара териниң өзи емес, қандай да бир ҳайўан терисинен исленген малақай түсиниледи.

Қарақалпақ тилинде ушырасатуғын ҳаял-қызлардың бас кийим атамаларының көпшилиги дерлик гөнерген сөзге айланған: *сәўкеле, төбелик, жаўлық, жегде, турме, киймешек* ҳәм т.б. Бул бас кийим атамалары бурынғы дәўир қарақалпақ халқының турмысын сүўретлеўде кең қолланылады.

Қарақалпақ ҳаял-қызлары кийимлерин толықтыратуғын ҳәм эстетикалық шырай бағышлайтуғын түри бул – сәўкеле болып есапланады. **Сәўкеле**– ҳасыл таслар, моншақлар менен безелген бас кийим. Бул бас кийим басқа қоңсылас халықларда (Хорезм өзбеклеринде шокила, қазақларда сәукеле) болып айтылады. Бул бас кийим ертеде ҳаял-қызлардың турмысқа шыққанда басына безенип кийген бас кийими болған. Мысалы: *Қара мақпал сәўкеле, Шашын басар яр-яр-аў* (Қк фольклоры.XI). Қазақ тилинде «*сәўкеле*» лексемасының этимологиясын «*сәу*» және «*келе*» толық мәнили еки сөзден қуралған: «Сәу» компоненти көпшилик түркий тиллерде саў –саламат мәнисин билдиретуғын сөз сыпатында ушырасатуғынын келтирип өтип: «ески түркий тилинде say-здоровый, целый хороший, татар, чуваш, тува тилинде сау-здоровый т.б. Ал, екинши компоненти қырғыз тилинде *күлә*-«тюбетейка конусообразная шапка», парсы тилинде куга-шапка, азербайжан тилинде гүллә-башня мәнилеринде берилген [16,15]. Сондай-ақ, Г.Адилова да өз мийнетинде «*сәўкеле*»-атамасының раўажланыў жолын сақ→сағ→саў, қазақ тилинде екинши сыңардың тәсири менен жиңишкерип сәў болған. Ал, *келе*-сыңары түркий тиллерде «бас кийим» мәнисинде қолланылатуғыны айтып өтеди [17,34]. Ал, этнограф А.Алламуратов өз мийнетинде: «проф.С.Толстов сәўкеленің негизин әййемги Хорезм патшаларының бизиң эрамызға дейинги III әсирге тийисли теңгеде сүўретленген бас кийимине байланыстырса, соңғы изертлеўлер б.э.ш. X әсирде Түслик Азияда (Мессопатамия, Элам, Митанни, Урарту патшалықларында) болғанын көрсетеди. Болжаўлар бойынша шлемге усаған бас кийим бул еллерден Кавказ арқалы Әмиўдәрья алабына, Каспийден шығыстағы ҳәм Арал дөгерегиндеги ойпатлықтағы халықлар арқалы Арқа Шығысқа, саклар ҳәм скифлер жасайтуғын далаларға тараған. Әскерлердиң металл бас кийими шлемнен патшалардың бас кийимине айланып, соңынан ҳаял-қызлардың салтанатлы бас кийими болған. Сондай-ақ, төбелик ҳәм сәўкеле патша бас кийимине усаған болыўы, үлкен сарай салтанатына байланыслы пайда болып ҳәм бул умытылған дәстүрлердиң, жоқ болып кеткен мәденияттың сақланып қалған үлгиси» [1.59-61]-деп келтиреди. Сәўкеле ҳаққында Г.Камалова өз мийнетинде «Сәўкеле – аўызеки әдебиятымызда айтылыўына қарағанда бизиң батыр қызларымыздың кийген кийими ретинде сүўретленеди. Бул қарақалпақ халқының «Қырық қыз» эпосында айқын сәўлеленген. Әлбетте эпостағы сәўкеле менен қызлардың кийген улыўма сәўкелесиниң арасында өзгешелик бар. Деген менен бул фактлер сәўкеленің күтә еский миллий кийимлерден екенлигиниң гүўасы болыўы даўсыз. Сәўкеле иран тилинен алынған «шо куло» яғный «Шапка царя» деген мағананы аңлатады» [18,18] - деп көрсетип өтеди. Илимпаз Ш.Алланиязова өз мийнетинде белгили этнограф О.А.Сухареваның пикирин келтирип өтип, «иран тилиндеги «кулок» сөзиниң түркий тиллерде кең қолланылып ҳәр қыйлы бас кийимди билдиретуғынын, «шоколо» яки «сәўкеле» атамасының иран тилиндеги «шохкулок» сөзинен келип шыққанлығын айтады [2,37]. Жоқарыдағы келтирилген илимпазлардың пикирлерин салыстыра отырып, биз сәўкелени тарийхый бас кийим сыпатында иран тилиндеги «шокуло» яғный шах бас кийими мәнисинен келип кирген деген пикирлерин мақуллаймыз.

Қарақалпақ тилинде ҳаял-қызлардың басына орайтуғын бас кийимиң түри орамал атамасы менен жумсалады. Орамал басқа оралатуғын нәрсе сыпатынды улыўмалық мәнидеги атамасы болып, тилимизде оның бир қанша түрлери бар: *айдынлы, шаршы, жаўлық, киймешек, жегде, ақ гежи, қара гежи, жупқа, биртартар, шалғыш, косинка, орамасам өлгеймен* ҳәм т.б. Қарақалпақ тилинде *жаўлық, жегде,айдынлы,киймешек* атамалары басқа жамылатуғын үлкен узын орамал мәнилеринде түсиндирилген. Мысалы: *Ана өз алдына шығып Ерназарды босатыў жөнинде ханға өтиниш қылыўын соранбақшы болып турды да, өзине ҳай берип «хан буйрығы менен орысларға қарсы қан төгиспеге атланғанларға Ерназаржанның өлими бахыт көринер» деди ишинен ҳәм Асқар бийди еситпегенсип, оның изиндеги жигитлерди танымағансып, жаўлығының шетин тислеўи менен өтип кетти* [22,3,71]. *Қыз ҳешеңеден бийхабар, Доспанның ҳәрекетлерин бағып тур еди, бетине тигилген жаўыз көзлер менен тиклесе алмай, жегдесин сәл төмен түсирип, бетин жасырды*[22,2,172].

Бас кийим атамаларының басым көпшилигин түпкиликли түркий тиллерине тән сөзлер қурайды. М.Қашғарийдиң «ДЛТ» мийнетинде сарағуч- ҳаял-қызлардың басына жаўатуғын нәрселери, орамал [9,449] мәнисинде жумсалған. Түркмен тилиниң этимологиялық сөзлигинде: «әййемги түркий тилде *sara* сөзи қолланған болса, екинши варианты *ора* шағатай тилинде ушырасады. Орамал сөзиниң келип шығыўын «орамақ мәнисиндеги orooh сөзи менен байланыслы деп, түркмен тилинде басқа тағатуғын орамал-ýaglyga орамал, мойынға тағатуғын галстук-boyın ýaglyga болып жумсалады. Орамал сөзи romal (мәниси ýaglyk) көринисинде парсы-тәжик тилинен кирип келген [13.285] деп көрсетилген. *Орамал* атамасы ҳаққында М.Ассомиддинова өз мийнетинде «орам**а**л–парсы-тәжикше: *рў//рўй - жүз, бет, -мол-молидан-сўртиў,* яғный *бетти сүртетуғын буйым* мәнисин аңлатады. Орамал ең дәслеп бет-қол сыпырыў ушын арналған менен, кейин ала бул атама басқа оралатуғын кийим түриниң атамасына көшкен [6,28]–деген пикирди келтирип өтеди. Ҳәзирги ўақытта

тилимизде бул атама еки мәнисинде де теңдей жумсалады. Мысалы: … *басларын айдынлы орамал менен ҳайўанқаслап орап, мурынларына алтын әребек қадап…* [23,2,471]. *Бала әстен түргелип Гүлзийбаның етегине жармасты Ерназар қалтасынан нағыслы орамал шығарып бетин сыпырды* [22,3,105].

Бурын қарақалпақларда бүгинги түсиниктеги орамал атамасы болмаған. Қарақалпақ тилинде ушырасатуғын жаўлық бас кийими орамалдың ески атамасы болып, ол басқа түркий тиллерде jaǧlik/jaγlïk ýaglyk (*ёғлиқ//ёвлиқ//жаўлық//орамал)* болып қолланылады. Азербайжан тилинде *ейлық*, қумық тилинде *явлукь* [19,210,400], қырғыз тилинде *жоолок-орамал* (платок женский), *ақ жоолуқ-ақ орамал (*белый головной платок) [20,261]. Уйғыр тилинде *йағлиқ,* өзбек тилинде *ёғлиқ*, түркмен тилинде ýaglyk, қазақ тилинде *жаўлық* атамасы менен жумсалады. Жаўлық атамасының этимологиясы ҳаққында ҳәр қыйлы пикирлер ушырасады. Ливитскаяның сөзлигинде жаўлық сөзиниң этимологиясына тоқтап: Ески жазба естеликлерде жаўлықты турмысқа шыққан ҳаяллар тартқан деп, оның этимологиясын «jablyk-что она является производной от глагола jabyl – быть покрытым, йа꞉ ғлық//йапыл» [4.61]- деген сөзден келип шыққан деп М.Рэсэненниң пикирин келтирип өтип, жаўлық атамасын жаў-жаўыў фейил сөз бенен байланыстырады. Азербайжан тилинде орамалды келағай//қалағай, *бас йайлиғи* деп атайды, ертеде орамалдың бул түрин басқа жайып, жаўып жүриў ушын пайдаланған. Бәлким сол формадан бас йайлиғи атамасы жүзеге келген болыўы мүмкин [6,29] деген шамалаўлар бар. Сөзлердиң фонетикалық өзгериске ушыраўы түркий тиллерге тән қубылыс болып, йайлиғ//йағлиқ//ёвлиқ//жаўлық болып қолланылған. Қарақалпақ тилинде орамал атамасының ҳақыйқый мәниси ораў сөзинен келип шыққан деген пикирлерге сүйенетуғын болсақ, жаўлық атамасы да өзимиздиң тилимизде жаў-жаўыў-жаўып жүриў мәнисинде сол бас кийимниң атқаратуғын хызметине қарай аталған.

Қарақалпақ ҳаял-қызларының бас кийимлериниң бир түри түрме этимологиясын да «түрме<түрмек, орап ямаса түйип байланған нәрсе түрмек-ле-түйип орап байламақ» мәнисинен келип шыққан деген пикирлер бар. Қарақалпақ тилинде түрме–қыз-келиншеклер басына орайтуғын ямаса жигитлер белине байлайтуғын жипектен тоқылған гезлеме деп, ал қазақ тилинде бул бас кийим атамасы түре тартатын жеңил орамал деп түсиндирилген. Қарақалпақша-русша сөзликте түрме-шелковый шарф яғный жипектен тоқылған шарф сыпатында аўдарма исленген болып, ҳәзирги күнде рус тилинен өзгериссиз келип кирген шарф атамасы тилимизде өнимли жумсалады. Шарф мойынға ораў менен бирге ҳаял-қызлардың басына тағатуғын орамал хызметинде атқарады. Н.М.Шанскийдиң этимологиялық сөзлигинде «Шарф немец тилиндеги scharfe (<schärpe), француз тилинде ёsharpe, бул сөз өз гезегинде латын тилинен алынған болып scirpea «тоқыма» деген мәнини билдиреди [21.501]

Тил билиминиң қыйын ҳәм әҳмийетли мәселелериниң бири бул семасиологиялық, салыстырмалы тарийхый ҳәм этимологиялық аспектлерде изертлеў. Кийим-кеншек атамаларының пайда болыўы, раўажланыў жоллары ҳәм олардың қолланылыў өзгешеликлери тарийхый лексикологиялық, этимологиялық, этнолингвистикалық таллаў жасаў арқалы анықланады. Жуўмақлап айтатуғын болсақ, қарақалпақ тилинде буннан басқа да бас кийимлерди аңлататуғын *дегелей, телпек, қураш, папақ, желек, кебенек, тақыя, айдынлы, орайпек, шалғыш, жупқа* ҳәм ҳәзирги тилимизде жийи қолланылып жүрген рус тили ҳәм рус тили арқалы кирип келген *шәпки, кепка, панама, шляпа, косинка, фуражка, капюшон* ҳәм т.б. бир қанша атамалар бар. Мине, усы бас кийим атамалары да өзиниң келип шығыў тарийхына ҳәм атқаратуғын хызметлерине ийе. Бул өз гезегинде кийим-кеншек атамаларын этнолингвистикалық ҳәм лингвомәдений аспектлерде еле де териңирек үйрениўди талап етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алламуратов А. Мәңги мийрас. –Нөкис, «Билим» 1993.
2. Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилиниң қол өнер лексикасы. –Нөкис, 1997.
3. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. –Нөкис, «Қарақалпақстан» 1995.
4. Этимологический словарь тюркских языков. Подредакций Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадин В.И. –Москва 1989, 1997.
5. Дадахонова Т. Ўзбек тилида чеварчилик лексикаси. –Тошкент, 1963.
6. Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари. –Тошкент, 1981.
7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (Туркий сўзлар). Тошкент 2000.
8. Древнетюркский словарь. –Москва-Ленинград, 1969.
9. Махмуд Қашғарий. Девону луғотит турк. С.Муталлибов аўдармасы I жилд. –Тошкент, 1960.
10. УсмановаШ. Олтайтилларидабошкийимномлари. International journal of Central Asian Studies. 2008. 197-209.
11. Севортян Э.В. Этимологического словаря тюркских языков. ЭСТЯ; 1-8 тома, 1978-2008.
12. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. –Алматы «Дайк-Пресс», 2008.
13. Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. –Aşgabat «miras» 2004.
14. Абдиназимов Ш. Қарақалпақ тили тарийхы. –Нөкис, «Билим», 2018.
15. googleweblight.com.
16. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы: «Наука», 1989.
17. Адилова Г. «Қарақалпақстан қазақлары этнографизмлериниң лингвомәдений анализи». Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) илимий дәрежесин алыў ушын диссертация жумысы. Б-34.
18. Камалова Г. Гөззал үлке. –Нөкис, 1986.
19. Тюркские языки – Языки народов. –М., 1966.
20. Киргизско-русский словарь. –М., 1965.
21. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В.Краткий этимологический словарь русского языка. –М.; 1975.
22. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны 2,3-томлар. –Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979
23. Каримов К. «Ағабий» III. Аққапшық тарийхый роман. –Үргениш , «Хорезм»,2016.

Қарақалпақ тилинде айырым бас кийим атамаларының тарийхый-этимологиялық дереклери

Зайрова Қ.М. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада бас кийим атамалары, олардың аталыўы, қолланылыўы, тарийхый- этимологиялық жақтан таллаў жасалды, ески бас кийим атамаларының өзине тән өзгешеликлери ашып берилди. Айырым бас кийим атамаларының келип шығыў тарийхы сөз етилди.

Таяныш сөзлер: Лексикология, тарийхый-этимология, бас кийим атамалары.

Қорақалпоқ тилида айрим бош кийим номларининг тарихий-этимологик манбалари

Зайрова Қ.М. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада бош кийим ва ўларнинг номланиши, қўлланилиши, тарихий-этимологик жиҳотдан муҳокама қилинди, эски бош кийим номларининг ўзига ҳос ҳусусиятлари очиб берилди. Айрим бош кийим номларининг келиб чиқиш тарихи борасида сўз этилди.

Таянч сўзлар: Лексикология, тарихий-этимология, бош кийим номлари.

Историко-этимологические источники названий некоторых головных уборов в каракалпакском языке

Зайрова К.М. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье проведен историко-этимологический анализ названий головныз уборов у каракалпаков, была предприятия попытка раскрыть своеобразие их значений. Автор также коснулся истории происхождения данных слов.

Ключевые слова: лексикология, историко-этимологические названия видов одежды.

The historical and etymological sources of names of some head-dresses in the Karakalpak language

Зайрова Қ.М. Karakalpak State University

Summary. The article contains a historical and etymological analysis of the names of some types of clothing and their use, an attempt was made to reveal the peculiar meaning of the names of old types of clothing. The author also touched upon the history of the origin of these words.

Key words: lexicology, historical and etymological names of types of clothes.

СЕМАНТИК РАЗМЕТКА ТИЗИМИДА КЎП МАЪНОЛИЛИК ВА ФИЛЬТР

Ахмедова Д.Б.

Бухора давлат университети

Кириш. Семантик тег (рус., разметка) – тил корпусларидаги сўз ёки сўз бирикманинг маълум бир семантик категория ёки ундан ҳам кичикроқ семантик гуруҳ (ЛСГ, семантик майдон ва тўда)га мансублигини билдирувчи, маънони махсуслаштирувчи белги, изоҳлар мажмуи. Корпуснинг семантик теглари сўз маъно(лар)и спецификаси, сўзнинг омонимлик, синонимлик билан боғлиқ изоҳлар мажмуини тузиш, сўзни категориялаш, унинг мавзувий гуруҳ, ЛСГ, семантик майдонга мансублигини белгилаш, деривацион характеристикаси, аташ маъноси каби белгиларни қамраб олади.[1; 48-49] . Семантик теглашда, бошқа разметкаларда бўлганидек, ягона стандарт шакл бўлмаса ҳам, ҳарф, рақам ёки фақат рақамдан иборат кодлардан фойдаланилади. Биринчи ҳарф ёки рақам умумий семантик маънони, кейинги белги эса сўз маъносини янада махсуслаштирувчи кичик семантик гуруҳни ифодалайди. Семантик тег нафақат сўз, балки кўплаб бирикмаларни ҳам семантик гуруҳларга бирлаштиради, бундай пайтда турли бирикувдаги бир маънони билдирувчи бирикмалар битта белги билан кодланади. Идиоматик бирлик (ибора) таркибидаги сўзлар миқдорини билдирувчи ахборот ҳам разметкадан жой олади. Семантик тег корпусдаги сўз маъносининг ихтисослашуви, омонимлик, синонимлик, маъновий гуруҳга ажратиш каби муаммоларни ҳал қилади.

Асосий қисм. Кўпмаънолиликни фарқлаш учун катта контекст керак: сўзловчи ва тингловчи бундай кўпмаънолиликни нутқда сезмайди; маънони таъкидлашга ҳожат йўқ. Галдаги вазифа – сунъий интеллектни шундай ҳолатларни “тушунишга ўргатиш”, ҳеч бўлмаганда, қўлланиш частотаси баланд бўлган конструкцияларни аниқлай олиш алгоритмини яратишга эришиш лозим. Аслида, семантик разметканинг асосий вазифаси ҳам шу. Агар шундай функция йўлга қўйилмаса, корпуснинг электрон шаклга келтирилган одатий луғатдан фарқи қолмайди. Корпус разметкаси, одатда, кўпмаънолиликни аниқлашда бирликнинг “қўшни” сўзга бирикишига қараб иш тутади. Бундай алгоритмни яратиш учун қоидалар мажмуи (типик ва кам учрайдиган ҳолатларнинг барчаси) тилшунос томонидан лингвистик таъминот базасига киритилиши лозим. Қуйида кўпмаънолиликни фильтрлаш алгоритмига мисол келтирамиз.

Разметка тизимида бирлик разрядини белгилаш сўзнинг нарса/шахс оти билан бирика олиш қобилиятига қараб фарқланади: *енгил* сифати нарса оти билан бирикма ҳосил қилганда “оғир эмас” маъносини англатади. Бу бирликнинг кейинги разрядлари эса нопредмет отлар таксономлари билан чегараланади. Унинг фильтрларидан бири қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Сўз	Контекст	Якуний маъно
енгил	+ нарса оти	Sem = разряд “белги-хусусият” таксономик синф: физик хусусият: вазн

Яланғоч сўзининг иккита маъноси мавжуд. Қиёсланг:

Яланғоч 1 – яланғоч киши;

Яланғоч 2 – яланғоч фикр.

Бирликнинг ҳар бир маъноси отнинг таксономик синф билан бирикишида чегараланади. Семантик разметкаси қуйидаги шаклларга эга бўлиши мумкин:

Сўз	Контекст	Якуний маъно
яланғоч	+ шахс	Sem = разряд “белги-хусусият” таксономик синф: физик ҳолат
яланғоч	+ ўрин-жой	Sem = разряд “белги-хусусият” таксономик синф: ташқи кўриниш
яланғоч	+ нарса оти	Sem = разряд “белги-хусусият” таксономик синф: физик хусусият

Фикримизни далиллаш учун *совуқ* сўзини таҳлилга тортамиз. Бу бирликнинг ***совуқ шамол*** (паст температура), ***совуқ ранг*** (кўримсиз ранг), ***совуқ нигоҳ*** (инсон психологик ҳолати) каби маънолари мавжуд. Семантик валентлигини қуйидаги контекстларда кузатиш мумкин:

Сўз	Контекст	Якуний маъно
Совуқ	+ табиат ҳодисаси + вақт	Sem = разряд “белги-хусусият” таксономик синф: физик хусусият: температура
Совуқ	+ ранг	Sem = разряд “белги-хусусият” таксономик синф: физик хусусият: ранг-тус
Совуқ	+ ментал соҳа + психик соҳа + инсонга хос хусусият + инсоннинг ҳаракати ва хулқи	Sem = разряд “белги-хусусият” таксономик синф: инсонга хос хусусият

Семантик разметка қанчалик мукаммал бўлмасин, барибир сўзнинг барча маъносини, маъно нозикликларини аниқ кўрсата олмайди. Мисолни Рус тили миллий корпуси (НКРЯ)дан айнан оламиз. *редкий* сифати *редкая трава (бир-биридан узоқда ўсган ўт)* ва *редкое растение (ноёб ўсимлик)* бирикмаларида бошқа-бошқа маънони англатади. Бундай кўпмаънолиликда мереологик тасниф маънони чегаралайди, аниқлаштиради. Разметкаси қуйидаги кўринишда бўлади:

Сўз	Контекст	Якуний маъно
Редкий	+ «растение» & «совокупности объектов»	SEM = разряд: «качественное», таксономический класс: «расстояние»

Юқорида айтилганидек, Т.И.Резникова, М.В.Копотевларнинг “Лингвистически аннотированные корпуса русского языка (обзор общедоступных ресурсов)” номли мақоласи рус тилидаги бир неча корпус: Рус тили миллий корпуси (НКРЯ), Рус тилининг Тюбинген корпуси, Газета матнлари корпуси, ХАНКО корпусининг лингвистик разметкаси, уларнинг имконияти ва ўзига хослиги таҳлилига бағишланган. Маълумки, ҳар бир корпуснинг разметка даражаси ҳар хил, шунингдек, семантик жиҳатдан разметкаланиш даражаси ҳам. Корпуслар асосан, морфологик, мукаммалроқ ишланса, морфологик, синтактик разметкага эга бўлади. Мавжуд корпусларнинг барчаси ҳам морфологик, синтактик ва семантик разметкага эга эмас. Т.И.Резникова, М.В.Копотевлар санаб ўтилган корпусларнинг лингвистик разметкасини тўлиқ таҳлил қилади. Қуйида ушбу корпусларнинг семантик разметкаси ҳақидаги маълумот/таҳлилларни ўрганамиз. 1. Тюбинген корпуси семантик ахборот (разметка)га эга эмас; 2. Газеталар корпусида семантик разметка элементлари мавжуд.

Биринчидан, корпус матнларидаги айрим сўзлар семантик жиҳатдан аннотацияланган: шахс ва ҳайвонни билдирувчи сўзлар разметкаланиб, 60 та семантик гуруҳ ажратилган. Яна 10 семантик гуруҳ фарқланиб, уларга нутқ феъли, ҳаракат феъли, сифатлар киритилган. Иккинчидан, корпус бирликлари орасидаги лексик-семантик муносабат – синонимия разметкаланган. Фойдаланувчи маълум бир синонимик қатор аъзоларини контексти билан кўра олади; 3. ХАНКОнинг семантик разметкаси А.Мустайоки раҳбарлигидаги гуруҳ томонидан ишлаб чиқилган; семантик гуруҳлар рўйхати ишлаб чиқилган; семантик разметка корпус базасига юкланган. Ушбу семантик разметка морфологик ва синтактик разметка базасида ишланган; 4. НКРЯнинг семантик разметкаси автоматик амалга оширилади: ҳар лемма ва сўз бирикмасига бир/бир неча семантик тег бириктирилган; барча туркумга тегишли сўзларнинг семантик белгиси мавжуд, туркум доирасига чегараланмаган. Аммо таъкидлаш жоизки, битта лемма бир неча семантик гуруҳга тегишли бўлиб қолади. Барча сўз ўз семантик белгиси билан семантик луғатдан жой олган; луғат автоматик равишда корпус сўрови асосида жавоб беради. Лексик омонимлик битта леммада акс этади: омонимлар (худди омонимлар луғатида бўлганидек) алоҳида леммада изоҳланмаган.

Жаҳон тажрибасида семантик разметкани амалга оширишнинг уч тури фарқланади. Семантик разметка сирасига қуйидаги вазифалар киради [2; 61]: кўп маъноли сўзнинг маъноларини белгилаш. Бунда мутахассис кўп маъноли сўзларнинг барча маънолари ажратиб кўрсатилган луғатга таянади; лексеманинг семантик гуруҳга мансублик ҳақидаги тегни бириктириш. Бунда умумқабул қилинган таснифлаш асосларига таянилади; матндаги сўзлар орасидаги лексик-семантик муносабатни акс эттириш. Бунда ҳар бир леммага лексик-семантик муносабатни ифодалаш имконини билдирувчи изоҳ бириктирилади.

Мақола муаллифлари разметка дастури: таггинг, парсинг яратишдаги энг асосий муаммо сифатида корпус разметкаси учун умумқабул қилинган семантик таснифнинг мавжуд эмаслигини кўрсатишади. Рус тили морфологик анализатори мукаммал ишланган ва барча корпуслар учун бирдек қўллаш мумкин. Бу анализатор ягона манба − А.АЗализнякнинг грамматик луғати [4;880] асосида тузилган. Айтиш мумкинки, синтактик ва семантик разметкага асос бўла оладиган мана шундай ягона мукаммал ишлаб чиқилган назарий асос мавжуд эмас. Синтаксис қонуниятларини изоҳлашда турли ёндашувлар бўлганидек, семантик майдон ва гуруҳларни таснифлашда ҳам турли-туман қараш мавжуд. Бу эса тилшуносликда ҳали ечилмаган муаммолар бор экан, корпус разметкасини мукаммал ишлаб чиқиш мумкин эмаслигини кўрсатади. Демак, теглар мажмуи, разметка лингвистик таъминотини ишлаб чиқиш учун ягона мукаммал тасниф – назарий асос керак бўлади.

Тил ресурсларини автоматик қайта ишлаш воситаларини яратиш – жуда кўп меҳнат талаб қилувчи жараён. Шунинг учун уларни автоматлаштириш дастлабки маълумотлар базасини яратиш, уни тўлдириб бориш эса аннотацияли (разметкаланган) корпуслар ёрдамида амалга оширилиши жараённи анча енгиллаштиради. Дунёнинг кўплаб тиллари учун бундай воситалар (масалан, автоматик таржима дастури, морфоанализ

дастури)нинг базавий таъминоти вазифасини ўтай оладиган семантик разметкаланган корпуслар аллақачон яратилган. Олимлар автоматлаштириш жараёнининг йўлга қўйилиши келажакда кўплаб лингвистик ресурслар яратишда пайдо бўладиган тўсиқларни бартараф этишда асқотишини таъкидлашади[5;36]. Махсус луғатларнинг терминологик мукаммаллашуви ҳамда матндан керакли ахборотни ажратиб олиш учун семантик-синтактик моделларнинг яратилишидаги аҳамиятини ҳам алоҳида таъкидлаш зарур.

Биринчи йўналиш етарлича тадқиқ этилган [6; 118-125], аммо таркибли терминлар технологик жиҳатдан изоҳталаб. Иккинчи йўналишда эса асосий ғоялар берилган; тамойиллар ишлаб чиқилган, таклифлар ўртага ташланган. М.Ю.Загорульконинг фикрига кўра, корпуснинг лексик базасини тўлдириш жараёнида қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш талаб қилинади: *1.Морфологик ва лексик омонимлик.* Агар корпус морфологик ва синтактик разметкаланмаган бўлса, лексик базадаги барча омонимлар семантик белги билан тўлдирилиши, омонимларнинг ҳар бири разметкаланиши лозим. Бунда омоформаларнинг ҳар бири худди омонимлар луғатидагидек алоҳида тегланади. Фақат корпусда омонимлик қандай юзага чиқади, компьютер омонимни қандай қилиб “тушунади” деган муаммолар юзага келади. *2.Қўшма сўз (таркибли термин)лар таркибига кирувчи универсал лексика.* Бундай бирликлар умумистеъмол сўз ёки атама таркибидаги сўз сифатида алоҳида тегланади: бирликнинг тилдаги ўрни белгилаб берилади. *3.Луғатларда мавжуд бўлмаган сўз.* Исталган матн фрагментида луғатда мавжуд бўлмаган (янги кириб келган ёки ўзлашмаган) сўз бўлиши мумкин. Бундай бирликни теглашда нимага асосланиш керак? Унинг семантик белгилари тавсифи луғатда ўз ифодасини топмаган. Бундай бирлик муаллиф томонидан махсус ўрганилиб (масалан, сўз туркумига мансублиги, морфологик белгилари ва ҳ.), корпус луғат базасига изоҳи билан бирга киритилиши лозим. *4. Бўлак фрагмент.* Бундай қисм синтактик гуруҳ сифатида қаралади, ўхшаш синтактик шаблон асосида теглар мажмуи билан таъминланади. *5. Ҳарфий-рамзий конструкция.* Бундай бирликлар луғат элементи эмас, балки маълум предмет соҳаси атамаси саналади; сўзлар мажмуасига кириб, синтактик ва семантик муносабатга киришади. Шу сабабли улар ҳам махсус теглар билан изоҳланиши мақсадга мувофиқ.

Хулоса. Демак, корпус семантик разметкаси учун зарурий воситалар сифатида ўзида маълум бир тилнинг лексикасини акс эттирувчи сўзлик (1), тил лексикасини тўла изоҳлай оладиган семантик луғат (2), семантик разметкани амалга ошириш учун лингвистик модел – қоидалар мажмуи (3), семантик разметка тизими (4), қўшимча дастурий восита: кўпмаънолилик ва омонимликни фарқлай оладиган фильтр (5) кабиларни ажратиш мумкин. Семантик теглаш жараёнида морфологик ва лексик омонимлик; қўшма сўз (таркибли термин)лар таркибига кирувчи универсал лексика; луғатларда мавжуд бўлмаган сўз; бўлак фрагмент; ҳарфий-рамзий конструкцияларни разметкалашнинг ўзига хос тамойилларини ишлаб чиқиш лозим, чунки ушбу бирликлар ҳар бир тилда алоҳида характерга эга бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов.- Иркутск: ИГЛУ, 2011. -161ст.
2. Резникова Т.И., Копотев М.В. Лингвистически аннотированные корпуса русского языка (обзор общедоступных ресурсов) // http://ruscorpora.ru/sbornik2005/04reznikova.pdf
3. Копотев М.В., Мустайоки А. Принципы создания Хельсинского аннотированного корпуса русских текстов (ХАНКО) в сети Интернет // Научно-техническая информация. Сер. 2. Информационные системы и процессы. - № 6.: Корпусная лингвистика в России. 2003. – С. 33-37.
4. Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. М.: «Русский язык», 1980. – 880 с.
5. Загорулько М.Ю., Кононенко И.С., Сидорова Е.А. Система семантической разметки корпуса текстов в ограниченной предметной области // http://www.dialog-21.ru/media/1372/94.pdf
6. Ляшевская О.Н., Сичинава Д.В., Кобрицов Б.П. Автоматизация построения словаря на материале массива несловарных словоформ // Браславский П. И. (отв. ред.), Интернет-математика − 2007: сборник работ участников конкурса научных проектов по информационному поиску. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2007. – С.130.

Семантик разметка тизимида кўп маънолилик ва фильтр
Ахмедова Д.Б.Бухора давлат университети

Резюме. Мақолада корпус семантик разметкаси учун зарурий воситалар, қўшимча дастурий воситалар, кўп маънолилик ва омонимликни фарқлай оладиган фильтр атрофлича изоҳланган. Шунингдек, семантик теглаш жараёнида морфологик ва лексик омонимлик, қўшма сўз (таркибли термин)лар таркибига кирувчи универсал лексика, луғатларда мавжуд бўлмаган сўз, бўлак фрагмент, ҳарфий-рамзий конструкцияларни разметкалашнинг ўзига хос тамойилларини ишлаб чиқиш йўллари кўрсатиб берилган.

Таянч сўзлар: корпус разметкаси, таксономик синф, морфологик ва лексик омонимлик, бўлак фрагмент.

Многозначность и фильтр в системе семантической разметки
Ахмедова Д.Б. Бухарский государственный университет

Резюме. Статья посвящена креативному анализу дополнительных программных средств изучения сходств и различий многозначных и омонимичных слов. Также представлены способы разработки специфических направлений разметки буквенно-символических конструкций, фрагментов частей слова, отсутствующих в словарях, универсальной лексики, входящей в состав сложных слов (составных терминов), морфологической и лексической омонимии в процессе семантической реализации.

Ключевые слова: корпусная разметка, таксономический класс, морфологическая и лексическая омонимия, отрезок фрагмент.

Polysemy and filter in semantic tagging system
Akhmedova D.B. Bukhara State University

Summary. The article is devoted to the creative analysis of additional software of studying of similarities and differences of polysemantic and homonymous words. There are also described ways of developing specific principles of letter-symbolic

constructions, non-vocabulary fragmentations, universal lexis included in the compound words (component terms), the morphological and lexical homonymy in the process of semantic tagging.

Key words: corpus tagging, taxonomic class, morphological and lexical homonymy, fragmentary.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ОМОНИМИЯ ҚУБЫЛЫСЫ

Алламуратов Н.Е.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Омоним сөзлер ҳәзирги қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында белгили орынды ийелейди. Қарақалпақ тилинде омоним сөзлердиң қолланылыўы басқа түркий тиллериндеги сыяқлы өзине тән өзгешеликлерге ийе. Омонимлерди изертлеўди буннан жүз жыл бурын Н.И.Гречем ортаға таслайды. Қарақалпақ тилиниң илимий тәрептен үйренилиўи XX әсирдиң 30-жылларында басланса да усы күнге шекем қарақалпақ тилиндеги омонимлер ҳәм омонимиялық қубылыстың арнаўлы түрде илимий жумыс сыпатында үйренилмегенлиги бул тема шешилиўи талап етилетуғын мәселелердиң бири екенлигин көрсетеди. Усы пикирди басшылыққа ала отырып биз дәслеп омонимлердиң түркий тиллерде ҳәм басқа да тиллерде илимий көзқарастан арнаўлы изертлениўине дыққат қаратқанды мақул таптық.

Рус тилинде омонимлерди изертлеў мәселесине ерте дыққат аўдарылғанын көремиз. Л. А. Булаховский «Из жизни омонимов» мақаласында [1,3] омонимлердиң қолланылыўына дәслепки пикирлерди билдиреди. В. В. Виноградов өз илимий мийнетлинде [2,3]лексикалық ҳәм грамматикалық омонимлердиң өзгешеликлерин көрсетеди. Ҳақыйқатында да, қарақалпақ тилиндеги лексикалық ҳәм грамматикалық омонимлердиң бир-биринен өзгешеликлерин көрген ҳалда бул пикирге қосылыўымыз орынлы. Себеби, ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде бирдей түбирге ийе бирақ гәп ишинде билдиретуғын мәнилери ҳәр түрли болған лексикалық омонимлерди (от – шөп, от – өрт, жалын мәнисинде), бир де сөз жасаўшы, бир де сөз түрлеўши ямаса форма жасаўшы қосымта мәнисинде қолланылатуғын *айтыс* сөзи (атлық, сөз жасаўшы), *айтыс* (айтысыў – фейил, форма жасаўшы) морфемалық омоним ушырасады.

Омонимлер ҳаққында О.С.Ахманова [3], С.Усманов [4], Я.Пинхасов [5] өз мийнетлеринде илимий пикирлерди билдиреди. Қ.Аханов өз мийнетинде омонимлердиң бөлиниўинде тийкарынан олардың айтылыў өзгешелигине дыққат қаратады [6,23]. Ал, базы илимпазлар омонимлердиң айтылыўы ҳәм жазылыўына дыққат қаратыўды усынады [4,42]. Бүгинги қарақалпақ тилиндеги омонимлер айтылыў (омофон) ҳәм жазылыў (омограф) өзгешеликлерине ийе. Усы өзгешеликти басшылыққа алған ҳалда екинши топар илимпазларының пикирлерине қосылғанымыз мақул. Омонимлердиң компонентлери А.Я.Шайкевичтиң пикири бойынша бирдей сөз шақабына ямаса ҳәр түрли сөз шақабына да тийисли болып келеди [7,136]. Усы өзгешелигине қарай ол омонимлерди лексикалық ҳәм лексика-грамматикалық (омоформалар) омонимлер деп бөлиўди усынады. Қарақалпақ тилиндеги омонимлердиң де усы бағдарда үйренилгенин көремиз. Омонимлерди көп мәнили сөзлерден ажыратыўда олардың синонимлерине дыққат қаратыў керек [8,53] деген пикир билдиреди. Бул критерия омонимлерди көп мәнили сөзлерден ажыратыўда тийкарғы белги сыпатында бүгинги күни де хызмет атқарады. Өзбек тилинде лексикалық омонимлердиң жасалыў ҳәм қолланылыў өзгешеликлери М.Миртаджиевтың [9,4] кандидатлық диссертациясында изертленген.

Қарақалпақ тилиндеги омонимлер ҳаққында дәслепки пикирлер Н.А.Баскаковтың [10,100] мийнетинде сөз етиледи. Буннан соң Е.Бердимуратовтың «Тил билимине кириспе» [11,45] «Ҳәзирги қарақалпақ тили, лексикология» [12,52] мийнетлеринде көрсетилген. Илимпаз лексикалық омонимлерди омофон, омограф, омоформаларға бөлип үйренеди. Бул анықлама лексикалық омонимлерди анықлаўда ҳәм үйрениўде тийкарғы хызметти атқарады.

Тилде айтылыўы ҳәм жазылыўы бойынша бирдей, мәниси жағынан ҳәр қыйлы, бир-биринен пүткиллей алыс болған омоним сөзлерде қолланылады. Мәселен, қарақалпақ тилинде *ис* (жумыс), *ис* (ушлы ағаштан ямаса металлдан исленген шаншыў ушын пайдаланатуғын әсбап). Айтылыўы жағынан бирдей болған омоним сөзлер көп мәнили сөзлерге жақын. Сөзлердиң көп мәнилигинен (полисемиядан) олардың омонимлик мәниде жумсалыўын айырып билиў керек.

Көп мәнили сөзлер бир сеслик қурылысқа ийе, бирақ бир неше мәнилерди билдирип келеди. Мәнилеринде қандай да бир улыўмалық, жақынлық болса, ондай сөзлер көп мәниликти билдиреди. Мәселен, адамның басы, ағаштың басы, жумыстың басы ҳәм т.б. Бул сөз дизбеклериндеги "*бас*" сөзи үстиңги бөлеги – жоқарысы деген түсиникти, улыўмалық мәнини билдиреди. Ал сеслик қурылысы, айтылыўы менен еситилиўи ҳәм жазылыўы бирдей бола тура, пүткиллей басқа-басқа мәнилерди билдирсе, ондай сөзлер омоним сөзлер саналады. Тилдиң сөзлик қурамында бирдей сеслик дүзилиске ийе, бирақ мәнилери пүткиллей басқа сөзлер көплеп ушырасады. Мысалы: 1) Қартайғанда саз үйренип ақыретте шертесең бе? (ҚҚ.х.н.); 2) Саз ылайдан соққан үшпелекти де шерткен шығарсыз (К.Султанов); 3) –Ҳәммеси саз, – деди Турымбет аға (Ө.Хожаниязов)

Бул гәплердеги "*саз*" сөзи бирдей сеслик дүзилиске ийе болғаны менен бир-биринен өзгеше болған пүткиллей басқа мәнилерди билдирип келген. Биринши гәпте "*саз*" сөзи шертилетуғын нама, екинши гәпте топырақтың бир түри ал, үшинши гәпте таяр, тайын сыяқлы мәнилерди билдирип келген.

Айтылыўы жағынан бирдейлиги бойынша омонимия полисемия менен сырттан қарағанда бирдей сезиледи, билдиретуғын мәнилери бойынша олар түрли-түрли процесслерден ибарат. Омонимиялық қубылыс

мәнилик жақтан ҳәр қыйлы, бир-бири менен ҳеш қандай семантикалық жақынлығы ҳәм байланысы жоқ болған сөзлердиң арасында көринсе, полисемиялық қубылыс мәнилик жақтан жақын бири екиншисиниң базасында дөреген көп мәнили сөзге тийкарланады. Бул жағдай омонимияны полисемиядан, омонимлерди көп мәнили сөзлерден ажыратыўда тийкарғы белги болып табылады.

Тилде омонимиялық қубылыс түрлише ушырасады. Сөз бенен сөз сеслик қурылысы жағынан бирдей, мәниси жағынан пүткиллей өзгеше, мәнилик жақын белгиге ийе емес болып келеди: *ой* – адамның ойы мәнисинде, *ой* – шуқыр, шуқырлық мәнисинде, т.б. Сондай-ақ сеслик айтылыўы бойынша бирдей ал, мәниси ҳәм формасы жағынан пүткиллей өзгеше түрлери де бар: *бар-ды* (бар, шығар мәнисинде), *барды* (өткен мәҳәл фейилиниң үшинши бети), *барды* (табыс септиги қосымтасы қосылған атаўыш сөз).

Усыған байланыслы омонимлердиң еки түри айырылып турады: 1) лексикалық омонимлер, 2) лексика-грамматикалық омонимлер.

Сеслик қурылысы, айтылыўы жағынан бирдей, билдиретуғын мәниси пүткиллей басқаша болған сөзлерди лексикалық омонимлер деймиз. Олар сап омонимлер деп те аталады. Сап омонимлер бир сөз шақабы ишинде жасалады. Мәселен, *ис* (жумыс), *ис* (қуралдың аты), *ай* (аспан денеси), *ай* (ўақыт).

Омонимлер өз-өзинен қалай болса солай пайда болған сөзлер емес, белгили бир дереклердиң базасында дөрейди, қандай да бир лингвистикалық факторларға байланыслы сеслик комплекси бойынша бирдей көриниске ийе болады.

Омонимлердиң жасалыўында ең тийкарғы ҳәм өнимли усыллардың бири сыпатында көп мәнили сөзлердиң мәнилериниң узақласыўын көрсетиў орынлы. Сөздиң көп мәнисиниң биреўлери яки барлығы тарийхый раўажланыў барысында алыслайды, олардың өз-ара жақынлығы сезилмей кетеди, аңлататуғын зат ҳәм қубылыслар арасында ҳеш қандай логика-семантикалық байланыс көринбей қалады. Мәселен, *көк* (рең), *көк* (аспан мәнисинде), *көк* (шөп мәнисинде), *көк* (писпеген, қәмек мәнисинде) сөзлери көп мәнили сөзлер тийкарында дөреген омонимлерден ибарат. Олар арасында полисемиялық қатнастың болғанлығын аспанның да, жаңа шығып киятырған өсимликтиң де, писпеген нәрсениң де (қаўынның, ғарбыздың, асқабақтың т.б.) реңи көк болатуғынлығы дәлил бола алады. Ҳәзирги қарақалпақ тили лексикасында олардың мәнилери бир-биринен алыслап, өзгеше логикалық-семантикалық қатнасқа ийе предметлер менен қубылысларды аңлатады.

Омонимлер ҳәр түрли фонетикалық қурылысқа ийе болған сөзлердиң дәўирлер даўамында өзгерип, бирдей фонетикалық қурылысқа көшиўинен де пайда болады. Мәселен, бас сөзи ески түркий тиллер естеликлеринде баш, бас (давить) мәнисинде усы түринде ушырасады [13,362]. Тарийхый дәўирлер даўамында формасы бойынша да, мәниси бойынша да бир-биринен айырылатуғын усы сөзлер бас деген бир формаға ийе болыўы нәтийжесинде бизиң тилимизде омонимлик қатарды пайда еткен. Бул сөз атлық мәнисинде де, фейил мәнисинде де тек ғана бас түринде қолланылады. Мысалы: Басың екеў болмай, малың екеў болмайды (ҚҚ.х.н.). Малларға тамға бас. Сөз жасаўшы ҳәм сөз түрлеўши аффикслердиң түбир сөзлерге жалғаныўы арқалы тилде бар екинши бир лексикалық мәниге ийе түбир сөзлер менен сеслик қурылысы жағынан усас бирдей омонимлер пайда болады: *алма* (мийўениң бир түри), *алма* (буйрық мейилдиң болымсыз формасы).

Семантикалық жақтан ҳеш қандай байланысы болмаған сөзлердиң сеслик дусласыўы негизинде де омонимлер дөрейди. Мысалы: *от* (от өшириў), *от* (мал азығы мәнисинде), *өт* (адам организмине байланыслы), *өт* (фейил, ҳәрекет мәнисинде).

Тилде морфемалар белгили бир системаны қурайды. Ҳәр қыйлы морфемалар (сөз жасаўшы, сөз түрлеўши ҳәм форма жасаўшы) бирдей сеслик қурамға ийе болады, бирақ ҳәр қыйлы мәнилерди аңлатады. Яғный сеслик элементлери бирдей болған морфемалар мәниси ҳәм хызмети бойынша ҳәр қыйлы болып келеди. Олар морфемалар омонимлер ямаса омморфемалар деп аталады. [14,12].

Қарақалпақ тилинде морфемалардың барлық түрлери де гейде өз ара омоним болып келеди. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде көбинесе төмендеги көмекши морфемалар өз ара омоним бола алады. 1) Сөз жасаўшы ҳәм форма жасаўшы морфемалар: мысалы: Усындай ҳәзил айтыстан кейин Бердақ пенен Өтеш шайыр екеўи қатты дос болады (И.Сагитов). Чай ошаққа малдың тезегин тандырдай қаплап, дөгереклеп боз балалар жаңылтпаш жумбақ айтысып отыр. Бул мысаллардағы *айтыс* сөзи бирinши гәпте атлық жасаўшы қосымта, екинши гәпте фейилдиң шериклик дәреже формасын билдирип морфемалар омонимлерди жасап келген. 2) Сөз жасаўшы ҳәм сөз өзгертиўши морфемалар омонимлерди билдирип келеди: мысалы: Берерменге бесеў көп (ҚҚ.х.н.). Азап бергенлерге ғазап берермен (Омар шайыр). Бул мысалларда *мен* қосымтасы бирinши гәпте сөз жасаўшы қосымта, екинши гәпте сөз өзгертиўши бетлик қосымта формасында морфемалық омоним жасап келген. 3) Сөз өзгертиўши морфемалар өз ара омоним болып келеди. Мысалы: бизиң баламыз (тартым) – бизлер баламыз (бетлик). Морфемалық омонимия қарақалпақ тилинде бирдей түбирлерден де, ҳәр қыйлы түбирлерден де жасала береди.

Тил бирликлери арасында формалық жақтан бирдей болып келиў омонимиялық жағдай фразеологиялық бирликлерде де ушырасады. Фразеологиялық омонимия тилимизде қолланылып жүрген еки турақлы сөз дизбегиниң сыртқы формасы жағынан бирдей болыўына қарамастан гәптиң мазмунына қарай ҳәр түрли мәнилерди билдирип келиўинен жасалады. Мысалы: *қол көтерди* (урды), *қол көтерди* (сайлады, мақуллады). Турақлы сөз дизбеги мәнисинде келген сөз еркин сөз дизбеги менен де сыртқы формасы жағынан бирдей болып келиўи мүмкин. Мысалы: *мийин жеди* (көп сөйлеў мәнисинде), *мийин жеди* (гелленiң мийи, ас мәнисинде).

Қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөзлер бир-бири менен (гәптеги мәни билдириў өзгешелигине қарай) ҳәм турақлы сөз дизбеги еркин сөз дизбеги (сыртқы формасының бирдей болып келиўине қарай) менен де омонимиялық қубылысты дүзип келеди.

Улыўмаластырып айтқанда, омоним ҳәм омонимиялық қубылыслар тилде жийи ушырасады. Олардың көп мәнили сөзлерден ажыратыў, полисемиядан өзгешелигин үйрениў зәрүр. Морфемалық омонимияны бир қанша сөз жасаўшы, сөз түрлеўши ҳәм форма жасаўшы қосымталар арасында көриўимиз мүмкин. Сонлықтан да бүгинги күни ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги омонимлерди изертлеў айрықша әҳмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Булаховский Л.Н. Из жизни омонимов, сб. “Русская речь” под. ред. Л. Щербы, новая серия, III, – Л., 1928.
2. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях, ВЯ, 1960.
3. Ахманова О.С. Обсуждение проблемы омонимии, ВЯ, 1958.
4. Усманов С. Ҳозирги зомон ўзбек адабий тилида омонимлар ва синонимлар, Илмий асарлар, XII чақирув, ТошДПИ, 1959.
5. Пинхасов Я. Ҳозирги зомон ўзбек тили лексикаси, –Тошкент, 1960.
6. Аханов К. Қазақ тілідегі омонімдер, –Алматы, 1958.
7. Шайкевич А.Я. О принципах классификаций омонимов.-Процессы розвития в языке, –М.; 1959.
8. Галкина-Федорук Слова и понятие, – М.; 1936.
9. Миртоджиев М. Возникновение лексических омонимов в узбекском языке. Автореферат канд. дисс…Тошкент, 1964.
10. Баскаков Н.А. Каркалпакский язык, I. II, ч. I. – М.; 1952.
11. Бердимуратов Е. Дәўлетов А. Тил билимине кириспе. –Нөкис. «Қарақалпақстан» 1988.
12. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили, лексикология, –Нөкис. «Қарақалпақстан» 1994.
13. Молов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. –Москва, 1951.
14. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы, (сөз жасалыў ҳәм морфология), –Нөкис, «Билим». 1994.

Қорақалпоқ тилида омонимия ходисалари

Алламуратов Н.Е. Корақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада омонимларнинг тадқиқ қилиниши ва омонимия ходисалари ўрганилган. Мазкур мақолада омонимларнинг ҳозирги кунда қўлланилиши ва унинг ўзига хос томонлари ҳақида тушунчалар бериб ўтилган.

Таянч сўзлар: омоним, омонимия, полисемия.

Процессы омонимии на каракалпакском языке

Алламуратов Н.Е.Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье исследованы омонимы и процессы омонимии. Дано объяснение употребления разновидностей омонимов в современном каракалпакском языке.

Ключевые слова: омоним, омонимия, полисемия.

Homonymy in the Karakalpak language

Allamuratov N.E.Karakalpak State University

Sumary. In the given article there were investigated homonyms and the processes of homonymy. There was explained the usage of variety of homonyms in the modern Karakalpak language.

Key words: homonym, homonymy, polysemy

НЕМИС ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ БИР АҒЗАЛЫ ГӘПЛЕР

Джумамуратов А., Абишова Г.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Лингвистиканың бир тараўы болған салыстырмалы типология соңғы ўақытлары тилши илимпазлардың дыққатын оғада өзине тартпақта. Типология илими XX - әсирдиң басларынан баслап өз алдына илим сыпатында үйренилип –изертленип атырған болса да, ол узақ тарийхқа ийе. Белгили лингвист В. Скаличка өзинин «О современном состоянии типологии» деген мийнетинде «Типология тил илиминиң ең қәдимги, ең изертленген илимлердиң бири» деп жазған еди.[8,19]. Профессор Ж. Бурановтың илимий мийнетлеринде айтылыўынша типология, тил туўралы қағыйдаларды улыўмаластырыў мәселеси XV – XVI әсирлерде илимпазлердың дыққат орайында болған. Деген менен тиллерди салыстырмалы типологиялық характерде үйрениўге ҳеш ўақытта бүгингидей кеўил аўдарылмаған.[2,83].

Алдынғы ўақытлары бир тиллер топарына тийисли, келип шығыўы бойынша бир-бирине жақын тиллер салыстырмалы түрде үйренилген болса ал соңғы жыллары ҳәр қыйлы системадағы тиллерди салыстырмалы үйрениў кең көлемде раўажланып кетти. Түрли тиллер системасына киретуғын тиллерди бир-бири менен салыстырып изертлеўдиң ҳәўиж алып кеткенин проф. Р.Ю. Барсук бес себебин көрсетсе, типология тараўындағы белгили илимпаз Ж. Буранов сегиз себебин тийкар етип көрсетеди. Тилши илимпазлардың пикирлеринше бирдей тәреплери соннан ибарат, олардың екеўинеде де басқа себеплер менен бирге соңғы дәўирлерде шет тиллерди үйрениўге қызығыўшылықтың ҳәм оған болған талаптың артыўы менен байланыслы. Шет тилин үйрениўши оқыўшылар, бул жерде батыс тиллери нәзерде тутылады, ана тилине, сондай-ақ, рус тилине тән болған ямаса уқсамаған тил қубылысларына дуўшар болады. Бул болса үйренилип атырған тил қубылысларын өзлестириўлеринде үлкен қыйыншылықлар келтирип шығарады. Бул қыйыншылықларды жетилистириў ямаса сапаластырыў ушын ана тили менен үйренилип атырған шет тили қублысларынын уқсас ямаса уқсас емес тәреплерин есапқа алып жумысты шөлкемлестириў, оларды оқыўшылардың саналы түрде билиўи үлкен әҳмийетке ийе.

Кейинги бир неше он жыллықлар ишинде биз тил қублысындағы ҳәм уқсаслық, ҳәм айырмашылықлар, және усы ямаса басқа тараўдағы эволюциялық процесслер хаққындағы сораўлар менен көп ушырасамыз. Бундай қәлиптеги тиллерди салыстырыў лингвистикалық улыўмаластырыў ушын кеңнен хызмет етеди.

Тиллерди салыстырмалы изертлеўдиң әҳмийети туўралы көплеген илимпазлар өзлериниң баҳалы пикирлерин билдирген, солардың ишинде Л.В. Щерба былай деп жазған еди: “Салыстырыўлар тийкарындағы бир тилдиң екинши бир тил менен қарсыласыўы, ҳәр қыйлы тиллердеги бир ойды, пикирди ҳәр қыйлы етип айтыўдың өзи адамды пикир ҳәм сезимин билинер билинбес өзгешелигине ықлас қойдырады”.[10,54]. Тиллерди салыстырмалы түрде изертлеўде илимпазлардан В.А. Богородский, Н.О. Дмитирев, В.Н. Чистиков, Н.А. Баскаов, Ж. Буранов, У. К. Юсупов ҳәм тағы басқалар үлкен үлес қосты, олардың айырымлары бул тараўда өзлериниң илимий мектебин, бағдарын жаратты.

Тиллерди салыстырмалы типологиялық характерде изертлеўде үлкен әҳмийет берип В.И. Ярцева «Изертленип, үйренилип атырған материалды билиўге салыстырыў барлық ўақыт мүмкин болады. Ҳәттеки мақсет етип қандай да бир тилди өзинен сыртта жатқан туйық система иретинде көрсетиўши изертлеўлер де, мәселен айтылыўын ҳәм мазмунды салыстырыўларда да болады. Сонлықтан салыстырыўды тил материалын үйрениўдиң – изертлеўдиң универсал усылы деп есаплаўғы болады.[9.190]

Бул ҳақыйқатында да анық дәлийил, себеби салыстырмалы метод тек нәзерий емес, ал әмелий әҳмийетке де ийе. Методистлер ҳәм аўдармашылар ушын оның әмелий пайдасы оғада үлкен. Бул изертлеўдиң нәтийжелери еки тилдеги сөзлердиң грамматикалық ҳарактеристикасының анықланыўына, раўажланыўына улес қосады, сондай-ақ китаплардың авторларына да, қолланыўларына да мүмкиншилик береди. Кейинги жыллары ҳар қыйлы системадағы тиллерди салыстырмалы үйрениў тараўында көплеген жаңа илимий мийнетлер пайда болды. Академик В.В. Виноградов та тиллерди салыстырып изертлеўдиң зәрүр екенлигин, оның әҳмийетин атап өтти. «Туўысқан, жақын тиллерди тарийхый – салыстырмалы үйрениў менен бирге, ҳәр қыйлы системадағы тиллерди теңлестирмели ямаса салыстырмалы үйрениўге болады ҳәм оларды усылай үйрениў керек» [4,97] деп жазған еди.

Сонғы жыллары тиллерди салыстырмалы үйрениў лингвистиканың ең әҳмийетли тараўларнының бирине айналды. Оны изертлеў объекти тек лингвистикалық типология емес, ал тилдиң улыўма қурлысын да нәзерде тутады. Улыўма айтқанда ҳәзирги уақытта улыўма тил билими тараўында белгили орынға ийе болған, өзиниң үйрениў объекти ҳәм изертлеў методларына ийе болған, ҳәр қыйлы системадағы тиллердиң грамматикалық дүзилисин салыстырмалы изертлеў усылы жақсы раўажланбақта. Немис ҳәм қарақалпақ тиллерин салыстырмалы үйрениў тил илимин раўажланыўдағы тек ғана метод болып калмай ол усының менен бир қатарда илимий мектеплерде немис тилин окытыў әмелиятында, усы предметти оқытыў методикасын жетилистириўде, оқытыўдың жаңа усылларын ислеп шығыўда, оқытыўдағы қыйыншылықларды сапластырыўда, аўдарма жумысларын раўажландырыўда тендей пайда келтиреди.

Салыстырмалы метод – бул үйренилип атырған тиллердеги улыўма ҳәм спецификалық өзгешеликлерин анықлаўда қолланылытуғын илимий –изертлеў усыллары, олардың өз ара қатнасыны нәтийжелериниң жыйнағы. Немис ҳәм қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы түрде үйрениўдиң әҳмийетлилигине қарамай, бул машқала еле толығы менен шешилмеген. Бул тараўда тек айрым жоқарыда көрсетилген мийнетлер бар. Қалғанлары туўралы бас қатырыў, изертлеў ҳәзирги жасларымыздың бүгинги ҳәм келешектеги тийкарғы жумысы болып есапланады.

Биз бул мақаламызда немис тиллериндеги бир составлы гәплер, олардың классификацияланыўы, жасалыўы, қолланылыўы ҳәм олардың уқсас тәреплери, сондай-ақ айырмашылықлары туўралы сөз етпекшимиз. Бул тиллер өзлериниң келип шығыўлары бойынша ҳәр түрли тил топарларына тийисли. Қаракалпақ тили агглюнатив – түркий тиллер топарына жатса ал немис тили болса, флектив-герман тиллер толпарына тийсли бул. Теманың актуаллылығы сонннан ибарат - гәп тек салыстырмалып атырған тиллерде ғана емес, ал дүньядағы барлық тиллерде белгили грамматикалық категория. Гәптиң белгили бир түри болған бир составлы гәплер болса барлық тиллерге тән. Бирақта оның түрлеринде жасалыўында, классификациясында тилши илимпазлар арасында белгили бир теңдей пикир жоқ. Соның менен бир қатарда бир составлы гәплердиң изертлениўинде де тиллер арасында парық бар, яғный айтқанда бул машқала айрым тиллерде өз шешимин тапқан, көплеген илимпазлар өзлериниң илимий мийнетлерин усы темаға арнаған болса, ал қарақалпақ тилинде бул тараўда арнаўлы жумыс исленбеген, тек ғана академиялық грамматикаларда берилиўи менен шекленген. Демек, бул теманың өзи қарақалпақ тилинде шешимин күтип атырған машқала, бир неше диссертациялық изертлеўлерге арзыйтуғын машқала десек қәтелеспеген боламыз. Ал немис тили бойынша бизиң қолымызда арнаўлы жумыс жоқ, сонлықтан биз белгили германистлердиң академиялық ҳәм жоқары оқыў орынлары ушын шыгарылған грамматикалырынан пайдаланамыз.

Илимий мийнетлерден тысқары пикирди дәлийлеўге хызмет ететуғын мысалларды қарақалпақ ҳәм немис тиллеринде жазылған көркем шығармалардан, халық аўызеки дөретпелеринен алыўға ҳәрекет еттик. Соны айтып өтиўимиз керек, салыстырылып атрыған тиллерде, атап айтқанда болардың әдебий ҳәм аўызеки сөйлеў стилинде бир составлы гәплер ең көп, актив түрде қолланытатўғын грамматикалық категориялардың бири болып табылады.

Немис тили бойынша шыққан мийнетлерди үйренген ўақытымызда усы тараў бабында бирдей көз- қарас таба алмадық. Көпшилик грамматикалық мийнетлеринде көрсетилгендей немис тилиндеги гәплердиң тийкарғы белгилеринен еки ағзалылық ҳәм фейилилик (предикативлик) қәсийетлери корсетилген. Бул қәсийетлер болса немис тили гәплерин басқа тиллердеги гәплердиң өзгешелигин көрсететуғын факт болып есапланады. Бул дегени немис тилинде бир ағзалы гәплер жок емес, бар, бирақта бизиң баклаўларымыз соны көрсетеди, немис тилинде бир составлы (ағзалы) гәплер түркий тиллер қарақалпақ ҳәм өзбек тиллериндегиге қарағанда кем

қолланылады ҳәмде толық раўажланбаған синтаксислис конструкция болып табылады. Синтаксис бойынша белгили илимпазлар Е.В. Гулыга, М.Д. Матназонлардың мийнетлеринде «Гәплер қурылысы бойынша жай ҳәм қоспа гәплерге бөлинеди» делинип, соның жай гәплер – кеңейтилмеген (еки орынлы) ҳәм кеңейтилген (көп орынлы) гәплерге бөлиниўи туўралы мағлыўмат берилген. Кеңейтилмеген жай гәптин тек баслаўыш пенен баянлаўыштан дүзилетуғынлығын айта келип «Es schneit» гәпин мысал ретинде келтирилген. Егерде баслаўыштың қатнасына қарай бул гәпти топлағанымызда оны ийесиз гәп деп қабыл алынады. Өйткени "es" алмасығы бетсиз алмасық болса, ол тек ғана формал тәреплтен, гәптиң структурасын беккемлеў ушын, сондай-ақ стилистикалық көз қарастан да, грамматикалық қәлиплестириў мақсетинде қолланылады. Ол гәптиң баслаўышы бола алмайды. Мыс: Es regnet. Es dunkelt. Es donnert. Es friert mich. Es hogelt. Es blitzte gestern viel.

Сондай-ақ усы мийнеттиң 15-16 бетлеринде «Еки ағзалы ҳәм бир ағзалы гәплер» деп тема қойылып еки ағзалы гәптиң еки грамматикалық орайдан (баслаўыш ҳәм баянлаўыш группаларын), ол бир ағзалы гәплердиң тек бир грамматикалық орайдан дүзилиси туўралы мағлыўмат берген. Бир ағзалы (составлы) гәплердиң классификациясынан авторлардың пикирине туўра келмейтуғын жери соннан ибарат, онда «Ja» (аўа), Nein (жоқ), Sicher (әлбетте), ҳ.т.б. сөзлерди бир ағзалы гаплердиң мысалы ретинде берип қойыпты. Бир ағзалы гәплер я баслаўыш ямаса баянлаўыштан дүзилисин есапқа алсак жоқарыдағы сөзлер бир ағзалы гәплердиң түрине жатпайды. Олар аўыз еки сөйлеў тилинде, диолог сөйлеўде пикирдиң тастыйығын ямаса буйрықланыўын билдириўши сөз гәплер болып табылады. Ондай сөз гәплер тек ғана немис тилинде де емес, бәлким барлық тиллерге тән болған грамматикалық қубылыс. Мыс: Ертең бизикине келесең бе? – Аўа! – Жоқ – Билмеймен» [5,17,18].

Авторлар өзлериниң мийнетинде фейил ҳәм фейил(сиз) болмаған бир ағзалы гәплер деп екиге бөлип қараған. Фейил бир ағзалы гәплер фейилдиң бетлениўши бөлегине ийе болады да, грамматикалық ҳәм комуникативлик қәсийетлерге қарай еки ағзалы гәплерге жүдә жақын, уқсас келеди деп көрсеткен. Es ist mir kalt. Маған суўық. Бул жерде фейил бир ағзалы гәплердиң тек бир түрин көрсеткен, яғный ийесиз гәп формасын. Онда да болса "es" бетсиз алмасығы баслаўыш функциясында қолланылады. Бул гәптиң структуралық дүзилисин, грамматикалық қәлиплесиўин сақлаў ушын. Фейил болмаған бир ағзалы гәплер болса, сол аты аталған мийнетте бир неше түрге бөлинеди. Онда олардың қайсы сөз шақабынан жасалғанлығы нәзерде тутылады. Мысалға үндеў сөзлерден: Hurra! Oh! ҳ.т.б.

Баслаўыштан түрине қарай ийели (persönliche) гәплер ҳәм ийесиз (unpersönliche) гәплер болып классификацияланған. Басқа авторлардан усы мийнет авторларының өзгешелиги олар ийеси белгисиз (unbestimmt – persöliche) гәплерди ийели гәплердиң составына киритип қойыпты. Ийесиз гәплердиң "es" бетсиз алмасығы формаль тәреплтен баслаўыш болып келеди, айрым ўақытлары ол да түсип қалыўы мүмкин. Ал ийеси белгисиз гәплерде болса "man" белгисиз алмасығы бар ҳәм ол баслаўыш хызметин атқарады деп көрсетилген .

А. Қурбанбаев, М. Авезовлар мийнетинде бир составлы (ағзалы) гәплерди: 1.Баслаўыш группасынан дүзилген бир составлы гәплер; 2.Баянлаўыш группасынан; 3.Модаль сөзлерден; 4.Үндеў сөзлерден; 5. Қутлықлаў, миннетдаршылық, өтиниш, куйиныя сыяқлы мәнилеринде бир составлы гәплер деп қаралған [6, 17-18].

Баянлаўыш группасынан дүзилген бир составлы гәплерди усы китаптың авторлары 3 түрге: 1.Фейилдиң буйрық мейил формасынан; 2. Фейилдиң инфинитив формасынан; 3.Бийтәреп гәп формасынан жасалған гәплер деп классификация ислеген. Өз классификацияларының кеңлиги, анықлығы менен бирнеше мийнет авторларынан парық етеди. Авторлардың бул мийнетинде де баслаўыштың турлерине қарай гәплер 3 түрге: ийеси белгили, ийеси белгисиз ҳәм ийесиз гәплер деп бөлинип көрсетилген. Ийеси белгили гәплерди гәптиң бир түри сыпатында қараў олардың пикирлеринде алдынғы китаптың авторларынан өзгешелик бар екенлигин көрсетип турыпты.

Белгили германист илимпаз О.И. Москальскаяның [7, 301] мийнетинде болса фейилсиз бир составлы гәплерли жай гәплердиң айрықша бир түри деп сыпатлама берген. Фейил бир составлы гәплерге мысал ретинде: Komm mich friert, hier wird nicht scheint u.a. келтиреди де оларды баянлаўыш еки составлы гәплердиң баянлаўышына уқсап кететуғын, жақынлығын айтады.

А. Қурбанбаевтың «Немис ҳәм қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы грамматикасы. Синтаксис» [5,55-57] деген мийнетинде жай гәплерде бас ағзалардың қатнасына қарай бир составлы ҳәм еки составлы деп екиге бөлинетуғынлығы, фейилдиң ҳәм фейилден баска сөз шақапларынан жасалған бир составлы гәплер деп тағы екиге бөлинетуғынлығы туўралы пикир билдирилген. Сондай-ақ, сол мийнетте баслаўыштың қатнасыўына қарай гәплердиң классификацияланыўы жөнинде исенерли пикирлер баян етилген. Деген менен гәплердиң соңғы критерия бойынша бөлиниўинде жоқарыдағы айтылған пикирлерден өзгешелик сезилмей турыпты, яғный олар менен бирдей деген сөз.

Бирақ М.Г. Арсеньева ҳәм де басқалардың авторлығында дөретилген мийнетте гәплердиң классификацияланыўы алдынғыларына қарағанда толығырақ ҳәм анығарақ берилген. Улыўма бир составлы гәплер 5 түрге бөлинеди де, олардан фейил бир составлы гәплер нәўбетинде үшке ажратылған. Жокарыда фейил бир составлы гәплердиң үшинши түри бийтәреп гәп [1, 17] деп жүритилген болса, ал бунда ийесиз гәп деп қаралған. Соңғысы бизге мақул көринди. Одан тысқары сәлемлесиў, миннетдаршылық, кеширим сораў, өтиниш, күйиниў, ырзашылық сыяқлы мәнилерди аңлататуғын сөзлерден жасалған бир составлы гәплер де олардын бир айрықша түри сыпатында қабыл етилген ҳәм де қаралған. Ал бундай гәплер туўралы биз көрген илимий мийнетлерден ҳеш биреўинде де, я қарақалпақ тилинде, я өзбек тилинде ҳеш қандай сөз етилген емес. Тиллерди салыстыра отырып немис тилинде бар болған бир составлы гәплердиң усындай (формаларын)

түрлерин басқа тиллерге де енгизиў мүмкин деген пикирди айтпақшымыз. Өйткени бундай мәнили гәп-сөзлер тек ғана немис тилине емес, ал барлық тиллерге, соның менен бир катарда қарақалпақ тилине де тән, бул болса өз алдына изертлеўди талап етеди.

Сондай-ақ М.Г. Арсеньевлардың усы мийнетинде гәплердиң баслаўыштың түрине қарай классификацияланыўында да өзине тән өзгешеликти көремиз. Егер басқа авторларда ийели, ийеси белгисиз ҳәм де ийесиз гәплер болып үшке бөлинсе, аты аталып атырған шыгармада төрт түрге бөлингенлигин көремиз: 1. Ийели (persönaliche) гәплер. 2. Ийеси белгисиз (unbestimmt persönliche) гәплер. 3. Ийеси улыўмаласқан (verallgemeinerd - persönaliche) гәплер: 4. Ийесиз (unpersönaliche) гәплер деп жүритиледи.[1, 79]

Олардың усындай классификацияланыуы түркий тиллерде атап айтқанда фейил бир составлы гәплердин түрлерине уқсап кетеди. Оларды бирақ дурысырақ нәзер салып таллаган ўақтымызда олардагы парық, өзгешелик, сондай- ақ уқсаслық тәреплери де анық көринеди. Егерде түркий тиллерде фейил бир составлы гәплердиң биринши түри ийеси белгили (шахсы анық), (определенно - личный) деп жүргизилсе, немис тилинде ийели (persönliche) гәплер деп қаралады. Соны айтыў керек олардың арасындағы айырмашылық тек олардың атамасында емес, бәлким мәнисинде де, баслаўыштың берилиўинде де анық көринип турыпты.

Биз өзимиздиң мақаламызда немис тили граматикасы бойынша шыққан авторлардың мийнетлерине сүйене отырып М.Д. Арсеньеваның классификацияларын басшылыққа аламыз. Соны айтыў керек, егер түркий тиллеринде гәплер бир критерия бойынша бир составлы ҳәм еки составлы етип бөлинсе, ал сол бир составлы гәплер фейил бир составлы ҳәм атаўыш бир составлы гәплер деп қаралса, немис тилинде бираз басқашалаў. Алды менен бас ағзалардың қатнасына қарай еки ағзалы (составлы) ҳәм бир ағзалы (составлы) гәплер деп бөлинеди деп үйренилсе, соңынан баслаўыштын қатнасына түрине қарай бир неше түрге бөлинеди. Немис тилиндеги гәплерге тән белгилер бир өзгешелик яғный қәсийет, олда болса фейиллик белгиси болып табылады. Бир составлы гәплер атаўыш бир составлы ҳәм фейил бир составлы гәплер деп бөлинеди. Бул немис тилинде де солай. Ал баслаўыштың түрине қарай түрлеринин барлығында да баянлаўыш бар. Олардағы баянлаўыш баслаўыштың жанлыма яки предмет болыўына карамастан толық баянлаўышлы гәплер. Олардағы баянлаўыш еки составлы гәплердиң баянлаўышларынан парық етпейди. Ал бир составлы гәплердиң баянлаўышынан да парық етпейди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Арсеньева М. Д. Grammatik der deutschen Sprache. –М., «Высшая школа» 1963 г.
2. Буранов Ж.Б Инглиз ва узбек тилларининг қиесий типологияси. –Тошкент «Уқутувчи» нашриёти. 1973.
3. Бердимуратов Е., Насыров Д., Даулетов А., Бекбергенов А. «Ҳәзирги қарақалпақ тили морфологиясы» –Нөкис 1981.
4. Виноградов В.В. Избранные труды по лексикологии и лексикографии. –М., 1997.
5. Қурбанбаев А. «Немис ҳәм қарақалпақ тиллериниң салыстырмаылы грамматикасы» –Нөкис 1992.
6. Қурбанбаев А., М. Авезов «Немис тили грамматикасы. Синтаксис» –Н. 1991.
7. Moskalskaja. Grammatik der deutschen Sprache. –М. 1988.
8. Скаличка В. О современном состоянии типологий. –М., 1963.
9. Ярцева В. И. Сопоставительно- типологическое исследование в области синтаксиса, –Л. 1973.
10. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. –Ленинград 1957 .

Немис ва қорақалпоқ тилларидаги ,бир аъзоли гаплар

Джумамуратов А., Абишова Г. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада немис ва қорақалпоқ тилларидаги ,бир аъзоли гаплар қиёсий ўрганилган. Морфологик жиҳатдан анализ берилган. Ўларнинг ясалиши, қурилиши тўғрисида қиёсий тадқиқот ясалган.

Таянч сўзлар: аъзо, лингвистик, типология, система, қиёсий, универсал

Односоставные предложения в немецком и каракалпакском языках

Джумамуратов А., Абишова Г. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье идет речь об одночленных предложениях немецкого и каракалпакского языков. Сравнительно рассматривается их структура и образование, их различие и сходства.

Ключевые слова: член, лингвистический, типология, система, сопоставительный, универсал

The one member sentences in the German and Karakalpak languages

Djumamuratov A., Abishova G. Karakalpakh State University

Summary. In this article about one member sentences of the German and Karakalpak languages there are comparatively investigated their structure and formation, distinction and similarities.

Key words: member, linguistic, typology, system, comparative, universal

---

ЎҚИБ ТУШУНИШ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЎҚИШ СТРАТЕГИЯЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Мамбетниязова А., Бабаева Г.

Қорақалпоқ давлат университети

Маълумки, «компетенция» атамаси илк бор Н.Хомский (1) томонидан қўлланилган бўлиб, у тил тизими ҳақидаги билимларга эга бўлишни, яъни компетентликни ифодаловчи «лингвистик компетенция» маъносида фойдаланила бошлаган. Аммо, бу тилни реал нутқий вазиятларда қўллай олишни ифодаламаган. Методик

адабиётларда «компетенция» атамаси билан боғлиқ кўплаб атамаларни учратиш мумкин: лингвистик компетенция, дискурсив компетенция, прагматик компетенция, коммуникатив компетенция, стратегик компетенция, ижтимоий-маданий компетенциялардир. Т.В.Хильченко (2) ушбу компетенциялар қаторига касбий компетенцияни ҳам қўшишни таклиф қилади. Лингвистик компетенция лексик бирликлар ва грамматик қоидалардан фойдалана билишни ҳисобга олса, дискурсив компетенция ёзма матн ҳосил қилиш ва уни изоҳлай олишни ўз ичига олади.

Прагматик компетенция нутқий мулоқотни кўзланган мақсадга мос ташкил қила билиш ва зарур маълумотни олиш ёки беришда тил воситаларидан тўғри фойдалана билиш ҳисобланса, стратегик компетенция мулоқот жараёнида юзага келадиган мураккаб вазиятларга ўзгартиришлар киритиш орқали чиқиб кетишни ифодалайди (3). Бундай ҳолатда нутқий фаолият иштирокчиси, сўз маъносини контекстдан англаб, нотўғри қўлланилган тил воситаларининг тўғри вариантни аниқлаш кўникмаларига, шунингдек, зарур бўлганда ёзма (ёки оғзаки) контекстни истак-хоҳиш ва маъно-мазмунига кўра ўзгартира олиш малакаларига ҳам эга бўлиши талаб этилади.

Ижтимоий-маданий компетенция мулоқот мавзуси, нутқий вазиятларни танлай билиш, талабаларни тили ўрганилаётган мамлакат маданияти билан таништиришда уларда ўзга маданият ва ушбу маданият соҳиби билан бўлган нутқий мулоқотда толерантлик лаёқатига эга бўлишни назарда тутади. Мазкур компетенциялар коммуникатив компетенциянинг таркибий қисмлари ҳисобланиб, улар талабаларда бадиий матнларни ўқиш кўникмасини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Биз Т.В.Хильченконинг касбий компетенция ҳақидаги фикрига қўшилган ҳолда, талабаларнинг чет тилидаги нутқ компетенциясини шакллантиришда уларнинг касбга доир нутқий компетенциясини ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратиш зарурдир. Бу уларнинг келгусида чет тилидаги манбалардан ўз касбларига оид бўлган ҳар хил матнларни ўқиб тушуниши ва олган маълумотларини батафсил етказиб бериши орқали улардаги ўқиш кўникмасининг даражасини аниқлашимиз мумкин. Бугунги илм-фан ва техника ривожланаётган даврда ўқиб тушуниш компетенцияси ижтимоий ва маданий ҳаётимизнинг бир қисми бўлиб ҳисобланади. Ўқувчи ва талаба ёшларнинг ўқиб тушунишга бўлган кўникмасини ривожлантиришда ўқиш компетенциясининг ўрни беқиёсдир.

Ўқувчининг ўқиш жараёнида матн устида машқ қилиши уларнинг ўқиш компетенциясини ривожлантиришдаги энг муҳим имкониятлардан бири ҳисобланади. Дархақиқат ҳар қандай синфда ўқувчиларни кучли ва кучсиз тоифаларга ажратамиз. Ўқувчида ўқиб тушуниш кўникмасини ривожлантириш учун уларнинг матнларни қай тарзда ўқиши ва ўқиш жараёнида нималарга эътибор бериши зарур деган савол билан бир қаторда кучли ва заиф ўқувчилар бир-бирларидан қандай фарқланади деган савол юзага келиб чиқиши табиий ҳолдир. Мазкур саволларга Duke / Pearson (4) ўз илмий тадқиқотлари натижасидан келиб чиқиб, ўқувчи матнни ўқиб тушунишда, стратегиялардан фойдаланишда нималарга эътибор қаратиш зарурлигини қуйидаги тарзда эътироф этади: кучли ўқувчи ўқиш жараёнида фаол кузатади ва даставвал аниқ ўқиш мақсади бўйича иш юритади; матнни ўқиш жараёнида қўйилган мақсаднинг тўғрилигига узлуксиз тарзда эътибор қаратади; кучли ўқувчи матнни батафсил ўқишдан олдин кўз югуртиб чиқади ва матн тузилиши каби аниқ белгиларнинг ёрдамида ўқиш мақсади аниқланади; ўқиш жараёнида ўқувчи матннинг давоми тўғрисида турли хил гипотезаларни илгари суради; ўқувчи селектив ўқишда мен нимани тез ёки секин ўқидим, нимани яна ўқишим керак каби фикрларга тўхтовсиз тўқнаш келади; кучли ўқувчи ўқиганларининг мазмунини ўқиш жараёнида ёзиб текшириди ва назорат қилади;улар ўзларининг олдинги билимларини фаоллаштириб, уни матннинг мазмуни билан боғлайди; автор ҳақида маълумотга эга бўлади, ўқиш стили ва матннинг мақсади, тарихий алоқалар тўғрисида фикр юритади; ўқувчи нотаниш сўзларнинг мазмунини ёки матндаги концептларни тушунишга ҳаракат қилади; улар матннинг мазмуни ва сифатини мулоҳаза қилиш билан чекланмасдан, унга ҳам интеллектуал, ҳам эмоционал эътибор қаратади; кучли ўқувчи ҳар хил матн турларини турли усулларда ўқийди; улар фақат ўқиш жарёнида эмас, шунингдек қисқа танаффус ва ўқишни давом этишда матнни ўрганиб чиқади;

Тадқиқотлардан заиф ўқувчиларнинг ўқишга бўлган муносабати ва ўқиш стратегияларидан фойдаланиши кучли ўқувчилардан фарқли эканлигини кузатишимиз мумкин. Шу ўринда, ёрдамчи ва муҳим стратегияларга бўлган билимнинг паст даражадалиги ўқиш стратегияларини фойдаланишда кам эътибор қаратилишини таъкидлаб ўтишимиз зарурдир. Бошқа томондан эса, заиф ўқувчиларда ўқиш мотивациясининг етишмовчилиги кузатилади. Муваффақиётли ўқишга эришиш учун матнлар билан интенсив тарзда машқ қилиш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, стратегияларнинг интенсив қўлланилиши қўшимча ҳаракат ва эътиборни талаб этади. Заиф ўқувчи ўқиш жараёнида фақат пассив муносабатда бўлиб қолмасдан, стратегик машқлардан ўзини четга тортади. Кучли ўқувчилар эгаллаган ўқиш стратегиялари дарс жараёнида барча ўқувчилар томонидан қўллаб-қувватланишини эътироф этиб ўтишимиз жоиздир.

Дарс жараёнида ўқиш кўникмасини ривожлантириш учун ўқиш стратегияларидан фойдаланиш ва уларни мустақил тарзда машқ қилишни тақозо этади. Бунинг учун ўқиш кўникмасини ривожлантиришга оид бўлган матн ва машқларни бажаришда вақтнинг етарли даражада бўлиши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Тил ўрганувчиларнинг ўқишга бўлган қизиқишини оширишда матнларни тўғри танлаш зарур, масалан, матндаги маълумотларга эга бўлиш, ўйин тартиб ва қоидалари ёки қўлланмаларни тушуниш ва ҳ.к. Агар улар етарлича ўқиш ва ёзиш кўникмаларига эга бўлса, турли хил матн турларини тушина олади. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, матнни тушуниш ҳар доим ўқувчининг билимига тааллуқли эканлигини ҳам таъкидлаб ўтишимиз жоиз. Шу тариқа, яхши танланган матнни ўқиш орқали ўқувчи мавзуга оид янги сўзларни ўрганиб гина қолмасдан, уларнинг матнда фойдаланилишига ҳам эътибор қаратади.

Биз талаб қилганимиздек, тил ўрганувчилар учун фақат ўзлари тушунган барча турдаги матнларни ўқиб тушуниш эмас, шунингдек турли матнларни ёзиш ҳам муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Бундан келиб чиқиб, ўқиш ва ёзиш кўникмалари ўртасидаги боғлиқлик натижасида ёзишда ўқиш кўникмаси, ўқиш жараёнида эса ёзиш кўникмаси ривожлантирилади. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, янги стратегияларни ривожлантиришда қуйидаги босқичларга эътибор қаратайлик. Улар: стратегияларни тушунтириш ва изоҳлаш; ўқитувчи ва ўрганувчи томонидан кўрсатилиши; умумий фойдаланиш; кичик гуруҳларда кўрсатма асосида машқлар бажариш; стратегияни мустақил ифодалаш; қайта текшириб кўриш, эгаллаган билим ва кўникмаларни аниқлаш.

Мазкур алоҳида босқичларни фойдаланиш жараёнида ўқитувчи тил ўрганувчиларнинг стратегияларни қай тарзда қўлланаётганлигига ҳар доим эътибор қаратишни тақозо этади. Шу тариқа, улар ўзларининг ўқиб тушуниш кўникмасини ривожлантиради. Стратегияни самарасиз ёки номукаммал даражада фойдаланмаслик учун қўшимча кўрсатмалар тақдим этиш ёки тушунтиришда бошқа ёндашувларни танлаш муҳим аҳамият касб этади. Тил ўрганувчилар стратегияларни фойдаланишда мустақил текшириб кўриши ва матнни ўқиб тушунишда ўз кўникмалари ва камчиликларини англаши зарурдир.

Ўқиб тушунишни самарали ривожлантиришда бир неча стратегиялар изоҳлаб ўтилади. Ўқувчиларнинг мавзуга оид билимлари матн олди машқларини бажариш пайтида маълум бўлади. Берилган фикрларнинг тўғри ёки нотўғри эканлиги воқеаларнинг давомини ўқиш жараёнида кузатилади. Ёзма маълумотлар абстракт ҳисобланади, чунки уларни эсда сақлаб қолиш мураккабдир. Образли тасвирлар эса, бизга матндаги маълумотларни яхши тушуниш ва гапириб беришда ёрдам беради, ва шунингдек конкрет ва эслаб қолишда осон ҳисобланади. Кўргазмали тасвирлар матн маълумотларини графикаларда, диаграммаларда, моделларда ёки расмларда тақдим этади. Кўргазмали шаклга кўчириш ўқиш жараёнида ўқувчининг билими, матнни тушуниши ва изоҳлаши орасидаги муносабатларни оширади. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, биз қуйида суҳбатнинг тузилишида муҳим аҳамият касб этувчи мақсад ва суҳбатни давом эттиришда зарур ҳисобланган саволларни тақдим этмоқчимиз.

Мақсад	***Саволлар***
Суҳбатни бошлаш	❖ Муаллиф нима ҳақида баён этмоқчи? ❖ Муаллиф бизга нима демоқчи?
Муаллифнинг фикрини аниқлаш	❖ Муаллиф бизга нима демоқчи, бу нимани англатади?
Маълумотларнинг боғлиқлигини аниқлаш	❖ Муаллиф қандай маълумотларни тақдим этди? Муаллифнинг бизга айтиб ўтганларига қандай муносабатда бўлишимиз мумкин?
Матнни тушунишдаги мавжуд тўсқинликларни аниқлаш	❖ Матннинг мазмунини тушунишда қандай камчиликлар мавжуд? Биз нимани топишимиз мумкин?
Изоҳлар ва хулосанинг мослигини аниқлашда матнни ўқиб текшириб чиқиш	❖ Муаллиф бу ҳақида баён этганмиди? Муаллифнинг фикрларидан биз ўз саволларимизга жавоб олдикми?

Хулоса ўрнида шуни таъкидлашимиз мумкин, кўпчилик тил ўрганувчиларга мураккаб вазифаларни бажаришда ва матнни (оғзаки ва ёзма) тушунишда батафсил кўрсатма ва машқлар зарур ҳисобланади. Матнни тушуниш ва изоҳлашда қуйидаги мавжуд қоидаларга эътиборимизни қаратмоқчимиз: 1. Аҳамиятсиз маълумотларни чизиб ташлаш; 2. Ортиқча маълумотларни чизиб ташлаш;3. Кўп сўз билан берилган фикрни бир сўз билан тақдим этиш; 4. Воқеаларни бир сўз билан ифода этиш; 5. Бош тамойилни танлаш; 6. Бош тамойилни ўзи ўйлаб топиши керак.

Мазкур қоидалар матнни тушунишда муҳим аҳамият касб этиб гина қолмасдан, хулоса чиқаришда самарали натижани кўрсатиши ҳам мумкин. Кўрсатилганлардан хулоса қилиш мумкинки, таълим воситаларидан мақсадга кўра тўғри фойдаланиб, оғзаки нутқни ўстириш жараёни юқорида қайд этилган педагогик ва дидактик омилларни ҳисобга олиб ташкил қилинса, талабаларнинг ўқиб тушуниш компетенциясини шакллантириш самарадорлиги ортади. Талабаларда ўқиб тушуниш компетенциясини шакллантириш уларни фикрлаш, мулоҳаза қилиш, таҳлил қилиш, хулоса чиқариш, ўз фикрларини изоҳлаб беришга ўргатишни ҳам ўз ичига олади. Талабаларга ижодий ёндашувни талаб қилувчи топшириқлар бериш орқали уларда ватанпарварлик, ўз касбига бўлган ҳурмат, меҳнатсеварлик ҳислатларини шакллантириш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Кудряшова, О.В. Компоненты коммуникативной компетенции при обучении письменной речи. // «Вестник ЮУрГУ», 2007, № 15.
2. Хильченко Т.В. Организационные формы самостоятельной учебной деятельности студентов по совершенствованию иноязычной письменной речи. // Теория и практика развития современного высшего професси- онального образования: материалы междунар. науч.-практ. конф. -Шадринск, 2006. Ч. 2. -С. 139-142.
3. Саттаров Т. Бўлажак чет тил ўқитувчисининг услубий омилкорлигини шакллантириш технологияси. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2003.–47-б.
4. Duke, Nell K. / Pearson, P. David: Effective Practices for Developing Reading Comprehension. 2002.http: // edweb3. educ. msu. edu /pearson /pdppaper /Duke/ndpdp.html

Ўқиб тушуниш компетенциясини ривожлантиришда ўқиш стратегияларининг аҳамияти

А.Мамбетниязова, Г.Бабаева Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада чет тилини ўрганишда ўқиб тушуниш компетенциясини ривожлантириш учун тил ўрганувчиларнинг матнни ўқиб тушунишида зарурли бўлган стратегиялар ўрганилади.

Калит сўзлар: тил кўникмалари, компетенция турлари, ўқиб тушуниш, ўқиш стратегиялари, селектив ўқиш.

Важность стратегий обучения в развитии навыков чтения

Мамбетниязова А., Бабаева Г. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются стратегии развития навыков чтения у учащихся при изучении иностранных языков.

Ключевые слова: навыки в изучении иностранного языка, виды компетенции, языковой подход, умение читать, стратегии чтения, интенсивное чтение

The importance of learning strategies in developing reading skills

Mambetniyazova A.,Babaeva G. Karakalpak State University

Summary. This article deals with the strategies development of reading skills in studying foreign languages.

Key words: skills in studying foreign languages, types of competence, the language approach, ability to read, reading strategies, intensive reading

---

НЕМИС ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕГИ ЖУП СӨЗЛЕРДИҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Таекеева А., Джумамуратов А.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Жуп сөзлердиң баслы белгиси, олардың семантикалық жақтан бирдейлиги, коррелятив (сыбайлас) сөзлер жупласады. Бизди қоршап алған объектив дүньядағы қубылыслар, ҳәрекетлер, затлар өзлериниң жеке өзгешеликлери арқалы бир группа, топар, класс составына кирип, ҳәммесине ортақ болған бир атама түсинигине ийе болады деп жазады E. Hakimi Azzenine [3, 37]. Жуп сөзлердиң семантикалық бирдейлигине еки себепке тийкарланып жуўмақ шығарылады: Бириншиден, еки сөздиң жупласып, гәпке айрықша эмоционаллық экпрессивлик сыпат еңгизиўшилик бирдейлиги; Екиншиден, бирдей ямаса жақын түсиникти билдириўи (синонимлерде ямаса семантикалық жақтан жақынкомпонентлерде) компонентлерде ҳәм қарама-қарсы еки уғым арасындағы бир жағдайды өз ишине алатуғын жаңа лексикалық бирлик жасаўшы компонентлер.

Мәнилери тең сөзлер (Ort und Stelle, қой-ешки), пүтин өзи ҳәм бөлеги менен (Feuer und Flamme, mit Haut und Haar: таў-тас, оқ-дәри) қусаған сөзлер киреди.

Бирақ коррелятив сөзлердиң қәлегени жуп сөздиң компоненти бола алмайды, олардың басқаларына салыстырғанда жетекшилик мәниге ийе, соның ушын қабатласқан түринде, күнделикли сөйлеў процесинде жийи қолланылатуғын, оларды бирликте айтыўдың өзи қалғанларын өз ишине алатуғын мәни бериў дәрежесине жетискенлери қатнасады: Haus und Hof: табақ-қасық, қазан-табақ, Peter verliess sein Haus und Hof.

Бир группаға киретуғын созлер атқаратуғын хызмети, орны, уқсаслығы, қарым-қатнасы ҳ.т.б. жағынан қурамында гейбир топарларды қурайды, усы топарлар ғана жупкерлесиў мүмкиншилигине ийе болып келеди. Мысалы немис тилинде ўақытқа байланыслы сөзлер:

Jahr für Jahr.

Früher kam Jahr für Jahr ein Storchpaar und nistete auf unserem Kirchendach.

Бурын ҳәр жылы бизге еки ақ куў ушып келетуғын еди ҳәм мешиттиң төбесине уя салатуғын еди

Jahr und Tag.

Jetzt hält das Tor Jahr und Tag.

Енди дәрўаза еле де бир-еки жыл турады.

auf Jahr und Tag.

Und Sie wissen noch auf Jahr und Tag genau, wann die Nachricht kam, dass sie bei der Lotterie Zehntausend Mark gewonnen hatten?

Сиз он мың марк лотериядан утқаныңыз ҳаққында хабар қашан анық келгенлигин билесизбе?

Von Zeit zu Zeit

Von Zeit zu Zeit sehe ich den Alten gern (J.W.Goethe. “Faust”)

Ҳәр ўақытта мен ғаррыларды көргенди жақсы көремен.

Қарақалпақ тилинде мысалға алатуғын болсақ, семья-туўысқанлық терминлеринен: ата-баба, ата-ана, әке-шеше, аға-ини, апа-сиңли, ул-қыз, аталы-балалы, абысын-ажын, ерли-зайып, ақлық-шаўлық, туўған-туўысқан, ағайын-туўған, дайылы-жийенли, тамыр-туўыс. Мысалы: Ол туўған-туўысқанларынан жәрдем сорап кетти.

Ф. Зеелер өзиниң китабында жуп сөзлердиң пүткил бир мәниге ийе болыўы бул формаль түрде тастыйықланған. Олар сөйлегенимизде қоспа сөз түринде ушырасады, деп жазады [4,46 б.].

Z.B.: mit Hab und Gut, mit all ihrem Hab und Gut, obwohl es die Habe heisst; er lief in die Kreuz und die Quere.

Барлық мал-мүлки менен ол басының аўған жағына жуўырады

Бирдей бир мәниге ийе болыў бир мәни бир сөз бенен қайталаўдан келип шығады.

Бул сөз бир сөз шақабынан болып олар предлог ямаса басқа көмекши сөзлер менен бириккен болыўы керек. Соның ушын да оларды бирдей мәниге ийе жуп сөзлер деп атайды. Мысалы:

Schritt für Schritt, Schritt um Schritt

Stunde für Stunde, Schlag auf Schlag,

Олардың мәниси жуп сөзлердиң күшейттириўге қарағанда жоқарырақ екенлигин көрсетеди. Мысалы:

Schlag auf Schlag “in rascher Folge, rasch nacheinander”

Бириниң кейнинен бири, избе-из

Die Unglücksbotschaften kamen damals Schlag auf Schlag: nach kürzer Zeit war er ein armer Mann.

Жағымсыз хабар бириниң кейнинен бири келип, қысқа ўақыт ишинде ол жарлы адам болып қалды.

Schulter an Schulter -ийинлесип,

Dich drängt, sehr dicht drängt - ийинге ийин тиресип

Kopf an Kopf (stehen)dicht gedrängt, sehr dicht gerdrängt (stehen) -Бир-бирине тығылысып турыў.

Kopf an Kopf standen die Menschen, eine dünne graue Mauer um das holzerne Podium. (Br. Reimann – Die Frau am Pranger)

Адамлар бир-бирине тығылысып турды, тап бир ағаш текшени жуқа сур дийўал менен қоршап алғандай.

Тийкарынан алғанда бир создиң қайталанып, жупкерлесип келиўиниң барлығы жуп сөз бола бермейди. Айырым жуп сөзлерде фразеологиялық процесс ҳәр түрли болады. Мысалы: durch und durch, über und über, nach und nach жуп сөзлер болады, ал auf und auf, wieder und wieder, gegen und gegen жуп сөзлер бола алмайды.

Бир сөздиң қайталанып келиўинен жасалған жуп созлердиң орны еркин деп көрсетилген еди:

S + für +S

Бул жерде “für ” еркин предлог мәнисин билдирмейди. Бул моделдиң типлик мәнисин H. Burger [2, 79] төмендегише көрсетеди: ҳәр бир компонент бириниң кейнинен бири, избе-из келиўи, айырым көркем әдебиятларда жазыўшының шеберлиги арқалы өзгериске ушыраўы мүмкин.

Jahr für Jahr, Tag für Tag, Stunde für Stunde тек ғана шегараланған ўақыт мәнисин көрсетпейди. Punkt für Punkt.

Бул сөз контекстинде төмендегише бериледи

Sie überlegte eifrig seine Worte verarbeitete sie Punkt für Punkt, Wort für Wort.

Ол өзиниң сөзиниң үстинде терең ойланды. Оны ноқатпа-ноқат, сөзбе-сөз қайтадан ислеп шықты. Өз-ара синоним сөзлер.

Бул арқалы жәмлеў, улыўмаластырыў мәнисин беретуғын сөз жасалады. Мысалы: Weit und breit, Grund und Boden, Сын-сымбат, қатар-қурбы.

Деген менен тилдеги ҳәр қандай еки синонимнен жуп сөз жасала бермейди, ал күнделикли сөйлеў процессинде бир-бириниң мәнисин толықтырыў мақсетинде қабатласып, жийи қолланылатуғынлары ғана қабатласады.

Бир синонимик қатардың ишинен семантикалық мәнисин айтыўға ықшамлығы сәйкес келгенлери ғана жуп сөз бола алады [5,53].

Blaβlich-fahl, blaβ – bleich, grau-weiβ, leichtbleiβ-totenblaβ синонимлик қатарынан тек “blaβ-bleich” ғана жуп сөз бола алады. Келбети, пишини, қәўмети, түси бир синонимлик қатарды қурайды.

Соның ишинен тек ғана сын-сымбаты, түр-түси, қәдди-қәўмети деген сөзлер ғана жупласа алады [5,53].

Өз-ара жупласқан сөзлерде көплеп ушырасады: бирли-ярым, жекке-сийрек.

Өз-ара антоним сөзлер жупласады: Freund und Feind alle - дос-душпан, ҳәммеси -ҳәммеси ғарры-жас

Күн-түн жүрегимде шоқ пенен жалын

Солған гүлдей сарғайып тур жамалың (халық қосығы)

Деген менен қәлеген антоним сөзлер жуп сөзлерге айлана бермейди.

Мәнилик өзгешелиги ҳәм қолланыў өриси тең күшли, айтылыўы бир-бирине сәйкес еки антоним қатар айтылса орталықтағы қалған түсиниклерди санап отырыў керек болмайды.

Мысалы, қарама-қарсы мәниге ийе болған мына еки синонимлик қатарды аламыз. Groβ, weit, ausgedehnt, geraumig, klein, niedrig, gering, unerheblich, unbedeutend, geringfügig-winzig. Солардан тек “groβ und klein ” ғана жуп сөз.

Жаман-жақсы ҳәммеси.

Күйеўимде де үн жоқ,

Жаман-жақсы демейди (Г.Есемуратова)

Алды-арты – ҳеш жаққа

- Ҳә, қаланың жөлиги, қуўарыңды қуўып салып жылайсаң-аў, бир қыдырып келгенимде мынаў ислеп атырғаның,- деди де алды-артына қарамай ҳайт қойды. (Г.Есемуратова)

1. Үлкен, гидиман, нәҳән тайнапыр
2. Гирттай, мирттай, кишкене, киши

Булардың ишинде «үлкен» ҳәм «киши» сөзи басқаларына салыстырғанда жетекши орынға ийе. Сонлықтан «үлкен-киши» жуп сөз. [5, 54]

Бул сөзлердиң составында өзиниң дәслепки мәнисиндей айқын , анық мәниге ийе болмағаны менен улыўма мәниге актив қатнасады, оны басқа сөз бенен алмастырыўға яки алып таслаўға келмейди. Дара сөз ретинде ҳәр қыйлы сөз жасаўшы, форма жасаўшы аффикслер менен түрленеди ҳ.т.б. Жуп сөзлер үлкен лексикалық мәни жасаў қәбилетине ийе ҳәм олар салыстырылып атырған еки тилдиң де лексикографиялық мәнисин толықтырады ҳәм байытады.

Жуп сөзлердиң компонентлери өз-ара синоним болып келгенде, олар бириниң мәнисин бири күшейтип жыйнақлаў мәнисине ийе болады ҳәм жуп сөзлердиң жеке компонентлериниң мәнисине қарағанда анағурлым кн мәни береди [5, 57].

Бундай жуп сөзлер ҳәзирги қарақалпақ тилинде өнимли қолланылады.

Ҳәр қандай жуп сөз белгили бир мәнисти билдиретуғын болғанлықтан жуп сөз бенен жуп сөз өз-ара синоним болады : саў-саламат ҳәм аман-есен, қатар-қурбы ҳәм жора-жолдас, сын-сымбат ҳәм түр-түс ҳәм тағы басқалар.

Аман-есен қарақалпақты көрген күнлер болар ма екен (Күнхожа)

Қатар-қурбы ядқа түсти, нәйлейин (Омар)

Қатар дос-яранлар қәдиримди билсин

Art und Weise қатар – қурбы

1. Айырым жуп сөзлердиң компонентлери антоним болып келеди:

Бундай жуп-сөзлер: а) толықтырыў , жыйнаў, толық қамтыў мәнисине ийе болады

Мысалы: Бас-аяғы еки жүз атлы (А. Дабылов)

Еси барлы-жоқлы (Ө.Хожаниязов)

Бул жерде күн-түни үзликсиз ҳәрекет, үзликсиз жумыс (А. Бекимбетов)

Қостың ояқ-буўғына еркин қарай басладым (Ә. Шамуратов)

Алды-артына қарап барлап

Өңшең батыр күшин жыйнап

Көшелерге кирди жайлап (Бердақ)

б) ажыратыў, айырыў, бөлеклеў мәнисине ийе болады. Ал азанда нәретеге түсип, түсип турған сазанды көрсе болды, сол ўақытта-ақ семиз-арығын айырып өз баҳасына берип таслайды (Ө. Айжанов)

Жийемуратқа айтпақшы болып еди, және өтирик-расында түсинбей жүзегөйлик болар деп ойлады (Т. Қайыпбергенов).

Шайырлар шарқ урар көрген заманды

Айтар өлгенше жақсы-жаманды (Күнхожа)

Нақыл-мақалларда да көплеп ушырасады.

Жаманның – жақсысы болғанша

Жақсының жаманы бол

c) schlecht und recht азлы - көпли

gehen und stehen жүрис – турыс

2. Еки тилде де жуп сөзлер экспрессивлик – стилистикалық қәсийетке ийе.

3. еки тилде де бир буўынлы сөзлер, көп буўынлы сөзлерден турады.

Ross und Reiter той-тамаша

4. мәниси ҳәм жумсалыў жағынан тең күшли сөзлер болғанда еки тилде де компонентлердиң орны ерикли болады.

Gehen und stehen жаман-жаксы

Stehen und gehen жақсы-жаман

5. Еки тилде де мәниси характерли сөзлердиң актив қолланылатуғын тәсири сөзлердиң биринши орында келиўи.

Mensch und Tier Ақлық-шаўлық

6. Еки тилде де жуп создиң компонентлерин алмастырыўға болатугын сөзлер бар.

Alt und jung ямаса jung und alt

Жаман-жақсы ямаса жақсы-жаман.

Олар газета, журналларда, әдебий шығармаларда, сөйлеу тилинде де қолланылады. Салыстырылып, изертленип атырған еки тилде жуп сөзлер төмендегидей айырмашылықларға ийе:

Биз жоқарыда немис ҳәм қарақалпақ тиллериндеги жуп сөзлердиң семантикалық өзгешеликлерине тоқтап өттик. Немис ҳәм қарақалпақ тиллериниң де сөзлик составы гейбир жана сөзлер менен байып барады. Коңсылас яки қарым-қатнаста болған халықлардың тиллеринен кирген сөзлер еки халық тиллериниң сөзлик составын байытыўға үлкен тәсир тийгизеди. Жуп сөзлер көркем әдебиятта, публицистикалық стильде ҳәм сөйлеу тилинде кеңнен қолланылып, ҳәр қыйлы эмоциональ-экспрессивлик белгилерге ийе болады. Олар еки тилдиң де сөзлик составын толықтырыў менен бирге байып барады. Жуп сөзлерди үйрениу орта ҳәм жоқары оқыў орынларында шет-тили сабақларында студентлердиң тилдеги сөзлерди үйрениў қабылетин раўажландырыўға жәрдем береди.

Сондай-ақ олар текстлерди оқып айтып бериўде, текстке сораўларды қойыўда өзлериниң (оқыўшылар) пикирлерин ықшамлап, анық мәнили түрде жеткерип бериўине жәрдем береди. Солай етип жуп сөзлерди үйрениў, шығысын тексериў мынадай бир-неше әсирлер жемиси сыпатында тилдиң тарийхына байланыслы белгили дәрежеде ой жүргизиўге болады. Жуп сөзлерди үйрениў еки тилдиң немис ҳәм қарақалпақ тиллериниң өз-ара қарым-қатнасын ашыў да үлкен әҳмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ch- Agrocola, H. Corner „Wort und Wendungen“ Leipzig 1968.
2. H. Burger. Hjaksche „Idiomatik der Deutschen“Thuringe 1973.
3. E. Hakimi Azzenine “Wortpaare in der deutschen Gegenwartssprache und ihr universeller Charakter”, журнал “Info Daf” 1993\2.
4. F. E.Seeler. Putzig. „Zur Wortbildung und Wortbedeutung“ Leipzig 1985.
6. Е. Бердимуратов, Д. С. Насыров, А. Даулетов, А. Бекбергенов. «Ҳәзирги қарақалпақ тили морфологиясы» Нөкис 1981

7. А. Бекбергенов, Д. С. Насыров, А. Жаримбетов «Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги» Нөкис 1992

Немис ва қорақалпоқ тилларида жуфт сўзларнинг семантик ҳусусиятлари

Таекеева А., Джумамуратов А. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме: Мазкур мақолада немис ва қоракалпоқ тилларидаги жуфт сўзларнинг семантик жуфтланиши ўхшашлиги, коррелятив сўзларнинг жуфтланиши ўрганилади.

Таянч сўзлар: коррелятив, жуфт сўзлар, компонент, синоним, лексикография, семантика

Семантические особенности парных слов в немецком и каракалпакском языках

Таекеева А., Джумамуратов А. Каракалпакский государственный университет

Резюме: В статье рассматривается семантическое своеобразие коррелятивных парных слов в немецком и каракалпакском языках, отмечается их различие и сходства.

Ключевая слова: коррелятивный, парные слова, компонент, синоним, лексикография, семантика

The semantic properties of double words in the German and Karakalpak languages

Taekeeva A., Djumamuratov A. Karakalpak State University

Summary: This article explores the semantic similarity of the correlative pairing words in the German and Karakalpak languages, there is described their distinction and similarities.

Key words: correlative, double words, component, synonym, lexicography, semantics

---

USING PODCASTS IN TEACHING ENGLISH

Toshtemirova K.

Uzbekistan, Samarkand School number 49

With the advent of technology incorporating audio-visual materials such as podcasts and videos to supplement textbooks during your lessons can be beneficial. These will assist pupils` imagination thrive and grow. These methods will not only develop their ability to listen but will also help them understand the concepts better. In the last few years portable media players and podcasting have become very popular in the world as well as in Uzbekistan. So researchers were quick to identify the potential uses and benefits of podcasting for language learning. First of all let us contemplate on what a podcast is. The word podcast is a combination of words iPod, probably the biggest selling portable media player, and broadcast; but the use of the stem pod- is misleading, since podcasts are usually in mp3 format which can be played by a number of portable media players, computers and stereo systems and not just the iPod. Podcasts with video rather than audio content are called vodcasts (`vod` stands for `video on demand`), but this is now generally referred to as video podcast [3, 4-5].

In other words, a podcast is a series of regularly-updated audio or video files that can be played on a number of devices and are distributed over the internet via a subscription service. Podcasts have evolved at a rapid pace. Whereas in 2005 podcasting was limited to audio files, in 2007 there is a range of multimedia content available. The main type of content available is still audio, usually in mp3 format files. They are also available in other formats such as mpeg 4 audio and ogg formats. Some podcasters produce podcasts which include images that display during play. This may be a single image which advertises the podcast provider or, in the case of enhanced podcasts, a number of images to support the audio content. Video podcasts are increasingly available. In addition, some podcasters also provide documents in PDF format. Podcasts are usually made available online through the providers` own websites or blogs where, as well as the multimedia files, a number of additional content and tools can be found. These podcasts can be easily accessed by subscription from online podcast directories or by content management software. Podcasts can be implemented to find interesting and up to date resources for English classes, to encourage learners to listen to audio materials on topics they are interested in.

Furthermore, podcasting can support principles advocated by several theories of learning, such as the use of authentic materials, informal and lifelong learning, the use of learning objects for the provision of learning materials and just in time teaching. It also fits with mobile learning, which takes place when the learner is not at a fixed, predetermined location, or when the learner takes advantage of the learning opportunities offered by mobile technologies [2,1]. All in all, there are many existing podcast resources that can be used for language learning purposes. Among them the most crucial ones are: Authentic materials: many broadcasters from all over the world release their materials as podcasts. Although primarily intended for native speakers of the language, these are of enormous value to language teachers and learners as resources.

Language learning podcasts: there is a huge range of language learning podcasts. Some are produced professionally, and you might want to point them out to your learners for additional practice. Others are developed by language teachers for their own students, but also available for other teachers or individual learners to use. Some teachers also encourage their students to produce their own podcasts and broadcast them through iTunes.

It is clear that developments in podcasting technologies provide two main potential uses: Creating podcasts

1. Using the podcast resources available. In fact, language learning has been identified as one of the disciplines likely to benefit from developments in podcasting.

The impact of podcasting on learning in general and language learning in particular could be similar to the impact of the arrival of the internet in terms of giving access to language learning materials mostly free of charge. The issues its availability presents are in many ways similar to those that arose in the early days of the internet, when the pioneers were enthusiastic individuals rather than institutions and the quality of the content varied enormously before a pedagogy of learning, task design, interaction and other issues was developed.

Podcasting is consistent with a constructivist view of the learning process, where an individual representation of knowledge is constructed through active exploration, observation, processing and interpretation [1,12]. Learners can learn from non-interactional input, which supports the use of podcasting in language learning. In addition, this only applies when the podcasts are accessed on their own.

Podcasting provides access to authentic materials which, as well as the potential for learning about aspects such as the history, culture, and politics of the areas where the target language is spoken, provide opportunities to notice vocabulary and grammatical structures. Authentic materials thus also become sources of information about the usage of the language and have the potential to draw the learner into the communicative world of the target language community.

Authentic materials bring together language learning and use and can develop confidence in the learners, as they appreciate that learning can take place successfully even if the learner does not achieve total comprehension of the input although the lack of comprehension can also be a source of frustration.

Theories of Informal and Lifelong learning suggest that learning can happen all the time and depending on the learner`s intent, be intentional or accidental. This view of learning which takes it outside the classroom and, by default, embeds learning in everyday life is appropriate to podcasting, as users may come across content more by accident than design but also consciously look for it, and learning both accidental and intentional is taken outside the usual learning environment and accessible anytime and anywhere.

With regards to the use of podcasts as a source of language learning materials, podcasting can also be viewed as the provision of learning objects.

Podcasting shares its salient characteristics with the field of mobile learning, which can be spontaneous, personal, informal, contextual, portable, ubiquitous and pervasive. The potential of podcasting is only beginning to be explored.

So, what are the benefits and challenges of using podcasts in teaching English?

As well as the aforementioned access to authentic and bespoke teaching materials, among the other advantages of podcasts of language learning are:

- Portable, convenient and easy to use format: once downloaded, the files can be taken away and listened to anywhere, as many times as necessary, at a time when it is convenient. Functionalities such as pause, forward, or skip mean that the user is in control of the pace [5,15-16]. This also enhances support for students with particular needs or learning preferences and contributes to reduced dependence on physical materials. In addition the content can also be played on a computer if the student does not have access to a portable media device.
- Attractive: the fact that portable media players are widely owned and podcasts can be obtained from a music store may both increase use attracting a potentially very large audience and also audiences who may not otherwise access learning materials and make listening to an educational learning object feel less like studying.
- Motivating: students are likely to be attracted to the new format, which could be motivating and help them engage with materials which they might otherwise not use.
- Easy access: content management software such as iTunes or Juice can be downloaded free of charge and navigation is simple.
- Value for money: downloads of learning materials are free, and developing materials can be done for a fraction of the cost of producing traditional materials and in hours rather than years.
- Publicity: public podcasts give visibility to the individuals and institutions that provide them and institution wide initiatives give those institutions free publicity as well as a good reputation for using the latest technologies
- For those providers that use podcasting within an institution to provide additional resources for their students, podcasting provides the potential to allow lectures to focus on interaction, shifting preparatory work to outside times and locations as well as integrating in-class and out-of-class activities and materials.

Among the challenges of using podcasting can be the increase in teacher workload for those that create the content. Podcasting may be a barrier for students or teachers who are technically challenged, and also raises other issues such as the lack of search ability of files and the potential for information overload, the changes in the relationship between teachers and students - ` if the lecture is going to be available for downloading, why bother coming to class?`

Perhaps the biggest issue to arise from the use of podcasting for learning is the fact that content has so far been mostly delivered mostly through audio. As a channel of learning hearing has a number of advantages, which include being instinctual as opposed to reading which has to be taught, gets round issues such as illiteracy and dyslexia, frees eyes and hands for other purposes, is socially acceptable as something to do whilst communication, for example, is aligned with lifestyle and that listening and learning go hand in hand. This has obvious implications for learner types visual as opposed to aural learners may not find materials suitable or be able to engage with them. Another factor that is inherent to audio content is that it cannot be skimmed to check the content and its suitability or appropriateness for purpose, which can be very disappointing or time consuming after having downloaded a resource from a repository.

Below is the list of potential uses of podcasting for learning:

- For distance learning
- To facilitate self-paced learning
- For remediation of slower learners
- To allow faculty to offer advanced and highly motivated learners extra content
- For helping students with reading or other learning disabilities.
- To provide the ability for educators to feature guest speakers from remote locations
- To offer a richer learning environment

Podcasting contributes to language learning process in the following ways:

- Assists auditory learners
- Provides another channel for material review
- Assists non-native speakers
- Provides feedback to learners
- Enables instructors to review training or lectures
- Replaces full classroom or online sessions when content simply requires delivery.
- Provides supplementary content or be part of a blended solution

Podcasts which are used during English classes should be clearly identified for different levels. They also must use a variety of native speakers with different voices, accents, styles and of different ages in order to help the learners to get accustomed to various accents of the English language.

How can we use video and podcasts in our lessons? Using podcasts in your English classes gives you opportunity to motivate and encourage pupils to take an active part in their learning process. You can use podcasts when presenting new information, explaining any difficult rule. Moreover, podcasts meet the interests of the pupils as they work with our current culture. Podcasts are essential in improving the intonation and pronunciation of the learners. Besides podcasts will help to keep the pupils concentrated and engaged during the whole lesson. After choosing the content and form that suits your lesson you can present it with the tape script leaving gaps with the new vocabulary or with the content of matching activity. Then you can ask the pupils to listen and fill in the gap or do a matching activity.

Many teachers like making their own podcasts for their learners. One of the great uses of podcasting by teachers is to offer generalized feedback on homework, for instance, or on assignments.

Another option is to ask students to create their own audio or video podcast projects describing their house, town or school in the target language. This can be very motivating and technically easy to do – there are very good guides to do this available online. Then uploads it to iTunes and get them to tell all their friends.

Salient way to use podcasts in the classroom is to have pupils make their own podcasts in groups or pairs. Before assigning making a podcast as homework you need to teach pupils how to actually produce a podcast episode.

Step by step instruction on creating a podcast: 1. Choose a topic. 2. Investigate on the topic. 3. Include the new idioms and phrasal verbs related to the topic.

Create a sample outline as: introduction (who you are, what you are going to talk about) – 30-60 seconds; choose the intro music which can get the concentration of listeners (repeat for each show so listeners identify the jingle with your show) – 30-60 seconds; topic 1-3 minutes; topic 2- 3 minutes; interlude to catch the attention of the listeners (music or break)- 30 seconds; topic 3 – 3 minutes; topic 4- 3 minutes; closing remarks (thank audience, thank guests if there are any invited to your show, talk about the next show) – 2 minutes; closing music (same as Intro music jingle) – 2 minutes. As for the video it can be used in the same way as podcasts [6,15-17].

In conclusion, available language learning podcast resources can be classified into two main groups: the first one is authentic content provided by native speakers of the target language, primarily to be used by native speakers, such as news feeds or radio programming. Examples of this can be found in the web pages of major television and radio broadcasters. The second group is language courses or teaching content specifically designed for language learning. This content can be classified into whole-stand alone courses that strive to operate as virtual classrooms or add-on activities to classroom teaching or distance education. Moreover, podcasts can be created by teachers taking into consideration the level, interests and culture of students. They also might be composed by students themselves.

REFERENCES

1. Cooper, D.P. paradigm shifts in designing instruction: from behaviorism to cognitivism. Educational Technology. 1993.- 12-19p.
2. Kukulska-Hulme, A. and Traxler, J. Mobile teaching and learning.- Routledge: London. 2005.-1p.
3. Meng, P. Podcasting and Vodcasting: a white paper. Definitions, discussions and implications.- University of Missouri. 2005.
4. Rosell-Aguilar, Fernando. Top of the pods – In serach of a podcasting "podagogy" for language learning. Computer-Assisted Language learning. 2015.-471-492p.
5. Sloan, S. podcasting: An Exciting New Technology for Higher Education. 2005.-15-16p.
6. Toshtemirova K. Modern innovative technologies of a foreign language teacher.Samarkand satate Institute of Foreign Languages. 2019.-15-17p.

Internet resources:

1. http://independentenglish.wordpress.com/podcasts.
2. https://www.teachingenglish.org.uk/blogs/sandymillin/using-podcasts-develop-listening-skills
3. https://www.teachingenglish.org.uk/article/podcasting-elt
4. https://busyteacher.org/22450-podcasts-esl-classroom-top-9-ways.html
5. https://www.ef.com/wwen/blog/teacherzone/how-and-why-use-podcasts-class/

Rezyume. Maqolada xorijiy tillarni, xususan ingliz tilini o`rgatishda va o`rganishda qo`llaniladigan zamonaviy innovatsion texnologiyalardan biri audio materiallar (podcast) ni qo`llash afzalllik va nuqsonlari bayon qilingan. Bundan tashqari, audio materiallar (podcast) ni yaratish tartibi ham ko`rib chiqilgan.

Tayanch so'zlar: podkasting, vodkasting, haqiqiy materiallar, portativlik, jozibadorlik, motivatsiya, to'siq, mobil o'rganish.

Использование аудио материалов (podcasts) в преподавании английского языка

Тоштемирова К. Узбекистан, Самарканд

Резюме. В статье излагается одно из современных инновационных технологий в обучении и изучении иностранных языков, в частности в обучении английского языка – аудио материалы (podcasts). Кроме этого, в статье рассматриваются преимущества и недостатки аудио материалов (podcasts) и способы их использования и создания.

Ключевые слова: подкастинг, вордкастинг, аутентичные материалы, портативность, привлекательность, мотивация, барьер, мобильное обучение.

Using podcasts in teaching English
Toshtemirova K.Uzbekistan, Samarkand

Summary. The article describes one of the modern innovative technologies in teaching and learning foreign languages, in particular in teaching English – audio materials (podcasts). In addition, the article discusses the advantages and disadvantages of audio materials (podcasts) and how to use and create them.

Key words: podcasting, wordcasting, authentic materials, portability, attraction, motivation, barrier, mobile learning

ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВ ТИЛ БЕЛГИЛЕРИНИҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ОЙЛАЎҒА ТӘСИРИ

(*Т.Жумамуратов шығармалары мысалында***)**

Жумамуратова М.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Тил түсиниги – ойлаў ҳәм билим гилти сыпатында тил философиясының дыққат орайында турады. Философиялық- лингвистикалық бағдар тарийхында Аристотель категориялар ҳаққындағы трактатлары, И.Кант ақыл категориясы талқыны, Ж. Ж. Руссо жазыў пайда болыўы ҳаққыдағы идеялары менен өз орынларына ийе. Тилдиң экспрессивлиги – тил белгилери функцияларының бири болып, ол сөйлеўшиниң эмоционал ҳалатын, предметлерге яки қубылысларға субъектив мүнәсибетин билдиреди, бул мәселе стилистика тараўында үйрениледи. Дүнья картинасының авторлық интерпретациясының усылларын ҳәм методларын үйрениў ҳәзири заман текст лингвистикасының тийкарғы проблемаларының бири. Тил мағанасы, келип шығыўы, оның адамзат жәмийетиндеги ҳәм мәденият раўажланыўындағы функциялары тил философиясында изертленеди. Тил философиясы – билиў ҳәм билим структураларында тил роли тийкарларын жүзеге шығарыўшы философияның изертлеў тараўы болып табылады [3]. Бизиң жумысымыздың мақсети – Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық шайыры, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Тилеўберген Жумамуратов шығармаларындағы эмоционал-экспрессив тил белгилериниң социаллық ойлаўдың этика-эстетикасына тәсирин философиялық проблема сыпатында, философиялық ҳәм лингвостилистикалық тараўлар проблематикасы көз қарасынан үйрениўге қаратылған.

Т.Жумамуратовтың поэзия, проза, драматургия, публицистика бағдарларындағы шығармалары – көркем сөзден пайдаланыўдың таўсылмас ресурсларын, интонациялық синтаксислик шексизлигин, барлық тил өлшемлериниң кең имканиятларын айқын көрсетеди. Усы тийкарда, философия қурамында сана ҳәм тил категорияларына байланыслы түсиниклерди үйрениў, атап айтқанда, экспрессив-қәдириятлық мүнәсибетлерге позитив тәсир жасаўшы эмоционал-экспрессив интенцияны үйрениў – теориялық ҳәм тәжирийбе-үлги сыпатында әмелий әҳмийетке ийе.

Шайыр поэзиясы тилши илимпаз Е.Алланазаров тәрепинен қарақалпақ тилинде метафоралардың стильлик қолланылыўы мысалында [1] үйренилди, бул дөретиўшиликтиң тил билими аспектинде изертлениўине баслама ҳәм илим тараўында әҳмийетли жаңалық болды. Усы диссертациялық жумыстың илимий басшысы ф.и.д., профессор Есемурат Бердимуратов баспасөзде мынадай пикирлерин билдирген еди: «Ҳақыйқатында да, Тлеўберген Жумамуратов өзине тән таптырмас таланты менен қарақалпақ поэзиясына кирип келди, өзине тән асқан поэтикалық шеберлик пенен дөретил ген әжайып шығармалары менен өлмес мийраслар дөретти ҳәм мәңги пайдаланыўға қалдырды. Ол өз дөретиўшилигинде поэзиядай уллы иске үстиртинлик ислемеди, жеңилтеклик етпеди, онда үлкен эстетикалық жуўапкершиликти бар ықласы, бар талант ашықлығы менен сезди». … Ҳәзирше қарақалпақ әдебияттаныў илиминде тийип-қашты илимий мақалалар, мектеп сабақлықларындағы оқыў бағдарламасына сәйкес мағлыўматлар берилгени болмаса, үлкен талант ийесиниң поэзиясы елеге шекем илимий изертлеўдиң обьекти сыпатында қаралмай киятыр [2,3].

Керисинше, Т.Жумамуратовтың поэзиясы лингвистикалық бағдарда үйрениле баслады. …талантлы көркем сөз шебери, халық тилин барынша меңгерген көркем сөз устасы, сезимтал лирик сыпатында ишки сезимлерди, лирикалық қаҳарманның ишки кеширмелерин, руўҳый дүньясын, психологиясын, сезимлерди, сезим туйғыларын көркем сүўретлеўде кең қолланып киятырған тиллик қуралларды, солардың ишинде метафораларды ең керекли орнында, ең керекли мәни, тәсирлендириўши күш ретинде дурыс таңлайды, дөретиўшилик пенен халықлық тилдиң үлгилерине, дәстүрлерине сәйкес жеке стильлик метафораларды да дөретеди, оларды поэтикалық сөйлеў айналысына ықшам үйлестиреди… Олар сүўретленген көркем ой-пикирге қосымша экспрессия берип турады. Бул оқыўшыға бирден-ақ тәсирлилиги менен сезиледи»[2,3].

Бул айтылған сөзлердиң қосып-алатуғыны жоқ. Бизге мәлим, объектив болмысты көркем образлар арқалы сәўлелендирип, дүньяға эмоционал-қәдириятлық мүнәсибетти таратыўшы жәмийетлик сананың бир көриниси – әдебият. Көркем сөз шебери, тәбият, жәмийет, инсан мүнәсибетлерин үйрениўде, тиккелей билиў процессине өзи де қатнасып, қубылыслардың эстетикалық, инсаныйлық мағызын ашып берип, баҳасын билдиреди, дөретиўшиликте субъект сыпатында көркемлеў арқалы толқытқан ойларын айтып, жақсылық ҳәм сулыўлық ҳаққындағы идеалларын жүзеге шығарады. Бундай әдиўли ўазыйпаны атқарыў тийкары – дөретиўшиниң сөз шеберлиги. Т.Жумамуратовтың өзиниң республикалық абыройлы әнжуманда жасаған баянаты текстине сер салсақ, оның дөретиўши сыпатында тил компонентине ҳәм ҳәр тәреплеме билимлиликке айрықша мәни бергенлигин көремиз: «Тил адам баласының бир-бирине жақынластырыўшы, бир-бирин түсиндириўши, бирлестириўшщи қурал. Сонлықтан ол ҳәммеге ортақ. Әсиресе, жазыўшылар, алымлар, журналистлердиң тилге

кәмиллиги жетиспесе, олардың қолларындағы әспаплары аз, бар болса да өткирлиги жоқ, тыйпылып қалған пышақтай деген сөз. Енди оның менен ҳеш зат ислей алмайды. Соның менен бирге тил, әдебият, тарийх илимлери бир-бирименен байланыслы, биреўиниң уңқыл-шуңқылын билиў ушын, екиншисин де билиў зәрүр» [5,1]. Эмоционал-экспрессив семантика тилдиң конкрет субъектив тәбиятының бири. Көркем шығарманың экспрессивлиги – бул тилди сондай прагматик пайдаланыў нәтийжеси болып табылады, оның тийкарғы мақсети - субъекттиң эмоционаллық тәсир етиўшилик мүнәсибетин сәўлелендириў ҳәм солай етип, усы мүнәсибетти адресатқа «жуқтырыў»дан (информацияны қабыллаўшы сезимлерди толқытыўдан) ибарат. Мәселен, шайырдың теңиз тәбиятын шебер сүўретлей алған гөззаллық эскизлери бул көркем информацияны қабыллаўшы сезимлерди де толқытқандай тәсир күшине ийе: «*Күн ғыжлап балқыса қум менен тасы, Суўдың ләм ҳәўири қайтарды таўын, Узақтан көринген өрттиң шуғласы, Аспан түслигине сызды бояўын*». Демек, дөретиўшилик қәбилетиниң дәслепки тийкары – дөретиўшилик сезиниў, сулыўлықты көре билиў.

Тәбият ҳәм жәмийет ҳәдийселерин эстетика нызамлары ҳәм принциплери тийкарында сәўлелендириў тәжирийбесин, демек, дөретиўшилик сырларын ҳәр қыйлы бағдарда, гейде илим тараўларының бирикпесинде изертлеўге туўра келеди. Эмоционал-экспрессив тил белгилерин философия, психология, филология ҳәм т.б. илимлер де үйренеди. Әлбетте, ҳәр илим тараўында бул объект өзгеше түс алады. Мәселен, тил билиминде тил белгилериниң бул қәсийетин эмоциоанал-экспрессив мәнилер деп қараймыз.

Т.Жумамуратовтың дөретиўшилигиниң дәслепки жылларындағы бир қосығын мысал етип алайық: «*Қағаз – майдан, қәлем – жорға, Сүр жорғаны, қолым мениң. Ел қызығар сулыў жырға, Сайра-сайра тилим мениң. Дизил сөзлерим жулдыздай, Жылтылдап турсын құндыздай. Сөз саллансын сулыў қыздай, Сүйсин шадлы елим мениң. Әй, шайырлық көрсет өнер, Сөздиң бәрҳә гәўҳарын тер. Ғәзийнени дөретип бер, Солай етер гезим мениң*». Бул қатарларда, айқын пикирлеў арқалы өзиндеги иләҳий таланты сезинип, философиялық көз қарастан оны реал баҳалаў, халық таланты сыпатындағы жәмийетлик миссиясын терең аңлаў ҳәм толқынланыўдан жүзеге келген эмоционал-экспрессив интенциялық ҳалат көзге тасланады.

Интенция (лат. intentio) – нийет, мақсет түсниклерин беретуғын термин[6], схоластикалық философияда – сананың қандай да бир предметке бағдарланыўы деп түсиндириледи. Еки басқыштан ибарат: «биринши интенция» (intentio prima) — сыртқы предметке бағдарланған интеллектуаллық акт; «екинши интенция» (intentio secunda) — пикирлеўдиң мазмунының өзи предмет сыпатында шығады, дейди [6]. Бунда биринши интенцияда сананың предметке – қағазға бағдарланыўы, демек, репродуктив сәўлелениўи, екинши басқышта қағаз - предмет ҳаққында пикирлеўдиң мазмунының өзи предмет сыпатында, енди майдан түринде жүзеге шығады. Яғный, айрықша таланттың сезимталлық пикирлеўи биринши басқыштағы әпиўайы предметти жаңа мәни бериў арқалы басқаша түсиникке айландырады, жаңалық ашады. Бунда қағаздың, енди әпиўайы предмет емес, жүдә үлкен мәниге ийе кең майдан екенлиги, оған көп нәрсени, пүткил баслы өмир философиясының сәўлесин түсириў мүмкинлиги, *«Сөздиң бәрҳә гәўҳарын терип», «ғәзийнени мүмкинлиги»*н дөретиў сезинип, бул кең *майданда «Солай етер гези»* келип турғанда, *шайырлық өнерин көрсете алыў* имканиятын тилейди.

Дәслепки интенция басқышындағы қәлемниң, шайырдың эмоционал-эспрессиясы нәтийжесинде жорғаға айланғанлығы ҳаққында да усыларды айтыў мүмкин. Қәлем жорға болғаннан соң, «*ер жигиттиң бир мурады ат болар*» деп Әжинияз бабамыздың айтқанындай, жорғаны көргенде жүдә жоқары кейпиятты сезиниў психологиясында кәмалға келген инсан, «*Сүр жорғаны қолым мениң*» деп йошыўы өз алдына эмоционаллық-қәдириятлық ҳалат. (Бул жерде қәлем услаған қолға да сайраған тилдиң сулыў жырын жорғада сүрип қағаз майданға түсириў ҳаққында үлкен ўазыйпа жүкленеди. Демек, шайырдың эмоционал-экспрессив интенциясы нәтийжесинде, «сөзлер жулдыздай дизилип, құндыздай жылтылдап, көзди қамастырады. *«Сөздиң бәрҳә гәўҳарын терген» «шайырлық өнеринде»* «сөзлер сулыў қыздай салланады». Бунда айрықша сезимталлық ҳалат, ҳәттеки қосық жеделлигине де тәсир жасап турыпты, сонлықтан, оқыўшыда да хош кейпият оятады. Шайыр енди, *«Ел перзенттен етер дәме, Халық тилегин бийкар деме, Шайырлық – үлкен мәртебе, Көкке өрлер кеўлим мениң!»* деп халықтың талантқа талабы ҳәм шайырлық өнериниң миннети ҳаққындағы жуўмақланған ойына тәбийғый эмоционаллық инерция епкининде жеңил ериседи. Бул сөзлердиң эмоционал-экспрессивлиги, тәсиршеңлиги жоқары дәрежеге жетип, тыңлаўшы шайырдың ҳәмме гәпиниң логикалық айқынлығын толық мойынлайды, гәплериниң дәллигинен ҳәм шырайынан тәсирленеди.

Шайырдың туўылған жер, ойнап-өскен мәкан сағынышы қайталанбас эмоционаллық-экспрессив бояўларда жүзеге шыққан «Толқында» деген қосығынан мысал алып қарайық: «*Аралға келдим оралып, Көзимнен ытқып жас шықты. Назланды толқын буралып, Салады еске жаслықты»*. Бул жерде толқынның *назланыўы жүдә сулыў берилгенине қосымша, оған* жаслықты, ҳәм жаслық ҳаққында көп мағанаҳы жеткериў ўазыйпасы жүкленген. Буннан соң шайырдың сағынышлы балалықты еслетип көзден жас шығарған толқынлар, енди, *«баяғы бала, дегендей», «тырнап та көреди тебендей», «Ойнайды толқын ғоддаслап». «Биледи толқын жүзиўди, ҳеш биреў оған үйретпей», Тәңиз «толқыннан кесте тигип, көрпе етип жаўады». «Алдына шығып қамалап, Бирин-бири қуўады. Қас қаққанша балалап, Толқынан толқын туўады»., «Домаланған аршадай, Аўдаңласып келеди. Талпыныўға шаршамай, Сыңқылдасып күледи». «Танцасын ойнап туўлайды, Мың тилде сөйлеп тамаша».*

Жүректи елжиретететуғын тәсиршеңлик! Бул толқынлар енди шайырды жубатып, жанлы өмир қуўанышына кенелтеди. Сонлықтан да шайырдың: «*Тартынба, теңиз солқылда, Ләззет алдым күшиңнен. Туўылған жаңман толқында, Сүйсиндим қатты ишимнен». «Жаслығым қайта оралды. Шыққандай бәлент асқарға, Тарқаттым сонша қумарды*» киби қатарларында жоқарыдағы оғыры тәсиршеңликтиң енди философиялық жуўмаққа

елткенин көремиз. Булар: Өмир ағысы тоқтамас, сулыўлық, жақсылық – дүнья тиреги, балалық сезимлер – ийгиликли ислер басламасы, сезимталлық бәлент асқарларға талпындырады» ҳәм т.б.

Лингвостилистика терминине илимпазлар: «тил қубылысларының ҳәр қыйлы эмоционаллық-экспессивлик қосымша мәнилерди билдириў қәсийетлерин изертлейтуғын тил билиминиң тараўы»[4,49] деп анықлама береди. Философия дөретиўшилик тәжирийбелердиң мағанасын анықлап, ондағы тийкарғы категориялар сана ҳәм тил байланысын түсиндиргенде, сананың өзин пайда еткен, қәлиплесиўинде ҳәм раўажланыўында тийкарғы фактор саналған тилдиң ролине айрықша итибар береди. Себеби, тил белгилери, тилге байланыслы болмаған басқа белгилер дизиминен өзгешеленеди. «Тил белгилери эмоционаллық, экспрессивлик билдириў қәсийетлерине де ийе болып, бул өзгешеликлер объектив әлемнен алынатуғын билимлерге субъектив мүнәсибетти, оның сезимлик реакциясын да сәўлелендириўге хызмет етеди»[7,372].

Сөздеги эмоционал-экспрессивлик тәсиршеңликте, соның менен бирге авторлық мүнәсибет, айтылып атырған түсиниктиң унамлы яки унамсызлық баҳасы айқын бериледи. Жақсының жақсысын сызып көрсетип, жаманды жек көргизиў унамсызлықты бөрттирип көзге таслатыў арқалы болады. Сонлықтан да, эмоционал лексиканы *баҳалаўшы* деп те атайды. Мысалы, шайыр дөретиўшилигинде тәбият, соның ишинде, әсиресе, теңиз, толқын, суў түсиниклери айрықша орынды ийелейди.

Бул дөретиўшилик потенциал тийкарлары, әлбетте, өз алдына изертлеўдли талап ететуғын мәселе. Бизиң айтажағымыз, шайырдың образлық көркемлеў қураллары теңиз толқынларының сырлы әлемине бөленген ҳалда. Соның менен бирге, бул поэзияда предмет, түсиник, қубылыслар да жанлы. Мәселен, тәбият қубылысларының «тәртипли» яки «тәртипсизлиги», этикаға сәйкеслик өлшемлери баҳаланады. Бул «тәртипсизлик»тиң өзи еркелик сыпатында позитив уғымда шебер сәўленген. Бул – теңиз образы. Мысалы, «*Нәзер етсем Арал теңиз жағына, Жардай толқын шарпып урар жағасын. Бойын жыйнап, гүрс етеди тағы да, Жел сырнайы ызыңлатты намасын*». *«Самал да шертти сырнайды»* деген қатарларында *самал – сәзенде* сыпатында оннан да унамлы түсиникти береди.

Ал, енди шайырдың сатиралық қосығында самал бюракратизмниң жағымсыз самалы сыпатында көринеди: «*Ҳамал барда самалдай, Есип едиң яр-яр. Қулағымды дигирлеп, Тесип едиң, яр-яр. Ҳамал кетип, самалың, Тынып қалды яр-яр, Өр минезиң шийшедей, Сынып қалды, яр-яр*». Эмоциональ сөзлер көбинесе айрықша көркемленген экспрессив лексикада бериледи. Экспрессивлик, экспрессия (лат. expressio) – көркемлик, ишки сезимлердиң терең толғанысларының белгиси. Шайыр шығармаларында сөздиң номинатив мәнисине экспрессия қосымталаныўы менен жасалатуғын сөзлер көп. Бул эмоционал баҳалаўға да имкән береди. Мысалы, *«өмиримде көп нәрсени ескердим» «Мен күлсем, сүйсиндиң, масайрап жүрдиң»* ҳәм т.б.Унамсыз ҳалатлар «унатпайман»ның орнына эмоционал-экспрессив бояўларда бериледи: «*Өмиримде көп нәрсени жек көрдим, жек көрмедим, уўайымын жеп көдим»*». *«Адам бойы аласа деп тарыспа»* – бул жерде кишкене емес, аласа сөзиниң өзи экспрессивлик мәни береди. «*Кип-кишкене баланың да қыялы, Айдан өтип барып қайтар марсқа»*. Бул жерде, кишкене бала дегеннен гөре кип-кишкене деп оғыры киширейтип көрсетиў аспанға салыстырыўда күшлирек контраст орнатыў ушын экспрессивлик мақсетинде қыялда туўылады. Демек, бул жағдайларда сөздиң семантикалық мазмуны коннотативлик пенен қурамаласады. Гейде нейтрал сөзлер де орнында қолланғанда экспрессивликке айланады. Мысалы, «*Егиз туўған қуўаныш ҳәм қапалық*». Бул жерде акцент қапалық сөзинде. *Қуўаныш* сөзи, *қапашылық* түсинигине көбирек, эмоционал салмақ бериў мақсетинде салыстырыў ушын қолланылған.

Сөзлердиң экспрессиясы көбинесе, оның эмоционал-баҳалаўшылығы менен қабатласады, бир сөзлерде экспрессивлик, екиншисинде эмоционаллық қыялдай артық яки кем болып өзгешеленеди. Сонлықтан да, көбинесе, эмоционал ҳәм экспрессив реңлерди ажыратыў қыйынға соғатуғынлықтан, эмоционал-экспрессив лексикасы экспрессив-баҳалаўшы сыпатында бир қолланылады. Бул түсиниклерди айырымлаў яки бириктириў ҳаққында илимпазлардың ҳәр қыйлы қараслары бар болып, оларды анализлеў өз алдына проблема. Тек биз, эмоционаллыққа қарағанда экспрессивлик уғымының кеңирек.

Т. Жумамуратовтың поэтикалық өзгешелиги – конкрет ўақыя ҳәм қубылысларға сол сәтте, тәбийғый талант тийкарындағы тынық сезимталық ҳәм терең ой жәминде, тез мүнәсибет билдириў имканиятын бериўши импровизаторлық уқыпқа ийе, Халық арасында бул тулға «төкпе шайыр», суўырма шайыр сыпатында мойынланған, дөретпелери, ушырма сөзлери, ораторлық шеберлиги, поэтикалық айтыстағы жеңилмесли ҳаққында әпсаналар халық арасында кеңнен тарқалған. Импровизация қубылысы дүнья мәдениятында бар болып, риторика ҳәм философия – антик дәўир руўҳый турмысының еки әҳмийетли полюсы саналған. Риторика – экспромт ҳалатта, яғный, таярлықсыз, атқарылыў (шайырлықта айтысыў яки сәўбетлесиў) сәтинде көркем сөз, ушырма сөзлерден қосық уйқасында тез контент жаратыў, демек.

Жуўмақлап айтқанда, тил халықтың пүткил тәжирийбеси, этикалық-эстетикалық реңбе-реңлигин толық жәмлеп, жанландырыў арқалы социаллық ойлаўды қәлиплестиреди, раўажландырып барады. Ҳәр бир әўлад белгили бир этнос ўәкили сыпатында тилди меңгериўи менен өзин қоршаған орталықта жәмленген әдеп-икрамлық өлшемлери ҳәм социаллық қәдириятлар ҳаққындағы қуўатланыўшы яки бийкарлаўшы тәжирийбелерден нәрленеди. Қәлеген дөретиўшилик қубылыс – өз өзгешелиги, этикалық-әстетикалық өткирлиги, эмоционал-экспрессив тәсиршеңлиги менен бул жәмәәтлик тәжирийбеге қосылған үлес болып табылады. Сонлықтан да, халық шайыры Тилеўберген Жумамуратовтың шығармаларындағы эмоционал-экспрессив тил бирликлери – социаллық ойлаўдың этикалық-эстетикалық мазмунына унамлы тәсир жасады, деп айта аламыз.

Соның менен бирге бул дөретиўши тулға Тилеўберген Жумамуратовтың айрықша поэтикалық қәбилети – ораторлық өнерин де, ондағы өткир көрегенлик, сезим ҳәм терең ой тийкарында биринши тәсирде-ақ, жедел

риторика жаратыў, публикаға тәсир етиў, оны исендириў, таңландырыў қәсийетлерин философия бағдарында өз алдына кеңирек үйрениў зәрүрлиги сезиледи.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алланазаров Е. «Қарақалпақ тилинде метафоралардың стильлик қолланылыўы» (Т.Жумамуратовтың поэтик шығармалары мысалында). Автореферат, –Нөкис, 2002.
2. Бердимуратов Е. Поэзия булағын тастырған шайыр. «Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 12-июнь 2003-жыл, №25(7210).
3. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества. − М.; 1979.
4. Бекбергенов А., Пахратдинов Қ. Тил билими терминлери сөзлиги. –Нөкис, 1997.
5. Жумамуратов Т. Тил байлығы–ел байлығы. Шайырдың үй архивинен.
6. Интенция. https://dic.academic.ru/dic...Қаралған ўақты 1-март 2020, с.07.03.
7. Философия. Э.Ю.Юсуповнинг умумий таҳрири остида, Тошкент, 1999.

Бадиий ижод эмоционал-экспрессив тил белгиларининг ижтиоий тафаккурга таъсири

Жумамуратова М. Т. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақола ижодкорликда эмоционал-экспрессив тил белгиларининг ижтимоий тафаккурдаги ўрни муаммосига бағишланган. Тил белгилари, тил ифодалилиги, интенция каби тушунчаларнинг таърифи халқ шоири Тлеуберген Жумамуратовнинг ижодий мероси мисолида берилган, бадиий сўзнинг шахс ва жамият ижтимоий тафаккуридаги ўрни аниқланади.

Таянч сўзлар: тил белгилари, эмоционал-экспрессив тил белгилари, ижод, бадиий ижод.

Воздействие на социальное мышление эмоционально-экспрессивных языковых знаков в художественном творчестве Тлеубергена Жумамуратова

Жумамуратова М.Т. Каракалпакский государственный университет

Резюме. Статья посвящена проблеме роли эмоционально-экспрессивных языковых знаков на поэтическое мышление. Дается определение таким понятиям как языковые знаки, экспрессивность языка, интенция на примере творческого наследия поэта Т. Жумамуратова, выявляется роль художественного слова в поэтическом мышлении индивида и общества.

Ключевые слова: социальное мышление, лингвостилистика, языковые знаки, эмоционально-экспрессивные языковые знаки, творчество, художественное творчество

Impact on social thinking of emotional-expressive language signs in Tleubergen Jumamuratov's artistic creativity

Jumamuratova M.T. Karakalpak State University

Summary. The article is devoted to the problem of the role of emotional-expressive language signs in creativity on social thinking. There is given the definition of such concepts as linguistic signs, expressiveness of language, intention on the example of the creative heritage of the national poet Tleubergen Jumamuratov, the role of the creative word in the social thinking of an individual and society is revealed.

Key words: social thinking, linguistic stylistics, linguistic signs, emotional-expressive language signs, creativity, artistic.

THE TENDENCIES OF FORTHCOMING AND DEVELOPMENT OF THE PRIMARY LOCAL NEWSPAPERS IN KARAKALPAKSTAN

Arziev R.A

Karakalpak State University

Nowadays the journalism acts as "the fourth government" in the world community. Because the press, television, radio and internet journalism, the essential types of mass-media, is considered as the most impressive and effective tool in building and developing of social opinion. It is very important the journalistic activity should be acted independently and according to the law. Thus it is stated in the Constitution of the Republics Karakalpakstan and Uzbekistan that "The mass-media shall be free and act in accordance with the laws. It shall bear responsibility for trustworthiness of information in a prescribed manner. Censorship shall be impermissible".

The journalism is serving as a significant field in building the socio-economic and spiritual basis of the democratic society in Karakalpakstan. But it is hard to study this field until we will have known its historical practices and understood its history in deep. About a century of the development period of the Karakalpak press passed through the Soviet time. In that time there were a lot of articles and books about the Karakalpak press written by the researchers. But most of them were written on the basis of the ideological requirements of the Soviet Union. For this reason in many situations they were not able to share their opinions fairly. That's why it is still an important task to highlight the history of the Karakalpak press in fair and obvious way.

The history of the Karakalpak press arose and developed quite later than many countries in Europe and Asia. On April, 1918 there was founded the Republic of Turkestan in the part of the Soviet Union. The newspapers "Turkestanskiye vedomosti" and "Turkiston viloyatining gazeti" organized in Tashkent in 1870 (primarily these newspapers came out as the attachment to "Turkestanskiye vedomosti") is reckoned the oldest daily newspaper in the Central Asia, and all of these were published until 1917. In the history of the Turkestan press there was not existed any newspaper like these newspapers which persistently came out for many years. These newspapers were published by the financial support of Turkestan's government and served as the official newspaper in propagandizing the policy of the Center in Russian and Uzbek languages.

It should be mentioned that although "Turkestanskiye vedomosti" and "Turkiston viloyatining gazeti" were the official newspapers they had a good impact to the social and cultural life of the republic. As the primary newspapers of the region these newspapers created the opportunity to appear and develop daily press in Turkestan. The interest of the people to the newspapers was arisen. The cultural-educational articles published on the pages "Turkiston viloyatining gazeti" gave assistance for developing knowledge and consciousness of the readers. It increased the readers' interest for

the science, technics, the cultural and literature heritages of other nations. The literary partnership of the primary representatives of the Uzbek newspaper publicists such as S.Abdugaffarov, I.Ibrat, M.Bekhbudiy, Z.Furkat while working together at the editorial office of "Turkistan viloyatining gazeti" paved the way for developing the Uzbek publicism flooded with democratic ideas and enlarging the struggle for getting science and education among the people of Turkestan[1.42].

The Karakalpaks, who lived at the right bank of the river, also were the part of the Republic of Turkestan and they were named Amudarya branch. On December, 1920 Amudarya branch reorganized as Amudarya province. The first daily newspaper of Amudarya branch was organized by the Executive committee of the branch in June, 1919 with the name "Izvestiya" and that time on the newspaper published the publicistic materials by I.Brikman, I.Kosyanenko and P.Baranovskiy[2.61-62]. Later, on September1921, according to the Decree of the Executive Committee of Amudarya province there was organized the newspaper named "Krasniy Amudarinets" in Turtkul city. In 1922 it was renamed as "Amudarinskiy jizn" [3.294].

We can fully say that these newspapers grounded on the "Vesti Karakalpakstana", the present newspaper of the Jokargi Kenes and the Council of Ministers of the Republic of Karakalpakstan. In these years there were also being published the newspapers such as "Dekhkan tovushi" in Turtkul from January1923 till the end of 1924, "Inkilob kuyashi" in Khiva till 1924, and in the autonomous province under the Republic of Khorezm was being published the newspaper "Ak jol".

In 1921 O.Latsis, the head of the Comission on observing the Party and Union organizations of Amudarya province of the Turkestan Republic and its member V.Lebedov confirmed the following about the people's cultural degree and the newspapers: "As a result of absence of typography and non-delivery of books and newspapers from abroad it is possible to be appeared the negative view about the people of province and the cultural life of Turtkul city. Among the regional leaders only I.Makaev knows the Muslim language. It is necessary to supply with typography in the Arabic shrift and to publish a daily newspaper."

Nevertheless the work of publishing newspaper was not accomplished in 1921-1923 years. The Decree "the Measures on urgent transference of the official business language of the union organizations to the local languages" accepted by the Central Executive Committee of Turkestan and the People Commissioners Union of the Turkestan ASSR on August 29, 1923, played the significant role in further developing the governmental apparatus of the Soviet Union and strengthening its relationship with the local people. According to this Decree, it was compulsory that all decretive and decrees of the governmental organs is published in the languages of the basic nations of the republic, and the official business papers of the regional and village Excutive Committee is implemented only in the local languages[4.16-17].

On October, 1923, in the IV General Congress of Khorezm were formed Kazakh-Karakalpak and Turkmen autonomous provinces in a part of the Khorezm Soviet Republic. Khodjeyli town was the center of Kazakh-Karakalpak province. The province consisted of 4 region: Kungrad, Gone Urgench, Shumanay, Khodjeyli, and 40 villages. These years there were lived Karakalpaks, Kazakhs and Turkmens in the province.

On October 14, 1924, the issue on setting national state borders was discussed in the 2nd Session of Central Executive Committee led by M.N.Kalinin. In this meeting A.Dosnazarov had a speech. In his speech he freely expressed the life of Karakalpak people and the low development in social-economical terms. He also attracted everyone's attention to the inattentiveness of the appropriate organs toward this nation. He drew everyone's attention to the necessity of great support for this nation in the future. «From his speech everyone can feel his great hopes by saying so many issues openly and from his deep heart. Someone interests how is the Karakalpak people living, how are they existing. Until today we did not believe that somewhere someone asks the same questions. Basically these issues should be discussed and asked. But starting today under the Soviet Union we believe that every nation will be able to designate himself, to be owner for himself and to take economic independence. Especially, if the attention will be paid to the small nations and their development then our multi-national country will be strong»[5.106-108].

After setting up the Karakalpak people as the national state in 1924, it was very necessary press and radio to the republic. Because it was significant to publish a Karakalpak newspaper due to inform the local people about international and local news, to develop the cultural growing, to deliver the Decrees of the Party and Union organizations of the Soviet government to the people by the press in order to wake up the people's political activity.

At the meeting of the Organizational Bureau of Karakalpak province held on November 23, 1924, K.Adilnaev made his speech about organizing the newspaper of Karakalpak Autonomous province. Eventually the meeting accepted the following decision: 1) It should be considered as important to publish a daily newspaper in the Karakalpak language. 2) The newspaper should be introduced as the administration of Karakalpak Provincial Committee, KKAP Committee and Karakalpak Komsomol. The newspaper should be come out on the name "Batraklar hakikati" ("Batrakskaya pravda"). 3) The editorial commission of the newspaper should be arranged in consisting of Awezov.K., Kudabaev.A., and Nasrullaev. It should be proposed to them to publish the first number of the newspaper on December 1, 1924[6.8].

It was certain that the decision of the Party accepted incompletely and hurriedly. Because the first newspaper of Karakalpak Autonomous province "Batraklar hakikati" did not come out on December 1, 1924. Thus considering the thoughts and opinions of the social organizations and the members of forward intelligence against to the Party decision, the activists of Karakalpak Autonomous Committee paid attention to hold a meeting and to discuss organization of the newspaper in this meeting.

However, earlier than it, we seldom meet the information about short existence of the Karakalpak newspaper titled “Birinshi adim” on November, 1924. But it was not noted any information about when was the first numbers of “Birinshi adim” issued, who was the editor. In the next years this questions should be studied by searching and finding the newspaper from the archive.

The issue of the Karakalpak press was repeatedly discussed at the meeting of the Organizational Bureau of Karakalpak Autonomous province held on December 18, 1924 and according to the proposal of Dosnazarov Allayar it was approved to organize the Karakalpak newspaper with the name “Erkin Karakalpakstan”. Abiw Kudabaev, the head of Revolutionary Committee was appointed as the executive editor-in-chief in addition to his duty. The deputy of the editor-in-chief was appointed Agaydarov S., a staff of the Branch of Public education in Khodjeyli district.

The newspaper “Dekhkon tovushi”, issued in Khodjeyli town in that time, stopped its activity as the province newspaper came out. All equipment of typography were given to Turtkul typography. Eventually the first number of the Karakalpak newspaper “Erkin Karakalpakstan” issued on December 31, 1924.

The first organizational meeting of Karakalpakstan Autonomous province was held on February 12-19, 1925. The Declaration on formation of Karakalpak Autonomous province was announced in the meeting. Karakalpakstan Autonomous province consisted of Turtkul, Chimbay, Khodjeyli and Kungrat districts. From 1925, “Erkin Karakalpakstan” was introduced as the general organ of Karakalpak provincal committee, the Executive Committee of Autonomous Karakalpakstan, the Provincial Professional Union and the Union of “Kosshi”.

“Erkin Karakalpakstan” published on lithographic method. As a result of constant scarce of editor-in-chief and well-educated staffs, incomplete shrift and outdated typography equipment, the quality of the newspaper decreased. The format four page 35x55 sm. was kept since 1930. In the first numbers of “Erkin Karakalpakstan” published the propaganda articles as well as the Decrees and news of governmental organs of the province. The language of the newspaper was also mixture: it used Karakalpak, Kazakh, Uzbek, and sometimes Arabic and Persian languages. This condition informs about directly publishing unprepared materials without editing and correcting letters and articles which was received by the authors.

Moreover in the article titled “Walayat baspasozi halinan” published in the first numbers of the newspaper was said that it came out once a week, as a result of low-quality the Arabic letters taken from Khiva the written letter erased, as lack of letters for four pages of the newspaper at first they published two pages, then picked letters again. The edirotial office of the newspaper had many difficulties and they spent a lot of time for issuing the newspaper[7.3].

Of course, it was tragedy of time the domination of Stalin policy. For instance, those years many middle class farmers were pursued from their homeland by aspersing as a rich man. They met repression with different reasons such as not accomplishing the cotton plan on “cotton labour”, not paying the taxes.

The newspaper “Erkin Karakalpakstan” came out with the name “Erkin Karakalpak” till 1930, and since 1930 it was published with the name “Miynetkesh Karakalpak”. “Miynetkesh Karakalpak” was changed to “Kizil Karakalpak” from the end of 1931 year.

We can look at the newspaper “Erkin Karakalpak” as the first Karakalpak press which at the beginning came out in the Arabic graphics, later in 1930 it was published in the Latin graphics.

Certainly it is obvious the newspaper’s content was carried out in the basis of Soviet time. That’s why in the materials of the newspaper there was limit for free speech and democratic opinions. Nevertheless it had certain degree of influence to appearance of the Karakalpak press and publicistic thoughts.

References

1. Pidaev T. O’zbekiston matbuotining o’tmishi va kechmishi.//O’zbekiston matbuoti jurnali.-1996-№2.
2. Semenov I. O zarojdenii Karakalpakskoy sovetskoy pechati.//Vestnik Karakalpakskogo fil.Akadem.nauk UzSSR.-1971-№4.
3. DosumovYa.Ocherki istorii Kara-Kalpakskoy ASSR.(1917-1927 gg)-Tashkent.: Akadem.nauk UzSSR, 1960.
4. Qaraqalpaqstannin’ jan’a tariyxi. Qaraqalpaqstan XIX a’sirdin’ ekinshi yariminan XXI a’sirge shekem-No’kis.:Qaraqalpaqstan, 2003.
5. Djumashev A. «Predsedateli Karakalpakskogo pravitelstvo». «Vestnik KKOANRUz», 1998, №6.
6. Dosimbetov G., Yusupov O. «Qaraqalpaqstan baspaso’zi payda boliwi ha’m rawajlaniwi tariyxinan», No’kis «Qaraqalpaqstan», 1991.
7. «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi, 1991-jil, 20-noyabr.

Қорақалпоғистонда маҳаллий матбуотнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш тенденциялари
Арзиев Р.А. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада қорақалпоқ журналистикасининг, миллий матбуотининг тарихи «Еркин Қарақалпақстан» газетасининг XX асрнинг 20-30 йилларидаги дастлабки сонлари мисолида тадқиқ қилинган, Шунингдек мақолада Қорақалпоқ матбуотининг тарихий шаклланиши ва ривожланиш даври, унинг назарий ва амалий томонлари ёритилган.

Калит сўзлар. публицистика, журналистик маҳорат, журналистика тарихи, мухолифат давр.

Тенденции появления и развития первичных местных газет в Каракалпакстане
Арзиев Р.А. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматривается история каракалпакской журналистики и национальной прессы на примере первых номеров газеты «Еркин Каракалпакстан» 20–30-х годов XX века, а также в статье дается обзор исторического становления и развития каракалпакской прессы.

Ключевые слова: публицистика, журналистские навыки, история журналистики, период оппозиции

The tendencies of forthcoming and development of the primary local newspapers in Karakalpakstan
Arziev R.A. Karakalpak State University

Summary. The article examines the history of the Karakalpak journalism and the national press on the example of the first issues of the newspaper "Erkin Karakalpakstan" of the 20-30s of the XX century, as well as there is given an overview of the historical formation and development of the Karakalpak press, its theoretical and practical aspects.

Key words: journalism, journalistic skills, the history of journalism, opposition period.

ТИББИЁТ СОҲАСИДАГИ ТЕРМИНОЛОГИЯНИ ЎҚИТИШНИНГ ЛИНГВОДИДАКТИК АСОСЛАРИ

Абдуллаева Р. М.

Тошкент тиббиёт академияси

Жаҳонда тиббиёт соҳасининг жадаллик билан ривожланиши хорижий тилларни ўқитишга бўлган эҳтиёжни янада кучайтирди. Тиббиёт олий таълим муассасалари талабаларида хорижий тилларни ўзлаштиришда соҳавий терминологияни лингвистик хусусиятларини эътиборга олиш, рус тилини хорижий тил сифатида ўқитиш бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб бориш муҳим аҳамият касб этмоқда. Бугунги кунда тиббиёт олий таълим муассасаларида рус тилини чукурлаштирилган ҳолда ўқитишнинг ўқув-услубий таъминоти алоҳида аҳамиятга моликдир.

Лингводидактик мақсадларга эришиш учун рус тилини хорижий тил сифатида ўқитишда ўқитувчи ўзи ўргатадиган тиббий материалнинг хусусиятларини билиши керак. Бу эса ўз ўрнида тиббий терминологиянинг лингвистик ўзига хослиги ўқитиш технологиясини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб ҳизмат қилади. Ўқитувчи томонидан материалнинг лингвистик жиҳатларини эътиборга олиниши ва мутахассислик терминларни ясалиш жиҳатлари борасида талабаларга маълумот бериш нафақат терминларни таржима қилиш усули улар томонидан материални ўзлаштириш ва хатоларнинг олдини олиш имконини беради. Е.И. Мотина: "Мутахассислик терминларини таржимаси фақат сўзларни контекстдан ташқарида ўзлаштириш имконини беради. Ўқилаётган матнлардаги терминлар, сўзлар, сўз бирикмалари тафаккурга асосланган мушоҳада амалиётлари объектларига айланиши лозим" – деб таъкидлайди [6, 89]. Ҳозирда етук мутаҳасисларни тайёрлашда рус тили ҳар томонлама етук ва компетентли мутахассисни тайёрлашда катта аҳамият касб этади. Касбга йўналтирилган матнлар устида ишлаш жарёнида талабалар янги маълумотларни оладилар ва мунтазам равишда ўзларининг терминлар луғатини тўлдириб борадилар. Ҳозирда нофилологик олий ўқув юртларида ўқитиш амалиёти мавжуд ўқув қўлланмалари асосида терминологик лексикани ўзлаштириш машқларини унификациялаш бўйича етарли мазмун ва асосга эга эмас. Бу, ўз навбатида, ҳар бир талаба тўлақонли равишда ўз индивидуал салоҳиятини оча оладиган ва тўлиқ ишлата оладиган реал ўқитиш шароитларини яратиш зарурлигидан далолат беради.

Талабаларга зарур луғат заҳирасини тўлдириш ва кенгайтириш орқали уларнинг касбий коммуникатив компетенцияси шакллантирилади. Бу билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш шароитлари ва имкониятларини излаб топиш учун ақлий стимуляторларни сафарбар этувчи усуллар ва хатти-ҳаракатлар мажмуидан иборат. Талабаларни бундай стратегия ва самарали усулларга мақсадли ва мунтазам равишда йўналтириб бориш керак. Бўлажак тиббиёт ҳодимларини рус тилига ўқитишда фанлараро алоқанинг йўналишлардан бири тиббиётнинг турли соҳалари бўйича икки тилдаги луғатлар тузишдир. Бу – ўз ўзидан талабаларнинг луғат бойлигини оширади ҳамда талабаларнинг касбий нутқига доир лексик терминлар луғатини бойитади.

Рус тили машғулотларида тиббиёт соҳасидаги терминларни ўқитиш жараёнида албатта, уларнинг лингвистик хусусиятларига эътибор бериш лозим. Талабалар терминлар ҳақида маълумотга эга бўлишлари, уларни ясалиш усулларини яхши билишлари керак. Маълумки, тушунчалар терминлар билан белгиланади. Тиббий фанлар ўқитувчилари аввал сўз ёки сўз бирикмаси кўринишида термин билан ифодаланган янги тушунчаларни тушунтирадилар ва бу тушунчани таърифловчи тушунчани етказадилар, яъни бирор бир предмет, ҳодиса тўғрисида билим берадилар. Рус тили ўқитувчиси талабалар билан термин устида лексик бирлик устида ишлагандек ишлайди, терминнинг маъносини тушунтиради, бу ушбу термин билан ифодаланган тушунчанинг яхшироқ ўзлаштирилишига хизмат қилади.

Терминлар тизими таҳлилисиз инсоний фаолиятнинг бирор соҳасидаги тушунчавий аппаратни тасаввур қилиш мумкин эмас. Шу боисдан терминлар тизимини тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади. «Термин» лотинча «terminus» сўзидан келиб чиққан бўлиб «охири», «чегара», «тугаш» деган маъноларни билдиради [4, 503]. Шунга боғлиқ ҳолда В.Н. Шевчук терминга қуйидагича таъриф беради – «термин» – бу сўз бўлиб, ўрта асрларда «аниқлаш», «ифодалаш» деган маъноларни билдирган, қадимий француз тилида мавжуд бўлган «terme» лексемаси «сўз» деган маънони ифодалаган [8, 6]. Тилшунос олим А.А. Реформатский термин борасида қуйидагини илгари суради: «термин» – бу сўз бўлиб, ўзининг алоҳида ва махсус белгилари билан чегараланади, фан, техника, экономика (иқтисодиёт), сиёсат ва дипломатия соҳаларида бир маъноли, аниқ сўзлардир [7, 110б]. В.П.Даниленко «термин» сўзига қуйидагича аниқлик киритади: «термин (лар)» – луғат таркибининг бир қисми ҳисобланиб, фан ва соҳалар дисциплинасининг аниқ дефинициясидир [2, 15]. Б.Н. Головин ўзининг тадқиқотларида: «термин» – сўз бўлиб, касб-ҳунар нуқтаи назардан қаралганида ўзида муайян касбий тушунчаларни ифода этади [1, 15], – деб ёзади. Худди шунга ўхшаш талқинни биз В.М.Лейчикнинг ишларида ҳам учратишимиз мумкин. Унинг фикрига кўра «термин» – муайян тилнинг лексик бирлиги бўлиб, аниқ ва махсус соҳалар илмида ва фаолиятида умумий, конкрет ёки абстракт тушунчаларни ифодалайди [5, 16].

Лингвистик таҳлил натижаси терминларнинг семантик ўзига хосликларини аниқлашдан иборат, чунки ўқитувчи қандай материал билан ишлаши керак бўлса, шу материални тасаввур қилмай туриб методикани

ишлаб чиқиш мумкин эмас. Шу боисдан ишда тиббий терминологиянинг семантик таҳлили ўтказилган ва бу таҳлилни ўтказишда юзага келадиган семантизация муаммолари лингводидактика нуқтаи назаридан кўриб чиқилган [5, 10]. Терминнинг моҳиятини очишда уни тилнинг бошқа бирлигига қарама-қарши қўйиш усулидан фойдаланиш тўғрисида гап кетганда, бизнинг назаримизда, термин лексема билан нотермин лексемани танлаш тўғри бўлади. Шундай қилинганда термин лексема билан нотермин лексема ўртасидаги фарқларни аниқлаш имконияти туғилади. Маълумки, шакл ва мазмунга эга бўлган ҳар қандай сўз лексема ҳисобланади.

Термин лексемаларда маъно билан тушунча ўртасида тенглик мавжуд бўлади. Бунинг мазмуни шуки, термин лексема маъноси аниқ таърифлаб, чегаралаб, белгилаб қўйилган бўлади. Шунинг учун термин, одатда, ҳар вақт айни бир тушунчани англатади. Нотермин лексеманинг маъноси эса инсон тафаккурида кечадиган ҳис-ҳаяжон, эстетик завқланиш, тушкунликка тушиш каби турли ҳолатларни ҳам акс эттиради. Бу эса маъно билан тушунча ўртасида тенглик бўлишига йўл қўймайди. Б.Н. Головин мазкур икки бирлик ўртасидаги яна қуйидаги фарқларни ажратиб кўрсатади: а) термин лексеманинг шаклланишида айрим шахслар ва олимларнинг роли бўлиши мумкин. (масалан, электр кучи бирлиги саналган ампер термини француз олими Ампер шарафига қўйилган) а) Нотермин лексеманинг шаклланишида эса алоҳида шахслар эмас, балки бутун халқ, бутун миллат рол ўйнайди; б) термин лексеманинг маъноси ўзи мансуб бўлган маълум системадаги бошқа терминлар маъноси билан узвий алоқада бўлса, нотермин лексемаларнинг алоқасида узвийлик сезилмайди; в) термин лексеманинг маъноси доимо муайян соҳа билан боғлиқ бўлгани боис уни ўрганиш учун махсус билимларни эгаллаш лозим бўлади, нотермин лексема эса кундалик хаётда доимий қўлланган сабабли уни ўзлаштириш махсус тайёргарликни талаб этмайди [1, 11].

Термин – тузилишига кўра сўз ёки сўз бирикмаси бўлиб, семантикаси жиҳатидан махсус соҳа доираси билан чегараланган ва шу соҳага оид тушунчани ифодаловчи лексик бирликдир. Рус тилини ахборот манбаи сифатида эгаллаш, талабаларда касбий кўникма ва малакаларни шакллантириш илмий ва амалий жиҳатдан асосланган тарзда рус тилига мутахассислик тили сифатида мақсадли ва самарали ўқитиш тизимини ишлаб чиқиш ва ўқув амалиётига кенг татбиқ қилиш орқали амалга оширилиши мумкин.

И.А. Стерниннинг фикрича, лексик бирликлар семантикасининг барча ўзига хос хусусиятлари аниқланиши лозим ва ажнабий талабанинг ўқиш предметига айланиши керак, акс ҳолда ўқувчи ўрганилаётган бирлик мазмунини она тилининг тегишли бирликлари фонида нотўғри ўзлаштириши мумкин. Бунга айниқса мутахассислик тилини ўргатишда алоҳида аҳмият бериш керак, чунки айнан шу тил бўлажак мутахассисни шакллантиради ва уни эгаллаш ўқувчининг биринчи навбатдаги вазифасидир. Лексикага ўқитишдан мақсад – ўқувчи онгида рус сўзининг тил соҳиби онгида қандай маъноси бўлса, шундай тўлиқ компонент таркибидаги маъносини шакллантиришдан иборат, бу ўз навбатида ўқувчи томонидан ўрганилаётган мутахассислик тушунчасини эгаллаш тўғрисида сўз юритиш имконини беради [4, 15].

Замонавий тиббий терминология – бу тизимлар тизими, ёки макротерминтизимдир. Таъкидланганидек, тиббий терминларнинг бутун жамламаси бир неча юз мингга етади. Тиббий терминологиянинг мазмуни турли туман: инсон организмига меъёр ёки патология ҳолатида унинг турли босқичларига хос бўлган морфологик тузилма ва жараёнлар; инсоннинг касаллик ва патологик ҳолатлари; инсон организмига ижобий ёки салбий таъсир этувчи атроф муҳит омиллари; уларнинг гигиеник меъёрлашуви ва баҳолаш кўрсаткичлари; касалликларни ташхислаш, олдини олиш ва терапевтик даволаш услуллари; хирургик операцияларни тезкор малга ошириш имкониятлари; аҳолига даволаш-профилактика ёрдамини кўрсатишнинг ташкилий шакллари ва санитария-эпидемология хизматлари ва ҳ.к.

Табиий фанлар терминологиялари билан кўплаб умумий жиҳатларга эга бўлган тиббий терминология, шунга қарамай, ўзига хос хусусиятларга эга: 1. Тиббий терминологиянинг асосини ўзлаштирилган юнон-лотин терминлари ёки юнон-лотин термин элементларидан сунъий ясалган терминлар ташкил этади. Тиббий терминология таркибига кирувчи анатомик ва гистологик номенклатуралар бутунлигича лотин тилида, унинг алифбоси, фонетикаси ва грамматикаси асосида тузилган. 2. Юнон-лотин терминлари деярли барча Европа тилларининг тиббий терминологияси асосида мужассам бўлганлиги боис, тиббий терминларнинг аксарияти байналмилалдир. Дунёнинг исталган мамлакатининг тиббиётчилари касбий тилида айрим махсус иборалар фақат лотин тилида ишлатилади. 3. Тиббий терминлар юқорида даражада мотивланган ва семантик жиҳатдан шаффофдир.

Талабаларга рус тили тиббий терминларни ўзлаштиришда терминларни мавзуий гуруҳларга ажратган ҳолда олиб борилса мақсадга мувофиқ бўлади. Тиббий терминология устида ўтказган кузатишларимиз шуни кўрсатдики, феъл, сифат, равиш туркумлари термин ясашда асосий бирлик эмас, балки бирикма терминларнинг ясалишида ёрдамчи восита сифатида иштирок этади. Ривожланаётган ҳар қандай илмий – техникавий терминологик тизимда, хусусан, бизнинг кузатиш ва хулосаларимизда ҳам аниқликка интилиш тамойилига риоя қилиш кузатилади. Терминлар ўзида аниқ жараён, ҳодиса ва ҳаракат номларини ифодалагани боис, асосан от сўз туркумидан таркиб топган махсус тармоқ учун ягона маънода термин ҳисобланади. Ҳозирда талабаларнинг касбга йўналтирилган нутқини ўстиришда русча терминологик лексикасини ўқитиш асосларини ишлаб чиқиш жуда зарур. Бу эса, талабаларда рус тили машғулотларида коммуникатив компетенцияни шакллантириш ва ривожлантиришнинг методик жиҳатдан ташкиллаштириш масалалари билан боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Головин Б.Н. Лингвистических основы учения о терминах. - М., 1987.-115 с.
2. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. -М., 1977.-15 с.

3. Исраилова М.Н. Дарсдан ташқари машғулотлар жараёнида талабаларни интелектуал-маданий ривожлантириш шакллари // Халқ таълими. – Т., 2016. – № 4. – Б. 30-35.
4. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов.- М., 1998.-503 с.
5. Лейчик В.М.Предмет, методы и структура терминоведения. Автореф.дис…д-ра филол. наук.-М.,1989.-16 с.
6. Мотина Е. И. Язык и специальность: лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов / Е. И. Мотина. – М. : Рус. язык, 2002. – С.89. 167 с.
7. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка//Проблемы структурной лингвистики.- М., 1968.-110 с.
8. Шевчук В.Н. Производные военные термины в английском языке.- М., 1983.-6 с.

Резюме . Ушбу мақолада тиббиёт университетида терминлогияни ўқитиш зарурияти ҳақида бўлиб, рус тилини ўқитишда тиббий терминларнинг лингвистик белгилари ва хусусиятлари ёритилган. Мутахассислик лексикасига ўқитишга, янги ахборотни қабул қилиш ва ёт термин бирликларини ўзлаштириш, уларни оғзаки ёки ёзма нутқда қўллаш учун зарур билим, кўникма, малакага эга бўлишлари лозим.

Таянч сўзлар: тиббиёт, термин, лексика, компетенция, билим, кўникма, лингвистика, сўз, рус тили

Лингводидактические основы преподавания терминологии в медицине
Абдуллаева Р. М.Ташкентская Медицинская Академия

Резюме. В статье говорится о необходимости преподавании терминологии в медицинском университете. Обосновывается изучение медицинских терминов преследует сугубо профессиональную цель – подготовить терминологически грамотного врача: студенты должны обладать знаниями, навыками необходимыми для обучения профессиональной лексике и использования их в устной или письменной форме.

Ключевые слова: медицина, термин, лексика, компетенция, знания, навык, русский язык, лингвистика

Linguodidactical bases of teaching terminology in medicine
Abdullaeva R.M. Tashkent Medical Academy

Summary. This article talks about the need to teach terminology at a medical university. The study of medical terms pursues a purely professional goal - to prepare a terminologically competent doctor. Students must have the knowledge and skills necessary to learn professional vocabulary and use them orally or in writing.

Key words: medicine, term, vocabulary, competence, knowledge, skill, Russian, linguistics

---

T.MÁTMURATOV SHIǴARMALARI TILINDE AYIRIM SESLIK QUBILISLAR

Qarlibayeva G. , Buxarbaeva J.
Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

T.Mátmuratov shıǵarmaları qaraqalpaq ádebiyatında keńnen belgili. (Onıń birqansha qosıqlar toplamları xalqımızdıń júreginiń tórinen orın alǵan.) Onıń bárshege birdey tanıs bolǵan «Aq terekpe, kók terek», «Lirika», «Aysánem», «Arzıw shámeni», «Gózzallıq oyandı…», «Ashılısıw» sıyaqlı qosıqlar hám poemalar toplamları bar. Shayır shıǵarmalarında kórkem súwretlew quralları, qosıq uyqası, awızeki sóylewdegi til birlikleri, irkilis belgileri, stilistikalıq figuralardı sheberlik penen qollanılǵanın kóriwimizge boladı. Biz bul maqalada shayır dóretpelerindegi ayırım seslik qubılıslardı kórip shıǵamız. Qaraqalpaq til biliminde kórkem shıǵarma tilin, stillik ózgesheliklerin lingvistikalıq názerde izertlew eń áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Sonlıqtan da, biz bul maqalada qaraqalpaq qaraqalpaq ádebiyatında belgili ornı bar T.Mátmuratovtıń dóretpeleri tilindegi ayırım seslik qubılıslarǵa toqtap ótpekshimiz.

Til biliminde eń mayda til elementi bolǵan ses-awızeki sóylewde hám ádebiy tilimizde jazıwshı hám shayırlarımız tárepinen kórkem shıǵarmada belgili bir maqsetlerde qollanıladı. Kórkem shıǵarmalarda jazıwshı, shayırlar tárepinen sesler qaharmannıń ishki sezimlerin, tolǵanısların, xarakterin ashıp beriwde jiyi qollanadı. «Poetikalıq tilde eń mayda element bolıp sózdiń quramında jumsalǵan ses esaplanıp, olardıń tiykarında payda bolǵan evfoniya (sózlerdiń qulaqqa jaǵımlı esitiliwi ushın qollanılatuǵın hár qıylı fonetikalıq usıllardıń jıyıntıǵı), seslik tákirar, seslik únlesliktiń túrleri alliteraciya, assonans, uyqas, sonday-aq, paranomiya (esitiliw uqsaslıǵı hám morfemalıq quramnıń jaqınlıǵı boyınsha biri-biriniń ornına jańılıs sóz yamasa házil retinde qollanlatuǵın sózler) poetikalıq fonetikanıń izertlew obekti esaplanadı [1, 25]. T.Mátmuratov shıǵarmaları tiliniń dawıslılar sistemasın úyrenip qaraǵanımızda házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegidey toǵız dawıslı fonema jumsalǵan. Dawıslı fonemalar shayır shıǵaramları tilinde fonemalıq qásiyeti jaǵınan da házirgi qaraqalpaq tili fonetikasına sáykes keledi. Biraq shayır shıǵarmalarında ayırım dawıslı sesler belgili bir stillik maqsetlerge baylanıslı ózgeriske ushırap jumsalǵanlıǵın kóriwmizge boladı.

T.Mátmuratov shıǵarmaları tilinde a foneması sózdiń barlıq poziciyalarında jumsalǵan. Soday-aq ayırım sózlerde a fonemasınıń ornına á fonemasınıń jumsılıw halatları ushırasadı:

1. *Kóz aldımda shayqalasız gúwlesip, /Sol **ájaǵań** qorǵadı, dep Watandı* [3,21].

Sonıń menen birge *muhábbet* [3,3], *áynegin* [3,3] sózlerinde de a fonemasınıń ornına á foneması jumsalǵan. Á foneması shayır shıǵarmaları tilinde awızeki sówlew til birlikleri hám ózlestirilgen sózler quramında jiyi jumsalǵan:

1. *Náwbáhárdiń jıllı lebine,/ Áynegimdi men de asharman* [3,4].

Bul mısalda *náwbáhár, áynek* sózlerinde *á* foneması báhárge tán jıllı sezimdi, náziklikti sáwlelendiriw maqsetinde qollanǵan.

2. *Turbatıń qáhárli, kóziń jalınlı* [3,38]. / 3. *Sol balaǵa ań-tań bolıp qararman,/ Meniń miyttáy kewilimde tolı árman* [3,20]. 3. *Temirlerge jan berip náhán / Ayǵa deyin súyrep baratır* [3,23]. Keltirilgen 3,4 mısallardaǵı *miyttáy, náhán* sózleri awızeki sóylew stiline tán sózler bolıp, shayır tárepinen aytılajaq pikirge dıqqattı qaratıw, tásirsheńlikti kúsheytiw maqsetinde qollanǵan.

E foneması shayır shıǵarmaları tilinde a foneması menen orın almasıp jumsalǵanın kóriwimizge boladı: *qıyanat* [3,35], *muhabbet* [3,3].

Shayır shıǵarmaları tilinde fonetikalıq jaǵdaylarǵa baylanıslı ayırım seslik qubılıslardı kóriwimizge boladı. T.Mátmuratovtıń «Gózzallıq oyandı…» toplamında proteza, epenteza hám geminaciya qubılısların ushıratıwımızǵa boladı.

T.Mátmuratov shıǵarmalarında sózdiń basında dawıslı sestiń qosılıp aytılıwı (proteza qubılısı) r sonor dawıssız sesiniń aldında ónimli jumsalǵan. Mısalı: 1. *Men quwansam quwanbaydı ırastan, / Men kúlsem, ol shın kewilden kúlmeydi* [3,13].

2. *Tábiyat qarayma ırayǵa, / On segiz jasına tolǵan qız*,- [3,23]. Mısallarda *ras-ıras, ray-ıray, razı-ırza* túrinde jumsalǵan. Bul ı fonemasınıń r sesiniń aldında jumsalıw ornına itibar berip qarasaq ózinen aldın jumsalǵan sóz aqırı da dawıslı seske tamamlanǵan. Eger aldında jumsalǵan sózdiń aqırǵı sesi dawıssız seske tamamlanǵan jaǵdayda onda *ras, ray razı* sózleri jumsalǵan bolıwı múmkin edi. Mısalı, *Men quwansam quwanbaydı ırastan* qosıq qatarın *Men quwansam quwanba**s** **r**astan* yáki bolmasa *Adamlarǵa ırzaman ózim* qosıq qatarındaǵı adamlarǵa sózin adamlardan dep dawıssız seske tamamlaǵanda oǵan *razı s*ózin qollanǵan bolar edi. Sonlıqtan hár bir ses singormonizm nızamına sáykes túrde jumsalıw uqıbına iye. Akad.A.Dáwletov «singormonizm túsinigi qaraqalpaq til biliminde keń mánide, ulıwma sesler únlesligi túsiniliwi kerek. ...Solay etip dástúr boyınsha singormonizm hám assimiliyaciya assimiliyaciya dep bólek-bólek qaralıp júrgen tiykarǵı fonetikalıq qubılıslardı birlestirip, bir pútin nızamlılıq retide –singormonizm nızamı yamasa singormonizmniń hár qıylı kórinisleri túrinde qaraw bul máseleni durıs túsiniwge járdem beredi.» [3,127] dep kórsetip ótkenindey proteza qubılısı da fonetikalıq qubılıs bolǵanlıqtan qaraqalpaq tiliniń baslı seslik nızamı singormonizm nızamına boysınadı. Biraq ilimpazdıń miynetinde singormonizm nızamı «dawıslılar singormonizmi degennen eki yamasa onnan kóp buwınlı túbir hám dórendi sózlerdiń qurılısındaǵı dawıslı seslerdiń tańlay hám erin únlesligin túsinsek, al dawıssızlar singormonizmi degennen buwın qurılısındaǵı yamasa buwın menen buwınnıń shegarasındaǵı dawıssız benen dawıslınıń, dawıssız ses penen dawıssız seslerdıń ortasındaǵı únleslikti túsinsek, qaraqalpaq tilindegi bul nızamlılıqtıń tábiyatına da tuwrı keledi.» [3,128] dep kórsetip ótkenindey tubir quramındaǵı sesler, buwınlardıń bir –birine tásirine qosımsha biz gáp ishinde sózlerdegi aqırǵı ses keyingi sózdegi dáslepki sesiniń stillik qollanılıwına da tásiri bar ekenligin joqarıdaǵı mısalda kórdik. Bul pikirimizdi házirshe seslik qubılıslar dógereginde kórip shıqtıq. Sonıń menen birge tómendegi qosıq qatarında razı sózi nariyza túrinde jumsalǵan. N.A.Baskakovtıń izertlewlerinde «tańlay únlesligine bağınbaytuǵın sózlerdiń kópshiligi túrkiy tillerge basqa tillerden kirip kelgen sózler yamasa eki (siyrek jaǵdayda úsh) túbirden quralǵan qospa sózler bolıp tabıladı»[2,35] dep kórsetip ótilgenindey nariyza sózi tiykarınan arab-parsı tiline tán sóz bolǵanlıqtan qaraqalpaq tiliniń seslik nızamına boysınbaytuǵınlıǵın da aytıp ótiwimiz kerek.

Gey adamlarǵa nariyzaman tek, / Oyın eter atom bombasın [4,23].

Epentezalıq dawıslı sesler sózdiń ortasında ózlestirilgen sózlerdiń quramındaǵı eki dawıssız sestiń aralığında qollanılǵan. Mısalı: *O, doslarım dúz, jaylaǵan saǵaldı, / Kiyik etiw qıyın. Ol ǵoy maq**u**lıq./ Ar-namıssız, uyatı joq adamdı- / Adam etiw qıyın eken baqırıp* [4,7]. Bul mısalda maqulıq sózinde u sesiniń arttırılıwınıń tiykarǵı sebebi qosıq uyqasındaǵı sózler 3 buwınnan ibarat ekenliginde. Eger maqulıq sóziniń ornına maqluq yamasa haywan sózi qollanılǵanda onda uyqasqa túsip turǵan sózler menen buwın sanı teń bolmaǵan bolar edi.

Geminaciyalıq dawıslı sesler de sózdiń ortasında ózlestirilgen sózlerdiń quramında jumsalǵan: *Otello, delbeseń, tart qollarıńdı, / Miyrim-shápá**á**tten sende joq nıshan* [4,37]. Bul qosıq qatarlarında *shápá**á**tten* sózindegi eki dawıslı á sesi shayır tárepinen belgili bir maqsette jumsalıp turǵan joq. *Miyrim-shápá**á**t* sózi pútin bir leksikalıq birlik bolıp sezimdi, qáhárdi sáwlelendiriw ushın tańlap alınǵan.

Akad. A.Dáwletovtıń ilimiy miynetlerinde «Seslerdegi ayırım ózgerisler-seslerdiń almasıwı, orın almasıwı, fonetikalıq jaǵdaylardan ǵárezsiz bolıwı múmkin. Mısalı, samal-shamal, jamǵır-jańbır, ǵarǵa-qarǵa. Bul sıyaqlı fonetikalıq sebeplersiz payda bolatuǵın seslik ózgerisler seslerdiń spontantlıq ózgerisleri delinedi.» [2,35] dep kórsetiledi.

T.Mátmuratov shıǵarmalarında jumsalǵan dawıssız seslerdiń lingvistikalıq sıpatlaması házirgi qaraqalpaq tilindegi dawıssız seslerge sáykes keledi. Biraq ayırım dawıssız seslerdiń jumsalıw poziciyalarında házirgi ádebiy tilimizge salıstırǵanda ózgesheliklerge iye. Mısalı **b** foneması **p** fonemasınıń ornına almasıp jumsalǵan:

Turbatıń qáhárli, kóziń jalınlı, / Hadallıq qádirine jetpey atırsań [4,38]. ; **N** sesiniń ornına **l** sesiniń jumsalıwı:

Kúlmekte batırdıń ladanlıǵına [4,38].; **Q** sesiniń ornına **ǵ** sesiniń jumsalıwı: *Ómir degen házlikpe dep oylasań,*

Bir jaǵında mashǵalası bar tağı [4,40]. ; **S** sesiniń ornına **sh** sesiniń jumsalıwı: *Kewillerge naǵısh bolayıq, / Sóytip-sóytip tanıs bolayıq* [4,41]. ;**K** sesiniń ornına **g** sesiniń jumsalıwı: *Bul tuwrı sóz, mine esitgiń* [4,22].

T.Mátmuratov shıǵarmalarında ayırım seslerdiń yamasa bir buwınnıń túsip qalıwı, sózdiń aqırında seslerdiń qosılıwı, sózdiń quramında dawıssız seslerdiń qabatlasıp keliwi sıyaqlı fonetikalıq qubılıslar ushırasadı.

Shayır shıǵarmalarında bir buwınnıń túsip qalıw qubılısı basqa qubılıslarǵa qaraǵanda kóbirek ushırasadı. Mısalı:

1. *O, doslarım geybirewler qaltada- /Pulı turıp, jurttan qarız soraydı* [4,7].
2. *O, doslarım dúz jaynaǵan saǵaldı, / Kiyik etiw qıyın. Ol ǵoy maqulıq.* [4,7]
3. *Jaqsı ediń-aw anajan, / Kulınım! –dep qushareń, / Óziń tiri júrgende,/ Men ózińe usarem* [4,9].
4. *«Kerek emes qosıqlar muńlı»-/ Dep aytamız geybir waqları* [4,12]
5. *Gey birewler jorta maqtaydı* [4,23]; *Men gúl bolsam izlerińde óser em, / Quyash bolsam jolıńa nur tóser em, Samal bolsam seni sıypap eser em, / Koz aldımda gúl-gúl dóngen nigarım* [4,40].

Joqarıdaǵı mısallardı *qaltasında-qaltada, dúzde-dúz, qushar ediń-qushareń, usar edim-usarem, waqıtları-waqları, jortaǵa-jorta, óser edim-óser em, tóser edim-tóser em, eser edim-eser em* túrinde jumsalǵan.

Dawıssız sestiń sózdiń aqırında qosılıp qollanılıwı yamasa epiteza qubılısı:

Gápime qulaq salmadıńlar haslan, / Bárińiz geshshesiz, bárińiz de miylansız [4,36]

T.Mátmuratov shıǵarmalarında sózdiń qurılısındaǵı eki birdey dawıssız sestiń qosarlanıp keliwi yamasa geminaciya qubılısı:1. *Elli bawlıq joǵıshqa tuyaǵıńnıń astında* [4,37]. 2. *Meniń miyttáy kewilimde tolı árman* [4,20].

Túrkiy tillerinde singarmonizm nızamı tariyxıy hám házirgi dáwirde de saqlanıp kiyatırǵan fonetikalıq qubılıs bolıp tabıladı. Shayır shıǵarmalarında ayırım sózler singormonizm nızamına baǵınbaǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Mısalı: *Qáytıp* aytsam sózdi sen ushın? / Joldı qıya salıp baratsań,

Biz bir qasıńdaǵı qoǵısıń, Bir kózińdi bizge qaratsań [4,26]. Bul mısalda *qáytıp* sózi singormonizm nızamına baǵınbay, birinshi buwında jıǵishke dawıslı ses jumsalǵan bolsa, keyingi buwında juwan dawıslı ses jumsalǵan.

Poeziya – bul jańǵırǵan ses bolar, / *Muhabbet* – bul júgi awır kósh bolar, / Bul ekewi sap júrekte tuwılıp,

Hadallıqqa qıyametlik dos bolar [4,3]. Shayırdıń bul qosıq qatarlarında *muhabbet* basqa tilden ózlestirilgen sózi singormonizm nızamına boysınbay tur. T.Mátmuratovtıń «Tıńla meni poeziya qushtarı» qosıǵında usı muhabbet sózi *muhabbat* hám *muhabbet* túrinde jumsalǵan.

Muhabbat-bul ómirime bas hárip, / (Qız súygenbiz kózimizge jas alıp). / Hadallıq – bul adamzattıń hújdanı,

Poeziya – jaynar janım jasarıp [4,3]. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatınıń kórkem sóz sheberi T.Mátmuratovtıń shıǵarmaları tilinde dawıslı hám dawıssız seslerdiń qollanılıwında házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline salıstırǵanda ayırım ózine tán bolǵan ózgeshelikler kórinedi. Shayır shıǵarmalarında kóbirek awızeki sóylew elementleri hám arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózler kóbirek seslik ózgeriske ushıraǵan.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. –Нөкис, ҚМУ, 2019
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II, 35
3. Dawletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' fonetikasi'. - Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012
4. Мәтмуратов Т. Гөззаллық оянды… -Нөкис, «Қарақалпақстан», 1970

T. Mátmuratov shiǵarmalari tilinde ayirim seslik qubilislar
Qarlibayeva G. , Buxarbaeva J.Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Rezyume. Maqalada qaraqalpaq tilindegi fonetikalıq qubılıslar úyrenilgen hám bul másele T.Mátmuratov shıǵarmaları shıǵarmaları mısalında ashıp berilgen.

Tayanısh sózler: seslik qubılıs, eliziya, proteza, geminaciya, singormonizm.

T. Matmuratov asarlari tilida ayrim fonetik hodisalar
Qarlibayeva G. , Buxarbaeva J.Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Maqolada T.Matmuratov asarlari misolida qoraqalpoq tilidagi ba'zi fonetik hodisalar o'rganilib, ushbu hodisalar shoirning sheriy mahoratining namoyon bo'lishi sifatida isbotlangan.

Tayanch so'zlar: fonetik hodisa, eliziya, proteza, geminaciya, singormonizm.

Некоторые звуковые свойства в языке произведений Т.Матмуратова
Қарлыбаева Г., Бухарбаева Ж. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье изучаются некоторые фонетические явления в каракалпакском языке на примере произведений Т. Матмуратова, обосновывается, что эти явления выступают как проявления поэтического мастерства поэта.

Ключевые слова: звуковые свойства, элизия, протеза, эпентеза, герминация, сингармонизм

Some phonetic phenomena of the language of T.Matmuratov's works
Qarlibaeva G., Bukharbaeva J. Karakalpak State University

Summary. The article deals with the study of phonetic phenomena in the Karakalpak language and it is elucidated on the examples of T.Matmuratov's works.

Key words: phonetic phenomena, elision, prosthesis, epenthesis, germination, vowel harmony

---

MAHMUD KOSHG'ARIYNING "DEVONU LUG'AT-IT TURK" ASARIDA IFODALANGAN "INSON" (ER/KISHI) KONSEPTOSFERASI HAQIDA

Boynazarov Z.
Samarqand davlat universiteti

Dunyo lingvistika fanida o'tmishdagi til, tafakkur va madaniyatning murakkab munosabatlarini olamning lisoniy manzarasi konsepsiyasi nuqtai nazaridan o'rganish, tarixiy-lisoniy obidalar tilini tadqiq etish, tarixiy matnlardagi til birliklarining lingvokognitiv va lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash borasida tadqiqotlar olib borib, ularning yuzaga chiqish mexanizmining yetakchi motivlarini belgilashga ko'maklashishi qayd etiladi. Bu esa, qadimiy matnlardagi so'zlar botinida yotgan konseptlarning milliy – mental o'ziga xosligini ochib berish esa til tarixining turli davrlarida mavjud bo'lgan olamning lisoniy manzarasi va leksema – so'z – konsept uchligi doirasida yuz bergan ma'noviy o'zgarishlarni tadqiq etishga ko'maklashadi.

Mustaqillik yillarida o'zbek tilshunosligi bir tarafdan, "Devonu lug'at-it turk" kabi lingvoqomusiy obidalar tilini tekshirish, ikkinchi tarafdan, o'zbek tili materiallarini milliy – mental o'ziga xoslik hamda xalqimiz lisoniy-ma'naviy merosi sifatida o'rganish bo'yicha jiddiy yutuqlarga erishdi. Ushbu ikki yo'nalishni birlashtirgan holda "Devonu lug'at-it turk" asari maqolalaridan joy olgan konseptlarning tarkibini o'n birinchi asrdagi turkiy tillar hamda hozirgi o'zbek tiliga milliy xoslangan konseptlar sifatida tekshirish, bu konseptlar orqali ifodalangan olamning lisoniy manzarasi (OLM)ni tasvirlab berish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi. Negaki, "Devonu lug'at-it turk" asaridagi konseptlarning lisoniy, lingvokognitiv, lingvomadaniy xususiyatini atroflicha ochib berish tilimiz birliklarida keyingi ming yil ichida yuz bergan leksik, semantik va struktural o'zgarishlarni ta'riflash, til tarixi va milliy-mental konseptosferadagi yuz bergan o'zgarishlar masalasini teran tadqiq qilishga imkon yaratadi. Zero, "qadimiy madaniyat

va sivilizatsiyalar chorrahasi bo‘lgan yurtimiz zaminidan o‘rta asrlarda minglab olimu ulamolar, buyuk mutafakkir va shoirlar, aziz-avliyolar etishib chiqqan. Ularning aniq fanlar va diniy ilmlar sohasida qoldirgan bebaho merosi, butun insoniyatning ma’naviy mulki hisoblanadi”[1]. Bu bebaho merosni, ayniqsa, “Devonu lug‘at-it turk” kabi tilimiz xazinasini o‘rganish ehtiyoji tilshunoslikda ham chuqur izlanishlar olib borish zarurligini ko‘rsatadi.

Ma`lumki, “Devonu lug‘at-it turk” asari lingvistik manba sifatida XI asrda yashagan xalqimiznig ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma`rifiy va xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq barcha jihatlarni o‘zida aks ettira olgan qomusiy lug‘at hisoblanadi.

“Devonu lug‘at-it turk” asaridagi inson ma’nosida qo‘llanadigan *er, kishi* konseptlari erkak, er, ayol, bola, uy, oila, qarindoshlik, inson xarakteri, ijtimoiy-ruhiy, ruhiy-fiziologik holatiga xos belgilar va ularni ifodalovchi birliklar kabi komponentlarda o‘z konseptosferasini tashkillashtiradi. Ma’lumki, «inson» konseptosferasi bilish birligi sifatida barcha tillar va madaniyatlar sohiblari uchun universal hodisadir, ayni paytda uning idrok etilishi, o‘ziga xos xususiyatlarining lisoniy voqealanishi va borliqni kategoriyalashdagi ahamiyati har bir milliy tilda o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi[8,11]. “Devonu lug‘at-it turk”da tasvirlangan “inson” konseptosferasi xususida ham ana shunday mulohaza yuritish mumkin, ya’ni o‘z vaqtida Yu.N. Karaulov olam manzarasini tasavvur qilishda uni eksplisit usulda izohlash imkoniyati mavjud bo‘lmasa, lug‘atlar orqali ifodalangan strukturalardan foydalanish mumkinligini qayd etgan edi[9,261]. Shu o‘rinda ushbu tushunchaning talqini haqida ba`zi mulohazalarni qayd etib o‘tish lozim. Konseptosfera til egasi (individ, sotsium yoki til jamoasi)ning dunyoni qabul qilishi va anglashi bilan bog‘liq bo‘lgan konseptlarning jami bo‘lib, u maxsus tizim sifatida mavjuddir [8,11]. Konseptosfera atamasini ilmiy muomalaga kiritgan D.S. Lixachevning “Rus tilining konseptosferasi” asarida bu terminning mazmuni quyidagicha ta’riflangan: “alohida olingan kishining lug‘at boyligida va shu kabi umuman tilda namoyon bo‘lgan lisoniy salohiyatning jamini konseptosfera deb atashimiz mumkin” [9,261].

Er, kishi konseptlarining “Devon”dagi turli mavzuiy guruhlarga oid ma’nolaridan tashkil topgan konseptual maydoni, ushbu birliklarning leksik va frazeologik sathlarda voqelanishi orqali shakllanadi. Buni quyidagi jadvaldan bilib olishimiz mumkin:

«***inson,er, kishi***» konseptosferasi			
Mavzuiy guruhlar	Mavzuiy guruhlar tavsifi	“Devonu lug‘at-it turk” asaridagi konseptlar ro‘yxati	
		konsept, manba	izohi
Maishiy tushunchalar	Uy-turar joy, xo‘jalik, anjomlar, egulik, bayram, mehmondorchilik, dam olish	*ew barq* (ev barq) (DLT, 141) *qonat* (qo‘nat) (DLT, 144) *a:š* (a:sh) (DLT, 53) *ašlïq* (ashliq) (DLT, 58) *ebmäk* (ebmak) (DLT, 53) *qonuqluq* (qo‘nuqluq)) *qonuqluq ev* (DLT,199)	Uy va hovli, uy-joy Bir biriga yaqin yashaydigan kishilar guruhi Non; yag‘mo, tuxsi va ba`zi o‘g‘uz va qipchoqlar so‘zi Oshxona Non; yag‘mo, tuxsi va ba`zi o‘g‘uz va qipchoqlar so‘zi. ziyofat uyi, qo‘noqli uy, mehmonhona.
Qarindoshlik aloqalari	Nikoh, farzand, qarindosh, avlod	*aba* (aba) (DLT, 48) *ana* (ana) (DLT, 50) *ebä* (eba) (DLT, 47) *baldïz* (baldiz) (DLT, 182) *beg* (bek) (DLT, 376) *eriŋän* (eringan) (DLT, 59) ešlär (eshlar) (DLT, 60) *boš* (bo‘sh) (DLT, 365)	Ota (tuputlar tilida). Ona. Ona (o‘g‘uzcha). xotinning singlisi. Xotinning eri. Bo‘ydoq, eriŋän er – bo‘ydoq kishi. Xotin; asli ešilär (xonimlar) demakdir. Ajralgan, erdan chiqqan.
Insonning jismoniy, psixofiziologik, psixologik tavsifi	Badan, sog‘lik, qobiliyat, yumor, samimiylik.	*alp* (alp) (DLT, 376) *aqï* (aqi) (DLT, 49) *bağïrsaq* (bag‘irsaq) *bağïrsaq kiši* (DLT, 198) *ïnänč* (inanch) *ïnänč beg* (DLT, 67) *türk yigit* 143 *alpağut* (alpag‘ut) (DLT, 72)	Alp, botir, qahramon. Saxiy, qo‘li ochiq xushmuomala, yoqimli kishi ishonchli; ishonchli bek o‘rta yoshli yigit. Engilmas kurashchi, botir, bahodir, pahlavon
His-tuyg‘ular	Quvonch-shodlik, muhabbat, g‘am-anduh, qo‘rquv, g‘azab, nafrat.	*uwut* (uvut) (DLT, 34), *amraq* (amraq) *amraq köŋül* (DLT, 53), *isiglik* (isiglik) (DLT, 75), *yarp* (yarp) (DLT, 325), *qaturğan*(qatirg‘an) bu er-ol öküš qaturğan (DLT,203) *saqïnč*(sag‘inch) (DLT,450) *külünč/külinč* (kulunch/kulinch) (DLT, 450)	Uyalish, hayo. Sof ishq bilan isigan ko‘ngil. Sevgi muhabbat. Kishi sevinganda bo‘ladigan yuz ochiqlig‘i. Bu ko‘p kuladigan, juda quvnoq kishidir. Qayg‘u, alam. Kulgi.
Moddiy, ijtimoiy, ma`naviy,	Moddiy noz-ne`matlar, mehnat, bilim, do‘stlik,mardlik, etika,	*činčü* (chinchu) (DLT,167) *kömčü* (ko‘mchu)	Marvarid, inju (o‘g‘uz va qipchoqcha). Xazina. Ko‘migan mol va yig‘ilgan

madaniy tushunchalar	estetika, ona tili, e`tiqod, insonparvarlik	(DLT,167) *bilgä* (bilga) (DLT,171) *sekü* (seku) (DLT,403) *barlïğ* (barlig‘) (DLT,473)	narsa. Oqil, aqlli. Do‘kon, ustaxona. Badavlat kishi.
Zamon va makon kategoriyalari	Yosh, tug‘ilish, o‘lim, o‘tmish, kelajak;	*a:q* (a:q) *a:q saqal er* (DLT, 45), *qïrğïl* (qirg‘il) *qïrğïl er* (DLT, 191), *yašlïğ* (yashlig‘) (DLT, 338), *qušluq* (qushluq) (DLT,188)	oq soqol, soqoli oqargan kishi (o‘g‘uzcha). O‘rta yoshli kishi. Yoshli, katta yosh,qari Kun chiqqandan keyingi vaqt (o‘g‘uzcha).

Er, kishi birliklarining konseptosferasining strukturasini ifodalovchi lug‘aviy tavsiflarning komponent tahlilini amalga oshirish uchun konseptosferaning quyidagi komponent(tushuncha, prototip, ssenariy, freym)lariga e’tibor qaratish lozim [3;21-26], chunki voqelikni aks ettirish to‘g‘ridan-to‘g‘ri tilning vazifasiga kirmaydi, bu vazifani dastlabki o‘rinda freym kabi tafakkur birligi bajaradi. Lekin tafakkurda yuzaga kelgan yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan mental tuzilmalar til tizimida o‘z ifodasini topadi. Shu bilan birga, tushuncha va konseptning shakllanishi, ularning lisoniy voqelanishi bilan hamohang kechadi va lisoniy moddiylashuv «libos»iga ega bo‘lishi bilan tugaydi. Inson ongida lisoniy nom olish huquqidan mahrum mental tuzilmalar bo‘lmaganidek, biror bir tushuncha yoki konseptni ifodalash qudratiga ega bo‘lmagan til birligining o‘zi ham yo‘q. Lisoniy nomlash tizimi va mental tuzilmalar tizimi to‘liq izomorflik (bir-birini aynan takrorlash, bir xillik) xususiyatidan xolidir[2;35-36]. Boshqa tarafdan, nutqiy tuzilmalar tarkibidagi grammatik elementlar lug‘at birliklari vositasida ifodalanyotgan konseptual mazmun (fikr, g‘oya, tushuncha va hokazo) uchun konseptual tayanchdir.

Umuman, yozma matnlar, lug‘atlar, qomusiy asarlar – bular aslida konseptual tizimlar va milliy tilning konseptosferalarini o‘zida mujassam etgan manbalardir. Ular ham semiotik tizim bo‘lmish til birliklarini ularning konseptual aloqalari fonida aks ettiradi[10] va shu sababli Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asaridagi konseptlarni tahlil qilishda yuqorida bayon qilingan nazariy fikrlar va tekshirish usullarini qo‘llash, tilimizning bu qadimiy yodgorligining yangi qirralarini ochishga ko‘maklashadi.

“Devonu lug‘at-it turk” asaridagi “inson” tushunchasini ifodalovchi *er, kishi* konseptlarining izohlari bayon qilinganda, bu tushunchalarning o‘sha davr tilidagi konseptual maydondagi ma’nolari kelib chiqadi:

- *Ačïğlïğ er* (achig‘lig‘ er) – maishatli, ayshga berilgan kishi (DLT,73). Odamning shaxsiy sifatini ifodalovchi konsept shaklida namoyon bo‘ladi. Eski turkiy tildagi ačïğ (aysh-ishrat) so‘zi va –lïğ sifat yasovchi qo‘shimcha bilan yasalgan sifatning aniqlovchi vaziyatida kelishi konseptning “maishatli, ayshga berilgan kishi” ma’nosini o‘rtaga chiqargan.
- *Ağduq* (ag‘duq) ağduq kiši – notanish kishi (DLT,53). Ma’lum bir insonning ikkinchi va uchinchi shaxslar tomonidan tanilmagani va bilinmaganini ifodalaydigan konsept. Birikmadagi hozirda arxaik ağduq sifatining vaziyatida kelishi konseptning “notanish, bilinmagan” ma’nosini o‘rtaga chiqargan.
- *Ağïrlïğ* (ag‘irlig‘) ağïrlïğ er – odamlar orasida hurmatli, sevimli kishi (DLT,73). Insonning ijtimoiy maqomini, boshqlarning unga munosabatini ifodalaydigan konsept. Ağïr (hurmat) so‘zi va –lïğ sifat yasovchi qo‘shimcha bilan yasalgan sifatning aniqlovchi vaziyatida kelishi konseptning “hurmatli, sevimli kishi” ma’nosini o‘rtaga chiqargan. Ağïr so‘zining “hurmat” konsepti sifatida qo‘llanishi bugungi kunda muomaladan chiqqan. Ammo og‘zaki-so‘zlashuv tilida yuqoridagi kabi ma’noni ifodalovchi, rus tilidagi “imeet ves” iborasini vulgar usulda qo‘llash mavjud: *“falonchining mahallada vesi bor”.*
- *Ala* (ala) – ola; oq; tanasida oqi bor odam. Insonning shaxsiy va jismoniy xususiyatini ifodalaydigan konsept sifatida namoyon bo‘ladi. (DLT,49). Bu so‘z o‘tmishda ham, hozirda ham hayvonlarga nisbatan ishlatilsa, aniqlovchi sifatida keladi (*ola ot, ola sigir*); ammo 11-asrdayoq bu konsept insonga nisbatan aniqlanmishsiz qo‘llangan shekilli. Aslida belgining yo‘qligi ham belgidir.
- *Ala* (ala) – pes, ola tanli kishi (DLT,46). (*yuqoridagi izohga qaralsin*). Ala konseptidagi salbiy bo‘yoq uni aniqlanmishsiz ham “inson” ma’nosini tashiyotganining sababi bo‘lishi mumkin.
- *Alïnlïğ* (alinlig‘), alïnlïğ er – peshonasi keng, peshonali kishi. (DLT, 73). Insonning shaxsiy va jismoniy xususiyatini ifodalaydigan konsept sifatida namoyon bo‘ladi. Alïn – qadimgi turkiy tilda va hozirgi o‘o‘uz guruhi turkiy tillarida “peshona” ma’nosini beradigan o‘z qatlamga oid so‘z, uning asosida turkiycha *al, ald* (“perednyaya chast”) so‘zining semasi yotibdi. Alïn+lïğ qolipi bilan yasalgan aniqlovchi a)metaforik bo‘lmagan va ko‘chma ma’noda qo‘llanmagan, “keng peshonali odam” mazmunini; b) “baxtli, iqbolli, omadli kishi” konsepti mazmunini metaforik shaklda ifodalaydi.
- *Alp* (*alp*) – alp, botir, qahramon. Maqolda (shunday keladi): *Alp yağïda, alčaq čoğïda*. Ma’nosi: “Botir yov bilan to‘qnashaganda (olishganda), yuvosh tirishishda sinaladi ” (DLT, 31). Turk Dil Qurumining onlayn holatdagi “Joriy turkcha lug‘at”ida “qahramon, yigit” ma’nosini berishi va sifat ekanligini, eskirgan va hozirda atoqli ot, kishi nomi ekanligi eslatiladi[4]. O‘zbek va qozoq eposining qahramoni Alpomishning birinchi komponentida ham ushbu konsept ko‘riladi.
- *Alpağut* (alpag‘ut) – engilmas kurashchi, botir, bahodir, pahlavon. (DLT, 72). Insonning shaxsiy va jismoniy xususiyatini ifodalaydigan konsept. Koshg‘ariy bu so‘zning morfologik tuzilishi to‘g‘risida to‘xtalmagan bo‘lsa-da, uning yasama ot ekanligi, *alp* o‘zagidan yasalgani ma’lum.
- *Aluq* (aluq) – johillik. Aluq er – johil kishi (o‘g‘uzcha) (DLT, 40). “al” fe’lidan yasalgan sifat ekanligi ma’lum. Aniqlovchi+aniqlanmish qolipi bilan yasalgan birikma insonning shaxsiy va jismoniy xususiyatini ifodalaydigan konsept (“johil kishi”) sifatida namoyon bo‘ladi Hozirgi turk tilida bu so‘zga semantik jihatdan yaqin

“alingan” (kindor) ma’nosidagi konsept borligidan shunday taxmin qilish mumkin.

- *Anğa* (ang‘a), anğa er – qadrsiz, jo‘n odam; har qanday qadrsiz, jo‘n, tashlandiq narsaga ham anğa deyiladi (DLT, 64). Insonning shaxsiy va ijtimoiy xususiyatini hamda maqomini ifodalaydigan konsept. Hozirda eskirgan bu konseptning semantikasi “andi” so‘zida qolganiga qaraganda, qadimgi turkiy tilda “an” shaklidagi “har qanday qadrsiz, jo‘n, tashlandiq narsa”ni ifodalaydigan konsept mavjud bo‘lgan, shekilli.
- *Aqï* (aqi) – sahiy, qo‘li ochiq (DLT, 49). Insonning shaxsiy xususiyatini hamda maqomini ifodalaydigan konsept. Keyinchalik bu so‘z o‘zlashgan qatlamga oid “saxiy” so‘zi bilan almashgan.
- *Arqa* (arqa) – qiyin vaqtlarda yordam beruvchi kishi; orqa kuch; hiyla va tadbirlar bilan yordam beruvchi kishi (DLT, 64). Hozirda ham aynan shu ma’noda qo‘llanadigan arqa (orqa) so‘zi eng qadimgi davrlardayoq ko‘chma ma’noda qo‘llanganini ko‘rsatadi. Arqa (orqa) konsepti aniqlanmishsiz ham shu ma’noni anglatishi bundan dalolatdir.
- *Arquq* (arquq), arquq kiši – so‘z tinglamaydigan, so‘zga so‘zga kirmaydigan o‘jar odam (DLT, 64). Insonning shaxsiy xususiyatini ifodalaydigan konsept. Bu konseptda ham arqa “orqa” so‘zining ma’nosi ta’siri va u eskirgan –uq qo‘shimchasi bilan yasalgani seziladi. Arquq (sifat)ning aniqlovchi vaziyatida kelishi konseptning “so‘z tinglamaydigan, so‘zga so‘zga kirmaydigan o‘jar odam” ma’nosini o‘rtaga chiqargan. Hozirgi o‘zbek tilidagi “orqaliq odam” birikmasi beradigan konseptual ma’noda ana shu shaklning “izlari” seziladi.
- *Aruq* (aruq) aruq er – oriq, charchagan kishi va shu kabilar (DLT, 39). Insonning shaxsiy va jismoniy xususiyatini ifodalaydigan konsept. Turk Dil Qurumining onlayn holatdagi “Joriy turkcha lug‘at”ida ko‘rsatilishicha, bu so‘z qadimgi turkiy tildagi *arı* (sifat: toza, sof, begona modda aralashmagan) o‘zagining – *(u)q* qo‘shimchasini olishi bilan yasalgan[4] va “oriq” ma’nosi kelib chiqqan. “charchagan” ma’nosi keyinchalik ma’no ko‘chishi orqali vujudga kelgan, shekilli.
- *Asurğan* (asurg‘an) – aksa uruvchi, aksiradigan // chuchkiradigan (DLT, 76). Odamning jismoniy holati bilan bog‘liq holatni aniqlovchi+aniqlanmish qolipidagi birikmasiz ifodalagan bu arxaik so‘z ma’nosi hozirda “aksiradigan odam” konsepti bilan ifodalanadi.
- *Asurtğuq* (asurtg‘uq) asurtğuq er – aqlli, ziyrak kishi (DLT, 475). Aniqlovchi+aniqlanmish qolipidagi birikma bilan ifodalangan bu konseptning shakli nutqiy muomaladan chiqqan bo‘lsa-da, u hozirda “aqlli, ziyrak” konseptlari bilan ifodalanadi va insonning aqliy sifatini ifodalaydi.
- *Atïm* **(**atim**)**] atïm er – o‘q otishga usta odam, mergan (DLT, 43). Aniqlovchi+aniqlanmish qolipidagi birikma bilan ifodalangan bu konsept insonning jismoniy xususiyatini ifodalaydi. O‘zakdagi *at* (ot) komponenti bilan fe’ldan ot yasaydigan *–im* qo‘shimchasi yordamida shakllangan, *at* (ot) o‘zak komponentining semasi ta’siri saqlangan. Arxaik so‘z, hozirda turk-mo‘g‘ul asosli “mergan” konsepti bilan ifodalanadi.
- *Axsaq* (axsaq) – oqsoq, cho‘loq (DLT, 60). Aniqlovchi+aniqlanmish qolipidagi birikmasiz “jismoniy kamchiligi bor odam” ma’nosini ifodalagan bu konsept hozirda ham faol qo‘llanadi.
- *Axsuŋ er* (axsung er) – mastlikda to‘palon qiladigan kishi; janjalkash. Bu so‘zni axsum tarzida ham qo‘llaniladi (DLT, 59). Insonning ruhiy holatini anglatadigan konsept. Hozirda eskirgan va uning o‘rnini “janjalkash mast” qolipidagi aniqlovchi+aniqlanmish shaklidagi birikma bilan ifodaladi.
- *Aybaŋ* (aybang) – kal, aybaŋ er – kal kishi (chigilcha) (DLT, 59). Aniqlovchi+aniqlanmish qolipidagi birikma bilan ifodalangan va insonning jismoniy xususiyatini anglatadigan bu konseptning hozirgi shakli “kal”dir (ba’zi qo‘shni turkiy tillarda (qirg‘izcha va qozoqchada) turkiycha *toz* so‘zi ham qo‘llanadi).
- *Aδiğ* (adig‘) – mastlikdan hushiga kelgan kishi; esrüg aδïğ – mast va hushyor (DLT, 39). Insonning ruhiy va jismoniy xususiyatini ifodalaydigan konsept. Turk Dil Qurumining onlayn holatdagi “Joriy turkcha lug‘at”ida ko‘rsatilishicha, bu so‘z hozirgi turk tilida *ayık* shaklida, ayni ma’noda qo‘llaniladi,: *Şimdi konuşacağımız konuyu ayık kafayla konuşmak daha doğru* olur[4] – Hozir gaplashadigan mavzumizni hushyor kalla bilan gaplashsak, to‘g‘ri bo‘ladi. O‘zbek tilida bu konsept o‘zlashgan *hushyor* so‘zi bilan ifodalanadi.

Yuqoridagi izohlardan ko‘rinadiki, “Devon”dagi «inson» konseptosferasi olamning lisoniy manzarasini tadqiq qilishga yo‘l ochib beradigan madaniy konseptlardan iborat yirik tuzilmadir. Asarda “inson” tushunchasi *er*,*kishi* leksemasi orqali beriladi va har bir holatda leksemaning signifikativ ma’no va konnotativ semalari o‘zi bog‘langan sifatlovchi (aniqlovchi) ta’sirida turli ma’nolarda namoyon bo‘ladi.

Qadimgi turkiy sivilizatsiyada erkakning nisbiy ustunligi mavjudligi, shu bilan birga ayolning jamiyat va davlatdagi roli yuksak bo‘lganligi ham ma’lum [5] va klassik she’riyatimiz namunalarida ko‘rilgani kabi “ayol” (xotin, qiz, urag‘ut) konsepti til va tafakkurda ko‘proq go‘zallik simvoli sifatida realizatsiya qilingan.

“Devonu lug‘at-it turk”dagi maqolalarda bayon qilingan konseptosfera va u orqali ifoda etilgan OLM yaxlit tizimdir, barcha konseptlar, shu jumladan, biz tahlil qilgan “inson” (*er*/*kishi*) konsepti ham bu yaxlitlikning ajralmas tarkibiy qismlari, zero, tizim ulardan tarkib topadi hamda usiz mavjud bo‘la olmaydi. Biroq tarkibiy qismlar tasodifiy ob’ektlarning yig‘masi emas. Ular konsept ifodalagan arxisema yoki semalar yordamida tizim bilan integrasiyalashgan, aynan ushbu tizimning tarkibi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // “Халқ сўзи”, 2018 йил, 23 декабрь.
2. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006, 34-б.
3. Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада?// Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов тавллудининг 70 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари). – Андижон, 2012.
4. T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük >http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cb5e5e86f2322.73719378 (January, 2018).

5. Turan, Osman. Türk Cihan hakimiyeti mefküresi, s.141 https://www.academia.edu/32838098/t%c3%9crk_c%c4%b0han_hak%c4%b0m%c4%b0yet%c4%b0_mefkures%c4%b0_tar%c4%b0h%c4%b0-osman_turan (04.05.2019).
6. Маҳмудов Н., Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017.
7. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девони луғати-т-турк). Нашрга тайёрловчи: Қосимжон Содиқов –Т.; Ғ.Ғулом НМИУ, 2017.
8. Кдырбаева Г. К.«Man» - «адам» концептосфераси бирликларининг лингвомаданий ва лингвокогнитив хусусиятлари (инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида): филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент.: 2017
9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987.
10. Климович О.В. Концептосфера языковой картины мира в современной лингвистике // Электронный научный журнал. Международный студенческий научный вестник. ISSN 2409-529X>https://www.eduherald.ru/ru/article/view?id=12757 (December, 2018).

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'at-it turk" asarida ifodalangan "inson" (er/kishi) konseptosferasi haqida

Boynazarov Z. Samarqand davlat universiteti

Rezyume. Ushbu maqola "Devonu lug'at-it turk" tilini tadqiq qilish, unda ifodalangan "inson" (er, kishi) konsepti, uning kognitiv va lingvikulturologik xususiyatlarini ochib berishga bag'ishlangan bo'lib, tarixiy matndagi milliy – mental motivlarga ega so'zlarning botinida yotgan konseptlarning xarakterli xususiyatlari xususida fikr yuritilgan va "inson" (er, kishi) konsepti birliklar lisoniy tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: til, tafakkur, madaniyat, lingvokognitiv va lingvomadaniy tilshunoslik, olamning lisoniy manzarasi, konsept, konseptosfera, inson, er, kishi.

О концептосфере "Человек", выраженной в "Девону луг'ит-ит турк" Махмуда Кашгари

Бойназаров З. Самаркандский государственный университет

Резюме. Статья посвящена изучению языка «Собрания тюркских языков» («Диван лугат ат-турк»). В ней анализируются характерные черты концепций, которые лежат в основе слов с национально-ментальными мотивами в исторических текстах и лингвистически анализируются понятия «человек» (муж, мужчина).

Ключевые слова: язык, мышление, культура, лингвокогнитивная и лингвокультурная лингвистика, языковая картина на мира, концепция, понятие, концептосфера, человек, муж, мужчина.

About the conceptsphere "Man" expressed in "Devon lugat-it turk" by Mahmud Kashgari

Boynazarov Z. Samarkand state university

Summary. This article is devoted to the study of the language of the "Collection of Turkic languages" ("Divan lugat at-Turk"). It analyzes the characteristic features of the concepts that underlie words with national-mental motives in historical texts and linguistically analyzes the concept of "man" (husband, man).

Key words: language, thinking, culture, linguistic-cognitive and linguistic-cultural linguistics, language picture of the world, concept, notion, conceptsphere, person, husband, man

---

INGLIZ HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE TOLIQ EMES GÁPLER

Jollıbekova M.R.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tolıq emes gápler kategoriyası hámme tillerde de universal xarakterde, sonıń ishinde ingliz hám qaraqalpaq tillerinde de. Bul maqalada ingliz hám qaraqalpaq tillerindegi dialoglıq awızeki sóylesiwdegi juwap replikalarında tolıq emes gáplerdiń hár tárepleme sintaktikalıq poziciyalarda ańlatılmaǵan komponentlerdiń sintaktikalıq dúzilisi hám sintaktika – semantikalıq mazmunın salıstırma planda úyreniledi.

Insan balası hár qanday zattı jumsaǵanda olardı únemlewge háreket etedi. Qarım-qatnas jasaw quralı bolǵan tildi qollanıwda da insan bilip-bilmey til birliklerin únemlep qollanadı. Onıń kórinisleri tildiń barlıq basqıshlarında, sonıń ishinde sintaksiste de kórinedi. Atap aytqanda, tolıq emes gápler bunıń ayqın mısalı bola aladı:

- Keshe kim menen keldiń?
- Aysha menen.

Keltirilgen dialoglıq sóylesiwdegi birinshi gápte baslawısh, ekinshi gápte baslawısh hám bayanlawısh túsirilgen. Álbette, tilde únemlew qubılısı qalay bolsa solay emes, al belgili bir nızamlıqlar tiykarında iske asadı. Tildegi únemlew qubılısında únemlenip atırǵan element mánige, mazmunǵa tásir etpegen jaǵdayda júz beredi. Tolıq emes gáplerde de qandayda bir gáp aǵzasınıń túsirilip qalıwı gáptiń ulıwma mazmunına baylanıslı boladı.

Gáplerde únemlew qubılısı, yaǵnıy gáp aǵzalarınıń túsirilip qalıwı yamasa qalmawı mazmunǵa baylanıslı boladı. Tolıq emes gáplerde qanday da aǵza túsirilse de olar tıńlawshıǵa da, sóylewshige de málim boladı. Sonlıqtan tolıq emes gáp degende tek gáptiń formalıq jaqtan tolıq emesligi túsiniliwi kerek.

Tolıq emes gáp tolıq gáptiń ayrıqsha variantı bolıp esaplanadı, sebebi onda túsirilip qaldırılǵan gáp aǵzaları ózinen burınǵı kontekst arqalı ańsat anıqlanadı. Tolıq emes gáp arqalı adam oyınıń álwan túrli tuyǵıları az sóz benen ıqsham etip beriledi. Eger tolıq emes gáplerdegi túsirilip qaldırılǵan aǵzalardıń hár birin óz ornına qoyǵanda ornısız qaytalanıwlar payda boladı. Bunı tómendegi mısallardan kóriw múmkin.

- Seniń atıń kim? → Meniń atım Aynur
- Seniń atıń kim? → Aynur
- Sen erteń mektepke saat neshede shıǵasań? → Men erteń mektepke saat 9 da shıǵaman.
- Erteń mektepke neshede shıǵasań? → Saat 9 da shıǵaman.

- Where is Michael? - Gone up → Michael has gone up.
- What does he look like? – absolutely unchanged → He looks like absolutely unchanged.
- What are you going to be, when you grow up? – A lawyer. – I am going to be a lawyer.
- What language are you studying? – English and German → I am studying English and German languages.

Demek, bul mısallardı salıstırıp qaraǵanda tolıq emes gáplerde ıqshamlıq seziledi.

Tolıq emes gáplerde geyde bir aǵza, ayırım jaǵdaylarda birneshe aǵzalar qatnaspay qalıp ta qollanıla beredi. Túsip qalǵan sintaksis birliklerdi anıqlawda kontekst, sóylesiw sharayatları hám gáptiń ulıwma baǵdarı tiykarǵı róldi atqaradı. Túsirilip qalıw sebeplerine hám usı jaǵdayda qaysı usıl jetekshi orındı atqarıp keliwine qarap:

1. Kontekstlik
2. situativlik
3. elliptikalıq tolıq emes gáp dep úsh toparǵa bóliwge boladı.

Kontekstlik tolıq emes gáplerde geybir túsirilip qaldırılǵan gáp aǵzaları ózinen burınǵı gáptiń (gáplerdiń) mánisi arqalı belgili boladı.

Situativlik (sóylesiw shárıyatı) tolıq emes gápler kóbinese soraw-juwap tipindegi dúzilislerde jiyi qollanıladı. Bunı burın aytılǵan waqıyalar, belgiler, zatlar,tağı basqalar haqqındağı túsinikler sóylewshi hám tıńlawshıǵa ortaq bolǵanlıqtan qaytadan aytıp otırıw qájet etilmeydi.

Kontekstlik hám situativlik tolıq emes gáplerde ayırım gáp aǵzaları waqıtsha túsirilip qaldırıladı hám yadta turıwı menen sintaksislik xızmetin atqara beredi.

Elliptikalıq tolıq emes gáplerde túsip qalıw kóbinese bayanlawısh aǵzada ushırasadı, óz xızmetin gáptegi basqasına júklep, onıń ózi kórinbey qaladı hám turaqlı xarakterge iye bolıp endi júklew talap etilmeydi. Mısalı. Miynettiń túbi ráhát. Tazalıq – densawlıqtıń girewi. Saw denede - sap aqıl.

Bul jerde “boladı” sózi ıqshamlasıp, hám aytıwǵa jeńil hám tásirli bolıp turǵanın ańǵarıw qıyın emes.

Solay etip, sóylewshige, tıńlawshıǵa da belgili bolǵan aǵzaları bilegóre túsirilip qaldırılǵan konsturkciya tolıq emes gáp dep ataladı.

- Where is Michael? - Gone up → Michael has gone up.
- What does he look like? – absolutely unchanged →
- What are you going to be, when you grow up? – A lawyer. – I am going to be a lawyer.
- What language are you studying? – English and German → I am studying English and German languages.

Tolıq emes gáplerdiń sóz-gáplerde hám bir bas aǵzalı gáplerden ayırmashılığına keletuǵın bolsaq, sóz-gáplerdiń ayırım túrleri bildiriliw hám qollanılıwı jaǵınan tolıq emes gáplerge de uqsas keledi. Bunday jaǵdayda sóz-gáp hám tolıq emes gáplerdiń xızmetin awa, joq, yaq, solay, yaqshı, boldı t.b. sózler atqaradı.

Mısalı. – Meni erteń baradı dedińbe? - Is that all, Timur?
- Iras aytasańba? - No, I have many news.
- Awa. Aytpasam bolmadı. - Ann, will you please, do the shopping today?
- Awa, ıras. - Of course. I shall.

Bul keltirilgen mısallarda gápler sóz-gáp funkciyasında kelgen. Olarda tolıq emes gápke qatnaslılığı joq. Sebebi, bularda tolıq emes gáplerdegidey gáp aǵzalarınıń túsip qalǵanlığıańlatılmaydı. Bul gáplerdiń hámmesi de sóylewshiniń haqıyqatlıqqa bolǵan maqullaw hám biykarlawshılıq, sorawlıq t.b. modallıq qatnasları bildiriledi. Bul gáplerde dıqqat etilgen gápler tolıq emes gáplerdiń bunday ózgesheliklerin sóz-gáplerden ekenligi dialogtağı dáslepki soraw gáplerge tuwra mánidegi juwaptı bildirip, belgili gáp aǵzalarınıń xızmetinde keliwi arqalı belgili boladı. Bunda tolıq emes gáp funkciyasındağı sózler hámmesinde de bayanlawısh wazıypasında kelgen. Ásirese tolıq emes gáplerdiń bunday ózgesheliklerin sóz-gáplerden ajıratıwǵa mınaday gáplerde ayqın kórinedi:

- Qashan kelip ediń sen usı?

1. – Keshe keshqurınbedi? -Awa, keshte.
2. Ákemniń júzi kúlimlep: - saw bol, qızım, apań úyde me? – úyde.
1. - I go with you.

– If you buy me an-ice cream? - Certainly.

2. – Are the children at school? - Yes, at school.

Bul dıqqat etilgen gáplerdiń ekewide tolıq emes gáp. Olardıń birinshisinde bayanlawısh hám basqa aǵzaları túsirilip, waqıt pısıqlawısh tolıq emes gáp retinde saqlanǵan. Al, ekinshi gápte basqa aǵzaları túsirilip, tolıq emes gáp orın pısıqlawıshtan dúzilgen. Demek, sóz gápler menen tolıq emes gáplerdiń bir birinen ayırmashılığın anıqlawda kontekt, situaciya, áhmiyetli rol atqaradı.

Solay etip, tolıq emes gáplerden sóz gápler tómendegi ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı: 1. Tolıq emes gápler dialog gáplerdegi soraw gáplerge tuwrı mánidegi juwaptı bildiredi, al sóz-gápler kóbinese mánilik jaqtan tiykarǵı gápke qatnaslı maqullaw, biykarlaw, emocional-modallıq qatnaslardı ańlatadı. 2. Tolıq emes gápler bas hám ekinshi dárejeli aǵza funkciyalarında keledi, al sóz-gápler gáp aǵzalarına bólinbeydi. 3. Tolıq emes gápler mazmunı boyınsha tolıq, tamamlanǵan pikir bildiredi de, grammatikalıq jaqtan tolıq emes, bir yamasa birneshe aǵzası túsirilgen strukturada keledi. Sol túsirilgen aǵzası kontekst, situaciya arqalı málim bolıp turadı. Sóz gápler ózine tán ózgesheligine qaray mánilik hám grammatikalıq jaqtan tolıq bolıp keledi. 4. Tolıq emes gáplerdiń sóz-gápke uqsas formaları, tiykarınan dialog gáplerde qollanıladı. Eger olar monolog gáplerde qollanılıp kelse, sóylewshiniń subyektivlik – modallıq

qatnasların bildiretuǵın sóz-gáp funkciyasın atqaradı, al sóz-gáplerdiń tolıq emes gápke uqsas formaları, kóbinese monolog gáplerde qollanıladı.

Tolıq emes gápler de, ataw gáp te mazmunı jaǵınan tolıq pikir bildiredi. Biraq olar formallıq jaqtan, yaǵnıy gápke tiyisli zárúrli aǵzalardıń qatnasıwı ya qatnaspawǵa zárúrli bolmawı jaǵınan bir-birinen ayırıladı. Tolıq emes gápler ushın túsip qalǵan aǵzanıń tawıp qoyılıwı, tolıqtırılwı shárt emes bolsa, ataw gápler ushın da ekinshi bas aǵzanıń qatnasıwı shárt emes. Tolıq emes gápler mazmunın jaǵınan tolıq bolıp kelse de onıń gáp aǵzalarınıń jasırınıp turǵanlıǵı, jasırınǵan, gáp aǵzaların ulıwma konteks arqalı málim bolıp turatuǵını bayqaladı. Tolıq emes gápler ataw gáplerden tekstte qollanıw ornına qaray ayırmashılıqqa iye boladı. Tolıq emes gáp, kóbinese janlı sóylesiwde hámde dialog, geyde monolog gáplerde qollanıladı, al ataw gápler tolıq emes tiykarınan monologlarda bayanlanıwǵa tiyisli informaciyanıń basında, onıń kiris bóliminde keledi. Tolıq emes gáplerdiń quramındaǵı tolıqlawısh hám pısıqlawıshlar óz aldına gáp aǵzası sıpatında qollanıladı. Bunday gáplerdegi túsirilgen bayanlawısh sol ekinshi dárejeli aǵzalar arqalı málim bolıp turadı, al ataw gáplerde bolsa, tiykarınan dara atlıq sóz yamasa atributivlik qatnastaǵı sintaksislik konstrukciyadan dúziledi. Onıń quramına kirgen obyektlik hám pısıqlawıshlıq mánidegi sózler kóbinese kelbetlik feyil toplamına ǵana ǵárezli bolıp keledi.

Biraq bul sózler tolıq emes gáplerdiń quramındaǵı sózler sıyaqlı óz aldına gáp aǵzası xızmetin atqara almaydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Баскаков Н.А. «Каракалпакский язык» ч III. Слово сочетание и предложения. – Нукус, «Билим». 1995 – 292 с.
2. D.Buranov hám P.Q. Qurbanazarov «Inglis tiliniń grammatikası». «Qaraqalpaqstan». Nókis – 1974 – Москва.
3. E.Berdimuratov «Házirgi qaraqalpaq tili» Leksikologiya. – Nókis Qaraqalpaqstan. 1994 – 340 bet.
4. M.Dáwletov hám taǵı basqalar. «Házirgi qaraqalpaq tili» (sintaksis). Nókis «Bilim». 1996 – (130 – 136 bet).

Inglis hám qaraqalpaq tillerinde tolıq emes gápler
Jollıbekova M.R. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Rezyume. Maqalada inglis hám qaraqalpaq tillerindegi dialoglıq awız-eki sóylesiwlerdegi juwap replikalarında tolıq emes gáplerdegi ańlatılmaǵan elementlerdiń sintaktikalıq strukturalıq mánisin salıstırılıp úyreniledi.

Tayanısh sózler: tolıq emes gápler, struktura, sintaktikalıq, birlik, kontekstlik, situativlik, elliptikalıq, komponent.

Ingliz va qoraqalpoq tillarida to'liqsiz gaplar
Jollıbekova M.R. Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Maqolada ingliz va qoraqalpoq tillaridagi dialogik nutqdagi javob replikalarida to'liqsiz gaplardagi ifodalanmagan elementlarning sintaktik strukturasining ma'nosini taqqoslab o'ganiladi.

Tayanch so'zlar: to'liqsiz gaplar, struktura, sintaktik, birlik, kontekst, situativ, elliptik, komponent.

Неполные предложения в английском и каракалпакском языках
Жоллыбекова М.Р. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье изучается структурно-синтаксическое содержание невыраженных элементов в сравнительном плане неполных предложений в диалогической речи в ответных репликах английского и каракалпакского языков.

Ключевые слова: неполные предложение, структура, синтактический, единица, контекстный, ситуативный, эллиптический, компонент

Incomplete sentences in the English and Karakalpak languages
Jollibekova M.R.Karakalpak State University

Summary. In the article it is studied the structural-syntactic maintenance of unexpressed elements in the comparative plan of incomplete sentences in dialogues in reciprocal remarks of the English and Karakalpak languages.

Key words: incomplete sentence, structure, syntactic, unite, context, situational, elliptic, component

---

ВНУТРИКОРПОРАТИВНЫЕ КОММУНИКАЦИИ: ЗАДАЧИ И РЕШЕНИЯ

Кудратходжаев Ш.Т., Ирназаров К.Т.
Университет журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана

PR как особый социальный институт имеют своей целью решение двуединой задачи. Первая подразумевает налаживание доброжелательных связей в самой организации и выстраивание корпоративных отношений в нужном ключе. Вторая заключается в продвижении компании как благонадежного партнера, заслуживающего уважения и доверия к нему. В противном случае вряд ли компании удастся установить оптимальные связи с инвесторами, партнерами, с государственными структурами, конкурентами, потребителями, заказчиками, с потенциальными и реальными представителями зарубежных организаций. Поэтому пиармэны всегда должны помнить утверждение американского экономиста Томаса Вейла, которое было сформулировано им еще в 1913 году: «компании могут жить и развиваться только с согласия их аудитории». [1; 8] . В преобладающем большинстве работ, посвященных связям с общественностью, тема внутрикорпоративных отношений ограничивается кратким замечанием типа «внутренние отношения выявляют и определяют особенности и качества деятельности организации». При этом остается без внимания тот факт, что коллективы бывают разные – хорошие и плохие, проблемные и не очень. Но как бы то ни было, пиар-службы призваны контролировать различные ситуации. Ведь их первостепенная задача - поддерживать здоровый климат в коллективе. В этих целях они должны взять за правило не допускать никому отзываться о коллегах или начальстве негативно и предвзято, избегать конфликтов. Надо помнить, что едкие замечания в адрес кого-либо и тем более руководителя, обязательно дойдут до нужного лица и возможно «заботливый»

коллега добавит что-нибудь от себя. Пиармэны должны знать, что безобидное хобби с детства – коллекционирование марок или увлечение шахматами, не представляет особого интереса для окружающих. А вот что касается личной жизни, напротив, всегда вызывает излишнее внимание.

Ни для кого не секрет, что женщины любят посудачить об окружающих, особенно когда речь идет о молодых и уверенных в себе специалистах, не говоря уже о тех, кто обладает неординарной, привлекательной внешностью. А если к тому же это молодая особа и носит юбку с откровенным разрезом и блузку с декольте, то все вместе взятое сделает свое «черное дело». Это уж точно вызовет злословие и ненужную реакцию у некоторых злопыхательниц. Бывает, что за спиной кого-то шепчутся, бросают косые взгляды и ехидно улыбаются. Это должно послужить сигналом для сотрудника пиар-отдела. Он должен быстро отреагировать на ситуацию, чтобы она не разрослась до скандала. Профессионал своего дела знает, как поступить в таком случае: обратить все в шутку или довести сплетню до абсурда. Не следует забывать, что окружающие верят слухам, т.к. они нередко адекватны реалиям, но порой их трудно проверить насколько они соответствуют действительности. Они как бы разглашают секреты. Поэтому люди стараются распространять их среди своих близких и единомышленников. Привлекательная особенность такой информации заключается в том, что люди не проверяя ее, принимают все за чистую монету. А разносчик ее часто представляется очевидцем того, о чем он говорит. На самом же деле, как правило, это далеко не так.

Рассадник слухов и сплетен - интриган. Он изначально руководствуется злонамеренностью действий, преследуя личный интерес, при этом не только не задумывается опричиняемых им неприятностей, но и испытывает от этого удовлетворение. Его действия хорошо продуманы и имеют свой сценарий. Все это вместе взятое вынуждает коллектив или группу лиц совершать определенные шаги, наносящие ущерб общему делу. И часто эмоциональные коллеги оказываются в ловушке непроверенной информации, что дает манипуляторам лоббировать выгодные для них идеи.

В зарождении слухов немаловажное значение принадлежит и самой личности, распространяющей их. Она (личность) часто позиционирует себя как персону, имеющую особый доступ к секретным, эксклюзивным материалам, навешивая при этом на себя завесу таинственности. И как бы подтверждая это, ссылается на «авторитетные источники», что должно свидетельствовать оеевхожести в «высокие инстанции». При этом, стремясь повыВ отличие от слухов, сплетни циркулируют среди групп, имеющих не только определенное сходство характера, ценностей, но и примерно равный статус. Сплетней в отличие от слуха, не поделишься с любым собеседником. Ею занимается люди, объединенные определенным специфическим информационным интересом. Сплетня - это один из важных инструментов формирования специфической общности. Ни для кого не является секретом, что, как правило, и слухи, и сплетни, рождаются и распространяются теми, кто создает видимость, что он работает, в противовес действительно занятых, выполняющих свои непосредственные обязанности.

Практически невозможно встретить коллектив, который бы избежал подобных инсинуаций. Поставить заслон их проявлению довольно сложно. Однако службам связей с общественностью следует по крайней мере их минимизировать. А еще лучше воспользоваться рекомендациями ученых и практиков, имеющих опыт в расстановке кадров, а также разрешении всевозможных нестандартных, в том числе конфликтных ситуаций внутри коллектива. В качестве примера можем рассмотреть рекомендации вице-президента Edelman Employee Engagement Тамары Снайдер: 1. Если вы не знаете, в чем проблема, как вы собираетесь ее решить или хотя бы найти направления выхода из ситуации? Расспросите окружающих (тех, кому вы доверяете), поговорите с сотрудниками и менеджерами и попытайтесь разобраться, кто и что именно говорит. 2. Ваш злейший враг и один из источников слухов - фраза «без комментариев». Но даже если информация является конфиденциальной и не может быть озвучена здесь и сейчас, не стоит отмалчиваться. Лучше сказать что-то вроде: «Я не думаю, что это правда, и вот почему». 3. Психология сплетен и слухов довольно интересна. Людям, их распространяющим, нравится власть от обладания информацией, которую другие не знают. В этой связи лучшее средство и настоящее оружие в руках руководителя: признать слухи публично. Как только вы сделаете это в открытую, вы обезоружите источник слухов. https://www.prostoy.ru/1634.html

Кроме того, старайтесь сразу высказывать свое мнение (в том числе, негативное), не оставляя возможности сотрудникам для досужих «домыслов» и «вымыслов». Также полезно завести внутренний блог компании, где от лица руководства коллективу будет сообщаться вся достоверная информация, которой безраздельно будут доверять все работники. К сожалению, использованию внутрифирменных коммуникаций не всегда придается должное значение. Но средства, вложенные для их создания и применения окупятся сторицей. Профессиональныепиармэны знают об этом не понаслышке. Они облегчают работу, связанную с анализом, коррекцией, отработкой способов, форм передачи сообщений сверху вниз и в обратном порядке, по горизонтали, услышанной в кулуарах (управление слухами). Привлечение IT-службы для своевременного создания внутреннего сайта, освещения видео- и пресс-конференций, презентаций и т.д., также даст возможность каждому сотруднику быть в курсе текущих событий. К этим советам можно добавить: чтобы изначально упредить их, следует при трудоустройстве во время собеседования ставить в известность кандидата на ту или иную вакантную должность о недопустимости распространения слухов и сплетен внутри коллектива. Эти и другие полезные в борьбе со слухами подходы, следует реализовывать даже при напряженном графике работы компании.

Не думаем, что вышеприведенные рекомендации нужно рассматривать как константу, потому, что каждый коллектив индивидуален и по составу, и по роду занятий, и по статусу (речь идет о сотрудниках головного офиса, либо его филиалах) и т.д. А значит нездоровые тенденции в каждом конкретном случае имеют свои нюансы и протекают по-разному. Поэтому нет и не может быть единых правил, прибегнув к которым можно пресечь вышеописанные ситуации. Но одно не подвергается сомнению: каждая компания должна выработать собственную корпоративную идеологию, культуру, политику и т.д., благодаря которым формируются

принципы и подходы к своим сотрудникам. При этом следует четко осознать: мало принять человека на работу, но не менее важно создать условия, позволяющие раскрыть его потенциал.

Все это говорит о необходимости воспитания чувства коллективизма и формирования соответствующей положительной репутации компании. Интересна в этом плане практика японцев. «Коллективизм не отделим от иерархии. Каждый на своем месте. Японская компания может быть сплоченной, но уж никак не демократичной. Приводные ремни, соединяющие руководителей и подчиненных не разорвать. Информация следует сверху вниз и снизу вверх по вертикали в строгом соответствии с протоколом… С появлением электронной почты в системе наметились признаки хаоса, однако психология единства, нежелание выделяться и выпячивать себя по прежнему незыблемы, - читаем в брошюре «Эти странные японцы» из серии «Внимание иностранцы». [2; 58]

В силу хорошо налаженной информации каждый сотрудник независимо от занимаемой должности при случае может дать ответ на любой вопрос, касающийся организации в которой он работает. Такие внутрикорпоративные отношения вполне могут быть полезны и заимствованы нашими отечественными компаниями. Но пока их преобладающему большинству до этого далеко. Здесь нужно учесть, что для создания и сохранения соответствующего делового микроклимата в Узбекистане зачастую отвечают собственники компании. Они же разрабатывают стратегию, определяют какие именно аспекты требуют анализа и развития, ценности, формулируют миссию, а уже после этого назначают исполнителей. Даже если компания располагает своим собственным отделом по связям с общественностью, то и в этом случае можно столкнуться с некоторыми сложностями. Поэтому не меньшего, а может еще и большего внимания заслуживает роль топ-менеджера с которым предстоит дальнейшая совместная работа пиар-службы. От руководителя прежде всего зависит успех или неудача, сплоченность коллектива и в конце концов достижение поставленных целей.

Повезло, если над вами стоит компетентный шеф и вы за ним как за каменной стеной. «Мы привыкли думать, что сильный менеджер - это человек с крепким рукопожатием и начальственным голосом. Мы привыкли думать, что быть сильным менеджером значит действовать решительно и знать ответы на все вопросы. Но эти представления уже в прошлом, - пишет журнал Forbes и продолжает: «Сильные руководители подстраиваются под среду, в которой действуют. Они умеют руководить, опираясь на доверие, а не на страх. Им не нужно орать приказным тоном, и они достаточно сильны, чтобы не быть правыми всегда и не отвечать за все» [3]. А что же делать тем, кем управляет не состоявшийся и бездарный ставленник? Любопытными в этом смысле представляются соображения колумниста того же авторитетного делового издания Лиз Райан. По ее мнению, слабые руководители срываются и кричат на людей и управляют с помощью страха. Они всегда уверены в своей правоте: никто из подчиненных не имеет право голоса. Такие администраторы говорят менторским тоном, важно и начальственно, чтобы их авторитет не вызывал сомнение, избегают участия в спорах, дабы окружающие не догадались, что они не владеют предметом того, о чем говорят. Однако даже из столь плачевной ситуации можно извлечь уроки, а именно: Никогда не руководите командой так, как руководит этот человек!

Затем Лиз Райан приводит несколько характерных признаков слабого руководителя: 1. Ваша главная забота на работе - не злить начальника. 2. Ваш менеджер гораздо больше критикует, чем хвалит. 3. Ваш шеф считает, что по любому вопросу последнее слово - за ним. 4. Ваш менеджер не хочет, чтобы вы экспериментировали и пробовали что-то новое. 5. Когда у вас появляется хорошая идея, вы спрашиваете себя: «Осмелюсь ли я поделиться этой идеей с боссом?» . 6. Ваш менеджер опирается на дисциплину и правила, чтобы держать вас и ваших коллег в узде. 7. Вы и ваши коллеги легко можете определить, когда шеф злится на кого-то из вас. 8. Ваш начальник придает большое значение таким проблемам, как эпизодическое опоздание на работу на десять минут. Он (или она) цепляется за формальные правила и применяет санкции всякий раз, как эти правила нарушаются. 9. Вашего начальника боятся, а люди в других отделах и департаментах жалеют вас. 10. Вы радуетесь, когда вам удается дожить до конца рабочего дня, ни разу не повстречавшись с начальником. 11. Если вы рассказываете вашему менеджеру о какой-то потрясающей вещи, которая с вами случилась - ваш блог получил премию, вам присудили какое-то особое звание или привилегию, - начальник не радуется вместе с вами. Он не хочет, чтобы кто-то его затмевал. https://ideanomics.ru/articles/6801

Увы, слабых менеджеров хватает везде, в том числе в Узбекистане. Во многих организациях (преимущественно государственных) продолжают продвигать людей на руководящие посты, исходя не из компетенции и профессионализма, а из соображений местничества, клановости и т.п. Можно было бы не обращать на это внимание, если бы это не принимало гипертрофированные формы и не препятствовало реализации идей, в конечном счете устойчивому развитию общества. Такая «традиция» при всем ее негативном влиянии на общее дело, не искореняется десятилетиями. А призывы о том, что нужны самостоятельно мыслящие, инициативные руководители все еще призывами и остаются. С недалеким начальникам туго приходится и пиармэнам. Такие руководители знают все сами. Службе связей с общественностью сложно работать и под началом директора с крайне неуравновешенным темпераментом и чрезмерной возбудимостью. Такие люди отличаются вспышками неконтролируемых эмоций. Но как ни странно, их часто любят и уважают сотрудники, видя в нем непререкаемого лидера. Ведь каждый может обратиться к нему с личной проблемой. За это ему многое прощается.

Другой тип администратора обладает «бойцовскими» качествами, полным отсутствием угрызений совести, тщеславием и некритичностью в оценке собственных поступков, изо дня в день терзая и унижая подчиненных, подозревая их во всех «смертных грехах». Он способен достигать карьерных высот, упивается властью и желанием повелевать людьми. Идеальный работник для него - работник подобострастный, у которого от одного только вида начальствующей персоны должна появляться дрожь во всем теле. Начинает запугивать потенциальных сотрудников уже при приеме на работу, во время собеседования. Встречаются патроны вроде бы не кровожадные, однако способные довести

своих подшефных до «белого каления» своими идиотскими замечаниями и «ценными» указаниями. Например, вы квалифицированный сотрудник пиар-отдела и разрабатываете некий проект. Наконец, вы несете его к большому начальнику на утверждение. Далее следует типичная ситуация, когда он считает своим долгом указать на ваши промахи, внося свои коррективы. Вы понимаете, что вашу идею ожидает полны крах, но вы ничего не можете изменить.

Остается один выход: пиар-менеджер должен уметь подстроиться под него, встречать все его «инициативы» с видимым восторгом. Не вступая в словесные перепалки, выгадать нужный момент, чтобы ввести в курс дела своего шефа об идеях и проектах, проведении тех или иных мероприятий. Ведь нельзя не брать во внимание тот аспект, что логика у таких руководителей сводится к одному: «Если мне противоречат - значит, не боятся. Не боятся - значит, не уважают».

И наконец, нужно дождаться той поры, когда начальственный пыл стихнет и начинать докладывать об успехах, которые якобы были бы невозможны без его «ценных указаний». Высший пилотаж - это повернуть любую ситуацию так, чтобы начальство приняло реализуемый проект за свою собственную разработку. Исходя из этого, следует руководствоваться принципом: не можешь изменить окружающий мир, измени свое отношение к нему. Конечно, для этого у вас должно быть желание измениться самому, в противном случае вас ждет разочарование. Измените то, что препятствует вашим отношениям с начальством во имя продвижения к цели. Стоит только иначе взглянуть на обстоятельства, и жизнь повернет свое русло в нужном направлении.

Итак, мы видим, что начальники бывают умными и глупыми, добрыми и злыми и т.д. Но попадаются и такие, кто считает, что должность управленца дает право им унижать тех, кто зависит от них в той или иной степени. Известно ведь давно, что деньги и власть часто портят людей.

Однако смысл и суть профессии PR-специалистов заключается в выстраивании доверительных отношений, отчего во многом зависит репутация компании. Для этих же целей пиармэны внедряют и поддерживают корпоративную культуру, которая упреждает всевозможные недопонимания и конфликты на всех уровнях организации, создавая тем самым положительный имидж, который будет способствовать достижению поставленных задач.

Сегодня ни одна уважающая компания не представляет себя без корпоративной культуры. Без ее формирования, развития, коррекции и пр. многие не мыслят свое существование. У любой организации есть свои определенные корпоративные отношения, влияющие на характер поведения каждого сотрудника. Они - как репутация: есть, но у каждого своя. Они изначально как бы существует сами по себе. Но имеется и другой подход: где корпоративная культура формально расписана в уставе компании. Но стоит подчеркнуть: в каждой компании имеется такая сфера отношений, которая не поддается формальной регла-ментации. Они складываются на протяжении длительного времени под влиянием исторического опыта, менталитета, обычаев и традиций, принятых в той или иной местности. Но как бы то ни было состояние организационной культуры в первую очередь зависит от поведенческих качеств лидера, а также от внешних и внутренних информационных потоков, ритуалов, торжественных событий, корпоративных праздников и мероприятий, происходящих в коллективе. В ее основе лежат ценности и нормы, принятые в организации и разделяемые большинством сотрудников: стиль поведения по отношению друг к другу и внешним инстанциям, этические нормы и запреты, мотивация, убеждения и ожидания сотрудников, мифы и легенды, существующие в организации, фразы и слова, имеющие специальное значение или важность, системы повышения квалификации. Сюда можно отнести также девизы, лозунги, слоганы, корпоративную символику.

Говоря о корпоративной культуре, нужно подчеркнуть, что если руководством движут исключительно меркантильные интересы, то это не приведет к желаемым результатам, а напротив, к снижению прибыли и ротации кадров. Нельзя поэтому забывать о людях, сотрудниках и потребителях. Именно они являются первостепенной ценностью. Для них, как уже отмечалось выше, необходимо создать комфортные условия труда, обеспечить социальную защиту, поддерживать в кризисных ситуациях, поощрять, т.е. всячески стимулировать их. А это, в свою очередь, приведет к реальной отдаче в пользу организации. Фактор мотивации скажется на эффективности всей работы.

Такое отношение к своему персоналу должно определять философию компании, которая влияет на правила, способы коммуникации между отдельными членами коллектива, веру и единство команды ради достижения намеченных целей. При такой постановке управления будут обеспечиваться надежность, практичность, рациональность, построение стабильной организации, что поможет упредить интриги, слухи и сплетни. При формировании корпоративной культуры неплохо было бы задаться вопросами: насколько доступно сформулированы в компании стратегия и цели, как часто они пересматриваются, соответствуют ли они ожиданиям общественности и, наконец, какими способами доводится информация сотрудникам: сверху вниз, по горизонтали, обратно наверх? Надо иметь ввиду то, что сотрудники связей с общественностью могут столкнуться с непредвиденными последствиями. Формула «довольные сотрудники - довольные клиенты» не срабатывает автоматически. Благополучие сотрудников не обязательно предполагает высокий уровень их предпринимательских усилий. Установление жестких рамок на рабочем месте порой не дает ожидаемых результатов. За пределами внимания могут оказаться инновационные идеи членов коллектива.

Обращение к специальной литературе, посвященной PR, тоже далеко не всегда помогает. К тому же, в ней не редко можно встретить советы, вызывающие сомнения, как например: пиармэны всегда должны сообщать полную и правдивую информацию о компании. Но редко кто из авторов задумывается о том, насколько это согласуется с корпоративными интересами. Когда, в частности, этот вопрос был поднят во время встречи, проходившей в Ташкенте, организованной Институтом изучения гражданского общества с экспертами по связям с общественностью из США, он озадачил их. Посовещавшись между собой, один из них ответил: «Это сложный вопрос. Над ним у нас думают уже более века».

А в одной из книг утверждается, что не всегда высокий уровень оплаты труда может привязать работника к организации прочно и надолго (к сожалению, источник утерян). Может быть в какой-нибудь стране так оно и есть. Но только не в СНГ, в том числе Узбекистане. В этом регионе высокий доход часто выступает основополагающим фактором для получения от своего наймита полной отдачи на рабочем месте. Поэтому сотруднику пиар-отдела нет необходимости создавать те условия, о которых говорилось выше. Но это не означает, что так будет продолжаться и далее. Не будем забывать, что все страны на постсоветском пространстве переживают переходный период. И нет сомнения в том, что в обозримом будущем все они достигнут желаемых результатов, ради которых и проводятся реформы. Такой оптимизм продиктован и наглядными успехами «азиатских тигров», совершивших большие рывки в социально-экономической области за короткие по историческим меркам сроки.

Справедливости ради, отметим, что в Узбекистане уже сегодня имеются компании с высокой корпоративной культурой. Их, правда, мало, но они все же есть. На этом фоне, есть люди (возьмем на себя смелость утверждать), придерживающиеся определенных принципов, ставящие интересы организации выше своих собственных. Но это скорее, пока еще исключение. Все сказанное имеет непосредственное отношение и к дальнейшему развитию сферы пиар-деятельности. В большинстве же случаев как в частных, так и в государственных организациях корпоративным отношениям уделяется критически мало внимания. Почти все коллективы лихорадит от недостатка профессионализма в управлении, нестабильности, текучки кадров.

Таким образом, основными задачами внутрикорпоративного PR являются: недопущение внутренних конфликтов и достижение взаимопонимания; формирование корпоративного духа компании; налаживание доверительных отношений между руководством и подчиненными; управление официальными и неофициальными информационными потоками; распространение информации и налаживания обратной связи.

В заключении необходимо отметить, что внутрикорпоративные коммуникации главным образом направлены на формирование не только внутреннего, но и внешнего имиджа компании. А от этого, как известно, зависит во многом успех и процветание организации. Многие уже давно оценили это на своем опыте. Именно этим обстоятельством и объясняется радикальный поворот в сторону активного развития внутрикорпоративной культуры.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кочеткова А. В., Филиппов В. Н., Скворцов Я. Л., Тарасов А. С. Теория и практика связей с общественностью. – СПб.: Питер, 2009.
2. Кадзи С., Хама Н., Райс Д. Эти странные японцы. – М.: 2000.
3. https://ideanomics.ru/articles/6801

Ишки корпоратив коммуникациялар: машқалалар ҳәм шешимлер

Кудратходжаев Ш.Т., Ирназаров К.Т.Өзбекстан Журналистика ҳәм ғалаба коммуникациялар университети

Резюме. Мақала ишки корпоратив мүнәсибетлер ҳәм олардың кәрхана хызметиндеги өзине тән өзгешеликлерин ҳәм сапасын анықлаўға арналған. Компания жумысының нәтийжелилигин ҳәм гүлленип раўажланыўын тәмийинлеўде қалайынша жәмәәттиң өзара түсинисиўин, басқарыў ҳәм жәмәәт қатнасықларын, яғный бир мақсет жолында бағдарланған адамларды бирлестириў бойынша сораўларға жуўап бериўге ҳәрекет етилген.

Таяныш сөзлер: корпоратив коммуникациялар, IT-хызметлер, пиар-хызметлер, жәмийетлик институт, аудитория.

Внутрикорпоративные коммуникации: задачи и решения

Кудратходжаев Ш.Т., Ирназаров К.Т.Университет журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана

Резюме. В статье рассматриваются внутрикорпоративные отношения, их определяющие особенности и качества в деятельности организации. Ведется поиск ответов на вопросы: как добиться взаимопонимания в коллективе, между коллективом и руководством, т.е. как сплотить людей в единомышленников для достижения поставленной цели, чтобы компания стала успешной и процветающей.

Ключевые слова: корпоративные коммуникации, IT-службы, связи с общественностью, пиар-службы, социальный институт, аудитория

Intra-corporate communications: problems and solutions

Kudratkhodjayev Sh.T., Irnazarov Kh.T. Journalism and Mass Communications University of Uzbekistan

Summary. The article deals with intra-corporate relations, their defining features and qualities in the organization's activities. Ongoing search for answers to questions: how to achieve mutual understanding in a team, between the team and management, i.e. how to bring people together in like-minded people to achieve this goal, so that the company became successful and prosperous.

Key words: corporate communications, IT services, public relations, PR services, social Institute, audience

---

ЭВФЕМИЗМЛАРДАГИ ЭТНОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ

Мадаминов А., Нуржанов О.
Қорақалпоқ давлат университети

Ҳар бир халқнинг миллий қадриятларини белгилаб берувчи ўзига хос урф-одатлари, дастур ва анъаналари мавжуд бўлиб, улар авлоддан-авлодларимизга ўтиб, асрлар давомида сақланиб келмоқда. Лекин, баъзи урф-одатларимиз ижтимоий тизим, жамият тараққиёти билан ўзгариши, ҳатто истеъмолдан чиқиб кетиши ҳам мумкин. Бу, албатта, ҳар бир миллатнинг эътиқоди, дини ва миллий менталитети билан боғлиқ бўлади. Қуйида биз Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида ва бошқа халқларда ҳам учрайдиган айрим этнографик эвфемизмлар ҳақида қисқача фикр юритмоқчимиз.

Эвфемизм сўзининг луғавий маъноси *юнонча - яхши гапирмоқ* (бирор нарса ёки ҳодиса ҳақида) деган маънони англатади [6, 109]. Чунки "у ёки бу сўз бирор сабабга кўра маъқул бўлмай қолганда табу ва эвфемизмлар пайдо бўлади" [2, 108]. Биз уларни ўз нутқимизда юмшатиб беришга ҳаракат қиламиз.

Барча халқлар урф-одат, анъаналарига кўра *ўлим* энг катта бахтсизлик саналади. Бу ҳақида энг яқин инсонларига хабар етказиш жуда оғир масъулият ҳисобланиб, уни эвфемик тарзда юмшатиб, сўз ва иборалар орқали етказишга ҳаракат қилинади. Масалан, халқ афсоналарига кўра, Гулининг вафот этганлиги ҳақидаги хабар Алишер Навоий томонидан қуйидагича Султон Ҳусайнга етказилади: "Сарвининг соясида сўлди гул нетмоқ керак". Бунга жавобан Султон Ҳусайн: "Сарвидин тобут ясаб, гулидин кафан этмоқ керак",- деган жавобида қандай кўнглига озор бермасдан юмшоқ, моҳирона тарзда етказилганлиги маълум. [4, 369]. Бу ривоятнинг бир нечта вариантлари мавжуд бўлиб, ҳаммасида ҳам *ўлим* билан боғлиқ совуқ хабар моҳирона баён қилинади.

Қадимдан халқимиз бундай совуқ хабарларни юмшоқ тарзда етказиш анъанасига жуда катта эътибор бериб келган. Ҳозир ҳам *ўлмоқ* лексемаси *вафот этмоқ, оламдан ўтмоқ, бандаликни бажо келтирмоқ, қазо қилмоқ, мангу уйқуга кетмоқ, тупроққа қайтмоқ, ҳалок бўлмоқ* каби шаклларда етказилиб келинмоқда. Демак, бундай битта интеграл сема атрофида бирлашган луғавий бирликлар маълум бир парадигма ҳосил қилади. Муайян парадигма таркибига кирувчи аъзолар умумий сема атрофида бирлашиши билан бирга ўзаро маълум дифференциал семаси билан фарқланиши ҳам мумкин. Бу, албатта, шевалараро фарқларда яққол кўзга ташланади. Ҳатто, Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида ҳам улар ҳудудий жиҳатдан фарқланади. Масалан, Хўжайли-Қўнғирот шеваларида катта ёшдаги киши вафот этса, *қазо қилди,отамиздан ажралиб қолдик*; Беруний-Тўрткўл шеваларида: *вафот этди//оламдан ўтди//бандаликни топширди//қазо қилди//тупроққа қайтди* каби вариантларидан бири орқали совуқ хабарни етказишга ҳаракат қилинади.

Юқоридагидек, битта интеграл сема асосида бирлашган эвфемизмлар ижобий ва салбий баҳосига кўра ҳам фарқ қилади. Масалан, *вафот этмоқ, ер тишламоқ, ҳалок бўлмоқ, киши қўлли бўлмоқ, ҳаром қотмоқ* каби иборалар орқали берилади. Шунингдек, улар ёш хусусиятига кўра ҳам фарқли равишда қўлланилади. Масалан, ёш норасида чақалоқ вафот этса; *читнади, тақони тугади* каби шакллардан фойдаланилади.

Эвфемизимлар тилнинг ифода имкониятларини, бойлигини кўрсатувчи луғавий бирликлар ҳисобланиб, ҳар қандай совуқ хабар енгил ва моҳирона тингловчига етказишга ҳаракат қилинади. Демак, бундай лингвомаданий имкониятларимизни сақлаб, авлодлардан-авлодларимизга етказиб беришимиз ва авайлаб-асрашимиз лозим. Бундай лингвомаданиятимиз ҳақида тилшунос А.Омонтурдиев: "очиқ айтиш ноўрин, ноқулай, маданиятсизлик, одобсизлик, ахлоқсизлик ҳисобланган воқеликларнинг хотирада салбий таъсирини юмшатиш, камайтириш, ёпиш, яшириш, мумкин қадар беозорроқ тусга киритиш, тасвирий-эвфемик услубда баён этиш, тингловчига ҳиссий таъсир ўтказиш, ҳаяжон уйғотиш ва шу билан нутқий мукаммалликка, гўзалликка – тил маданиятига эришиш учун қўлланадиган воситалардан биридир",- деб ўринли таъкидлаган эди [5, 21]. Бундай ман қилинган, тақиқ англатувчи эвфемизмлар шеваларимизда кўп учрайди. Улар, табуга учраган сўз ёки ибора ўрнида қўлланиладиган эвфемизмлардир. Табу–диний эътиқод, ирим-сирим, қўрқиш кабилар таъсирида маълум сўзнинг ишлатилишини чеклаш, ман этиш демакдир [6, 86].

Маълумки, туркий халқлар орасида қадимдан этнографик табулар кенг истеъмолда бўлиб келган. Масалан, *эр* сўзи билан боғлиқ *бегим, бу киши, дадаси, хўжайин* каби. Бу, албатта, ўз эрига нисбатан ҳурмат маъносида ишлатилган бўлиб, *бегим, бу киши* сўзларида услубий хосланиш мавжуд. Дастлаб бу борада илмий тадқиқот олиб борган Н.Исматуллаев эвфемизмларни 6 та маъновий гуруҳларга ажратади: 1)табуга асосланган; 2) ирим-сиримларга; 3) қупол сўзлар; 4) сўзлашув тилига; 5) услубий; 6) дипломатик муносабатларда қўлланадиган эвфемизмлар каби.(3.24 б.). Кейинчалик Х.Қодирова ва Ш.Усмановалар уларни қуйидагича тасниф қиладилар:1) шахс номлари; 2) маросимлар билан боғлиқ; 3) Инсон тана аъзоларини ифодаловчи; 4) биомоддани англатувчи; 5) инсоннинг жисмоний нуқсонларини; 6) инсоннинг маънавий нуқсонларини ва 7) инсоннинг муомала маданиятидаги нуқсонларни кўрсатувчи эвфемизмлар.

Шулардан келиб чиқиб ўзбек шеваларидаги эвфемизмларни қуйидагича тасниф қилиш мумкин:**1. Шахс номлари билан боғлиқ эвфемизмлар** никоҳдан кейин юзага келган қариндошлик белгисига алоқадор бўлади. Улар *эр, хотин, қайнона, қайнбека, қайнота, жезда, овсин, болдиз* ва бошқалар. Булардан *келин, қайни (ўғил бола), бекач (қайнисингил)*ларнинг исмларини айтиш ман қилингани учун улар табу саналган. Аммо уларга ҳар хил исмлар танланиб, шу орқали мурожаат қилинган. Ҳозир ҳам бундай эвфемизмлар кўпчилик туркий тиллар ва диалектларда сақланиб қолган. **2. Маросимлар билан боғлиқ эвфемизмлар:** *қўлини сўрамоқ, нон синдирмоқ, бошини боғламоқ, қиз айттирмоқ, узук тақиб келмоқ, бошини иккита қилмоқ, бўйнига ола хуржун илдирмоқ* каби иборалар орқали кўчма маъноларда образли тасвирланади. Улар ҳам ижобий ва салбий тушунчаларни англатувчи этнографик атамалардан иборат бўлган. Жумладан, ***ижобий маънода****: бўйи чўзилмоқ, бўйи етмоқ, ували-жували бўлмоқ, кўзи ёримоқ, бўшанмоқ, икки жонини бир бермоқ* каби иборалар орқали берилса; ***салбий маънодаги*** *эвфемизмлар: оқ қилмоқ, кўк ранг киймоқ (мотам пайтида), оқ рўмол тортмоқ (азадор)* каби ҳолатлар орқали ўз муносабатларини ифодалайдилар.

Булардан ташқари этнографик табулар турли *удум, ирим-сиримлар* орқали ҳам ифодаланади. Масалан, халқимиз орасида сафарга чиққан одам йўлда оқ туяни кўрса, унинг иши ўнгидан келади, агар олдидан мушук кесиб ўтса, салбий ҳолат юз беради, деган тушунчалар ҳам кенг тарқалган. Шунингдек, ҳар бир халқда турли ижобий ва салбий тушунчалар билан боғлиқ иримлар мавжуд. Масалан, ***ўзбекларда****: супургини, ўқловни тикка қўймаслик, меҳмоннинг орқасидан супурмаслик, сувга тупурмаслик каби. Бошқа халқларда, жумладан,* ***мўғулларда:*** *қозондан пичоқ билан гўшт олмаслик, қамчисига суянмаслик;* ***корейс ва хитойликларда****: косадаги овқатга қошиқни тиқиб қўймаслик* каби иримлар ҳам этнографик табулар саналади.

Лингвистик табулар луғавий бирликларнинг халқ ирими ёки аташ нохушлик нуқтаи назаридан муомалада қўлланишининг тақиқланишидир [1, 16]. Масалан, ***ўзбек тилида:*** *йўлбарс, шер ўрнида ҳайвонлар подшоҳи, тўнғиз*-туркий халқларда, ислом дини эътиқодларига кўра ҳаром ҳисобланган. Шу боис, йил ҳисобида уни *қаракийик* деб ҳам атайдилар. Бу хусусият рус, немис, татар халқларида ҳам учрайди. Масалан, овчиликда ***айиқ*** сўзи ўрнида *ўрмон эгаси*, *маймоқ*, каби эвфемизмлар билан юмшатиб бериш ҳолатлари кенг тарқалган. Маълумки, ибтидоий жамоа тузуми даврида ижтимоий ишлаб чиқариш даражаси паст бўлган кишилар турли ирим-сиримларга тез ишонадиган бўлган. Масалан, *Худо* ёки *Руҳларнинг* исми табуга айланган ва уларни ўз номи билан аташдан қўрқиб, бошқа ном билан *Яратувчи, Эгам* тарзида ифодалаганлар.. Ҳатто, Ғарб мамлакатларида насронийлик ривожланган даврларда Худонинг "Иегова" исми энг катта табу ҳисобланган учун унинг ўрнида ҳам *Қудратли, Яратувчи, Қутқарувчи* каби эвфемизмлар қўлланилган [5, 22]. Мана шу каби ҳолатлардан чиқиш учун ҳозир ҳам ўлим, давоси оғир касаллик номлари тўғридан-тўғри тилга олинмасдан эвфемизмлар билан алмаштирилади. Масалан: сувчечак-гул; куйдурги, пес, мақов кабилар.

Шунингдек, *хушмуомалаликни* ифодаловчи эвфемизмлар ҳам халқларимизнинг муомала маданиятини акс эттирувчи воситалардан бири саналади. Хушмуомалалик тилшунослик йўналишидаги илмий тадқиқотларда "коммуникатив тафаккур категорияси, миллий менталитетнинг акс этиши", - деб талқин қилинади [5, 23]. Кишилар кўпинча ўз нутқи ва хатти-ҳаракатлари билан бошқа шахсга нисбатан ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиш мақсадида қўпол, беадаб сўз ва иборалар ўрнида ёқимли эвфемик сўз ва иборалардан фойдаланишни маъқул кўришади. Шу боис ҳомиладор аёлга нисбатан *икки қат*, *оғир оёқ*; бирор мучасида камчилиги бўлган кишига нисбатан *ногирон* маъносини ифодалаш мақсадида *имконияти чекланган; гунг (*соқов кишига нисбатан); *эс-ҳушидан ажралган шахсга нисбатан эса эси ярим, ақли расо, ақли заиф, эси паст, томи кетган* каби сўз ва ибораларни қўллашга ҳаракат қилинади.

Туркий халқларда қадимдан мурожаат қилишнинг ўзига хос эвфемистик шакллари кучли бўлган. Масалан, хотин эрига нисбатан *дадаси, отаси, адаси* ёки эр хотинига нисбатан *онаси, ойиси, аяси* каби мурожаат шакллари кенг оммалашиб кетган. Лекин кейинги вақтларда хотин эрининг исмини айтиб чақириши ёки "фалончи" ака деб мурожаат қилиш ҳолатлари ҳам оммалашиб бормоқда. Баъзи оилаларда биринчи фарзанд туғилганидан кейин ҳурмат маъносида эр хотинини катта қизининг исми билан, хотин эрини катта ўғлининг исми билан чақириш ҳолатлари ҳам кўзга ташланади.

Қадимдан ота-боболаримиз каттага ҳурмат-кичикка иззатда бўлиб, кексаларга ҳамиша ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб келган. Кексалик, - деганда донолик ва тажрибага бой шахс кўз олдимизда гавдаланади. Шу боис, "Қариси бор уйнинг париси бор", "Ёш келса ишга, қари келса ошга", - деган мақолларга ҳамиша амал қилинади. Ёши каттага нисбатан *«Сизлаб» гапириш, отахон, онахон, ака* деб мурожаат қилиш одат тусига кириб қолган меъёрий этикетлардан саналади.

Туркий халқларда ислом дини эътиқоди билан боғлиқ турли диний этнографизмларни учратиш мумкин. Масалан, Қорақалпоғистонда марҳум вафотидан кейин *учи, еттиси, қирқи, юзи, йили* каби маросимларни ўтказиш одат тусига кириб қолган. Шунингдек, тўй-маросим лексикаси билан боғлиқ *етти табоқ, етти қатлама, тўққиз-тўққиз* қилиб тахланадиган ирим-сиримлар ҳам мавжуд. Ғарб мамлакатларида 13 рақамини бахтсизлик келтиради, - деб ҳисобласалар, Хитой ва Кореяда 4 рақамини хуш кўрмайдилар. Шу рақамдаги уйни сотиб олишдан, хона, телефон олишдан, тарихий саналарни белгилашдан иложи борича қочишадилар. Хитойда 8 рақамидан фойдаланишни хуш кўрадилар. Чунки хитой тилида 8 рақамининг талаффузи "бой бўлмоқ", "пул топмоқ" маъноларида қўлланадиган "фа" сўзига яқин деб тушунадилар. Демак, турли лингвомаданиятдаги эвфемизмларни қиёсий ўрганиш маданиятлараро мулоқот жараёнида юзага чиқадиган тушунмовчиликлар, қийинчиликларнинг олдини олади, прагматик тўсиқларни бартараф этиб, мулоқотнинг муваффақиятли ва самарали бўлишини таъминлайди [5, 20-25]. Чунки эвфемизмлар ҳар бир халқнинг руҳиятини, дунёқараши ва расм-русумларини ўзида мужассамлаштирадиган бой маънавий меросларидан бири саналади. Шу боис биз уларни тўплаш ва келгуси авлодларимизга етказиб беришдек эзгу ишларни амалга оширмоғимиз лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистическихтерминов. – М.; «Советская энциклопедия» 1966.
2. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. –Тошкент, «Фан» 1979.
3. Исматуллаев Н.Ўзбек тилида эвфемизмлар. Номзодлик дисс.автореферати. – Тошкент, 1964.
4. Маллаев Н. А.Навоий ва халқ ижодиёти. –Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.
5. Усманова Ш. Турли лингвомаданиятларда эвфимизмларнинг ифодланиши. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2017. 3-сон.
6. Ҳожиев А. П. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент, 1986.
7. Ғайбуллаева Н.И. Ўзбек тили тиббий эвфемизмларнинг семантик гуруҳлари. // Қорақалпоқ давлат университетининг ахборотномаси. –Нукус.2019 2 сон 175-177 б.
8. Қодирова Х. Абдулла Қодрийнинг эвфемизм ва дисфемизмлардан фойдаланиш маҳорати. Номзодлик дисс. автореферати.- Тошкент, 2009.

Эвфемизмлардаги этномәдений өзгешеликлердиң лингвистикалық анализи
Мадаминов А., Нуржанов О. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақалада эвфемизмлердеги этномәдений өзгешеликлер әзбек диалектлери хәм басқа тиллер мысалында анализленеди, сондай ақ онда, үрп-әдет дәстүрлер менен байланыслы лингвомәдениятлар үйрениледи.

Таяныш сөзлер: эвфемизм, табу, үрп-әдет, дәстүрлер, ырым, лингвомәденият.

Эвфемизмлардаги этномаданий хусусиятларнинг лингвистик таҳлили
Мадаминов А., Нуржанов О. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада эвфемизмлардаги этномаданий хусусиятлар ўзбек шевалари ва бошқа тиллар мисолида таҳлил қилинади. Асосан, унда урф-одат, дастур ва анъаналар билан боғлиқ лингвомаданиятлар ўрганилди.

Таянч сўзлар: эвфемизм, табу, урф-одат,дастур,анъана,ирим, лингвомаданият.

Лингвистический анализ этнокультурных особенностей в эвфемизмах
Мадаминов А., Нуржанов О. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются этнокультурные особенности эвфемизмов в узбекских диалектах, а также анализируются на примере с другими языками. В основном изучаются традиции и обычаи, связанные с лингвокультурой.

Ключевые слова: эвфемизм, табу, обычай, правила традиций, суеверие, лингвокультура

Linguistic analysis of ethnocultural features in euphemisms
Madaminov A., Nurjanov O. Karakalpak State University

Summary. The article investigates ethnocultural features of euphemisms in Uzbek dialects and analyzes the example with other languages. It mainly studies the traditions and customs associated with linguoculture.

Key words: euphemism, taboo, custom, rules of traditions, superstition, linguoculture

---

СУЩНОСТЬ НАРЕЧИЙ В ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Бердимуратова С.П.
Нукусский государственный педагогический институт

Наречие в японском языке – это класс лексически знаменательных, синтаксически самостоятельных, морфологически неизменяемых слов, обладающих обобщенным категориально-грамматическим значением статического признака и характеризующих признак, выраженный глаголом или прилагательным, или имеющих обобщенное категориальное значение специфической словесной характеристики предложения в целом, каких-то его компонентов и, наконец, обобщенное категориальное значение выразителя синтаксической связи предложений или их частей[1]. Наречие главным образом определяет ёгэн.

С зарождения японского языкознания и до настоящего времени знаменательные слова делятся на два больших разряда, чаще всего именуемые тайгэн и ёгэн. Суть деления весьма близка к русскому противопоставлению имя – глагол. Примечательно, что в классификации профессора Фудзитани названное позже «тайгэн» даже так и именуется «на» - «имя», а у Тогаси позднейшему термину «ёгэн» соответствует «котоба» - «слово» (ср. первоначальное значение «слово» латинского verbum и русского «глагол»). Основу тайгэна, как и категории «имя», составляет существительное; к тайгэну же относятся числительные и предметные местоимения. «Ёгэн» же – это не только глагол, но и прилагателное [2, 645]. «Определять ёгэн» - это значит определять глагол, предикативное прилагательное, адъективный глагол, а также формальные ёгэны, а в отношении значения – слова, обозначающие реальные атрибутивные понятия, т.е. действие, процесс, состояние, характер, а также выполняющие формальную предикативную функцию.

Предикативное прилагательное (~~形容詞~~ кэйёщи) – это знаменательные слова, представляющие собой один из видов ёгэна. Синтаксические и отчасти семантические признаки этого разряда японских прилагательных – «кэйёщи» - настолько сближают их с глаголом, что объединение этих двух частей речи в один общий разряд, именуемый «ёгэн», проходит по всем классификациям частей речи, существующим в японском языкознании. Профессор Мацусита даже считает их разновидностями одной части речи. Близость их особенно ярко выражена в старом языке, где, в частности, словарная форма прилагательного была только сказуемостна и не могла служить определением, т.е., например, まずし означало не «бедный», а «беден». Как показывает перевод, и русское прилагательное имеет предикативную форму, близость которой к глаголу отмечалась многими русскими грамматистами. Однако принципиальное различие состоит в том, что русское прилагательное мыслится в определительной форме «бедный», которая и рассматривается как словарная и исходная для образованной от нее краткой формы «беден», тогда как в старом японском языке исходной являлась предикативная форма, например まずし, от которой производно образовывалась определительная форма まずしき. Изложенным выше обусловлен данный переводчиками перевод термина «кэйёщи» «предикативное прилагательное» [2,645]. Адъективный глагол (形容動詞 кэйёудоущи) – это такая часть речи, которая, как показывает само название, совмещает свойства прилагательного и глагола [2,269]. Формальные ёгэны - знаменательные слова, в которых отсутствует понятие признака вещей, а имеется только предикативная способность [2,129].

Наречие характеризуется способностью определять ёгэны, и это же составляет его основную функцию. Исходя из трех факторов языка – формы, значения и функции, наречие – такая часть речи, которую нельзя мыслить в отрыве от значения и функции: способность определять является значением наречия и вместе с тем его функцией. Другими словами, двойственность природы слова – как части речи и как носителя синтаксической функции – слита в наречии. На этом следует остановиться подробней, поскольку отсюда становится ясным различие между наречием и наречным определением в форме существительного, предикативного прилагательного и адъективного глагола.

彼は**友達**と歩く。 «Он идет с товарищем».
彼は**遅く**歩く。 «Он идет медленно».
彼は**静かに**歩く。 «Он идет тихо».
彼は**そろそろ**歩く。 «Он идет потихонечку» [2, 310].

Существительное 友達 «товарищ», предикативное прилагательное 遅い «поздний; медленный», адъективный глагол 静かに «тихо», выступающие в этих предложениях как наречное определение, могут выполнять и другие функции. Но наречие そろそろ «потихонечку» других функций не имеет. Это и имеется в виду в утверждении, что значение и функция у наречий слиты.

Приведем примеры наречий в функции определения при разных частях речи:

試験はついに終わる[5,108]。«Экзамены, наконец, кончаются» (здесь и далее перевод автора данной статьи).

成績はなはだよし[3,157]。«Результат весьма хорош».

海上すこぶる穏やかなり[7,67]。«Море очень спокойно».

落花まことに雪の如し[5,153]。«Опадающие цветы поистине подобны снегу».

Кроме того, поскольку наречие – слово, обозначающее своего рода состояние и степень, оно само определяет другое наречие. Но эта возможность имеется только у наречий степени, а не состояния.

もうしばらく待って[4,134]。«Подожди еще немного».

В приведенных примерах наречие определяет одно слово – ёгэн или другое наречие, однако наречие может определять и словосочетание-слово, стержнем которого является ёгэн, например:

雨**いまだ**やまず[6,63]。«Дождь **еще** не перестал».

この雨天に**よく**来られました[3,39]。«Как **удачно** [вы] пришли в этот дождь».

明日は**たぶん**暖かいでしょう[5,57]。«Завтра, **вероятно**, будет тепло».

В этих примерах наречия いまだ、よく、たぶん определяют не слова やむ、来る、暖かい сами по себе, а словосочетания-слова やまず、来られました、暖かいでしょう. Словосочетания-слова состоят из двух или трех отдельных слов: из глагола и служебного глагола, из глагола, служебного глагола и служебного слова, из предикативного прилагательного и служебного глагола и т.п.

Помимо того, что наречие определяет словосочетания-слова, стержнем которых является ёгэн, оно несет еще следующую определительную функцию.

明日は**おそらく**晴天なるべし[5,94]。«Завтра, **вероятно**, будет ясно (ясная погода)».

この小包は**きっと**本だ[3,69]。«Этот сверток – **несомненно**, книга».

Наречия おそらく «вероятно», きっと «несомненно» определяют 晴天なるべし、本だ、 т.е. словосочетания-слова, которые состоят из существительного и так называемого служебного глагола, но в них не входит никакого реального ёгэна. Реальным ёгэном именуется ёгэн, в котором совмещается и понятие признака вещей, и предикативная способность [2,129]. И все же такое словосочетание-слово, где нет реального ёгэна, определяется наречием.

Некоторые наречия определяют тайгэн. Такое определение бывает двояким. В одном случае наречие присоединяет の и превращается в адъективное определение, например: かねての願い «давнишнее желание»; たまの訪問 «случайное посещение»; かなりのひとで «порядочная толпа»; 終の棲家 «наконец [полученное] жилище»; とりどりの才 «различные таланты»; またの日 «еще [один] день» и др [2,313].

В большинстве случаев такой способностью обладают наречия состояния, изредка и другие наречия. Следует также обратить внимание, что такие наречия, как ついに、たまに, которые являются полноценными наречиями только с окончанием に, в этом случае отбрасывают に и присоединяют の.

Аналогично употребляются канго (слова китайского происхождения), например 以外の成功 «неожиданный успех», 不意の来訪 «случайный приход» [2,313] - в данном случае определением служит корень адъективного глагола с の.

Иногда наречия служат адъективным определением тайгэна и не присоединяют никакого служебного слова, например: わずか一日の長 «глава **всего** на один день»; **もう**三日待って «подожди **еще** три дня»; **たった**一円の金 «денег всего **лишь** одна иена»; **やや**東のほう «**немного** к востоку»; **すぐ**隣へ行く «пойти **сейчас же** рядом»; **大変**遠方から来る «прийти очень издалека»; **もっと**向こうへよれ «подвинься **больше** туда»; **ちょうど**正午である «**как раз** полдень»; **最も**南の国 «**самая** южная страна»; **ごく**近頃の出来事 «**совсем** недавнее происшествие»; **ずっと**昔の話 «**очень** древняя история» и др[2,313].

Как видно из примеров такой способностью обладают только наречия степени, а тайгэны, которые ими определяются, обозначают место, направление, время, количество и т.п., т.е. их реальное значение близко к обозначению состояния, допускающего изменчивость, колебание.

Основываясь на трудах профессора Киэды Масуити, важнейшие черты употребления наречий можно формулировать следующим образом:

1) Основная особенность употребления, присущая всем наречиям, состоит в том, что они определяют ёгэны и спрягающиеся словосочетания. В число ёгэнов включаются и формальные.

2) В зависимости от видов наречий, некоторые : а) определяют другие наречия, б) определяют тайгэны.

3) Наречие не может служить подлежащим, сказуемым или независимым членом.

Неспособность наречия служить подлежащим и независимым членом не требует объяснений, но иногда кажется, что наречие является сказуемым, например:

この帽子は私の頭に**ちょうど**だ[2,314]。«Эта шляпа мне **как раз** по голове».

寒さはもう**しばらく**です[2,314]。«Холод уже **давно**».

彼の思想は**宗教的**なり[2,314]。«Его идеи **религиозны**».

На такие случаи смотрят по-разному. Профессор М.Киэда, например, считает, что эти сказуемые следует рассматривать как заключительную форму адъективных глаголов (правда, некоторые из них не имеют полностью всех форм спряжения). Поскольку это адъективные глаголы, постольку нет ничего странного в том, что они как ёгэны являются сказуемыми. Наречия сами по себе лишены предикативности.

4) Наречия не соединяются со служебными глаголами.

5) За исключением особых случаев, наречия не соединяются со служебными словами.

Уже упоминалось, что, являясь определением к тайгэну, наречия присоединяют служебное слово の. Однако способность служить определением к тайгэну не есть общее свойство всех наречий; это особое явление. Кроме того, некоторые наречия имеют окончания に и と, например:ついに «в конце концов», ことに «в особенности», たまに «случайно, изредка», おもむろに «медленно», 風と «вдруг», はたと «вдруг», いと «очень», やっと «наконец, еле-еле». に и と в этих случаях – окончания, а не служебные слова. Так, если отбросить に и と, эти слова перестанут быть не только наречиями, но и просто словами. Другое дело такие слова, как たちまちに «вдруг», あながちに «упорно», はるばると «далеко», すらすらと «гладко, без запинки» .

Эти слова и без に и と остаются наречиями. В данном случае に и と можно считать служебными словами. К какому именно наречию присоединяется に, к какому と, - зависит от каждого отдельного слова; общего правила для этого нет. Однако необходимо заметить, что во всех приведенных случаях たちまちに、はるばると и т.д. должны рассматриваться как одно слово, а не как соединение двух, т.е. следует считать, что, присоединившись к наречиям, служебные слова に и と превратились в окончания наречий. Ведь に и と – падежные служебные слова; их функция – ставить предшествующие им слова в позицию наречного определения. Поэтому существительное может стоять в такой позиции только в сопровождении に или と:

山に登る «подняться на гору», 友に語る «рассказать другу»;

山と積む «наложить с гору», 友と語る «говорить с товарищем».

Если в этих примерах отбросить に и と, предшествующие им слова перестанут служить наречными определениями. Следовательно, 山 и に,友 и と и т.п. – два слова. Но так как при отбрасывании に и と слова たちまち и はるばる остаются наречиями, ясно, что они не становятся наречиями в результате присоединения に и と. Вот почему в данном случае эти служебные слова превращаются в окончания наречий.

Исходя из вышеизложенного, важнейшие черты употребления наречий можно формулировать следующим образом:

1) Основная особенность употребления, присущая всем наречиям, состоит в том, что они определяют ёгэны и спрягающиеся словосочетания. В число ёгэнов включаются и формальные.

2) В зависимости от видов наречий, некоторые а) определяют другие наречия, б) определяют тайгэны.

3) Наречие не может служить подлежащим, сказуемым или независимым членом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Головнин И.В. «Грамматика современного японского языка», Москва, Издательство МГУ, 1986
2. Киэда М. «Грамматика японского языка» Т.1, Москва, «Едиториал УРСС», 2004
3. 夏目 漱石「こころ」新潮社、1952
4. 島田洋七「佐賀のがばいばあちゃん」徳間書店、2004
5. 川端康成「古都」新潮社、1968
6. 芥川龍之介「羅生門・鼻・芋粥」角川書店、1988
7. 芥川龍之介「蜘蛛の糸・杜子春」新潮社、1968

Япон тилинде рәўиштиң мазмуны

Бердимуратова С.П.Нөкис мәмлекетлик педагогика институты

Резюме. Мақалада япон тилинде рәўишлердиң улыўма характеристикасы ҳәм олардың гәплердеги ислетилиўине қарай анықланыў өзгешеликлери көрип шығылады. Мысаллар ретинде япон көркем әдебиятынан үзиндилер келтириледи.

Таяныш сөзлер: рәўишлер, ёгэн, тайгэн, рәўишлердиң анықланыўы, рәўишлердиң ислетилиў өзгешеликлери.

Япон тилида равишнинг моҳияти

Бердимуратова С.П.Нукус давлат педагогика институти

Резюме. Мақолада япон тилида равишларнинг умумий характеристикаси ва уларнинг гаплардаги ишлатилишига кўра аниқланиш хусусиятлари кўриб чиқилади. Мисоллар тариқасида япон бадиий адабиётидан парчалар келтирилади.

Таянч сўзлар: равишлар, ёгэн, тайгэн, равишларнинг аниқланиши, равишларнинг ишлатилиш хусусиятлари.

Сущность наречий в японском языке

Бердимуратова С.П.Нукусский государственный педагогический институт

Резюме. Статья содержится общую характеристику наречий в японском языке и особенности их определения в зависимости от употребления в предложении. В качестве примеров привлечены отрывки из японской художественной литературы.

Ключевые слова: наречия, ёгэн, тайгэн, определение наречий, особенности употребления наречий.

The essence of adverbs in Japanese language

Berdimuratova S.P.Nukus State Pedagogical Institute

Summary. The article discusses the general characteristics of adverbs in Japanese and the features of their definition depending on the use in the proposal. There were given excerpts from Japanese fiction as examples.

Key words: adverbs, yogen, taygen, definition of adverbs, the features of the use of adverbs.

УДК 81

КОНЦЕПТ И КОНЦЕПТОСФЕРА КАК ОБЪЕКТЫ ОБЩЕГО И СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ.

Носиров О. Т.

Бухарский государственный университет

Термин «концепт» играет ключевую роль в лингвистических исследованиях с середины 50-х годов XX века и по сегодняшний день, как одно из понятий в когнитивной лингвистике. Зародившийся в русле философских и культурологических исследований, он широко используется в языкознании и литературоведении. Самое ранее упоминание концепта в сфере лингвистики относится к исследованиям С.А. Аскольдова-Алексеева, который в 1928 году в своей статье «Концепт и слово» дал определение концепта как мысленного образования, способное замещать неопределенное множество предметов одного и того же рода [1]. В пользу того, что данный термин не только прижился, но и стал широко употребим в лингвистике, свидетельствует тот факт, что значительный объем современных научных исследований, как языковых, так и литературоведческих, содержит в названии термин «концепт», например, «Фразеологизмы японского и узбекского языков, характеризующие особенности концепта «семья»» [Турапова, 2016], «Национальная специфика синтаксических концептов» [Федоров, 2013], «Концепт «вода» в английской лингвокультуре» [Бадмаева, 2006], «Трансформация художественного концепта в культурный концепт» [Халитова, 2012], «Концепт "жизнь" в русской и кыргызской языковой картине мира» [Бутешова 2012] и многие другие.

Наиболее активное употребление термина «концепт» наблюдается в российской лингвистической литературе с начала 90-х гг., по мере развития когнитивной лингвистики как нового, актуального направления в языкознании [Кубрякова, 1994; Степанов, 1997; Ляпин, 1997; Арутюнова, 1993; Бабушкин, 1996, 1999; Телия, 1999 и др.]. Следует отметить, что термин «понятие» и термин «концепт» неравнозначны и расходятся в употреблении, не смотря на исторический факт калькирования русским языком латинского слова conceptus. В настоящее время термин «концепт» утвердился в качестве основополагающего понятия в когнитивной лингвистике, так как структура концепта гораздо сложнее и многограннее, чем лексическое значение слова [4]. И хотя некоторыми исследователями термины «концепт» и «понятие» рассматриваются как эквиваленты, однако, разнообразие дефиниций в лингвистике свидетельствует о том, что различия наблюдаются. Например: Концепты – идеальные сущности, формирующиеся в сознании человека из непосредственного чувственного опыта (через органы чувств); из непосредственных операций человека с предметами (через предметную деятельность); из взаимодействия при помощи мыслительной деятельности с уже сформированными концептами; из языкового общения [24]. <…> концепт как операционная единица мысли – это способ и результат квантификации и категоризации знания, поскольку его объектом являются ментальные сущности признакового характера, образование которых в значительной мере определяется формой абстрагирования, модель которого задаётся самим концептом, тем самым он не только описывает свой объект, но и создает его [13,6]. Концепты – базовые единицы мышления [17, 143-184]. Концепты - идеальные, абстрагированные единицы, смыслами которых человек оперирует в процессе мышления. Они отражают содержание полученных знаний, опыта, результатов всей деятельности человека и результаты познания им окружающего мира в виде определенных единиц, «квантов» знания [9, 23–24];

Концепт – (лат. «схватывание, восприятие») – процесс «схватывания» смыслов вещей в единстве речевого высказывания [25, 88-89]. Глобальная мыслительная единица, представляющая собой квант структурированного знания [3, 33-36]. Концепт – это единица ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знание и опыт человека; оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга…, всей картины мира, отраженной в человеческой психике [16, 6-17]. Концепт - вербализованное понятие, формирование которого связано с трактовкой смысла, существующего в человеке и для человека и ориентированного на означивание и коммуникацию [27, 28-43.]. Примечательно, что разнообразие дефиниций концепта зачастую передается метафорически: «мыслительная операция», «познавательная психическая структура», «идеальная сущность» и «сгусток культуры в сознании человека» [26, 1997], «катящийся снежный ком, который постепенно обволакивается новыми слоями» [9, 29 - 30]; «плод, косточка которого – чувственный образ, ядро, обрастающее мякотью, концептуальными признаками» [27].

Отметим также факт, что разнообразие дефиниций концепта, стремящихся разграничить термины «концепт» и «понятие», принадлежат представителям отечественного и российского языкознания, тогда как зарубежная лингвистика отличается несколько иным подходом к данному вопросу. Онлайн-поиск в Google показывает, что запрос по тэгам «концепт определение» выдает 8.500.000 результатов на 0,39 секунды, и в числе наиболее релевантных результатов поиска превалируют определения концепта отдельно как философского, так и филологического термина. Тогда как поиск на английском языке по тэгам “concept definition” (концепт определение) выдает 1.080.000.000 результатов за 0,57 секунд, и среди наиболее релевантных результатов превалируют словарные (тезаурусные) определения концепта как мысли, идеи, понятия, приводя «мысль», «идею» или понятие в качестве синонима слова «концепт», что свидетельствует скорее о различиях в методологических подходах к объекту изучения. В зарубежной лингвистике вопросам концепта, как результата ментального отражения увиденного, услышанного, что превращается из чувственного образа в мыслительный, посвящены работы Дж. Лакоффа [1995], A. Paivio [1986], R. Jackendoff [1994], R. Langacker [1990], N.Love [2004], W. Croft [2005], и многих других.

Н.Ю. Шведова определяет концепт как содержательную сторону словесного знака (значение – одно или некий комплекс ближайшие связанных значений), за которой стоит понятие, принадлежащее умственной, духовной или жизненно важной материальной сфере существования человека, выработанное и закрепленное общественным опытом народа, имеющее в его жизни исторические корни, социально и субъективно осмысляемое <...>» [30, 603]. То есть, согласно определению Н.Ю. Шведовой, в основе индивидуальной картины мира лежит система концептов, и индивидуум живет в мире концептов, созданных им в процессе реализации потребностей, как духовных, так и материальных. Человек познает окружающий мир и в его сознании формируется система знаний о мире, состоящая из концептов разного уровня сложности. Факторами, определяющими формирование концепта, являются чувственный опыт, (восприятия органов чувств), предметная деятельность человека, его мыслительная деятельность, порождающая возникновение новых концептов на основе уже имеющихся, толкование и объяснение понятий, «выведение» новых концептов. Таким образом, через анализ, сравнение, сопоставление как результата мыслительной деятельности, в сознании индивида формируются новые концепты.

Таким образом, концепт – это мысленное образование, замещающее нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода (например, телефон – какой-то конкретный телефон, мобильник, или любой телефон – сенсорный мобильный, стационарный дисковый, кнопочный, трубка, и т.п.). Это одновременно и языковая единица, направляющая мысль говорящих на одном языке, определяя их выбор и создавая потенциальные возможности языка-речи, и базовая единица мыслительного кода человека, которая обладает относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющей собой результат познавательной деятельности индивида и общества, и несущей комплексную, информацию об отражаемом предмете или явлении, или об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету. Из этого следует, что термины «концепт» и «понятие» не тождественны. Концепт – это единица коллективного сознания, отправляющая к высшим духовным ценностям, имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой.

Параллельно попытками дефиниции концепта, исследователями рассматривался вопрос о его структуре. Сложность описания структуры концепта обусловлена непредсказуемостью, абстрактностью ощущений, чувственного опыта, эмоциональности восприятия, что делает почти невозможным проанализировать процесс ментального отражения [19, 72-78; 28, 16-17]. Существует мнение, пишет М.В. Панкина, что представить концепт как структуру невозможно, т.к. он находится в состоянии перманентного структурирования. Возникнув как чувственный образ, концепт, в процессе своего формирования приобретает новые признаки, называемые концептуальными и включающие всю коммуникативно-значимую информацию о предмете, лежащем в основе формирования концепта, однако эти ментальные образования характеризуются диффузностью и дискретностью [23, 6].

Несмотря на это, попытки сконструировать модель концепта принимались неоднократно, так как это позволяет представить его внутреннюю организацию, системные отношения среди его элементов. Существуют точки зрения на наличие у концепта определенной структуры как пространственной динамической модели, отображающей структуру смысла в сознании индивида. Так называемый базовый когнитивный слой дополняется когнитивными слоями, которые отражают развитие концепта, его отношения с другими концептами [31, 7]. Когнитивные слои образуются концептуальными признаками. Для концептов характерна своя логика структурной организации. Так, если взять пример с концептом «ресторан», то это не просто сфера обслуживания, ресторан ассоциируется с рядом других концептов, таких как «меню», «клиент», «официант», «заказ», «счет», «чаевые». Эти концепты не связаны с рестораном ни синонимией, ни антонимией или другими структурными семантическими отношениями, но объединяются на основе человеческого опыта. Таким образом, концепт ресторан тесно связан с другими концептами и не может быть от них изолирован [31,с. 7]. Если взять пример с концептом «зима», то он ассоциируется с такими концептами как «Новый год», «мандарины», «ёлочные игрушки и мишура», «подарки», «травмы/аварии вследствие гололеда», и т.д., которые также не связаны с зимой ни синонимией, ни антонимией или другими структурными семантическими отношениями, но также объединяются на основе человеческого опыта. Такой концепт, включающий помимо понятийной стороны, образную составляющую, содержащий помимо явных, еще и скрытые, подразумеваемые сведения, получил название «фрейм», получивший название от английского слова frame со значением «рамка», «каркас». Термин «фрейм», воспринятый лингвокогнитивистикой, изначально был введен в обиход в 1974 г. американским ученым М. Минским, исследовавшим проблемы искусственного интеллекта и способы представления знаний в компьютере [21]. М.Минский в основу своей теории выдвинул гипотезу, представляющую знания о мире в качестве структурных ячеек, складывающихся из фреймов - определенных сценариев с фиксированным набором стереотипных ситуаций. Поскольку фреймы оказались экономным способом передачи информации, ускоряющим процесс ее обработки, и поскольку теория фреймов имела целью объяснение высокой скорости человеческого восприятия и мышления, она не могла не заинтересовать философов и лингвистов [12, 43]. Исследованию фреймов в лингвистике посвящены работы А.П. Бабушкина [Бабушкин, 1996], С.А. Жаботинской [Жаботинская, 1999], Н.А. Голованової [Голованова, 2014], С.Б. Улановой [Уланова, 2000] и других. Ю.С. Степанов считает, что к структуре концепта относится все, что делает его фактом культуры: исходная форма (этимология), ассоциации, оценки», и также предлагает трехслойную модель структуры концепта: основного слоя, который автор называет основным, актуальным признаком; одного или нескольких дополнительных признаков, являющихся уже не актуальными и внутренней формы [26]. З.Д. Попова и И.А. Стернин предлагают полевую модель структуры концепта, описывая ее в терминах «ядро» и «периферия», где к ядру относятся яркие образы, а более абстрактные слои составляют периферию концепта. Периферийный статус того или иного концептуального признака вовсе не

свидетельствует о его малозначности в поле концепта, статус признака указывает на степень его удаленности от ядра по признаку конкретности и наглядности образного представления [24, с.191]. Совокупность концептов во всем разнообразии, получила название концептосферы, и данный термин имеет конкретного автора - Д. С. Лихачева. Концепты, сформированные носителями языка и хранящиеся в памяти людей, образуют концептосферу языка. Д.С. Лихачев определял концептосферу как совокупность потенций в словарном запасе как отдельного человека, как и всего национального языка в целом, и богатство которых связано с культурой нации. Каждый концепт, по мнению Д.С. Лихачева, может быть по-разному расшифрован в зависимости от сиюминутного контекста и культурного опыта, культурной индивидуальности индивида (концептоносителя). Термин «концептосфера» вводилось Д.С. Лихачевым по аналогии с ноосферой, биосферой – терминами, введенными В. И. Вернадским. Понятие концептосфера, введенное Д.С. Лихачевым, особенно важно тем, что оно помогает понять, почему язык является не просто способом общения, но и неким концентратом культуры нации [18, 5- 9]. Таким образом, концептосфера, представляет собой феномен ментального мира, совокупность ментальных единиц – концептов индивидуума (личности) в частности, и народа (коллективного сознания) в целом, в восприятии окружающей действительности (перцепции) и ее эмоциональном отражении в речи (репрезентации), поскольку возможность категоризации объектов позволяет объединять их в классы на основании определенных сходств. Принимая во внимание тот факт, что в концепте выделяется информация как минимум двух уровней - универсальная и национально-культурная, концепт позволяет обозначить с помощью слова как фрагмент окружающего мира, набор смыслоразличительных компонентов в его внутренней структуре, общий для лексических соответствий в разных языках, так и национально-культурную информацию. Национально-культурная информация позволяет выделить культурно-специфичные признаки фрагмента окружающего мира в разных языках (например, «подснежник» в русском языке и «snowdrop» (дословно» капля снега) в английском языке). В свою очередь, выделение культурно специфических признаков открывают широкие перспективы для исследований концептов как объектов изучения сопоставительной лингвистики, особенно на материале разноструктурных языков в билингвальной, трилингвальном и полилингвальном аспекте, например: русского и узбекского, английского и узбекского, английского, русского и узбекского и т.д. А. Вежбицкая указывает на факт, что чем богаче культура нации, ее фольклор, литература, наука, изобразительное искусство, исторический опыт или религия, тем богаче концептосфера национального языка [11]. На формирование культурной картины мира в числе других факторов значительное влияние оказывают концепты, составляющие национальную концептосферу, отражая в своей сущности уникальность природных условий, языковых характеристик, истории страны. Сложность содержательной специфики концептов может влиять на формирование культурной картины мира в самых различных ее аспектах, изменяя их как позитивным, так и негативным образом. Некоторые нюансы проявлений такого воздействия могут быть в полной мере понятны только носителям конкретных языков и культур.

В настоящее время, когда изучение концепта и концептосферы играет существенную роль в изучении процессов формирования и особенностей национальной картины мира какого-либо этноса, необходимо определить, какое место в структуре культурных концептов занимают компоненты, связанные с временами года, и как часто они встречаются в текстах, что позволит выявить национально-культурную специфику концептов в русском языке и узбекском языке, а также провести их сопоставление на предмет сходства и различия. Дифференциация концептосферы «времена года» в разноструктурных русском и узбекском языках по сходству и различию имеет основополагающее значение в сфере обучения иностранным языкам, так различение языкового сознания иностранного и неродного языка полностью изменяет подход к пониманию процесса формирования речевых умений, и служит основой новых обучающих технологий. Такой подход позволяет найти объективное основание для осознания концептов в их отличии от форм и содержания неродного языка. Изучающий отличный от родного языка по структуре язык должен получить четкие критерии выбора тех форм, которые отвечают содержанию и обстоятельствам речевой активности, поскольку языковое сознание изучаемого языка дифференцируется от языкового сознания родного языка. Для отчетливого понимания, осознания отличий мыслительных процессов носителей другого языка, нужно проникновение, осознание картин, образов, отличных от образов, заложенных в процессе развития в атмосфере родного языка. Понять этнокультурный и социальный контекст, в котором функционирует другой язык, а не просто заучить грамматические правила и слова – такова задача каждого, кто желает эффективно изучать другой язык или обучать другому языку. Каждый язык отражает определенный способ видения окружающего мира, в том числе и в восприятии окружающего мира через смену времен года. Это особое восприятие и понимание мира отражается в семантике языковых единиц, в способах оформления морфологических и синтаксических структур, грамматических категорий, словообразовательных моделей, способах метафоризации, сравнения, и т.д. Таким образом, за речевыми произведениями или текстами любого языка стоит национально-специфическая языковая картина мира.

Применение сопоставительных методов при изучении концепта и концептосферы связано, в эпоху глобализации, с потребностью выявления универсальных черт языкового материала, стремлением описать национальную картину мира носителей разных языков. Сопоставительное исследование концепта и концептосферы способствует совершенствованию билингвальных и трилингвальных словарей, при указании на национально-специфические черты семантики переводных соответствий. Активное расширение сферы изучения и преподавания иностранных языков в Узбекистане (как романо-германских, так и русского языка, а также китайского, корейского, турецкого и других языков), как никогда возникает интерес к изучению национальной специфики семантики и изучением национальной специфики языкового мышления, повышается интерес к языковому сознанию носителей языка и стремлением описать групповые, социальные, гендерные, возрастные и другие особенности коммуникации.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / Под общ. ред. В.П. Нерознака. – М.: «Academia», 1997. - С. 267 – 279.
2. Арутюнова Н. Д. Введение // Логический анализ языка. Ментальные действия. –М., 1993. С. 3–7.
3. Алефиренко Н.Ф. Фразеологическое значение и концепт // Когнитивная семантика: Материалы II Международной школы – семинара по когнитивной лингвистике, 11- 14 сентября 2000 г. / Отв. ред. Н.Н. Болдырев: В 2-х ч. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000. - Ч.2.- С. 33 – 36.
4. Арапова Г.У. Концепт, понятие и значение слова // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 1-4. – С. 591-593;
5. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж, 1996. – 281 с.
6. Бабушкин А.П. Картина мира и концептосфера языка / А.П. Бабушкин // Язык и национальное сознание / Науч. ред. И.А. Стернин. –Воронеж, ЦЧКИ, 1999. С. 12-14.
7. Бадмаева Т.И. Концепт "вода" в английской лингвокультуре // дисс. на соиск. учен. степ. к. филол.наук.: Спец.10.02.04 / Бадмаева, Татьяна Ивановна [Волгоград. гос. ун-т]. –Волгоград: 2006. – 18 с.
8. Болдырев Н.Н. Категоризация событий и специфика национального сознания / Н.Н. Болдырев // Язык и национальное сознание: Материалы региональной научно теоретической конференции. Воронеж, 1998.-С. 29-30.
9. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. –Тамбов, 2002.
10. Бутешова А. Р. Концепт "жизнь" в русской и кыргызской языковой картине мира: автореферат дис. кандидата филологических наук : 10.02.20 / Бутешова А. Р. –Бишкек, 2012.- 22 с.
11. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1997. – 411 с.
12. Волосухина Н. В. К вопросу о трактовке понятий «концепт» и «фрейм» в современной лингвистике // Университетские чтения – 2010: материалы научно-методических чтений ПГЛУ / отв. ред. З. А. Заврумов. –Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2010.
13. Воркачев С. Г. Концепт как «зонтиковый термин» // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 24. - М., 2003 - С. 5–12.
14. Голованова Н.А. Графическая модель фрейма «вооруженное столкновение» и лексико-грамматические средства его представления в тексте // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014. № 2 (32): в 2-х ч. Ч. I. С. 56 – 59.
15. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Вісник Черкаського ун-та. Сер. Філолог. науки. –Черкаси, 1999. Вип.11. С. 12 – 25. 32.
16. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // ВЯ. 1994. № 4. С. 34-47.
17. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование: (Из книги «Женщины, огонь и опасные предметы») / Дж. Лакофф // Язык и интеллект. – М., 1995. – С. 143 – 184.
18. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Известия АН СССР. – Серия литературы и языка. – 1993. – Т. 52. – Вып. 1. - №1. – С. 3 – 9.
19. Лыткина, О.И. Проблемы изучения концепта в современной лингвистике // https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-izucheniya-kontsepta-v-sovremennoy-lingvistike Last visited 06.10.2019.
20. Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Вып. I. Архангельск, 1997. С. 11–35.
21. Минский, М. Фреймы для представления знаний [Текст] / М. Минский. – М.: «Энергия», 1979, – 151 с.
22. Озерова Е.Г., Покручина М.Ю. Концепт «радость» в лингвокультуре русского языка и его репрезентация в русских прозаических текстах // Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки. 2016. № 7 (228). Выпуск 29. – С. 37-43.
23. Панкина М.В. Формирование субъектного восприятия мира природы в школьном курсе "Изобразительное искусство" как компонент экологического образования: автореферат дис. кандидата педагогических наук :13.00.02 / Панкина, Марина Владимировна.-Екатеринбург, 2004.- 22 с.
24. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: «Истоки», 2001.
25. Рудакова А.В. Культура общения и её формирование. –Воронеж; Истоки-2000. Вып.8.
26. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М., 1997.С.40-43
27. Стернин И.А. Языковая объективация концепта «Русский язык»в русском языковом сознании.- Воронеж: ЦИКИ,1999
28. Титова Ю.В. Структура концепта и методы его описания // Вестник УлГТУ, №4. – Ульяновск, 2010. С.16 – 21.
29. Фрумкина Р.М. Концепт, категория, прототип // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика: Сб. обзоров. - М.: ИНИОН, 1992. - С. 28-
30. Шведова Н.Ю. Русский язык: Избранные работы. –М., 2005.
31. Croft, W. Cognitive Linguistics / W. Croft, A. Cruse. – Cambridge University Press, 2005. – 356 p.

Концепт ва концептосфера умумий ва таққослаш тилшунослигининг объектлари сифатида.
Носиров О. Т. Бухоро давлат университети

Резюме. Ушбу мақола концепт ва концептосфера ататмалрига бағишланган бўлиб, умумий ва таққослаш тидшунослигида ўзбек ва рус тиллари асосида уларнинг ўрни ва аҳамияти тадқиқ этилган.

Таянч сўзлар: концепт, тушунча, концептосфера, когнитив фаолият, тузилиши, дефиниция, этномаданият.

Концепт и концептосфера как объекты общего и сопоставительного языкознания.
Носиров О. Т. Бухарский государственный университет

Резюме. Статья посвящена терминам концепт и концептосфера, их роли и значению в системе общего и сопоставительного языкознания узбекского и русского языков

Ключевые слова: концепт, понятие, концептосфера, когнитивная деятельность, структура, дефиниция, этнокультура.

Concept and conceptosphere as objects general and comparative linguistic
Nosirov O.T. Bukhara state university

Summary. The article is devoted to the terms concept and conceptosphere, their role and significance in the system of General and comparative linguistics of Uzbek and Russian languages

Keywords: concept, concept, conceptosphere, cognitive activity, structure, definition, ethnoculture.

УДК:371.036:17.02

НРАВСТВЕННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЙ И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ В ФОЛЬКЛОРЕ

Абдимуратова Н., Абдимуратов Ж.
Каракалпакский государственный университет

Традиции, обычаи и обряды каждого народа зарождаются, формируются и видоизменяются в процессе общественно-исторического, социально-экономического и культурного развития. Они не только отражают особенности хозяйственной, трудовой и созидательной деятельности народа, но и воплощают в себе его нравственные идеалы. Поэтому народные традиции, выработанные на основе житейского опыта многих поколений, обладают воспитательным потенциалом и являются неписанным нравственным кодексом, как для отдельной личности, так и для общества в целом.

Мысли о необходимости высоконравственного воспитания молодого поколения на основе национальной культуры, родного языка, традиций и обычаев высказывали в своих трудах величайшие мыслители Востока – Аль Хорезми, Фарабий, Ахмад Югнакий, Беруний, Юсуф Хас Хаджиб, Имам Бухарий и др. Каракалпаки, как и другие народы Средней Азии, имеют свои педагогические традиции, высоконравственные обычаи и обряды, присущие в целом восточной культуре. Ярким отражением воспитательной сущности народных каракалпакских традиций является фольклор. Его разнообразные жанры – пословицы и поговорки, обрядовые и исторические песни, сказки, предания и легенды содержат множество нравственных принципов, ситуаций и нравоучений. Формированию у молодёжи, гуманистических и нравственных чувств и поступков способствовали также не только житейский опыт каракалпакского народа, но и создаваемые им произведения устного народного творчества, в которых высоко ценились нравственные качества личности и благородные поступки. [1] Например: Бесценное сокровище – есть нравственность дороже золота,

Достаток не покинет тебя никогда/ Благодаря нравственности и доброте. [2]. Историю и педагогику каракалпакского народа нельзя представить без трудового воспитания подрастающего поколения. Правильный выбор профессии и умение добиться желаемых результатов всегда считался у каракалпаков источником счастливой жизни. Условием достижения данной цели является усвоение совершенства определенного вида труда. Об этом существует образное изречение народной педагогики: «Тот, кто ключ к труду подбирает, само счастье обретает».

Относительно приобретения трудовых навыков и профессий народная педагогика сохранила много пословиц и поговорок, например: «Отцовское занятие – наследие для детей», «Искусный (человек) плывет против течения», «Джигиту мало семи умений» [3]. История формирования каракалпакской науки свидетельствует о том, что во всех жанрах устного народного творчества отражена тесная взаимосвязь жизни народа с национальными обычаями и традициями, которые выполняли функцию неписанной педагогической культуры. К таким жанрам относятся бытовые, обрядовые, исторические народные песни, а также сказки, загадки, пословицы и поговорки. Наиболее ярким примером в этом отношении может послужить колыбельная песня. Исполняя ребенку перед сном колыбельную песню, мать доносит надежды на хорошую судьбу младенца, пробуждая тем самым в нем любовь к своим близким и окружающим:

«Баю, бай, мой беленький,/ Моя шапка из ягнячьей шерсти, / Пусть люди тебя полюбят, / Мой беленький, любимый мой./ Баю, баю, мой милый ребенок,/ Кем быть – это твоя воля, / Стань же только человеком». Другая песня «Ярамазан» (обрядовая) зародилась под влиянием ислама. Она исполняется обычно в месяце рамазане, в связи с праздником в честь начала и окончания мусульманского поста – ураза. Как раньше, так и молодежь продолжает соблюдать традицию исполнения этой обрядовой песни. В ней воспевается все лучшее, что имеется в той или иной семье.

В этой песне в шутливой форме воспеваются добрые черты и свойства членов той семьи, к которой обращается исполнитель, в ней выражаются чувства взаимного доверия, доброжелательности и взаимоуважения. Об искренности и добросердечия пожеланий свидетельствует строка: «Дверь этой юрты шатается, / В ее глубине золотая колыбель качается, / Пусть (всевышний) для твоей колыбели, / дарует мальчика величиной с барана». К одному из каракалпакских народных обрядов, имеющих воспитательное значение, относится «Беташар» - церемония снятия покрывала с лица невесты, сопровождаемая шутливой обрядовой песней. Молодой девушке, становящейся хозяйкой в новой семье, даются благожелательные пожелания дружбы с окружающими и советы по приспособлению к обычаям и традициям нового места. В «Беташаре» шутка и серьезное причудливо переплетаются друг с другом:

О, люди, люди! Невестка, оказывается, приехала,/ Пусть эта невестка станет достойной нашего аула, / Пусть дурных привычек (у нее) не будет,/Пусть семью, куда (она) войдет с поклоном не ввергнет (она) в печаль,/ Пусть (ей) улыбается счастье всегда, / Пусть в глубине юрты играет младенец. Хотя в песне «Беташар» содержится в основном обращение к новоприбывшей невестке, она касается всего народа, поведения людей, порядков в семье, воспитания уважения к родителям, преданности обычаям, соблюдения общепринятых нравственных норм.

Самым популярным жанром фольклора у каракалпаков, так же, как и у многих народов, является сказка. Этот издавна сложившийся жанр считается одним из эффективных средств воспитания детей. В них воспеваются яркие качества человека – доброта и честность, ум и находчивость, верность и справедливость, любовь к Родине. Сказки выражают характер народа, его психологию, жизненную позицию. [4]. Не менее значительна воспитательная роль такого народного жанра, как загадка. Еще с древних времен народ придавал большое значение развитию таких качеств молодёжи, как сообразительность и находчивость. Поэтому загадки считались ценным воспитательным материалом, способствующим развитию способностей и таланта молодого поколения, расширению ее кругозора.

Согласно каракалпакским народным традициям, загадки загадывались на вечеринках или в кругу семьи детям в целях проверки уровня их логического мышления.

Также очевидна важность воспитательных функций пословиц и поговорок. Пословицы воплощают в себе богатый жизненный опыт, мировоззрения людей, их духовный уровень, мечты и надежды, отношения к общественной жизни прошлого и настоящего, например: По примеру отца подрастает сын, а по примеру матери - дочь./ Будь не отцовским, а человеческим сыном.

Нравственность, честь, стыд – признак человечности,/ Грубость, нелепые повадки – признак невежества. [5]. Являясь ценным наследием народной педагогики, устные фольклорные жанры отражают заложенные в них воспитательные традиции народа, его взгляды, мечты и чаяния, тем самым способствуя процессу формирования и закрепления деловых и нравственных качеств личности.

Картины жизни каракалпакского народа, воспитательное содержание его обычае и традиций находят воплощение и в народных эпосах таких, как, например, «Кырк кыз» («Сорок девушек»), «Шарьяр», «Коблан», «Юсуф и Ахмед», «Едиге», «Гороглы» и др. Исполняемые народными певцами и сказителями исторические песни терме и толгау – раскрывают картины жизни разных эпох. Как правило, певцы или жырау, перед тем как приступить к изложению эпоса или его части, в качестве прелюдии к ним исполняют терме и толгау – сравнительно небольшие жанры устной народной поэзии, содержащие назидательные обращения к молодёжи, например: Пусть твоя родня будет дружной,/ Не стремись к плохому, / Не груби своему другу,/ Не унижайся до сплетен, / Если ты не увидел собственными глазами,/ Не верь, будто где-то есть тысячи вещей, / Если ты в молодости ничего не умел, то, став взрослым, тем более ничего не сумеешь,. Словно голое дерево вытянешься, будешь стоять неуклюже…! [6]. Совокупность подобных мудрых изречений можно причислить к жемчужинам народной педагогики, так как они содержат основополагающие принципы нравственного воспитания человека, сложившиеся на основе многовекового накопления житейского опыта.

Таким образом, богатый нравственный потенциал каракалпакских народных традиций и народной педагогики, яркость и образность народных литературных жанров, их тесная связь с духовно-культурными ценностями прошлого и настоящего сохранили свою общественную значимость и сегодня являются неоценимым подспорьем в решении проблем современной педагогики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдимуратов П.С. Қарақалпақ халқының үрп-әдет, дәстүрлери хәм оның жаслар тәрбиясындағы әҳмийети. – Нөкис, «Билим»-1996ж.
2. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. - Нөкис., «Қарақалпақстан»-, 1995. стр 53.
3. Пословицы и поговорки народов Востока. - М., Изд.восточной лит., 1961.
4. Алеуов У. Фольклор - қарақалпақ халық педагогикасы. //Әмиўдарья. 1972. №6
5. История каракалпакской литературы. –Т., «Фан», 1994. стр.70
6. Есбергенов Х., Хошниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. - Т., «Фан», 1998.

Қарақалпақ халық дәстүрлериниң руўхый байлығы хәм оның фольклорда сәўлелениўи.
Абдимуратова Н. Абдимуратов Ж. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада қарақалпақ фольклорының ҳәр түрли жанрларында сәўлеленген қарақалпақ халық дәстүрлери ҳаққында айтылған. Руўхый нормалар хәм қәдриятлар дизбегин қураўшы миллий үрп-әдетлер хәм дәстүрлер жас әўладты тәрбиялаўға тийкарланған.

Таяныш сөзлер: Тәрбия, үрп-әдет, дәстүрлер, руўхыйлық, мәденият, фольклор

Қорақалпоқ халқ дастурларининг маънавий бойлиги ва унинг фольклорда тасвирланиши.
Абдимуратова Н. Абдимуратов Ж. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада қорақалпоқ фольклорининг ҳар хил жанрларида тасвирланган қорақалпоқ халқ дастурлари ҳаққида айтилган. Маънавий меъёрлар ва қадриятлар тизимини яратувчи миллий урф-одатлар ва дастурлар ёш авлодни тарбиялашга асоланган.

Таянч сузлар: тарбия, урф-одат, дастурлар, маънавият, маданият, фольклор

Нравственный потенциал каракалпакских народных традиций и его отражение в фольклоре
Абдимуратова Н , Абдимуратов Ж.Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье говорится о каракалпакских народных традициях, которые нашли отражение в различных жанрах каракалпакского фольклора. Обосновывается, что национальные обычаи и традиции представляют собой свод нравственных норм и ценностей, служащих основой воспитания молодого поколения.

Ключевые слова: воспитание, обычай, традиции, нравственность, культура, фольклор

The moral potential of Karakalpak folk traditions and its description in folklore
Abdimuratova N, Abdimuratov J. Karakalpak State University

Summary. The article deals with the Karakalpak national traditions which are described in various genres of Karakalpak folklore. It is proved that these traditions form the chain of moral and precious norms which are the bases in educating the young generation.

Key words: education, customs, traditions, morality, education, culture, folklore.

С О Д Е Р Ж А Н И Е

Е С Т Е С Т В Е Н Н Ы Е И Т Е Х Н И Ч Е С К И Е Н А У К И

МАТЕМАТИКА. ФИЗИКА. ТЕХНИКА.

Отаров А.О., Медетбаева С.Б., Хамитова К.М. Применение Δ^2-преобразования Эйткена к улучшению сходимости итерационных методов решения нелинейных скалярных уравнений ……	4
Отаров А.О., Кеунимжаева Г.П. Применение преобразования Эйлера для улучшения сходимости степенных рядов	8
Реймов К.М., Бобожанов Ю. М., Юлдошов Т.М. Модели минимизации потерь в электрических сетях оптимизацией реактивной мощности и напряжений узлов на основе необходимого условия экстремума функции ….	11
Сейпуллаев Ж.Х., Пирекеев Ж.Х., Абдиреймов А.Р. 2-локальные дифференцирования спин-фактора ……	15
Отарова Ж.А., Алламбергенова Т.А. Разрешимость краевой задачи для уравнения смешанного типа второго порядка ……..	18

ХИМИЯ. ТЕХНОЛОГИЯ БИОЛОГИЯ. ГЕОГРАФИЯ

Джуманова З.К., Артыкбаева Б.Р., Жугинисов Б.Б. Сульфометилирование лигноцеллюлозных материалов рисовой лузги и соломы ……	22
Тиллаев Х.Р., Тураев Х.Х., Кулматов Р.А., Умбаров И.А. Сурхондарё сувининг кимёвий таҳлили	24
Турдимамбетов И.Р., Уразимбетова Ю.Х. Жиноятчилик ва уни тадқиқ қилишнинг географик хусусиятлари	27
Мадримов Р.М., Сейтмусаев А.И. Қуйи Амударё ҳавзаси тупроқлари эволюцияси, ҳозирги ҳолати ва улардан фойдаланиш ……	29
Ходжаева Г.А., Даулетбаева Д.Д., Байрамова М. Проблемы формирования городских поселений Республики Каракалпакстан ……..	32
Джумабаева Ш. Х. Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон Республикаси демографик вазиятидаги ўзгаришлар ..	34

ЭКОНОМИКА. ФИНАНС.

Умарова Г. Т. Экотуризм: Аҳоли бандлигини таминлаш асоси сифатида ……..	38
Тажекеев З. К. Аудиторлик далилларини олиш манбалари ва усулларини шакллантириш	40
Утегенова С. Т. Ўзбекистонда аудитнинг иш сифатини назоратини амалга оширишда халқаро аудит стандартларини қўллашнинг амалий жиҳатлари	42
Мырзанов Б.Ж. Ялпи ички маҳсулотни якуний истеъмол усулида ҳисоблашдаги муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари	45
Қалмуратов Б. С. Экономиканы модернизациялаў шараятында қарақалпақстан республикасында инновациялық искерликти шөлкемлестириў ҳәм басқарыўды жетилистириў бағдарлары	48
Тлеубергенов Р.Ш., Исмаилов Б.А. «Бандлик» тоифаси тушунчаси ва хусусиятлари	51
Даўлетмуратов А.М. Инсан капиталының экономикалық раўажланыўдағы роли	54
Норов А. Э. Инновацияларни тижоратлаштириш стратегияси	56
Исаков Ж.Я., Исаков И.Ж. Научно-теоретические основы обеспечения устойчивого макроэкономического роста	63
Мадреймов А. О. Маҳаллий бюджетлар даромадларининг шаклланиши ва ўнда бюджетлараро муносабатларнинг аҳамияти	66
Айтмуратова У. Ж., Даулетбаев М.Р. Инвестиция рискларини бошқариш самарадорлигини ошириш ва уларни пасайтириш йўллари	68
Эгамбердиева С. Банклар фаолиятининг самарадорлигини оширишда тўлов тизимини аҳамияти ва афзалликлари	71

ОБРАЗОВАНИЕ. МЕТОДОЛОГИЯ. ПСИХОЛОГИЯ

Темирбеков Б.О. Оқытыўда интерактив методлардан пайдаланыўдың психологиялық тийкарлары ……	74
Туркеева А. Ж. Ўқитувчи касбий компетенциялари турлари	76
Утегенов Ж.Ж., Турдымуратов Ж.А. Талаба-ёшларнинг жисмоний ривожланиш кўрсаткичлари динамикаси	80
Абдурахимов Қ. Таълим менежери фаолиятини такомиллаштириш тизимини амалга ошириш механизмлари	82
Асаматдинова Ж., Айтымбетов М. Ахлоқий-эстетик тарбия жараёнида ўқувчиларда қадриятга йўналганликни ривожлантириш технологияси самарадорлиги	84
Қодирова А.Б. Ал-Ҳаким Ат-Термизийнинг тасаввуфда тутган ўрнига психологик ёндашув	86
Шомирзаев М. Х. Каштачилик санъати ва унинг ўзига хос жиҳатлари	88
Курбанов Х.М. Методика постановки и проведения физического практикума в технических ВУЗах ……	91
Таспанова Ж.К. Әжинияз поэзиясында тәрбияның жәмийетлик әҳмийети ҳаққында	93
Обидов С. Альтернативные формы дошкольного образования и воспитания – путь расширения доступа к качественному дошкольному образованию и воспитанию ……	96

ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ. ФИЛОСОФИЯ. ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.

Ҳакимниязов Ж.Х. Зардуштийлик от храмындағы альтар	100
Ғаффорова М. Қ. Тарихий даврларда хотин-қизлар социомаданий қиёфасининг социал-ретроспектив жиҳатлари	102
Хидиров Х. И. Жамият шаклланишига таъсир қилувчи коррупция ҳолатларининг олдини олиш масалалари	106
Юсупова Н. Ёшлар тарбиясида миллий қадриятлар ва оиланинг ўрни	109
Ерниязова С. Вопросы повышения действенности парламентского контроля в Республике Каракалпакстан	112
Кутыбаева Е.Д., Исмаилова Д. Вопросы конституционно-правовой ответственности в механизме парламентского контроля за деятельностью правительства в Республике Каракалпакстан	114
Умарова К. Политика Республики Узбекистан в сфере венчурного инвестирования	117
Матмуратов Б. Ж. Суд-тергов фаолиятида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини кучайтиришни таъминлашда жабрланувчилар, гувоҳлар ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилишнинг аҳамияти	121
Бердимуратова А.К. Хабар ҳәм оны изертлеўдиң философиялық- методологиялық усыллары	123
Исмаилов О. Қ. Банкларга омонатчиларни жалб қилишда омонатларга тўланидиган фоизларнинг аҳамияти	126
Хожагелдиев А.У. Тренд конституционализма и его социально-политическое значение	128
Агабаев Ш.К. Глобаллашув жараёнида сиёсий толерантлик масаласи	131
Хажиева М. С. Шарқ мутафаккирларининг қарашларида ахлоқ-одоб, таълим-тарбиявий масалаларни акс этиши	134
Маманов Ж. Маънавий маданият тушунчаси ва унинг таркибий қисмлари	137
Зулфуқоров А. А. Йўл-транспорт ҳодисаларини тергов қилишда трасологик экспертизанинг имкониятлари	140
Худойбердиев А.Қ. Қонун лойиҳаларини экспретизадан ўтказишнинг ҳуқуқий асослари	144
Каримов Д.А. "Интернет" тармоғидаги хавфларнинг ёшларга таъсири ва уларни бартараф этишнинг ҳуқуқий асослари	147
Нажимов М.Ш. Жарасқанлық мүнәсибети менен жынайый жуўапкершиликтен азат етиў менен байланыслы нормаларды еледе жетилистириў мәселелери	150
Хандамова М. Абу Райҳон Берунийнинг олам тузилиши, борлиқ ҳақидаги қарашлари	152
Кўпалов С.У. Соғлиқ ижтимоий воқелик сифатида (фалсафий таҳлил)	155
Низаматдинов Е. Тавҳид ва Ширкнинг луғавий ва истилоҳий маънолари	157
Байрыева А.Қ. Пуқаралық жәмийетин раўажландырыўда жас басшы кадрларды таярлаў мәселелери	159
Дехканов Н.Б. Давлат ва халқ муносабатларини ривожланиши – ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойили	162
Бексариев Х. Қ. Афв – бағрикенглик ва кечиримлилик давлат инсонпарварлигининг ифодаси сифатида	164
Усаров С.Р. Ўзбекистон – Малайзия муносабатларида олий таълим соҳасидаги ҳамкорлик	168
Азизов Н.П. Туркистон сиёсий партиялари дастурларида давлат мустақиллиги тўғрисидаги ғояларнинг ифодаланиши	171
Панжиев С "Оммавий маданият" – ҳақиқат ниқоби остида	173
Бабакулов З.К. Товар белгилари ҳуқуқий мақомини такомиллаштириш бўйича айрим назарий ва илмий мулоҳазалар	175
Жуманов А. О. Аҳолининг ичимлик сувдан фойдаланганлиги учун ҳақ тўлашининг ҳуқуқий таъминланиши	180

ФИЛОЛОГИЯ. ЖУРНАЛИСТИКА.

Юсупов Қ. А. Академиялық лицейлерде лирикалық шығармаларды таллаў	182
Джалматова З. Дж . Ўзбек ва рус ёзувчилари асарларида муштараклик ва ўзига хослик *(П. Қодировнинг "Олмос камар" ва В.Распутиннинг "Матёра билан хайрлашув" асарлари мисолида)*	185
Толыбаев Х. Қарақалпақ дәстанларындағы айырым оронимлердиң теңеўлик эталон сыпатында сәўлелениўи	188
Оразымбетова М.К. Лирикалық топлам дүзиўдиң поэтикалық нызамлылықлары	190
Seytjanov J.E., Rakhmetova I. Functions of the speech message in translation	193
Зайрова Қ.М. Қарақалпақ тилинде айырым бас кийим атамаларының тарийхый-этимологиялық дереклери	195
Ахмедова Д.Б. Семантик разметка тизимида кўп маънолилик ва фильтр	200
Алламуратов Н.Е. Қарақалпақ тилинде омонимия қубылысы	203
Джумамуратов А., Абишова Г. Немис ҳәм қарақалпақ тиллеринде бир ағзалы гәплер	205
Мамбетниязова А., Бабаева Г. Ўқиб тушуниш компетенциясини ривожлантиришда ўқиш стратегияларининг аҳамияти	208
Таекеева А., Джумамуратов А. Немис ҳәм қарақалпақ тиллериндеги жуп сөзлердиң семантикалық өзгешеликлери	211
Toshtemirova K. Using podcasts in teaching English	214
Жумамуратова М. Эмоционал-экспрессив тил белгилериниң поэтикалық ойлаўға тәсири **(***Т.Жумамуратов шығармалары мысалында***)**	217
Arziev R. A. The tendencies of appearance and development of the primary local newspapers in karakalpakstan	220
Абдуллаева Р. М. Тиббиёт соҳасидаги терминологияни ўқитишнинг лингводидактик асослари	223
Qarlibayeva G., Buxarbaeva J. T. Mátmuratov shiǴarmalari tilinde ayirim seslik qubilislar	225
Boynazarov Z. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'at-it Turk" asarida ifodalangan "Inson" (er/kishi) konseptosferasi haqida	227
Jollıbekova M.R. Ingliz hám qaraqalpaq tillerinde toliq emes gápler	231
Кудратходжаев Ш.Т., Ирназаров К.Т. Внутрикорпоративные коммуникации: задачи и решения	233
Мадаминов А., Нуржанов О. Эвфемизмлардаги этномаданий хусусиятларнинг лингвистик таҳлили	237
Бердимуратова С.П. Сущность наречий в японском языке	240
Носиров О. Т. Концепт и концептосфера как объекты общего и сопоставительного языкознания	243
Абдимуратова Н., Абдимуратов Ж. Нравственный потенциал Каракалпакских народных традиций и его отражение в фольклоре	247